This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Google

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

KG 67

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF

HENRY WARE WALES, M.D.

Class of 1838

FOR BOOKS OF INTEREST TO THE
SANSKRIT DEPARTMENT

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCH INDIË.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCH INDIË.

***Jaargang* 1850.**

AFL. 7—12.

TWEEDE DEEL.

UITGEGEVEN DOOR

Dr. W. R. VAN HOËVELL.

TE GRONINGEN, BIJ
DE ERVEN C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA.

1850.

~~P Noth 367.3~~

HARVARD COLLEGE
JUN 6 1916
LIBRARY

Wiles fund

INHOUD.

ZEVENDE AFLEVERING.

Bladz.

Fragmenten eener Reis over Java. (Door Dr. P. BLEEKER.) Reis door de Binnenlanden van Midden-Java . . . . 1.

Hoofdstuk X. Van Soerakarta naar Djokjokarta . . . . . . —

Hoofdstuk XI. Djokjokarta . . . . 4.

Hoofdstuk XII. Bagelen . . . . 13.

Landverhuur in de Vorstenlanden en Javasche oorlog . . . . . . 23.

Bijdrage tot de kennis van den Soeloeschen Archipel . . . . . . 58.

Varia. — 1) De pupillenschool te Kedong-Kebo. — 2) Verdraagzaamheid der Mohamedanen op Java. — 3) De heerediensten op Java de geessel der bevolking. — 4) Het nieuw benoemd opperhoofd van Japan. — 5) De posterijen op Java en de postbeambten . . . . 71.

ACHTSTE AFLEVERING.

Fragmenten eener Reis over Java. (Door Dr. R. BLEEKER.) Reis door de Binnenlanden van Midden-Java . . . . 81.

Hoofdstuk XIII. Van Poerworedjo naar Banjoemas . . . . . —

Hoofdstuk XIV. Van Banjoemas naar Tjilatjap 94

De zeerooverijen der Soeloerezen . . . . 99.

Bladz.

De tegenwoordige toestand van het kultuurstelsel op Java . . . . 106.

Beschouwingen over den tegenwoordigen toestand van Java. (Een brief van een vriend te Batavia.) . . . . 119.

Varia. — 1) Bemesting der rijstvelden. — 2) Examen der weeskinderen in het Parapatan-gesticht. — 3) De nieuw opgerigte bewaarschool te Batavia. — 4) De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Java. — 5) Het oordeel van vreemden over onze koloniale verhouding. — 6) Handelwijze der ambtenaren in de residentiën van Java. — 7) Consideratiën en advijs van Z. Exc. den luitenant-generaal baron MERKUS DE KOCK op een adres, ter bekoming der gewezen residentie Krawang in huur of pacht . . . . 126.

NEGENDE AFLEVERING.

Fragmenten eener Reis over Java. (Door Dr. P. BLEEKER.) Reis door de Binnenlanden van Midden-Java. . . . . 141.

Hoofdstuk XV. Van Banjoemas over Bandjar Negara naar Diëng en Wonosobo . . . . —

Hoofdstuk XVI. Van Wonosobo naar Magelang . . . . . . 156.

De bevestiging van het Nederlandsche gezag op Borneo, en de vermeerdering der inkomsten van dat eiland voor de schatkist . . . 160.

Algemeene Staat der inlandsche bevolking van Java, over de jaren 1845, 1846, 1847 en 1848, zamengesteld door Dr. P. BLEEKER . . . 204.

Landverhuur in de Vorstenlanden . . . . 206.

Varia. — 1) Vermeerdering der landrente in de residentie Bantam. — 2) Eenige aanteekeningen van een reiziger op Java. — 3) Over het oprigten op Java van Departementen van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen. — 4) De verzending der koffij van Tjiboeloe. — 5) Iets betrekkelijk de invoering van het kultuurstelsel op Java. — 6) Nadeelen door de Chinezen in de dessa's op Java veroorzaakt . 210.

TIENDE AFLEVERING.

Bladz.

Fragmenten eener Reis over Java. (Door Dr. P. BLEEKER.) Reis door de Binnenlanden van Midden-Java . . . . 219.

Aanhangsel A. Enumeratio specierum piscium, quas in itinere per Javam centralem observavit P. BLEEKER, Math. Mag. Phil. nat. Dr. 230.

Aanhangsel B. Hoogte-opgaven van eenige bergen en plaatsen van Midden-Java . . . . 235.

Aanhangsel C. Enumeratio specierum plantarum hucusque in insula Nusa Kambangan repertarum . . . . 237.

De landelijke inkomsten op Java . . . . 239.

Boedelscheidingen op Java volgens de kitab Saphihi . . . . 257.

Iets over de goudgraverijen in de residentie Menado . . . . 262.

D hervorming van den toestand der Christengemeenten in de Molukkos 267.

De noodzakelijkheid van het zenden van een gezantschap naar China . 275.

Varia. — 1) Vorming van verloskundigen onder de inlanders. — 2) Japansche aangelegenheden. — 3) School voor Javanen te Pasoeroean. — 4) Verbeteringen en hervormingen op Java. — 5) De nieuwe gouverneur generaal en vice-president van den raad van N. Indië. — 6) Bezuiniging . . . . 280.

ELFDE AFLEVERING.

Javaansche tekst van de Sewaka . . . . 287.

Het stelsel van handel, gedwongen arbeid en verpligte leverantie, vergeleken met dat eener vrije kultuur en regelmatige belasting, door mr. HERMAN WARNER MUNTINGHE, in leven raad van Nederlandsch Indië . 305.

De lombard-pacht op Java . . . . 338.

Bijdrage tot de kennis van de statistiek der bevolking van de eilanden Banka en Billiton, door dr. P. BLEEKER . . . . 348.

Antwoord aan »een vriend van waarheid.'' . . . . 360.

Mr. J. H. graaf VAN DEN BOSCH, Een viertal Verhandelingen. 1ste Stuk.

Bladz.

Over het betaalmiddel. 's Gravenhage bij DILL, 1850. . . . . . 368.

Varia. — 1) Toelichting van eene advertentie in de Javasche Courant van den heer D. SCHELTEMA. — 2) De generaal MICHIELS. — 3) Ontginning der mijnen te Pengaron. — 4) De afschaffing der slavernij in N. I. — 5) Eene nieuwe brochure van W. L. DE STURLER. . . . . . . 374.

TWAALFDE AFLEVERING.

De Séwaka, in Nederduitsch vertaald, met een Woordenboek, door J. A. WILKENS. . . . . 383.

Fragmenten eener Reis over Java.

(Door Dr. P. BLEEKER.)

Reis door de Binnenlanden van Midden-Java.

HOOFDSTUK X.

VAN SOERAKARTA NAAR DJOKJOKARTA.

Landstreek tusschen Soerakarta en Djokjokarta. Dessa's en poststations. Klatten. Ruïnen van Brambanan. Kalassan.

Na onze terugkomst te Soerakarta konden wij ons slechts tot den volgenden dag daar ophouden, vermits de tijd, nog beschikbaar voor het bezoeken van de residentiën Djokjokarta, Bagelen, Banjoemas en Kadoe, ten einde spoedde. Ik moest alzoo afzien van een voorgenomen uitstapje naar Karang-pandan, eene dessa en lustplaats van prins MANGKO NEGORO, ruim 2000 voeten boven de zeevlakte op de westelijke helling van den Lawoe, waar zich tevens merkwaardige minerale wateren moeten bevinden en in welker nabijheid, doch ongeveer 1600 voeten hooger, zijn gelegen de bekende tempelbouwvallen van Soekoe, beschreven door C. J. VAN DER VLIS, in het 19de deel der Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, en vroeger reeds door RAFFLES en CRAWFURD.

Wij vertrokken alzoo den 8 September naar Djokjokarta. De groote weg derwaarts verlaat Soerakarta in eene westelijke rigting en is, tot aan Kalitan of bij het voormalige Kartasoera, dezelfde weg als de weg van Soerakarta naar Salatiga. Dan buigt hij zich echter in eens zuidelijk om, en geleidt voorts in eene in het algemeen zuidwestelijke rigting naar Djokjokarta. Het landschap, hetwelk dezen weg draagt, begrenst den oostelijken, zuidoostelijken en zuidelijken voet van den Merapi en is minder merkwaardig door natuurschoon, dan door zijne oudheden en de historische herinneringen, die er zich aan hechten. Onder de historische herinneringen zijn nog versch in het geheugen die, welke tot den jongsten Javaschen oorlog betrekking hebben. De talrijke gevechten, welke in dezen merkwaardigen oorlog in het gezigt van den Merapi hebben plaats gehad, zijn alle aangeduid op de groote kaart van het oorlogs-

tooneel van 1825 tot 1830, voorkomende in de »Mémoires sur la guerre de l'ile de Java", van den generaal F. V. A. DE STUERS.

Het terrein tusschen Kalitan en Djokjokarta is in het algemeen heuvelachtig. De weg loopt voor een groot gedeelte over de laagste verlengsels der ribben van den Merapi. Bijkans overal hadden wij een vrij gezigt op dezen werkzamen vulkaan, die nog steeds aschkolommen uitstiet en eerst eene maand later meer tot rust kwam. De van den Merapi afstroomende wateren vormen talrijke riviertjes, die den weg snijden en zich zuidelijk van hem vereenigen tot twee grootere rivieren, de Djebol en de Dengkeng, die zuidelijk van de hoofdplaats Soerakarta in de Solo-rivier uitmonden. De westelijke grens van het gebied der Solo-rivier is ook de grens van Soerakarta en Djokjokarta. Een hoogere rib verbindt den Merapi met het zuidergebergte nabij Brambanan, en scheidt daar het gebied der Solo-rivier van dat der Kali Opak, hetwelk, wortelende in de zuidwestelijke hellingen van den Merapi en in het zuidergebergte, geheel tot de residentie Djokjokarta behoort en in de nabijheid der uitwatering van het gebied der Progo zich in den Indischen oceaan verliest.

De landstreek is wel bebouwd en bevolkt. De dessa's langs den weg zijn talrijk. Van Kalitan tot Klatten passeert men achtereenvolgens Salakhan, Djaidan, Sangoong, Popongan, Pakis, Telangoe, Ladjoor, Wongo, Keepoe, Karang-djati, Pontjoran, Karang-woeni, Drono, Poka, Ngiaran, Gading, Moedal, Ploembon en Baran, en voorts van Klatten tot aan de grenzen van Djokjokarta, Mlionjon, Semangkak, Djettis, Karang-doekoe, Dagen, Loesot, Tangkisan, Kalidenkeng, Konglangan, Boerongan en Telogo-pinian; terwijl men in Djokjokarta, alvorens de hoofdplaats te bereiken, de voorname dessa's Brambanan, Kalassan, Gambiligi en Gowo passeert. De poststations tusschen de beide hoofdplaatsen zijn te Kalitan (paal 7 van Soerakarta), Telangoe (paal 13), Karangwoeni (paal 18), Klatten (paal 22), Tangisan, Brambanan en Gambiligi (paal 6 van Djokjokarta).

Klatten, hoofdplaats van het met meer dan 100,000 Javanen bevolkte distrikt Klatten, is eene groote dessa, en ligt ruim 600 voeten boven de oppervlakte der zee, aan den zuid-zuid-oostelijken voet van den Merapi. Er woont een regent voor de politie, die den titel heeft van raden-toemmengoeng (1). Het fort van Klatten is ongeveer op dezelfde wijze gebouwd als dat te Soerakarta, doch kleiner. Het heeft 4 bastions geboord voor 36 stukken geschut. De bezetting bestaat geheel uit Europeanen en is ongeveer 100 man sterk. Een gedeelte der bezetting behoort tot een strafdetachement, bestaande uit militairen in de tweede klasse van discipline. Behalve den kapitein kommandant, behooren bij dit garnizoen 4 officieren, waaronder een officier van gezondheid. Te Klatten werd in September 1830 het bekende traktaat gesloten

(1) Behalve ter hoofdplaatse Soerakarta en te Klatten, zijn in Soerakarta nog 4 regenten voor de politie aangesteld. Zij zijn gevestigd te Karta-soera, Bojolali, Gagatan en Soekowati. Deze zijn alle toemmengoengs. Op de landen van prins MANGKO NEGORO dragen de hoofden der politie den titel van *hoofdgoenongs*. Van deze hoofdgoenongs zijn er 4, te weten 1 te Soerakarta, 1 te Karang-pandan, 1 te Wonogiri en 1 te Malangdjiwan.

met den thans nog levenden Soesoehoenan, terwijl in November van hetzelfde jaar het traktaat tot stand kwam met den nog levenden sultan van Djokjokarta, waarbij Bagelen, Banjoemas, Madioen en Kediri geheel aan het gouvernement werden afgestaan.

Westelijk van Klatten zijn rijstvelden en dorpen nog vrij talrijk. Men nadert allengskens het zuidergebergte en bereikt het grondgebied van Djokjokarta bij Brambanan. De omstreken van dit dorp zijn rijk aan overblijfselen uit den Hindoetijd van Java. Eenige minuten gaans noordelijk van deze dessa liggen de beroemde ruïnen van Brambanan. Over deze bouwvallen, alsmede over de menigte tempels, die het zuidergebergte bedekken, zijn reeds beschrijvingen en afbeeldingen publiek gemaakt. Die van Brambanan schijnen het eerst door Europeanen bezocht te zijn in 1797, als wanneer een Nederlandsche ingenieur, die belast was met den bouw van het fort te Klatten, ze met veel moeite van eene weelderige vegetatie, die ze aan het oog onttrok, deed zuiveren. Kolonel MACKENZIE bezocht en beschreef ze in 1812. Een uittreksel uit zijn journaal, getiteld: »Narrative of a journeij to examine the remains of an ancient city and temples at Brambana in Java" is publiek gemaakt in het 7de deel der verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen. GEORGE BAKER gaf er eenigen tijd later eene beschrijving van, welke opgenomen is in het 2de deel der »Historij of Java" van RAFFLES. Sedert hebben CRAWFURD, WINTER, F. G. VALCK, Dr. W. R. VAN HOËVELL, Dr. F. JUNGHUHN bijdragen geleverd tot de kennis dier belangwekkende overblijfselen, naar welke bijdragen ik den weetgierigen lezer moet verwijzen, omdat ik slechts weinigen der tempelbouwvallen, en deze nog slechts zeer oppervlakkig, heb kunnen bezigtigen. De ruïnen, welke ik een bezoek bragt, zijn de eigenlijke ruïnen van Brambanan, van welke in het werk van RAFFLES eene fraaije afbeelding voorkomt. De meer dan 30 jaren, sedert het vervaardigen dier afbeelding verloopen, hebben hunnen verwoestingsarbeid voortgezet, en den hoofdtempel nog verder doen instorten en onkenbaar gemaakt. Van den hoofdtempel zijn nog slechts enkele deelen te onderscheiden. Talrijke beelden zijn in de nabijheid des tempels om een vierkant perk geplaatst, doch meest allen zijn reeds zeer beschadigd. Onder de boomen en lagere planten, welke de ruïnen omringen en tusschen haar woekeren, merkte ik op de Ficus religiosa, Salmalia malabarica, Butea frondosa en Carica papaija en voorts van de meer nederige planten de Calotropis gigantea, talrijke Filices, Poele dempoel, Zanti gindel, Girang, Legedan en Djarah. Westelijk van Brambanan passeert men nog meerdere tempelbouwvallen, zoo als bij de dessas Randoe-goenting, Kalassan enz. Tusschen Randoe-goenting en Kalassan springt eene kam van het zuidergebergte noordelijk tot nabij den weg uit.

Kalassan ligt tusschen paal 9 en 8 van Djokjokarta en is de hoofdplaats van het distrikt Kalassan, hetwelk in 1845 met ruim 53,000 zielen bevolkt was en waarover, onder den sultan van Djokjokarta, een regent met den titel van toemmengoeng het bewind voert. In de omstreken van Kalassan zag ik suikerrietvelden en eene suikerfabrijk. Bij Gambiligi kregen wij karbouwen voor

den wagen, wegens de sterkere hellingen van het heuvelachtige terrein. Tusschen paal 5 en 4 bereikten wij de volkrijke dessa Gowo. Van hier tot aan de hoofdplaats gingen wij dwars door de vlakte van Djokjokarta en door eene aaneenschakeling van dessa's, tot dat breede lanen van oude tamarinde boomen aanduidden, dat wij ons binnen de hoofdplaats bevonden. Kort daarna waren wij regt aangenaam gelogeerd bij den resident R. DE FILLIETTAZ BOUSQUET.

HOOFDSTUK XI.

DJOKJOKARTA.

Algemeene beschouwing der residentie. Geologische gesteldheid. Vlakte van Djokjokarta. Distrikten en bevolking. Landen van de vorsten PAKOE ALAM *en* NOTO PRODJO. *Nangoelang. Onderdanen van den sulthan, van de onafhankelijke vorsten en van het gouvernement. Regtspleging. Beperkte magt des sulthans. Gouvernementsinkomsten. Produkten. Hoofdplaats Djokjokarta. Militaire magt. Korps van* PAKOE ALAM. *Bezoek bij den sulthan. Het feest Malaman. Reis naar* POERWOREDJO. *Wegen in Djokjokarta. De Progo-Brossot. Galoor-Semanggih.*

De residentie Djokjokarta beslaat een langwerpig vierkant en een driehoek, welks basis op eene der lange zijden van het vierkant is geplaatst. Met een harer lange zijden rust zij op den Indischen oceaan, die ter lengte van bijkans 50 palen haar strand bespoelt. De spits van den driehoek, die op hare noordelijke lange zijde is geplaatst, reikt tot aan den top van den Merapi. Oostelijk en noordoostelijk grenst Djokjokarta geheel aan Soerakarta, noordwestelijk aan Kadoe en westelijk aan Bagelen. De grondvlakte van Djokjokarta gaat ongeveer tweemaal in die van Soerakarta en ongeveer 40 maal in die van het geheele eiland. Het den sulthan gelaten rijk, na den jongsten oorlog; staat alzoo in uitgestrektheid nog ver beneden de gemiddelde uitgestrektheid van eene gouvernementsresidentie van Java, en zelfs behoort nog ongeveer ½ gedeelte der residentie niet aan den sulthan, maar dadelijk onder twee zoogenoemde onafhankelijke prinsen en onder het gouvernement.

Het terrein der residentie is van eene zeer verschillende geaardheid. Het noordelijk uitspringende driehoekige gedeelte behoort bijkans geheel tot de zuidwestelijke helling van den Merapi, en bestaat uit een trachietischen bodem, gedeeltelijk met uit den Merapi geworpene lava en vulkanische asch bedekt. Geheel het oostelijke gedeelte der residentie bestaat uit kalk- en zandsteenheuvels, die even als de Semboejansche en Patjitansche koraalbergen, tallooze koppen en dommen en valleijen vormen en met steile hellingen in den Indischen oceaan overgaan. Het middelste gedeelte, waarin de hoofdplaats Djokjokarta is gelegen, bestaat grootendeels uit een zacht naar het

zuiderstrand afhellend vlak land, dat de voortzetting is, deels van het schoone dal der Progo, deels van het stroomgebied der Opak, welke beide rivieren omvatten de vlakte van Djokjokarta, waarop zich slechts westelijk van de hoofdplaats eenige lage kalkheuvels verheffen. Het westelijke gedeelte der residentie eindelijk bestaat grootendeels uit heuvelachtig terrein, dat noordelijk in het Menorehsche kalkgebergte overgaat, doch zuidelijk eindigt in een laag moerassig land, hetwelk door een breed zandachtig strand van de zee is gescheiden en zijne wateren niet in zee kan ontlasten, dan na ze vooraf in de Progo te hebben uitgestort.

De vlakte van Djokjokarta behoort tot de vruchtbaarste van geheel Java. De tallooze rivieren, die tot het gebied der Progo en Opak behooren, en, wortelende in de het prachtige hoogland van Kadoe omringende bergen, hare wateren in de vlakte der hoofdplaats zamendringen, schenken der vlakte een' voortdurenden aanvoer van het voedselrijke vulkanische slib, hetwelk, door de kunst der menschen, tot vervanging van het door het kultuurgewas aan den bodem onttrokkene, naar de behoefte over de rijkbevolkte terreinen wordt uitgebreid. Deze vlakte is dan ook het sterkst bevolkte gedeelte der residentie, en laat naauwelijks een onbebouwd of onbeplant plekje ontwaren. In het middelste derde gedeelte der residentie, te weten dat wat de vlakte van Djokjokarta bevat en begrensd is tusschen de Progo en Opak, waren in 1845 meer dan 23,000 ingezetenen gevestigd, terwijl de sulthans landen beoosten de Opak, beslaande meer dan een derde gedeelte der oppervlakte van de geheele residentie, nog geen 20,000 zielen telde, en 's sulthans landen bewesten de Progo en de landen der onafhankelijke vorsten, benevens het verpachte distrikt Nangoelan, alle insgelijks bewesten de Progo gelegen, eene bevolking van nog geene 100,000 Javanen telde.

De residentie is verdeeld in 11 distrikten, t. w. de hoofdplaats Djokjokarta, Kalassan, Meman, Bantool karang, Pengasih, Sentolo, Nangoelan, Kalibawang, Galoor, Semanoe en Ngawehawoe; welke te zamen in 1845 eene bevolking bezaten van 664 Europeanen, 345,696 Javanen, 1063 Chinezen en 55 Arabieren, Bengalezen enz.; en in 1848 eene van 688 Europeanen, 355,448 Javanen, 1294 Chinezen en 92 Arabieren, Bengalezen en andere vreemde oosterlingen. Deze distrikten, en evenzoo de bevolking, staan deels onmiddellijk onder het gouvernement, deels onder den sulthan, deels onder den prins PAKOE ALAM en deels onder den prins NOTO PRODJO. De sulthan heeft onmiddellijk onder zich de distrikten Kalassan, Sleman, Bantool Karang, Pengasih, Sentolo, Semanoe en Ngawehawoe, welke te zamen thans met meer dan 230,000 Javanen bevolkt zijn. Daarenboven heerscht de sultan nog over ongeveer 40,000 Javanen ter hoofdplaatse Djokjokarta zelve. Deze distrikten beslaan geheel dat gedeelte der residentie wat oostelijk van de Progo ligt, terwijl Sentolo en Pengasih westelijk van de Progo zijn gelegen.

Galoor staat geheel onder den pangeran adipati PAKOE ALAM. Dit distrikt ligt aan de zuidkust tusschen de Progo en Bogowonto en telt eene bevolking van meer dan 36,000 Javanen. PAKOE ALAM regeert bovendien nog over ruim 3000 Javanen ter hoofdplaatse Djokjokarta.

Kali-bawang behoort geheel aan den pangeran-adipati NOTO PRODJO. Kalibawang beslaat den noordwestelijken hoek der residentie en grenst daar aan Bagelen en Kadoe. Het heeft eene bevolking van slechts ruim 13,000 Javanen, zoodat het aanzien van prins PAKOE ALAM aanmerkelijk grooter is dan dat van NOTO PRODJO. Daarenboven heeft NOTO PRODJO slechts een duizendtal onderdanen ter hoofdplaatse Djokjokarta, terwijl PAKOE ALAM er meer dan 3000 heeft.

Te Nangoelang stond vroeger insgelijks de Javaans he prins PRABOE NINGRAT. Na de verbanning van dezen vorst wordt dit distrikt door het gouvernement beheerd, zoodat zijne bevolking, ruim 25,000 zielen sterk, evenals in de gouvernements-residentiën, beschouwd wordt als onmiddellijk staande onder het Nederlandsch gezag. Nangoelang ligt tusschen de distrikten Kalibawang en Pengasih, tusschen de Progo en het Klir-gebergte. In 1845 werd het voor ƒ27,642 verpacht.

In de verschillende distrikten des sulthans zijn regenten met het beheer belast. Te Djokjokarta staat een rijksbestierder den sulthan ter zijde, met den titel van raden-adipati. In de distrikten zijn de regenten toemmenggoengs. De twee uitgestrekte distrikten van het zuidergebergte, Ngawehawoe en Semanoe, hadden enkele jaren geleden een' regent, doch thans zijn zij tot één regentschap vereenigd, welke regent den titel voert van raden-riejo, regent van Goenoeng Kidool.

De onderdanen van den sulthan en van de onafhankelijke vorsten, hoezeer aan hunne vorsten onderworpen, staan teregt voor eene regtbank van criminele zaken, ingesteld in 1831, krachtens het met den sulthan in 1830 gesloten traktaat. Deze regtbank is zamengesteld uit den resident, den adsistent-resident, den rijksbestierder, eenige toemmenggoengs, een' hoofdjaksa en een penghoelo. Prinsen of inlanders van hoogen rang, die, volgens de adats, niet door de regtbank, maar door den sulthan wegens misdrijven gestraft worden, kunnen echter voor deze regtbank niet worden teregt gesteld. Daar geene zaken voor deze regtbank kunnen worden gebragt dan op last van den resident, en alle kleine zaken door den resident met den rijksbestierder kunnen worden afgedaan, valt het in het oog, dat de regtspleging over de onderdanen van de vorsten nagenoeg geheel staat onder den Europeschen invloed, en alzoo ten dezen opzigte Djokjokarta in nog meer afhankelijke verhouding staat tegenover het gouvernement dan Soerakarta. De te Djokjokarta gevestigde residentieraad, geheel uit Europeanen bestaande en door den resident voorgezeten wordende, neemt kennis van zaken van onderdanen van het gouvernement, en heeft dezelfde regtsmagt als de landraden elders op Java, terwijl zij tevens bevoegd is regt te doen in die zaken, welke elders voor de regtbanken van ommegang worden gebragt.

Uit het bovenstaande kan reeds ontwaard worden van hoe geringe beteekenis de magt des sulthans is. Behalve dat 3 distrikten van het rijk en meer dan 80,000 ingezetenen aan zijn rijk onttrokken zijn, en de regtspleging door het Europesche bestuur geleid wordt, is ook nog de politie in handen van

den resident, hoezeer de rijksbestierder en de distriktsregenten daarmede belast zijn en de kosten, met uitzondering van die der geheime politie, door den sulthan worden gedragen. Bovendien verlaat de sulthan den kraton niet, tenzij met voorkennis van den resident, en geniet hij eene vaste jaarlijksche subsidie van het gouvernement van *f* 471,600, waartegen het gouvernement de inkomsten der verpachtingen en van meerdere belastingen voor zich houdt. De sulthan heeft ook geene geregelde krijgsmagt. Hij onderhoudt wel eenige honderden pradjoerits, doch deze zijn slecht gekleed, slecht gewapend en niet gedisciplineerd. Daarentegen heeft de pangeran-adipati PAKOE ALAM een op Europesche wijze gedisciplineerd korps onder zich van 100 infanteristen en 50 kavalleristen, doch het gouvernement geeft jaarlijks *f* 12,000 voor de bezoldiging van dat korps, benevens nog *f* 2000 voor zijne kleeding en uitrusting. De geringe magt des sulthans heeft een tegenwigt in die der ter hoofdplaatse zetelende vorsten PAKOE ALAM en NOTO PRODJO, en de nog weinig beduidende magt van allen wordt volkomen beheerscht door het Nederlandsche fort en de gouvernementstroepen. Hierbij komt nu nog, dat vele Europeanen landen des sulthans in huur hebben, waar zij produkten kweeken voor de Europesche markt en ten dien einde beschikken over den handenarbeid der opgezetenen van die landen.

Meer nog alzoo dan de vorstenregentschappen van het eiland Madura, staat Djokjokarta onder het gouvernement. De sommen, die aan den sulthan en ten behoeve van het korps van PAKOE ALAM worden uitgekeerd, alsmede de administratiekosten van het civiel bestuur en van de garnizoenen van Djokjokarta en Sentolo, worden ruim vergoed door de inkomsten welke het gouvernement van de verpachtingen en belastingen trekt; inkomsten welke in 1845 niet minder bedroegen dan *f* 1,098,737, en in 1846 niet minder dan *f* 1,140,000. Onder deze inkomsten zijn de verpachte middelen verreweg de belangrijkste. De opiumpacht alleen bragt in 1846 op meer dan 1½ ton gouds, de pacht der bazaars en warongs bijkans 2½ tonnen gouds, het slagten van hoornvee en varkens ruim *f* 20,000, en de pacht van het distrikt Nangoelang ruim *f* 27,000. Onder de belastingen kwamen in 1845 voor: hoofdgeld der Chinezen *f* 640; belasting op de slaven *f* 76; belasting op de paarden *f* 742; venduregten *f* 1589; kleinzegelregt *f* 6446; 's heeren geregtigheid *f* 534; regt van successie en overgang *f* 83; brievenposterij *f* 2917, en paardenposterij *f* 865. — Het zoutmonopolie is in Djokjokarta niet ingevoerd. De inlanders mogen aan het zuiderstrand zooveel zout aanmaken als in de residentie noodig is.

Overigens levert Djokjokarta betrekkelijk weinig produkten voor de Europesche markt op, tenzij door de kultuur van de Europesche landhuurders. Deze planten voornamelijk indigo, koffij en suikerriet, doch het is mij niet bekend welke hoeveelheden produkt jaarlijks door hen verkregen worden. Gouvernementskultures zijn slechts in het distrikt Nangoelang ingevoerd. Daar bevinden zich meerdere koffijaanplantingen. In 1845 telde men er 900794 koffijbeesters, doch het produkt bestond uit slechts 150 pikols, zoodat van onge-

veer 6000 heesters slechts 1 pikol werd verkregen. De vogelnestklippen aan de zuidkust, over welke een Europesche opziener gesteld is, die te Rongkob verblijf houdt, leverden in 1845 ruim 442 Amsterdamsche ponden nestjes op.

Met uitstekende gastvrijheid werden wij bij den heer BOUSQUET ontvangen. Gaarne zou ik eenige dagen te Djokjokarta hebben vertoefd, om hoofdplaats en residentie tot in uitvoeriger bijzonderheden te leeren kennen dan mij gelukt is. Evenwel konden wij ons slechts tot den 13den September en dus slechts 1½ dag ter hoofdplaats ophouden. Ik maakte mij dezen tijd, voor zooverre hij niet door dienstbezigheden werd gevorderd, zooveel mogelijk ten nutte, won berigten in en doorkruiste de stad in verschillende rigtingen.

De hoofdplaats Djokjokarta ligt 360 voeten boven de zeevlakte, op ongeveer 15 palen afstands van het zuiderstrand, zuidzuidwestelijk van den Merapi, tusschen de rivieren Bedok, die tot het gebied der Progo, en de Godean, die tot het gebied der Opak behoort. Zij beslaat eene oppervlakte van meerdere vierkante palen en wordt van het noorden naar het zuiden doorsneden door de rivieren Simpor, Toijeno, Bajam, Tjiodeh en Godjawan. Breede lanen met eerwaardig geboomte beplant kruisen de stad in alle rigtingen. De kraton is meer dan een paal lang en meer dan een halve paal breed en ligt in het zuiden der stad. Noordelijk van den kraton liggen het fort, het residentiehuis in de Europesche en Chinesche wijken, terwijl de uitgestrekte inlandsche wijken zich westelijk, oostelijk en verder noordelijk om den krater heen uitbreiden. De kraton, het fort en de wijk der Europeanen hebben westelijk en oostelijk van zich de riviertjes Bajam en Tjiodeh, die beide in de Opak eindigen.

Het merkwaardigste van Djokjokarta is de kraton des sulthans. Hij beslaat een groot langwerpig vierkant en is omringd met een hoogen steenen muur, op welken van afstand tot afstand kleine torens prijken. Meerdere duizende Javanen wonen binnen dezen muur in min of meer regelmatig aangelegde kampongs. De dalam des sulthans onderscheidt zich meer door netheid dan door pracht, en is nog de fraaiste der vorstelijke dalams van Java en Madura. Bijzondere opmerking binnen den kraton verdient ook het waterkasteel, door de Javanen Poeloe Kenanga genoemd, en reeds beschreven in het bekende werk van THORN, getiteld: »Memoir of the conquest of Java." Dit gebouw, geheel met water omringd en slechts door onderaardsche gangen genaakbaar, heeft veel zonderlings, maar geen schoons. Tijdens ons bezoek was het onbewoond en reeds zeer bouwvallig.

Voor den hoofdingang des kratons, die naar het noorden gekeerd is, breidt zich de ruime paseiban uit, de plaats waar de groote feesten en tijgergevechten worden gehouden. De paseiban zoowel als de kraton worden door het nabij liggende fort beheerscht. Men ziet daar ook een moskee, het gevangenhuis en eene kazerne voor de Amboinesche militairen van het garnizoen. — Het fort is op dezelfde wijze gebouwd als dat van Soerakarta, is met eene gracht omgeven, heeft steenen wallen en 4 bastions, elk met schietgaten voor

10 stukken. Binnen hetzelve liggen de kazernen voor de Europesche militairen (thans infanteristen en artilleristen), de officierswoningen, het hospitaal en de noodige magazijnen. De Europesche wijk ligt oostelijk achter het fort en bestaat uit eenige blokken steenen huizen, die in het algemeen geene aanspraak kunnen maken op fraaiheid. In dit opzigt is Soerakarta veel fraaijer dan Djokjokarta.

De onafhankelijke vorsten PAKOE ALAM en NOTO PRODJO hebben hunne kratons insgelijks ter hoofdplaatse. Daar de tijd ons niet toeliet deze prinsen een bezoek te brengen, heb ik deze kratons niet kunnen bezigtigen.

De bevolking der hoofdplaats bestond in 1845 uit ruim 43,000 of, de militairen en pradjoerits medegerekend, uit ongeveer 45,000 zielen. Hieronder waren ongeveer 600 Europesche ingezetenen, ruim 1000 Chinezen, ruim 50 Arabieren en Bengalezen en ruim 41,500 Javanen. De Europeanen, Chinezen en Arabieren en Bengalezen staan alle onmiddellijk onder het Europesche gezag. De Javanen gehoorzamen, zooals boven reeds is aangetoond, gedeeltelijk aan den sulthan, gedeeltelijk aan prins PAKOE ALAM en gedeeltelijk aan prins NOTO PRODJO.

Het garnizoen van Djokjokarta bestaat uit een half bataljon infanterie en eene kompagnie artillerie, met 12 officieren der infanterie, 5 der artillerie, 3 der geneeskundige dienst en 1 der administratie. Hierbij zou men nog kunnen rekenen de lijfwacht des sulthans, die 47 man sterk is. In 1845 lag er ook nog eene kompagnie kavallerie, welke echter sedert naar Salatiga is verplaatst.

Djokjokarta wordt zeer geroemd als gunstig voor de gezondheid. Ik heb getracht de gezondheids- en mortaliteitsverhoudingen uit te vorschen, om die door cijfers duidelijk te maken, doch ben daarin slechts onvolkomen geslaagd. Evenwel is mij gebleken, dat de gemiddelde mortaliteit onder de Europesche ingezetenen van Djokjokarta in de jaren 1846, 1847 en 1848 geweest is = 1:24,5, moetende echter in het oog worden gehouden, dat de cijfers waaruit deze evenredigheid getrokken is, betrekking hebben niet alleen tot de Europesche ingezetenen der hoofdplaats, maar ook tot die, welke elders in de residentie op de huurlanden enz. gevestigd zijn. Mijne overige gegevens hebben enkel betrekking tot het garnizoen. In 1848 was de gemiddelde sterkte van het garnizoen ter hoofdplaats 445 officieren en manschappen, waaronder 164 Amboinezen. Onder deze 445 personen kwamen in gezegd jaar 771 ziektegevallen onder behandeling, zoodat ieder militair gemiddeld 1,73 maal onder geneeskundige behandeling kwam. Onder die 771 ziektegevallen kwamen voor 194 gevallen van intermitterende en remitterende koortsen, 42 van dijsenterie, 17 van diarrhoe, 26 van leverontsteking, 10 van long- en borstvliesontsteking, 5 van longtering, 4 van waterzucht. In het geheel overleden 21 militairen, waarvan echter 3 tot de garnizoenen van Klatten en Sentolo behoorden en 1 zich zelven het leven benam. De mortaliteit was alzoo = 1:26 met betrekking tot de sterkte van het garnizoen en = 1:38 met betrekking tot het aantal ziektegevallen. Naar de uitkomsten van het jaar 1848 te

oordeelen zou Djokjokarta, ten opzigte van ziekten en mortaliteit, aanmerkelijk ongunstiger zijn dan Soerakarta en zelfs ongunstiger dan Salatiga, doch aanmerkelijk gunstiger dan Willem I en Samarang. Evenwel verdient hierbij aangeteekend te worden, dat onder de Europeanen te Djokjokarta slechts 1 van de 31 en onder de Amboinezen 1 van de 15 overleed, en dat voorts onder de sterfgevallen bij de Amboinezen 5 het gevolg waren van longtering, eene ziekte die niet op rekening van het klimaat van Djokjokarta kan gebragt worden.

Den 12den bragten wij een bezoek aan den sulthan. Sedert de stichting van het rijk van Djokjokarta, thans nog geene eeuw geleden, hebben 5 sulthans over hetzelve geregeerd. De eerste sulthan, HAMANGKOE BOEWONO I (HARIO MANGKOE BOEMI, broeder van SOESOEHOENAN PAKOE BOEWONO II) regeerde van 1755 tot 1792. HAMANGKOE BOEWONO II (HINGKANG SEPOEH) was aan het bestuur van 1792 tot 1810 en na zijne abdicatie nog eens voor korten tijd in 1811. Zijn oudste zoon, HAMANGKOE BOEWONO III (sulthan RODJO) regeerde tot 1814, en zijn opvolger HAMANGKOE BOEWONO IV, van 1814 tot 1822, in welk laatste jaar de tegenwoordige sulthan HAMANGKOE BOEWONO V, nog als kind, ten troon verheven werd. Hij was tijdens ons bezoek nog geen 30 jaren oud, doch zeer zwaarlijvig en had een deftig uiterlijk, hoezeer zijn gelaat geene bijzondere talenten uitdrukte. Z. H. ontving ons in zijnen dalam, reikte ons de hand toe en was zeer spraakzaam. Hij stelde ons daarna voor aan de ratoe zijne echtgenoot, eene jonge, zeer schoone vrouw. Aan de hoven van Soerakarta, Bangkallang en Sumanap was ons deze eer niet te beurt gevallen. Het trof toevallig, dat het de laatste dag was der poewâsa (vasten). De poewâsa eindigde met den ondergang der zon, en daar wij juist omstreeks dezen tijd ons ten hove bevonden, noodigde de sulthan ons uit tot bijwoning van het feest, *malaman* genoemd, dat met den avond zou invallen. De sulthan gaf een groot feestmaal aan zijn volk. Duizenden bewoners der kratons, van de pangerans af tot de mindere Javanen toe, namen hieraan deel. Terwijl wij nog in den dalam waren, passeerden honderden manden en korven met spijzen, elk door 2 of meer mannen gedragen, die eene onafzienbare rij vormden. Deze werden op de paseiban in eene zekere orde geplaatst. De paseiban was met duizenden fakkels verlicht. Toen alles gerangschikt was, begaf de sulthan zich, in hofkleeding, met zijn gevolg en met den resident en ons naar de feestplaats, begeleid door zijn korps muzikanten, hetwelk op Europesche instrumenten Europesche muzijkstukken speelde. De muzijk verving eene plegtige stilte toen wij op de paseiban waren aangekomen. Indrukwekkend was het gezigt op die tallooze groepen van prinsen en hoogere en lagere volkshoofden, allen omringd met eigen gevolg en met de kenteekenen hunner waardigheid, het alles met brandende toortsen verlicht. Nu trad de hoogepriester voor, hief de handen en het gelaat ten hemel en riep den zegen Gods in over de spijzen, waarna ieder die deel nam aan het feest zich ter maaltijd nederzette. — Dit feest had iets

aartsvaderlijks. Het heeft zeker iets schoons, wanneer een vorst duizenden zijner onderdanen bijeenroept, om ze onder inroeping van den zegen des allerhoogsten een plegtig feestmaal te geven.

De vroege morgen van den 13den zag ons op reis naar Poerworodjo. Veel merkwaardigs binnen en in de omstreken der hoofdplaats moesten wij onbezocht laten. Een voorgenomen uitstapje naar de vorstelijke graven van Bazargedeh en Imogiri, naar het uit den jongsten Java-oorlog zoo bekend gewordene Pleret, naar het zuidergebergte en de kalkheuvels tusschen de Bedok en Progo, kon niet verwezenlijkt worden. Evenwel bragt de reis naar Bagelen noodwendig mede, dat wij nog een groot en welvarend gedeelte der residentie zouden doortrekken.

Djokjokarta is met een net van grootere en kleinere wegen bedekt. Daaronder zijn echter drie hoofdwegen. Een derzelve gaat van de hoofdplaats af naar Soerakarta en is reeds hierboven beschreven. De tweede gaat noordelijk van de hoofdplaats af en dringt noodwaarts in het Progo-dal, doorsnijdt de residentie Kadoe van het zuiden naar het noorden, en treedt over het Djantoegebergte in Samarang, om zich bij Bawen met den grooten weg van Soerakarta naar Samarang te vereenigen. De derde weg daarentegen gaat zuidelijk van de hoofdplaats af, daalt door de vlakte van Djokjokarta eerst in zuidelijke en dan in zuidwestelijke rigting tot in de nabijheid van het zuiderstrand, bereikt daar de Progo, treedt aan den linkeroever dezer rivier in het distrikt Galoor, en loopt dan nagenoeg parallel met en niet ver van het zuiderstand in west-noordwestelijke rigting naar de Bogowonto, waar het gebied van Djokjokarta eindigt.

Het was deze laatste weg, dien wij volgden.

Behalve deze drie hoofdwegen, welke de residentie in gemeenschap stellen met Soerakarta, Kadoe en Bagelen, zijn er nog andere wegen van belang, die gedeeltelijk insgelijks tot in de aangrenzende residentiën reiken, gedeeltelijk tot Djokjokarta bepaald zijn. Zoo daalt, oostelijk van den grooten weg naar Bagelen, een weg zuidwaarts van de hoofdplaats af naar de uitwatering van de Opak en het zuiderstrand, en buigt zich daar westelijk om naar de Progo, om zich daar met den weg naar Bagelen te vereenigen. Nog oostelijker zendt de hoofdplaats insgelijks zuidwaarts een' weg af, die naar de vorstelijke begraafplaats Imogiri (aan de Opak) geleidt, en voorts midden door het zuidergebergte heen naar Semboejan in Soerakarta. Andere goede wegen gaan nog oostelijker van de hoofdplaats af naar Bazar-gedeh, Salam, Pleret en het zuidergebergte, en staan door meerdere zijtakken onderling in gemeenschap. Westelijk gaat ook nog een rijweg van de hoofdplaats af, die bij Sentolo, waar een fortje met eene kleine bezetting is, de Progo bereikt en zich links van deze rivier in verschillende wegen oplost, langs een van welke men ook per as naar Bagelen kan reizen. Deze talrijke wegen, waarbij ik nog vele andere zou kunnen opsommen, schijnen in den jongsten oorlog, waarvan het hoofdtooneel tusschen de Bogowonto en de Opak was, den aanleg van talrijke

bentings (versterkingen) te hebben noodzakelijk gemaakt, en inderdaad was in dien tijd de landstreek tusschen de Progo en de Opak bedekt met een net van kleine fortjes, ten getale van niet minder dan 50.

De postpaarden, welke men in Djokjokarta bezigt, zijn geen gouvernements-eigendom, maar worden verstrekt door den sulthan en door PAKOE ALAM, door den sulthan voor zijn eigen grondgebied, door PAKOE ALAM voor het distrikt Galoor. In dienst reizende ambtenaren en officieren kunnen van die paarden gebruik maken, op behoorlijke aanvraag, vergoedende het gouvernement dit gebruik met *f* 1,25 per paal afstands voor elk gebezigd span.

De landstreek, regts van de Progo, door welke de groote weg naar Bagelen loopt, is geheel bebouwd en met eene in talrijke dessa's zamengedrongene bevolking bedekt. Indien het waar is, wat niet ontkend wordt, dat de Javanen in de gouvernements-residentiën in het algemeen welvarender zijn dan in de vorstenlanden, moet toch gezegd worden, dat de verschijnselen van die mindere welvaart in de vorstenlanden den reiziger niet in het oog vallen, althans niet in de streken, die ik heb doorreisd, dat is, van de oostelijke tot de westelijke en van de noordelijke tot de zuidelijke grenzen. Vooral over de vlakte van Djokjokarta ligt het waas van welvaart verspreid, en houding en kleeding der bewoners staan daarmede niet in tegenstelling.

Ongeveer een paal zuidelijk van de hoofdplaats passeerden wij de dessa Djarakhan, even als de onder te noemen dorpen, te midden van rijk bewaterde rijstvelden gelegen. Bij paal 4 (van Djokjokarta) passeerden wij de Kali Winongo, die door de zamenvloeijing der Toïjeno en Bajam ontstaat, in nagenoeg regt zuidelijke rigting op de Opak aanloopt, en nabij hare uitwatering in haar uitmondt. De dessa Mongam ligt aan haren oever. Te Ditjepet verwisselden wij het eerst van postpaarden. De tweede station is te Tjipandat. Aan deze dessa sluit zich onmiddellijk Kalisat, en nu reden wij door eene onafgebrokene rei van dessa's door tot aan Serandaän, waar wij de Progo bereikten. De Progo is hier eene fraaije rivier van ten minste 600 voeten breedte, en stuwt hare wateren met breeden, gelijkmatigen stroom over eene ondiepe zandachtige bedding naar de nabij zijnde zee, welker golfslag tegen het zuiderstrand ons duidelijk hoorbaar was. Wij passeerden de Progo met een bamboezen vlot, doch zij was doorwaadbaar en had op de diepste plaatsen slechts drie voeten water.

Tegenover Serandaän, aan den westeroever der Progo, ligt Brossot. Hier waren wij op het grondgebied van PAKOE ALAM, hetwelk zich tot aan de Bogowonto toe uitstrekt, het distrikt Galoor uitmaakt, en, zooals boven reeds aangeteekend is, met meer dan 36,000 Javanen is bevolkt. Te Brossot is een nette pasangrahan, waar wij ons eenige oogenblikken ophielden en eenige ons daar aangebodene ververschingen gebruikten. De landstreek tusschen de Progo en Bogowonto is in haar zuidelijk gedeelte, hetwelk den weg naar Bagelen draagt, laag en moerassig, doch door eene breede zandige kust van de zee gescheiden. Dit lage terrein is de alluvievlakte, waarin het Klir-gebergte zuidwaarts overgaat. Het gewest is langs den weg wél bevolkt en bebouwd,

doch de weg zelf en vooral de bruggen lieten veel te wenschen over. Schoone gezigten heeft men er niet. Slechts de heuvels van het Klir-gebergte, dat zich noordelijk sluit aan de kalkbergen van Menoreh, zijn op eenige palen afstands zigtbaar en bieden, op dezen afstand gezien, weinig bekoorlijks aan, hoezeer zij, naar ik geloof, in een geologisch opzigt zeer merkwaardig moeten zijn.

Behalve te Brossot zijn in het Galoorsche 3 poststations. De eerste, Boegil genoemd, ligt bij de dessa Patalan. De tweede heet Ketjoeboeng-massoean. Tusschen beiden ligt de dessa Galoor aan een riviertje, dat de wateren der Rawah noordelijk van den weg naar de Progo afvoert. De derde station is te Klijing, aan de Bogowonto, waar tevens een pasangrahan is. De Bogowonto is bij Klijing ongeveer 150 voeten breed en heeft eene zandige bedding. Met eene drijvende brug zakten wij deze rivier een weinig af en landden weder aan haren westeroever, dáár waar de Kali Lerang zich met haar vereenigt. Aan de vereenigingsplaats dezer beide rivieren ligt de dessa Semanggih, waar een pasangrahan is en een goed steenen postgebouw.

Te Semanggih is men reeds in de residentie Bagelen. Tegenover Semanggih, aan den zuideroever der Lerang, ziet men insgelijks een stationsgebouw. Daar begint de weg, die, parallel met het zuiderstrand, over Ambal naar Karang-bolong voert. De Bogowonto en Lerang vormen een eigen stroomgebied, dat geheel tot de residentie Bagelen behoort en met zijne talrijke takken ontspringt in de binnen hare grenzen zich bevindende bergen.

Semanggih ligt op 13 palen afstands van Poerworedjo. Een breede, uitmuntend onderhouden rijweg verbindt beide plaatsen. Deze weg volgt in het algemeen den loop der Bogowonto en alzoo eene in het algemeen noordelijke rigting. De landstreek heeft overvloed van water, is allerwege bebouwd met rijst en indigo en sterk bevolkt. Wij verwisselden er slechts eenmaal van paarden en wel te Djenar, hoofdplaats van het zoo evengenoemde distrikt, dat tot het regentschap Poerworedjo behoort en eene bevolking bezit van omstreeks 27,000 Javanen.

In den namiddag kwamen wij ter hoofdplaatse Poerworedjo aan, waar wij met meer dan gewone gastvrijheid werden ontvangen door den resident J. G. O. S. VON SCHMIDT AUF ALTENSTADT.

HOOFDSTUK XII.

BAGELEN.

Algemeene beschouwing van Bagelen. Uitgestrektheid en grenzen. Bergen en vlakten. Stroomgebied der Bogowonto. Regentschappen Poerworedjo, Koetoardjo, Ambal, Keboemen, Karanganjar en Ledok. Bevolking. Vermindering daarvan in de laatste jaren. Sterfte- en geboorte-verhoudingen. Ambtenaren. Verschillende klassen van inlanders. Veestapel. Indigo-, koffij-, thee- en kaneel-kultuur. Inkomsten der residentie.

Wanneer men tegen de *f* 25,000,000, welke de jongste Java-oorlog ge-

zegd wordt gekost te hebben, opweegt de uitkomst van dien oorlog, de aanwinst van 4 belangrijke residentiën en de vastere vestiging van het Nederlandsche gezag tot in den boezem der vorstenlanden, dan rijst de vraag op, of die oorlog, uit een staatkundig oogpunt beschouwd, niet wenschelijk is geweest. Van de vier residentiën, sedert 1830 's gouvernements onmiddellijk gezag eerbiedigende, zijn de twee westelijke, Bagelen en Banjoemas, van meer gewigt dan Madioen en Kediri, zoowel wegens talrijkheid der bevolking als door vruchtbare gronden. Intusschen schijnt het, dat èn van die rijke gronden èn van de bevolking te veel is gevergd, en terwijl, met weinige uitzonderingen, in alle overige residentiën de populatie hier meer daar minder toeneemt, zien wij integendeel, in de door de natuur zoo rijk gezegende residentiën Bagelen en Banjoemas, het cijfer der bevolking op eene verontrustende wijze dalen, hetwelk echter gedeeltelijk is toe te schrijven aan geheerscht hebbende epidemiën van bilieus-nerveuse koortsen.

Daar onze reis ons eerst leidde door de residentie Bagelen, zal ik deze eerst wat meer van nabij beschouwen.

Wat hare uitgestrektheid betreft, staat de residentie Bagelen beneden 15 der residentiën van Java, beslaande zij eene oppervlakte van 57,7 vierkante geographische mijlen. Volgens de jongste berekeningen, is zij alzoo slechts $\frac{1}{10}$ □ geographische mijl kleiner dan Djokjokarta. Hare algemeene gedaante is die van een driehoek, welks basis rust op den Indischen oceaan, terwijl de spits reikt tot op den top van den Prahoe.

De oostelijke grens van Bagelen loopt van den Prahoe, over den Telerep, Sindoro en Soembing, naar het gebergte van Menoreh en van hier over het Klir-gebergte, van waar de Bogowonto de grenslijn naar het zuiderstrand overbrengt. De westelijke grens, den Prahoe verlatende, doorsnijdt eerst het oostelijke gedeelte van het gebied der Seraijoe, beklimt dan het Kendang-gebergte, en gaat van hier over op de hooge heuvels van Karang-bolong, langs welker westelijken voet zij de Indische zee bereikt, op ongeveer 26 minuten hemelsbreedte afstands westelijk van de uitwatering der Bogowonto. Bagelen sluit zich alzoo in het zuidoosten aan Djokjokarta, in het noordoosten aan Kadoe, in het westen aan Banjoemas en in het zuiden aan de zee. Geheel in het noorden reikt zij slechts met een smal terrein aan Pakalongan en Samarang.

Terwijl geheel het noorden der residentie bergachtig is, bestaat hare kleinere zuidelijke helft uit eene ruime vlakte, die in het westen door het heuvelland van Karang-bolong van het uitgestrekte stroomgebied der Seraijoe wordt gescheiden, doch oostelijk door eene smalle strook in de alluvievlakte van het Klir-gebergte overgaat.

Geognostisch is Bagelen zeer belangrijk, doch nog onvoldoende bekend. Wèl zijn onderzocht en vrij goed beschreven de vulkanische terreinen, die het noorden der residentie beheerschen en het Seraijoe-dal in het noord-oosten insluiten, doch men weet nog slechts weinig van het uitgestrekte gebergte, dat het gebied der Bogowonto scheidt van dat der Progo en Seraijoe en onder de

algemeene benamingen van het Menoresche- en Klir-gebergte en van Goenoeng Kendang bekend is. Wat de zuidkust en het heuvelland van Karang-bolong betreft, na hetgeen HORSFIELD daaromtrent heeft publiek gemaakt in zijne verhandeling, getiteld: »Essay on the Geography, Mineralogy and Botany of the Western portion of the Territory of the Native Princes of Java" (verhandelingen van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, Dl. VIII), is niet tot de kennis daarvan bijgebragt, tenzij door een artikel van Dr. F. EPP, getiteld »Karang-bollong" en opgenomen in het 2de deel van jaargang 1849 van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië. — Het zou alzoo hoogst wenschelijk zijn, dat een onzer natuurkundigen zich ten taak kon stellen, Bagelen in hare geognostische en oryktognostische waarde beter te doen kennen.

De groote vlakte van Bagelen is het alluvieterrein van de haar begrenzende bergen, ongeveer 16,000 Rijnlandsche roeden lang en van 4000 tot 6000 roeden breed. Hare vruchtbaarheid heeft zij voor een groot gedeelte te danken aan de Bogowonto, de Bandong, Gebang, Wonoboijo, Looeloh, Koemit en Bantar, rivieren, die met meer of minder breede stroomen door haar vloeijen, doch zich alle met eene opening in zee ontlasten. Eenigen dezer rivieren eindigen in een uitgestrekt moeras, doch treden daaruit weder te voorschijn als Kali Lerang, die zich, zoo als boven gezegd is, bij Semmanggih, met de Bogowonto vereenigt. Het verdient opmerking, dat de talrijke rivieren, welke de vlakte van het noorden naar het zuiden doorsnijden, niet zelfstandig in zee eindigen, maar òf zich in de moerassen der vlakte uitstorten, òf zonder het strand te bereiken zich naar het oosten wenden om de Bogowonto te bereiken. Dit verschijnsel wordt te weeg gebragt door de duinachtige ophooging van het zandachtige zuiderstrand, dat als het ware een breede dam daarstelt tusschen de alluvie-vlakte en de zee; een verschijnsel, dat zich ook aan andere kustgedeelten van zuidelijk en zelfs van noordelijk Java voordoet, zoo als in het regentschap Banjoemas, in het distrikt Galoor, in Patjitan, in het Lamadjangsche, enz.

Bagelen is verdeeld in de zes regentschappen Poerworedjo, Koetoe-ardjo, Ambal, Keboemen, Karang-anjar en Ledok, die te zamen 23 distrikten bevatten, en in 1843 nog met ruim 612,000, doch op het laatst van 1848 nog slechts met 579,000 Javanen bevolkt waren.

Het regentschap Poerworedjo beslaat het zuidoostelijke gedeelte der residentie, heeft eene lengte van ongeveer 19 en eene breedte van ongeveer 10 palen, doch is in het noorden en zuiden smaller dan in het midden. In het oosten grenst het aan Djokjokarta, in het noordoosten aan het regentschap Magelang (van Kadoe), in het noordwesten aan Ledok (Wonosobo), in het westen aan Koeto-ardjo en in het zuiden aan Ambal, van welk regentschap het door de Lerang gescheiden wordt. De zuidwestelijke helft van Poerworedjo bestaat uit vlak land, dat noordelijk overgaat in het Menoresche en oostelijk in het Klir-gebergte. De Bogowonto, die hare verste wortels in den Soembing heeft, doorsnijdt het geheel van het noorden naar het zuiden.

Het regentschap bevat de 4 distrikten Poerworedjo, Tjangkreb, Loanoe en Djenar. Aantal kampongs en dessa's 712.

Koeto-ardjo is een klein regentschap, hetwelk besloten is tusschen Poerworedjo, Ledok (noordelijk), Keboemen (westelijk) en Ambal (zuidelijk). Zijne grootste lengte bedraagt 12, zijne grootste breedte (in het noorden) 4 palen. Het bestaat voor verreweg het grootste gedeelte uit vlak land en heeft drie distrikten, t. w. Koeto-ardjo, Pitoeroeh en Kemiri. Aantal kampongs en dessa's 303.

Ambal beslaat geheel het kustgedeelte der residentie en het lage gebergte van Karang-bolong, tot waar het aan het Kendanggebergte stuit. Dit regentschap bestaat uit twee smalle strooken lands, die zich onder een' nagenoeg regten hoek met elkander vereenigen. De strook, die van het oosten naar het westen loopt, is het zandachtige terrein tusschen de Rawah en de Lerang en de zee; de strook daarentegen, die van het zuiden naar het noorden loopt en in het noorden spits eindigt, wordt geheel gevormd door het Karang-bolongsche gebergte. Door deze zonderlinge gedaante reikt Ambal met zijne oostelijke spits tot Djokjokarta, heeft noordelijk van zich (van het oosten naar het westen gerekend) Poerworedjo, Koeto-ardjo, Keboemen en Karang-anjar, grenst westelijk aan het regentschap Banjoemas en zuidelijk aan zee. De 5 distrikten van Ambal zijn: Ambal, Wonorotto, Petanahan, Poering en Karang-bolong. Aantal kampongs en dessa's 424.

Keboemen ligt in het midden der residentie, omgeven zuidoostelijk door Koeto-ardjo, noordoostelijk door Ledok, noordelijk door het regentschap Bandjar-negara (van Banjoemas), westelijk door Karang-anjar en zuidelijk door Ambal. Zijne grootste lengte (van het noorden naar het zuiden) is 20 palen, zijne grootste breedte (in het zuiden) 11 palen. De noordelijke helft is bergachtig, de zuidelijke vlak land. De drie distrikten van dit regentschap zijn: Keboemen, Premboeng en Kedong-tawon. Aantal kampongs en dessa's 494.

Karang-anjar ligt westelijk van Keboemen, noordelijk en oostelijk van Ambal en zuidelijk van de regentschappen Banjoemas en Bandjar-negara. Het beslaat eene nagenoeg vierkante vlakte van 11 palen lengte en breedte, en bestaat grootendeels uit vlak land, dat echter noordwaarts in het Kendanggebergte overgaat. Het is verdeeld in de drie distrikten Soko, Karang-anjar en Gombong. Aantal kampongs en dessa's 559.

Het zesde regentschap van Bagelen, Ledok, is het grootste van allen. Zijne grootste lengte-diameter (van het noorden naar het zuiden) bedraagt ongeveer 28, zijne grootste breedte-diameter ruim 15 palen. Het is geheel bergachtig, bevat een gedeelte van het Kendang- en Menorehsche gebergte, alsmede een gedeelte der hellingen van den Soembing, Sindoro, Telerep en Prahoe. Zuidoostelijk grenst het aan Poerworedjo, oostelijk aan Kadoe, met zijne noordelijke spits aan Samarang en Pakalongan, westelijk aan Bandjar-negara, zuidwestelijk aan Keboemen en zuidelijk aan Koeto-ardjo en Poerworedjo. De vijf distrikten van Ledok zijn: Wonosobo, Kalialang, Leksono, Kaliwiro en Sapoeran. Aantal kampongs en dessa's 554.

In den 9e Jaargang van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (1847) heb ik distriktswijze medegedeeld den staat der bevolking van Bagelen in 1843. Het totale cijfer der bevolking bedroeg toen ruim 615,000, waaronder een cijfer van ruim 200 voor de Europeanen en van ruim 1400 voor de Chinezen. Voor die reeds eenigzins verouderde opgaven kan ik thans nieuwere in de plaats stellen. Men zal daaruit ontwaren, dat de bevolking in 5 jaren tijds met niet minder dan 32,000 zielen verminderd is, eene vermindering, die wel gedeeltelijk toe te schrijven is aan geheerscht hebbende ziekten, doch ook gedeeltelijk te brengen is op rekening van landverhuizing, hebbende in de jaren 1846, 1847 en 1848 ruim 47,000 Javanen de residentie met der woon verlaten, terwijl er zich daarentegen slechts ruim 26,000 nieuw in gevestigd hebben.

Die nieuwere opgaven strekken zich niet uit tot de distrikten, doch omvatten de sterkte der bevolking, de geboorten en de sterfgevallen in de verschillende regentschappen. Slechts wat de sterfgevallen betreft bezit ik meer tot in bijzonderheden loopende gegevens, dan van eenige andere residentie, doch ik zal hier slechts hoofdcijfers vermelden, omdat eene uitvoerige bewerking dier gegevens hier te veel plaats zou innemen.

Javaansche bevolking van Bagelen in					
Regentschappen.	1843	1846	1847	1848	Vermindering van 1843—1848.
Poerworedjo	120308	119993	119753	114714	5594
Koeto-ardjo	69686	70492	69892	67054	2632
Ambal	94823	93923	94217	92261	2562
Keboemen	82667	82147	82545	78446	4221
Karang-anjar	113887	115724	117313	116189	0
Ledok	130656	128582	124778	110490	20166
Totaal	612027	610861	608498	579154	32873

Uit dit staatje ontwaart men, dat, met uitzondering van Karang-anjar, alle regentschappen aanmerkelijk aan bevolking verloren hebben, en wel Ledok het meest. De Europeanen, Chinezen, Arabieren, Bengalezen en Maleijers zijn echter aanmerkelijk in aantal toegenomen sedert 1843. In 1848 telde men in de geheele residentie 777 Europeanen (en afstammelingen), 1594 Chinezen en 342 Arabieren, Bengalezen en Maleijers, terwijl die cijfers in 1843 waren, voor de Europeanen 217, voor de Chinezen 1415 en voor de Arabieren, Bengalezen en Maleijers 89. — In 1848 kwamen van de Europesche bevolking 650 op Poerworedjo, 21 op Koeto-ardjo, 32 op Ambal, 20 op Keboemen, 27 op Karang-anjar en 27 op Ledok: — van de Chinesche populatie 568 op Poerworedjo, 72 op Koeto-ardjo, 121 op Ambal, 294 op Keboemen, 179 op Karang-anjar en 360 op Ledok. — Van de Arabieren, enz. woonden er 317 in Poerworedjo, 7 in Ambal en 18 in Karang-anjar.

Wat aangaat de mortaliteit onder de inlandsche bevolking, deze verschilde

grootelijks in de laatste jaren. In 1847, toen de residentie het hevigste door epidemiën geteisterd is, stierven meer dan 37,000 Javanen, terwijl de gewone jaarlijksche sterfte tusschen 13,000 en 16,000 schijnt te verschillen.

Sterfgevallen onder de Javaansche bevolking van Bagelen, van 1843 tot 1848.

Regentschappen.	1843	1844	1845	1846	1847	1848	Sterfte-verhoudingen in			
							1843	1846	1847	184
Poerworedjo	3124	3375	3034	3590	7313	4537	1:38	1:33	1:16	1:25
Koeto-ardjo	1329	1500	1220	1350	3634	2460	1:52	1:52	1:19	1:27
Ambal	3129	2495	2342	1677	2730	3536	1:30	1:56	1:34	1:26
Keboemen	2395	2338	1704	1561	4270	4339	1:30	1:52	1:19	1:18
Karang-anjar	3040	2872	2001	2068	3989	6244	1:37	1:55	1:29	1:18
Ledok	2857	3099	3347	5770	15222	2195	1:45	1:22	1:8	1:50
Totaal	15874	15679	13648	16016	37158	23311	1:38	1:38	1:16	1:24

De ontzettende mortaliteit in Ledok (Wonosobo) in 1847, deed een achtste gedeelte der bevolking vernietigen, terwijl de sterfte-evenredigheid in gewone jaren er schijnt te verschillen tusschen 1:45 en 1:50. In Poerworedjo en Koeto-ardjo woedde de epidemie insgelijks het hevigste in 1847, doch in Keboemen en Karang-anjar eerst in 1848, als wanneer 1/18 der bevolking aldaar uitstierf. In het algemeen schijnt de mortaliteit in Bagelen, in gewone jaren, te bedragen 1 van de 40 personen.

Het aantal geboorten onder de inlandsche bevolking stond in de ongelukkige jaren 1847 en 1848 ver beneden het aantal sterfgevallen, doch het overtrof deze laatste nog in het jaar 1846, toen de epidemie nog pas in de regentschappen Ledok en Poerworedjo was begonnen te woeden. Een overzigt van het aantal geboorten in de jaren 1846, 1847 en 1848, en van derzelver evenredigheden tot de sterkte der bevolking volgt hieronder en schijnt er op te duiden, dat in gewone jaren, in de geheele residentie ongeveer 1 geboorte komt op de 31 Javanen.

Geboorten onder de Javaansche bevolking in Bagelen in

Regentschappen.	1846	1847	1848	Evenredigheid tot de sterkte der bevolking in		
				1846	1847	1848
Poerworedjo	5145	4044	3444	1:25	1:29	1:33
Koeto-ardjo	2421	1919	1719	1:29	1:36	1:39
Ambal	2501	1887	1761	1:40	1:49	1:52
Keboemen	2890	1975	1514	1:28	1:41	1:51
Karang-anjar	3708	3296	3038	1:31	1:35	1:38
Ledok	5243	1357	3172	1:39	1:91	1:34
Totaal	19708	14478	14648	1:31	1:42	1:39

Het personeel Europesche ambtenaren der residentie bestaat, behalve uit den resident, uit een' sekretaris en kommies ter hoofdplaatse, uit drie adsistent-residenten (voor Keboemen, Ambal en Ledok), uit eenige griffiers bij de landraden, 4 kontroleurs, 5 opzieners der theekultuur, 3 opzieners der kaneelkultuur, 20 opzieners der indigokultuur en 1 opziener der vogelnestklippen (van Karang-bolong), te zamen uitmakende een aantal van ongeveer 50 ambtenaren (behalve de klerken).

De Javaansche bevolking is verdeeld in hoofden, geestelijken, kapoetihan (ingezetenen der vrijgestelde dessa's), ingezetenen welke aandeel en geen aandeel in de rijstvelden hebben, en in handelaars en ambachtslieden. In 1843 telde men in de residentie ruim 200 hoofden en inlandsche ambtenaren, waaronder 6 regenten, 6 patihs, 6 onderkollekteurs, 6 kliwoons, 10 djaksa's, 23 wedono's en 73 mantries. Met hunne vrouwen, kinderen, bloedverwanten en volgelingen, maakten zij een personeel uit van bijkans 7000 zielen.

Onder de geestelijken telde men in hetzelfde jaar 19 penghoeloe's, 84 ketips, 17 hadjie's, 71 merbots, 1470 modins en 206 santrie's, te zamen 1867 personen, dat is: 1 priester op de 328 ingezetenen. Vrouwen, kinderen en volgelingen medegerekend, waren de geestelijken toen meer dan 8000 personen sterk.

Onder de ingezetenen der vrijgestelde dessa's, ruim 9200 sterk, telde men 83 kapalah's, 1307 kapoetihan's en 716 santries, terwijl de overige personen bestonden uit vrouwen, kinderen en volgelingen. Deze 716 santries bragten het totaal aantal geestelijken der residentie op 2583, en hunne evenredigheid tot de geheele bevolking op 1:236.

Het aantal huisgezinnen van Javanen, die aandeel in de rijstvelden hadden, was in hetzelfde jaar 91,770; onder deze klasse van ingezetenen waren 15 penatoe's, 2790 bekels, 3657 kabaijans, 4265 bekels belakan en 1381 kepetangans.

25,576 huisgezinnen hadden toen geen aandeel in de sawahs. In deze

klasse van Javanen telde men 199 kepetangan's of temping's, 5123 jemdoong's en 36,593 mondok's, ongerekend nog de vrouwen en kinderen.

Ten einde men zich eenig denkbeeld kunne vormen van den inlandschen handel en industrie, laat ik hier nog volgen eene opgave van de inlandsche handelaars en ambachtslieden, insgelijks loopende over 1843: goudsmeden 140, ijzersmeden 190, koperslagers 15, blaauwverwers 795, roodverwers 181, slagers en djagals 40, zadelmakers 11, timmerlieden 244, metselaars 32, kleedjesbatikkers 128, wevers 1469, derres (fabrikanten van inlandsche suiker) 2231, mattenmakers 306, krisscheedenmakers 5, aardewerkmakers 34, kammenmakers 3, kleermakers 1, paardenmeesters 3, visschers 991, mandenmakers 3, djoeroe-koentjie bij de graven 10, doekoens 1, waterdragers 2, paardendrijvers 101, praauwvoerders 3, dalang-waijang (tooneelspelers) 12, gamelangspelers 22, dansmeiden 2, kooplieden (soedagars) 31, handelaars (dagangan) 910, handelaars in buffels en koeijen 86, in paarden 11, in kapas 50, in gambir 22, in zout 166, in ijzer en blankiks 27, in olie 208, in kleedjes 237, klitikans 33, tjoeverkoopers 3, sesatieverkoopers 3, leveranciers 1, arakverkoopers 1, amfioenverkoopers 1, eetwarenverkoopers 74, buffelvleeschverkoopers 2, vischverkoopers 18, timpehverkoopers 58, sirihverkoopers 5, sirihkalk-verkoopers 3, geldwisselaars 5.

Omtrent den staat van het vee in Bagelen, loopen mijne opgaven insgelijks over 1843. Hoezeer deze reeds verouderd zijn, blijven zij toch hare waarde voor gezegd jaar behouden. Men mag overigens verwachten, dat het bestuur het initiatief zal nemen om de schatten van statistieke gegevens over de jongste jaren te laten publiek maken.

Staat van het vee in Bengalen.

Regentschappen.	Distrikten.	Buffels.	Koeijen.	Paarden.	Schapen.	Geiten.
Poerworedjo	Poeworedjo	6011	2053	774	494	406
	Tjangkreb	5227	1658	677	506	139
	Loanoe	4124	4758	987	371	121
	Djenar	5648	238	609	264	84
	Totaal	21010	8707	3047	1635	750
Koeto-ardjo	Koeto-ardjo	3177	224	276	388	261
	Pitoeroh	3648	520	433	81	481
	Kemiri	2981	2149	525	351	847
	Totaal	9806	2893	1234	820	1589
Ambal	Ambal	5287	960	653	1061	1735
	Wonorotto	3187	2282	593	165	847
	Petanahan	2715	49	356	172	583
	Poering	4250	118	632	61	1145
	Karang-bolong	1035	2	151	30	355
	Totaal	16474	3411	2185	1489	4665
Keboemen	Keboemen	6605	185	696	286	936
	Kedong-tawon	3438	1045	608	186	534
	Premboeng	2231	205	434	355	459
	Totaal	12274	1435	1738	827	1929
Karang-anjar	Karang-anjar	3527	17	421	61	431
	Gombong	5320	42	570	193	610
	Soka	5261	22	575	379	730
	Totaal	14108	81	1566	633	1771
Ledok (Wonosobo)	Wonosobo	3675	7595	1268	770	224
	Kali alang	2157	6659	1121	369	425
	Leksono	2913	5144	905	166	190
	Kali wiro	29[illegible]6	5183	871	110	657
	Sapoeran	6229	10365	1728	644	467
	Totaal	17924	34946	5893	2059	1963
	Algem. totalen	91596	51473	15663	7463	12667

Over de geheele bevolking gerekend, kwam alzoo een buffel of koe op 4,2 en een paard op 39 inwoners. Deze evenredigheden verschilden echter voor de verschillende regentschappen als volgt:

Regentschappen.	Buffels of koeijen op inwoners.	Paarden op inwoners.
Poeworedjo	1:4,04	1:39,4
Koeto-ardjo	1:5,48	1:56,4
Ambal	1:4,96	1:43,3
Keboemen	1:6,05	1:47,5
Karang-anjar	1:8,02	1:72,7
Ledok	1:2,47	1:22,1

zoodat Ledok gezegd kan worden zeer rijk aan vee te zijn, terwijl Karang-anjar, Keboemen, Koeto-ardjo en Ambal daarbij allerongunstigst afsteken. Brengt men deze evenredigheden in verband met de *wijze* waarop het kultuurstelsel in Bagelen werkt, dan rijst de vraag op, of toch de bekende overmatige en deels onverstandige uitbreiding der indigo-kultuur niet de armoede aan vee der zuidelijke en westelijke regentschappen van Bagelen heeft veroorzaakt. Het verdient althans opmerking, dat in Ledok de bevolking zeer welvarend was (ook nog in 1846), en een' buitengewonen rijkdom aan vee bezat en dat Ledok juist het eenige regentschap van Bagelen is, waar de indigo-kultuur niet is ingevoerd.

Omtrent de kultures in Bagelen ben ik niet zoo tot in bijzonderheden ingelicht, als ik wel gewenscht had. Van de rijstkultuur bezit ik in het geheel geene opgaven, tenzij men daartoe wil rekenen het bedrag der landrenten, die in 1845 bijkans 9 tonnen gouds opbragten, en waarin Poerworedjo deelde voor *f* 199,182, Koeto-ardjo voor *f* 122,008, Ambal voor *f* 139,474, Keboemen voor *f* 122,087, Karang-anjar voor *f* 132,513 en Wonosobo voor *f* 181,872.

Opzigtelijk de kultures voor de Europesche markt, bezit ik slechts de hoofdcijfers over 1845. Deze kultures zijn die van indigo, koffij, thee en kaneel. De indigo-kultuur bragt in 1845 op 373,371 Amsterd. ponden. Daarvan leverde Poerworedjo 124,379, Koeto-ardjo 52,298, Ambal 71,569, Keboemen 47,778 en Karang-anjar 77,347 ponden op. Gemiddeld kostte het pond indigo het gouvernement *f* 1,74½ recep. Thee wordt slechts gekultiveerd in Ledok. In 1845 bedroeg het produkt 259,162 Amsterd. ponden, welke gemiddeld 60½ duiten het pond kostten. — De kaneelaanplantingen bevonden zich in Poerworedjo en Ambal. De kosten dezer kultuur bedroegen 75¾ duiten per Amst. pond. Het geheele produkt bestond uit 35,351 ponden, waarvan Poerworedjo alleen 24,701 ponden opbragt. — De koffijkultuur heeft in alle zes regentschappen plaats. Ledok leverde echter meer op dan alle overige regentschappen te zamen. Het geheele produkt in 1845 bedroeg 25,829 pikols en 98 katties. Ledok gaf daarvan 14,925, Poerworedjo 8037,73, Keboemen en Karang-anjar 1326,25, Koeto-ardjo 731 en Ambal 810 pikols. Elke pikol kwam het gouvernement gemiddeld te staan op *f* 11,96½ recepis. Omtrent de gouvernementsinkomsten van Bagelen zijn mijne opgaven niet volledig, hebbende zij slechts betrekking tot de landelijke inkomsten, den zoutverkoop en de verpachte middelen De landrenten bragten in 1845 op *f* 897,138, de belasting op het bedrijf *f* 17,042, de verponding *f* 329, de opiumpacht *f* 390,000, de pacht der bazaars en warongs, van het slagten van rundvee en varkens en van den verkoop van arak, rum en tjoe *f* 136,150, de pacht der pandjeshuizen *f* 1999 en voort de zoutverkoop *f* 233,196.

Landverhuur in de Vorstenlanden en Javasche oorlog.

I.

In de vergadering van de Tweede Kamer der Staten Generaal van den 17 September jl., is door den heer GROEN VAN PRINSTERER, als voorbeeld tot staving van eenige, aan de zaak overigens vreemde, algemeene stellingen, gereproduceerd, een uit een maandwerk geput verhaal omtrent de oorzaak van het ontstaan van den oorlog op Java. Bij dat verhaal wordt de landverhuur in de rijken van Soerakarta en Djokjokarta aangegeven als eene der aanleidingen van het uitbreken van den noodlottigen krijg in 1825.

Aan deze beschouwingen hebben ook nog in den laatsten tijd sommige schrijvers brochures gewijd. In deze omstandigheden vind ik aanleiding, om tegen de onjuistheid daarvan op te komen, met een overzigt van de landverhuur en van de gebeurtenissen, die het uitbreken van den oorlog zijn voorafgegaan. Ik treed volstrekt niet met dit schrijven op, omdat ik vermeen de begaafdheden te hebben van publicist; maar alleen omdat het geldt de verdediging van de landverhuur, eene zaak, waarbij met mij als het ware een elk indirekt een overgroot belang heeft, daar die, als het algemeene stelsel voor geheel Java, moest worden aangenomen. Men zoeke derhalve in deze geen sier van stijl of woorden of andere letterkundige verdiensten, maar onderzoeke alleen of de schrijver getrouw is gebleven aan de waarheid. Hiervan niet af te wijken, zal dan ook mijn hoofdstreven zijn, en ten einde dit beter te doen uitkomen, zal ik leveren niet zoo zeer eigen beschouwingen, als wel feiten, gestaafd door schriftelijke bescheiden of door het algemeen getuigenis van tijdgenooten.

Hetzelfde onderwerp is meermalen volledig behandeld door den heer NAHUIJS, onder anderen in zijne »Verzameling van officiëele rapporten betrekkelijk den oorlog op Java, I deel;" het zal mij dus moeijelijk vallen om altijd nieuw te zijn; maar ook het werk van schrijvers, die het tegendeel beweren, is tegenwoordig meestal een oud lied, uitgevoerd op een nieuw speeltuig. Zoo kan men, bij voorbeeld, dat gedeelte eener brochure (*) onlangs uitgekomen,

(*) Over grondeigendom en landverkoop op Java, door J. F. W. VAN NES, 's Grav. 1849.

't welk handelt over landverhuur, voor een groot deel woordelijk terug vinden in het in 1833 verschenen werk: »Mémoires sur la guerre de l'île de Java de 1825—1830" van den heer DE STEURS.

Wat aangaat het geëerde lid der Staten Generaal, dat deze zaak ter sprake heeft gebragt, hem verwijs ik met alle bescheidenheid naar de door hem zelven gesproken woorden, »dat hem die oorzaken (van den oorlog) in hare bijzonderheden niet bekend waren," en ik vraag hem af, of het den staatsman, die in het oog moet houden, dat zijne woorden overal doordringen, geoorloofd is om eene zaak aan te randen, en eene stelling voor te dragen, op het eenzijdige gezag van eene vertelling uit een letterkundig maandschrift? Ik ben overigens niet in het bezit van het tijdschrift, waaruit de heer GROEN VAN PRINSTERER geput heeft.

II.

Ik begin met een overzigt omtrent de landverhuur zelve. Om met juistheid te werk te gaan, moet men de zaak behandelen in verband met de inlandsche gebruiken en gewoonten en aan den anderen kant beschouwen uit het Europeesch oogpunt.

De eerste wijze van behandeling was natuurlijk de moeijelijkste; want, bij de geheimzinnigheid die in acht wordt genomen, zelfs wanneer het geldt de behandeling van de stellige belangen van derden, zou ik lang te vergeefs gezocht hebben naar een document, dat tot grondslag kan dienen bij de beoordeeling, ware ik daarin niet gelukkig te gemoet gekomen door het »Tijdschrift voor Nederlandsch Indië," en het Tijdschrift, »Het Regt in Nederlandsch Indië, Regtskundig Tijdschrift. Eerste jaargang, no. 6. Batavia, ter drukkerij van LANGE & CO., 1849." In dit laatste werk, waarnaar ik verwijs, vindt men het wetboek »Hangger Sepoeloeh," gearresteerd op den 3en Bezaar 1745, en dit wetboek bevat de oude gewoonten en gebruiken (hadat), die het Soerakartasche en het daarvan afgescheiden Djokjokartasche hof regeerden.

Het rijk van Soerakarta heeft langer dan Djokjokarta eene van het gouvernement onafhankelijke administratie gehad, en, ofschoon beider vorsten zich gelijkelijk als leenmannen van het gouvernement hebben erkend, zoo heeft Djokjokarta sedert lang min of meer onder onmiddellijk gezag gestaan, terwijl Soerakarta eerst bij overeenkomst met den gouvernements-kommissaris van Soerakarta van den 5 Junij 1847 (Indisch Staatsblad 1847, no. 30) zich verbonden heeft tot het volgen van de administratieve voorschriften van het gouvernement.

De bovenvermelde »Hanggers," die in 1818 zijn verwerkt, bevatten de zuivere Javaansche voorschriften, en het daarin voorkomende omtrent de landverhuur is het algeheele uitvloeisel van den Javaanschen geest en wèl geheel ontdaan van den invloed, dien het gouvernement er later op heeft uitgeoefend. Het is dat wetboek, dat ik tot grondslag neem, bij het punt in dadelijke behandeling.

Aan de hoven van Soerakarta en Djokjokarta bestaat voortdurend het patriarchale gebruik, om alle aanverwanten en beambten tot bezoldiging toe te kennen de opbrengst van een zeker aantal dessa's. Deze dessa's worden bij geboorte, meerderjarigheid of benoeming, naar gelang van omstandigheden, door den Vorst bij behoorlijke akte afgestaan aan den betrokkenen, en door dezen dien ten gevolge meestal levenslang bezeten; onder het stilzwijgend voorbehoud van houw en trouw aan den Vorst, en tegen de verpligting van het presteren van eenige diensten. Meerendeels gaat een dusdanig bezit van vader op zoon over, en stelt zoo doende na lengte van tijd een quasi eigendom daar.

Alle inbreuken, die op dit quasi eigendoms-regt gemaakt worden, het zij door het willekeurig ontnemen der dessa, hetzij door te beletten dat de eigenaars (zoo als zij genoemd worden) van de dessa, door verhuur, verpanding of anderzins van hun goed naar verkiezing gebruik maken, is een inbreuk op de billijkheid, ja, eene gewelddadige verkrachting van oude gebruiken en van uitdrukkelijk toegekende en beschreven regten.

Dat de regten der vruchtgebruikers onbeperkt zijn, en bijna met die van het eigendomsregt gelijk staan, vindt men met duidelijke woorden in het hier boven genoemd wetboek »Hangger Sepoeloeh." Artikel 2 van dit wetboek luidt: »Een wedono of kliwon, zich schriftelijk als borg gesteld hebbende »voor zijne ondergeschikten, die hunne dessa's aan Europeanen, Chinezen en »gelijkstandige personen, dan wel aan Javanen, voor drie of zes jaren ver»huurd hebben, zal, wanneer er geschillen tusschen den huurder en ver»huurder ontstaan, gehouden zijn dezelve af te doen." Het regelt alzoo, door wien geschillen tusschen huurder en verhuurder moeten worden beslist, en stelt dus het bestaan en regt van verhuur op den voorgrond.

Artikel 3 zegt: »Een wedono of kliwon is verantwoordelijk voor die gel»delijke schulden zijner ondergeschikten, voor wie hij zich als borg heeft »gesteld, wanneer laatstgenoemden voortvlugtig of niet in staat zijn de »schuld te betalen; hij zal in dit geval echter de bezittingen en de helft der »landen van zoodanig een ondergeschikte tot betaling zijner schuld mogen »verkoopen. Mogt zulks niet toereikende zijn, en zijne bloedverwanten zich »niet in staat bevinden om de schuld te verevenen, dan zal een ander, die de »schuld wil betalen, in zijne plaats benoemd, en de debiteur als pandeling »aan zijn hoofd overgegeven worden." Het wetboek erkent dierhalve met duidelijke woorden het regt van verkoop.

Artikel 19, 20 en 21 luiden: »Hoogere en lagere ambtenaren, hunne »dessa's aan Europeanen, Chinezen of gelijkstandige personen, dan wel aan »Javanen verpachtende, zullen met hen eene behoorlijke overeenkomst aangaan. »Ontstaan er geschillen tusschen den pachter en verpachter, dan zullen dezelve, »volgens den inhoud van de aangegane overeenkomst, beslist worden; namelijk, »hij, die tegen de overeenkomst gehandeld heeft, zal zijne zaak verliezen, »en naar evenredigheid beboet worden. Ook bij het verhuren en verpan»den van dessa's zal men eene behoorlijke overeenkomst aangaan. Wanneer

»daaruit geschillen ontstaan, zullen dezelve, even als in het voorgaand artikel, »afgedaan worden. Wanneer dessa's zonder schriftelijke overeenkomst ver-»pacht, verhuurd of verpand worden, en daarover geschillen ontstaan, »zullen dezelve zoo veel doenlijk beslist worden; maar dan verbeuren de beide »partijen eene boete door de overheid te evenredigen."

Nog meerdere artikelen van deze Javaansche wetboeken zijn geheel gewijd aan de verhuur, het verpanden en verkoopen van de dessa's; maar het is onnoodig die in te lasschen, daar de reeds aangehaalde voldoende zijn om aan te toonen, wat regt is en wat een inbreuk daarstelt op het zoo hoog opgevijzelde regt van eigendom.

Door die artikelen wordt almede als van zelve wederlegd het ongerief, dat er in gelegen zou zijn in het geven van voorschotten door Europeanen. Uit de aangehaalde artikelen blijkt ontegenzeggelijk, dat het geven van voorschotten op de dessa's door Javanen onderling een algemeen en geregeld gebruik is, en dat dergelijke vooruitbetalingen dus niet zijn van eenen Europeschen oorsprong.

Hierbij neme men in aanmerking, dat de Passar-Gedeh, eene plaats, drie mijlen van de hoofdplaats Djokjokarta, bijkans de geheele rondliggende streek in pand heeft; terwijl overigens bijna geen enkele dessa in het Djokjokartasche door Europeanen wordt gehuurd, die niet, hetzij aan andere Javanen, hetzij aan het dessa's-hoofd zelven, hetzij aan de vooral in de binnenlanden heulende Chinezen, voor jaren verpand en dus voor den eigenaar verloren is.

De gevolgtrekking van dit alles is, dat het geven van voorschotten door Europeanen, niet ontstaat door de Europesche landverhuur, maar wel daardoor, dat de Javanen hunne eigendommen buitendien kunnen verpanden, hetgeen den Europeschen huurder verpligt, om, bij het aangaan van verbindtenissen, de aanzienlijke sommen af te lossen, die bij wijze van onderzetting de dessa's bezwaren. Door deze uitlossing komt de eigenaar, binnen eenen oneindig korteren tijd, niet alleen weder in het genot der inkomsten van de dessa, maar deze inkomsten bedragen alsdan het twee-, drie-, ja vierdubbele van de vroegere opbrengsten.

Het groote geheim van de landhuur bestaat daarin, dat men door het vereenigen van kleine onbeduidende perceelen gronds, een land daarstelt, dat geschikt wordt voor de teelt van Europesche produkten, welke zoo veel meerdere waarde hebben, of liever gezegd, verkrijgen, door de, aanzienlijke kapitalen vereischende, fabrijkmatige bereiding, die zij ondergaan. Van daar de mogelijkheid, om een zoo veel hoogeren huurschat toe te kennen.

Wil men ten overvloede nagaan, hoe beleeningen door Javanen onderling, als waarvan hiervoren de rede is, worden aangegaan, men gelieve dan slechts te raadplegen het volgend stuk.

»*Opgave der gelden, welke de pangerangs* HARIO TJOKRO DININGRAT *en* TJO-»KRO KOESOEMO *van de dessa Bodeh ontvangen hebben, benevens eene opgave »der winsten, welke de onderscheidene personen, die dezelve reeds in pand »bezitten, van deze pangerang's terug verlangen.*"

Pangerang HARIO TJOKRO DININGRAT		
heeft van raden BAGOES BOELOE voor 15 jaren ontvangen	f 148,50	
deze vordert aan winst..................		f 540.
» » demang DJOIJO GODO voor 5 jaren »	- 550	
deze vordert aan winst..................		- 3,550.
» » demang DJOIJO SONO voor 5 jaren »	- 270	
deze vordert aan winst..................		- 900.
Pangerang TJOKRO KOESOEMO		
» » demang KERTO WIDJOIJO voor 15 jaren »	-1,215	
deze vordert aan winst..................		- 4,860.
» » demang DJOIJO SENO voor 5 jaren »	- 157,50	
deze vordert aan winst..................		- 630.
	f 2,341. —	f 10,480.

Uit dit officiëel document zal men zien, dat de dessa Bodeh, groot 14 jonken, was verpand, gedeeltelijk voor den tijd van 15, gedeeltelijk voor 5 jaren, voor eene som van f 2,341, en dat bij de uitlossing door mij, de geldschieters als winst vorderden f 10,480, welke som, blijkens de onder mij berustende schriftelijke beslissing van den resident, in overeenstemming met den rijksbestuurder, gesteld is geworden op f 1,337,50 voor verschuldigde rente.

Deze dessa wordt thans door mij in huur bezeten tegen een huurschat van f 150 per jonk, of voor eene som, van f 2,100 's jaars, die halfjaarlijks wordt uitbetaald, blijkens de daarvan bestaande kwitantiën. Dit geval is niet eenig. Des verkiezende kunnen talrijke gevallen van gelijken aard worden opgesomd en bewezen; ik heb dit voorbeeld aangehaald, omdat de dessa Bodeh een vierde gedeelte van mijn land uitmaakt.

»Maar," merkt men op, »de Javaan, zijn dessa verhuurd hebbende, wordt »jaarlijks in het bezit gesteld van eene som, die zeer zeker de geldelijke in»komsten overtreft, welke hij uit zijne landen, voor dat hij ze verhuurde, »getrokken heeft; maar deze som is dadelijk verkwist" (*).

Dit is eene onjuistheid, of liever, onjuiste voorstelling. Door het boven aangetoonde, is het duidelijk, dat de verkwistende Javaan ruimschoots gelegenheid heeft, om aan voorschotten te geraken buiten den Europeaan, maar ook na de verhuur ontvangt hij niet ééns in het jaar, maar ieder halfjaar zijnen aanzienlijken huurschat. Dit zelfde heeft ook plaats vóór de verhuur, en het eenige verschil bestaat daarin, dat hij in het geval van verhuur het twee-, drie-, vierdubbelde erlangt.

Evenwel, en dit is hetgeen aan sommige schrijvers de grootste ongerustheid baart, wanneer de Javaan zijn land heeft verhuurd, dan kan hij, bij voorbeeld, bij voorkomende gelegenheid niet meer vorderen een game-

(*) Zie »grondeigendom en landverkoop" van den heer mr. VAN NES, 1849.

lang (*), een paard enz. Ik beken, het is voor den huisvader zeer hard, dat hij een piano voor dochter, een paard voor zoon, en speelgoed voor verdere kindertjes verlangende, verpligt is, om zich dit voor eigen geld aan te schaffen, in stede van het den ongelukkigen dessa-bewoner te kunnen afpersen; doch dit gebruik behoort tot hetgeen men noemt »knevelarij." Door den Javaan wordt het evenzeer als zoodanig beschouwd en gehaat, en het tegengaan, dat zulke misbruiken, bij voorbeeld door de landverhuur, van lieverlede slijten (men lette wel, dat ik niet eens spreek van het uitroeijen op andere wijze), behoort mijns inziens tot de onmenschelijkste, schandelijkste en gevaarlijkste beginselen, die men kan voorstaan.

Art. 29 en 30 van de meer aangehaalde »Hangger Sepoeloeh" luiden: »Wanneer een bekel onwillig is, om zijnen pachtschat te verhoogen, zal »deswege onderzoek gedaan worden bij de Montjo-Pat en Limo's, en bij »den Goenoeng. Zoo hieruit blijkt, dat de rijstvelden voor eene verhooging »van pacht vatbaar zijn, zonder dat de bekel in zijne inkomsten daardoor »benadeeld wordt, en deze in zijne weigering blijft volharden, zal hij uit »zijne betrekking ontslagen, doch al de te velde staande plantsoenen zijn »eigendom blijven, voor zoo ver hij namelijk zijnen pachtschat reeds aange»zuiverd heeft. Wanneer door een dessa's-bekel afslag van pacht verzocht »wordt, en uit het deswege gedaan onderzoek blijkt, dat de rijstvelden »minder dan de gewone pacht opbrengen, zal hem de verzochte afslag toege»staan moeten worden, zullende echter in het tegenovergestelde geval in zijn »verzoek niet worden getreden, en hij bovendien eene boete verbeuren, over »elke jonk land van vier realen. Weigert hij den gewonen pachtschat of de »boete te betalen, dan zal hij uit zijne betrekking ontslagen, en alle op de »velden staande plantsoenen het eigendom van zijn hoofd worden."

Met deze wet gewapend, en sterk door het overwigt van zijnen rang, trekt de eigenaar van de ongelukkige dessa al wat er eenigzins van te trekken is. »De Javaan," zegt de heer VAN NES letterlijk in zijne aangehaalde brochure, »is de speelbal van zijne hartstogten en luimen; zijne meest alge»meene karaktertrekken zijn *trotschheid* en *geldzucht;*" door dus van mijnen kant te zeggen, dat hij, hetgene men noemt, het onderste uit de kan haalt, stel ik niets gewaagds.

De bespiegelingen omtrent het vergen en ontvangen van geschenken door de eigenaren van de dessa's-bewoners, beteekenen dus niets anders, dan dat de eigenaren de opgezetenen het vel over de ooren moeten kunnen halen, en dat zij deze, wanneer zij door uitputting en armoede buiten staat zijn geraakt tot het verder leveren van zoogenoemde vrijwillige bijdragen, moeten kunnen noodzaken, om het muzijkstel, het paard en kindergoed gewapend langs 's Heeren wege te zoeken, dan wel des nachts in vereenigde bende te gaan rooven, bij den een' of anderen nabuur, die het geluk heeft, eenen minder muzikalen of minder rijdzieken eigenaar tot hoofd te hebben.

(*) Een stel Javaansche, grootendeels koperen muzijk-instrumenten, van eene waarde aan *f* 500 tot *f* 3000 en meer.

In het Indisch Staatsblad van 1834 komt onder no. 52 een besluit voor, dat ten titel voert: »*Verbod tegen het onwettig vorderen van leveranciën en »diensten van den inlander.*" Tijdens de uitvaardiging van dat besluit, waren bij sommige ambtenaren geene bewoordingen en termen sterk genoeg, om dat zoogenoemde »kippenbesluit" (dit was de geijkte benaming) ten toon te stellen, als eene aanranding van de grondslagen van het Indisch bestuur. Hoe toch kan het Europeesch bestuur zich staande houden, en kunnen ambtenaren in de binnenlanden met waardigheid bewind voeren tegenover Javanen, die niet meer behoeven te zuchten onder »het misbruik om pluimvee, »brandhout, olie, gras en andere huiselijke benoodigdheden te leveren?" al ware het ook tegen belooningen (zie het gemelde Staatsblad). Java was verloren! Java moest zoo doende te gronde gaan! Zoo hoorde men wel eens uitroepen. Gelukkig, dat de gouverneur generaal BAUD zich door deze kreten van afkeuring niet liet terug houden. Sedert dien tijd zijn vijftien jaren verloopen; het »kippenbesluit" is blijven bestaan, en Neërlandsch Indië niettemin verschoond gebleven van de toen voorspelde revolutionaire schokken en maatschappelijke vernieling. Mijn getuige in deze is zijne excellentie de gouverneur generaal, later minister, J. C. BAUD zelf. Deze staatsman zal zich zeer goed, niet alleen het vorenstaande, maar nog veel meer dienaangaande herinneren. Welnu, na ingewonnen berigt van den gewezen minister J. C. BAUD, toetse men de beschouwingen en gevolgtrekkingen van sommigen, hierboven uiteengezet, omtrent gamelang, paard en andere afvorderingen, aan deze beoordeeling omtrent het »kippenbesluit," en dan zullen de schrikbeelden ten deze evenzeer in rook verdwijnen, ja blijken te zijn meer eene algemeene vooringenomenheid met het stelsel van gedwongen heffing (don gratuit!), dan wel eene overtuiging, die zich in het bijzonder grondt op innige kennis van de Djokjokartasche en Soerakartasche huishouding.

Uit het vorenstaande geloof ik, dat men wel tot de gevolgtrekking zal komen, dat het ontegenzeggelijk is, dat alle bemoeijenis van het gouvernement moet worden beschouwd als eene inmenging, die, zoo als alle ongevraagde tusschenkomst, even onwelkom als ongevallig moet zijn.

Het verhuren en verpanden van dessa's maakt wel degelijk een der eigenaardige bestanddeelen uit van het regt van quasi-eigendom of bezit, zoo als het in de vorstenlanden bestaat; en door het opdringen van eene op dat regt inbreuk makende vaderlijke bemiddeling ontstaat wrevel, ongenoegen, en men geeft voedsel aan het wantrouwen, dat buitendien aangeboren en ingeworteld is.

Maar door het behandelen van dit en dergelijke punten, geraak ik tot de tweede wijze van beschouwing, die, namelijk, uit het Europesche oogpunt. Ik kom aan het tijdstip, dat het gouvernement in de zaak van landverhuur is tusschen beide gekomen. De landverhuur had sedert tijden bestaan tot aller genoegen, zonder eenige stoornis en zonder aanleiding te geven tot de minste botsing of ongerustheid; toen zij eensklaps de aandacht van het gouvernement

tot zich trok. Dit had niet, zoo als men uit het later voorgevallene zou vooronderstellen, tot oorzaak klagten, gevaarlijke verschijnselen of iets van dien aard; volstrekt niet, maar uitsluitend, zoo als de hoofd-inspecteur van financiën zich bij zijnen brief van den 3den Maart 1821, no. 154 (zie NAHUIJS Verzameling van officiëele Rapporten, 1ste deel, bladzijde 281), uitdrukt, »omdat sedert de laatste jaren de inkomsten der tolpoorten en bazaars in de »vorstenlanden zoodanig zijn gestegen, dat het belangrijk wordt, om de oor»zaken van deze importante vermeerdering naauwkeurig te leeren kennen. »Deze voor 's lands financiën gunstige resultaten worden algemeen voornamelijk »toegeschreven aan de uitbreiding, welke Europeanen en Chinezen aan de »kulture, vooral van meer kostbare en voor de Europesche markt geschikte »produkten, hebben gegeven; door de faciliteit die er in de vorstenlanden »bestaat, om van de vorsten zelve, dan wel van de rijksgrooten of regenten, »dessa's en landen gedurende een reeks van jaren in huur of pacht te ver»krijgen" enz.

Op deze bemoedigende premisse volgde een besluit van den gouverneur generaal d. d. 6 Mei 1823, Indisch Staatsblad 1823, no. 17, waarbij alle landhuur verboden, en waarbij den vorsten eene zeer aanzienlijke schadeloosstelling (later geliquideerd op omtrent twee millioen guldens) opgelegd werd, voor deze intrekking en vernietiging van alle kontrakten, niet door de vorsten, maar door het gouvernement zelf. Dat dit besluit gemoedelijke overtuiging behelst, mag niet betwijfeld worden; maar dat men geene grooter tegenstelling kan uitdenken, dan tusschen den oorsprong van het besluit en tusschen de conclusie, is evenzeer ontegenzeggelijk.

Het bekende karakter van den gouverneur generaal VAN DER CAPELLEN geeft ook alle aanleiding om aan te nemen, dat hij niet bekend is geweest met het bestaan en den inhoud van de in den aanvang dezes aangehaalde wettelijke bepalingen van de »Hanggers;" want, men mag vooronderstellen, dat men anders huiverig zou zijn geweest om ondernemingen te vernietigen, die niet alleen op natuurlijk regt, maar op beschreven wetten gegrond waren.

Wel maakt de heer NAHUIJS, in zijne rapporten, bladzijde 46, gewag van eenen brief, waarin voorkomt, »dat het argument van den resident van »Soerakarta, getrokken uit eene quasi-wet van den soesoehoenan, is allerbe»spottelijkst, daar het den keizer vrij stond, naar willekeur van de wet, »welke toch niets dan een reglement was, af te gaan;" maar het is niet mogelijk, dat daarmede de »Hangger's" bedoeld zijn, aangezien deze uitmaakten eene alle vereischten van geldigheid in zich vereenigende Javaansche wet, regelende eene zaak van geheel huishoudelijken aard en belang. Daarenboven zou de redenering alleen geldig zijn, wanneer er sprake was geweest van het intrekken van een deel dier wetten, door den soesoehoenan of sultan zelven, en niet, zoo als in het onderhavige geval, dáár, waar het geldt eene vernietiging dier wet door het gouvernement, ten gevolge van eene adhaesie, die, zoo als later zal blijken, afgedwongen is geweest.

Hoe het ook zij, de landverhuur werd ingetrokken, en twee jaren later ontstond de Javasche oorlog.

Eene der eerste handelingen van den kommissaris generaal DU BUS, die het bestuur aanvaardde terwijl de oorlog het hevigst woedde, was, om de zaak van de landverhuur tot een bepaald onderwerp van plaatselijk en algemeen onderzoek te maken, en, met omverwerping van alle de gronden en drangredenen, die tot het Besluit van den 6 Mei 1823 (Indisch Staatsblad, no. 17) geleid hadden, werd het besluit uitgevaardigd, dat, met eenige andere het daglicht schuwende verminkingen en kleingeestige verwringingen, alsnog de zaak regelt.

Dit besluit luidt aldus en komt voor in het Indisch Staatsblad, no. 53.

BUITENZORG, 17 Mei 1827.

»De kommissaris-generaal van Neêrlandsch Indië;

»Overwegende het groote belang dezer gewesten, om, door aanmoedigingen van kultuur en landbouw, de nijverheid van den inlander op te wekken, en eene meerdere uitbreiding te geven aan de produkten voor den handel.

»Overwegende, hoe zeer daartoe in allen opzigte in der tijd hebben medegewerkt en dienstig bevonden zijn de verhuringen van landen op het grondgebied der Javasche vorsten; de ondernemingen van onderscheiden aard daar gedaan, en onder de gunstigste uitzigten en verwachtingen voortgezet, tot op het tijdstip dat de publikatie der regering van den 6 Mei 1823, Staatsblad no. 17, die heeft doen ophouden.

»Overwegende, dat zulks niet geschied is zonder de huurders in deze hunne uitzigten en verwachtingen en de verhuurders in de vrije beschikking hunner bezittingen; maar wel vooral niet, zonder de ontluikende industrie en nijverheid op Java, en den handel van het moederland en de uitbreiding van Javasche produkten voor uitvoer, gelijkelijk te stremmen en te beperken.

»In gunstige aanmerking nemende de aanzoeken herhaaldelijk bij hem kommissaris generaal gedaan, zoo van Europesche planters en kapitalisten om genot van gronden ter onderneming van nieuwe aanplantingen, als, van wege de Javasche vorsten, om weder te worden hersteld in de vrije beschikking hunner bezittingen, en die op nieuw als voorheen aan Europesche planters te mogen verhuren.

»Overwegende de gunstige uitzigten, die zulke ondernemingen op nieuw doen ontstaan ter verlevendiging en uitbreiding van Javasche nijverheid, handel en welvaart, en zulks te meer bij de zich meer en meer kennelijk makende lust en opgewektheid, ter beproeving van zoodanige kulturen als nog niet ondernomen zijn, en bij den goeden uitslag, waarop men met grond mag rekenen, voor deze gewesten en voor hunnen handel zeer belangrijk kunnen worden.

»Overwegende eindelijk, dat deze ondernemingen van kulture en landbouw bepaaldelijk op het grondgebied der Javasche vorsten, bij den geest van rustige werkzaamheid, dien zij onder den inlander zullen opwekken, en bij den meerderen welstand, dien zij ook onder hen zullen verspreiden, allezins gunstig zullen medewerken om aan derzelver geheele bevolking, te beginnen met de

vorsten en grooten, een nieuw bewijs te geven der belangstelling en behartiging van het Neêrlandsch gouvernement, in alles wat ter vermeerdering harer welvaart strekken kan.

»*Gebruik makende van de magtiging te dier zake bij hem kommissaris-generaal van wege Z. M. den koning ontvangen, bij missive van den minister van marine en koloniën l.l., letter H, no. 56/20, en in opvolging van hoogst deszelfs beslissing deswege;*

»Heeft goedgevonden en verstaan,

»Om in afwachting, dat het den koning behagen zal, de grondslagen tot een geregeld en meer algemeen stelsel van landbezit van Europeanen over het geheele eiland Java te arresteren, reeds voorloopig te bepalen als volgt:

»Art. 1. De publikatie der Indische regering d. d. 6 Mei 1823, Staatsblad no. 17, en van den 20 Mei daaraanvolgende, Staatsblad no. 20, zijn ingetrokken en buiten effekt gesteld, wordende het verblijf en landbezit op Java, in afwachting dat daaromtrent door meer beslissende bepalingen zal voorzien worden, voorloopig teruggebragt op den voet als bepaald is bij Publikatie van kommissarissen-generaal van den 28 Augustus 1818, Staatsblad no. 60.

»Art. 2. Al de pachtkontrakten wegens gronden in de vorstenlanden tusschen de vorsten en grooten ter eener en de Europesche planters ter andere zijde, die loopende waren op den 6 Mei 1823, en als zoodanig bekend stonden en geregistreerd waren bij de residenten aan de hoven, worden verstaan, onder het wederzijdsch genoegen der belanghebbenden, van stonde aan te mogen doorloopen; mits afstand doende van alle toegezegde of restitutie van alle genotene schadeloosstellingen door het gouvernement verleend of gewaarborgd.

»Art. 3. De huurders en verhuurders worden uitgenoodigd, zich onderling te verstaan, en bij hem kommissaris te vervoegen tot zoodanige verlenging der in der tijd bepaalde pachttermijnen, als hunne belangen zullen kunnen medebrengen, en als wel vooral ter billijke schadeloosstelling voor de huurders zal kunnen strekken, wegens het tijdverlies en de winstderving, welke zij ondergaan hebben; zijnde het de begeerte van hem kommissaris-generaal, om, voor zoo verre de kontrakterende partijen zich wegens deze verlenging van termijnen zullen kunnen verstaan, hun daarin al die ruimte te verzekeren, waarvoor de zaak vatbaar zal mogen gerekend worden.

»Art. 4. De vrije beschikking over hunne landen en bepaaldelijk ter verhuring aan Europesche planters, blijft ook wijders in haar geheel aan de Javasche vorsten en grooten verzekerd, onder verband alleen van hunne zijde, dat de pachtkontrakten bij de residenten aan de hoven worden geregistreerd, en aan de bekrachtiging van hem kommissaris-generaal onderworpen.

»Art. 5. De zoodanigen onder de Europesche bevolking in deze gewesten, Europeanen van geboorte of afstammelingen van dien, welke de genegenheid en noodige middelen mogten hebben, ter onderneming van kulturen in de vorstenlanden, en zich deswege met de vorsten kunnen verstaan, zullen zich

bij hem kommissaris-generaal mogen vervoegen, ter bekoming van autorisatie, die voorloopig, en tot tijd en wijle als 's konings beslissing omtrent de grondslagen van een meer algemeen stelsel van kolonisatie zal vernomen zijn, bij voorkeur verleend zal worden aan Nederlanders van geboorte of bij naturalisatie, en wijders aan dezulken, die door een gevestigd verblijf, door huwelijk als anderzins, mogen geacht worden, in eene nadere betrekking en belangstelling tot deze gewesten te staan.

„Art. 6. Voor de pachtkontrakten, die loopende waren op den 6 Mei 1823, blijven, voor zoo verre de belanghebbende partijen daaromtrent niet anders overeenkomen, de bepalingen waaronder zij in der tijd gesloten zijn, van kracht; dezelfde grondslagen kunnen mede opgevolgd worden bij de nieuw te sluiten kontrakten, waarbij evenwel niet zal verzuimd worden zeer bepaaldelijk te zorgen voor de goede behandeling van den inlander in het algemeen, de verzorging zijner rijstvelden en de billijke vergelding van zijnen arbeid, alles naar de oude en gevestigde gewoonten, gebruiken en instellingen.

„Art. 7. Voorschotten op de bepaalde pachtsom zullen niet mogen worden bedongen, dan uiterlijk voor een jaar; zij blijven daarbuiten voor rekening en risico van de huurders, en zullen hun niet in regten gehandhaafd worden" enz.

Ieder onbevooroordeeld persoon zal dadelijk erkennen, dat dit besluit alle gezonde denkbeelden van regt, staathuishoudkunde en staatkunde in zich vereenigt.

De vorsten oefenen, en te dien tijde deden zij zulks in eene veel onbegrensder mate, een regtstreeksch en onbeperkt gezag uit over hetgeen men noemt den kraton, waardoor verstaan worden alle de aan het vorstelijk huis door bloedverwantschap of door ambtsbediening onmiddellijk verbonden personen, van wat rang of stand. Wanneer de vorsten dus wezenlijk de landverhuur beschouwden als oneigenaardig of verderfelijk, dan hadden zij, krachtens dezelfde magt, die hen, bij de »hanggers" beschermende bepalingen omtrent de landverhuur heeft doen opnemen, bevelen kunnen doen uitvaardigen in den tegenovergestelden geest. Dit is niet geschied; maar ongeroepen, toevallig geleid door het hiervoren opgegeven financiëel incident, komt het gouvernement eensklaps tusschenbeide en vernietigt de landverhuur. Het besluit van den kommissaris erkent zulks met ronde woorden, terwijl het gezond verstand zegt, dat alle diplomatieke spitsvindigheden en philantropische drogredenen niet kunnen beletten, dat alle aanrandingen van het bij het besluit van den kommissaris-generaal, namens den koning uitdrukkelijk gehuldigd stelsel, daarstellen eene verzaking en verkrachting van de eenvoudigste begrippen van regt, die vroeg of laat aanleiding moeten geven tot wrevel, haat en daaruit volgende verwikkelingen en botsingen.

»Men biede een geschikt Javaan eene handvol gouds of een klein stukje »grond aan, dan verkiest hij het laatste, want hij weet vooraf dat hij het »eerste niet kan bewaren." Aldus heeft de tegenwoordige panumbahan HA-

MANGKOERAT (zie bladzijde 48 der meergemelde brochure) zich tegen den heer VAN NES uitgedrukt; niet onlangs, zoo als men haast zou gelooven, volgens den datum der brochure, maar in 1830; want deze zelfde zinsnede komt reeds voor in de meergemelde memorie van den heer VAN NES, te vinden in de »Mémoires" van den heer DE STEURS." Vooreerst nu moet men weten, dat deze panumbahan, mijns inziens althans, een zeer apocryphe autoriteit is, om daarop te bouwen, wanneer het de vraag geldt: welk stelsel voor de vergrooting van het Europeesch gezag het voordeeligst is? Deze panumbahan voerde in 1825 den naam van pangeran MANGKOE BOEMIE, en voerde met DIPO NEGORO den opstand aan. Het is dezelfde persoon, die, in zijnen brief aan zijnen vader, sultan HAMANGKOE BOEWONO II, schreef: (zie den geheelen brief als bijlage La. A onder de »pièces justificatives" van de Mémoire sur la guerre de Java van DE STEURS): »Aangezien geen godsdienst eene vergelijking kan »doorstaan met de Mahomedaansche, zoo heb ik besloten mij nimmer meer »met de Europeanen te verbroederen. De van het Mahomedaansche geloof »zullen zich nooit met anderen vereenigen, omdat zij den vloek van den pro»feet MAHOMET vreezen; en bijgevolg, aangezien uwe Hoogheid mij tot zich »roept, zoo moet ik Haar betuigen, dat ik mij niet tot Haar kan begeven, »zoo lang als uwe Hoogheid goedvindt om met Europeanen op een ver»trouwelijken voet te leven, dan wel met hen zamen te blijven. Zoodra de »Europeanen Djokjokarta verlaten, en ophouden eenig gezag te voeren in het »rijk van uwe Hoogheid, zal ik dadelijk hij haar komen en in alles gehoorza»men, aangezien mijn eenig streven is, het invoeren van het ware geloof, »opdat noch de vorsten van Java, noch de aanverwanten en onderdanen on»derworpen worden aan de bevelen van de Europeanen. Ik hoop dan ook »uwe Hoogheid voor altijd te verlossen van de Europeanen en van alle aan»raking met hen. Dit is mijn eenigste wensch. Onze oudste broeder MERDAN »NINGRAT, oom PANOELAR en anderen zijn door ons afgemaakt, omdat zij »zich niet hebben willen vereenigen in onzen haat tegen de Europeanen."

Deze brief is gedagteekend den 26sten October 1826. In October 1829 komt de panumbahan eerst in onderwerping, en in 1830 roept de heer VAN NES hem aan als den wegwijzer bij de beslissing van eene der vragen, wat het meest in het belang is van de Europesche magt en kracht! En zouden de bevelen tot intrekking van de landverhuur niet juist de grootste plaats bekleeden onder de »Europesche bevelen," waaraan de panumbahan zijne aanverwanten en de onderdanen van Djokjokarta's vorst op eene bloedige wijze heeft willen onttrekken? In 1823 wordt het besluit uitgevaardigd, in 1825 breekt de oorlog uit, en in 1826 schrijft de panumbahan, dat hij het zwaard heeft aangegord, om zich aan de Europesche bemoeijenis te onttrekken. Algemeen weet men, dat de zaak van de intrekking van de landverhuur een' diepen indruk heeft gemaakt, en ik voor mij beantwoord die vraag gerustelijk en ten stelligste op eene toestemmende wijze.

In allen geval dient men, bij deze aanhaling van den panumbahan, de lezers

bekend te maken met de weinige zelfstandigheid van den Javaan tegenover het hoofd van het bestuur, en het gemak, dat er voor dezen in gelegen is, om eenen Javaan te laten spreken in strijd met zijne overtuiging, maar overeenkomstig de insinuatie van zijnen hoogen gesprekvoerder. De panumbahan, die pas in onderwerping was gekomen, had er een dubbel belang bij, om zich bij den resident aangenaam te maken. De denkbeelden van den panumbahan schijnen zich voor het overige sedert lang gewijzigd te hebben, want hij panumbahan heeft verhuurd: aan den heer VAN PREHN te Djokjokarta, de dessa Besooleh, aan den heer G. WEYNSCHENK aldaar, de dessa Moedja-moedjoe, aan den heer KLÄRING, de dessa Megoewô, aan den heer JANSEN, de dessa Melattie, aan schrijver dezes de dessa Passekan, en aan den kapitein der Chinezen de dessa Semakie. Deze laatste is, ten gevolge van moeijelijkheid met het bestuur, overgeschreven op naam van eenen Chinees, die de Javaansche kleederdragt heeft aangenomen, en thans den Javaanschen naam voert van SEBON MENGOLLO. De panumbahan MANGKOERAT is dus of van gedachte veranderd, of hij behoort *tot de niet geschikte inlanders*, zoo als hij zelf, volgens den heer VAN NES, dengenen noemt die landen verhuurt.

Onder de personen van gelijken rang, telt men den tegenwoordigen pangeran-adipati MANGKOE BOEMIE te Djokjokarta, des sultans broeder en waarnemend kroonprins; maar deze heeft evenzeer landen verhuurd, en wel aan de heeren BAUMGARDTEN, KLÄRING, KRAAG en schrijver dezes; ja, wat meer zegt, deze heeft het verhuurde land Sonoh-Sewoh, dat het eigendom was van den sultan, van dezen door herhaald aanhouden in ruiling verkregen tegen anderen zijner dessa's, omdat hij, niettegenstaande dat de afvorderingen nu natuurlijk hebben opgehouden, het meeste voordeel ziet in het bezit van een land, dat in huur is afgestaan. Ik geef hier de bescheiden tot staving van dit voorgeven.

»Ouder broeder raden, luitenant-kolonel, toemongoong, kommandant MERTO »NEGORO!

»Ik geef u bij deze kennis, dat ik last van zijne hoogheid den sultan heb »ontvangen, om u mede te deelen, dat het Z. H. behaagd heeft, om de aan »Z. H. pacht (pemahoosan) opbrengende landen Sonoh-Sewoh, op diens ver»zoek in administratie af te staan aan H. Ds. jongeren broeder, den pangeran»adipatie, kolonel MANGKOE BOEMIE, verzoekende ik u bij deze, tevens »daarvan kennis te geven aan den heer WEYNSCHENK.

»Geschreven den 28 Redjep, het jaar Wawoe 1777.

De overste adjudant
(w. g.) JOEDO NEGORO.

»Brief en vele groeten van raden, luitenant-kolonel, toemongoong, komman»dant MERTO NEGORO, aan zijnen broeder (1) den heer WEYNSCHENK te Sonoh»Sewoh.

»Ik geef u bij deze kennis, dat ik van zijne hoogheid den sultan last heb

(1) Vriendschapsterm door de Javanen in het algemeen gebezigd.

»ontvangen, om de administratie van de aan H. Ds. pachtgelden opbrengende »landen (pemahoosan) te Sonoh-Sewoh, te zamen groot 25 jonken, en aan u »in huur afgestaan, op diens verzoek te stellen in handen van H. Ds. jonge»ren broeder pangeran-adipati, kolonel MANGKOE BOEMIE, en zulks, in te »gaan met deze maand Poeassa.

»U van het bovenstaande mededeelende, ben ik u verzoekende, om, in alle »gelegenheden die landen betreffende, zich van heden af te willen wenden »tot den voornoemden pangeran-adipati kolonel.

»Geschreven te Merto Negaran, den 9 Poeassa, het jaar Wawoe 1777."

De raden luit.-kolonel, toemongoong, kommandant

(w. g.) MERTO NEGORO.

In de laatste plaats nog iets over de vraag, *of de Europesche landhuurders schatten* verzamelen; de heer VAN NES beantwoordt die vraag ontkennend voor Soerakarta, toestemmend voor Djokjokarta. Wanneer intusschen de ondernemingen slecht zijn, en niet beantwoorden aan de verwachting, dan zullen zij in beide residentiën evenzeer van zelve, en zonder eenige inmenging, te niet gaan; zoo als bewezen wordt door de huurlanden in het Soerakartasche, die terug zijn gekeerd tot de verhuurders. De ondernemingen, die vooruitgaan, zullen alléén overblijven, en deze zullen, even als vroeger en thans, strekken tot bloei en welvaart van het algemeen; zij zullen, zoo als de hoofd-inspecteur in zijn vroeger aangehaalden brief zegt: »bijdragen tot de importante »vermeerdering van 's lands financiën."

Niets kan opwegen tegen den Europeschen ondernemingsgeest, geschraagd door groote kapitalen. De ondernemingen van Djokjokarta zijn daarvan het treffendste voorbeeld. Deze residentie telt tegenwoordig 49 indigo-fabrijken, die alle in volle werking zijn, en, niettegenstaande de aanzienlijke hoeveelheid produkten voor de Europesche markt, die thans aan den handel wordt geleverd, heeft ook de rijstkultuur eene vlugt genomen, die alle verwachting overtreft. Het zou zelfs overwaard zijn de waarheid hiervan te constateren door een gezet openlijk onderzoek, iets dat gedurende mijn verblijf van 10 jaren te Djokjokarta nimmer geschied is. Allerwege op de huurlanden bespeurt men regel en orde, en allerwege toonen zich kapitale werken, die als het ware zoo vele gedenkteekenen daarstellen van Europesche kunde, volharding en meerderheid. Van de 34 Djokjokartasche landen, waren er slechts zes, die gezegd konden worden, min of meer rijstlanden te zijn; de overige waren allen landen, die zoogenoemd droog gewas van geringe waarde moesten teelen. Tegenwoordig zijn nog een paar dier landen in dat opzigt in den zelfden staat, door algeheel gemis van water, en de onmogelijkheid om het aan te brengen. De overigen daarentegen, en dat wel de uitgestrektste en grootste in getal, vertoonen de uitgestrektste streken met padiegewas; zij doen zich voor als eene oase in de woestijn. Zoo vindt men bij voorbeeld aan den eenen kant de regentschappen Sentolo, Pengaasseh, Bantool Karang en Sendang Pietoe, die, niettegenstaande het aanwezen van waterrijke rivieren, voor het grootste gedeelte alleen rijst bouwen in den westmoeson, met behulp van regenwater, hetgeen den oogst zeer wisselvallig en onzeker maakt.

Aan den anderen kant heeft men het onder Europeesch beheer zijnde huurland Soeroh-Gedoek, dat door eene leiding, waaraan vijf jaren onafgebroken is gearbeid, allerwege van water wordt voorzien; Demak-Idjoe, dat, door het leggen van een grooten steenen dam, en het graven van drie leidingen, elk van ongeveer 50 voet diepte en eene lengte van omtrent drie mijlen, twee maal 's jaars padie bouwt; Soembran, dat, na het daarstellen van een kapitalen dam en leiding, tweemaal 's jaars padie trekt; Plerret, Sonoh-sewoh, Moedja-moedjoe, Rebon-agoong, Pisangan, Sempoe, Morangan, en zoo vele andere, te veel om te noemen. Om kort te gaan, de rijstopbrengst der gezamenlijke Djokjokartasche landen is gedurende het laatste tijdvak stellig verdubbeld.

III.

Wij zijn nu gekomen tot het verhaal van de gebeurtenissen te Djokjokarta, die den oorlog dadelijk zijn voorafgegaan.

De intrekking van de landhuur had te Djokjokarta op zich zelve den allerpijnlijksten indruk gemaakt, maar dit gevoel werd verhoogd, door de daarbij aan de hoven gelijktijdig opgelegde vergoeding. Het besluit van de Regering trof al verder den heer NAHUYS, resident te Djokjokarta, die dadelijk na de uitvaardiging de terugreis naar Europa aannam, ten einde bij het opperbestuur de gevolgen te schetsen van hetgeen men zoowel den vorsten als eene menigte Europeanen had aangedaan. Juist in een oogenblik van spanning verloor het gouvernement den vertegenwoordiger aan de hoven, die de algemeene belangen op eene krachtige wijze had weten voor te staan, en die gevolgelijk de vriendschap, de algemeene achting en het vertrouwen in eene hooge mate had bezeten. Ook zijn opvolger, de heer DE SALIS, vervulde slechts korten tijd zijne betrekking, en werd vervangen door dengene, die, na het uitbreken van den oorlog, geschorst, en later uit de dienst van den lande verwijderd werd.

Bovendien eischte het gouvernement, bij de vernietiging van de vrijwillige landhuur, dat aan het gouvernement door de vorsten voor den tijd van dertig jaren in huur zouden worden afgestaan de Jabarangkasche en Karangskobarsche landen, die geheele distrikten vormden; terwijl de assistent-resident van Djokjokarta verscheidene inspectie-reizen maakte, vooral naar de Banjoemaas. Daaruit ontstond bij velen aan de hoven de vrees voor het verlies ook van deze provincie.

De sultan HAMANGKOE BOEWONO II, die een zeer groot vriend was van den Europeaan, regeerde slechts zeer korten tijd. Hij overleed den 6 December 1822 en werd opgevolgd door den oudsten zijner zonen, den tegenwoordigen sultan, destijds een kind van drie jaren, zijnde hij geboren op den 25 Januarij 1820.

Ik zal alsnu verder gebruik maken van eenige mij ten geschenke gegeven fragmenten van eenen letterarbeid van den heer J. G. VALCK, ridder van den Nederlandschen Leeuw en der Militaire Willemsorde. De heer VALCK was

gedurende den Javaschen oorlog van 1827 tot 1830, resident van Kadoe en van 1830 tot 1841, toen hij tot herstel van gezondheid naar Nederland is vertrokken, resident van Djokjokarta en ook tijdelijk van Soerakarta. Hij is alzoo gedurende vijftien jaren ter plaatse van het voorgevallene als hoofd van het bestuur werkzaam geweest; een beter gezag kan ik bij gevolg niet inroepen. Ik laat zijne woorden volgen, mij alleen veroorlovende om al de eigennamen achterwege te laten, aangezien het mijn wensch is, om, bij het bekend maken der waarheid, zoo veel mogelijk alle krenkingen van personen te vermijden.

De tegenwoordige sultan werd, op autorisatie van het gouvernement, op den 19 December 1822 tot sultan van Djokjokarta uitgeroepen, onder den naam van HAMANGKOE BOEWONO V; maar aangezien hij toen slechts drie jaren oud was, zoo werd het noodig een regentschap te benoemen, ten einde gedurende zijne minderjarigheid het gezag te voeren.

Bij het overlijden van sultan HAMANGKOE BOEWONO III heeft het Britsche tusschen-bestuur goedgevonden, om den pangeran-adipatie PAKOE ALAM tot regent van het rijk te verkiezen, welke betrekking hij heeft bekleed tot de meerderjarigheid van sultan HAMANGKOE BOEWONO IV.

Het schijnt, dat hij zich gedurende zijn bestuur weinig bemind heeft weten te maken; althans bij het overlijden van den laatsten sultan, vroegen RATOE AGONG en RATOE KENTJONO, grootmoeder en moeder van den jongen sultan, den resident instantelijk, dat gemelde prins geheel buiten het bestuur mogt gelaten worden, daarbij voegende: »dat, indien zulks op geene andere wijze »kon worden geschikt, het beter ware, dat het gouvernement het gezag ge»durende de minderjarigheid van den vorst in zijne eigene handen hield."

De pangeran MANGKOE BOEMIE en DIPO NEGORO, oudoom en oom van den sultan, zich als de overige leden van de vorstelijke familie met dat voorstel vereenigd hebbende, zoo werd, naar aanleiding van de daartoe gedane voordragt, door het gouvernement bepaald:

a. Dat het rijkszegel, gedurende de minderjarigheid van den sultan, in handen van den resident zou blijven, om daarvan tot instandhouding van het rijk het noodige gebruik te maken.

b. Dat het beheer der landen, behoorende tot het rijk, zoude worden gevoerd door den rijksbestierder, onder verpligting van noch in de inkomsten, noch in de uitgaven, noch in het bestaan van eenige personen, en in het algemeen in geene zaken van belang, eenige daad te verrigten, afwijkende van de tegenwoordige inrigtingen en van zijne actuele bemoeijenis, zonder autorisatie of voorkennis van den resident.

c. Dat de voogdij over den jongen vorst, zijne opvoeding en verzorging en het beheer zijner gelden, goederen, effekten en rijkssieraden, zouden worden toevertrouwd aan RATOE AGONG en RATOE KENTJONO en den pangeran MANGKOE BOEMIE en DIPO NEGORO, die, zonder tusschenkomst van den rijksbestuurder, onmiddellijk uit 's lands kas zouden ontvangen de som van *f* 250,000, door het gouvernement aan den sultan jaarlijks toegekend; zullende de rijks-

bestuurder alle inkomsten, en produkten, uit des sultans landen profluerende, administreren, om daaruit de publieke uitgaven te voldoen; onder gehoudenis om daarvan driemaandelijksche rekening en verantwoording aan den resident te doen, en het saldo telkens te storten in handen van de voogden en voogdessen, en om voorts daarvan, bij meerderjarigheid van den vorst, ook aan dezen rekening te doen; zullende de resident zich wijders met het inwendige van den kraton en de behandeling van zaken met betrekking tot personen en goederen niet verder inlaten, dan voor zoo veel en wanneer door eenige der vorengenoemde personen de belangen van den vorst op eene zigtbare wijze mogten worden verkort en verongelijkt.

De redenen, welke voor de daarstelling van deze bepalingen hebben bestaan, zijn blijkbaar geweest de afkeer, dien het hof van prins PAKOE ALAM had; terwijl het gouvernement dien prins daarentegen niet wilde beleedigen door eenen anderen regent met voorbijgang van hem te benoemen.

De resident werd dus de eigenlijke plaatsbekleeder van den sultan gedurende zijne minderjarigheid. De rijksbestuurder de uitvoerende magt in overeenstemming met den resident; en de voogden en voogdessen waren in den striktsten zin alleen als zoodanig over den persoon en de goederen van den jongen vorst gesteld, en van het rijksbestuur uitgesloten.

Het zal geen betoog vorderen, dat de laatstgemelden alleen hunne toestemming tot deze orde van zaken hebben gegeven, om niet weder onder het gezag van prins PAKOE ALAM te komen; veel min, dat de prinsen en voogden, zoodra zij eenmaal in functie waren, met terugzigt op de magt, die prins PAKOE ALAM eenmaal gehad had, weinig met hunnen toestand tevreden konden zijn, en vooral geen man van zulk een heersch- en eerzuchtig karakter als DIPO NEGORO was. Dat voorts de rijksbestuurder, met de aan hem verleende magt, een doorn in het oog van de buiten de regering van het rijk gesloten voogden moest zijn, was zeer natuurlijk; alsmede dat het hem niet mogelijk zoude wezen, om aan alle leden der vorstelijke familie in deze betrekking genoegen te geven, en hij zich dus vijanden moest maken. En eindelijk werden er in den resident van Djokjokarta geene mindere begaafdheden, dan de baron DE SALIS bezat, vereischt, wilde hij het hem toevertrouwde gezag ten nutte van het gouvernement, van den sultan en van het rijk gebruiken. Had men van deze den resident verleende magt een behoorlijk gebruik gemaakt, dan had het gouvernement, gedurende de lange minderjarigheid van den sultan, eene uitgebreide kennis van des sultans landen, en zoodanigen invloed kunnen verkrijgen, dat daaruit met der tijd nuttige resultaten zouden zijn voortgevloeid, die men onder andere omstandigheden moeijelijk zoude hebben kunnen verkrijgen.

Ongelukkig was in dit tijdsgewricht de baron S. genoopt, om met verlof naar Europa te vertrekken, en werd de heer S. in zijne plaats aan dit hof benoemd, welk ambtenaar reeds aanvankelijk verklaarde tot de waarneming van dezen post ongeschikt te zijn, gelijk zijn gedrag dan ook spoedig bevestigde.

Is het altijd noodzakelijk beschouwd, dat de residenten aan de hoven op

de hoofdplaats zelve tegenwoordig bleven; hoe veel te meer was zulks thans niet te Djokjokarta het geval, terwijl een kind van drie jaren op den troon zat, en de resident, als het ware, met de vorstelijke magt was bekleed. Van hoe veel belang was het niet, dat de resident steeds van de gebeurtenissen van den dag op de plaats zelve konde geïnformeerd worden, terwijl twee van zijn en des rijksbestuurders gezag afgunstige prinsen voogden over den sultan waren, en men van de oude partijschappen nieuwe intrigues en kuiperijen moest verwachten. En hoe noodig was het eindelijk niet, dat de resident door zijne personele tegenwoordigheid den rijksbestuurder in bedwang hield, en voorkwam, dat deze ambtenaar van zijn gezag misbruik maakte, alsmede om de klagten, die tegen hem mogten worden ingediend, te hooren, en den beleedigde regt te verschaffen!

Wel verre van hieraan te voldoen, vestigde de heer S. te Bedoijo, op 12 palen afstand van Djokjokarta, zijn verblijf, en waren de voogden en alle andere personen verpligt, om, wanneer zij hem wilden spreken, zich derwaarts te begeven; terwijl hij niet alleen zijnen assistent-resident, die nog weinig omgang met inlandsche grooten had gehad, en den rijksbestuurder naar willekeur op de hoofdplaats liet handelen; maar ook zelf den eersten aanstoot aan het hof gaf door zich op den *dampar* (een zilveren of gouden stoel daar de sultan op zit) te plaatsen. Meermalen verzocht de RATOE AGONG, die eene kundige vrouw was en den toestand van zaken inzag, den resident, om te Djokjokarta te komen wonen, omdat zij anders ongelukken vreesde; maar zulks was, evenmin als het besef der op hem rustende pligten, in staat om hem van zijne zucht tot het gemakkelijke en aangename buitenleven terug te brengen.

Daar de resident, die de ziel van het nieuw ingestelde rijksbestuur had moeten zijn, en de onderscheidene tegenstrijdigheden van het regentschap en van het hof bij elkander had behooren te houden, aldus handelde, was het niet te verwonderen, dat de rijksbestuurder, die de uitvoerende magt in handen had, en die uit den aard der omstandigheden reeds vele benijders onder de prinsen en hofgrooten moest hebben, van de slapheid van het bestuur en den staat van ontbinding, waarin het rijk gebragt was, misbruik maakte, en zich door aanmatiging van spelen, die uitsluitend tot de vorstelijke waardigheid behoorden, intrigues met de tot de vorstelijke familie behoorende vrouwen, en gebrek aan eerbied voor de voogden, meer en meer vijanden op den hals haalde, en dat daardoor spoedig tusschen deze laatsten en den resident en den rijksbestuurder eene openlijke vijandschap ontstond, die zoo hoog liep, dat DIPO NEGORO zich niet ontzag, om den resident bij gelegenheid van een feest publiek te beleedigen.

Dat, onder deze omstandigheden, de oude partijschappen uit de sluimering, waarin zij gedurende de gelukkige regering van den jongst overleden sultan geraakt waren, ontwaakten en dat zulks, gepaard met de demoralisatie, waarin het hof vervallen was, door de intrigues, die men in de laatste jaren gebruikt had, om eenen zoon tot het werktuig ter onttrooning van zijnen vader te maken, eene volslagene regeringloosheid moest veroorzaken, zal niet betoogd

behoeven te worden. Voeg hierbij de zedeloosheid der vrouwen, die, na de verovering van den kraton door de Engelschen, ten toppunt was gestegen, en waarvan zich in de laatste tijden de assistent-resident, de rijksbestuurder, de toemenggong WIRONEGORO wisten te bedienen; alsmede de opgewekte passie voor het spel, den drank en andere losbandigheden, die de meeste hofgrooten tot armoede en gebrek bragten, en dwongen, om hunne landen te verpanden — en dan zal men een flaauw denkbeeld hebben van den verwarden en ergerlijken toestand van zaken aan het hof.

Bij dit alles kwam nog, dat er nu en dan volslagen geldgebrek in den kraton heerschte, omdat de som van *f* 250.000, die, volgens de hiervoren aangehaalde bepalingen, regelregt in handen van de voogden en voogdessen had moeten gesteld worden, door schaarschheid aan kontanten of door negligentie, niet geregeld, en dan nog wel in papieren geld in stede van in klinkende specie, betaald werd, en dat de schadeloosstellingen, die men voor rekening van den sultan aan de huurders van de door den vorst afgestane landen toestond, op eene alleronbillijkste en willekeurigste wijze, tegen den wil en tot blijkbaar ongenoegen der voogden, bovenmatig hoog bepaald werden; zoodanig, dat de kas van den sultan daardoor geheel uitgeput raakte, en de voogden en voogdessen genoodzaakt waren, om gelden op te nemen, ten einde nu en dan in de behoefte van den kraton te voorzien.

Wij zullen slechts een enkel voorbeeld aanhalen, om aan te toonen op welke wijze met betrekking tot deze schadeloosstellingen werd te werk gegaan.

Het land Bedoijo was tegen eene nominale huur van *f* 62,50 's jaars aan den heer N. afgestaan, en deze had daarop, met behulp van den rijksbestuurder, voor weinig kosten, een schoon woonhuis en onderscheidene koffijplantagiën doen aanleggen; waarvoor hij, bij de teruggave van dat land, in opvolging van de publikatie van den 6 Mei 1823, eene schadeloosstelling van *f* 100,000 vorderde, terwijl de voogden gemeld huis en koffijtuinen slechts op *f* 1,750 waardeerden; dan desniettemin dwong de heer S. deze laatsten daarvoor *f* 65,000 te betalen.

Deze zaak wordt door den gewezen resident van Djokjokarta den heer VAN NES zoo eigenaardig en omstandig verhaald, dat wij, behoudens zijne verantwoordelijkheid voor de aangevoerde daadzaken, ons niet kunnen onthouden, zijne woorden hieronder te laten volgen, te meer omdat daardoor de geheele transaktie der schadeloosstellingen in een helder daglicht wordt gesteld. Na vooraf de door het gouvernement gemaakte bepalingen, waarbij de landverhuur werd afgeschaft, aangehaald te hebben, zegt hij het volgende:

»Deze ambtenaar (de heer S.) maakte hun (de voogden) nog nader met den »inhoud van dat besluit (publikatie) van den 6 Mei 1823 bekend, en hield »zich vervolgens onledig met aan de voogden den voordeeligen en winstge»venden staat af te schilderen, in welken de heeren N. en A. het landgoed »Bedoijo, gedurende dat hetzelve in hun bezit was geweest, gebragt hadden; »ten laatste zijn verlangen daarbij voegende, dat de voogden de som, welke

»tot schadevergoeding aan den heer N. zoude behooren gegeven te worden, »mogten bepalen op *f* 100,000.

»In den kraton teruggekeerd, opperde DIPO NEGORO terstond de bedenking: »»Hoe kan de resident van ons vorderen, dat wij Bedoijo met alle de lande-»»rijen en koffijtuinen enz. overnemen? Het huis maakte nog eene uitzonde-»»ring; dat kunnen wij voor den sultan waarderen en uitlossen; maar welk »»voordeel hebben wij van die koffijboomen en andere aanplantingen te wach-»»ten? De uitlossing kan niet anders dan allerschadelijkst voor ons zijn; wij »»kunnen de voordeelen uit den grond niet halen die de Europeanen daar-»»uit trekken." "

»MANGKOE BOEMIE stemde dit eveneens in, en was ook van gevoelen, dat de »schadevergoeding alleen voor huis en bijgebouwen, maar geenszins voor de »aanplantingen konde gegeven worden. De voogden hebben zich vervolgens »naar Bedoijo begeven en de huizingen aldaar, na bekomene aanwijzing der-»zelve door den assistent-resident, gewaardeerd op *f* 1,750, zonder daarbij »in eenige aanmerking te nemen de koffijtuinen of andere aanplantingen.

»Met deze hunne verrigting den resident bekend makende, zeiden zij het »huis Bedoijo op *f* 1,750 gewaardeerd te hebben, doch hetzelve dan wel »tegen *f* 2000 te willen overnemen.

»Op dit hun gezegde riep de resident den rijksbestuurder DANOE REDJO bin-»nen, en gaf aan dezen zijne verwondering te kennen over de geringe som, »waarvoor de voogden het landgoed Bedoijo gewaardeerd hadden; en vroeg »hem rijksbestuurder bij die gelegenheid, hoeveel de aanplantingen wel aan »den heer N. gekost hadden, en wat hij wel dagelijks aan de menschen be-»taald had, die op gemeld landgoed werkzaam geweest waren? waarop de »rijksbestuurder hem resident antwoordde: dat de heer N. meer dan vijftien »guldens 's daags aan arbeidsloon had moeten uitgeven.

»»Als gijlieden hierbij nu bedenkt," " voegde de resident er bij, »»hoe »»langen tijd hij zulks heeft moeten volhouden, en hoe vele uitgaven hij nog »»daarenboven heeft moeten bekostigen, voor welke hij gelden heeft moeten »»opnemen en zware renten moeten betalen, dan zult gij toestemmen, dat »»de gevraagde som niet dan billijk is." " »»Ja," " antwoordde MANGKO BOE-MIE daarop (het hoofd tegen de bank leunende), »»als gij dat alles wilt bere-»»kenen, maar wat gaat ons zulks aan? welke waarde heeft het voor den »»jongen sultan?" "

»DIPO NEGORO staarde voor zich, en zeide eindelijk op eenen norschen toon: »»Als mijn vader niet gestorven was, dan zoude hij nog leven, als men het »»geld niet uitgegeven had, dan had men het nog in den zak." Hij »sprak vervolgens geen woord meer en schudde het hoofd."

»De resident hield intusschen op de voldoening van de gevraagde som van »*f* 100,000 aan, en zeide onder anderen nog: »»gij moogt wel genoegen »»nemen met die som; als het mijn landgoed was zoude ik het niet voor die »»geringe som geven.""

»MANGKOE BOEMIE stelde bij die gelegenheid nog aan den resident voor, het »land zoo als het was aan den assis.ent-resident af te staan, die alsdan de

»*f* 100,000 zoude voldoen, om na afloop van dat tijdvak aan de voogden voor » niet en zonder eenige onkosten terug te geven, doch dit voorstel werd niet » aangenomen.

» De heer S. had vervolgens nog eenige geheime gesprekken met den rijks- » bestuurder, en stelde hem eindelijk voor, om de schadeloosstelling alsdan te » bepalen op *f* 65,000, waarop de voogden kortaf antwoordden, niet genegen » te zijn, meer dan *f* 2000 te geven.

» De bijeenkomsten en de daarin voorgevallene gesprekken eindigden in » geenen deele op eene vriendschappelijke wijze en in den betamelijken toon; » zij verlieten den resident en keerden ontevreden naar den kraton terug.

» Te huis komende, heeft MANGKOE BOEMIE van het voorgevallene gesprek » met den resident terstond mededeeling gedaan aan de ratoe AGONG of IBOE, » welke met hem instemde, dat zij niets meer dan *f* 2000 konden geven; » dat ook de sulthan geene middelen had, waaruit de verlangde som konde » gegeven worden, en dat zij dit den resident moesten in bedenking geven; » doch indien daaraan geen gehoor werd gegeven, dat het dan beter was, » *de verlangens van het gouvernement op te volgen.* Dat de sulthan nog jong » was en de bescherming van het gouvernement nog zeer benoodigd had, en » het alzoo niet voorzigtig zoude zijn, om hem reeds in den aanvang van » zijne regering met het gouvernement in onmin te brengen.

» Deze ratoe, algemeen voor eene verstandige vrouw bekend, heeft om die » reden dan ook op eigen gezag het besluit genomen, van de gevraagde som » toe te staan, en dien ten gevolge den rijksbestuurder nog dien zelfden dag » aangeschreven, dat hij het voorgestelde door den heer S. konde aannemen.

» Vervolgens zijn zij weder in het residentiehuis geroepen, met last om hunne » zegels mede te brengen, en daar komende, is hun een brief ter teekening » voorgelegd, waarin zij als het ware het aanbod van *f* 65,000 aan den resi- » dent uit eigen beweging voorstelden; doch zij hebben denzelven niet gele- » zen; hiertoe werd hun geen tijd gelaten."

Zulke daden van het bestuur konden geenen gunstigen indruk bij de voogden maken; noch met betrekking tot de regtvaardigheid van het gouvernement, noch ten aanzien van de zedelijkheid der ambtenaren, en geen wonder dus, dat DIPO NEGORO daardoor onvergenoegd werd.

Die onvergenoegdheid was nog vermeerderd door de hiervoren reeds aangehaalde inhuurneming door het gouvernement van de Jabarangkasche landen, welke daad, zoowel als de afschaffing van de verhuur van landerijen in de vorstenlanden, en dat het gezag over het rijk, gedurende de minderjarigheid van den sulthan, in handen van den resident was gesteld, door de prinsen en rijksgrooten werden aangemerkt als voorloopige maatregelen van het gouvernement, om al de landen van de inlandsche vorsten in bezit te nemen, en hun zoowel als hunne onderhoorigen slechts geldelijke toelage te geven.

Wat men daarvan thans ook moge zeggen, het is zeker, dat van zoodanigen maatregel aan de beide hoven gesproken werd, en dat, toen DIPO NEGORO deze tijding heimelijk uit den dalem van den rijksbestierder kreeg, dezelve door

hem tot eene drangreden is gebruikt om de prinsen en grooten in zijne oproerige voornemens te doen deelen. Des assistent-residents onbedachte handelingen en aanmatiging van gezag strekten weinig om dit gevoelen tegen te spreken, en men wil zelfs, dat hij de provincie Banjoemaas reeds tot zijne toekomstige residentie had uitgekozen. Deze zelfde zucht om te regeren, schijnt ook te Soerakarta geheerscht te hebben; want men weet met zekerheid te zeggen, dat toen in 1824 of 1825, de heer M., die destijds direkteur van de landelijke inkomsten en direkte belastingen was, den steller van dit verslag, het plan van het gouvernement mededeelde: » om het landelijke stelsel in de vorstenlanden in te voeren," en daartegen onder anderen als bedenkingen, door dezen laatsten, de afwezigheid onzer troepen naar Celebes werd voorgebragt, deze hooge ambtenaar, in den geest des tijds, die geene militaire magt meer noodig oordeelde, te kennen gaf: » dat daarvoor geene troepen » vereischt werden; want dat de ambtenaar, die destijds de functie van resi» dent te Soerakarta waarnam, hem geschreven had, dat, indien de garnizoenen » aan de beide hoven werden weggenomen, hij den geprojecteerden maatregel » evenwel gemakkelijk, zoo niet gemakkelijker zoude kunnen invoeren."

Als eene de onlusten voorbereidende zaak, mogen wij hierbij niet uit het oog verliezen, de knevelarijen en kwellingen, waaraan de Javanen aan de tolpoorten onderhevig waren, en die, indien wij de (welligt niet van overdrijving vrij te pleiten) rapporten der ambtenaren mogen gelooven, zoo verre gingen, dat niet alleen alles wat slechts voor de belasting vatbaar was, daaraan onderhevig werd gemaakt, en de vrouwen van reizende hoofden aan de onkuische betasting en bevoeling van de Chinesche pachters, en hunne de landtaal nog niet eens magtige Chinesche bedienden, blootgesteld waren, om te onderzoeken of zij ook iets van dien aard bij zich hadden; maar dat zelfs menschen, die niets medevoerden, voor hunne partes posteriores moesten betalen, welke belasting van het volk den eigenaardigen naam van *Bokkongan* verkreeg; en dat eindelijk, wanneer de afgestorvenen naar hunne laatste woning werden overgebragt, de Chinezen de onbeschaamdheid hadden om daarvoor tol te vorderen.

Onder zulke omstandigheden en bij zulke handelingen, was er inderdaad niet veel noodig om het smeulend vuur in lichte laaije vlam te doen uitslaan. Terwijl DIPO NEGORO reeds lang daartoe het plan gemaakt en voorbereid had, door heimelijke reizen in de binnenlanden te doen, het bidden en vasten op afgezonderde plaatsen en in spelonken, het aanhalen van de priesters en andere kwaadwilligen of ontevredenen, het aannemen van een schijnheilig voorkomen door de openbare voorschriften van den koran naauwgezet te vervullen, het zenden van geheime zendelingen naar onderscheidene streken om de gemoederen op te winden, en eindelijk door zijne verbindtenis met den fanatieken priester KIAIJ MODJO, die van hem de herstelling van het priesterlijk gezag en de zuivering van het Islamsche geloof van alle inbreuken, die de prinsen en grooten daarop door spel, drank en andere ongebondenheden maakten, verwachtte, — werd hem spoedig reden gegeven, om zich werkelijk wegens de han-

delingen van het Europeesch bestuur te beklagen, en hem in het oog der bevolking als een mishandeld en verdrukt vorst te doen voorkomen.

Had DIPO NEGORO vroeger, onder voorwendsel van dronkenschap, den resident openlijk beleedigd, eenigen tijd daarna vonden de assistent-resident en de translateur (die, wegens hunne gemeenschap met onderscheidene prinsen en hunne beleedigende en aanmatigende handelingen ten aanzien van dit hof, reeds zeer gehaat waren), goed, om hem op eene partij bij den rijksbestuurder zoo honend te behandelen, dat hij beschaamd en vernederd die plaats moest verlaten, en daarom, zoowel als wegens de vroegere wrok, die hij ter zake van de schadeloosstellingen had, nimmer weder in de residentie of in het publiek verschenen is. Kort daarop besloot de assistent-resident, om eenen toerweg te doen maken, die gedeeltelijk over den grond van gemelden prins te Tegal Redjo, en over een in de nabijheid liggend graf moest loopen, en, als of men het geduld van dezen man de uiterste proeven wilde laten doorstaan, zoo werd met dit werk begonnen, zonder hem daarvan eenige kennis te geven, veel min zijne toestemming te verzoeken.

Van dit oogenblik af aan werden het misnoegen en de vijandelijke bedoelingen van DIPO NEGORO duidelijk zigtbaar, daar hij de bamboezen stokken, die ter afbakening van dien weg gesteld waren, door ontbloote pieken deed vervangen, en de schade, die aan het kerkhof was toegebragt, herstellen. En terwijl hij het hem aangedane geweld en de schending der graven openlijk verkondigde en met de zwartste kleuren afschilderde, werden zijne toebereidselen tot den oorlog zoo openlijk, dat dezelve aan het Solosche hof, en eerst daardoor bij den heer S. bekend werden. De rijksbestuurder pretendeert, dat hij meermalen den resident op het gedrag van DIPO NEGORO attent heeft gemaakt, en speciaal sedert hij zich noch ten hove, noch in de residentie vertoonde, maar dat dit door hem en den assistent-resident steeds in den wind is geslagen, voorgevende, dat DIPO NEGORO zinneloos was. Ook de ratoe AGONG en de panumbahan MANGKOERAT (destijds eerste voogd en MANGKOE BOEMIE genoemd), schijnt daarvan geweten te hebben, hebbende eerstgemelde den laatsten verzocht, om zulks den resident mede te deelen, en te verzoeken om zijne handelingen te veranderen, door te Djokjokarta te komen wonen en zelve het bestuur te voeren, in stede van hetzelve aan den assistent-resident en den translateur over te laten. Maar daar deze voogd reeds genoeg brutaliteiten van den heer S. had ontvangen en niet geteld werd, zoo heeft hij zich daarvan verschoond. Zonderling is het nogtans, dat prins PAKOE ALAM, de Toemenggong SETJO DI NINGRAT en de rijksbestuurder geene andere middelen hebben gezocht, om het dreigende onheil af te wenden, toen zij de onverschilligheid van den resident en zijnen assistent-resident bemerkten; bij voorbeeld: door, van hetgeen er voorviel bij anonieme brieven kennisgave aan den gouverneur-generaal, of aan personen van hunne kennis te doen, of andere geheime middelen te gebruiken, om het hooge bestuur daarop opmerkzaam te maken. Eene nalatigheid, die men alleen daardoor kan verklaren, dat zij daartoe of te bevreesd waren, of dat zij de zaak nog niet beschouwden tot genoegzame

rijpheid gekomen te zijn; gelijk het dan ook bewezen is, dat de opstand niet zoo spoedig zoude zijn uitgebroken, zonder den onberaden en gevaarlijken maatregel van een te laat uitgezondene militaire expeditie om DIPO NEGORO gevangen te nemen, waartoe de resident S. en de assistent-resident C. (tegen den raad van prins PAKOE ALAM en andere verstandige lieden) besloten, toen zij uit hunne sluimering ontwaakten en met de zaak verlegen werden.

Het was op Zaturdag den 16 Julij 1825, dat de resident van Djokjokarta van den resident van Soerakarta het eerste berigt ontving van de voorbereidselen, die DIPO NEGORO ten oorlog maakte; maar zulks was niet in staat, om hem naar Djokjokarta terug te brengen, voordat zijne personele veiligheid te Bedoijo bedreigd werd. Hij keerde toen, in den morgen van den 18 Julij en dus twee dagen daarna, naar de hoofdplaats terug, en, in stede van de zaak met die bedaardheid en dat overleg te behandelen, die onze zwakke verdedigingsmiddelen op Java over het algemeen, maar te Djokjokarta in het bijzonder toen vooral vorderden, deed hij onmiddellijk na zijne aankomst DIPO NEGORO, bij eenen brief van wege den rijksbestuurder, de redenen afvragen, waarom hij gewapend volk verzamelde? waarop deze prins echter weigerde te antwoorden. Pangeran MANGKOE BOEMIE (thans panumbahan MANGKOERAT), die reeds vroeger vruchteloos aangezocht was, om DIPO NEGORO in het fort te gaan roepen, waaraan hij den volgenden dag, zijnde den 19 Julij, zonder gevolg voldaan heeft, werd door den resident andermaal met dezelfde bedoeling bij DIPO NEGORO gezonden, met bedreiging tevens, dat hij ongelukkig zoude worden, indien hij hierin niet mogt slagen. Deze prins begaf zich den 20 Julij ten tweeden male naar Tegal-redjo, alwaar DIPO NEGORO woonachtig was; en nadat hij zijne uiterste pogingen had aangewend, om in zijne zending te reusseren, en eindelijk bemerkte, dat DIPO NEGORO dien ten gevolge ook tegen hem vijandig gezind werd, om van twee kwaden het beste te kiezen, zoo besloot hij om zijne zaak met dien van DIPO NEGORO te vereenigen en te Tegal-redjo te blijven.

Intusschen beraadslaagden de beide prinsen wat hun in deze omstandigheden te doen stond, en besloten, om eenen brief aan den resident te schrijven, waarbij zij de verwijdering uit het rijksbestuur van den raden-adipati DANOEREDJO verzochten. De resident antwoordde hun bij eenen brief, die door de regenten SIENDOE NEGORO en MENDOERO werd overgebragt, dat hij, daartoe geen magt hebbende, die zaak aan de beslissing van het gouvernement zoude onderwerpen.

Terwijl gemelde voogden bezig waren om dezen brief van den resident te beantwoorden, werden er eenige schoten gehoord, die gemelde regenten echter beloofden onmiddellijk te zullen doen ophouden, zonder evenwel in staat te zijn om deze belofte te vervullen.

De assistent-resident had zich op den 18 Julij verzekerd, dat DIPO NEGORO, ofschoon vijandige bedoelingen hebbende, nog niet veel volk verzameld had, en dien ten gevolge, toen zulks nog gemakkelijk konde geschieden, aangeboden, om dien prins gevangen te gaan nemen; hetwelk echter door den

resident van de hand werd gewezen; brengende hij dien dag, zoo wel als den volgenden, en den morgen van den 20 Julij, door met noodelooze beraadslagingen en het geven van telkens weder veranderende bevelen.

DIPO NEGORO had zich dien tusschentijd, en dus vier volle dagen, gerekend van den 16den (wanneer de resident het eerste berigt ontving) tot den 20 Julij 1825 (toen de expeditie plaats had) ten nutte gemaakt om volk te verzamelen, hetwelk, ter kennisse van den resident gekomen zijnde, dezen eindelijk zijne toestemming deed geven tot den maatregel, die twee dagen vroeger had behooren genomen te worden.

Naar aanleiding daarvan, had de assistent-resident zich in den namiddag van den 20 Julij aan het hoofd van eenige troepen gesteld, ten einde DIPO NEGORO gevangen te nemen, waaruit eene schermutseling, met de gewapende magt, die deze prins te Tegal-redjo verzameld had, was ontstaan. Daar de assistent-resident (ondanks de vertoogen van de genoemde regenten, strekkende om het antwoord, hetwelk men bezig was op des residents missive te schrijven, af te wachten, alvorens verder te gaan) besloot, om in de woning van DIPO NEGORO door te dringen, zoo ontvlugtte deze prins, vergezeld van den medevoogd MANGKOE BOEMIE, naar het Selaringsche gebergte, alwaar hij zijne familie reeds vooruitgezonden had, ten einde een oorlog aan te vangen, die de rust van Java gedurende vijf jaren verstoord heeft.

Ware de resident van Djokjokarta een ander man geweest, dan had deze oorlog door hem voorgekomen kunnen geworden, hetzij door van den beginne van zijn bestuur af aan, geheel anders te handelen, hetzij door, toen de zaken eenmaal tot eene zekere spanning gekomen waren, zich in persoon bij DIPO NEGORO te vervoegen, om de bestaande bezwaren, door middel van eene vertrouwelijke en openhartige explicatie, uit den weg te ruimen. Dit laatste middel, zoo het al niet in allen deele aan het oogmerk beantwoord mogt hebben, had echter kunnen strekken, in de eerste plaats om zijne vredelievende gezindheid voor de inlandsche bevolking aan den dag te leggen, en in de tweede plaats om het uitbarsten der onlusten (zoo onverwachts, en zonder dat het gouvernement er op geprepareerd was) door middel van onderhandelingen te verschuiven; terwijl, indien hij geweldige middelen had willen gebruiken, hij daartoe reeds den 16 of 17den had moeten besluiten, ten einde DIPO NEGORO geen tijd te laten om maatregelen van verdediging te nemen.

Nemen wij nu nog het bijzonder karakter van DIPO NEGORO in aanmerking. Ofschoon hij vroeger, en wel ten tijde van den resident CRAWFURD, voor dat Djokjokarta door de Engelschen veroverd werd, het werktuig is geweest, waardoor zijn vader sultan RODJO zijne geheime verstandhouding met de Engelschen onderhield, blijkt het echter, dat hij steeds van een dweepziek, heerschzuchtig karakter is geweest, welke karaktertrekken door de hiervoren beschreven omstandigheden en voorvallen voorzeker niet ten gunste veranderd zijn, en vooral niet toen hem personele beleedigingen werden aangedaan, en hij zich niet alleen als voogd miskend achtte, maar ook in het zekere onderrigt meende te zijn, dat wij onze steeds toenemende magt, door de geheele

vernietiging van het Djokjokartasche rijk, meer en meer wilden uitbreiden.

Sommigen pretenderen, dat sultan RODJO aan DIPO NEGORO, die zijn oudste maar onechte zoon was, ter belooning voor de hem bij het Engelsche tusschenbestuur bewezen diensten, waardoor hij op den troon is geraakt, de successie beloofd en hem daarvan schriftelijk bewijs zoude gegeven hebben; maar deze omstandigheid is ons niet voldoende gebleken. Alleen verzekert men, dat de Britsche luitenant-generaal RAFFLES aan dezen prins een geschrift heeft gegeven, waarbij hem de vriendschap en bescherming van het gouvernement werd toegezegd, en dat dit bewijs hem door wijlen de ratoe AGONG (die bevreesd was, dat hij daarvan ten nadeele van haren zoon, den vader van den tegenwoordigen sultan, gebruik zoude maken), afhandig gemaakt en daarop vernietigd is, zijnde dit eene daad die niet kan gemist hebben om eenen ongunstigen indruk bij hem te verwekken.

Na de vlugt van DIPO NEGORO en MANGKOE BOEMIE, kenmerkte zich het begin der onlusten door eene algemeene volksbeweging in het Mataramsche. Het gezag van den resident en van den rijksbestuurder hield geheel en al op; de tolpoorten werden beroofd, verbrand en geplunderd, en vele prinsen en regenten en hofgrooten zoowel als pratjoerits volgden de muitelingen naar het Selarongsche gebergte, na alvorens hunne woningen in brand te hebben gestoken. De hoofdplaats werd ingesloten en van alle toevoer beroofd; waardoor zij, die den jongen sultan nog getrouw gebleven waren, of door gebrek gedwongen werden om het voorbeeld van de anderen te volgen, of aan het uiterste gebrek werden overgelaten, daar de voorraad in het fort en bij de Chinesche en Europesche bevolking zoo gering was, dat men zelfs zonder spoedigen toevoer van Soerakarta, onder geleide van den tegenwoordigen generaal COCHIUS, het fort niet had kunnen behouden, maar Djokjokarta had moeten verlaten. De wegen, bruggen en posterijen werden zooveel doenlijk vernield, en, met uitzondering van het Europesche en Chinesche kamp, de kraton en de dalem van prins PAKOE ALAM en van den rijksbestuurder, leverde Djokjokarta binnen een kort tijdsverloop niets meer dan een puinhoop op. Binnen de hoofdplaats, en om en nabij den dalem van PAKOE ALAM en van den rijksbestuurder, werden dagelijks gevechten geleverd, en de brandstichtingen waren zoo menigvuldig, dat men het binnen het fort naauwelijks van de hitte konde uithouden, terwijl uit den tuin van den resident, alwaar deze ambtenaar thans woont, op de schildwachten, die op de bastions van het fort stonden, door de muitelingen geschoten werd.

Het behoud van den kraton, die, dag en nacht hevige aanvallen te verduren had, moet aan de lijfwacht van den sultan en aan het garnizoen, vereenigd met des sultans getrouw geblevene troepen, onder bevel van den majoor WIRO NEGORO, worden toegeschreven; welke laatste, alhoewel aan DIPO NEGORO toezeggingen tot de overlevering van den sultan en de kraton gedaan hebbende, echter later, toen dit plan mislukt was en hij de wraak van DIPO NEGORO vreesde, getrouw gebleven is; hebbende hij daaraan zijne verheffing tot luite-

nant kolonel, kolonel, raden-adipatie, pangeran en pangerang-adipatie te danken gehad, voor welke gunsten hij zich later zoo ondankbaar heeft betoond.

Prins PAKOE ALAM bleef in zijne dalem en behield dezelve met behulp van onze troepen, ondanks de hevige aanvallen die daarop dagelijks gedaan werden, terwijl hij het grootste gedeelte van zijn vermogen opofferde, om de hem getrouw geblevene personen en onze troepen te voeden. Dit laatste ging met niet weinig moeite gepaard, daar eene hoeveelheid rijst, die naauwelijks voldoende was om een mensch voor eene enkele maal te voeden, tegen goud opgewogen werd, en men paardenvleesch, benevens ander ongewoon en walgelijk voedsel, als het hart van den klapperboom, wortelen en bladeren van planten enz., nuttigde. Ja de armoede en het gebrek waren gedurende de eerste tijden der onlusten zoo groot, dat raden's en andere aanzienlijke lieden, gezwegen van een legio minderen, als bedelaars langs de wegen rondkropen, en aldaar den laatsten adem uitbliezen.

De rijksbestuurder, die even als de resident alle gezag verloren had, rekende zich in zijne, zoo nabij het fort gelegene dalem niet meer veilig, en betrok een meer in de nabijheid van het fort gelegen Europeesch huis, met de weinige getrouwen, die hij had overgehouden; blijkende het niet dat hij, noch de resident, iets hebben kunnen doen, om de algemeene verwarring en verwoesting te verhinderen.

De burgers van Djokjokarta vereenigden zich in deze omstandigheid tot eene schutterij, om hunne have en goed te verdedigen, en hebben veel bijgedragen, om het weinige, dat van het voorheen zoo schoone en volkrijke Djokjokarta overgebleven is, te behouden; en had men de voorzorg niet gebruikt, om den sulthan benevens de verdere leden der vorstelijke familie naar het fort over te brengen en eenige prinsen in arrest te nemen, dan waren deze voorzeker, hetzij door verraad of door den nood gedwongen, tot de muitelingen overgegaan.

Dan, waartoe langer stil gestaan bij de onmiddellijke uitwerkselen van eenen opstand, die de inbeelding, heerschzucht en moedwilligheid van eenige ambtenaren, in hunne schandelijke onverschilligheid, ons berokkend hebben? Waartoe getracht, om zoodanige afgrijselijkheden te beschrijven, als het gewoon gevolg van honger, vijandelijke aanvallen en onafgebrokene vernielingen zijn? Laat ons liever den loop en het einde van deze onlusten zoo kort mogelijk beschouwen.

Naauwelijks had men te Batavia de tijding van het te Djokjokarta voorgevallene vernomen, of de gouverneur-generaal baron VAN DER CAPELLEN gelastte den luit. gouverneur-generaal DE KOCK, om zich onverwijld naar het tooneel der onlusten te begeven, ten einde dezelve op de best mogelijke wijze te dempen. Zijne Excellentie reisde het eerst naar Soerakarta, ten einde zich van de gezindheid van dat hof te verzekeren en voorts zoodanige maatregelen te nemen, als de hagchelijke tijdsomstandigheden vorderden, aangezien het onmogelijk of ondoelmatig was, dat hij zich reeds dadelijk en zonder

eene groote magt mede te nemen, naar het benaauwde, verwoeste en uitgehongerde Djokjokarta begaf.

De komst van dezen waardigen en nooit volprezen generaal, door wiens voorbeeldeloos beleid en geduld de vrede eindelijk hersteld werd, had juist ter gelegener tijd plaats; want alhoewel het waar is, dat de fungerende resident van Soerakarta den resident S. het eerste van de oproerige voornemens van DIPO NEGORO kennis had gegeven; zoo is het echter niet minder waarachtig, dat het Soerakartasche hof deszelfs daden en bedoelingen voor hem verborgen had weten te houden of te bemantelen. Immers men kreeg spoedig, door het intermediair van den luitenant S., kennis van eene geheime order van den keizer, aan den bevelhebber zijner, op den naar Djokjokarta leidenden weg te Delangoe gestationeerde troepen, waarbij dit hoofd gelast was geworden, om DIPO NEGORO in alle opzigte ongemoeid te laten.

Deze daad van den keizer, die eene verstandhouding tusschen hem en de muitelingen deed vooronderstellen, was zoo onverwacht voor den waarnemenden resident van Soerakarta, dat hij in de eerste consternatie eene raadsvergadering met de voornaamste prinsen belegde, ten einde de suspensie van den keizer in overweging te nemen; maar deze maatregel werd door de openbartige verklaring van den rijksbestuurder »dat hij in dat geval zijn ambt zoude nederleggen" verhinderd. En waarlijk men had moeijelijk tot een verkeerder en gewaagder besluit in dit tijdsgewricht kunnen komen, alzoo, bij de te Djokjokarta bestaande onlusten, daardoor ook aan het hof van den keizer zoodanige verwarringen en kabalen geboren zouden zijn geworden, als eene onverwachte troonsverwisseling gewoonlijk verzellen. Zoo zou den muitelingen de weg naar Soerakarta, hetzij door intrigues, hetzij door de weerloosheid en verdeeldheid van dat rijk, geopend zijn.

Het is intusschen zeker, dat het Solosche hof, door de spoedige komst van den luitenant-gouverneur-generaal DE KOCK, en door de geruststellende verzekeringen en de beloften, die hij den keizer en den hofgrooten gegeven en gedaan heeft, weerhouden is geworden, om almede tegen ons op te staan; eene daadzaak, die de keizer en eenige prinsen in 1829 of 1830, volgens een officiëel rapport van den heer N., volmondig bekend hebben, zijnde er vele redenen om te gelooven, dat deze vijandige stemming voornamelijk door het ontwerp »om de landelijke inkomsten in de vorstenlanden in te voeren," te Solo is veroorzaakt geworden.

Onze weerlooze staat bij het uitbarsten der onlusten op Java, door de expeditie naar Makassar en Borneo, genoegzaam bekend zijnde, zoo zal het geen betoog vereischen, dat het eene allergelukkigste omstandigheid geweest is, dat het den luitenant-gouverneur-generaal DE KOCK heeft mogen gelukken, om niet alleen het vorenstaande te bewerken, maar om het zelfs zoo verre te brengen, dat het Solosche hof tot medewerking ter demping der onlusten overgehaald werd, daar een tegenovergesteld gedrag van hetzelve ons het bezit van Java of althans van een groot gedeelte daarvan had kunnen kosten.

Daar er weinig troepen waren, zoo bepaalde de luitenant-gouverneur-generaal

zich aanvankelijk tot het zenden van levensmiddelen, en zoo veel mogelijk ook van versterking naar Djokjokarta, ten einde het behoud van die plaats te verzekeren. Eerst in het laatst van de maand September kwam hij zelf, vergezeld van de disponibele magt, te Djokjokarta en werden er krachtdadige maatregelen ter beteugeling der muitelingen genomen.

Na de vlugt van DIPO NEGORO, bleef deze zich met MANGKOE BOENIE in het Selarang-gebergte ophouden, waar hij dagelijks versterking ontving, zoowel van prinsen en grooten als van gewapend dessa's volk, sultans-troepen en vlugtelingen uit de hoofdplaats. Zijn voornaam oogmerk schijnt daarmede geweest te zijn, om, behalve de uitbreiding van zijnen aanhang en het trotseren van het Europeesch gezag, den jongen sulthan in handen te krijgen, ten einde, door op zijnen naam den oorlog te voeren, een schijn van regtvaardigheid aan zijne zaak te geven.

De resident van Djokjokarta daarentegen nam geene de minste klemmende maatregelen, maar toonde eene wankelmoedigheid en bevreesdheid, die den getrouw blijvenden grooten allen moed moest benemen. Onder anderen mislukte eene poging van hem, om, op den 22 Julij, prins PAKOE ALAM en zijnen zoon prins PAKOE ALAM II het voogdijschap over den sulthan te doen aanvaarden; deze prinsen weigerden dit, toen de zaken eenmaal in zulk een verwarden staat van zaken waren, volstandig. Hij was dus genoodzaakt, om het roer der regering in zijne zwakke en weifelende handen te houden.

De kolonel VON J., kommandant der 2de groote militaire afdeeling, die intusschen op denzelfden dag te Djokjokarta aankwam, vermeerderde de verwarring door zich aanhoudend in het gebruik van sterken drank te buiten te gaan. Eene door hem op den 24 Julij gemaakte expeditie naar Bantool had geene de minste uitwerking, daar de muitelingen gedurig retireerden en geen gevecht wilden aannemen; terwijl hij zijne magt waarschijnlijk te zwak rekende om DIPO NEGORO van Selarong te gaan verdrijven. Deze laatste maatregel had, in die tijden, toen het gezag van DIPO NEGORO nog niet volkomen gevestigd was, van groot nut kunnen zijn, zoo wel om onze meerderheid aan den dag te leggen, als om het benaauwde Djokjokarta eenig lucht en toevoer van levensmiddelen te verschaffen.

Op den 23 Julij 1825 had er, tot overmaat van ramp, eene gebeurtenis plaats, die den moed der muitelingen werkelijk moest aanwakkeren en hen alle vrees voor de Europesche dapperheid en wapenen geheel doen verliezen. De kapitein K., die met een detachement van 100 man Europesche infanterie, hetwelk alles was, wat men te Samarang had kunnen te zamen brengen, en waartoe zelfs de militaire geëmploijeerden waren opgeroepen, naar Djokjokarta marscheerde, ontving te Magelan onder zijn eskorte eene som van 58,000 zilver, om in het te Djokjokarta heerschend geldgebrek te voorzien. Maar deze officier, door eene onvergeeflijke nalatigheid, zijne troepen niet bij elkander houdende en met het grootste gedeelte van dezelve doormarscherende, zonder zich aan zijne met de eskorte van het geld belaste achterblijvende manschappen te storen,

zoo werden deze laatsten op Pisangan, ongeveer acht palen van Djokjokarta, door een gering hoofd der muitelingen met weinig magt aangevallen en vermoord, terwijl gemelde aanzienlijke som gelds door hem buit gemaakt werd.

Dit eerste gelukkig treffen, waarbij ongeveer dertig Europeanen door de muitelingen werden afgemaakt, en waarbij zij zulk een grooten buit maakten, werd door hen als een gunstig voorteeken en eene blijkbare ondersteuning van het Opperwezen beschouwd. Zoo men, hetgeen sommigen zeggen, mag gelooven, »dat de kapitein K., van het oogenblik, dat zijne ongelukkige »soldaten vermoord werden en dat de muitelingen het geld verdeelden, ge»bruik maakte om zich met de overigen te redden," dan zal deze lafhartigheid weinig hebben toegebragt, om hun eerbied voor het Europeesch karakter in te boezemen.

Van dit oogenblik wakkerde dė moed der muitelingen dan ook zoodanig aan, dat zij herhaalde aanvallen op Djokjokarta deden en dat de ratoe AGONG den sulthan niet meer veilig in den kraton rekenende, den resident verzocht, om hem en de leden der vorstelijke familie in het fort te plaatsen, gelijk dan ook op den 6 en 7 Augustus niet zonder veel moeite geschiedde.

IV.

En hiermede is in zooverre mijne taak afgedaan. Ik geloof bij het eerste gedeelte van dit schrijven duidelijk aangetoond te hebben, dat de landverhuur onafscheidbaar is van het landbezit, zoodanig als dit bestaat in de vorstenlanden. Dat deze landverhuur ten deele de oorzaak zou zijn geweest van het uitbreken van den Javaschen oorlog, is derhalve eene onjuiste en verouderde stelling, die door den aard der zaak wordt tegengesproken. In het verdere gedeelte, heb ik een eenvoudig tafereel opgehangen van de gebeurtenissen van dien tijd, waardoor men bevestigd zal vinden de woorden van een der geachtste hoofdofficieren van het Indisch leger (de kolonel V. B.?) die, in zijn veel schoons bevattend werkje »Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen staat onzer Oost-Indische bezittingen, Amsterdam P. N. VAN KAMPEN, 1841," zegt: »DIPO NEGORO haatte en verachtte de Euro»peanen, zoowel uit godsdienstijver als uit overtuiging, want hij was niet in »de gelegenheid geweest hen te leeren hoogachten. De laatste zwakke, on»genoegzame resident vooral gaf hem aanleiding genoeg, om deze gevoelens »van afkeer te doen aangroeijen en mede bij zijne volgelingen te doen ont»staan. Er schijnen aan het hof (zoogenoemd) van Djokjokarta, wel degelijk »dingen te zijn voorgevallen, die, op zich zelve laakbaar, dit in hooge mate »werden, bedreven door de eerste gouvernements ambtenaren. Indien meer »gedachte resident met zijne onderhoorigen bij tijds ware teruggeroepen (na»melijk vóór de uitbarsting), zoude DIEPO NEGORO zich waarschijnlijk stil gehou»den hebben; want wie den Javaan kent, weet, dat hij ligt tevreden is te »stellen en veel door de vingeren kan zien. Maar het hoofdbestuur van die

»tijden verkeerde in de grootste sekuriteit, en had vooral geen denkbeeld van »de mogelijkheid van onlusten, kende zijne ambtenaren evenmin, en wist dus »eigenlijk niet wat er omging, daar de toenmalige heeren alleen bekend maak»ten wat niet in hun personeel belang was te verzwijgen. Ziedaar de een»voudige eerste oorzaak van den oorlog. Haat en afkeer van DIPO NEGORO, »prins van den bloede en voogd over den onmondigen sulthan, aangewak»kerd en ten top gevoerd door het berispelijk gedrag van onze ambtenaren »te Djokjokarta."

Wanneer men die beide deelen van dit stuk in verband beschouwt, dan zal men zich wel van zelve afvragen, hoe het mogelijk is, dat men, bij het bestaan van zulke tastbare redenen tot ongenoegen, buiten deze redenen gronden heeft gezocht voor het uitbarsten van de ontevredenheid en het opsteken van de oproervaan. Men zal zich verwonderen, dat men een oogenblik heeft kunnen stilstaan bij klaarblijkelijk gezochte redeneringen, en inzien, dat de landverhuur, blijkbaar door onkunde of eene vijandige gezindheid, bij den Javaschen oorlog wordt te pas gebragt.

Maar, ook afgescheiden van het voorgevallene te Djokjokarta, is een ander besluit onaannemelijk. Bijaldien de opstand was uitgebroken in 1823 en de landverhuur eerst later b. v. in 1825 ingetrokken, dan begrijp ik, dat men kan voorgeven, dat de opstand ten doel heeft gehad tegenstand tegen eene gehate instelling. Maar juist het tegendeel heeft plaats gehad; de oorlog is uitgebroken in 1825, twee jaren *nadat de landverhuur* niet meer bestond. Tegen de toen afgestorvene landverhuur te velde te trekken, zou bij gevolg eene waanzinnigheid zijn geweest, grooter dan die van den romanheld van Cervantes.

Tegen anachronistische bespiegelingen en verwarde redeneringen stel ik over eene bepaalde daadzaak, en dat wel, dat de landverhuur, ten gevolge van het besluit van den kommissaris-generaal DU BUS, dadelijk op nieuw is begonnen, en dat, gedurende een tijdvak van omtrent achttien jaren, de rust en goede orde op de onder Europeesch beheer gebragte landen nimmer is verstoord geworden.

En waarom halen de bestrijders van de landverhuur altijd den oorlog van 1825 aan als punt van vergelijking? In 1832 heeft de pangerang PRABOENINGRAT, niettegenstaande hij, zoo als hierboven verhaald is, zijn rang en aanzien geheel te danken had aan het gouvernement, eenen, gelukkig vóór de uitbarsting ontdekten, opstand voorbereid. Pangerang MANGKOE DI NINGRAT heeft evenzeer een' aanslag gesmeed tot geheele vernietiging van ons bestaan op Java. In 1839 is het met den raden PRAWIRO SENTONO tot een' openlijken strijd gekomen. Deze raden PRAWIRO SENTONO had zich vereenigd met den Chinees BOENGSENG, ten einde gezamenlijk den heiligen krijg te voeren tot verdrijving van het Europeesch gezag. BOENGSENG, die de inlandsche en ook de Arabische taal geheel magtig was, had zich vermomd in de Arabische kleederdragt, en zich, met PRAWIRO SENTONO als hoofdaanvoerder, eenen gewapenden aanhang gemaakt van verscheidene vaandels. Zij hadden buitendien twee regentschap-

pen, Sentolo en Pengasih, in opstand gebragt en aan de zaak een zoo ernstig aanzien gegeven, dat de uitzending moest plaats hebben van eene groote mobile kolonne van Djokjokarta, te zamen gesteld uit 2 kompagniën van het 9de bataljon infanterie, het legioen van den pangeran adipatie PAKOE ALAM, eene halve kompagnie kavallerie, eene halve batterij artillerie en de barissan van den regent van Nangoelan RONO WINOTTO. Ook in Bagelen waren aanstalten gemaakt om met gelijke magt van dien kant te ageren.

Waarom nu de oorzaken van deze opstanden en het verband van dezelve met de landverhuur niet nagezocht, en eventueel opgegeven als punten tot versterking van het voorgeven omtrent 1825? Het pleit met PRAWIRO SENTONO is dadelijk beslist geweest, dit is waar; maar zulks doet niets ter zake, want het geldt hier niet de vraag naar den tijd van duur van den oorlog, maar het twistpunt, »door welke oorzaken de oorlog is ontstaan."

Moet men welligt dit stilzwijgen daaraan toeschrijven, dat het grootste gedeelte der (zoogenoemde) koncessiën tot landhuur door het gouvernement verleend zijn, weinig tijds na den gelukkigen afloop van dezen laatsten opstand; waardoor het gouvernement op nieuw de daadzakelijke en tastbaarste bewijzen heeft gegeven van het ongegronde en verkeerde van de stelling omtrent den nadeeligen invloed van de landverhuur? Dit mag men niet aannemen; zulks zou een verregaande graad van kwade trouw doen vooronderstellen, en dit is mijne bedoeling niet; maar dan blijft er alleen over, dit verzuim toe te schrijven aan onbekendheid met de gebeurtenissen, en eene dusdanige onwetendheid beneemt dan ook alle gezag aan de beschouwingen en redeneringen, die zich op de geschiedenis gronden.

Men zal gereedelijk begrijpen, dat mijne konklusiën, in zake de landverhuur, lijnregt in strijd zijn met die van den heer VAN NES; en, ofschoon huurder van twee landen, verklaar ik zulks gerustelijk, omdat ik, en alle degenen die aan het hoofd staan van ondernemingen in de vorstenlanden, meer belangeloos en onpartijdig zijn dan elk ander. Wij hebben eenmaal onze établissementen; alle nieuwe vestiging, zoo als die in het belang van de algemeene zaak door ons verlangd wordt, vermindert in evenredigheid de waarde van de soort van monopolie, die wij thans bezitten. Door het ten koste leggen van aanzienlijke kapitalen aan de ondernemingen, geven wij daarenboven meer stelligen waarborg en zekerheid voor het opregte en gegronde van onze, trouwens door daadzaken en lange ondervinding gestaafde, gevolgtrekkingen, dan anderen, die niets leveren dan woorden en woorden.

Terwijl onze tegenstanders de zaak op hun gemak bekeuvelen bij het hoekje van den haard, zitten wij allen, de meesten met echtgenoot en kinderen, in het hart der vorstenlanden, zonder middelen van verdediging, en verscheiden zonder eenige kans of mogelijkheid, om binnen vele uren eenige hulp of bijstand te erlangen. Bijaldien de landverhuur leiden moest tot moord en plundering, de eerste gevolgen van ontevredenheid en oproerige bewegingen, dan zouden wij dadelijk het slagtoffer zijn. De omstandigheid, dat

wij sedert jaren leven en bezittingen gerustelijk op het spel blijven zetten, bewijst dus beter dan alle redeneringen, dat wij in wezenlijkheid het juiste beginsel en eene goede zaak aankleven en in praktijk brengen.

De reeds aangehaalde schrijver van de brochure »*Bijdrage tot de kennis onzer Oostindische bezittingen*" kleeft, blijkens bladzijde 54, het beginsel aan, »dat men zich van de allereerste goede gelegenheid behoort te bedienen, om »zich van der vorsten magt te ontslaan." De heer VAN NES staat het tegenovergestelde stelsel voor, namenlijk dat van het behoud der zoogenoemde hoven, en volgens zijne voordragt wordt dit stelsel ook door het gouvernement aangehangen. Ik voor mij zal mij onthouden, om te dezen aanzien in uitweidingen te treden, veel min mij vermeten in deze te beslissen; zulks is in het onderhavige geval geheel overbodig, daar, in het belang van beide meeningen, de landhuur ontegenzeggelijk een gelukkig en wel het eenige middel is, dat in alle eventualiteiten gelijkelijk voorziet.

Wanneer toch de heer VAN NES spreekt van het in stand houden der *hoven*, dan kan hij alleen bedoelen, de hoven beschouwd als eene eenvoudige vereeniging van de leden der Mataramsche familie en geenszins als eene rivaliserende staatsmagt, want als zoodanig is derzelver voortduring onvereenigbaar met ons rustig beheer.

Door eene minder beperkte beteekenis te hechten aan de uitdrukking van »hoven" zou de heer VAN NES geheel in tegenspraak zijn met zich zelven. Hij heeft toch de laatste hand geslagen aan de administrative onafhankelijkheid van het hof van Soerakarta, door de tusschen hem met den soesoehoenan geslotene overeenkomst van den 28 Mei 1847, te vinden in het Indisch Staatsblad, no. 30. Bij dat stuk verklaart de heer VAN NES, als gouvernements-kommissaris, dat eene ondervinding van meer dan 34 jaren, een ondubbelzinnig bewijs heeft geleverd, dat de uitoefening van justitie en politie in het rijk van Soerakarta (Djokjokarta had reeds dergelijke regeling), volgens de Javaansche instellingen, hoogst gebrekkig plaats had; weshalve het Nederlandsch gouvernement verpligt is, om de bestaande leemten aan te vullen en in de bestaande gebreken te voorzien. Dien ten gevolge wordt vastgesteld, dat, met vernietiging van des soesoehoenans suprematie, de kennisname van de toepassing van straffen op alle misdaden, alleen kan plaats hebben, nadat de stukken zullen zijn voorzien van het visa van den resident; dat de uitspraken der regtbanken, zoo wel in het civiele als in het kriminele, binnen drie maal 24 uren aan den resident ter inzage moeten worden gezonden; dat de doodvonnissen moeten zijn voorzien van het »fiat executie" van den gouverneur-generaal; dat de politie-regenten, die door den soesoehoenan worden bezoldigd, zullen worden benoemd in overeenstemming met den resident, en ten zijnen genoegen ontslagen, enz., enz.

Welnu, in dien geest verrigt de landhuur geleidelijk en zonder stoornis of botsing betere diensten dan opgedrongen politieke maatregelen of alle mogelijke politie-regelingen. Door het zedelijk uitbreiden van onzen invloed en het

vermeerderen van het Europeesch overwigt (en dit is waarheid, volgens de erkentenis van den grootsten bevechter) verzwakt de landhuur de misnoegde ons niet toegedane gezindheid, daar waar die bestaat. Elk oprègt en niet door persoonlijke gevoelens verblind vaderlander zal met mij, hoop ik, erkennen, dat het eene ergerlijke dwaling zou zijn, om het behoud dier hoven stelselmatig voor te staan en gelijktijdig het middel van de hand te wijzen of te verwaarloozen, om de vijandige bestanddeelen te isoleren, en om, zonder eenige dadelijke aanranding, de natuurlijk bij de tegenpartij heerschende oppositiegeest te temperen en ongevoelig meer en meer onschadelijk te maken.

Wel verre, dat de landhuur het tegenwoordig beginsel tegenwerkt en noodwendig eene voorbereiding is tot eene intrekking der rijken, wordt men integendeel, door de heilzame werking daarvan, alleenlijk de zaak meer magtig, en hierdoor meester, om meer dan anders, naar eigen stelsel of verkiezing, den duur van het bestaan te regelen en naar gelang van ons welbegrepen belang te rekken. Tot de verwezenlijking der tegenovergestelde eventualiteit is evenzeer, ik herhaal het, niets zoo doelmatig en nuttig als de bestaande landhuur; en ik vermeen staande te mogen houden, dat de voorzigtigheid en de gezonde staatkunde gebiedt, om zich niet minder te wapenen op dit uiterste, dan op het hiervoren afgehandelde.

Aan onze vestiging in Indië kleeft dezelfde fataliteit, die alle overheersching als eene bestraffing en waarschuwing voor anderen vervolgt.

De beschouwingen van den heer VALCK vinden voortdurend hunne toepassing. Wij gaan namelijk nu niet minder dan vroeger, en even als alle overweldigers, gebukt onder de noodzakelijkheid tot een eeuwig voortgaan en opdringen, ook dan wanneer het eigenbelang en behoefte naar rust voor het oogenblik alle beweging onwelkom maakt en in strijd is met de bedoelingen. Wij hebben wel dit voor, dat wij, ten opzigte van Java, vooruit kunnen berekenen, dat niet veel stappen meer noodig zijn, om ons te voeren tot aan de uiterste grenzen, of beter gezegd tot aan den door de natuur gestelden eindpaal van onze begeerte; maar niettemin blijven wij ten volle onderworpen aan den drang der hartstogten en omstandigheden.

De laatste gebeurtenissen in Britsch Indië leveren de overtuigendste recente bewijzen hiervoor. Onze, als wapenfeiten allerroemrijkste, voor het overige al te treurige drie Baliesche expeditiën, getuigen luid. En de geschiedenis van ons Indië is, zoo als ook door den heer VALCK wordt opgemerkt, eene aaneenschakeling van bijdragen tot staving van deze waarheid.

In der tijd zijn wij zedig en ingetogen, gelijk de marschkramer op zijne eerste rondreis, deze gewesten binnengeslopen. Sedert hebben wij altijd de vreedzaamste beginselen verkondigd, en nu, na een verloop van twee eeuwen, zwaait de nederige koopman, voortgedreven door de gevolgen van den eersten stap, den koninklijken scepter over heel den Indischen archipel.

Om ons meer tot den tegenwoordigen tijd en tot Java te bepalen; in 1830 heeft het Indische gouvernement vier der prachtigste landstreken van der

vorsten gebied in bezit genomen. Reeds in 1833 is het, niettegenstaande onze steeds vriendschappelijke gezindheid en ons stelsel van bescherming, verpligt geworden, om, tengevolge van den voorgenomen opstand van PRABOE NINGRAT, een stap verder te doen, en het landschap Nangoelan tot zich te trekken, of, volgens den kanselarijstijl, in administratie te nemen. Nog heeft men, gelijk gezegd is, een maatregel genomen omtrent de policie en justitie van Soerakarta. Alles, in een woord, toont aan de wisselvalligheid van den tegenwoordigen staat van zaken. Men biede daarom zekerheidshalve aan alle kansen gelijkelijk het hoofd.

Om zich een juist denkbeeld te maken van den toestand, waarin nu de rijken van Soerakarta en Djokjokarta verkeeren, stelle men zich voor het gevallen Krakau. Door geënclaveerde ligging en staatkundige verhouding tot ons, hebben deze vorstendommen alle overeenkomst met den verdwenen vrijstaat. Een ieder oordeele bij gevolg zelf, of de halfslachtige wijze, waarop wij in de vorstenlanden ons gezag handhaven, niet van zelfs leiden zal tot de ook door *Krakau* ondergane noodzakelijkheid. Alles is in het onderwerpelijke geval eene kwestie van tijd en personen.

Om kort te gaan, en hiermede besluit ik, zonder eenig zoogenoemd stelsel angstvallig te verwerpen of wel met blinde voorliefde aan te hangen, bezige men, met terzijdestelling van allen naijver, de landverhuur meer en meer in het belang van onze rustige vestiging op Java. Het is een welligt langzaam, maar daarentegen onfeilbaar panacee, om de baan ruimer en effener te maken voor den tegenwoordigen gang van zaken, dan wel om, naar den eisch van het oogenblik, vreedzaam tot eene uitkomst te kunnen geraken, die anders welligt bevochten zou moeten worden ten koste van veel bloed en schatten.

Opdat de landverhuur deze roeping, meer nog dan thans, op eene krachtige wijze kunne vervullen, hebbe men niets te doen dan opregtelijk terug te keeren tot de eerlijke en verstandige wettelijke bepalingen, die door den kommissaris-generaal DU BUS in 1827, namens Z. M. den koning en op hoogstdeszelfs speciale magtiging, zijn uitgevaardigd, en men hebbe alleen af te zien van de onedele haarkloverijen, waarmede de landverhuur, in het Djokjokartasche ten minste, sedert den laatsten tijd wordt lastig gevallen.

J. STEIJN PARVÉ.

Bijdrage tot de kennis van den Soeloe-schen Archipel.

§ 1.

Het eiland Soeloe.

Door de expeditie, die in 't begin van 1848 naar Soeloe door het Nederlandsch-Indische gouvernement werd gezonden, is de algemeene aandacht meer op deze eilanden-groep gevestigd geworden. Een verslag van den heer VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS over zijne missie derwaarts, hetwelk ons welwillend ten gebruike is afgestaan, stelt ons in staat, om eenige bijdragen te leveren tot de kennis van dien Archipel en van de bevolking, die daar woont, en die jaarlijks zooveel schrik en rampen over vele streken van Nederlandsch Indië verspreidt.

Het grootste en meest bevolkte eiland van den Soeloeschen Archipel draagt bij uitnemendheid den naam van Soeloe. Het heeft eene lengte van ongeveer dertig en eene breedte van twaalf palen. De hoofdplaats ligt op het noordwestelijkste gedeelte en draagt den naam van Soog. De sulthan houdt er zijn verblijf, en voert het gezag over al de omliggende eilanden en een groot gedeelte van de noordoostkust van Borneo (*). Het eiland is verdeeld in vier distrikten, namelijk: Tantjoear, waarvan de hoofdplaats Soog is; Parang, met de hoofdsteden Parang en Maibon; Geetong met de hoofdplaats Soeoe, en Loekie, met de hoofdplaats Boal.

Over het geheele eiland vindt men 65 negeriën verspreid, die meest allen zeer bevolkt zijn; de gezamenlijke bevolking wordt op 225,000 zielen geschat. In hoeverre deze opgave echter juist is, verklaart de heer VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS niet te kunnen beoordeelen, dewijl zijn verblijf op het eiland te kort is geweest, en hij geheel heeft moeten vertrouwen op hetgeen hem door eenige inlanders, waarmede hij in aanraking kwam, werd opgegeven. Ondertusschen heeft hij de overtuiging erlangd van de talrijkheid der bevolking van de hoofdplaats Soog, de residentie van den sulthan. Daarbij moet men niet uit het oog verliezen, dat gedurig een groot getal der bevolking op Borneo's oostkust zich bevindt, tot het drijven van handel en om de vogelnestklippen te bewaken. Het meerendeel der bevolking is zamengesteld uit

(*) Zie Tijdschrift voor N. I., Jaargang 1840, I, 76 enz.

eene gemengde soort van menschen, die, oorspronkelijk van de andere eilanden verkocht, de eigendom geworden zijn van de verschillende datoe's (rijksgrooten), die thans daar zijn gehuwd en het eiland als hun nieuw vaderland beschouwen, dat zij niet ligt zullen verlaten, tenzij er gelegenheid mogt wezen, om hunne familiebetrekkingen mede te nemen.

De grond van het eiland is bergachtig en heeft het aanzien, als ware het vroeger eene groep eilanden geweest, die door aanspoelingen zich tot een geheel hebben gevormd. De bergen zijn van geene buitengewone hoogte, en het geheel levert aan het oog een verrukkelijk schoon gezigt.

De voornaamste berg van het eiland ligt bij de hoofdplaats, wordt genoemd Boet-Toemantangies en is van alle andere bergen geheel afgescheiden. Hij prijkt met de schoonste djatieboomen, die tot de hoogste kruinen weelderig voortkomen. Verscheidene andere bergen treft men nog op het eiland aan, als: de Higangouw, de Talipon, de Datoe, de Doekala, de Ueral, de Tandoe en meer anderen, alle welke het verrukkelijk schoon gezigt vergrooten.

In vroegere dagen was het eiland Soeloe in het centrum gescheiden, en had de zee eenen vrijen doorgang van het noorden naar het zuiden; doch door aanspoeling zijn deze gedeelten thans vereenigd en vormen één geheel, waarvan deze aangespoelde streek een vruchtbaar gedeelte uitmaakt, dat voor den rijstbouw bovenmate geschikt is. De hoedanigheid van den grond is kleiachtig zwart en rood; de ravijnen zijn meerendeels bebouwd, de gronden uitermate vruchtbaar gemaakt door de ontelbare spruitjes, die van de bergen afstroomen, de lage gronden bewateren en daardoor zeer geschikt maken voor rijst- en suikerrietvelden. Doch de landbouw is nog in zijnen natuurstaat; nergens wordt het water aangewend om sawahvelden te maken, die bij hen geheel onbekend zijn, en, hoezeer den ploeg gebruikende, die door buffels of ossen getrokken wordt, zoo veroorzaakt gebrek aan regen dikwerf misgewas; hetgeen de nijvere hand had kunnen voorkomen, door waterstroomen te leiden op de velden, die daarvan thans verstoken blijven en door invallende droogten dikwerf de moeite niet waardig zijn er den oogst van in te zamelen. De groeikracht van den grond doet ook veelal het onkruid te weelderig voortkomen, zoodat het schoonhouden moeijelijk is, en men veelal verpligt wordt van velden te verwisselen en de gronden eenige jaren braak te laten liggen, tot men in staat is, door vuur de weelderige grasvelden te verbranden. Het luchtsgestel is er zeer gezond; door afwisselende zeewinden wordt de hitte dragelijk gemaakt.

§ 2.

Regeringsvorm.

Over het eiland Soeloe en onderhoorigheden regeert een sulthan. De thans (1848) regerende is de twaalfde, en draagt den naam van MOHAMAD POLALON. Die voor hem geregeerd hebben zijn: MOLHOMBAT BATOEA; MOLHOME DI POELOE; MOLHOME HADOENGAN; MOLHOME MOHAMAD NASSALOEDIEN; MOLHOME BANTILAN,

overleden in 1762; MOLHOME MOHAMAD ISRAËL; MOLHOME MOHAMAD ALIE OEDIEN; MOLHOME MOHAMAD ALIE OEDIEN de 2de; MOLHOME MOHAMAD SERAFOEDIEN; sulthan MOHAMAD ALIE-OEDIEN; sulthan SAMALOEL KIRAM. In de meeste Maleische staten regeert de sulthan alleen en willekeurig; op Soeloe echter is de regering veelhoofdig, en bestaat uit den sulthan en een aantal datoe's in de »roema bitjara" bijeenvergaderd. De sulthan alleen kan niets bevelen of beslissen, zonder de leden van den raad vergaderd te hebben, en zijne persoonlijke bevelen worden noch geacht noch opgevolgd, zelfs door den geringsten onderdaan in den wind geslagen. Al de zonen van vorige vorsten verkrijgen den titel van datoe; ook hunne kinderen en kindskinderen erven dezen titel, zoodat men op Soeloe een onnoembaar getal datoe's vindt, die allen regt hebben in de rijksvergaderzaal zitting te nemen, en hunne stem te laten gelden. Aan welke moeijelijkheden zulk eene instelling onderhevig is, laat zich niet beschrijven, daar ieder datoe, naarmate hij magt heeft, of vele onderdanen bezit, zijne gevoelens aannemelijk wil maken, en des noods door kracht van wapenen aan de uitvoering daarvan gevolg wil geven. 't Is natuurlijk, dat de geringe man schandelijk mishandeld wordt, doordien de sulthan de magt niet heeft zulks tegen te gaan.

De sulthan bezit het regt, zijnen opvolger te benoemen uit zijne nakomelingen of uit die zijns vaders. Bijzondere inkomsten zijn hem niet toegestaan. Alle inkomsten van het rijk worden onder de gezamenlijke leden der regering verdeeld, en hij is verpligt, zelf in zijne overige behoeften te voorzien, door zijne slaven met handelsvaartuigen uit te zenden, om iets voor hem te verdienen, hetgeen hij als zijn eigendom mag aanmerken. De boeten, die hij mogt opleggen, komen aan de »roema-bitjara," om even als andere inkomsten in gelijke deelen te worden verdeeld.

Over de andere provinciën, eilanden en steden regeren bijzondere datoe's, die voor hun leven tot deze betrekkingen worden benoemd en leenpligtig zijn aan de »roema-bitjara," waarvan zij de bevelen moeten opvolgen. De opbrengsten, waartoe ieder verpligt is, zijn bepaald als volgt:

De Tawi-Tawi-eilanden 200 pikols paarlmoer, het eiland Tapoel 100 pikols paarlmoer, de kampong Parang 125 pikols paarlmoer, het eiland Pamoetarang 150 tampajang's olie, en zoo veel kokosnooten als er voor de »roema-bitjara" benoodigd mogten zijn. Rijst, paarden, buffels, geiten enz. moeten geleverd worden door de negeriën Sakelan, Maibon, Karang-Karang, Hasoe, Taglibie, Moebon, Liemapiet, Njoeik-njoeik, Boal, Koenean, Kansipat, Toelian en de eilanden Basilan en Siassie, en door Balanginie 150 slaven.

De oendang-oendang of het Maleische wetboek is bij hen niet bekend. De wetten van den koran worden nimmer door hen nagekomen. Willekeur is hunne leus, en de magt, die het aanzijn hunner slaven hun geeft, de regel hunner handelingen en daden. Overigens is ieder heer en meester. Hij, die het vermogen heeft, om zich een' slaaf aan te schaffen, kan dezen naar zijn goeddunken vermoorden, en noch sulthan noch datoe kan hem hierin hinderlijk zijn, of hem beletten van zijne wapenen gebruik te maken, om daarmede

den eersten den besten om het leven te brengen, iets waartegen geene andere bescherming bestaat, dan zich te doen begeleiden door een aantal goed gewapende volgelingen. Niets beschermt den eigendom van bijzondere personen; de kinderen worden zelfs op helderen dag geroofd en weggevoerd. Ook om dit tegen te gaan, is de regering niet bij magte.

De regering heeft echter eene uitgebreide magt over de geheele bevolking, zoodra het de verdediging van het land geldt. De minste weigering wordt dan door haar gestreng gestraft met verbeurdverklaring van persoon en eigendom. Soms ook is de bevolking verpligt, kosteloos voor de regering deel te nemen aan alle aanvallen en strooptogten, die de »roema-bitjara" goed mogt vinden te bevelen.

Om zich ●lve persoonlijke plaatselijke veiligheid te verzekeren, heeft de »roema-bitjara" goedgevonden, op de hoofdplaats vier forten daar te stellen, die mede door de bevolking kosteloos zijn aangelegd geworden. Deze forten zijn gemaakt van dikke en hooge palissaden; de borstweringen zijn aan den binnenkant met koraalsteenen aangevuld ter dikte van ongeveer 3 vademen, ter hoogte van ongeveer 30 voeten, en wel bezet met metaalgeschut aan den zeekant. — Men vermoedt echter, dat meest al deze forten aan de landzijde ontbloot zijn van verdedigingsmiddelen. De regering is in het bezit van een zeer groot aantal ijzeren stukken van groot kaliber, doch daar ze zonder rolpaarden zijn, kan zij deze niet tot verdediging aanwenden. Was het tegenovergestelde waar, dan zoude de expeditie in 1848 gewis het hoofd hebben gestooten, bij haren aanval en het verwoesten van de hoofdplaats.

Soeloe voert eene bijzondere vlag, zijnde wit met blaauwe broeking, met een rood gekruld naamcijfer, dat volgens hen verbeelden moet de deuren van Mekka voor te stellen.

De voornaamste magt van den sulthan en de datoes bestaat voornamelijk in hunne eigene slaven, die zij van de rooversvaartuigen hebben gekregen of gekocht; en dezen make de groote massa van de bevolking uit, die de hoofdplaats en ook de binnenlanden van het eiland bewoont.

De regering ontvangt aan inkomsten 5 pCt. van alle goederen, die door schepen aangebragt en op Soeloe verkocht worden. Van de Chinesche jonken vordert zij eene rekognitie van 6 tot 8000 Spaansche matten voor iedere jonk, hetgeen, bij aankomst van die vaartuigen, vooraf betaald wordt. Behalve deze belasting zijn deze nog verpligt, eene som te voldoen voor het innemen van nieuwe masten, en rijke geschenken aan al de leden van de regering, bij het openen van den handel, op te brengen.

§ 3.

De Soeloe-eilandengroep.

De eilanden, onder het gebied van Soeloe behoorende, zijn zeer menigvuldig. Men verdeelt ze in de navolgende groepen, als:

1) De Soeloe-eilanden; 2) de Basilan-eilanden; 3) de Tawi-Tawi-groep, en 4) de Palawan-groep.

Velen dezer eilanden zijn onbevolkt, met weinig of geene voortbrengselen en meestal zonder drinkwater. Van de ondervolgende zijn eenige bijzonderheden bekend, als van de Soeloe-eilanden:

Bankangoengouw, hetwelk een hoog boschrijk eiland is, overigens rotsachtig en onvruchtbaar, met eenige visschers, die het bewonen. — Toebijan, een hoog eiland, dat voorheen sterk bevolkt was. Men vindt daar veel hoornvee en vruchtboomen, doch het is door de Spanjaarden verwoest bij eene expeditie, die zij tegen hetzelve hebben ondernomen. De kusten zijn steil, doch de baai biedt alle gemak voor eenige schepen, die daar zeer veilig kunnen liggen, en het grootste schip kan daar goed kielen. De bosschen leveren het beste timmerhout op en masten van de grootste soort, doch overigens is het schaarsch van drinkwater voorzien. Vele schepen hebben deze haven bezocht, zelfs vloten van China-vaarders. — Kapoel is grooter dan het voorgaande en bevolkt; het brengt veel padie voort; ook kan men er een overvloed van het beste timmerhout bekomen. Met den vasten wal wordt eene haven gevormd, die voor kleine vaartuigen zeer veilig is. — Pata heeft vele bewoners; men vindt er veel hoornvee, en drie kuilen, waar salpeter gewonnen wordt uit de aarde, waarvan het achtste gedeelte uit salpeter bestaat. Ook dit eiland hadden de Spanjaarden eens bezet. — Patean is een hoog eiland; men vindt daar eene kom met diep water geheel ingesloten, die de schoonste haven vormt voor de grootste schepen; water en hout is daar zeer goed. — Tapoel is een hoog eiland, wel bevolkt, en heeft overvloedig goed drinkwater. Het is bebouwd tot op den hoogsten top, en brengt padie en oebie's voort. Ook dit eiland hadden de Spanjaarden eens bezet; thans brengt de bevolking jaarlijks 100 pikols parelmoerschelpen, die men aldaar in menigte vindt, aan belasting aan den sulthan op. — Siassie is een hoog boschrijk eiland, wel bevolkt en goed van drinkwater voorzien. Men vindt er veel tripang en cowries (de kleine schelp die in Bombaij voor munt gebruikt wordt), welke daar tot de grootste hoeveelheid verzameld kunnen worden. Ook dit eiland was eens eene Spaansche bezitting. — Pagoetaran is een eiland, dat tien palen lang is, doch zonder haven of ankergrond en met weinig drinkwater. 't Is overvloedig voorzien van kokosboomen, en timmerhout van de beste soort. De Spanjaarden hebben er voorheen eene bezetting gehad en een schoon ras van beesten, varkens en geiten achtergelaten. De hoofdplaats is genoemd Magloeah; zij staat onder een orang-kaija, die jaarlijks aan den sulthan moet opbrengen 150 tampaijang's kokosolie en zooveel kokosnoten als die vorst voor huiselijk gebruik benoodigd heeft. 900 Mohammedaansche huisgezinnen bewonen dit eiland, en de voortbrengselen rekent men te zijn jaarlijks 70 pikols zwarte vogelnestjes, 30 pikols tripang, 20 pikols katoen en 10 pikols was. Men vindt er nog een dorp, Bait-bait genoemd, waarvan de bevolking grootendeels bestaat uit slaven van den orang-kaija MA-ALIK, die te Soeloe woont, en die de voortbrengselen van hunnen arbeid, meestal olie en kokosnoten, aan hem moeten opbrengen. — Oebian is het grootste eiland in de nabijheid van Pangoetaran. Men zegt, dat vele kreken door hetzelve loopen.

Het heeft eene bevolking van 500 huisgezinnen, die Mohammedanen zijn, en opbrengen 40 pikols agar-agar, 10 pikols zwarte en 3 pikols witte vogelnestjes. — Pandoekan is een laag, boschrijk en bevolkt eiland; het heeft eene ankerplaats aan den zuidhoek. De Badjouw's, die hier wonen, zijn grootendeels aan de tripang-visscherij werkzaam. — Toebegan is een klein boschrijk eiland, belangrijk doordien het 't eenige eilandje is, gelegen tusschen Soeloe en Pangoetaran, waar men versch water aantreft. — Baboean is slechts door eenige menschen bewoond, die zich met de visscherij onledig houden. — Maroengas is een hoog, rotsachtig eiland, waar eenige vruchtboomen staan. Versch water heeft men daar niet, hetgeen van Soeloe in praauwen moet gehaald worden. Men vindt er oebies en tuingroenten in den regentijd, en men maakt aldaar zout. — Sobokon-bolod heeft eene zoutfabrijk en eenige inwoners; men kan daar oebies enz. verkrijgen. — Toegbahas is eene groep van lage eilanden, alwaar zich eenige Badjouw's ophouden, werkzaam met het verzamelen van tripang.

De Sama-laut-eilanden zijn bewoond door een groot getal Badjouw's, die zich onledig houden met het verzamelen van de voortbrengselen der aangrenzende zee; eene groote hoeveelheid parelen en parelmoerschelpen brengen zij te Soeloe aan de markt; ook karet en cowries vinden zij in groote menigte. Deze eilanden zijn ontbloot van drinkwater. — Basilan heeft eene bevolking van 1500 huisgezinnen, die onderdanen van Soeloe zijn; overigens vermeent Spanje regt op het eiland te hebben. De opbrengsten, die Soeloe van hetzelve verkrijgt, bestaan in 300 pikols parelmoerschelpen, parelen, karet, vogelnestjes en padie. — Pilas is een redelijk groot en hoog eiland met eene goede haven aan de zuidzijde; echter heeft men daar geen goed water; men vischt er ook parelmoerschelpen. Het is thans door de Spanjaarden in bezit genomen. — De Sangbois zijn twee hooge eilanden, zeer boschrijk en van goed drinkwater voorzien, doch onbewoond. De parelmoerschelp valt hier zeer groot, ook de parels zijn van de schoonste en grootste soort en van hooge waarde; doch er zijn geene Badjouw's, doordien het water voor hen te diep is, en zij te vreesachtig zijn voor de groote haaijen en andere zeemonsters, die zich aldaar ophouden. Daarom geven zij geene uitbreiding aan deze voordeel afwerpende visscherij. Vele gevaarlijke reven treft men hier aan. — Tapeantana is een eiland met een berg van vrij aanzienlijke hoogte. Eene bevolking van 300 huisgezinnen houdt zich daar op, en bebouwt den grond Men vindt er goed drinkwater, en ook vischt men parelmoerschelpen, die te Soeloe aan de markt worden gebragt. — Dassam is laag en houtrijk; veel van dat hout is van de grootste soort; ebbenhout vindt men er overvloedig, zoo wel als op alle omliggende eilanden. Een overvloed van cowries kan men er ook verkrijgen, alsook de groote kemoe-schelp.

Tawi-Tawi is het derde in grootte van den Soeloeschen archipel. Binnenlands is het vrij hoog en heeft aanzienlijke bergen. Ook vindt men er twee meren, waarvan het eene Latoengang-toengang genoemd wordt, hetwelk in zijn midden een eilandje heeft, dat de wijkplaats is van een aantal ontvlugte

slaven van de Soeloesche datoes. Het andere is genoemd Doengan, en was voorheen de verblijfplaats van een van Soeloe gevlugten sulthan en is thans nog de hoofdplaats van het eiland. Twee rivieren ontlasten zich in dit meer; de kust tusschen hetzelve en de zee is rotsachtig en steil. Met laag water is het meer 8 vademen diep en vischrijk; de rivier, die uit het meer naar zee loopt, heeft eene diepte van 5, 6 en 7 vademen, doch op de bank staat er met laag water ¾ vadem en in spring-getij ongeveer 4 vademen; de bank is zwart, zandgrond. Deze plaats is door de natuur bestemd tot eene voorname haven, en, rond het meer, de zetel van eene uitgebreide bezetting. Het eiland is echter zeer schaarsch bevolkt in vergelijking van zijne belangrijkheid; het telt slechts eene bevolking van duizend zielen, die meestal de slaven zijn der datoes Moeloet Bandarassn en Adanan, en aan den sulthan jaarlijks moeten opbrengen 200 pikols parelmoerschelpen. Overigens brengt het eiland op 300 pikols parelmoerschelpen, 40 pikols tripang, 10 pikols zwarte en 2 pikols witte vogelnestjes, en eenige belangrijke parelen. De bevolking wordt van Soeloe uit voorzien van levensmiddelen voor de aldaar zijnde Badjouws; ook vindt men daar nog op het gebergte verscheidene negeriën, als Boed-Sepang, Boed-bas, Sebango, Mangoelik en Loeboe. De keten van eilanden, ten zuidoosten van Tawi-Tawi, bestaat uit lage eilanden, met eene ontelbare menigte banken en droogten, tusschen welke men kanalen heeft van 6 en 8 vademen diepte, maar smal en krom, zoodat een vaartuig er tusschen door geboomd moet worden. Tusschen deze banken heeft men de rijkste parelvisscherij, die men in alle tijden van het jaar kan gaande houden. Verbazend is de menigte visch tusschen deze banken. Eenige van de ontelbare kleine eilanden in dezen omtrek hebben eenige inwoners en versch water, andere geen; de bevolking bestaat meestal uit Badjouws.

De Taham-bank is niet anders dan een koraalrif, met wat zand bedekt, zeer laag en waarop slechts eenige weinige struiken staan; de parelvisscherij rondom hetzelve is zeer rijk, men vindt er echter geen versch water.

Palawan staat, wat het grootste zuidelijkste gedeelte betreft, onder Soeloe; de oostkust is redelijk bevolkt. Cowrie's kan men daar zoo veel verkrijgen als men begeert. Was, tripang, karet en 40 a 50 pikols gom kopal. De voornaamste plaats is Baboijan.

Kagajan-Soeloe ligt tusschen Soeloe en Bangai, is redelijk hoog en heeft een betooverend aanzien van zee; het is zeer beplant en zuiver van bosschen. De hoofdplaats ligt aan de zuidzijde en staat onder Soeloe. Men heeft daar veel padie, vruchten, gevogelte en andere ververschingen, en het brengt op 3 pikols witte en 10 pikols zwarte vogelnestjes van de klip, tegenover de reede gelegen.

De Spanjaarden hebben, sedert hunne eerste vestiging op Manilla in 1568, herhaalde malen getracht, zich op Soeloe te vestigen; doch bij den vrede van Munster, den 14 April 1648, is uitdrukkelijk bepaald, dat zij zich zouden moeten terugtrekken tot hunne grenzen, en geen handel meer zouden mogen drijven bezuiden de Philippijnsche eilanden. Strijdig met deze bepalingen,

hebben zij voortdurend den handel met de Soeloe eilanden voortgezet, en herhaalde malen de Soeloe eilanden vijandelijk aangerand, zelfs hunnen handel tot Celebes uitgebreid, hoezeer onder Soeloesche vlag en door middel van Chinezen. Strijdig met dezelfde vredesartikelen, hebben zij zich tweemaal zoeken te vestigen op de Soeloe eilanden in de vorige eeuw. In hoeverre zij geregtigd waren tot den aanval en het verwoesten van Balanginie en het bezetten van het eiland Pilas, zullen wij niet beslissen.

§ 4.

Godsdienst, bedrijven, zeden en gewoonten, enz.

Voor de invoering van het Mahomedaansche geloof, had het Hindoeisme op Soeloe zijnen invloed uitgeoefend, zoo als op te maken is uit de veelvuldige Hindoebeelden, die men thans nog in de nabijheid van de hoofdplaats en in de binnenlanden aantreft. Diegenen, welke men doorgaans ziet, zijn menschenbeelden met olifantssnuiten (ganesa's), beelden met veelvuldige wapenen en stervende krijgslieden; ook vindt men de ruïne's van oude tempels, doch de bevolking is te vreesachtig ze te gaan bezoeken, om vollediger berigten dienaangaande te kunnen mededeelen.

Thans echter is het meerendeel der bevolking Mahomedaan, ten minsten in schijn die godsdienst toegedaan. Voorheen, na hare bekeering tot het Mahomedaansche geloof, was de bevolking zeer devoot, en werd Soeloe aangezien en genoemd als »het oostelijke Mekka." Doch deze godsdienst is thans bij haar geheel in verval. Zij hebben nog wel eene moskee, maar deze is slechts een bouwval, en sedert jaren worden de voorschriften van den Koran niet meer nagevolgd. Slechts onthouden zij zich varkensvleesch te nuttigen, en verwerpen de veelwijverij niet, die hun bij die godsdienst is toegestaan. Zij zijn minder godsdienstig dan de Maleijers, groote minnaars van wijnen en andere geestrijke dranken, en gaan zich daaraan in hooge mate te buiten, zoo de gelegenheid zich daartoe voordoet, met even weinig tegenzin als de grootste Europesche dronkaard. Ofschoon de veelwijverij door hunne godsdienst is toegestaan, zoo gebeurt het echter zeer zelden, dat de Soeloesche grooten zich daaraan overgeven, en hoezeer de neiging bij hen bestaat, zich aan overspel schuldig te maken, worden zij daarin weerhouden door hunne vrouw, die, zoo als de meeste vrouwen op Soeloe, de overmagt over haren man heeft. Als oorzaak hiervan wordt opgegeven, het bovenmatig misbruik van amfioen, waaraan zij zich hebben overgegeven, en waardoor hunne geesten zijn verdoofd. Ook de omgang der vrouwen met Christenvrouwen, die door de roovers van de Philippijnen ingevoerd en als slavinnen verkocht worden, en die veelal als minnen en voor huisdiensten worden gebruikt, is hiervan oorzaak. Langzamerhand toch worden zij dan de vertrouwelingen der huismoeders, die zij zoo veel mogelijk trachten te onderwijzen en de Christelijke instellingen inprenten, welke den man slechts het bezit van ééne wettige vrouw toekennen. Priesters zijn er zeer weinig en geene, die de jeugd onderwijs geven, zoodat het eene zeldzaamheid is, iemand te vinden die den

koran lezen kan. Even zeldzaam treft men iemand aan, die het schrijven goed verstaat. Zij zijn gehecht aan bijgeloovige gewoonten, en, hoezeer die niet met hunne godsdienst overeenkomen, daarvan echter niet af te brengen zijn.

Strijdig met de voorschriften dier godsdienst, zijn zij ook verslaafd aan het opium schuiven, hanenvechten en dobbelsteenen, en geen gegoed inwoner is er, die niet de guitar of de viool bespeelt en nachten doorbrengt met dansen en het zingen van Spaansche liedjes, die zij van hunne slaven hebben geleerd en zeer zuiver opdreunen.

In de eerste plaats is hunne voornaamste bezigheid het maken van zout van de asch van gebrande zeewier en nibong, dat over alle bezittingen van Soeloe gebruikt wordt Ander zout heeft bij hen hoegenaamd geene waarde en verkiezen zij niet te nuttigen. De tweede voorname bezigheid van hen is het bouwen van praauwen, het maken van krissen en lansen, het fabriceren van salpeter, het planten van kakao, indigo, padie, djagong, suikerriet en katoen, waarvan de vrouwen sarong's weven, gelijk aan de Boeginesche, benevens eene verscheidenheid van gestreepte lijnwaden, doch alles voor eigen gebruik. Hierbij kan men nog voegen de goudsmeden, die in hunne behoeften voorzien door het maken van sieraden, welke zij voor gebruik benoodigd hebben.

Ook de veeteelt wordt door hen in acht genomen; paarden van het manillaras, buffels, ossen en geiten worden door hen gewonnen en vindt men overvloedig op het eiland. Het hoornvee is vet, smakelijk en zeer tam, en wordt door hen, even als de paarden, bereden. De paarden zijn vurig, doch worden niet goed onderhouden.

Wijders is eene algemeene bezigheid der bevolking het visschen naar de parelmoerschelp, die langs het geheele eiland overvloedig gevonden wordt. Een ieder, die zich slechts een klein praauwtje weet aan te schaffen, met een krabber om de schelp van de diepte op te halen, onderneemt het die te visschen, vindende een dadelijken verkoop in het Chinesche kamp in ruiling voor hetgeen hij benoodigd mogt hebben, en hetgeen geregeld wordt naar de hoeveelheid die hij ter verkoop aanbiedt. Komt hij met *een* schelp, zoo verkrijgt hij een weinig sirie, pinang of tabak, en brengt hij een grooter aantal, dan wordt hij in lijnwaden, als doeken of nankin, betaald.

Voor kleinere betalingen gebruiken de binnenlandsche volkeren de padie bij de kokosdop, doch de waarde rijst en daalt naar mate de schaarschte of overvloed, die er in padie heerscht. De Chinesche pities (kleine koperen munt) zijn echter algemeen in gebruik en worden door hen genoemd »koesien." Tijdens het verblijf der expeditie voor Soeloe, was de Spaansche mat waardig 1800 koesien's; doch in den handel wordt de nominale waarde gesteld op 500, aangezien het zilvergeld zelden wordt gebezigd. Ook wordt in den handel aangenomen wit, geel en bruin nankin, genoemd kampouw, kangang en kouwsong, van 4 tot 6 vadems lengte, het stukje voor een

Spaansche mat waarde. Deze goederen zijn algemeen in gebruik onder de verschillende klassen van bevolking; zij nemen deze goederen bij verkiezing boven het klinkende geld.

Een stuk nankin staat gelijk aan vier stukken sanampories.

10	moeboek's	is gelijk	1 toetjoek.
10	toetjoeks	»	1 amas.
10	amas	»	1 thail.
16	thail	»	1 kattie.
5	kattie	»	1 boeboet.
10	boeboets	»	1 laksa.
2	laksa's	»	1 pikol.

De maat bepaalt zich tot de

½	kokosnoot	gelijk	1 pantjang.
8	pantjangs	»	1 gantang.
10	gantangs	»	1 raga.
2½	raga	»	1 pikol
en	het kattie	»	23 Sp. matten zwaarte.

De huizen op Soeloe zijn gebouwd, gelijk die der Maleijers, hoog van den grond, grootendeels van nibong, atap en kadjang-matten. Gegoede personen hebben de wanden met planken beschoten en de vloeren daarmede belegen; ook het geraamte of het spanwerk hunner huizen is van djatiehouten balken vervaardigd, doch meerendeels op elkander gelijkende. Het voornaamste onderscheid tusschen het vorstelijke paleis en de schamele hut van den gemeenen man, is de hoogte der daken, die van de vorstelijke woning doorgaans verre boven de anderen uitstekende.

Velen dezer huizen prijken met stoelen, tafels, banken en stolpen, die zij zich van de handelaren hebben aangeschaft en waarvan zij, bij voorkomende gelegenheden, met zekeren trots gebruik maken. De gewoonte is bij hen aangenomen, om aan deze gerijfelijkheden de voorkeur te geven boven het zitten op een mat, welk laatste bij de Maleische bevolking gebruikelijk is. Ook vindt men in hunne huizen zeer vele Chinesche ledikanten, waarvan zij mede bij voorkeur gebruik maken, doordien zij het liggen op den vloer als zeer schadelijk voor hunne gezondheid beschouwen, en daaraan toeschrijven de menigvuldige melaatschheid, waardoor een groot gedeelte der bevolking is aangetast.

De datoes en voornamen van Soeloe zijn zeer goed uitgerust met tafelserviezen en, bij gelegenheid dat zij door de vreemdelingen worden bezocht, zijn zij niet nalatig fijne kristallen serviezen met konfituren voor te zetten, en hunne tafel rijkelijk te doen prijken met chocoladekoppen naar den laatsten smaak, alsook daarbij het aan geene zilveren couverts te laten ontbreken. Zij zijn al verder zeer groote liefhebbers van Chinesche en Javasche kisten en koffers, die veelal zwaar verguld zijn, en bij hen een voornaam stuk van ameublement uitmaken.

Hunne huizen zijn belegen met tapijten en matten; ook hierin trachten zij elkander de oogen uit te steken en zich bij de overige bevolking in opspraak te brengen. — Daar hunne huizen gewoonlijk slechts één lokaal uitmaken, zoo hebben zij vele gordijnen noodig, om afschuttingen daar te stellen, waardoor hunne slaapplaatsen worden afgescheiden. Deze gordijnen, die zij »tabir" noemen, zijn veelal van onderscheidene soorten van lijnwaden en zijde vervaardigd, en geven aan het oog geen onbehagelijk gezigt. Zijn deze gordijnen op zijde geschoven, zoo doet zich hunne slaapplaats aan het gezigt van den bezoeker voor, waarin zij alle hunne weelde uitkramen, om ook hierin uit te munten. Hunne matrassen en kussens zijn meest van Chinesche zijde gemaakt; de einden der kussens van gouden of geborduurde platen voorzien, en de randen der matrassen met passement, goud of zilver afgezet. De geringe man, die hierin achterlijk moet blijven, bedient zich van een aantal veelkleurige matjes, en laat nimmer na de einden zijner hoofdkussens met geborduurde of zilveren platen te beleggen.

Nog ziet men in hunne huizen vele metalen lilla's, die doorgaans aan de stijlen zijn gebonden met de trompen op de vloer rustende, om hierdoor hunne welvaart aan te duiden. Zij, die hiertoe onvermogend mogten zijn, hebben eenige geweren en pieken op raken boven hunne zitplaatsen, zoodanig dat deze goed zigtbaar zijn voor het oog van hem, die zich de moeite wil getroosten een bezoek ten huize van den Soeloereschen gegoeden burger af e leggen.

Doorgaans is de Soeloerees zeer goed gekleed; de algemeene kleederdragt van de mannen is eene lange wijde broek en kort digt baatje van geel nankin. Doch hij kleedt zich ook wel in eene chitzen kleeding, veel overeenkomende met de Maleische opene baatjes. Overigens dragen zij een hoofddoek van Europeesch maaksel, veelal rood geruit, een Boeginesche sarong en slindang, die door de Boeginesche pending bevestigd wordt, en tevens dient, om daarin de kris, die zij nimmer afleggen, te steken; zij dragen schoenen van Chineesch of Manillaas maaksel.

Doch de datoes en hoofden hebben eene gala-kleeding, die zij bij bijzondere gelegenheid moeten dragen, en hoedanig gekleed de heer VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS hen aantrof, bij het overhandigen van den brief van den gouverneur-generaal aan den sultan van Soeloe gerigt. Deze kleeding was van paars fluweel, lange broek en kort baatje, uitmuntend met gouddraad rijk en zwaar geborduurd. De pijpen van de broek, van onderen tot boven de knie, prijkten met draken en de baatjes en mouwen met lofwerk; hun hoofdtooisel bestond uit een paars diadeem, mede rijk met goud geborduurd en met schitterende diamanten bezet. Eenigen van hen droegen een gouden doosje op de borst, dat, aan een breed galon mede van goud bevestigd, over den regter schouder langs de linker heup hing, en waarschijnlijk djimat's (amuletten) bevatte. De kleeding, zoo wel van den sulthan als van al de leden van de »roema bitjara," was dezelfde en een dertigtal alzoo gekleeden maakte eene indrukwekkende vertooning. De sulthan had twee zijner jongere broeders

in dezelfde kleeding achter zich zitten. Deze droegen lange gouden krissen, de rijkssieraden of de teekenen zijner vorstelijke waardigheid, die zij tegen de schouders hielden. Velen der vergaderden in de »roema bitjara", geene leden der regering zijnde, waren gekleed in goud en zilver moerébaatjes, anderen in satijn, doch allen waren gewapend met lange pieken en lange krissen in hunne gordels. Ook waren er in hunne volle wapenrusting uitgedost, bestaande uit badjoe-rante's (eene soort van harnassen), die zij van de Boeginezen koopen. Doch de datoes hebben eene oorlogskleeding, bestaande uit gele satijnen doeljet, dik met watten opgevuld, en hen tot aan de hielen komende, die hun ongemeen hinderlijk moeten zijn, om daarin bewegingen te maken.

De Soeloerees draagt zijn haar kort en trekt zich den baard uit. Zijne tanden worden gevijld en zwart gemaakt, en de wenkbraauwen geschoren, gelijk die der Chinezen, en ook de vrouwen volgen hierin de gewoonten der mannen, om zich de tanden te laten slijpen en de wenkbraauwen te laten rondscheren. Zij scheren mede haar voorhoofd en een gering gedeelte van het voorste hoofdhaar. Zij dragen wijders het haar lang en maken het in een bundel (koudé) vast. Voorts dragen ze oorkrabben van goud of zilver, veel ringen aan de vingers en kleeden zij zich met een digt lang baatje, waarvan de mouwen voorzien zijn van knoopjes van goud en zilver. Ook dragen zij lange broeken van chits, zijde of wit linnen en daarover heen een Boeginesche sarong, benevens eene tweede, die zij boven den boezem vastmaken, en schoenen of Chinesche muilen aan de voeten. Doch in huis dragen zij slechts de enkele broek, zonder eenige dekking over hare borst. Behalve de kris en piek, heeft de Soeloerees zijne klewang of parang en is hij een groot liefhebber van buksen en ander schietgeweer, waarmede velen zeer goed kunnen omgaan. Kruid maken zij zelve, doch het is zeer slecht, en indien hunne geldmiddelen zulks toestaan, laten zij niet na, zich eenige metalen lilla's aan te schaffen.

§ 5.

Handel en Scheepvaart.

De voornaamste handel, die met Soeloe gedreven wordt, geschiedt van Manilla en China, beide door Chinesche handelaren. Van Manilla komen er jaarlijks 5 of 6 groote inlandsche vaartuigen, van 60 tot 80 lasten, en twee of drie in China door lieden dier natie ingehuurde brikken, ter inkooping van de produkten, die de Soeloesche archipel zoo rijkelijk oplevert. Wij hebben ze bereids vroeger opgenoemd. Ze worden door de koopers betaald met diverse goederen van China aangebragt, waarvan de voornaamste artikelen zijn amfioen, nankins, zijde, ijzeren pannen, enz. Van Singapoera komen doorgaans een of twee vaartuigen met amfioen, blaauw en wit katoen, Bengaalsche en Europesche chitsen en doeken, laken, ijzer, spijkers, staal, geweren, kruid, lood, glas- en aardewerk, enz. Doch voor de geheele lading wordt geen geld betaald, maar in retour worden de produkten gegeven, die het land voor den handel levert.

Onder de voornaamste artikelen van invoer telt men de amfioen, waarvan de consumtie op Soeloe aanmerkelijk is toegenomen, wordende thans een dertigtal kisten gevorderd, om in de dagelijksche behoefte voor een jaar te voorzien. De prijs, waarvoor dit artikel in den handel wordt aangenomen op Soeloe, is gewoonlijk *f* 3200 de kist, die almede voldaan wordt in produkten. De Boeginesche vaartuigen komen ook wel ten handel op Soeloe, doch hun getal is zeer gering en hun handel bepaalt zich tot sarongs van hun land, die op Soeloe gereeden verkoop of liever ruiling vinden.

Hoezeer de handel zeer beperkt is, kan men echter aannemen, dat er voor meer dan vijfmaal honderdduizend Spaansche matten jaarlijks wordt omgezet, eene niet onbelangrijke som, die aan het land welvaart en bloei moest verzekeren, doch dit is echter niet zoo. Wat door de bevolking zonder inspanning wordt bijeengezameld, wordt even zoo onbezorgd doorgebragt, en als het ware weggeworpen. Bij het ontvangen van amfioen staat het een ieder vrij, dat heulsap, zoo veel hij wil, te nuttigen, vrouwen en kinderen niet uitgesloten. Over het geheel is het de aard van den Soeloerees, dat hij, om zich in opspraak te brengen door het geven van gastmalen, alles zal doorbrengen wat hij gewonnen heeft. Ook de instelling van als gangbare munt niets dan goederen te bezitten, die roekeloos verwaarloosd worden en dikwerf aan groot bederf onderhevig zijn, is daarvoor zeer verderfelijk. Immers daaruit volgt, dat menige nominale som voor hen verloren gaat, waarvan zij hoegenaamd niets hebben kunnen genieten. Met regt kan op hen toegepast worden het oud hollandsch spreekwoord: »zoo gewonnen, zoo geronnen."

De schepen, die ten handel op Soeloe komen, moeten aan inkomende regten betalen de waarde van 5 pCt. van hetgeen zij omzetten; de jonken betalen eene vast bepaalde som, die dikwerf op 10,000 Sp. daalders bepaald wordt, behalve nog de belangrijke geschenken, die de grooten als door dwang afvorderen en de kredieten, die deze hebben weten te verkrijgen, en als hopeloos afgeschreven kunnen worden.

VARIA.

Het is ons mogen gebeuren inzage te nemen van een hoogst belangrijk verslag omtrent den toestand van het onderwijs op Java, ingediend aan de hoofdkommissie van onderwijs te Batavia door dr. W. BOSCH, lid dier hoofdkommissie. Alleropmerkelijkst is daarin de beschrijving der zoogenaamde pupillenschool te Kedong-kebo. Wij kunnen ons niet bedwingen, om daaruit het een en ander over te nemen. »Merkwaardig" zegt de berigtgever, »is deze inrigting, omdat, niettegenstaande deze school nog geen vol jaar bestond, hier reeds de sprekendste bewijzen gevonden worden, dat de kinderen van gemengd bloed niet zoo stompzinnig, bot en achterlijk zijn, als men ze dikwijls heeft voorgesteld. Ik geloof, dat elke bezoeker dezer jeugdige instelling zich evenzeer getroffen zal gevoelen als ik, over de vorderingen, welke deze, als het ware uit het wild opgenomen kinderen reeds hebben gemaakt. Het lijdt geen twijfel, dat, wanneer zulke scholen of liever zulk eene opvoeding vroeger waren ingevoerd of algemeen konden worden gemaakt, reeds nu de zoogenaamde inlandsche kinderen zich over het algemeen geheel anders zouden voordoen, dan thans het geval kan zijn."

De sterkte van het korps pupillen was, op het oogenblik dat dr. W. BOSCH het bezocht, tot het getal van honderd geklommen, allen kinderen van militairen; doch dit getal zal, volgens de formatie, allengs tot tweehonderd worden gebragt. Het zal wel geen betoog behoeven, dat deze jongens, allen inlandsche kinderen, op eene schromelijke wijze waren verwaarloosd. Men vond ze veelal in de kampongs onder de Javanen rondloopen. Er waren, die, toen ze op de school kwamen, niets dan Javaansch spraken. Maar thans worden ze gestraft, als men deze taal of het Maleisch onder hen hoort.

Het korps wordt gekommandeerd door den kapitein der infanterie J. H. MEISS. De warme belangstelling van dien officier in de hem opgedragen schoone taak openbaart zich in al zijne handelingen. In den letterlijken zin kan men zeggen, dat hij zijne aandacht en zorgen geen oogenblik afwendt van deze verlaten kinderen; hij leeft er geheel voor; zijn omgang met hen is zacht, bedaard, ernstig, uiterst geduldig en volhardend. Onbegrijpelijk veel moeite en inspanning moet het hem gekost hebben, om deze school in

een jaar tijds tot die hoogte op te voeren, waarop zij zich thans bevindt. Wij hopen, dat hij lang in dezen gewigtigen werkkring werkzaam mag blijven, en de vruchten van zijnen arbeid mag aanschouwen. Hij beschouwt het als zijne beste belooning, zijne kweekelingen eenmaal tot nuttige leden der maatschappij gevormd te zien, en op die wijze feitelijk in hen te hebben bewezen, dat inlandsche kinderen op Java even goed kunnen worden gevormd en opgevoed, als Europesche kinderen in Europa. Beter en krachtiger kan het vooroordeel en de tegenstand niet bestreden worden! Niet minder lof verdient de hem toegevoegde 1ste luitenant der infanterie, de heer L. RIJSENDAAL. Beide officieren worden door de jongens hoog geacht en bemind. Volgens de formatie, moet het verdere personeel dezer school bestaan uit: twee schoolonderwijzers, met den rang van onderadjudant, een sergeant-majoor, zes sergeanten, een fourier, acht korporaals en vier tamboers, allen uit de 200 pupillen te vormen en op te leiden. Voorts zal een twaalftal pupillen, die door aanleg en vorderingen boven hunne kameraden uitmunten, tot eene eerste en tweede klasse bevorderd worden, om in eenige takken van onderwijs de meesters behulpzaam te zijn.

Aan de onderofficieren en korporaals zijn het toezigt en de lessen in de gymnastie, den wapenhandel enz. opgedragen. Volgens de verklaring der officieren, is het moeijelijk, op den duur zoodanige menschen te vinden, die zich zoowel door hun gedrag, als door hunne bekwaamheden aanbevelen. Reeds herhaaldelijk moest men dezen en genen door eenen anderen vervangen.

Voor de bestrijding van alle onkosten van dit gesticht, is op de begrooting eene som van ƒ 46,000 's jaars uitgetrokken. Zou er op de begrooting wel iets voorkomen, dat beter wordt besteed dan dit geld?

Op het oogenblik van het bezoek van dr. BOSCH., bevonden zich 61 leerlingen in de school, terwijl de overigen in het attelier werden bezig gehouden. Dit wisselt af, zoodat elke jongen drie uren van den dag in de school, en de drie andere der zes leeruren in de werkplaats moet doorbrengen Men zal moeten toestemmen, dat deze onmisbare schoolverdeeling het werk der ond rwijzers niet zeer gemakkelijk maakt; maar dat zij hoogst doeltreffend is.

De laagste klasse bestond uit een gering aantal kinderen van zes tot acht jaren, die eerst sedert een half jaar en korter in het instituut waren opgenomen. Ze hadden, bij het spellen, eene vrij goede uitspraak, iets, dat bij het onderwijs hier te lande veel moeite oplevert, omdat ze allen van jongs af slechts Maleisch of Javaansch hadden leeren spreken.

De midden-klasse is in twee afdeelingen gesplitst. Aan den fourier, over wien wij boven spraken, is het onderwijs opgedragen. Hij verklaarde veel moeite met het onderwijzen der zuivere uitspraak te hebben, doch het minst met hen, die het jongst aankomen. 't Was hoogst opmerkelijk, hoe, in deze klasse, de jongere kinderen de ouderen overtroffen, zoo in vlugheid van leeren en begrip, als in vrijmoedigheid; een gevolg van hunne langduriger verwaarloozing.

De leerlingen der hoogste klasse lazen zeer goed, met aandacht, de noodige klem en het in achtnemen der leesteekens. Een foutief opstel op het bord werd bijzonder goed en vlug verbeterd, waarbij zij toonden de regelen onzer taal niet alleen theoretisch te hebben geleerd, maar die ook te begrijpen en in toepassing te kunnen brengen. Vragen, betrekkelijk de algemeene aardrijkskunde, zoo omtrent Europa als Java, werden zeer goed beantwoord; ook hadden ze in de vaderlandsche geschiedenis zich geoefend. Het rekenen tot de breuken liet weinig te wenschen over. Uit alles bleek, dat de onderwijzer veel met de kinderen sprak en de ontwikkeling van hun verstand trachtte te bevorderen. Het onderwijs had bovendien eene godsdienstige rigting, en de vorming van hun gemoed werd niet verwaarloosd.

In het attelier worden de jongens geoefend in onderscheiden ambachten, het kleedermaken, schoenmaken, timmeren enz. Ze hadden daarin reeds veel vaardigheid, en bewezen overtuigend, dat de inlandsche kinderen volkomen geschikt zijn voor het aanleeren en uitoefenen van ambachten. Ook voor deze pupillen is het onderwijs in dezen handenarbeid van het uiterste gewigt. Immers, na eenen tienjarigen diensttijd kunnen zij in het burgerlijke leven terugkeeren, en vinden dan in het uitoefenen van een ambacht een voldoende broodwinning. Zoo worden ze niet alleen tot goede militairen, maar ook tot nuttige burgers opgeleid.

't Zal wel niet noodig zijn, dat de pupillen eenvoudig, maar behoorlijk gekleed worden. Ook de voeding laat niets te wenschen over. Als het etenstijd is, scharen zich de jongens, onder opzigt der onderofficieren, in de volmaaktste orde, aan eene lange tafel. Een hunner spreekt eerbiedig een gepast gebed uit. De spijzen zijn voortreffelijk. Met vrolijkheid en graagte wordt er na den wel volbragten arbeid gegeten. De tijd zal leeren, wat eene geregelde dagelijksche oefening en inspanning van de krachten des ligchaams en des geestes, bij eenen meer voedzamen leefregel, dan anders aan zulke kinderen ten deel valt, op deze jongens zal vermogen, tot hunne stoffelijke en zedelijke ontwikkeling. »Zonder krachtige bloed- en levendige stofwisseling geen vlugge krachtige geest, geen ligchaam bestand voor den arbeid." Die woorden van een onzer grootste geleerden heeft men in Indië bij honderden en duizenden bewaarheid gezien; maar wij houden het er voor, dat deze pupillen die woorden in eenen omgekeerden zin zullen bevestigen.

De gymnastische oefeningen maken ook een voornaam deel van hunne vorming uit. De meeste jongens legden, bij de moeijelijkste toeren, eene vaardigheid, vlugheid en lenigheid der leden aan den dag, zoo als men maar zelden aantreft. Ook hunne oefening in den wapenhandel gaf dr. BOSCH stof tot bewondering. Zij bestonden uit de gewone exercitiën met het geweer, het bajonet-schermen, het gewone schermen, het balonneren en het hanteren van sabel en lans. Enkele leerlingen hadden het in de schermkunst reeds zoo ver gebragt, dat zij hunne meesters bijkans te sterk waren. Ook in het dansen en zwemmen ontvingen zij onderrigt.

De kommandant deelde dr. BOSCH mede, dat de ijver der leerlingen in het algemeen steeds stof tot tevredenheid gaf; ja, een en ander maal vond hij het zelfs goed, dien voorzigtig min of meer te beteugelen. Zoo gebeurde het meermalen, dat sommigen tot den nacht, bij den flaauwen schijn van het kamerlicht, lezende werden gevonden, en reeds nu waren er onder hen aan te wijzen, die beloofden, wat hunne bekwaamheden betreft, eenmaal voor den officiersrang wel in aanmerking te kunnen komen.

De gebouwen, tot deze inrigting behoorende, zijn nog van bamboe en hoogst gebrekkig. Misschien zijn ze ook te digt bij de kaserne, om de pupillen geheel buiten aanraking met de militairen te houden, hetgeen evenwel zoo veel mogelijk werd tegengegaan. Men is ondertusschen reeds op het oprigten van betere en doeltreffende gebouwen op een meer afgezonderd punt bedacht.

In langen tijd hebben wij geen artikel geschreven, dat ons zoo veel genoegen verschaft, als dit uittreksel uit het verslag van dr. W. BOSCH. Wij hadden reeds lang de overtuiging, maar zij moet dunkt ons bij ieder die twijfelde, zich onder het lezen van dit berigt opdringen, dat het niet alleen pligtmatig is, zich het lot en de vorming der zoogenaamde inlandsche kinderen meer aan te trekken, maar dat zij ook, bij eene goede leiding, hoogst nuttige leden der maatschappij kunnen worden. Wij schrijven dan ook gaarne de woorden van dr. BOSCH na: »Eenmaal zullen deze pupillen van Kedong-kebo mannen en vaders worden: en bedriegen mijne uitzigten mij niet, dan zal hun kroost een geheel ander geslacht zijn. Hier worden kiemen gelegd, welke vruchtbaar zullen opgaan. Mogt de oogst gezegend zijn, en Indië en het Moederland daardoor eenmaal geruster blikken in de toekomst dezer maatschappij kunnen werpen, dan dit thans den nadenkenden opmerker is gegund!"

Men spreekt dikwijls van »fanatieke Javanen." Men stelt hen wel eens voor als geestdrijvende Mohamedanen. Een vroeger minister van koloniën heeft zelfs op dien grond den maatregel van het Indisch bestuur tegen den heer GROOFF in der tijd verdedigd. Als een bewijs, hoe veel waarde aan dergelijke beweringen te hechten zij, kan het volgende dienen.

In de residentie Bantam is het Mohamedanisme het diepst in de bevolking doorgedrongen. Indien ergens op Java, dan is daar de Islam iets meer dan een uiterlijk kleed. Men zou dus vooronderstellen, dat daar ook eenige afkeerigheid zou bestaan van Christendom en Christenen, en dat althans in zaken van godsdienst, de invloed van Europeanen niet zou geduld worden. Maar het tegendeel is waar. Niettegenstaande zijne tegenwerpingen, raadpleegt men er den resident somtijds in zaken van godsdienst. Zoo hadden eens eenige priesters, naar de meening van den inlandschen regent, de vasten te vroeg

laten beginnen. De vastenmaand begint wanneer de nieuwe maan gezien is, en nu beweerde de regent, dat dit het geval onmogelijk kon geweest zijn. De priesters werden daarom door hem in boeijen gezet. Maar anderen beweerden, dat zij wel degelijk gelijk en de regent ongelijk had. Daarom werd de beslissing van den resident ingeroepen. Deze belegde eene vergadering van 100 priesters, hield hun hunne verpligtingen jegens den regent voor oogen, en stelde voor, om op de eerstvolgende maan te wachten, ten einde, uit het tijdstip waarop deze zigtbaar werd, te berekenen, wie zich vergist had de regent of de priesters. Deze laatsten werden door den resident uit de boeijen ontslagen, maar toen hun ongelijk bewezen was, werden ze veroordeeld, om, wegens hunne weerspannigheid, tot straf eenen tijd lang in de missighit (moskée) te vasten en te bidden. Inderdaad, uit zulke feiten blijkt, dat die zoogenaamde »fanatieke Javanen" door eene verdraagzaamheid gekenmerkt worden, die men bij Christenen dikwijls te vergeefs zou zoeken."

De zoogenaamde heerendiensten, welke de inlanders in vroegere jaren tot en met 1811 verpligt waren voor de kompagnie (gouvernement) en voor hunne regenten (toenmaals leenheeren, thans bezoldigde inlandsche ambtenaren), te presteren, werden gevorderd van landbouwers. Daarvoor hadden zij als belooning een stuk grond, in hunne dorpen gelegen, 't welk zij gehouden waren te bebouwen, terwijl zij over het produkt naar verkiezing konden beschikken, zonder betaling van eenige belasting hoegenaamd. Dit een en ander was het gevolg van het toen vigerend stelsel, geheel overeenkomstig de adat der Javanen. Zij werden alzoo voor hunne diensten wel degelijk in produkt betaald, in stede van in geld.

Het Engelsch tusschenbestuur voerde op Java in 1811 »het landelijk stelsel" in, gegrond op zeer liberale beginselen, volgens welk alle landen, zonder onderscheid, onder de belasting worden aangeslagen, en een gedeelte der opbrengst aan het gouvernement als belasting worden opgebragt; terwijl de verpligte of de zoogenaamde heerendiensten werden afgeschaft, als het natuurlijk gevolg van het ontnemen der tot op dat oogenblik bestaan hebbende belooning in gronden. Tengevolge van dat aangenomen stelsel, en bij het plan om de gronden van Java geheel of gedeeltelijk aan partikulieren te verkoopen, heeft het Engelsch bestuur, bij publikatie van den 14 November 1812, no. 38, uitdrukkelijk afgeschaft, »alle gedwongene leveringen van produkten, alsmede de heerendiensten," en bepaalde daarbij de belasting van partikuliere landen op een half percent van de eerste inkoopsbedragen aan het gouvernement op te brengen. Deze verordeningen, omtrent den verkoop van landen aan partikulieren, zijn bij kapitulatie van 1815 door het Nederlandsch gouvernement gehomologeerd. In weerwil van deze homologatie is die belasting echter, sinds den overgang der kolonie aan het Nederlandsche gouvernement,

met ongeveer 5 à 600 pCt. verhoogd geworden; die som is ondertusschen zonder eenige tegenkanting is 's lands kas gestort, omdat die bezwaren slechts drukken op de eigenaren dier domeinen. Maar het weder invoeren van de heerendiensten, zonder eenige betaling of met een zeer gering loon en onder alle klassen van Javanen, moet uit den aard der zaak hoogst drukkend zijn, speciaal voor de landbouwers, die reeds onder zware belasting, alsmede onder nog zwaardere heffing van bazaarregten en door de Chinesche pachters geëxploiteerd, gebukt gaan.

Het is eene onbetwistbare daadzaak, dat de heerendiensten op Java, zoo als ze sinds eenige jaren door het gouvernement van de Javanen werden gevorderd, *allerverderflijkst* moeten zijn voor hunnen maatschappelijken toestand. Inderdaad geen noodlottiger middel zoude kunnen gevonden worden om den Javaan totaal te verarmen, 't geen eindelijk die ongelukkige gevolgen moet hebben, die wij in 1847 en 1849 zonder voorbeeld hier hebben beleefd. Wij bedoelen het uitsterven door honger en kommer van geheele streken in de residentie Samarang en de meer westelijke residentiën. Zoob uitengewoon zijn de hongersnood en sterfte onder die goede en lijdelijke menschen, dat hunne lijken tengevolge daarvan niet begraven konden worden, maar in de rivier werden geworpen. Uit deze omstandigheid moet men opmaken, dat de sterfte van honger buitengewoon groot moet zijn, daar het begraven van lijken onder de Javanen onder de heiligste van alle verpligtingen worden gerekend, hun door de Mohamedaansche godsdienst voorgeschreven.

Het autokratisch stelsel op Java tracht deze droevige rampspoeden toe te schrijven aan misgewassen der rijstkultuur; maar wij, die met de omstandigheden van den Javaan hier volkomen bekend zijn, wij beweren en zullen bewijzen, dat de grondoorzaak van dat droevig noodlot der Javanen wel degelijk moet gezocht worden in het bestaan van gedwongene diensten ten behoeve van het gouvernement, *zonder eenige betaling*, of met een zeer gering loon, waarvan zij onmogelijk in den tegenwoordigen tijd kunnen bestaan, veel minder hunne vrouwen en kinderen onderhouden. Wij beweren en zullen bewijzen, dat de heerendiensten, vereenigd met de zware heffing der bazaarregten door Chinesche pachters geëxploiteerd, de grondoorzaak zal wezen van meer en meer toenemenden achteruitgang, die armoede voor geheel Java ten gevolge moet hebben.

Zie hier kortelijk hoedanig die gedwongen diensten onder het volk worden gevorderd.

Uit den aard der zaak wordt de regeling, of liever *willekeurige vordering* van diensten zonder betaling, opgedragen aan de regenten, en door dezen weder aan hunne mindere hoofden, zoodat op die wijze ieder dezer hoofden de onbeperkte magt bezit, om gedwongene diensten aan het volk op te leggen, tot herstelling van wegen, bruggen, alsmede bij de onderscheidene gouvernementswerken, zoodanig dat de menschen in een gering bevolkt dorp of kampong, niet alleen geen tijd hebben om voor hun bestaan te werken

maar ook zelve de materialen en remplaçanten moeten koopen, die van hen gevorderd worden, ten behoeve van de gouvernementswerken, ook wel zeer dikwijls van de woningen van gemelde inlandsche hoofden. — Er bestaan voorbeelden — en die nu nog heden ten dage worden gevonden, — dat zoodanige dienstpligtigen hunne geringe bezittingen en eindelijk hun ploegvee moesten verkoopen, om aan die vordering te kunnen voldoen. Terwijl dit gebeurt, komt de kontroleur der kultures met zijn gevolg het dorpshoofd aanmanen, om de achterstallige grondbelasting te voldoen; — deze vervoegt zich op zijne beurt tot den gemeenen man, met den last om de belasting aan het gouvernement op te brengen. Het ten gevolge van het bestaan der heerendiensten gebrekkig bebouwde land, kon niet zooveel opbrengen als de belasting daarop aangeslagen was. Eindelijk moet dan de laatste voorraad van rijst of padie, vruchten uit den tuin, bladeren enz. op de markt gebragt worden, om ze te verkoopen, ten einde de grondbelasting aan het gouvernement op te brengen; — dáár komt den ongelukkigen Javaan te gemoet de Chinesche pachter, die hem $\frac{1}{5}$ van de waarde van zijne produkten als pachtschat ontneemt! Wie zal nu nog vragen, waaraan het toegeschreven moet worden, »dat de Javanen tegenwoordig zoo verarmd zijn geworden?" Misgewassen in de rijstkultuur zijn hier geene vreemde ongelukken; zij gebeurden zoowel in vroegere tijden als tegenwoordig; maar ze hebben nimmer aanleiding gegeven tot zulke noodlottige rampspoeden als tegenwoordig worden ondervonden. Daarenboven kunnen geene misgewassen van eenig belang bestaan, dáár waar het volk *tijd* en *gelegenheid* genoeg kon vinden, om het land naar behooren te bebouwen; maar als de landbouwer verpligt wordt, om van de 30 dagen 25 bij het gouvernement en bij zijne hoofden te moeten werken, *zonder eenige betaling*, kan hij onmogelijk zijn land behoorlijk bebouwen. Dit is nu het bezwaar van de heerendiensten onder de *landbouwers*; — ten opzigte van de *handwerkslieden* zijn zij niet minder bezwarend. Een werkman, die voor zijn arbeid bij partikulieren per dag verdient van 80 tot 100 centen, wordt verpligt, om op zeker getal dagen aan de heerendiensten te arbeiden, *zonder loon* of met 15 *cent* 's daags bij het gouvernement. — Om hiervan bevrijd te zijn, betaalt hij eene zekere recognitie aan zijn hoofd tot het inkoopen van een remplaçant; zoodat een zoodanig werkman $\frac{4}{5}$ gedeelte van zijne verdienste ten behoeve van gouvernementswerken moet missen ten koste van zijn bestaan en dat van zijne vrouw en kinderen, — terwijl uit het overige $\frac{1}{5}$ gedeelte hij, op de vordering van zijn hoofd, nog een deel aan materialen moet besteden, ten behoeve der *gedwongen levering* aan onderscheidene werken. Bij gevolg heeft een werkman nagenoeg één vol jaar gewerkt en zijne verdiensten aan de gouvernementswerken opgeofferd, om te kunnen voldoen aan de heerendiensten. Bij de minste tegenspoeden of misgewassen in de rijstkultuur moet noodwendig een Javaan tot de diepste armoede vervallen, en eindelijk van kommer en honger uitsterven, welke droevige voorbeelden wij sinds jaren in de binnenlanden hebben gezien. Nu

eindelijk sinds 1847 is het noodlot voor hen ten toppunt gestegen, waarvan de officiële rapporten van den inspekteur der kultures V. D. P. en den kontroleur V. R., schrikkelijke tafereelen hebben opgehangen.

Zoolang alzoo de heerendiensten op Java onder de Javanen nog bestaan, en de Javaan voor zijnen arbeid niet naar billijkheid wordt beloond; — zoo lang de Chinesche pachters het *patent* van het gouvernement verkrijgen, om hen naar willekeur uit te zuigen, — zoolang zal ook het lot van den Javaan steeds beklagenswaardig blijven, welke verandering men ook in het bestaande stelsel zal verkiezen in te voeren. Deze *grondoorzaken* moeten vooraf uit den weg worden geruimd, om een goed en geduldig volk gelukkig te maken. Het kwaad wordt hoe langer zoo meer voor hen ondragelijker; thans zijn de menschen van geheele provinciën uitgestorven; wij reikhalzen, om de wille der menschheid, naar eenige verandering ten hunnen beste, want de gevolgen zijn anders onberekenbaar.

JAVA, Februarij 1850.

In ons nommer voor April l.l., blz. 295, hebben wij onze denkbeelden medegedeeld over het belang van den Japanschen handel en over de noodzakelijkheid, om tot opperhoofd van Japan iemand te benoemen, die bekend is met den handel in het algemeen en speciaal met de aangelegenheden van ons handelsverkeer met Japan. Ons verlangen is niet verwezenlijkt. Tot opperhoofd is benoemd de heer ROSE, adjunkt-sekretaris van het gouvernement, een man die sedert vele jaren deze laatste betrekking op eene uitnuntende wijze heeft waargenomen. Maar wij vragen, hoe is het mogelijk, dat zoo iemand op de hoogte zou wezen, die vereischt wordt, om onze belangen, in den tegenwoordigen tijd en in de van buitengewone gebeurtenissen zwangere toekomst, die wij te gemoet gaan, zoo te behartigen, dat daaruit eene uitbreiding en hervorming van onze handelsbetrekking met Japan zullen geboren worden? Daarvoor is een man van praktijk noodig, niet een man van het bureau. »Een kundig ambtenaar kan een goed koopman zijn, maar een kundig ambtenaar is zelden of nooit een goed koopman." Wij vreezen dan ook, dat de zaken weder vooreerst op den ouden voet zullen blijven. En wij betreuren dat diep! 't Schijnt, dat Nederland veroordeeld is, om, door de fouten zijner ambtenaren in Indië, langzamerhand zijne kracht en zijnen invloed te verliezen.

Behalve op de drie hoofdplaatsen en Buitenzorg, *moeten* op alle andere plaatsen de funktiën van postkommies door één der ambtenaren, doch meestal door een der klerken van het residentie-bureau worden vervuld. Die klerken

hebben gewoonlijk eene bezoldiging van *f* 30 tot *f* 60 's maands. Ze moeten daarvoor van 's morgens 8 tot 12 of 2 uur op het bureau werkzaam zijn. Een van hen, die men daarvoor het meest geschikt acht, wordt gelast, zich met het ontvangen en verzenden der brieven te belasten. Hiervoor ontvangt hij niet alleen geene tegemoetkoming of toelage, maar hij moet nog bovendien papier, lak, licht, dat tot het inpakken der brieven vereischt wordt, zelf bekostigen. Wanneer eenig abuis in zijne administratie der postgelden gevonden wordt, wordt hij tot het aanzuiveren van zulk een geldelijk te kort verpligt. De meesten van deze gepreste postkommiesen zagen zich daarom gaarne uit die eervolle betrekking ontslagen en wenschten wel, dat die hooge gunst aan een ander mogt te beurt vallen. Anderen, bij wie het eergevoel geene diepe wortels heeft geschoten, of die dat woord als een ijdele klank zonder beteekenis beschouwen, ontzien zich niet, om grove fouten te maken, in de hoop daardoor van die lastige betrekking bevrijd te worden.

Het gouvernement ontvangt de gelden voor het verzenden der brieven. Doch het heeft zich, bij art. 9 van het reglement op de brieven- en wagenposten op Java (Staatsblad, 1823, no. 3), voor alle schade, die uit het verliezen van brieven met geld of wissels zou kunnen ontstaan, gewaarborgd, door te bepalen: »dat in geen geval het postwezen aansprakelijk is voor de verliezen, die daardoor ontstaan." De vraag is dus deze: wie is aansprakelijk? De fungerend postkommies, die klerk is op eene nietige bezoldiging, en voor de betrekking van kommies noch traktement noch toelage ontvangt, kan men toch waarlijk daarvoor niet verantwoordelijk stellen, zoo het namelijk geen bewezen diefstal is. Het gouvernement verlangt wel de winsten, doch wil van de verliezen niets weten. Voorwaar, een schoon beginsel, om zeker rijk te worden! Ten einde echter nog spoediger dat doel te bereiken, is nog ten overvloede, bij art. 23 van het reeds genoemde reglement, bepaald, dat het dubbele portgeld zal moeten worden betaald voor alle gerekommandeerde brieven, die, zoo ze verloren gaan, niet worden vergoed.

Nog voordeeliger voor het gouvernement, is de inrigting der brievenpost in een gedeelte der residentie Madioen en in Patjitan. Niettegenstaande er te Ponorogo en Patjitan postkantoren bestaan (indien namelijk inrigtingen, gelijk wij zoo even schetsten, met dien naam bestempeld mogen worden), zoo zijn er echter noch postillons noch paarden voor de brievenpost. De inlandsche bevolking moet kapala's (dorpshoofden) beschikbaar stellen, die de brievenpaketten te paard van Madioen naar Ponorogo en Patjitan brengen, en zoo ook terug van Patjitan en Ponorogo naar Madioen. Daar deze menschen geene betaling daarvoor ontvangen, kan men begrijpen, dat zij ook hunne paarden, die bovendien meestal niet van de beste soort zijn, niet sterk aanzetten, en zij zelven zich ook niet overhaasten.

De nadeelen, die uit een postwezen, dat op zoodanige wijze is ingerigt, ontstaan, zullen wij wel niet behoeven op te sommen. Handel en cirkulatie vinden daarin de grootste belemmeringen, en wie verzekert ons, dat niet nu

en dan brieven verloren gaan of eenigen tijd aangehouden worden. Nog onlangs moeten twee postpaketten van Patjitan, met dienststukken, andere brieven en *f* 260 aan recepissen, verloren zijn gegaan.

Indien men nu het oog vestigt, niet alleen op de inrigting der posterijen in ieder beschaafd land van Europa, maar ook in de Engelsche koloniën, dan verdient in dat opzigt Nederlandsch Indië niet zeer geroemd te worden. Inderdaad, het heeft den schijn, dat alles wordt aangewend, om den partikulieren handel zoo veel mogelijk hinderpalen in den weg te stellen, om de wisseling van gedachten en daardoor de beschaving tegen te werken; in een woord, om alles in dien toestand te houden, waarin het nu verkeert, en die, naar veler oordeel, niet zeer gewenscht is.

Fragmenten eener Reis over Java.

(Door Dr. P. BLEEKER.)

Reis door de Binnenlanden van Midden-Java.

HOOFDSTUK XIII.

VAN POERWOREDJO NAAR BANJOEMAS.

Hoofdplaats Poerworedjo. Gezondheidsverhoudingen. Reis naar Banjoemas Koeto-ardjo. Keboemen. Karang-anjar. Gombong. Fort aldaar. Boentoe. De Goenoeng Kalongan. Algemeene beschouwing der residentie Banjoemas. Grenzen. Stroomgebieden. Regentschappen Banjoemas, Tjilatjap, Poerwokerto, Poerbolinggo, Bandjar-Negara. Bevolking. Geboorten en Sterfteverhoudingen. Distrikten. Rijst-, Tabaks-, Koffij-, Thee-, Indigo- en Kaneelkultuur. Veestapel. Gouvernementsinkomsten van Banjoemas.

Poerworedjo, de hoofdplaats der residentie, is eene der fraaiste steden van Java. Tot nog toe is zij meer algemeen bekend onder den naam van Kedongkebo, hoezeer Poerworedjo haar officiële naam is. Zij ligt aan den westeroever der Bogowonto, in eene vruchtbare vlakte, en is op eene ruime schaal gebouwd, heeft breede, elkander regthoekig snijdende en met fraai geboomte beschaduwde straten en eene bevolking van meerdere duizende Javanen, ongeveer 300 Chinezen, een 40tal Arabieren en Mooren en omstreeks 100 Europeanen en afstammelingen van Europeanen. Even als elders, bewonen Europeanen, Chinezen en Javanen er afzonderlijke wijken, die zich alle kenmerken door netten aanleg. De Chinesche wijk bestaat grootendeels uit steenen huizen. Poerworedjo heeft een fraai residentiehuis, dat aan de paseiban is gelegen tegenover het insgelijks fraaije regentshuis. De overige huizen der Europeanen zijn eenvoudig opgetrokken en van steen of hout. Er is voorts een steenen fort, hetwelk de wegen naar Semanggih en Keboemen bestrijkt, een goed ingerigt steenen gevangenhuis, verscheiden ruime gouvernementspakhuizen, goede kazernes voor de djaijang-sekars en pradjoerits, en een ruim kampement met eenige kazernes, kantine, officierswoningen en hospitaal. Het

garnizoen bestond in 1846 uit een bataljon infanterie en 1 kompagnie artillerie, met 27 officieren van de infanterie, 4 van de artillerie, 4 van de geneeskundige dienst en 1 van de administratie. Sedert is een half bataljon infanterie van Poerworedjo weggenomen, om het garnizoen van Tjilatjap te versterken, terwijl aan de andere zijde aanmerkelijke uitbreiding is gegeven aan de daar opgerigte pupillenschool, bestemd om de kaders van het leger van goede onderofficieren te voorzien. In 1846 zag ik daarvan de beginselen. Toen werden daar ongeveer 30 knapen, meestal inlandsche kinderen, tot den soldatenstand opgeleid, en behalve in de exercitiën, ook in lezen, schrijven, rekenen, en de ouderen ook in een of ander ambacht onderwezen. Sedert is deze school geheel georganiseerd en zijn twee officieren, een kapitein en een luitenant met de direktie derzelve belast. Alle meeningen van deskundigen komen daarin overeen, dat deze instelling hoogst nuttig is, den Staat goede soldaten en onderofficieren zal verschaffen, en tevens een geschikt middel aanbiedt, om aan zoovele soldatenkinderen en kinderen van onvermogende Europeanen of Europesche afstammelingen in Indië, een bestaan te bezorgen. (1)

Behalve de militaire magt liggen te Poerworedjo nog gekazerneerd 39 djaijang-sekars en 36 pradjoerits. De pradjoerits zijn in de geheele residentie bijkans 200 koppen sterk, doch de overigen zijn op de regentschaps hoofdplaatsen Koeto-ardjo, Ambal, Keboemen, Karanganjar en Wonosobo verdeeld. Te Poerworedjo hebben zij een 1sten luitenant tot kommandant.

Even als Djokjokarta en Soerakarta, staat ook Poerworedjo bekend als een der voor de gezondheid gunstigste plaatsen van Java. Ten einde dienopzigtelijk tot eenige zekerheid te komen, heb ik mij weder moeten bepalen tot een onderzoek naar de ziekten en de mortaliteit onder het garnizoen, vermits mij geene voldoende gegevens bekend zijn betrekkelijk de ingezetenen ter hoofdplaatse. Dit onderzoek bepaalt zich tot het jaar 1848, en hoezeer dit tijdvak te kort moge schijnen om daaruit de mortaliteits- en ziektewetten te berekenen, laat zich er toch eene vergelijking uit opmaken tusschen de gezondheids- en mortaliteitsverhoudingen hier en die der groote garnizoensplaatsen van Midden-Java, in vorige hoofdstukken aangetoond. — De gemiddelde sterkte van het garnizoen te Poerworedjo in 1848 was 695 militairen, t. w. 397 Europeanen, 213 Afrikanen, 45 inlanders en 40 pupillen. Het aantal ziektegevallen bedroeg in hetzelfde jaar 952 en dat der sterfgevallen slechts 10. Men erlangt alzoo tot allerbelangrijkste uitkomst, dat slechts 1 van de 69 militairen overleed en slechts 1 van de 95 behandelde lijders; terwijl gemiddeld ieder militair 1,3 maal onder geneeskundige behandeling kwam; verhoudingen die, wat de mortaliteit betreft, nog ongeveer dubbel zoo gunstig waren als die te Soerakarta. Het belangrijke der zaak noopt mij, de bedoelde verhoudingen voor de 6 groote garnizoensplaatsen van Midden-Java hier naast elkander te stellen.

(1) Zie de vorige aflevering van dit Tijdschrift. RED.

GARNIZOENEN TE	EVENREDIGHEDEN DER		
	Sterfgevallen tot		Sterkte van het garniz. tot het aantal lijders.
	de sterkte van het garnizoen.	het aant. behandelde lijders.	
Samarang	1:15	1:22	
Willem I	1:20	1:39	1:2
Salatiga	1:27	1:42	1:1,5
Soerakarta	1:36	1:52	1:1,4
Djokjokarta. . . .	1:26	1:38	1.1,7
Poerworedjo . . .	1:69!	1:95!	1:1,3

Van de 10 overledenen te Poerworedjo waren 8 Afrikanen en 2 Europeanen. Voor de Europeanen was de mortaliteit alzoo = 1:198, voor de Afrikanen = 1:26, voor de inlanders = 0:45 en voor de pupillen = 0:40. Van de Europeanen overleed 1 aan dysenterie en 1 aan darmontsteking; van de Afrikanen 2 aan longtering, 2 aan andere borstziekten en de overige 4 aan verschillende andere ziekten.

Onder de voorgekomene ziekten waren 154 gevallen van koortsen, 25 van dysenterie, 19 van diarrhoe, 21 van koliek, 7 van leverontsteking, 11 van darmontsteking, 8 van waterzucht, 8 van longtering, 20 van longontsteking en zijdewee, 10 van hartziekten, 22 van kinderziekte, 129 van syphilitische ziekten, enz.

Den 16 September vertrokken wij van Poerworedjo naar Banjoemas. Twee groote wegen doorloopen de zuidelijke helft van Bagelen, van het oosten naar het westen. De zuidelijkste derzelve loopt parallel met en digt langs het strand, over Ambal naar Karang-bolong. De noordelijkste gaat midden door de groote alluvievlakte der residentie, begint te Poerworedjo, doorsnijdt achtereenvolgens de regentschappen Koeto-ardjo, Keboemen, Karang-anjar en een smal gedeelte van Ambal, treedt dan in Banjoemas en bereikt de Seraijoe ter hoofdplaatse Banjoemas, nadat hij eerst den Goenoeng-Kalongan bestegen heeft. Langs dezen laatsten weg, dien wij volgden, liggen de hoofdplaatsen der regentschappen Koeto-ardjo, Keboemen en Karang-anjar en het nog in aanbouw zijnde fort te Gombong of Gemboeng.

De afstand van Poerworedjo tot Banjoemas, langs dezen weg gerekend, bedraagt 65 palen. Bagelen strekt zich 46 palen ver langs denzelven uit en heeft er poststations te Bandong (paal 6 van Poerworedjo), Poeto (paal 11), Prembong (paal 17), Kedong-tawon (paal 22—23), Keboemen (paal 28), Seroewan (paal 33), Koemit (paal 38), en Bawang (paal 44). De reis door de vlakte van Bagelen biedt weinige schoone gezigten aan, en slechts eene aaneenschakeling van indigovelden, kaneeltuinen, sawah's en dessa's. De voornaamste rivieren over welke de weg geleidt, zijn de Bandong, 50 tot 60 voeten breed (bij paal 6), de Gebang, ongeveer 100 voeten breed (bij

paal 14), de Kali-bojo, 40 voeten breed (bij paal 25), de Looeloh, 150—200 voeten breed (bij Keboemen), de Koemit, 60 voeten breed (bij paal 38), en de Bantar, 70 voeten breed (bij paal 43).

Het regentschap Poerworedjo strekt zich nog eenige palen ver westelijk van de hoofdplaats uit. Van de 4 distrikten van hetzelve heeft Poerworedjo de talrijkste bevolking, en wel meer dan 40,000 Javanen. Het distrikt Djenar ligt in het zuiden des regentschaps en heeft, zoo als gezegd is, eene bevolking van ongeveer 27,000 zielen, terwijl Tjangkreb bevolkt is met ongeveer 25,000 en Loanoe (in het noorden des regentschaps), insgelijks met ongeveer 25,000 ingezetenen.

De hoofdplaats van het regentschap Koeto-ardjo bereikt men bij paal 8 van Poerworedjo. Daar wij er ons slechts eenige minuten ophielden, zagen wij van deze plaats slechts weinig. De pradjoerits, 23 in getal, woonden er in eene soort van kampement, doch ieder in een eigen hutje, met vrouw en kinderen. Van de drie distrikten van Koeto-ardjo beslaat dat der hoofdplaats het middelste gedeelte van het regentschap, terwijl Kemiri noordelijk en Pitoeroeh zuidelijk van hetzelve liggen. Het distrikt Koeto-ardjo heeft ruim 22,000 inwoners, Kemiri ongeveer 25,000 en Pitoeroeh 22,000 inwoners.

Te Soember, eene dessa aan de Gebang, bij paal 14, komt men in het regentschap Keboemen. 3 palen verder ligt Prembor, de hoofddessa van het gelijknamige distrikt, dat met ongeveer 14,000 Javanen bevolkt is. Kedong-tawon, bij paal 22, is evenzoo distrikts-hoofdplaats. Het distrikt Kedong-tawon heeft omstreeks 30,000 inwoners.

Keboemen ligt aan de Looeloh en is hoofdplaats van de adsistent-residentie Keboemen (tot welke ook het regentschap Karang-anjar behoort), en van het evenzoo genoemde regentschap en distrikt. Keboemen heeft weinig merkwaardigs. Het residentiehuis, de woning des regents, de moskee, de pakhuizen en het gevangenhuis hebben niets bijzonders. Er liggen 30 pradjoerits. Het distrikt Keboemen telt eene bevolking van ongeveer 37,000 zielen, waaronder eenige Europeanen en bijkans 200 Chinezen.

Zoodra men de Looeloh gepasseerd is, bevindt men zich in het regentschap Karang-anjar. De hoofdplaats van dit regentschap ligt echter nog eenige palen westelijker bij paal 36. De hoofdplaats Karang-anjar ligt aan de kleine rivier Abang, heeft een lief uiterlijk, eene vrij talrijke Javaansche bevolking, eene groote, druk bezochte marktplaats en een steenen fortje, dat zich tijdens ons bezoek in een vervallen toestand bevond. Er liggen 30 pradjoerits. — Van de drie distrikten van het regentschap heeft Karang-anjar de geringste bevolking, doch deze is toch ongeveer 30,000 zielen sterk. Het distrikt Soka, welks hoofdplaats men tusschen Keboemen en Karang-anjar passeert, beslaat het oostelijke derde gedeelte van het regentschap en heeft meer dan 45,000 inwoners. Het distrikt Gombong daarentegen ligt westelijk van Karang-anjar en heeft eene populatie van omstreeks 34,000 zielen.

Van het laatstgenoemde distrikt is de dessa Gombong de hoofdplaats. Deze bereikt men, na Koemit gepasseerd te zijn, bij paal 41. Gombong is in den

laatsten tijd meer bekend geworden door het fort, welks bouw reeds eenige jaren geleden begonnen, doch sedert eenigen tijd gestaakt is. In 1846 was men met dien bouw reeds ver gevorderd, hoezeer de buitenwerken nog geheel ontbraken. Deskundigen schijnen het nog niet eens te zijn over de strategische waarde der plaats, en hiermede schijnt de staking van den verderen bouw van het fort in verband te staan. In 1846 was het centraal gedeelte van het fort (een steenen achthoek) nog onbewoond. Het garnizoen van Gombong, toen bestaande uit 1 kompagnie infanterie en 1 kompagnie sappeurs, was in een kampement gekazerneerd. De officieren hadden er tamelijk goede woningen. Aan het fort waren toen werkzaam, behalve de militairen, 131 kettinggangers en 1,200 koelies. — Na te Gombong overnacht te hebben, zetten wij den 17 September de reis naar Banjoemas voort.

Een paal westelijk gaat van den grooten weg een tak af, die langs den oostelijken voet van het gebergte van Karang-bolong naar het zuiderstrand geleidt. Men is hier aan de noordwestelijke grens der groote vlakte van Bagelen. Het terrein wordt nu allengskens heuvelachtig en behoudt dit karakter, doch in steeds toenemende mate tot Banjoemas. Het gebied van Bagelen strekt zich nog eenige palen westelijk van Gombong uit. Het regentschap Karang-anjar grenst, langs den grooten weg gerekend, westelijk niet aan Banjoemas, maar is er nog van gescheiden door eene smalle strook van het distrikt Karang-bolong, dat tot het regentschap Ambal behoort en, bijkans geheel uit bergachtig terrein bestaande, met slechts 5,000 inwoners bevolkt is. Karang-bolong is verreweg het minst bevolkte distrikt van het regentschap Ambal, want van de vier overige distrikten, die alle tusschen de groote rawah en de Serang en de zee zijn gelegen, heeft het aan Karang-bolong grenzende Poering 20,000, het oostelijk aan Poering grenzende Petanahan 13,000, het wederom oostelijk van Petanahan liggende Ambal 36,000 en het oostelijkste distrikt van het regentschap, Wonoretto, 19,000 inwoners.

Na Kali Bangir (paal 46) gepasseerd te zijn, bevindt men zich in de residentie Banjoemas. De paalnommers duiden van daar af den afstand aan van de hoofdplaats Banjoemas. Uitgestrekte streken van het heuvelachtige terrein liggen hier nog woest, doch op vele plaatsen was men reeds bezig het bosch om te kappen en het terrein te zuiveren voor den aanleg van nieuwe rijstvelden, terwijl ook hier en daar reeds nieuwe dessa's waren verrezen.

De voornaamste dessa's tusschen de grens van Bagelen en de hoofdplaats Banjoemas zijn: Soembio (bij paal 14 van Banjoemas) aan de Djaring, met eene groote marktplaats, Widjahan (paal 10), Boentoe (paal 7) en Pagralan (tusschen paal 5 en 4).

Tot aan Boentoe bestaat het terrein uit slechts lage heuvels. Boentoe ligt aan den voet van den Goenoeng-Kalongan, die de westelijke voortzetting is van het Kendang gebergte en het oostelijke gebied der Seraijoe scheidt in eene noordelijke en zuidelijke helft. Te Boentoe vereenigt zich met den weg van Bagelen naar Banjoemas de weg van Tjilatjap naar Banjoemas. Wij bestegen nu den Goenoeng-Kalongan, over welken de weg naar Banjoemas

loopt. In 1846 was deze weg uiterst moeijelijk met rijtuig te begaan, zoo wel wegens zijne oneffenheid als wegens de steilten. De breedte van den berg bedraagt ruim 5 palen en zijne hoogte, naar mijne gissing, 600 voeten. De dessa Pagralan ligt bij het hoogste punt der passage. Hier zijn uitkappingen van meer dan 50 voeten diepte noodig geweest, om den weg berijdbaar te maken. Tusschen paal 4 en 3 begint men weder te dalen en ziet men de bekoorlijke vallei van Banjoemas in de laagte voor zich. Deze vallei en de hoofdplaats ontwikkelen zich dan spoedig geheel vrij voor het gezigt. Vooral het fraaije residentiehuis en het fort teekenen zich sterk in de vallei af, op den voorgrond der hoofdplaats.

Op het midden van den dag kwamen wij te Banjoemas aan en namen er onzen intrek bij den regent raden-adipatih TJAKRA NEGARA.

De residentie Banjoemas is na Kediri de grootste der 4 residentiën, welke in 1830 onder de dadelijke administratie van het gouvernement zijn gekomen en wat omvang aangaat de 10de in de rei der residentiën van Java. Volgens officiële opgaven beslaat zij eene oppervlakte van 3858 vierkante palen. Hare grootste lengte, tusschen den Goenoeng Bongkok en den Prahoe, bedraagt ongeveer 79 palen, hare kleinste lengte, aan het zuiderstrand, ongeveer 36 palen. Hare breedte wisselt af tusschen eenige weinige en 31 palen. In het algemeen is hare gedaante zeer onregelmatig. Oostelijk grenst zij geheel aan Bagelen, noordelijk aan Pekalongan, Tegal en Cheribon, noordwestelijk aan Cheribon, westelijk aan de Preanger regentschappen en zuidelijk aan de Indische zee, tegen welke zij gedeeltelijk beschermd wordt door het eiland Noesa-kambangan.

Het noordelijke en noordoostelijke gedeelte der residentie is grootendeels bergachtig. De noordelijke grenslijn loopt over de toppen en hoogste ruggen van den Prahoe en Slamat en van de hooge bergketens die den Prahoe en Slamat onderling en den Slamat met den Tjermai verbinden, toppen en ruggen, die tevens de waterscheidingen zijn tusschen de stroomgebieden, die zich in de Javazee en in den Indischen oceaan openen. Afgescheiden van deze gebergten, die met hunne zuidelijke hellingen een groot gedeelte der residentie beslaan, heeft het oostelijke gedeelte der residentie nog het lagere Kendang gebergte, hetwelk echter nog door eene uitgestrekte moerasachtige vlakte van de zee is gescheiden en westelijk, na door eene kloof doorgang verleend te hebben aan de wateren der Seraijoe, zich voortzet in het nog weinig bekende gebergte van Daja-loehoer, dat evenzeer door eene breede moerassige landstreek is gescheiden van de straat van Noesa-kambangan.

De oostelijke grootste helft van Banjoemas bestaat nagenoeg geheel uit het stroomgebied der Seraijoe. Dit stroomgebied wortelt met talrijke takken in de bovengenoemde bergen en in den Sindoro, en vormt binnen de wijde kom hunner ruggen een lang dal, dat een der fraaiste van geheel Java is, en waar zich verreweg het grootste gedeelte der bevolking van Banjoemas heeft gevestigd. In de westelijke helft der residentie stroomen eenige rivieren zee-

waarts, zonder zich met elkander te vereenigen. Zij eindigen alle in de straat van Noesa-kambangan of in de baai Segara-anakan en ontspringen in het gebergte van Daja-loehoer, of in de zuidelijke grensbergen van Brebes. Niet zoo echter de Tjitandoei, die Banjoemas van de Preanger regentschappen scheidt. Het gebied dezer groote rivier behoort nagenoeg geheel tot de Preanger regentschappen en Cheribon en heeft zijne oorsprongstakken tot in den Telagabodas, Galoenggoeng, Sawal en Tjermai.

Nergens in Banjoemas zijn de kuststreken bergachtig, tenzij het rotsachtige Noesakambamgan, dat door een' zeeweg van den vasten wal is gescheiden. Het Kendang gebergte gaat zuidelijk over in uitgestrekte alluvievlakten. Oostelijk van de Seraijoe en de Djeroek-legi (Donan) is die vlakte, hoezeer grootendeels moerassig en onbewoond, door eene zandachtige kust van de zee verwijderd, doch in Daja-loehoer bestaat zij grootendeels uit moerassig deltaland, dat jaarlijks door de aanzienlijke slijkstroomen, welke de rivieren, vooral de Tjitandoei, afvoeren, de baai Segara-anakan meer en meer inneemt en zich binnen een' berekenbaren tijd met Noesa-kambangan zal vereenigen.

Banjoemas is betrekkelijk weinig bevolkt. In 1845, toen epidemiën en volksverhuizingen de bevolking nog niet zoo gedund hadden, bestond de Javaansche populatie uit 400,000 zielen, zoodat gemiddeld elke □ paal 103 Javanen telde. Deze bevolking was echter, gelijk nog heden, grootendeels zamengedrongen in het Seraijoedal. Daar kwamen toen 152 zielen op elke □ paal, terwijl geheel het zuidelijke en westelijke gedeelte der residentie naauwelijks 36 inwoners per □ paal bezat. Hier liggen nog uitgestrekte landstreken woest en wachten nog slechts op de hervormende hand van den mensch, om ruimschoots den arbeid te vergoeden, dien haar maagdelijke bodem vordert. De noodlottige jaren 1846 en 1847 hebben de populatie van Banjoemas met ruim 70,000 zielen verminderd, zoodat zij in het midden van 1848 tot 328,000 Javanen was gedaald. Het was echter slechts het Seraijoedal, hetwelk van die epidemiën en volksverhuizingen leed, want sedert 1845 is de bevolking van het zuidelijke en westelijke gedeelte der residentie, hoezeer weinig, toch geregeld in aantal toegenomen.

Banjoemas is verdeeld in de 5 regentschappen Banjoemas, Tjilatjap, Poerwokerto, Poerbolinggo en Bandjar-negara. Van deze regentschappen beslaat Banjoemas het zuid-oostelijke, Tjilatjap het westelijke, Bandjar-negara het noordoostelijke, en Poerwokerto en Poerbolinggo het midden van het noordelijke gedeelte der residentie.

Het regentschap Banjoemas, 428 □ palen groot, ligt geheel aan den regteroever der Seraijoe, tusschen deze rivier en de residentie Bagelen, terwijl het in het noordoosten grenst aan Bandjar-negara. Het bestaat uit de 4 distrikten Banjoemas, Kaliredjo (Adiredjo), Soekaradja en Poerworedjo. Het distrikt Adiredjo beslaat ongeveer de dubbele oppervlakte van de overige drie distrikten te zamen, en het zuiden van het regentschap, doch is gemiddeld slechts met 20 inwoners per □ paal bevolkt, terwijl de overige distrikten gemiddeld meer dan 400 inwoners per □ paal hebben.

Het regentschap of rongoschap Tjilatjap (tevens adsistent-residentie), 1270 □ palen groot (dus grooter dan de residentie Pekalongan), en ook wel Daja-loehoer genoemd, strekt zich uit tusschen de Seraijoe en de Preangerregentschappen en reikt noordelijk tot aan Cheribon en Tegal. Hiertoe behoort het eiland Noesa-kambangan. Het is verdeeld in de 6 distrikten Tjilatjap, Adiredjo, Pegadingan, Madjanang, Daja-loehoer en Noesa-kambangan, en gemiddeld bevolkt met 43 Javanen per . paal.

Poerwokerto, 520 □ palen groot, beslaat een gedeelte der zuidelijke hellingen van het noordelijke grensgebergte der residentie en van het Seraijoedal, grenst zuidelijk met de Seraijoe aan het regentschap Banjoemas, oostelijk aan Poerbolinggo, noordelijk aan het regentschap Brebes en westelijk en zuidwestelijk aan Tjilatjap.

In 1845 had het 149 en in 1849 151 Javaansche inwoners per □ paal, zoodat de bevolking ook hier, even als in Tjilatjap, aan het toenemen was, en het groot verlies aan populatie der residentie geheel op de drie overige regentschappen kwam. Poerwokerto is verdeeld in de 3 distrikten Poerwokerto, Adjibarang en Djamboe.

Poerbolinggo, tevens adsistent-residentie, beslaat eene oppervlakte van 740 □ palen, grenst zuidelijk aan de Seraijoe, die het scheidt van het regentschap Banjoemas, oostelijk aan Bandjar-negara, noordelijk aan de regentschappen Pekalongan en Pamalang en westelijk aan Poerwokerto. In 1845 telde het nog 163 inwoners per □ paal, doch in 1849 was de bevolking tot een cijfer van 88,598 gedaald, zoodat nog slechts 119 inwoners per □ paal kwamen en dus 44 per □ paal minder dan in 1845. De drie distrikten van dit regentschap zijn Poerbolinggo, Kerto-negara en Tjahijana.

Bandjar-negara eindelijk, insgelijks tevens adsistent-residentie, grenst zuidelijk en oostelijk aan Bagelen, noordelijk aan Pekalongan en westelijk aan Poerbolinggo en Banjoemas. Dit regentschap is 900 □ palen groot en bezat in 1844 nog 82, in 1846 nog 61 en op het laatste van 1848 slechts 44 Javaansche inwoners per □ paal, zijnde de bevolking van 1844 tot 1849 van 73,000 tot 40,000 verminderd. Het bestaat uit de 4 distrikten Bandjar, Singomerto, Karang-kobar en Batoor.

De jongste distriktsgewijze opgave van de bevolking der residentie, in mijn bezit, is van het einde van 1846. Ik laat deze hier volgen, met opgave, voor zoo veel mogelijk, van de betrekkelijke bevolking der distrikten.

Regentschappen.	Districten.	Uitgestrekth. in □ palen.	Europeanen en afstammel.	Javanen.	Chinezen.	Arabieren en Maleijers, enz.	Totaal.	Inwoners per □ paal.
Banjoemas.	Banjoemas	32		15082	207	37	15326	478
	Soekaradja	40		25076	110		25186	629
	Kali-redjo (Adi[illegible]djo)	280		6549	24		6573	23
	Poerworedjo	76		22013	57		22070	290
	Totaal	428	60	68720	398	37	69215	161
Tjilatjap.	Tjilatjap			9363	168	4	9535	
	Adiredjo			22860	68		22928	
	Pegadingan			10454	13		10467	
	Madjanang			3483	10		3493	
	Daja-loehoer			3964	2		3966	
	Noesa Kambangan			1541	3		1544	
	Totaal	1270	21	51665	264	4	51954	40
Poerwokerto.	Poerwokerto	240		45004	243		45247	188
	Adjibarang	144		19681	155		19836	137
	Djamboe	136		13042	22		13064	96
	Totaal	520	11	77727	420		78158	150
Poerbolinggo.	Poerbolinggo	180		55210	352		55562	308
	Kerto negara	180		28164	70		28234	156
	Tjahyana	380		39271	46		39317	103
	Totaal	740	35	122645	468		123148	166
Bandjar negara.	Bandjar	300		17318	14		17332	57
	Singomerto	250		20849	128		20977	83
	Karang-kobar	190		11823	157		11980	63
	Batoor	160		5563	200		5763	36
	Totaal	900	22	55553	499		56074	62
	Totaal generaal	3858	149	376310	2049	41	378549	98

Ten opzigte van de sterfgevallen en geboorten in de residentie Banjoemas, loopen mijne opgaven over de jaren 1846, 1847 en 1848, doch zij gaan niet verder in bijzonderheden dan tot de regentschappen en tot de inlandsche bevolking.

Regentschappen.	Javaansche bevolking in			Sterfgevallen in			Sterfte-verhoudingen in		
	1846	1847	1848	1846	1847	1848	1846	1847	1848
Banjoemas	68720	69250	67456	4341	2335	2055	1:15	1:25	1:32
Tjilatjap	51665	53090	54326	548	539	878	1:94	1:98	1:61
Poerwokerto	77727	78349	78659	2027	2213	2186	1:38	1:35	1:36
Poerbolinggo	122645	93973	88598	5670	4030	6235	1:21	1:23	1:14
Bandjar-negara	55553	33504	40106	866	8868	1318	1:64	1:3,7	1:30
Totaal	376310	328166	329145	13452	17985	12672	1:27	1:18	1:25

Van deze opgaven schijnen die der sterfte in Tjilatjap geen of weinig vertrouwen te verdienen, terwijl de overige der juistheid zeer schijnen te naderen. De epidemiën van bilieus-nerveuse koortsen woedden het hevigste in Bandjar negara, waar in 1847 een vierde gedeelte der bevolking uitstierf. Banjoemas werd het hevigste daardoor bezocht in 1846, in welk jaar een vijftiende, en Poerbolinggo in 1848, als wanneer een veertiende der bevolking overleed. De gewone sterfte in de residentie schijnt te stellen te zijn op 1 van de 38 tot 40 inwoners, doch hieromtrent zijn nog nadere berekeningen noodig over meer normale jaren.

Regentschappen.	Javaansche bevolking in			geboorten in			Sterfte-verhoudingen in		
	1846	1847	1848	1846	1847	1848	1846	1847	1848
Banjoemas	68720	69250	67456	3319	2889	3450	1:20	1:23	1:19
Tjilatjap	51665	53090	54326	1886	1897	1835	1:27	1:28	1:29
Poerwokerto	77727	78349	78659	2051	2273	2067	1:37	1:34	1:38
Poerbolinggo	122615	93973	88598	8073	4462	2140	1:15	1:21	1:41
Bandjar-negara	55553	33504	40106	791	708	892	1:70	1:47	1:44
Totaal	376310	328166	329145	16120	12229	10384	1:23	1:26	1:31

Ook omtrent de geboorte-verhoudingen laten zich geene zekere resultaten opmaken, en zal het wenschelijk zijn dat men nieuwe berekeningen doe loopen over jaren, in welke de bevolking door geene heerschende ziekten geteisterd is. — Voor de wetenschap en voor de praktische gevolgen uit háar te trekken ten nutte der bevolking en van het gouvernement, zou het wenschelijk zijn, dat de ambtelijke autoriteiten meer algemeen zorgden voor de met de beschikbare middelen bereikbare naauwkeurigheid in het opmaken der statistieke bescheiden.

Het personeel Europesche ambtenaren voor de geheele residentie bestaat, behalve uit den resident en de adsistent-residenten van Tjilatjap, Poerbolinggo en Bandjarnegara, uit een sekretaris en een paar kommiesen ter hoofdplaatse, 5 kontroleurs, 1 ambtenaar bij de kaneelkultuur, 9 bij de indigokultuur en 3 pakhuismeesters.

Tot nog toe hebben zich slechts enkele partikuliere Europeanen in de residentie gevestigd. — Tot de inlandsche ambtenaren behooren 4 regenten, 1 onderregent (van Tjilatjap), en even als elders, eenige patihs, kliwoons, 1 hoofdpenghoeloe en 4 penghoeloe's, 1 hoofddjaksa en 4 djaksa's, voor elk distrikt een wedono, enz.

De inlandsche bevolking leeft grootendeels van den landbouw. Rijst en tabak zijn hare voornaamste kultures, doch zij wordt tevens gebezigd voor de kultuur van koffij, indigo, thee en kaneel. Industrie is weinig onder haar. Er zijn eenige goud- en ijzersmeden, koperslagers, timmerlieden, metselaars,

enz. De katoenweverijen kwijnen en verdwijnen allengskens, door het groote debiet van de goedkoopere Europesche lijnwaden. Aan de Segara-anakan houden zich eenige inlanders bezig met de parelvisscherij, welke echter weinig voordeel schijnt af te werpen. Het aantal bazaars in de residentie bedraagt 53.

Volgens de officiële opgaven bevatte de residentie in 1845 76,965 bouws rijstvelden. Het geschatte produkt was 1,836,287 pikols padie, waarvan *f* 684,793 (koper) landrenten werden geheven. Deze produktie en heffing waren over de regentschappen verdeeld als volgt:

RIJSTKULTUUR IN BANJOEMAS.

Regentschappen.	Bouws sawah's.	Produkt in pikols.	Pikols per bouw.	Geheven Landrenten.
Banjoemas	17808	476152	26,7	*f* 156,677
Tjilatjap	17457	322500	18,4	- 62,291
Poerwokerto	10029	256350	25,5	- 121,244
Poerbolinggo	19862	528955	26,6	- 204,810
Bandjar-negara	11808	252330	21,3	- 139,770
Totaal	76964	1,836,287	23,8	*f* 684,792

Men verkreeg alzoo gemiddeld 23,8 pikols per bouw, terwijl de geheele hoeveelheid produkt, gelijk ruim 4½ pikol per ingezetene, meer dan voldoende was om de bevolking te voeden.

Volgens de opgaven over 1846, bezat de residentie toen 70,651 bouws sawah's en 23,394 bouws tegalvelden. Het bedrag der landrenten was toen *f* 715,923 koper of 596,202 recepis.

De kultuur van tabak voor inlandsch gebruik, heeft voornamelijk plaats in de bergdistrikten van Bandjar-negara en Poerbolinggo, en wel in de distrikten Batoor, Karang-kobar en Tjahijono. Deze kultuur werpt ruime winsten af, doch deze komen voor een groot gedeelte in de handen der Chinezen, die zich in vrij groot aantal in de bergdistrikten hebben gevestigd.

Van de gouvernementskultures is de indigokultuur de gewigtigste. In 1845 bestond zij nog in de regentschappen Banjoemas, Poerwokerto, Bandjar-negara en Poerbolinggo. Sedert is zij, indien ik wel onderrigt ben, in Bandjar-negara ingetrokken. In 1845 waren 6749 bouws velden met indigo beplant. Het produkt werd toen in 119 fabrijken bereid en bedroeg 309,538 Amsterdamsche ponden, welke het gouvernement op *f* 1,78 per pond te staan kwam.

INDIGOKULTUUR IN BANJOEMAS.

Regentschappen.	Fabrijken.	Bouws-velden.	Produkt in Amst. pond.	Hoeveel pond per bouw.
Banjoemas	29	1940	88464	45,6
Poerwokerto	37	1801	83090	46,1
Bandjar-negara	7	403	8874	22,0
Poerbolinggo	46	2605	129110	49,5
Totaal	119	6749	309538	45,8

De kultuur slaagde alzoo het beste in Poerbolinggo en het minste in Bandjar-negara. Het laatste, gevoegd bij den tegenzin der bevolking in de indigokultuur, zal vermoedelijk geleid hebben tot de intrekking dezer kultuur in Bandjar-negara.

In 1846 verkreeg men in Banjoemas nog 307,564 pond indigo van 6797 bouws, en alzoo 44,3 pond per bouw of 1½ pond minder per bouw dan in 1845.

De koffijkultuur wierp in 1845 29,367 pikols produkt af. Men berekende, dat elke pikol koffij het gouvernement, tot aan de strandplaatsen, *f* 12,84 kostte. De produktie was over de regentschappen verdeeld als volgt:

KOFFIJKULTUUR IN BANJOEMAS.

Regentschappen.	Vruchtdragende boomen.	Produkt in pikols.	Van hoeveel boomen één pikol.
Banjoemas	1339768	3662	365
Tjilatjap	964181	3585,43⅘	269
Poerwokerto	1600213	2406,60	664
Poerbolinggo	3252800	2804,40⅘	1159
Bandjar-negara	5499365	16909,35⅕	325
Totaal	12,656,327	29367,79⅘	430

De kultuur slaagde alzoo het minste in Poerbolinggo en nog het beste in Tjilatjap en Bandjar-negara. Bandjar-negara alleen wierp meer produkt af dan de overige 4 regentschappen te zamen. In 1846 steeg de koffijproduktie tot 40,846 pikols.

Thee wordt slechts aangeplant in de distrikten Karang-kobar en Batoor. In 1845 waren in Karang-kobar 147 bouws theetuinen en 6 tot dezelve behoorende etablissementen, waar 29,281 Amst. ponden thee bereid werden. In Batoor waren toen 127 bouws met theeheesters beplant, terwijl uit 5 fabrijken aldaar 22,397 ponden thee werden afgeleverd. De geheele theekultuur

had alzoo plaats op 274 bouws en in 11 fabrijken. Het geheele produkt bestond uit 51,678 ponden. Kosten van produktie voor het gouvernement per pond gemiddeld 83 cents. — In 1846 was het produkt veel aanmerkelijker en bedroeg 89,374 ponden.

Kaneelaanplantingen bestonden in 1845 slechts in het distrikt Adiredjo (van Tjilatjap). Daar waren toen 316,50 bouws met kaneelboomen beplant. In 15 inrigtingen werden gewonnen 24,403 Amst. ponden pijpkaneel en 514 ponden afval. Het pond pijpkaneel kostte het gouvernement 85 cents. In 1846 steeg de produktie van dit artikel tot 27,678 ponden.

Kultuur van suikerriet op eene groote schaal heeft slechts plaats in het regentschap Banjoemas, waar 400 bouws voor deze kultuur afgestaan zijn. In 1845 werden in de fabrijk Kalibogor 7939,84¼ pikols suiker gewonnen, dus bijkans 20 pikols per bouw. In 1846 verkreeg men slechts 19 pikols per bouw. Het produkt werd aan het gouvernement afgeleverd tegen *f* 12,88 (koper) per pikol.

Op het einde van 1845 was de Javaansche bevolking in het bezit van 84445 buffels, 7831 koeijen en 15969 paarden. Deze veestapel was over de regentschappen verdeeld als volgt:

VEESTAPEL IN BANJOEMAS.

Regentschappen.	Buffels.	Koeijen.	Paarden.	Op hoeveel inwoners een		
				Buffel.	Koe.	Paard.
Banjoemas	21210	2144	3066	3,2	32	22
Tjilatjap	7832	50	1349	6,5	1033	38
Poerwokerto	20473	682	2644	3,7	113	29
Poerbolinggo	24650	480	4727	4,9	255	25
Bandjar-negara	10280	4475	4183	5,4	12	13
Totaal	84445	7831	15969	4,4	48	23

Men ontwaart hieruit, dat Banjoemas betrekkelijk het rijkste was aan hoornvee, Bandjar-negara het rijkste aan paarden en Tjilatjap in alle opzigten verreweg het armste. Met betrekking tot de geheele residentie kwam 1 buffel op de 4,4 ingezetenen, of buffels en koeijen te zamen gerekend 1 stuks hoornvee op de 4,07 inwoners. Op het einde van 1846 was het aantal buffels in de residentie tot 73187 verminderd, doch het aantal koeijen tot 9097 gestegen. Het aantal paarden bedroeg toen nog slechts 14954. — De gouvernements-inkomsten der residentie, bedroegen in 1845, afgescheiden van de waarde der verkregen produkten, ruim *f* 1,348,000 koper, tw. landrenten *f* 684,793; belasting op het bedrijf *f* 4292, verponding *f* 7; opiumpacht *f* 315,000; bazaars en warongs *f* 76,800; slagten van rundvee *f* 14,760; slagten van varkens *f* 1320; verkoop van arak, rum en tjoe *f* 12120; pand-

jeshuizen *f* 3120; zoutverkoop p. m. *f* 225,000; hoofdgeld der Chinezen *f* 5357; klein-zegelregt *f* 1653; regt op de kollaterale successie *f* 69; slavenbelasting *f* 15; belasting op paarden en rijtuigen *f* 665; venduregten *f* 465; inkomsten van 's lands drukkerij *f* 707; posterijen *f* 2395.

HOOFDSTUK XIV.

VAN BANJOEMAS NAAR TJILATJAP.

Hoofdplaats Banjoemas. Reis naar Tjilatjap. De Seraijoe. Selarang. Tjilatjap. Belangrijkheid dezer plaats. Noesa-kambangan. Karang-bolong. Banteng-mati. Terugreis naar Banjoemas.

Hoezeer goed gelogeerd bij den regent van Banjoemas, merkten wij op, dat Europesche zeden en weelde nog niet in die mate in zijne woning waren doorgedrongen, als wij zulks bij verschillende regenten elders zagen. De regent was overigens één zeer beschaafd mensch, had een onderscheidend voorkomen en verzuimde geen der pligten van gastvrijheid, welke de inlandsche grooten zich zoo gaarne opleggen.

De hoofdplaats Banjoemas ligt in eene kleine vallei, die zich tusschen den voet van den Goenoeng Kongan en de Seraijoe uitstrekt en tot het groote Seraijoedal behoort.

Banjoemas is regelmatig gebouwd, doch niet sterk bevolkt. Eenige elkander regthoekig snijdende wegen omschrijven de inlandsche wijken, waarin ongeveer 4000 Javanen wonen. De weinige Europesche ingezetenen hebben zich gevestigd in eene aan de inlandsche grenzende wijk. Het prachtige residentiehuis ligt echter op ongeveer 1 paal afstands van de eigenlijke stad, in het midden der met sawahs bedekte vlakte. Hier ligt ook het fort, een steenen blokhuis met 2 bastions, waar in 1846 eene bezetting lag van 1 officier der infanterie, 1 officier van gezondheid, 13 Europesche en 45 inlandsche militairen. De paseiban, het regentshuis, de kazernes der djaijangsekars en pradjoerits en een ruim steenen gevangenhuis liggen tusschen de wijk der Europeanen en die der inlandsche bevolking. De Chinesche bevolking ter hoofdplaatse bestaat uit ongeveer 200 zielen. Het aantal djaijangsekars bedroeg in 1846 26 en dat der pradjoerits 40. Op de overige regentschaps hoofdplaatsen van Banjoemas liggen insgelijks van 30 tot 40 pradjoerits, zoodat hun geheel aantal ongeveer 200 bedraagt.

Op den avond van den dag onzer aankomst legden wij een bezoek af bij den resident en vertrokken reeds den volgenden morgen vroegtijdig naar Tjilatjap.

De reis van Banjoemas naar Tjilatjap kan men langs twee wegen doen. De eene weg is de waterweg der Seraijoe, dien men tot Selarang kan afzakken,

van waar een zijweg naar Tjilatjap geleidt. De tweede is de landweg, die van Banjoemas over den Kalangan naar Boentoet loopt en van daar, den loop der Seraijoe volgende, de vlakte van Kaliredjo doorsnijdt en tegenover Selarang, aan den regteroever der Seraijoe eindigt.

Naar Tjilatjap reizende, volgden wij den waterweg en van daar naar Banjoemas terugkeerende, den landweg.

De Seraijoe is bij Banjoemas nog eene fraaije rivier van naar mijne gissing 300 tot 400 voeten breedte. Met hare verste takken reikt zij tot nabij de toppen van den Prahoe, Telerep en Sindoro. Daar doorklieft zij nog met smallen doch bruisenden stroom de hooge dalen en ravijnen van het vulkanische gebergte, doch allengs toevoer van water erlangende uit de hellingen van het groote bekken dat zij doorstroomt, worden hare wateren breeder en dieper, zoodat zij reeds 12 palen boven de hoofdplaats Banjoemas bevaarbaar wordt. Beneden Banjoemas slingert zij zich dan weldra met tallooze kronkelingen door de kloof, welke het gebergte van Daija-loehoer en het Kendang-gebergte van elkander scheidt en woelt zich verder door de zuidelijke vlakte der residentie naar de zee, die zij een weinig voorbij Selarang bereikt.

Nooit heb ik op Java een aangenamer reisje te water gemaakt, dan dat op de Seraijoe. Door de zorg van den regent, onzen gastheer, erlangden wij eene wel ingerigte tentpraauw, om daarmede tot aan Selarang de rivier af te zakken. Selarang ligt, langs de rivier gerekend, 20 palen beneden Banjoemas. Dezen afstand legden wij in ongeveer 6 uren af. Prachtig schoon is de landstreek, zoo lang men zich tusschen het gebergte bevindt. De talrijke dommen, koppen en toppen van het de rivier begrenzende gebergte, verheffen zich tot ongeveer 1000 voeten boven de zeevlakte, zijn hier bekleed met eene rijke vegetatie, ginds nagenoeg naakt en met de witte steile wanden het licht sterk terugkaatsende. De kloof is op sommige punten naauwelijks een halve paal breed en in zijne geheele lengte langs de rivierboorden met dessa's prijkende.

Toen wij ongeveer 10 palen afgelegd hadden, waren wij buiten de kloof, en in een meer effen landschap, dat bij de dessa Kambarsahari begint. De Seraijoe breidt zich hier uit tot een' breederen stroom, ontvangt 15 palen beneden Banjoemas de 150 voeten breede Kali Tadjoem, die in het noorden der residentie ontspringt, gaat zuidelijker nog eens midden door een keten kalkbergen heen en vloeit verder door vlak land naar zee.

Te Selarang is de Seraijoe ongeveer 600 voeten breed. In het postgebouw der dessa wachtte ons een rijtuig om ons naar Tjilatjap over te brengen. De weg derwaarts is goed en loopt in zuidwestelijke rigting, parallel met het strand, door eene weinig bevolkte, deels nog met bosch en allang-allang bedekte landstreek. Deze weg is van Selarang af tot aan Tjilatjap 9 palen lang. Men ziet er geene andere kultures voor de Europesche markt, dan die van koffij. De dessa's zijn spaarzaam en klein. Na te Milier van paarden verwisseld te hebben, bereikten wij Tjilatjap in den namiddag.

Wij troffen het te Tjilatjap ongelukkig, vermits van onze aankomst af tot ons

vertrek, aanhoudende regens ons beletten veel van de plaats te zien en de schoone gezigten op de baai en het tegenoverliggende Noesa-kambangan volkomen te genieten. Daarenboven was de adsistent-resident afwezig, zoodat ik van vele inlichtingen betrekkelijk Tjilatjap verstoken moest blijven.

Tjilatjap moet thans reeds een geheel ander aanzien hebben dan in 1846. De huizen der inlandsche wijken waren toen voor een groot gedeelte afgebroken, terwijl men bezig was de plaats volgens een ander plan op te bouwen.

Het is waarschijnlijk, dat Tjilatjap binnen eenige jaren eene voorname plaats zal worden. De belangrijkheid dezer plaats, reeds lang gevoeld, heeft in den jongsten tijd het gouvernement doen besluiten, haar voor den inlandschen handel open te stellen, de vestiging eener meer talrijke bevolking in haar en hare omstreken krachtig te bevorderen, en hare verdedigingswerken in een' geduchten staat te brengen. Tjilatjap heeft die belangrijkheid voornamelijk aan drie omstandigheden te danken. De eerste is de ligging aan eene uitmuntende reede, de beste en veiligste van Java's zuidkust. De tweede is te zoeken in het terrein der residenties Banjoemas, Bagelen en van een gedeelte der Preanger regentschappen. Dit terrein, bevolkt met meer dan een millioen Javanen, is door hooge bergruggen en toppen van de noordelijke gewesten van Java als afgezonderd, terwijl het door meerdere bevaarbare rivieren, goede wegen en minder ongelijken bodem met de zuidkust en Tjilatjap in gemakkelijke gemeenschap staat. De derde omstandigheid bestaat eerst sedert den overgang der beide residentiën Banjoemas en Bagelen onder de onmiddellijke administratie van het gouvernement en de nagenoeg gelijktijdige invoering van het kultuurstelsel, welks onverwachte uitkomsten de noodzakelijkheid deden ontstaan, voor de massa produkten voor de Europesche markt eene geschikte afschepingsplaats te bezitten. Inderdaad, men behoeft slechts een oog te slaan op de kaart van Java, om Tjilatjap's hooge waarde in den tegenwoordigen staat van zaken te beseffen.

Bij eene mogelijke expeditie tegen Java van een' Europeschen vijand, wanneer deze zich gedeeltelijk tegen eenige plaats aan de zuidkust zou rigten, lijdt het weinig twijfel of Tjilatjap zou het bedreigde punt zijn. Tjilatjap is de weg naar de vorstenlanden, meer nog dan Patjitan, omdat noch bergen, noch armoede aan bevolking, noch gebrek aan levensmiddelen den vijand groote hinderpalen in den weg zouden leggen. In verband hiermede schijnt de positie van Gombong, in een strategisch opzigt, meer waarde te hebben, dan vele militairen genegen zijn daaraan toe te kennen.

Tjilatjap ligt onmiddellijk aan zee en wel aan den oostelijken ingang der straat van Noesa-kambangan en op het zuidoostelijk einde der vlakte, welke zich uitstrekt tusschen de Seraijoe, de zee en de rivier Djeroek-legi. De stad is tegenwoordig door regthoekig elkander snijdende wegen in meerdere langwerpige blokken verdeeld. De Kali Soesoekan, een gegraven kanaal, dat de Seraijoe met de reede van Tjilatjap verbindt, scheidt de stad in eene oostelijke en in eene westelijke helft. In de oostelijke helft liggen de gouverne-

ments pakhuizen. Twee havenhoofden zijn daar in de reede uitgebragt, om de afscheping der produkten gemakkelijker te maken. In 1846 bevond zich hier eene versterking van weinig belang, met een aarden met twee stukken bewapend bastion aan de zeezijde. Het garnizoen bestond toen uit een officier der infanterie, een officier van gezondheid, 4 Europesche en 41 inlandsche militairen. Thans is men bezig een belangrijk fortifikatiewerk tot stand te brengen, bestemd voor eene groote bezetting. Het garnizoen van Tjilatjap is sedert eenigen tijd gebragt op een half bataljon infanterie en 1 kompagnie sappeurs.

Westelijk van de Kali Soesoekan is de eigenlijke stad. Aan den westeroever van dit kanaal ligt de groote bazaar. In de omstreken van deze hebben zich de meeste Chinezen gevestigd. Ter hoofdplaatse is de Chinesche bevolking ongeveer 150 zielen sterk. Westelijk van de bazaar ziet men de paseiban, rondom welke zijn opgetrokken het residentiehuis, het huis van den rongo, van den kontroleur, de pasangrahan en nog een paar woningen van Europeanen. De inlandsche wijken sluiten zich om de wijk der Chinezen en de paseiban. Meerdere wegen geleiden van de verschillende wijken naar het nabijgelegen strand.

Het strand van Tjilatjap is deels modder-, deels zandachtig; modderachtig aan de reede, zandachtig aan de zeezijde of oostkust. Hier strekt zich een lange zandbank zeewaarts uit in eene oost-zuidoostelijke rigting, tot nabij den noordoostelijken hoek van Noesa-kambangan, waar het fortje Karang-bolong den ingang der straat bestrijkt. Door die bank wordt de ingang der reede van Tjilatjap zoodanig vernaauwd voor grootere schepen, dat deze kort onder den wal van Noesa-kambangan moeten passeren, eene omstandigheid, die het binnenloopen van een vijandelijk eskader onmogelijk kan maken, wanneer de defensiemiddelen bij Karang-bolong er naar ingerigt worden, waartoe het plan schijnt te bestaan.

De gezigten van Tjilatjap op de reede en op Noesa-kambangan zijn buitengemeen fraai. Noesa-kambangan vertoont er zich als een onafzienbaren hoogen wal van bergen, met digt bosch bedekt. De reede, 1 tot 1½ paal breed, heeft er het aanzien van eene breede rivier, uit welker bedding de rotsen steil oprijzen. De groote zeeschepen ankeren meestal onder den wal van het eiland, omdat zich daar eene voldoende diepte met een' geschikten ankergrond vereenigt.

Gaarne had ik het vaderland der »rafflesia patma," met zijne beroemde wouden en grotten bezocht. Daartoe was echter geen tijd beschikbaar, want reeds eenige uren na onze aankomst te Tjilatjap, moesten wij weder naar Banjoemas terug. Noesa-kambangan schijnt nagenoeg geheel uit nieuweren kalk te bestaan. Van zijne flora weet men reeds veel door de nasporingen van den heer BLUME, die reeds voor meer dan 20 jaren, in zijne »Bijdragen tot de flora van Nederlandsch Indië," vele planten van dit eiland deed kennen. Het eiland heeft eene lengte (hemelsbreedte) van ruim 16 palen, doch is nergens meer dan 5 palen breed. Tegenover Tjilatjap is de breedte het geringste. Het eiland heeft eene bevolking van ruim 1500 Javanen, die in

30 dessa's verdeeld zijn. De westelijkste dessa is Banteng-mati, waar, even als te Karang-bolong, een militaire post is, bezet met een twintigtal inlandsche soldaten. Banteng-mati ligt aan den noordwestelijken uithoek van het eiland, tegenover de dessa Tjipatat en de delta der Tjitandoei en beheerscht den ingang der Segara-anakan.

Tjilatjap, als regentschap, bestaat, behalve uit Noesa-kambangan en het distrikt Tjilatjap, uit de uitgestrekte landstreek, welke op de kaart van Java van den heer C. W. M. VAN DE VELDE als Daja-loehoer is afgeteekend. Omtrent de uitgestrektheid der 5 boven reeds genoemde distrikten van het regentschap bezit ik geene opgaven. Dit gedeelte van Java is nog in eene slechts zeer geringe mate bekend. In de distrikten Daja-loehoer en Madjanang, die in het noordwesten van het rongoschap aan de Preanger regentschappen, Galoe, Koeningan en Brebes grenzen, bestaat de bevolking geheel uit Soendanezen, terwijl het distrikt Pegadingan nog voor de helft met Soendanezen bevolkt is. De Soendanesche bevolking en taal strekken zich alzoo in zuidelijk Java verder oostwaarts uit dan in noordelijk Java.

Naar Banjoemas terugkeerende, begaven wij ons eerst weder naar Selarang. Hier staken wij de Seraijoe over met eene drijvende brug. Tegenover Selarang ligt de dessa Welahar. Hier is een postgebouw en kregen wij versche paarden. Langs den landweg gerekend is men hier op 25 palen afstands van Banjoemas. De weg gaat eerst in eene oost-noordoostelijke rigting tot voorbij paal 23 (van Banjoemas), midden door koffij- en kaneel-aanplantingen, en dan noordelijk door sawah's en dessa's en nog woest terrein naar Gregil (paal 20), Limpang (paal 16—15) en Randegan (paal 11), bij alle welke dorpen postgebouwen zijn opgerigt. Eenige palen verder bereikt de weg Boentoe en vereenigt zich daar met den boven reeds beschreven weg van Bagelen naar Banjoemas.

De zeerooverijen der Soeloerezen.

't Is voor geen tegenspraak vatbaar, dat bij de komst der Nederlanders in den archipel minder zeerooverijen plaats vonden dan tegenwoordig. De oorzaak daarvan is, dat er vooral een zeer levendige en bloeijende handel bestond, waardoor de bevolking de voortbrengselen van den grond en van de zee, die zij in ruime mate inoogstte, met veel voordeel van de hand kon zetten. Overal waren magtige en rijke vorsten, zoo als te Malakka, Atjin, Palembang, Bantam, Jakatra, Soeloe, Makassar, Ternate, Sukadana, Banjermassin, Borneo-proper en meer anderen. Een levendige handel, door honderde Chinesche jonken gedreven, vervoerde de voortbrengselen der nijverheid naar China, die tegen goederen van dat land waren ingeruild geworden.

De vestiging der Oostindische maatschappij in deze gewesten bragt weldra, in dezen gelukkigen stand van zaken, eenen geheelen omkeer te weeg; want dat handelsligchaam trachtte zich spoedig door traktaten de uitsluitende levering der meestgewilde artikelen tegen niets beduidende prijzen te verzekeren, waardoor de welvaart der vorsten langzamerhand verminderde, en de regtstreeksche vaart naar China met jonken dier natie verliep. Het verloopen dezer eigensoortige vaart bragt een grooten stilstand in den handel te weeg. De vroeger zoo gretig verkochte voortbrengselen der nijverheid van de inboorlingen, de agar-agar, tripang, vogelnestjes, parelen, parelmoerschelpen, was, kamfer, rottan, enz., met de uiterste zorg en moeite door hen verzameld, bleven onverkocht, tenzij zij zich hadden kunnen getroosten, deze naar Batavia te vervoeren, waar hun, tot belooning van hunnen moeijelijken togt van 6 tot 9 maanden, een veel mindere prijs voor hunne goederen wachtte, dan waaraan zij sedert onheugelijke tijden gewoon waren. Dit alles moest natuurlijk krachtig terugwerken op de algemeene volksvlijt, en bragt hen tot het besluit, om het verder verzamelen der zoo zeer gezochte voortbrengselen te staken en om in werkeloosheid hunne vroegere, thans verloren welvaart te betreuren. Deze werkeloosheid, die van lieverlede tot de grootste luiheid oversloeg, dompelde de bevolking in armoede, ontzenuwde de groote en magtige vorsten, en doemde hen, wier aanzijn niet op de lijst der vorsten door de kompagnie werd geschrapt, tot dien ellendigen toestand, waarin zij thans bijna allen nog verkeeren. — Nu vermeerderde de onverschilligheid der bevolking in ruime mate. Het zedenbederf nam hand over hand en in groote mate toe, door

het overmatige gebruik van opium, waaraan zij zich verslaafde, troost zoekende in de droombeelden eener betere toekomst, door dat heulsap kortstondig aan den gebruiker geschonken. De kultuur werd verwaarloosd en ging te niet, zoodat hongersnood herhaaldelijk de arme bevolking ten deel viel, die door hare kortzigtigheid daarvoor geen ander herstel kon uitdenken, dan zich over te geven aan het rooven en plunderen, om langs dien weg de verloren welvaart, voor haar door de verbodswetten en traktaten vernietigd, terug te winnen.

De misdaad van zee- en menschenroof, die alzoo meer dan twee eeuwen bestaan heeft, en haar als erfdeel harer voorouders ten deel is gevallen, is bij die bevolking door den tijd een in haar oog eerlijk middel van bestaan geworden, waaraan vorsten en grooten met geestdrift deel nemen, en waardoor de onmogelijkheid geboren is, hun de overtuiging te geven van het misdadige en rampzalige aan dat bedrijf verbonden. De verkeerd geplaatste hoogmoed, de vadzigheid van hunne inborst, de verregaande onverschilligheid voor hun toekomstig lot, de onbeschaafde toestand waarin zij verkeeren, de regeringloosheid der besturen waaronder zij staan, het gemis van handel, de groote voordeelen aan hun bedrijf verbonden, de weinige voorbeelden van straf hun ten deel gevallen, de ondersteuning en bescherming, die zij bij alle inlandsche vorsten ondervinden, en hun fanatisme daarbij gevoegd, geven voldoende redenen, om de moeijelijkheid te begrijpen, die aan de uitroeijing van het ingewortelde kwaad verbonden zijn. Ten einde naderhand de geschiktste middelen aan te geven, die, naar mijn oordeel, moeten worden aangewend om de zeerooverijen te vernietigen en uit te roeijen, acht ik het dienstig, vooraf eene beschrijving te geven der verhouding van de zeeroovers tot de ingezetenen van het eiland Soeloe, de voordeelen die daaruit zoo wel voor de regering van het land voortvloeijen, als voor die ingezetenen, en daarna al hetgeen betrekking heeft tot de zeerooverijen in den Soeloeschen archipel.

De voornaamste tak van bedrijvigheid der bevolking, die zich in den Soeloeschen archipel met der woon ophoudt en met de meeste geestdrift wordt uitgeoefend, bestaat in het uitrusten van zeerooversvaartuigen door de gegoede inwoners van de hoofdplaats Soog. Zij die zich tot het plegen van zeeroof leenen, worden door hen van al het benoodigde tot het doen van eenen kruistogt, als wapenen, kruid, opium, levensmiddelen en des gevorderd wordende, van manschappen voorzien. Ook geschiedt het plegen van zeeroof door de Ilanon's, uitgewekenen van Magindanao, die zich aan het gezag van hunnen wettigen vorst hebben onttrokken, en in den Soeloeschen archipel op de verschillende eilanden zich ophouden. Diegenen der inwoners, die door voortdurend slecht gedrag van het eiland Soeloe gebannen zijn, en zeeroof moeten uitoefenen om zich langs dien weg een middel van bestaan te verschaffen, behooren mede daartoe.

Onder de eerstgenoemden, namelijk hen, die zeeroovers uitrusten, telt men alle gegoede ingezetenen van Soeloe in het algemeen en meer in het bijzonder den sulthan MOHAMMED POTALON, datoe Molok BANDARASSA, datoe ABDULLA,

datoe TAHIL, datoe NAIB, datoe HASSIEM, molok DANIËL, orang-kaija MA-ALIK en anderen.

Bijzondere bepalingen regelen het aandeel, dat van den gemaakten buit aan de roema-bitjara (regering van Soeloe), moet worden afgestaan, en hetgeen het een vierde gedeelte daarvan bedraagt. Andere bepalingen stellen het aandeel van den buit vast, dat aan de uitrusters der vaartuigen moet worden afgestaan. Alle zeeroovers, onder het gebied van Soeloe behoorende, staan onder het onmiddellijk gezag van den datoe Molok BANDARASSA, zwager van den sulthan, die van deze roovers buitengewone opbrengsten vordert, al naar mate het hem in den zin komt, en waartegen zij zich hoegenaamd niet mogen verzetten, zonder gevaar te loopen door hem te worden beboet.

Bewezen is het derhalve, dat de zeeroovers ten volle door den sulthan en de grooten van Soeloe ondersteund en van al het benoodigde voorzien worden. Voor dezen bijstand worden buitengewone belastingen opgebragt. Men kan aannemen, dat het grootste gedeelte van den gemaakten buit aan hen wordt afgegeven, en de zeeroovers voor zich slechts een zeer sober aandeel behouden, ontoereikende om daarvan eenige dagen onbezorgd te kunnen voortleven en bot te vieren aan hunne eigendommelijke luiheid.

Het is een welbekend en beklagenswaardig feit, dat de zeeroof in de laatste jaren verbazend is toegenomen, en hetgeen bevorens roof werd genoemd thans een handel is geworden, die door de bevolking van Soeloe met berekend overleg gedreven wordt. Het hoofdartikel van dezen handel bestaat voornamelijk in slaven, die bij duizenden jaarlijks door de roovers worden opgebragt, en op Soeloe, als de groote slavenmarkt van den indischen archipel, verkocht. Dit alles draagt niet weinig bij, om aan die hoofdplaats levendigheid en vertier te geven, dewijl handelaren van andere plaatsen Soeloe gewoonlijk bezoeken met het bepaald doel om slaven te koopen. Men kan veilig aannemen, dat Soeloe het nest is, waar de roovers getroeteld worden; de hartader die hen voedt en vermogend maakt, om hunne ledematen tot op den versten afstand in beweging te stellen.

De sulthan van Soeloe, hoezeer de zeerooverijen ondersteunende, en daarvan zijn voordeel trekkende, vermijdt echter allen schijn, van met hen te heulen. Zelfs ontkent hij die, welke gepleegd worden door de Badjouws van den archipel, die onmiddellijk aan hem ondergeschikt zijn en alle eilanden van den Soeloeschen archipel bewonen. Dit ras van zeeroovers heeft zijne voornaamste verzamelplaats op Balanginie, een zeer laag eilandje, ten oosten van Soeloe gelegen, op eenen afstand van eenige mijlen. Men vindt daar geen versch water, hetwelk gehaald moet worden van het digt daarbij liggende eilandje Pa-adoel, tusschen welke beiden diep water met ankergrond is. Balanginie heeft, om zoo te zeggen, geen vasten droogen grond; slechts een klein plekje dient voor kerkhof; de huizen zijn in het moeras gebouwd, en van kleine bamboezen brugjes voorzien, om tot het huis daaraan grenzende te kunnen gaan.

De bevolking van het eiland bewoont tien negeriën, en staat onder de be-

velen van den datoe molok BANDARASSA, woonachtig op de hoofdplaats van Soeloe. De negeriën zijn de navolgende: Balanginie met 100 huisgezinnen (dapor), Sepak met 120, Boekot-tingol 50, Sintang 40, Boa-sowang 30, 5 kleine negeriën 80, gezamenlijk 420 huisgezinnen, en alzoo ieder huisgezin (dapor) ten minste 20 personen telt, zoo kan men aannemen, dat 10,000 zielen zich aldaar ophouden, die met dobbelen en amfioen schuiven den tijd dooden, zoo lang zij zich binnengaats bevinden.

Aan de eene zijde is het eiland Balanginie omgeven van koraalreven, waarin drie gleuven zijn, tusschen welke de vaartuigen het eiland kunnen naderen. Binnen deze reven is een modderkom, waar een aantal vaartuigen even veilig kan liggen, als in een dok.

Het eiland Balanginie heeft eenige versterkingen, doch deze zijn van weinig beteekenis; de grootste sterkte is door de natuur aangebragt, namelijk het moerassige terrein, hetgeen schier niet betreden kan worden. Deze plaats is, in het laatst van de maand Maart 1848, door de Spanjaarden verwoest; velen der aldaar wonenden zijn om het leven gebragt, anderen vervoerd, de vaartuigen verbrand; doch men wil dat er thans nog meer dan een honderd praauwen aanwezig zijn om de zeerooverijen voort te zetten.

Tonkil is een lang en laag eiland, ten oosten van Soeloe, ten zuidwesten van Tapean-tana, en ten zuiden van Balanginie gelegen; twee of driehonderd man, die van zeeroof leven, houden zich daar op. Zij staan onder het gezag van datoe DAKOLA.

Boekit-toea is een bergachtig eilandje N. W. van Tonkil gelegen. Van de bevolking, die zich onledig houdt met het maken van praauwen en deze verkoopt, zijn er 150, die door zeerooven hun bestaan vinden. De vrouwen en slaven op dit eiland planten oebi's, suikerriet, pisang en verschillende aardvruchten voor hun gebruik. Deze bevolking staat mede onder het gezag van datoe DAKOLA.

Het eiland Tapean-tana ligt niet ver van Basilan, en wordt bewoond door 300 man, die met 6 of 8 praauwen ter zeeroof uitgaan. Het eiland heeft een piekje, dat door de vrouwen en slaven bebouwd wordt met suikerriet, oebi's en uijen. Ook deze bevolking staat onder datoe DAKOLA, aan wien zij opbrengsten moet doen.

Op het eiland Pilas, bij Basilan gelegen, wonen mede 4 of 500 man, die zich met zeeroof onderhouden en onder het gezag van datoe molok BANDARASSA staan. De negeri ligt in het gebergte, waar de vrouwen padie en aardvruchten planten. Men heeft er eene goede ankerplaats; de praauwen, die er zeer veel zijn, worden op het strand gehaald.

Te Parang, op het eiland Soeloe, wonen duizend man, die met zeeroof hun bestaan zoeken.

Te Boal, op de noordkust van Soeloe, wonen 500 Ilanons, die met 7 groote en 5 kleine praauwen zeerooven.

Op Poeloe Toelian, een eilandje bij de noordkust van Soeloe gelegen, wonen 300 Ilanons, die met 7 groote praauwen zeerooven.

Op Poeloe Patean vindt men mede een honderdtal menschen, die met kleine praauwtjes ter roof uitgaan. Ilanon is eene talrijk bevolkte negeri op Magindanao, die zich aan het gezag van den sulthan van Magindanao heeft onttrokken en zich gesteld onder dat van den sulthan van Soeloe. Ruim 2000 man varen met 60 of 80 praauwen ter zeeroof. Zij leiden een zwervend leven en houden zich niet bepaald op eene plaats op, maar varen van eiland tot eiland. Zij moeten een gedeelte van hunnen gemaakten buit aan den sulthan onvoorwaardelijk opbrengen.

Tentolie, op de noordkust van Celebes, onder de residentie Menado behoorende, is mede eene verzamelplaats der Soeloesche roovers. 2 à 3000 man houden aldaar hun tijdelijk verblijf en genieten van den vorst dier plaats alle voorregten en bescherming. Meer andere plaatsen zouden kunnen worden genoemd, doch voldoende is het aan te voeren, dat de geheele bevolking van den Soeloeschen archipel genegen is zeeroof te plegen, indien de gelegenheid zich daartoe voordoet. De ernstige aandacht van het gouvernement wordt alzoo vereischt, en meer dan gewone middelen zullen tegen haar aangewend dienen te worden, om aan hare ongeloofelijke behendigheid paal en perk te stellen.

De Ilanons zijn een menschenras, dat geen ander middel van bestaan wil kennen dan den zeeroof. Aan dezen tak van bedrijf is het gehecht, als aan een ander wettig middel van bestaan, dat het als erfdeel van zijne voorouders heeft ontvangen. Vergeefs zoude men zich vermoeijen hen van het tegenovergestelde te overtuigen. Gelijk de Daijak koppen snelt, als eene daad zijnen goden welgevallig, zoo beschouwt de Ilanon het zeerooven als eene daad zijnen goden behagelijk. Zij bedienen zich van grootere vaartuigen dan de roovers van Soeloe; dezen worden door hen vervaardigd op de eilanden, waar zij zich ophouden en een overvloed van zeer goed timmerhout aantreffen. Zij bewapenen deze vaartuigen met een groot stuk geschut op de boeg en eenige metalen lilla's langs de boorden. De manschappen zijn gewapend met eenige geweren, een groot aantal pieken, saliegie's, klewangs, krissen enz. De vaartuigen hebben de lengte van 60 tot 70 voet en zijn met twee lagen riemen bezet, gelijk de korra-korra's der Molukko's. Daar zij slecht voorzien zijn van kruid en lood, en de bemanning, die soms 60 man telt, zeer gemengd is, en veel gevangenen en slaven onder zich telt, zoo kan men berekenen, dat slechts een derde gedeelte aan het gevecht deel neemt, waaronder voornamelijk de voorvechters worden geteld. Zij kunnen dus weinig moed aan den dag leggen. Hierbij komt het wantrouwen en de achterdocht, die onder hen heerschen, waardoor zij dikwerf verpligt zijn, prooijen te laten slippen, die zij, door eensgezind te handelen, gemakkelijk zouden hebben kunnen overmeesteren.

Deze bevolking is overigens zeer losbandig, uitermate vuil en lui, bloeddorstig en aan geen orde of tucht te gewennen. Zelfs het geen de Badjouws gewoon zijn te doen, om zich eenige verdiensten te bezorgen, door het zoeken van tripang of iets dergelijks, verkiest zij niet te verrigten. Men kan

haar beschouwen als een nutteloos menschenras, dat door zijn aanzijn de andere, meer tot werken geneigde bevolking, met zijn luijen aard besmet en tot verderf brengt.

De Soeloesche roovers onderscheiden zich van elkander. Vooreerst heeft men de Badjouw's of het watervolk, die van onheugelijke tijden gewoon zijn, de voortbrengselen der zee te zoeken, als de tripang, agar-agar, parelen, parelmoerschelpen, amber, haaivinnen, visch, vogelnestjes enz.; doch daar het verloopen van den handel hun de gelegenheid benomen heeft, om deze voortbrengselen op eene voordeelige wijze van de hand te zetten, zoo kunnen zij zich daardoor geen middel van bestaan meer verschaffen. Deze volksstam is in den Soeloeschen archipel zeer talrijk, en mag op meer dan 20,000 gesteld worden, die sedert vroegere tijden buitengewoon bekneveld werden door de Soeloesche grooten. De teruggang van den handel heeft mede hier zijnen nadeeligen invloed uitgeoefend; want toen de voortbrengselen niet meer gezocht waren, heeft men den aard der opbrengsten veranderd. De gevolgen zijn geweest, dat zij zich aan zeeroof hebben moeten overgeven. Zij rooven met kleine vaartuigen, waarmede zij zeer snel kunnen roeijen en zijn gewapend als de Ilanons. Zij vreezen onze kruisers niet, wegens hunne behendigheid, om hen te ontroeijen en buiten schot te blijven. Ook koesteren zij geenszins vrees voor de zending van groote oorlogsvaartuigen, want met deze kan men hen in hun doolhof van eilanden en sterke stroomen niet vervolgen; maar zij huiveren voor inlandsche gewapende vaartuigen, welke hen in hunne schuilhoeken kunnen overvallen. De wijze, op welke zij rooven, bepaalt zich naar tijdsomstandigheden. Dikwerf komen zij met koopvaardijvaartuigen op de kust van Celebes, gaan met kleine praauwtjes langs de kust en overvallen de bewoners van verwijderde negeriën, die zij als gevangenen met zich voeren, om ze als slaven te Soeloe te verkoopen. Zij plunderen en rooven wat zij meester kunnen worden. Ook deze bevolking is verregaand verdierlijkt door het overmatig gebruik van amfioen, en het lui en vadzig leven, dat zij jaren achtereenvolgend heeft geleid. Gewoon aan dobbelen, hanenvechten, drinken en teugelloos hunne driften en neigingen bot te vieren, zullen zij, in spijt van alle maatregelen, die men zoude willen nemen om den zeeroof tegen te gaan, dat wanbedrijf steeds blijven uitoefenen.

De andere Soeloesche bevolking, die zich mede aan zeeroof schuldig maakt, is zij, die door haar slecht gedrag uit de hoofdplaats wordt verwijderd. Haar aard is slechter dan de Badjouws; doch daar hare magt gering is en zij ongewoon zijn aan het zeeleven, zijn ze minder te vreezen.

Ongeloofelijk is het getal der geroofde menschen van den Indischen archipel, die jaarlijks door de zeeroovers op de groote markt van Soeloe worden verkocht. Velen dezer slaven zijn aldaar aan de grootste mishandelingen prijs gegeven en geen uur hun leven zeker, daar ieder eigenaar naar verkiezing zijnen slaaf mag vermoorden, zonder vrees voor de minste straf. Anderen worden naar de kust van Borneo vervoerd, waar zij aan de Daijaks worden afgestaan tegen buitengewone prijzen; dezen moeten dienen tot voorwerpen,

die door deze woeste volkstammen worden geslagt, als zoenoffers op de graven hunner afgestorvene bloedverwanten. IJsselijk is de gedachte alleen, dat dergelijke gruweldaden in de nabijheid onzer bezittingen plaats vinden en Nederlandsche onderdanen daarvan de slagtoffers moeten zijn, zonder dat door het gouvernement tot dus verre voldoende maatregelen hebben kunnen genomen worden, om dat kwaad tegen te gaan en uit te roeijen.

Om met kennis van zaken daartegen maatregelen te beramen, moet men hunne schuilhoeken hebben bezocht en met de plaatselijke gesteldheid der roofnesten bekend zijn, waar zij zich ophouden. Men dient den aard der bevolking te leeren kennen. Bovenmatige inspanning wordt daartoe vereischt. Als men bedenkt, dat de teruggang van den inlandschen handel in den archipel als hoofdoorzaak van het ontstaan van zee- en menschenroof moet worden beschouwd, dan is het inderdaad pligt voor de Europesche natiën, aan wie deze teruggang moet worden toegeschreven, om krachtdadige maatregelen tegen den zeeroof te nemen. En deze maatregelen dienen met den meesten spoed genomen te worden. De menschelijkheid vordert dit; want, door het verklaren van den oorlog aan den sulthan van Soeloe en het verbranden zijner hoofdplaats wegens de weigering tot uitlevering der door de zeeroovers van Balanginie prijs gemaakte en als slaven verkochte onderdanen van het Nederlandsche gouvernement, zijn duizenden reeds diep ongelukkige wezens prijs gegeven aan de woede en wrok van hunne hardvochtige, bloeddorstige en wraakgierige meesters. Wie kan het aantal bepalen der ongelukkige slagtoffers, die aan het moorddadige staal hunner meesters zijn opgeofferd, als een gevolg van 's gouvernements eischen en handelingen, hoezeer deze met de edelste bedoelingen zijn gedaan?

Dat deze maatregelen krachtdadig behooren te zijn, om hunne magt te fnuiken en de bronnen te vernietigen, die hen in staat stellen om zeeroof te plegen, is ontegenzeggelijk. Maar noch het verbranden hunner verblijfplaatsen, noch het uitroeijen van de bevolking zal iets afdoende te weeg brengen. Het was op grond dezer beschouwingen, dat de heer VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS, in 't midden van 1848, voorstellen deed aan het gouvernement, om krachtdadige maatregelen te nemen, die, naar zijn inzien, de heilrijkste gevolgen zouden hebben; maar, gelijk bekend is, tot dus verre werd daaraan geen gevolg gegeven.

De tegenwoordige toestand van het kultuurstelsel op Java.

Van eene zeer geachte hand ontving de redaktie van dit Tijdschrift eene belangrijke bijdrage over den tegenwoordigen toestand van het kultuurstelsel op Java. Grootendeels vereenigt zij zich met de denkbeelden en beschouwingen, die daarin voorkomen, en gaarne neemt zij daarom dat opstel op. De schrijver is, gelijk ook uit den inhoud van zijne bijdrage blijkt, geen man van theoriën en bespiegelingen, maar een man van praktijk, die lange jaren bij het binnenlandsch bestuur en de kultures op Java werkzaam was. Wij hopen, dat daarom zijne waarschuwende stem ingang zal vinden, en men de verbeteringen en hervormingen, die hij aanwijst, zal invoeren eer het te laat is. Inderdaad, men zou bijna moede worden, om nog meer over zulke teedere en hoogst gewigtige aangelegenheden te schrijven, dewijl alles te vergeefs schijnt te zijn, en de regering moedwillig in het verderf schijnt te willen loopen. Maar pligt gebiedt ons te spreken, en daarom zullen wij niet ophouden. Als dan de ellende van Java zoo groot mogt worden, dat geen herstel meer mogelijk is, dan zullen de bladen van dit Tijdschrift getuigen, dat er op Java zelf stemmen zijn opgegaan, die gewaarschuwd en raad gegeven hebben, toen het nog tijd was, maar dat ze »stemmen waren des roependen in de woestijn." Toen de tegenwoordige minister van koloniën zijne portefeuille aanvaardde, was op hem onze hoop gevestigd. Wij hebben hem ondersteund. Maar thans is hij reeds negen maanden aan het bestuur, en nog altoos sukkelt men voort op den ouden slechten weg, nog geen enkele krachtige maatregel tot hervorming is genomen. Wij beginnen ook aan hem te wanhopen. Moge hij, door het lezen van dit gematigd en met kennis van zaken geschreven opstel, eene nieuwe impulsie ontvangen. Wij wenschen het voor hem, maar bovenal voor Java en het Vaderland!

Het stelsel van den graaf VAN DEN BOSCH had ten doel, om Java meer voordeelig te maken voor het Moederland, dan tot op den tijd der invoering het geval was geweest. — Daartoe werd, door den schepper van het stelsel, de uitbreiding van den landbouw te baat genomen. Hij begreep toch, dat er op Java, bij velerlei soorten van klimaat, zeer aanzienlijke uitgestrektheden woeste gronden gevonden worden, die voor allerlei kultures uitmuntend geschikt zijn. Daarenboven is er eene talrijke bevolking, zeer berekend voor

den arbeid, maar te onverschillig en, wat hare ontwikkeling en beschaving betreft, nog in eenen te kinderlijken toestand, om, uit eigen beweging, van die gronden voldoende partij te trekken. De ondervinding heeft dan ook geleerd, dat, wanneer de landbouw van artikelen voor de Europesche markt aan den Javaan werd overgelaten, en het gouvernement zich bepaalde bij het heffen van belastingen, er dan steeds een staat van zaken bestond, evenmin bevredigend voor de bevolking als voor het gouvernement.

Van daar dat het stelsel noodwendig gepaard *moest* gaan met verpligten arbeid, omdat die arbeid, bij eenvoudige aanmoediging, te veel te wenschen overliet. Dat het idée van verpligten of zoogenaamden dwangarbeid velen onaangenaam en despotiek of antiliberaal toescheen, deed niets ter zake. Al wie met de bevolking van Java bekend is, weet ook dat zulks *vooreerst nog* voor haar geluk en welzijn *noodig was.* VAN DEN BOSCH liet zich over deze zaak aldus uit: »In verstandsontwikkeling heeft de Javaan het weinig verder gebragt, dan onze kinderen van 13 of 14 jaren, en in algemeene kennis staat hij bij dezen verre ten achteren. De hoofden bezitten eenige meer ontwikkelde begrippen, doch hebben, vergeleken slechts met de middelklasse van Europeanen, in hoogere beschaving nog weinige vorderingen gemaakt. Aan zulk een volk instellingen te geven, welke alleen passen aan den mannelijken leeftijd en eene maatschappij die op veel hooger trap van beschaving staat, is hetzelfde als aan kinderen de regten van volwassenen toe te kennen en van dezen een doelmatig gebruik dier regten te verwachten."

Het stelsel had aanvankelijk te kampen met veel vooroordeel, voortvloeijende ten deele uit partijzucht en ten deele uit onkunde en vasthoudendheid aan het oude. Zoowel ambtenaren als partikulieren gingen er in het algemeen schoorvoetende toe over, om het te helpen invoeren of ondernemingen op zich te nemen. Om alzoo aan de zaak de noodige impulsie te geven, werden aan de ambtenaren voordeelen toegekend, voortvloeijende uit de produkten, die verkregen werden van de ingevoerde kultures, bekend onder den naam van »kultuur-procenten;" terwijl de partikulieren, die kultuur-ondernemingen wenschten op zich te nemen, daartoe werden in staat gesteld door milde voorschotten.

Op die wijze werden de belangen der ambtenaren aan het stelsel verbonden, terwijl tevens de spekulatiegeest der partikulieren werd opgewekt. Er bestond dan ook weldra groote bedrijvigheid. De eerste uitkomsten overtroffen de stoutste verwachting, en bewezen, dat de berekeningen van VAN DEN BOSCH niet hersenschimmig waren.

Door die resultaten werden, zoowel door ambtenaren als partikuliere ondernemers, in het algemeen vele, en, door sommige, *buitensporige* geldelijke voordeelen behaald, en wel speciaal door de eerste suikerondernemers, terwijl onder anderen de kultuur-procenten van den resident van Pasoeroean weldra stegen tot boven de *f* 30,000 's jaars. De welvaart der bevolking nam zeer toe en alle vooroordeelen en tegenkantingen tegen het stelsel begonnen weldra op te houden. Het stelsel bereikte in dat tijdperk van bedrijvigheid en

enthousiasme het hoogste toppunt van bloei. Dientengevolge verkreeg de handel met het moederland, tot welks opbeuring het stelsel almede was ingevoerd, zulk eene uitbreiding, dat er eene koopvaardijvloot in 't leven werd geroepen, welke ieders bewondering tot zich trok, en er bovendien nog aanzienlijke remises naar het moederland konden worden overgemaakt.

Maar niet alleen ontmoette het stelsel nu eenen algemeenen bijval; men ging verder; vooroordeel en tegenwerking maakten plaats voor overdrijving. Partikulieren verzochten om strijd kontrakten voor kultuur-ondernemingen. Overal werden gelegenheden daartoe opgespoord en aangewezen. Aan goede uitkomsten werd niet meer getwijfeld, zoodat op geschiktheid van gronden, bevolking, klimaat en kennis om de onderneming te besturen, ter naauwernood werd gelet. Indien men maar een kontrakt had, dan verbeeldde men zich, eene goudmijn te bezitten. Met ijskoude koelbloedigheid en het grootste vertrouwen werden er kapitalen opgeofferd aan kultuurondernemingen, welke, indien zij vooraf slechts met oppervlakkige kennis van zaken en berekeningen waren opgenomen, zouden gebleken zijn, niet te kunnen slagen.

Om dit met een afdoend voorbeeld te staven, verwijs ik naar de residentie Bantam, waar eenige suiker-, tabaks- en theekontrakten zijn uitgegeven, welke allen, zonder onderscheid, als totaal mislukt kunnen worden beschouwd en waarmede c.c. *f* 1,000,000 zijn verspild; eene schade, die bij slot van rekening alleen het gouvernement heeft gedragen, omdat de personen, met wie gekontrakteerd was, gedeeltelijk reeds in zeer ongunstige financiële omstandigheden verkeerden toen ze de onderneming begonnen, gedeeltelijk geen den minsten waarborg konden aanbieden. En toch schoot het gouvernement hun renteloos een millioen voor. In gelijker voege, hoezeer niet zoo algemeen, zijn in andere residenties, hoofdzakelijk tabaks- en theeondernemingen, mislukt. Ook vele ambtenaren, begeerig naar hooge kultuur-procenten, dreven de kultures voor de Europesche markt veel te sterk door, *en dit ten nadeele van de padi- (of rijst-) kultuur*, en buiten evenredigheid van de krachten der bevolking.

Het gouvernement daarentegen, in stede van aan de zaak eene doeltreffende en milde leiding te geven en alleen de buitensporigheden binnen de grenzen der billijkheid te brengen, en alle overdrijving te temperen, schijnt in het denkbeeld te hebben verkeerd, dat nu de eerste aanstoot zulke rijke resultaten opleverde, het stelsel zich verder wel van zelf zou ontwikkelen en men er maar op uit moest zijn, daarvan het meeste geld te maken. Zoo besloot men, ten einde van de kontrakten voor de kultuur-ondernemingen het meeste voordeel te trekken, om ze in publieke veiling te brengen, als gewone koopwaar. Men bood een kontrakt aan, om van door het gouvernement te leveren suikerriet suiker te fabriceren, en die aan het gouvernement te leveren. Daarbij werd aan den laagsten inschrijver een geldelijk renteloos voorschot toegezegd van een of meer tonnen gouds. Met hem, die voor de geringste som de suiker aan het gouvernement wilde leveren, werd het kontrakt aangegaan, als of het onverschillig was, in welke handen de kontrak-

ten, waaraan de belangen der bevolking intusschen naauw verbonden zijn, mogten vallen. De kultuurprocenten, in stede van ze doelmatig te wijzigen, werden zonder eenigen regel, geheel stelselloos verminderd, zonder dat men zich bekommerde om de daarbij bestaande ongelijkheden en onevenredigheden, terwijl tevens een pensioen-reglement werd ingevoerd, dat gelijk staat met eene korting op de traktementen, en de ambtenaren zeer ontmoedigde.

Van beide zijden verviel men dus in uitersten en wel in zulke tegenstrijdige opzigten, dat dit uit den aard der zaak op het geheel van zeer nadeeligen invloed moest zijn. Het gevolg onder anderen *van het publiek opveilen der kontrakten* was, dat, aangezien solide ondernemers nimmer zoo veel wagen als gelukzoekers, die kontrakten meestal vielen in handen van personen, welke alle vereischten misten voor kultuurondernemingen en waarvan sommigen zich in zulk een berooiden financiëlen toestand bevonden, dat zij zich blijkbaar vastklemden aan iedere, onverschillig welke zaak, waaraan geldelijke voorschotten verbonden waren en welke kans opleverde, om hen op de een of andere wijze althans tijdelijk uit den nood te redden. Er waren er die niet ondubbelzinnig verklaarden, dat de inhoud van het kontrakt hun minder ter harte ging, dat ze daarover geene moeijelijkheden zouden maken, maar dat de hoegrootheid van het renteloos geldelijk voorschot het voornaamste was. Om dit met een afdoend voorbeeld te staven, verwijs ik naar al het gebeurde met een suikerfabrikant in de Madioen, en meer anderen.

Van den Bosch heeft hiertegen ernstig gewaarschuwd, blijkens zijne hier ondervolgende redenering, uit zijne nagelaten papieren geput: »Hetgeen thans voornamelijk ontbreekt," zegt hij, »zijn geschikte ondernemers, die, bij de vereischte kundigheden, den wil en de geschiktheid bezitten, om den Javaan, voor zoo ver zij daarmede in aanraking komen, op eene menschlievende, zelfs voorkomende wijze te behandelen; geene anderen moeten worden geduld. Het geluk en de tevredenheid van den Javaan moeten steeds de eerste zorg zijn van het gouvernement; hij heeft daarop ten volle aanspraak, zoo wel uithoofde van zijn welwillend karakter, als uithoofde van zijn kinderlijk verstand, dat zoo ligt aan kwaadwilligen aanleiding geeft, om van zijne eenvoudigheid misbruik te maken. Ondernemers die strijdig hiermede handelen, ik herhaal zulks, moeten niet worden geduld, welke vertraging ook daarvan het gevolg mogt zijn. *Beter geene produkten, dan die met krenking der verpligtingen, die wij aan de bevolking verschuldigd zijn, te verkrijgen.*"

Gulden woorden, voorzeker, die helaas! maar al te zeer zijn vergeten! Hoe, ik vraag het, is hiermede onder anderen te rijmen eene publieke opveiling van kontrakten? Hoe kon gezegd beginsel, dat te regt zoo uitdrukkelijk wordt aanbevolen, daarbij worden opgevolgd?

Van de vermindering der kultuur-procenten was het gevolg verflaauwing bij de ambtenaren in het bewaken en bevorderen der kultures in het algemeen; maar vooral van die kultures, waarvan de oorspronkelijk toegestane en verder verminderde procenten zóó gering waren, dat ze niet van invloed

konden zijn, zoo als bij voorbeeld bij de tabaks-, kaneel- en theekultures. Deze zijn van de zijde der ambtenaren gewis met oneindig minder belangstelling en ijver gesurveilleerd dan de suiker- en indigokultures, iets dat te meer te bejammeren is, omdat de eerstgenoemden juist bijzondere zorg noodig hadden. — Zoo wordt bij voorbeeld in de laatste jaren geen 1ste soort kaneel meer verkregen; en toch is het uitgemaakt, dat, hoe ouder de goed verzorgde kaneelboom wordt, des te beter de soort van kaneel is, die men er van wint.

Het is dus alleen aan gebrek van zorg toe te schrijven dat, terwijl men vroeger eene belangrijke hoeveelheid 1ste soort erlangde, tegenwoordig die soort is verdwenen. — Ook de koffijkultuur gaat achteruit. Dat wordt toegeschreven aan minder gunstige weersgesteldheid en uitgeputheid der gronden; doch ik voor mij schrijf het ook toe aan het volgende. In het algemeen zijn de aanplantingen in de laatste jaren al te zeer uitgebreid, en niet in evenredigheid gehouden met de krachten der bevolking en de middelen, om ze behoorlijk te kunnen verzorgen en bewaken. Daarvan was het gevolg — en dit werd vooral het geval, toen de procenten verminderden en daardoor bij de ambtenaren de lust flaauwer werd, — dat een groot aantal tuinen in kwijnenden staat geraakten en weinig oogst afwierpen. Desniettemin moest er nu en dan in die tuinen door de bevolking worden gewerkt, al was het maar alleen, om bij de komst van hooge personaadjes te doen zien, dat men de zaak in orde hield en niet aan zich zelve overliet. Ik zal niet behoeven te herinneren, hoe weinig aanmoedigend dit is voor de bevolking, hoe de produktie daardoor van lieverlede moet verminderen, en hoe op die wijze uitgestrekte gronden inproduktief verloren gaan; terwijl de arbeid der bevolking noch voor haar noch voor den lande eenige vruchten afwerpt. Dit geldt niet alleen van de koffij, maar ook van andere kultures. Vijfentwintig goed geslaagde koffijboomen hebben meer waarde, dan honderdvijftig slecht geslaagde boomen, terwijl de arbeid in het laatste geval nog bovendien oneindig drukkender is. Zoo wel ten gevolge van onkunde als uit gebrek aan ijver, is deze waarheid uit het oog verloren.

Als eene bijzonderheid moet ik in 't voorbijgaan nog opmerken, dat in de laatste jaren niet genoeg werk is gemaakt van behoorlijke kweekerijen; en toch is dit een punt, 't welk in het algemeen met de meeste zorg diende te worden behartigd. Immers het gebruiken van minder goede plantjes (bibiet) kan op zich zelf aanleiding geven tot gebrekkige plantsoenen en vermindering der hoedanigheid van de vrucht — eene zaak, die te zeer bekend is, om er lang bij stil te staan. En op welke wijze is nu, vooral in de laatste jaren, algemeene uitbreiding gegeven aan de koffijkultuur? Jonge krachtige tuinen worden druk geoogst, en daarin treft men dus niet voldoende jonge plantjes aan, om er nieuwe tuinen mede te kunnen aanleggen. Van de vrucht wordt, tot het aanleggen van kweekbeddingen, weinig gebruik gemaakt. Algemeen worden alzoo de plantjes ter aankweeking gemakshalve genomen uit oude, uitgeputte koffijtuinen, waarin het gewoonlijk wemelt van jonge plan-

tjes. Immers, in zoodanige meestal verlaten tuinen wordt niet meer geplukt, zoodat natuurlijk de vruchten door overrijpheid op een meestal harden en onbewerkten grond vallen; de boonen ontkiemen dan onder zeer ongunstige omstandigheden en brengen niet dan zwakke en ziekelijke plantjes voort.

Indien nu de koffijkultuur geene uitzondering maakt op alle andere kultures, dan is het zeker, dat men tot het aanleggen van kweekbeddingen geen gebruik dient te maken van boonen of plantjes afkomstig van oude uitgeputte boomen, maar dat daartoe de beste vruchten van jonge, krachtige en geheel gezonde boomen met zorg moeten worden uitgezocht. Daarenboven moeten die vruchten nog worden aangekweekt in goede en met buitengewone oplettendheid daartoe opzettelijk bewerkte gronden, gelegen in een voor de koffijkultuur meest geschikt klimaat. Wanneer men bij zoodanige aankweeking tevens eene gedurige verwisseling met verschillende plantjes onderling in het oog houdt; wanneer men voorts niet meer schaduw aanbrengt, dan voor den gezonden groei van den boom noodig is, en niet meer aanplant dan de bevolking gemakkelijk kan onderhouden en door de ambtenaren behoorlijk kan worden nagegaan, dan is het onmogelijk dat de koffijkultuur achteruit zou gaan, evenmin als dit met eenige andere kultuur het geval zal zijn, zoo er maar dezelfde regelen van voorzorg bij in acht genomen worden.

Wanneer wij nu, na deze korte uitweiding, tot ons onderwerp terugkeeren en alles te zamentrekken, dan ziet men het kultuur-stelsel aanvankelijk worstelen met vooroordeel, daarna met overdrijving en vervolgens weder met verflaauwing. Hiervan is het natuurlijk gevolg, dat tegenwoordig in dat stelsel eene onbestemdheid heerscht, welke schier de vraag doet ontstaan, of het niet heeft uitgeleefd en voor iets beters dient plaats te maken.

Immers onder al deze omstandigheden zijn de pachten en landrenten aanzienlijk opgevoerd, terwijl daarentegen de middelen, waaruit die belastingen door de bevolking moeten worden opgebragt, vooral ten gevolge van minder voordeelige koffij- en padie-oogsten en andere teleurstellingen, bij de overige kultures en ondernemingen ondervonden, allengskens meer en meer verminderen. Daarbij stijgen de prijzen van de eerste levensbehoeften gedurig, mijns inziens *tegenwoordig hoofdzakelijk door het drukkende van de bazaar-geregtigheden, en niet door eenen overvloedigen gelds-omloop*, zoo als eenige jaren geleden het geval was. — Het is dus met grond te verwachten, (ja het zou onbegrijpelijk zijn indien het niet gebeurde), dat hieruit verwikkelingen zullen ontstaan, welke op sommige plaatsen al meer nabij zijn, dan kortzigtigen wel vermoeden. Wij gevoelen ons verpligt bij deze hoogst gewigtige aangelegenheid eenige oogenblikken stil te staan. Reeds meermalen is daarop, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, de aandacht gevestigd, en dat kan niet genoeg geschieden. Thans zijn die bazaar-verpachtingen de kanker, die knaagt aan de welvaart van de Javanen; maar indien men daarin niet spoedig hervormingen en verbeteringen aanbrengt, dan kúnnen ze wel eens gevolgen hebben, die niet zijn te berekenen.

Men is algemeen van oordeel, dat de heffingen op de bazaars, omdat de

tarieven, in verhouding tot de tegenwoordige hooge pachten, te laag zijn, geheel naar willekeur geschieden, en daarbij knevelarijen en misbruiken plaats hebben, die alle denkbeeld te boven gaan, zeer drukkend zijn voor de bevolking en belemmerend voor den kleinen handel. Om hierin te voorzien en tevens hooge pachten te behouden, wil men de tarieven verhoogen, tot welk einde men verlangt, dat op de bazaars onderzoek worde gedaan naar de prijzen der artikelen, welke worden omgezet. Die prijzen behooren evenwel, mijns inziens, niet te worden onderzocht op de bazaars zelve, omdat ze daar tot eene geheel onnatuurlijke hoogte zijn opgevoerd, daar ze zich natuurlijk regelen naar tjoeké (belasting), die geheven wordt en naar de knevelarijen, welke de bevolking op weg naar den bazaar heeft ondergaan. Men dient de prijzen te bepalen naar den maatstaf, dat de goederen verkocht worden zonder tjoeké; want doet men dit niet, dan verkrijgt men natuurlijk een tarief, gegrond op de knevelarijen van de pachters.

Overigens wil ik niet ontkennen, dat de misbruiken en ongeregeldheden wel voor een gedeelte het gevolg zijn van een te laag tarief. Ik voor mij geloof, dat het tarief tot dus verre als het ware slechts pro forma heeft bestaan, en houd mij overtuigd, dat van de invoering van dat tarief tot op heden daarvan weinig gebruik is gemaakt, anders dan bij geschillen. — De gevallen, dat iemand die de bazaars bezoekt het tarief bestudeert, behooren tot de hoogst zeldzame, om de eenvoudige reden, dat schier niemand onder de bevolking lezen kan. — Ook de meeste koelies van de pachters, die de tjoeké heffen, kunnen niet lezen, en ik ben er van verzekerd, dat de meesten niet eens weten dat er een tarief bestaat.

Hieruit laat zich ook de omstandigheid verklaren, dat in de residentie Soerakarta, bij weinig verandering en afwisseling in den omzet van goederen op de bazaars, in de laatste 10 jaren de pacht der bazaars, met een en hetzelfde tarief, van *f* 283,080: tot op *f* 444,120: is gestegen; iets 't welk tevens tot een onwederlegbaar bewijs verstrekt, dat de heffingen geheel naar willekeur plaats hebben en het tarief steeds niets ter zake heeft gedaan.

Nu is de willekeur van iedereen drukkend, maar ongelukkig degeen, die aan de willekeur van Chinezen is overgegeven, zoo als zulks in deze zaak met den Javaan het geval is.

Zoo als gezegd is — het tarief op zich zelf doet weinig ter zake. Laat het hoog of laag zijn, — noch de heffers, noch de verkoopers regelen er zich naar; de Chinezen heffen eigenlijk steeds zoo veel als ze maar denken meester te kunnen worden. Men sla de zaak maar eens naauwkeurig op sommige plaatsen gade, en men zal hetgeen hier beweerd wordt bevestigd vinden.

Wil men dus niet dat de bevolking gekneveld en hare welvaart vernield wordt, dan moet er niet alleen een tarief worden vervaardigd naar prijslijsten van de werkelijke waarde der goederen, maar vooral moet men tevens eene zoodanige kontrole op de heffers doen houden, dat daarvan niet ongestraft kan worden afgeweken; terwijl tevens zeer streng moet worden toegezien,

dat buiten de grenzen van de bazaars, langs de wegen, geene heffingen, onder welke benaming ook, plaats hebben; want vooral deze heffingen, onder de benaming van »penitie," zijn zoo algemeen en drukkend, dat ze het aanzien hebben, als onderhield men een troep stroopers, om alle vertier en welvaart onder de bevolking te vernielen.

Ik herhaal het — voert men, te gelijk met een verbeterd en verhoogd tarief, niet zoodanige kontrole in, dan kan men de zaak even goed laten zoo als ze is. Of, door zoodanige kontrole, de pachten aanvankelijk niet zullen dalen, moet de vraag niet zijn. Men stelt een tarief, dat men als billijk beschouwt, en met de opbrengst der verpachtingen, op dat tarief gegrond, moet men dan ook te vreden wezen. Is men dat niet, dan bewijst men, dat het billijke nog niet voldoende is en men moet maar laten knevelen, ieder om het hardst. Maar ik voor mij beschouw de vrees voor daling der pachten als overdreven, en houd het er voor, dat, wanneer er billijk geheven wordt, en men tevens streng waakt, dat de bevolking niet wordt bemoeijelijkt en mishandeld, zoodat zij zich, door niets belemmerd, naar de bazaars kan begeven, de omzet op de bazaars zeer zal uitbreiden en dit de mindere heffingen zal vergoeden. De ondervinding heeft zulks reeds meer dan eens bewezen. Wenschelijk zou het ook zijn, dat, aangezien de prijzen van sommige artikelen dikwijls belangrijk rijzen en dalen, aan de plaatselijke autoriteiten de magt werd verleend, om de tarieven tijdelijk te wijzigen.

Zoo als het tegenwoordig gaat kan het niet blijven, dit erkennen de pachters zelve. Het vertier wordt zoodanig onderdrukt, de kleine handel, die bron van welvaart voor de bevolking, zoodanig belemmerd en gestremd, dat zulks aanleiding *moet* geven tot botsingen, en tot eene duurte van artikelen van eerste levensbehoeften, die de armoede zeer zal doen toenemen en tot schroomelijke gevolgen zal leiden. Om één staaltje te geven, hoe ver de pachters gaan, teeken ik hier aan, dat zij heffingen doen van goederen, welke de bevolking als eerbewijs ter gelegenheid van de »poeassa" (vastentijd) aan hare hoofden brengt.

Wanneer men nu dit alles in aanmerking neemt, dan zou men, dunkt mij, in dezen stand van zaken, geheel verkeerd doen, er te zeer op uit te zijn, om hoofdzakelijk te trachten, dat de pachten en de landrente verhoogd worden, ten einde daarmede weder goed te maken, wat de kultures te kort schieten. Immers zou men al verder van den goeden weg afraken. Men zou op de bevolking verhalen, wat men verloor door verwaarloozing der kultures, die de eigenlijke bron van inkomsten van Java behooren te wezen. Men zou de bevolking al meer en meer doen verarmen, en ook van dien kant de kultures nog meer doen achteruitgaan.

Zoo als bereids is opgemerkt kan op Java de ontwikkeling van landbouw, handel en nijverheid niet, even als in meer beschaafde Europesche landen, geheel en onvoorwaardelijk aan de bevolking worden overgelaten. Het gouvernement moet hier veel doen, wat ginds een partikulier verrigt, en daarom zijn kultuur-procenten niet oneigenaardig, mits men maar naauwgezet

toeziet, dat daarbij, door ongelijkheid, het evenwigt in de verschillende takken van de dienst niet wordt verbroken. De landbouw is de hoofd- zoo niet de eenige bron van Java's rijkdom, en de wijze, waarop die behoort te worden geleid, is voldoende gebleken in het stelsel van kultures. Dat stelsel heeft, zoo als hierboven is betoogd en toegelicht, slechts gefaald, omdat men in sommige opzigten zeer verre is afgeweken van de beginselen, welke VAN DEN BOSCH voor dat stelsel ten grondslag heeft gelegd.

Wanneer dit nu eene uitgemaakte zaak is, dan behoort niet te worden geaarseld, om èn de padie-kultuur èn het stelsel, èn de heffing der renten, met het oog op de lessen der thans verkregen ondervinding, te herzien. Zoo alleen is er hoop, dat de kwijnende landbouw, handel en industrie op nieuw zullen herleven, overal weder bedrijvigheid te weeg brengen en algemeene welvaart onder de bevolking verspreiden. Gebeurt dit niet, *dan voorzie ik spoedig ernstige verwikkelingen en botsingen en welligt geheele omverwerping van het stelsel van kultures*, dat, in zoo ver het goed is begrepen en geleid, zulke rijke resultaten heeft geleverd *en nog leveren kan*. Gebeurt het niet, dan zal zeker daarvan het gevolg zijn, dat de belastingen, de afpersingen en de willekeur, waaraan de bevolking in alles is blootgesteld, zoo drukkend worden, dat zij er van lieverlede onder bezwijkt. Dan zullen de geldelijke opbrengsten weldra, in stede van een aanzienlijk batig saldo, een aanzienlijk deficit opleveren. Werd er dan in zulk eenen staat van zaken tot den verkoop of tot het afstaan van gronden, als een laatste redmiddel, besloten, dan zou men ook daarin niet naar wensch kunnen slagen, dan zou ook dit laatste middel, door de tegenwoordige verkeerde beginselen, bedorven zijn, en zoo zou onze ondergang en het ongeluk van Java zeker wezen.

Ten einde dit te voorkomen is het voor het tegenwoordige, naar 't mij toeschijnt, het beste, om het stelsel van kultures weder tot zijnen normalen toestand te brengen, en aan alles, dat thans onzeker, weifelend, tot een soort van ontbinding gekomen is, vastheid en soliditeit te geven. 't Komt mij voor, dat tot dit einde de volgende aangelegenheden, op de wijze als hierna zal vermeld worden, ten spoedigste afdoende hervorming en verbetering vereischen.

1) Alle willekeur bij het bepalen der landrenten behoort onmogelijk te worden gemaakt. — Tot dat einde behooren de rijstvelden te worden opgemeten en moet de produktie worden geconstateerd. Daarna dient men te bepalen, hoeveel de landrenten in iedere residentie zullen bedragen, daarbij, voor zoo ver plaatselijke gebruiken of andere omstandigheden zulks niet beletten, zoo veel mogelijk gelijkvormigheid betrachtende, ten einde voor te komen, dat het eene gedeelte der bevolking niet aanzienlijk meer opbrenge dan het andere (*).

(*) De redaktie zal wel niet behoeven te zeggen, dat zij zich volkomen met dit punt van den geëerden schrijver vereenigt. Meermalen, duizendwerf, tot vervelens toe, heeft zij hierop aangedrongen in de bladen van dit Tijdschrift. Bovendien zij het mij veroorloofd te verwijzen naar hetgeen in mijne »Reis over Java, Madura en Bali," daarover breedvoerig voorkomt. In mijne nota, ingediend bij gelegenheid van de behandeling der

Tevens behoort te worden gezorgd, dat de bevolking door de knevelarijen van de hoofden niet meer opbrengt, dan waarvoor zij aangeslagen is. Dit is eene zaak van zeer groot gewigt. Omdat de belasting ten behoeve van den lande wordt geheven, gebruiken de hoofden den naam van het gouvernement, om de bevolking te knevelen, maar tevens om haar tegen ons gezag te verbitteren.

Bij alle gouvernements kultures en inkomsten moeten de knevelarijen van Chinezen en hoofden vooral worden geweerd.

2) Er moet eene naauwkeurige volkstelling en klassifikatie plaats hebben, om bij den te verrigten arbeid naauwkeurig over de disponibele handen te kunnen oordeelen (*).

3) Naar gissing, doch zoo naauwkeurig mogelijk, moeten de bestaande woeste gronden worden opgenomen, en tevens worden uitgemaakt, zoo noodig nog door proefnemingen, voor welke kultures ze geschikt zijn.

4) Al de bestaande waterbronnen, rivieren en beken moeten worden opgenomen en onderzocht, welk gebruik daarvan, in het belang van den landbouw, kan worden gemaakt. Op die wijze zal blijken dat er nog veel te doen valt.

5) Zoo veel mogelijk dient te worden uitgemaakt, *welke* kultures vooreerst zullen worden ondernomen en op welke wijze, daarbij raadplegende de verkregen ondervinding. Het komt mij voor, dat het beste is, ze zoo veel mogelijk aan partikulieren bij kontrakt af te staan, maar op eene andere wijze dan thans geschiedt. Voorts dienen de kultuur-procenten te worden herzien, ten einde daarin meer gelijkheid te erlangen, en aan iedere kultuur eene gelijkmatige behartiging te verzekeren.

6) Er behoort te worden toegezien, hoedanig wordt beschikt over de sawah's, ten einde te voorkomen, dat niet hier en daar een aanzienlijk gedeelte der bevolking van rijstvelden verstoken blijft. In het algemeen moet streng worden toegezien, dat de padie-kultuur onbelemmerd voortgang kan

---

begrooting over 1850, heb ik onder de aangelegenheden, die als zeer schadelijk voor Java moeten beschouwd worden, vooral ook den willekeurigen, geheel stelselloozen aanslag der landrenten opgenoemd, en op eene naauwkeurige opname der velden aangedrongen. Bij de interpellatie van den heer SLOET TOT OLDHUIS, over den hongersnood in de residentie Samarang, heb ik, als een der voorname oorzaken van het heerschende gebrek, de wijze genoemd, waarop de landrenten worden geheven. Maar 't schijnt, dat, hoe algemeen men hiervan ook overtuigd zij, de regering te magteloos, te onverschillig of te traag is, om handen aan het werk te slaan en krachtige maatregelen te nemen.

DE REDAKTIE.

(*) Ook op deze belangrijke aangelegenheid hebben wij meermalen aangedrongen. In beginsel zijn wij tegen de heerendiensten, maar zoo men ze dan toch behouden wil, dient men wel te weten, over hoe veel en welke handen men te beschikken heeft; want anders vergt men ligt te veel, en loopt gevaar van zeer onbillijk in zijne eischen te zijn. Een gedeelte der tot de heerendiensten verpligte bevolking zal te veel moeten arbeiden, en een ander gedeelte in verhouding te weinig. Hoeveel kwaad hierdoor reeds is gesticht, is moeijelijk te gissen. Aan die drukkende en ongelijk werkende heerendiensten moet, volgens hetgeen door mij, bij gelegenheid der interpellatie van den heer SLOET TOT OLDHUIS gezegd is, ook de ellende van Samarang voor een groot deel worden toegeschreven.

DE REDAKTIE.

hebben, en de werkzaamheden bij de kultures zoodanig worden geregeld, dat de Javaan in den padie-aanplant zoo veel mogelijk vrij is; gelijk VAN DEN BOSCH zulks voorschrijft blijkens het volgende: »Den gemeenen man," zoo zegt hij, »beschutte men overigens zoo veel mogelijk tegen mishandelingen, »verligte zijne lasten, waar zulks maar kan geschieden, en kome hem, in »zijne kleine ongelegenheden, te hulp. Bij ongelukkige oogsten ontsla men »hem geheel of gedeeltelijk van het betalen der landrenten in verwoeste land- »streken, verschaffe men hem karbouwen en zaadkoorn, vermeerdere het ge- »tal der waterleidingen en verbetere de bestaande, zoodat hij zijne rijstvelden »kan uitbreiden en zijnen arbeid hem milde vruchten oplevert (*). In tijden »van gebrek zij men niet karig om rijst te doen aanvoeren en hem die om »niet te verstrekken. Voor niets is hij gevoeliger dan voor diergelijke gunst- »bewijzen, die veelal met geringe opoffering te verleenen zijn. Het is aan »soortgelijke middelen toe te schrijven, dat in zoo weinig tijds in de landen »aan het gouvernement afgestaan de verwoestingen van den oorlog hersteld »zijn, zoodat men naauwelijks de sporen daarvan nog ontdekken kan."

7) Naauwkeurig moet worden nagegaan hoe de heerendiensten werken. Ze moeten, waar het noodig is, beperkt worden tot het hoog noodzakelijke, opdat de krachten der bevolking niet voor een groot gedeelte verspild worden voor nutteloozen en inproduktieven arbeid.

8) De veeteelt moet men bevorderen, door de bevolking daartoe, door premies en andere middelen, aan te moedigen. Ook zou het goed zijn premies uit te loven bij den landbouw, namelijk aan Javanen, die, door eene doelmatige bewerking van een stuks gronds, een bijzonder grooten oogst hadden weten te verkrijgen.

9) Ter opbeuring van den kleinen handel en industrie moeten de bazaar-geregtigheden tegen eene meer billijke belasting verwisseld worden en, zoo dit niet kan, dan behooren de verregaande knevelarijen met meer gestrengheid te worden tegengegaan, dan, vooral in de laatste tijden, het geval is geweest.

10) Het muntstelsel moet op een meer geregelden voet gebragt worden, en vooral moet men voor den Javaan, of inlander in het algemeen, een cirkulerend medium trachten te verkrijgen, waarvan hij de waarde begrijpt en dat voor hem niet vreemd is.

11) Het personeel in de binnenlanden moet verbeterd en vermeerderd worden. *Hierbij dient in aanmerking te worden genomen, dat de nieuwe wetgeving zoo veel omslag te weeg heeft gebragt en nog brengt, dat het personeel in de binnenlanden tegenwoordig schier alleen daarmede voldoende bezigheid heeft.* Daarenboven is ook voor eene behoorlijke uitvoering van al het vorenstaande het personeel te zwak, zoodat, al wat men daarmede zou on-

---

(*) Had men deze wijze les van den staatsman wat getrouwer opgevolgd, dan zou de nood in de residentie Samarang niet zoo hoog gestegen zijn. Men schermt tegenwoordig met »het stelsel van VAN DEN BOSCH"; maar men schermt er mede in het wilde; men kent het niet meer. REDAKTIE.

dernemen, slechts half werk zou leveren, zoo als trouwens reeds meer dan eens afdoende is gebleken.

Ook dient het personeel te worden *verbeterd*. Ik bedoel daarmede, dat geen distrikten, afdeelingen of residenties aan onhandige of uitgeleefde handen mogen worden toevertrouwd. Indien wij de nadeelen, welke daarvan het gevolg zijn, slechts in geld berekenden, zouden ze blijken zeer aanzienlijk te zijn. Van de nadeelen, voor de bevolking daaruit voortvloeijende, spreken wij nog niet eens. Ieder landschap heeft ook te veel waarde, om het anders dan aan een goed en solide beheer toe te vertrouwen. Vooral ook dient het Javaansche personeel verbeterd te worden, 't geen geschieden kan, door kinderen van hoofden beter te laten onderwijzen en verlichte begrippen in te prenten. Niets is in mijn oog van meer dringende noodzakelijkheid dan het oprigten van scholen voor de Javanen.

Van den Bosch zegt omtrent het personeel:

»Ook een groote hinderpaal was aanvankelijk gelegen (doch is sedert werkelijk »verminderd) in de volslagen onkunde van vele ambtenaren in de meeste za»ken van landbouw en de vadsige geaardheid van anderen. Waar de resi»denten ijverig, bereidwillig en met bekwaamheid de zaken hebben bevorderd, »zijn ze naar wensch geslaagd; waar deze ontbroken hebben zijn teleurstellin»gen ondervonden. Ook in dit opzigt moet in het vervolg zonder oogluiking »worden gehandeld. Die de bekwaamheid of den wil niet bezit, om het gou»vernement zoodanig te dienen als het vorderen moet gediend te worden, »zoeke elders zijn bestaan enz."

Ik houd mij overtuigd, dat, wanneer men in voorschreven geest te werk gaat, alles weldra als met een nieuw leven bezield zal zijn. Spoedig zullen daardoor aanzienlijke meerdere voordeelen in 's lands kas vloeijen, die de uitgaven voor beter en meer personeel verre overtreffen; terwijl zulks tevens groote tevredenheid zal te weeg brengen bij de bevolking, en de thans schier algemeen heerschende ellende zal doen plaats maken voor overvloed en welvaart. Om een bewijs te geven voor hetgeen ik beweer, wil ik eindigen met de mededeeling van eene bijzonderheid, die door een feit bewijst, wat ik als waarheid heb voorgesteld.

In de afdeeling Pandeglang, residentie Bantam, was de assistent-resident H. werkzaam. Tegen het invallen van den westmoesson van 1848 op 1849, overlegde hij met den regent, op welke wijze de padie-aanplant het best te bevorderen zou zijn. Om te doen zien, dat hem dit ernst was, schreef hij hem al dadelijk aan, om, gedurende den tijd van het planten van padie, niet meer over de bevolking voor heerendiensten enz. te beschikken, dan *volstrekt noodzakelijk* was. Er moest tevens een belangrijke koffij-aanplant worden bewerkstelligd, van vijftig boomen per huisgezin. Ook dien aanplant regelde hij met den regent zoodanig, dat de werkzaamheden bij de padie-kultuur en koffij-kultuur elkander niet onderling konden hinderen of tegenwerken. Toen de werkzaamheden, even als de opname der padie, eenmaal goed geregeld waren, werden ze verder geleid en goed bewaakt. Het gevolg hiervan is

geweest, dat de regent, toen de heer H. reeds verplaatst was, hem geheel uit eigen beweging de resultaten mededeelde. Hij schreef in eenen brief van den 10 September j.l. onder anderen het volgende: »Tetapie darie hal tanaman koffij, seperti padoeka soehabat poenje prenta, samoea baik, dan tanam padie ini taun slamat samoenja djadi, seperti distrikt Tjimanok sadja kalebean dari taun jang soedah ada 2500 tjaing; Tjoemas 1500 tjaing, Baros 1000 tjaing, Kollelet 600 tjaing, Pandeglang 500 tjaing, samoea 6100 tjaing" (*).

Het ⅕ daarvan, dat als landrente wordt opgebragt, bedraagt 1220 tjaings, tegen *f* 30 de tjaing zoo als de marktprijs gewoonlijk bepaald wordt; dat geeft in geld *f* 36,600 meer in landrente voor het gouvernement, behalve de waarde naderhand van den koffij-aanplant, terwijl het overblijvende ⅘ gedeelte de bevolking verrijkt.

De weersgesteldheid heeft ongetwijfeld medegewerkt tot dit voordeelig resultaat, doch men stelle eens dat men over geheel Java eene dergelijke impulsie aan de kultures geve, dan is het zeker, dat de voordeelen zeer belangrijk zullen zijn.

Dit feit doet de waarheid van het door mij betoogde positief in het oog vallen. Java is een land dat bij een goed beheer overvloed *moet* hebben. Het is onverantwoordelijk, de bevolking van een land gebrek te doen lijden, dat telken jare eenige millioenen ten voordeele van het moederland verschaft. Intusschen is het van algemeene bekendheid, dat de pachten dalen, ten gevolge van de algemeen heerschende ellende. Het zou onvergeeflijk zijn om zoodanigen staat van zaken te laten voortduren.

(*) „Het koffijplanten geschiedt volgens de bevelen van mijnen hoogen vriend, en loopt zeer goed af. Ook het padie-planten is dit jaar zeer gezegend; zoo is er dit jaar, meer dan in het voorgaande, alleen in het distrikt Tjimanok reeds 2500 tjaings, Tjoemas 1500, Baros 1000, Kollelet 600, Pandeglang 500, te zamen 6100 tjaings."

Beschouwingen over den tegenwoordigen toestand van Java.

(EEN BRIEF AAN EEN VRIEND TE BATAVIA.)

BURGST, 6 Julij 1850.

Aan een kort betoog en eene wisseling van gedachten tusschen oude Indische ambtenaren nopens punten van algemeen belang voor Nederlandsch Indië, in Nederland, zal, hoop ik, in uw geacht Tijdschrift geene plaatsing geweigerd worden; weshalve ik de Redaktie zeer beleefdelijk verzoek, om de hier onder volgende letteren, door mij onlangs geschreven aan een oud, kundig en achtingswaardig vriend te Batavia, die omtrent het nut van het Europesche landbezit op Java niet eenstemmig met mij denkt, wel in hare bladen te willen opnemen, zullende ik hierdoor bijzonder worden verpligt.

Ik heb de eer enz. NAHUYS VAN BURGST

BURGST, 18 Junij 1850.

WAARDE VRIEND!

Uwe vriendelijke letteren van den 26 April, reeds den 15 dezer alhier ontvangen, waren mij regt aangenaam.

Ik zeg het u na, dat wij beide te oud zijn, om bijoogmerken te hebben. En er is nog iets, dat wij beide gemeen hebben, en hetgeen de zuiverheid onzer bedoelingen, zoowel als de goede trouw onzer zienswijze waarborgt, namelijk onze Christelijke liefde voor den goeden Javaan, wiens geluk wij beide trachten bevorderlijk te zijn, maar beide langs verschillende wegen.

Ik acht den Javaan gelukkiger op het land van den partikulier dan op gouvernementsgronden, en geloof het in het belang van den Javaan in de vorstenlanden te zijn, dat hij onder het beheer van den Europeschen landheer gebragt worde.

Gij gelooft het tegendeel, maar wat zijn uwe argumenten? De prinsen, zegt gij, die hun land verhuren, en waarvan de meeste (maar toch niet alle) vroeger hunne pacht in voor hunne huishouding benoodigde produkten bedongen, verteren nu in drie dagen (die termijn is toch wat al te kort genomen) het geld, hetwelk zij tweemaal per jaar ontvangen.

Maar dit mijn vriend! doet alleen de verkwistende prins. En wat deed hij vroeger? Hij zoog zijn land en volk uit, en geen hunner vergenoegde zich met de billijke en overeengekomen inkomsten van zijn land.

Wanneer de oude rijksbestierder DANOE REDJOE even zoo openhartig jegens u is, als hij niet mij geweest is, dan zal hij de waarheid van het boven gezegde bevestigen, en ieder ingezeten van Djokjokarta of Soerakarta, althans hij die daar eenige jaren gewoond heeft, zal hetzelfde herhalen.

De verkwistende prins wist zoowel vroeger als nu de middelen te vinden, om in korten tijd zijn geheelen pachtschat, ofschoon in produkten bedongen, te verteren.

Hij verkocht dikwijls zijne te veld staande vruchten aan den woekerenden Chinees, waartoe hij te eerder aangemoedigd was, omdat hij daarna van den o gedweeën inlandschen landman zonder gevaar gelden kon afpersen.

Maar voor dat ik van dit punt afstap, moet ik u de gegronde opmerking maken, dat het eene groote onbillijkheid is, om het verkwisten door den Javaanschen prins van zijnen geheelen pachtschat in drie dagen, alleen op rekening te stellen van het partikulier Europesche landbezit in de vorstenlanden, omdat ons gouvernement tienmaal meer landen van de grooten en prinsen in bezit heeft genomen tegen eene jaarlijksche geldelijke schadeloosstelling, en alzoo tien maal meer gelegenheid tot die verkwisting heeft gegeven, dan de Europesche landhuurders.

Een ander bezwaar door u tegen het Europesche landbezit in de vorstenlanden geopperd, is, dat een enkel indigoplanter zijne rijstvelden met indigo in stede van padie heeft beplant.

Toen ik lid van de hooge regering was, berigtte de met de inlandsche huishouding wel bekende resident VALCK, dat de rijstkultuur op de aan Europeanen verhuurde landen in het Djokjokartasche een weinig was achteruit gegaan. Ik gaf mijn ongeloof daarover aan mijne ambtgenooten te kennen, en provoceerde een onderzoek, door den resident zelven te bewerkstelligen, ten einde na te gaan, hoeveel rijstlanden ieder Europesche pachter bij het in huur nemen van zijn land gevonden, en thans onder kultuur had. Het bleek daaruit dat de bebouwde rijstvelden met meer dan de helft verdubbeld waren, en dat alzoo het eerste rapport daaromtrent fautief was.

Beide die bezwaren vallen derhalve als een kaartenhuis ineen. Maar al bestonden deze ook in wezenlijkheid en niet in uwe verbeelding, ook dan nog zouden er middelen te vinden zijn, om die geheel uit den weg te ruimen. Stel slechts vast, dat de Europesche pachter, die volgens bestaande bepalingen aan den verpachter het dubbele moet geven van hetgeen vroeger

door een inlandschen pachter is betaald geworden, de eene helft van zijnen pachtschat in huisselijke benoodigdheden en de andere in geld voldoe, en dat de huurder, die eene vermindering daarstelt in het getal zijner bebouwde rijstvelden, tot het betalen van eene groote boete zal verpligt worden.

Het verlies en de ruïne van vele Europesche landhuurders worden ook door kortzigtige en oppervlakkige beoordeelaars, die, gelijk gij, slechts een paar maanden in de vorstenlanden gelogeerd hebben, op rekening van het Europesche landbezit gebragt; maar laat het u door mij, die gedurende meer jaren in de vorstenlanden met het oppergezag is bekleed geweest, dan gij aldaar weken als bloote logeergast vertoefd hebt, worden herinnerd, dat dezelfde ongelukkige omstandigheden, waardoor niet zelden landpachters in Europa groote schade lijden, ook op Java oorzaak geweest zijn van den rampspoed van vele landhuurders.

De maatstaf, waarna zoowel op Java als hier te lande de pacht van een land geregeld wordt, zijn de prijs der produkten en de kosten van voortbrenging, onderhoud en afvoer van dezelve op het oogenblik van het sluiten van het huurkontrakt.

Wanneer nu eenigen tijd daarna, gelijk op Java heeft plaats gevonden, de prijs der produkten 50 pct. daalt, en de kosten van voortbrenging, onderhoud en afvoer van dezelve met 50 pct. vermeerderd worden, kan het dan eenige verwondering baren, dat vele der Europesche landhuurders op Java zijn geruïneerd geworden.

Vele dier landhuurders hebben daarenboven door eigene schuld en onvoorzigtigheid groote verliezen geleden, namelijk door koffijboomen te planten in gronden, die voor deze kultuur niet geschikt zijn.

Door al wat de ondervinding mij gedurende vele jaren van opmerking en onderzoek geleerd heeft, ben ik in mijne overtuiging versterkt geworden, dat het partikulier landbezit aldaar een zegen voor den inlander en ons gouvernement is, ofschoon ik niet wil ontkennen en zeer wel weet, dat vele inlandsche hoofden, die vroeger gewoon waren hunne ondergeschikte Javanen te knevelen en te onderdrukken, zeer veel door dat partikulier landbezit verloren hebben, omdat, wanneer zij hunne knevelarijen niet nalieten, en den boog te strak en te sterk spanden, zij dan hunne opgezetenen de wijk zagen nemen naar de partikuliere landen.

Gij zoudt mijn oude vriend geheel en al in mijne denkbeelden deelen, indien gij u de moeite wildet geven, om de zaak in loco grondig te onderzoeken, eene taak waartoe voorzeker een verblijf van twee maanden als logeergast in de hofplaats niet voldoende is. Veel evenwel zult gij in dien tijd kunnen leeren, bijaldien gij u bij oude en kundige ingezetenen van Soerakarta en Djokjokarta eens wildet vergewissen omtrent de volgende daadzaken, waarvan mijn bloot verhaal, het woord van een vooringenomen aanprijzer van de landhuur, u welligt geen genoegzamen waarborg voor de juistheid geeft, namelijk:

1. Of het niet eene waarheid is, dat een aantal van honderden eeuwen lang onbebouwd en braak gelegen landen, (om van vele slechts weinige te noemen) bij voorbeeld de hooge landen bij Boejoelalie van Bedoko, Simpae, Boeloes en Mandero, benevens Gagatan, Ampel en Getas door partikuliere landhuurders tot vruchtbaarheid zijn gebragt? bijzonder het land Gagatan, hetwelk voor vele jaren bekend stond, als een oord waar zich veel slecht volk en wild verscheurend gedierte ophield, en waar geene goede bruggen en wegen, maar groote wildernissen aanwezig waren, doch 't welk, nadat het aan een partikulier was verpacht geworden, als door eene tooverroede van gedaante is veranderd, en herschept tot een vruchtbaar oord met eene rustige, werkzame bevolking, goede bruggen en wegen, rijk in sawah's, bloeijende koffijtuinen en welig tierende suikervelden.

2. Of het niet eene waarheid is, dat er gedurende mijn verblijf in de vorstenlanden, op de landen aan partikulieren verhuurd, geen voorbeeld geweest is van eene prang-dessa (dorpsoorlog), welke zoo algemeen zijn in het niet verpachte gedeelte der vorstenlanden?

3. Of het niet eene waarheid is, dat het partikulier landbezit in der vorsten gebied een groote steun voor de inlandsche politie is? gelijk zulks almede kan blijken uit de officiële letteren van een hoofdambtenaar, die vroeger uit gebrek aan ondervinding geen voorstander van de verhuring van landen was, namelijk den kundigen heer LE CLERCQ, resident van Samarang, die in eenen brief aan de Hooge Regering van den 22 November 1833, het volgende schreef: »Aangezien het ontegenzeggelijk waar is, dat op de lan»den, welke aan Europeanen zijn verhuurd, de policie beter wordt gehand»haafd, dan in de provinciën, die door der hoven regenten en mindere die»naren worden beheerd, zoo is het voor de nabij gelegen bevolking in de »gouvernements-distrikten van belang, dat het land Gagatan verblijft onder »geleidelijke administratie van den tegenwoordigen huurder, die er steeds op »uit is om het plaatselijk bestuur dezer residentie (Samarang) de hand te »bieden ter voorkoming van ongeregeldheden en ter bewaring van rust."

4. Of het niet eene waarheid is, dat de inlandsche landman in den Europeaan een beter, billijker en zachtzinniger meester vindt, dan in zijn eigen landgenoot? waarvan ook de pangerang adipati MANKONEGORO zoo zeer overtuigd was, dat hij, bij de verhuring van eenige zijner gronden aan een Europeaan, uitdrukkelijk bedong, dat deze geene ingezetenen van zijne onverhuurde landen, op zijn land, als inwoners zoude mogen toelaten.

5. Of het niet eene waarheid is, dat, tijdens het heerschen der cholera morbus, de Europesche planters groote zorgen voor hunne ondergeschikte Javanen hebben aan den dag gelegd, en daarentegen de Javaansche prinsen en grooten van onvergeeflijke onverschilligheid hebben doen blijken?

6. Of het niet eene waarheid is, dat eenige partikuliere landbezitters, door op hunne kosten bezoldigde vaccinateurs, de inenting der heilzame koepokstof hebben aangemoedigd, terwijl de prinsen en grooten daarentegen hieromtrent

de grootste laauwheid hebben getoond, en het mij als resident der beide hoven de meeste moeite gekost heeft, om deze groote heeren te overreden, om de kinderen hunner ondergeschikte landlieden door de te Soerakarta en te Djokjokarta aanwezige Europesche vaccinateurs *gratis* op daartoe vastgestelde dagen te laten inenten, onder uitreiking aan de ouders van eene kleine geldelijke gratifikatie uit mijn eigen beurs ter meerdere aanmoediging.

7. Of het niet eene waarheid is dat de zoogenoemde Ketjoe-partijen (roovers, strooperijen), welke vroeger in de vorstenlanden omstreeks de Javaansche maanden Moeloet en Poeassa aan de orde van den dag waren, sedert het Europesche landbezit veel zeldzamer zijn geworden, en of het niet eene waarheid is, dat, gedurende mijne administratie als resident aan beide hoven, nimmer een opgezeten van een, aan een Europeaan verpacht, land in die strooperijen heeft deel genomen.

Wanneer nu alle deze daadzaken aan u door de getuigenis van onpartijdige waarheidlievende menschen worden bevestigd, en gij u daarenboven gelieft te herinneren, welke diensten in den laatsten vijfjarigen inlandschen oorlog aan ons gouvernement zijn bewezen geworden door Europesche landheeren, aan het hoofd hunner inlandsche opgezetenen, en hoe velen dezer laatsten met de wapenen in de hand, voor Nederlandsche belangen strijdende, den heldendood gestorven zijn, dan zou ik gaarne van u wenschen te vernemen, welke de nadeelen zijn, die gij tegen alle deze voordeelen zult kunnen in de weegschaal leggen.

Ik zou van nog vele meerdere voordeelen kunnen spreken, indien ik niet vreesde aan deze mijne letteren eene te groote uitwijding te geven.

Trouwens, in mijne gedrukte schriften, heb ik daarvan meer volledig gewag gemaakt, en ik behoef dus alles niet weder hier te herhalen.

Op het Europeesch landbezit in gouvernementslanden en den verkoop van gronden aan partikulieren aldaar, zal ik nader terug komen, zoodra ik bekend ben geworden met hetgeen gij beloofd hebt daartegen te zullen aanvoeren.

Voorshands kan ik u de verzekering geven, dat ik mij aan uwe zijde zal scharen, en het *concedo* uitspreken, bijaldien gij mij kunt bewijzen, dat alle de door mij aangewezen voordeelen van het Europesche landbezit hersenschimmig zijn, of zelfs ook te plukken zijn zonder dat landbezit, en dat wijders, bij uitzondering van den algemeenen regel, het Nederlandsch gouvernement in staat is, om alle die ontwikkeling aan de kultures te geven, en die vermeerdering van bronnen van welvaart daar te stellen, waartoe honderde partikulieren in staat zijn, en, volgens verklaring van een kundig gewezen minister van koloniën, het gouvernement niet bij magte is, zonder het aantal bezoldigde ambtenaren aanmerkelijk uit te breiden.

Stel mij dan tevens gerust, dat wij tegen het verlies van Java, waarvan ik wenschte dat het gouvernement voor alle gevaren de waarde wilde in zijn zak steken, en tegen de verovering onzer kostbare kolonie door een overmagtig

vijand gewaarborgd zijn, en dan zal uwe overwinning niets te wenschen overlaten.

Wat gij in uwe letteren omtrent onze, veel geld en menschen kostende citadellen, en de zoo hoog opgevoerde heerendiensten der Javanen aanvoert, daaromtrent bestaat tusschen u en mij eenstemmigheid van gevoelen, en reeds heb ik daarvan voor een gedeelte doen blijken in mijne »Beschouwingen over Nederlandsch Indië."

Dat gij het slot mijner brochure over het Europesche landbezit niet begrijpt, weet ik niet of aan u of aan mij te wijten is; en dat gij niet kunt beamen, dat geheime mededeelingen aan het gouvernement kunnen te pas komen in zaken, waarover mijn betoog handelt, doet mij ook voor u leed, en is, geloof ik, alleen het gevolg van overhaasting en gebrek aan rijpe overweging.

Gij zijt toch niet zoo een vreemdeling in de staatkunde, om niet te weten, dat de politiek van alle gouvernementen, bijzonder van die van den derden rang in magt en aanzien, niet gedoogt, om alle geheime motieven van hunne handelingen aan het publiek bloot te leggen.

Gesteld, mijne mededeelingen betroffen de openlegging van geheime machinatiën onzer magtige naburen, en de middelen om dezelve krachteloos te maken, zoudt gij dan denken, dat dit alles lippis et tonsoribus bekend zoude moeten worden gemaakt?

Onze wisseling van denkbeelden, mijn waarde vriend! kan misschien voor het algemeen van eenig nut zijn; laten wij derhalve daarmede voortgaan, en daarvan aanteekening doen in de publieke bladen, welke aan de belangen van onze Overzeesche bezittingen zijn toegewijd.

Gaarne wenschte ik, dat gij bij uwe rescriptie mij eens omstandig met uwe gevoelens omtrent den noodlottigen hongersnood, waardoor zoo een groot gedeelte van Java geteisterd wordt, wildet bekend maken; want van zoodanige verschrikkelijke ramp hebben wij, gij en ik, die toch Java reeds van het jaar 1802 en 1805 kennen, in vroegere dagen nimmer iets gehoord.

Ik wil u gaarne bekennen, dat ik mijzelven, op zoo een grooten afstand van Java, niet bevoegd acht, om daarover een juist oordeel te vellen, vòoral onder de omstandigheid dat er eene partij is, welke het kwaad tracht te vergrooten, en eene andere, die hetzelve poogt te verkleinen.

Het komt mij echter oppervlakkig voor, dat aan het Nederlandsch Indisch bestuur, met den besten wil ter wereld, het vermogen ontbreekt om het kwaad aanmerkelijk te lenigen; terwijl de partikuliere landheeren, ieder op zijn land, daartoe alle middelen hebben, gelijk wel is bewezen geworden door den heer VRIESE, bij gelegenheid van het misgewas en gebrek aan voedingsmiddelen, welke een paar jaar geleden ook het ongelukkig deel van zijne uitgestrekte landen geweest is.

Rampen van dien aard worden, niettegenstaande de voorgeschreven rapporten over den staat van het rijstgewas in gouvernementslanden, te laat aan

het bestuur bekend, terwijl men op de partikuliere landen daarvan vroeger kennis erlangt, en dus meer tijd heeft om daarin te voorzien.

Ontvang de verzekering van de voortduring eener vriendschap, welke reeds meer dan eene halve eeuw onbewolkt heeft stand gehouden, en geloof mij steeds,

Uwen, U hoogachtenden Vriend,

NAHUYS VAN BURGST.

VARIA.

Bij het lezen van de repliek op de door de Rotterdamsche Courant geleverde beoordeeling der brochure van den heer SMISSAERT, voorkomende in dit Tijdschrift van Februarij l.l., werd mijne aandacht gevestigd op de argumenten, aangevoerd tegen het bemesten der rijstvelden.

De schrijver zegt, dat daarmede nog geene proef genomen is, maar dat de ondervinding zou leeren, dat paddi, op bemeste gronden geplant, te weelderig zou groeijen, en veel stroo, maar weinig graan geven; — en om dit a priori te staven, voert hij aan: dat suikerriet, op gronden-geplant, die te voren niet voor die kultuur gediend hadden (?) te weelderig opgroeit, en veel water, maar weinig suikerdeelen bevat.

Men ziet, hier wordt bij analogie besloten. In eene vergelijking (in den zin van analogie) moeten de termen van het eene lid van dezelfde soort zijn, als de overeenkomstige termen van het andere. Laat ons onderzoeken, of dit hier het geval zij.

De termen van het eerste lid zijn:

Paddi, — bemeste gronden, — te weinig graan, — te veel stroo.

En van het tweede:

Suikerriet, — nieuwe gronden, — te weinig suiker, — te veel water.

Paddi. Eene moerasplant, die zonder ruime irrigatie schraal groeit.

Suikerriet. Eene landplant, die door ruime irrigatie slecht groeit.

Bemeste grond (in den regel). Vroeger lang bebouwd en bewerkt, meer of min uitgeput en van de ontbrekende bestanddeelen op nieuw voorzien.

Nog niet voor een zeker gewas gebruikte grond. Onzeker, of hij veel of weinig verloren heeft van de bestanddeelen, welke dat gewas vooral verlangt — of, — zoo de schrijver nieuwe grond bedoelt, — zulk een, die vroeger alleen met niet gekweekte planten begroeid, en nooit bewerkt is geworden. In den laatsten zin vat men hier doorgaans de woorden »nieuwe grond" voor suikerriet op (*).

Te weinig graan: — te weinig van een produkt, bestaande uit veel zet-

(*) Opzettelijk onthoud ik mij hier van de vermelding der gunstige uitkomsten, die de bemesting der graanvelden in Europa oplevert.

meel, eene hoeveelheid froteine (eiwitachtige) ligchamen, houtvezel, een weinig olie, benevens phosphorzuur, kalk, kiezelaarde, alkaliën, enz.

Te weinig suiker: — te weinig van een produkt, dat geene der straks genoemde bestanddeelen bevat.

Te veel stroo: — te veel van een produkt, dat voornamelijk uit houtvezel, eene kleine hoeveelheid proteine ligchamen; voorts kiezelaarde, kalk, phosphorzuur en alkaliën is zamengesteld.

Te veel water: — te veel van een produkt, dat geene der pas genoemde stoffen noodzakelijk bevat.

Uit deze korte uiteenzetting blijkt de ongelijksoortigheid der overeenkomstige termen, en dus de ongeldigheid der gestelde vergelijking. Immers de term: weelderig, in beide leden voorkomende, is niet wezenlijk, als zijnde in physiologischen zin veel te onbepaald. Dus vervallen ook de argumenten, die de schrijver aanvoert tegen de bemesting der rijstvelden.

Geenszins wil ik hier optreden als een onbepaalde voorstander van zulk eenen maatregel. Van de twee jaren, die ik nu op Java geleefd heb, is twee derde gedeelte besteed geworden in het onafgebroken bereizen van de binnenstreken des eilands. Ik heb tot heden ongeveer de helft er van gezien. Dit is ruim voldoende geweest, om mij te doen beseffen, hoe moeijelijk het zijn zoude, om die schier ontelbare Sawahs in eens aan een geregeld stelsel van bemesting te onderwerpen. Daarenboven zullen thans nog welligt vele Javanen niet gaarne dierlijke meststof op hunne velden brengen.

Maar aan den anderen kant hebben wij eenvoudig ons oordeel te raadplegen, om te begrijpen, dat bewatering alleen op den duur niet toereikend kan zijn, tot het in stand houden van de vruchtbaarheid der rijstvelden. Het is waar, dat door de organische en minerale stoffen, die het water der rivieren aanvoert, en in hoogst verdeelden staat afzet en verspreidt, eene zeer werkzame bemesting wordt daargesteld: — maar elk bewijs ontbreekt ons, om aan te nemen, dat zulk irrigatiewater de voor iederen grond noodige stoffen steeds en te regter tijd in genoegzame hoeveelheid bevat, ook al wierd dat water aan rivieren ontleend, die aanhoudend dezelfde hoeveelheid van dezelfde stoffen konden aanbrengen.

Doch er is meer. De verweering en afschuring der rotsen is het, waardoor de rivieren vaste stoffen in verdeelden staat kunnen toevoeren aan de benedenlanden. Allengs neemt de voorraad dier afvoerbare stoffen af. Ik zelf heb niet weinig hooge plaatsen gezien, waarvan het water reeds geheel helder afstroomde. Daár was, deels door den aanleg van koffijtuinen, de losmaking en wegspoeling der bovenaarde veel rasser geschied, dan de verweering der onderliggende rotsblokken. Zooveel rasser, dat een groot gedeelte dier tuinen zelve reeds bijna is uitgestorven, hoofdzakelijk door verlies van voedsel. Ik bedoel hier: sterk hellende gronden.

Is het hieruit dan niet te voorzien, dat de aanvoer van vruchtbaarmakende deelen door de rivieren op vele plaatsen eerlang ontoereikend moet worden,

en blijkt het hierdoor niet nog meer, dat het irrigatiestelsel tot bemesting op den duur niet voldoen kan?

De hoeveelheid rijst, van dezelfde plek en uitgestrektheid gronds verkregen, is op verre na niet altijd even groot; en een bouw sawahgrond, schoon van denzelfden aard, brengt op verschillende plaatsen dikwijls zeer verschillende hoeveelheden rijst voort. Dit heb ik uit veelvuldige berigten afgeleid, en het spreekt voor de onzekerheid der irrigatie-bemesting.

Op niet weinige plaatsen is eene vermindering der rijstproduktie per bouw gronds merkbaar, die, schoon niet in geregelde progressie, door vergelijking na zekere perioden in de oogen springt. Wij denken hier aan vermindering der door het water aangevoerde stoffen.

De reeds te dikwijls terugkeerende misgewassen in de rijstkultuur stip ik hier aan, zoo niet als een bepaald uitwerksel van — dan ten minste als aanzienlijk bevorderd door de twee straks genoemde omstandigheden.

Ik geef toe, dat, daar het paddistroo grootendeels op het veld blijft en verbrand of afgeweid wordt, een zeker gedeelte der uit den grond getrokkene voedselstoffen weder aan het volgende gewas ten goede komt (*). Maar dit is geene vergoeding voor het verlies der stoffen, die in het graan, het zaad aan den grond worden onttrokken. Daarenboven moeten wij niet vergeten, dat op vele plaatsen tabak, ook kadjang of andere aardvruchten als tweede gewas geplant wordt, en dat van deze weinig of niets op het veld terug blijft.

Dus al weder aanleiding, om voor het vervolg eene meer afdoende bemesting te wenschen, en om de irrigatie der sawah's alleen als physisch verbeterend middel, en dat wel enkel voor de paddi, in hare volle waarde te laten.

Het tegenwoordige onderwerp doet mij met een woord herinneren, dat zoo dikwijls aan het misbruik van het kultuurstelsel wordt geweten: de blijkbaar zeer armoedige toestand van een gedeelte der Javaansche bevolking; voorts misgewassen, hongersnood, volksverhuizing. Uit hoofde van mijn nog kortstondig verblijf op Java kan ik niet van verarming spreken.

Voor een gedeelte is ongetwijfeld de schrale opbrengst van vele rijstvelden en daarop gevolgde armoede aan de boven ontwikkelde oorzaken toe te schrijven; over andere moet ik hier zwijgen. Het is mijne roeping niet, mij in te laten met administratieve bijzonderheden, de wijze van werkverdeeling, heerendiensten, renteheffing, aanslag en wat niet al, waardoor niet alleen de inlandsche, maar ook de gouvernementskultures nadeelig zullen aangedaan zijn. Bijgedragen hebben deze bijzonderheden er zeker veel toe, om den staat van zaken te doen verachteren; maar ik schrijf hier geen algemeen opstel tot verbetering der rijstkultuur, en het behoort aan plaatselijke amb-

---

(*) De schrijver zegt verkeerdelijk: „de voedende kracht der zon." *Voedende kracht* kan alleen van *voedsel* uitgaan, en dus wel geen attribuut van de *zon* zijn.

tenaren die zaken in het licht te stellen. De aard van hunnen werkkring geeft er hun de beste gelegenheid toe.

De toestand der rijstkultuur heeft hoogst gewigtigen invloed op die voor de Europesche markt. Doch niet minder belangrijk is het te onderzoeken, in hoeverre de wijze zelve, waarop de gouvernementskultures hier thans gedreven worden, tot derzelver ongunstigen toestand heeft medegewerkt. Ik bedoel vooral de mate van zorg, vlijt en kennis, daarbij aan den dag gelegd. De aard van mijnen werkkring en de wijze waarop ik tot heden op Java verre het grootste gedeelte van mijnen tijd heb doorgebragt, namelijk: reizende in de binnenlanden, door koffij-, thee- en kaneeltuinen, door suiker-, indigo- en tabaksvelden; dit heeft mij in staat gesteld, om over de drie straks genoemde punten te oordeelen. Het is hier de plaats niet, om mijne waarnemingen en de gepaste herstellingsmiddelen mede te deelen; doch bevestigen kan ik ten volle, wat reeds meermalen in het openbaar is gezegd en geschreven, dat de toestand dier kultures, vooral van de koffij en indigo, over het algemeen slecht, ja onrustwekkend is te noemen; dat zij, veel meer nog dan de rijstkultuur, aan spoedige verbetering behoefte hebben. Een grooter kultuur-personeel, met meer kennis toegerust, meer ontvangbaar voor onderrigt, zou het kwaad stuiten, zoo door mindere zamenhooping van arbeid, als door het betoonen van meer zorg en vlijt, waardoor de man van ware kennis bijna altijd gekenmerkt wordt.

BUITENZORG, 23 Mei 1850.

FROMBERG.

Den 8sten Mei l.l., des avonds, greep wederom het jaarlijksche openbaar examen der weeskinderen in het Parapatan-gesticht plaats, ten aanhoore en ook ten meesten genoegen des publieks. Wij zullen den loop van dit examen, dat zich niet van anderen van dien aard onderscheidt, niet in de bijzonderheden volgen. Het zij genoeg gezegd, dat de vorderingen der leerlingen (thans 64 in aantal) de verwachting van alle aanwezenden ver overtroffen. Volmondig eere den onderwijzers, die voortdurend met zooveel zorg en moeite de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling dezer verlatene kinderen van Europesche afkomst behartigen en met alle mogelijke middelen bevorderen. Volmondig eere der binnenregentes, die ook in moeijelijker omstandigheden ten dezen jare, zich voor de huishoudelijke orde en tucht de zorgvuldigste handhaafster, voor het welzijn van elk der haar toevertrouwde panden zich de teederste, naauwlettendste, liefderijkste en weldadigste moeder heeft betoond. Hare taak is, bij de zorg voor eigen gezin, inderdaad eene der zwaarsten welke wij kennen; daarom driewerf eere aan haren vrouwelijken moed en volharding!

Eere vooral aan bestuurderen van het gesticht!

Wat deze hulpbehoevende kinderen aan ouderlijke leiding en toezigt moeten

ontberen, wordt door de belangelooze christenliefde en den waren ijver van het bestuur ruim vergoed. Wie der ingezetenen van Batavia was niet meermalen getuige hoe deze edele mannen met standvastigen ijver, scherpziende wijsheid en onverflaauwde geestdrift al hunne krachten aanwenden, om den bloei van dit gesticht te bevorderen en om het de nuttigste leden aan de maatschappij te doen schenken? Kort slechts mogt men zich verheugen aan den waardigen LAUNIJ de leiding der algemeene belangen dezer inrigting te zien toevertrouwd. Door zijn droevig uiteinde is ook aan de Parapattanweezen een krachtige hoofdsteun te vroeg ontvallen. Zijne nagedachtenis blijve hun heilig!

De moeijelijke taak is thans opgedragen aan den heer J. C. SMULDERS, president der Javasche bank. In betere handen kon het bestuur niet overgaan, dan in die van hem, een der braafsten onzer medeburgers. Mogen de nog eugdige krachten van dat grijze hoofd vele jaren aan het heil dezer kinderen zijn toegewijd! — Eere ook aan de tegenwoordige regering van Indië, waar en in zoo verre haar de eer naar billijkheid toekomt! Het Parapatan weezengesticht is haar den meesten dank verschuldigd voor de belangrijke ondersteuning, door haar jaarlijks geschonken. Zij ga voort op dien weg. Het nationale vermogen is goed besteed, wanneer het aan de vorming van kweekelingen voor het rijk van verstand, deugd en godsdienst wordt ten koste gelegd.

Wij zouden ook aanmerkingen kunnen maken, doch zij betreffen den aard van ons onderwijs in het algemeen; hier is het dus de plaats niet om ze ter sprake te brengen. Met den schrijver in het Tijdschrift voor N. Indië (Maart 1850) zijn wij het volkomen eens, dat openbare schoolexamens en prijsuitdeelingen, als schadelijk voor de jeugd en bedriegelijk voor de toeschouwers, ten eenenmale en voor altijd behooren te worden afgeschaft. De directie van het Parapattan-weezengesticht moge dat ook zoo inzien, hoezeer wij hierbij moeten herinneren, dat bij het openbare examen, waarvan wij thans spreken, de leerlingen, op verzoek der meesters van het gesticht, door eenen anderen onderwijzer werden ondervraagd, en, niettegenstaande de ongewoonheid, toch vrij en openlijk de doorslaandste proeven gaven, dat zij aan de beste schoolleiding zijn toevertrouwd. Trouwens, indien eenig ingezeten van Batavia nog aan de wezenlijke deugdelijkheid van dit onderwijs mogt twijfelen, dan voegen wij hem toe, dat hij zich, even als wij een en andermaal deden, eens onverwacht in de school van het gesticht begeve en de verschillende klassen met een scherpziend oog doorloope. Dan zal hij, even als wij, ontwaren, dat de scholieren nog veel beter opstellen kunnen maken, nog veel vlugger lezen enz., dan wij bij de buitengewone gelegenheid van het openbare examen mogten opmerken.

Er is nog eene opmerking, welke wij niet verzwijgen mogen. In het vorige jaar beklaagden wij ons over het geringe aantal bezoekers bij gelegenheid van het openbare examen, over de schijnbaar weinige belangstelling van het Bataviasche publiek. Maar hoe verheugend was het nu te ontwaren, dat er naau-

welijks, laat ons liever zeggen volstrekt geene, ruimte in het lokaal genoeg was om de omstanders naar wensch te plaatsen. Ingezetenen van Batavia! het doet ons goed! Zoo komt er allengs een betere geest in deze maatschappij, door u krachtig bevorderd. Het kan niet missen, of die geest, die belangstelling voor hetgeen in waarheid goed is, zal allerweldadigst werken, niet slechts voor dit gesticht, maar voor alles. Breidt dien geest uit, versterkt zoodoende den band tusschen Nederland en deze gewesten, uwe kinderen zullen u daarvoor dank weten! M.

Hebt uwe kinderen lief! Is het niet geheel overbodig deze les, zoo geheel uit de natuurlijke betrekking van ouders en kinderen voortvloeijende, te herhalen? Ach, ware het zoo! Wierd er nimmer tegen haar gezondigd, dat wil zeggen: hadden alle ouders hunne kinderen op de regte wijze lief! Dan zou ons geslacht van zelf opgroeijen voor kennis, arbeid, deugd en godsdienst; dan zou onze maatschappij zich inderdaad de heerlijkste toekomst mogen beloven. Maar dat is zoo niet. Onze algemeene opvoeding laat nog veel te wenschen over; ja, het moge eene harde uitspraak zijn — ontelbaar vele kinderen worden in den kring des huisselijken levens bedorven. Niet het allerminst levert Oost-Indië daarvan voorbeelden op. Die treurige dagelijksche ervaring spiegelde de hoofdkommissie van onderwijs alhier zich onlangs levendig voor oogen, en van daar hare inhoudrijke cirkulaire, te vinden in het Tijdschrift voor N. Indië, 1ste aflev. 1850, bladz. 73 en verder, aldaar teregt een merkwaardig stuk genoemd. Wij wenschen er nog bij te voegen »uitmuntend." Zij betoogt zeer uitvoerig voor het Indische publiek het nut en de wenschelijkheid der oprigting van *bewaarscholen*, en deelt daarvan tevens een ontwerp mede. Na al hetgeen in dat stuk over dit onderwerp gezegd is, achten wij eene uitweiding van onze zijde geheel onnoodig. Bij de lezing en herlezing zullen vele ouders de zaak, even als wij, hebben toegejuicht en hun, die het denkbeeld opperden, dank weten. Maar wie had kunnen verwachten de kiem zoo spoedig tot ontwikkeling te zien komen? Hoeveel zwarigheden hoorden wij bij al de toejuiching niet in het midden brengen, vooral door hen, die geneigd zijn elke verandering, elken vooruitgang in het maatschappelijke leven als eene utopie of als een pium desideratum te beschouwen en te verwerpen! »Als er één wil is, dan is er één weg" zeggen de Amerikanen, en dit zien wij hier ten volle bewaarheid. Ziet! Batavia mag zich in het bezit van ééne bewaarschool verheugen en reeds is er sprake van eene tweede. Een bewaarschool — en die gerustelijk door elk mag bezocht worden! — terwijl wij dit artikel schrijven, 24 kinderen van 2—6 jaren uit allerlei standen, zelfs uit den eersten, tellende.

Eene korte beschrijving dezer eerste bewaarschool moge der aandacht niet geheel onwaardig worden bevonden. Welligt strekt zulks om de algemeene deelneming te bevorderen. — Zij wordt gehouden in een vrij ruim huis,

links van den weg naar Passar-bahroe, onder toezigt van twee gehuwde Europesche lieden, aan wie een jongenskweekeling uit het Parapatan weezengesticht ter hulp is toegevoegd. In eene lange voorzaal ziet gij de scholiertjes zich vrolijk vermaken met kinderspelen van allerlei aard, te veel om op te noemen, dat niet slechts strekt om de kleinen zoet te houden, maar tevens om de jeugdige opmerkzaamheid te vestigen en het kinderlijke vernuft te scherpen. Ter zijde van het huis onder een afdak, vindt gij eenen grooten schommel, wipplank en een en ander wat meer dadelijk tot de gymnastie behoort. Van 8—9 uur 's morgens en van 3—4 uur 's middags mogen de kinderen zich daar het ligchaam oefenen, tegen eenen ladder, touwen enz. enz., zoo als van zelf spreekt, onder de noodige zorg en oppassing. Het schoolprogramma schrijft verder voor: van 9—10 bijbelsche verhalen, naar aanleiding van aanwezige prenten; van 10—11 uren leeren van letters door middel van lettercuben, leestafels enz.; 11—12 u. leeren tellen door middel van ballen, blokjes enz. Van 12—2 u. wordt er gegeten en wat rust genoten en van 2—3 u. vertellingen van verschillenden aard uit het dieren- en plantenrijk. Van inlandsche bedienden zijn de kinderen hier niet, zooals te huis, omringd; de omgang geschiedt in het Hollandsch, zoodat zij van zelf die taal wel voor hun Maleisch moeten leeren verwisselen. In 't kort, de denkbeelden in de cirkulaire der hoofdkommissie uitgedrukt, worden zooveel mogelijk gevolgd. Belangrijk is gewis de opmerking, dat de kinderen onder dat alles in het algemeen zoowel tevreden zijn, dat men een dag te huis blijven als schoolstraf bezigt. Het is hier alsof zij uit spelen gaan, en toch gaan zij eigenlijk uit leeren. Wij nemen hier afscheid van deze inrigting voor de eerste opvoeding, haren instellers en verzorgers den besten zegen op hunnen arbeid, aan de Indische ouders eenen geest van voortdurende belangstelling en algemeene deelneming, aan hun kroost, na de welbesteede schooljaren, een leven van kennis, liefde, deugd en godsdienst en dezer maatschappij eenmaal de braafste en nuttigste leden van ganscher harte toewenschende.

Batavia, Mei 1850.

Talloos zijn de weldaden, sedert ruim eene halve eeuw door de Maatschappij tot nut van 't algemeen aan het Nederlandsche volk geschonken. Ook zou het niet noodig wezen daarop de aandacht te vestigen; want ieder weet, welk belangrijk aandeel door haar aan de algemeene verlichting werd en nog wordt genomen, en hoe zij hare pogingen met krachtige hand, bezadigden moed en verstandig beleid al verder en verder uitbreidt. Inderdaad, dat ligchaam, zamengesteld uit een zeer belangrijk en edel deel onzer natie, staat daar, trots alle stormen der wereld, waardig en vast, in zekeren zin eenig in zijne soort en als een toonbeeld voor andere natiën, wat de goede geest van vereeniging vermag. Hoe veel heeft vooral de ontwikkeling

onzer vaderlandsche burgerjeugd niet aan haar te danken? De wensch, dat zulk een groot en krachtvol ligchaam zijne werkzaamheden ook, zooveel mogelijk, over de naauw aan Nederland verbonden Indische gewesten uitbreide, komt hier niet voor het eerst op, maar ontstond reeds vóór ettelijke jaren hier en daar in den boezem van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen zelve, en heerscht daar nog gelijk wij weten, bij voortduring en toeneming. Alleenlijk mogt zij hare rijpheid nog niet beleven. En wanneer wij nu letten op de teekenen des tijds, wanneer wij nu met blijdschap lichtpunten in eene langdurige duisternis zien flonkeren, wanneer wij door de volksstem meer en meer en van verschillende zijden het verlangen hooren uiten, dat ook aan de oorspronkelijke bewoners van Indië, meer bijzonder aan de Javanen, het middel en de stoffe tot verstandelijke ontwikkeling en zedelijke verheffing worden deelachtig gemaakt, en dat zulks de taak en heilige verpligting van ons, Nederlanders, is, zooals de Engelschen die in hunne bezittingen met alle vermogen vervullen, — zouden wij dan onze gedachten niet als van zelven vestigen op onze »Maatschappij tot nut van 't Algemeen?" Zouden wij dan haar niet wenschen te zien optreden als eerste zaaijer van het zaad van kennis en deugd, en als de magtigste hefboom voor logge geesten, door eene eeuwen lange onderdrukking ontzedelijkt en verachterd? Inderdaad, nieuwe arbeid, maar ook een nieuw loon en frissche lauweren wachten die voortreffelijke instelling onzer landzaten daar ginds! Reeds heeft de Maatschappij tot nut van 't Algemeen sedert jaren een departement te Soerabaija. Zou het wel zoo geheel tot de vrome wenschen en onbereikbare oogmerken behooren, wanneer zij ook op de andere hoofdplaatsen van Indië, met name te Batavia, Samarang, welligt ook te Soerakarta, Pasoeroean, Makassar en Padang afdeelingen telde, waarmede zij in min of meer direkt verband stond? Zou dat geene edele vereeniging en zamenstelling zijn, eensdeels om de Europesche bevolking van Indië naauwer aan de vaderlandsche burgers te verbinden; anderdeels om in Indië zelf een meer algemeen leven, en daardoor een krachtiger overwigt te wekken; maar eindelijk ook, om over die zoo veel behoevende en in ontwikkeling achterlijke gewesten een weldadig licht te doen schijnen en de goede pogingen onzer tegenwoordige regering in de hand te werken? Wij weten het: de Nederlandsche natie begint meer en meer hare christelijke roeping en haar naauw belang jegens Oost-Indië te beseffen. Zij wenscht daaraan zooveel in haar vermogen is, eene weldaad te bewijzen, en vindt geen beter geschenk dan de kiemen der beschaving. Wel nu! de weg daartoe is voor ons sedert lang geopend. Onze Maatschappij tot nut van 't Algemeen trachte zich uit te breiden in Indië, om door eendragtige, volhardende zamenwerking naar het groote doel te streven: Verstandelijke, industrieële en zedelijke ontwikkeling der inboorlingen van dezen archipel, vooral van Java.

BATAVIA, Mei 1850. M.

Geen echt vaderlandsch gemoed kan het onverschillig wezen, hoe de vreemdeling over ons volk oordeelt, en zulks te minder, wanneer het woord aan de pen van groote, alom gelezene en erkende autoriteiten ontvloeide. Niemand zal onder onze Hoogduitsche naburen aan eenen BÜLAU de autoriteit ontzeggen, terwijl het beroemde »Staats-lexikon van VON ROTTECK en WELCKER (1848)," gewis ook in handen is van vele onzer beoefenaren der geschiedenis en vooral van velen onzer staatsmannen. Bij het openslaan van het tiende deel van dat meesterwerk, op bladzijde 220, zal de volgende, letterlijk vertaalde zinsnede van BULAU gewis elken Hollandschen lezer even als ons, hoogst pijnlijk treffen.

»De Oost-Indische eilanden. Deze myriaden van eilanden vormen bijne eene »wereld in het klein. Wanneer wij den rijkdom en de weligheid der natuur, »den overvloed zoowel als de kostbaarheid van de voortbrengselen dezer ei»landen overwegen en daarbij de vele bogten hunner kusten, welke zoozeer »het verkeer der volken en de kultuur bevorderen, in aanmerking nemen, »dan moeten wij de schitterendste voorstelling van de geestelijke ontwikkeling »der hier levende menschen verwachten. Maar helaas, wij vinden zoo tame»lijk het tegendeel daarvan. Moge ook min of meer de gloeijende zon hier »nederdrukkend op den geest werken — het is vooral het *despotisme*, dat »wij als de grondoorzaak van den geestelijken stilstand en het bederf (ver»sumpfung) dier eilanders moeten aanzien, nevens datgene, wat de natuur in »glansvolle pracht en overvloed schiep, hebben wereldlijke en geestelijke on»derdrukking intellectuële ellende en armzaligheid, verval en smaad der »menschheid voortgebragt. Helaas, tot heden hebben de Europeanen ongelijk »veel meer kwaad dan goed gesticht, en in het bijzonder treft zulk een ver»wijt den *Hollanders*, die zich hier voornamelijk hebben vastgezet, en die, »vervuld van de kleingeestigste, bekrompenste (krämenhaftesten) en elke hoo»gere zielsverheffing verlammende zienswijze, hunne edeler roeping in deze »gewesten geheel verloochenden en kleinmoedig (engherzig) ter zijde schoven, »en niets beters kenden en erkenden dan: op welke wijze zij het grootste »geldsbedrag aan deze of gene kolonie konden afpersen. Hebben alzoo de »Europeanen zich tot heden op deze Oost-Indische eilanden slechts bij uitzon»dering en zeer zelden in waarheid verdienstelijk gemaakt, nevens bijna tal»looze verwijtingen, aan de uitbreiding en het behoud hunner heerschappij »verbonden, zoo koesteren wij toch de vaste hoop, dat ook hier de zaken »gewisselijk veranderen en wezenlijk ten beste omkeeren zullen."

Zoodanig voor de oogen der geheele wereld nedergeschreven oordeel, maakt op ons eenen diepen, smartvollen indruk. Wij wenschen zulke openlijke verwijtingen en beschuldigingen van despotisme, bekrompenheid, uitzuiging, geldafzetting en zedelijken moord wederlegd en ontzenuwd te zien? Bij den bezadigden nadenker komen van zelf zoo vele vragen op, van wier juiste beantwoording de eer of oneer der Nederlandsche natie, het geluk of ongeluk van deze millioenen eilandbewoners afhankelijk zijn; want wij moeten er wel op drukken: voor de geheele beschaafde wereld worden wij ten toon gesteld

door eene erkende autoriteit. Behalve de bovenaangehaalde woorden heeft die schrijver nog meer gedaan. Namelijk: hij stelde ons in hetzelfde artikel over Oost-Indië scherp tegenover de Engelschen in Hindostan én Bengalen. Hoort wederom zijne woorden (bladz. 217):

»Wij beschouwen de heerschappij der Engelschen in Oost-Indië als eene »ware weldaad voor dat zoo talrijke volk (de Hindoes), omdat hetzelve daar»door uit zijne onbuigbare, verbeende afzondering van de geheele overige »wereld getrokken, en tot bevrijding uit zijne tegennatuurlijke verhoudingen »gebragt werd, tot verlossing waaruit het zelf de zedelijke kracht sedert lang »niet meer bezat, en omdat het eindelijk, met weinige woorden gezegd, »daardoor in den kring der algemeene, zuivere humane vorming getrokken »en dientengevolge dit groote lid der gezamenlijke menschheid daarvoor (voor »de beschaving) wordt gewonnen."

Er moet, vooral thans, ernstig en gestreng onderzocht worden, of en in hoeverre het oordeel en de vergelijking van BULAU naar waarheid en regtvaardig, dan wel logenachtig, overdreven en onregt waren. Dat is de taak, de pligt van elkeen, die het wel met zijn vaderland en deze gewesten meent. Deinze slechts niemand voor het aanschouwen der waarheid terug, al ware haar blik ook bestraffend en hare vingerwijzing vermanend!

BATAVIA, Mei 1850.

Wij hebben dezer dagen iets zien gebeuren, waarop voorzeker niemand en de persoon, wien het betreft, in het allerminst had gerekend. Wij bedoelen het eervolle ontslag van onzen resident, die nog kort geleden zoo zeer de goedkeuring van de hooge regering mogt ontvangen over zijne genomen maatregelen tot leniging van den bestaanden hongersnood in Demak en Grobogan (*). Ieder, die met de zaak bekend was en deze goedkeuring vernam, begon zich zelven reeds wijs te maken, dat de menschelijke wezens, die hij langs de groote wegen van honger had zien omkomen, misschien slechts beelden zijner fantasie waren geweest. En toch schijnt het publiek beter geoordeeld te hebben en ingelicht geweest te zijn dan het gouvernement. Immers *nu* wordt de resident ontslagen — iets, 't welk het publiek reeds zes maanden geleden begreep, dat noodig was, toen de regering zijne handelingen goedkeurde. Dezelfde zwakheid en beginselloosheid, als in deze handelwijze, zien wij, maar in eenen ongekeerden zin, in 't geen te Djokjokarta is gebeurd. Daar werden de resident en assistent-resident uit hunne betrekkingen ontzet uithoofde van een laakbaar gedrag. Eenigen tijd later werden die ambtenaren echter wederom hersteld, en ontvingen voor het onverdiende leed, dat hun was aangedaan, eenen niet minder belangrijken post. Hier te Samarang worden de handelingen van den resident openlijk goedgekeurd, —

(*) Zie dit Tijdschrift, 1850, aflevering 5, blz. 390 e. v.

maar eenige maanden later volgt er (wonderlijk gevolg eener goedkeuring!) een eervol ontslag op. En, zonderlinge zamentreffing?" — dat ontslag was gedagteekend twee dagen na de aankomst der mail van Maart, die ons hier de interpellatie van den heer SLOET TOT OLDHUIS overbragt. Die interpellatie moge wat te uitgebreid zijn, en hier en daar wat te wenschen overlaten, zeker is het een verblijdend verschijnsel, dat men begonnen is voor de regten van eene goede bevolking te velde te trekken. Dat is hoogst noodig!

Jammer is het evenwel, dat de vertegenwoordigers in Nederland niet beter worden ingelicht omtrent hetgeen op Java in verschillende residentiën alzoo voorvalt. Dat is vooral ook toe te schrijven aan de knellende banden, waarin men de drukpers hier nog houdt, en de bevreesdheid van de meesten voor de plak van den despoot, als het uitkomt, of zij gepraat of geschreven hebben. Wenschen wij, dat dit anders mag worden en de publiciteit zegevieren. Dan zullen de handelingen van menig ambtenaar aan het licht komen, en ieder zal zich wachten — veel kwaad zal worden voorgekomen — en het gouvernement zal in kracht en gezag toenemen, naarmate zijne dienaren het minder zullen compromitteren.

Ik wil u, als een bewijs hoe noodzakelijk meer publiciteit is, eenige bijzonderheden medeelen. Wij begeven ons op een uitstapje van Samarang, eerst naar Pakalongan.

Wat ons hier ter ooren komt is een staaltje van de wijze, waarop de Javanen aan de knevelarij der Chinezen op de bazaars zijn blootgesteld. Geheel Pakalongan is er vol van! Onlangs begaf zich eene ontelbare menigte inlanders bij den controleur om te beklagen, dat men hen soms 1½ en 2 malen de waarde van hunne goederen liet betalen, als ze deze op de markten wilden brengen; ze riepen zijne hulp en tusschenkomst in. De controleur, wetende dat het eene teedere zaak was ging er den resident over spreken. Eerst werden zijne pogingen niet met een goeden uitslag bekroond, maar eenige dagen later ontving hij tot zijne groote verwondering; het bevel om de knevelarijen der Chinesche pachters sterk te keer te gaan. Onmiddelijk werden de tarieven op de bazaars en paseiban's (pleinen voor de huizen van aanzienlijken) aangeplakt, de policie waakte en strafte de overtreders, de bevolking gevoelde zich gelukkig. Doch hare vreugde duurde niet lang. De tarieven verdwenen weldra, de policie hield zich stil, de Chinezen staken de neuzen in den wind, en — alles ging zijnen vorigen gang. Waarschijnlijk had de hoofdpachter van de bazaars geklaagd en gedreigd: »als het zoo moet dan kan ik mijn pachtschat niet betalen, en lijdt het gouvernement er groote schade bij!" De bevolking werd opgeofferd aan de belangen der schatkist!

Wij gaan verder naar Tagal. Heeft de residentie Samarang in het afgeloopen jaar een bedroevend schouwspel opgeleverd, en is daarvan de welverdiende en hoog noodige publiciteit gegeven — te verwonderen is het, dat niemand uit de residentie Tagal nog zijne stem heeft laten hooren, anders dan in partikuliere gesprekken. Men weet dat reeds sedert lang door fabrikanten vertoogen

zijn ingediend tegen de misbruiken, die er volgens hunne meening zouden heerschen. Het is algemeen bekend, hoe men daar zoogenaamde pasanggrahans bouwt, dat eigenlijk plaisirhuizen zijn voor den resident; ze worden voor verre weg het grootste gedeelte door bijdragen der bevolking opgetrokken, en zouden door een partikulier voor geen *f* 8000 gebouwd kunnen worden, een groot verschil met de opgave van den heer SMISSAERT, die ze, in zijne brochure, algemeen op *f* 1000 stelt. Ofschoon dit alles nu bij het gouvernement bekend is, gaat men met het opbouwen van dergelijke huizen voort. Te Djati-barang was men onlangs met het vervaardigen van zulk eene woning bezig; de steenen waren reeds gebakken, pannen en hout gereed gemaakt; ongeveer 400 tot 450 balken waren door de bevolking verzameld. Toen het bestuur aandrong op de ijverige voortzetting van het werk, zeiden de inlanders onder elkander. »hoe is het mogelijk, wij zijn doodarm, velen sterven van honger, reeds meer dan 1200 zijn overleden!" En inderdaad men verzekert, dat de inlanders aldaar er als geraamten uitzien, en het onbegrijpelijk is, hoe men nog zulke zware diensten, boven hunne gewone verpligtingen van hen durft eischen. In een ander distrikt in dezelfde residentie neemt het verhuizen sedert de laatste 12 maanden al meer en meer toe. Bij de 800 Javanen zijn uit verschillende dessa's weggeloopen. Alles het gevolg van honger en gebrek. 't Is van algemeene bekendheid, dat bijdragen van eenige fabrikanten, reeds sedert eenigen tijd, verzachting en ondersteuning hebben aangebragt. — Maar wat helpen die bijdragen wanneer de ongelukkigen toch met zulke zware en wij durven zeggen ongeoorloofde heerendiensten, als wij zoo even noemden, bij voortduring gekweld worden, alleen in dessa Pausegan, in het distrikt Doekoewringin, bevolkt met 150 zielen, zijn 120 menschen omgekomen!

Ik vernam te Tagal nog eene bijzonderheid, die het wel de moeite waard is op te teekenen. 't Is bekend, dat onderscheidene dessa's verpligt zijn, om ten gebruike van reizigers langs de verschillende wegen, zoogenaamde regentspaarden te onderhouden. Zij, die er gebruik van maken, zijn verpligt de bevolking daarvoor te betalen. Maar dat gebeurt zeer zelden door hen, die met hooggeplaatste personen op eenen goeden voet staan. Als eene curiositeit laat ik hier de kopij volgen van eene circulaire, die door den resident van Tagal in Januarij 1849 onder no. 265 aan de meeste ambtenaren en ingezetenen der residentie werd gezonden:

»Bij deze heb ik de eer U mede te deelen, dat Vrijdag en Zaturdag den 9 en 10 Februarij de venductie zal worden gehouden te Pakalongan, in het residentiehuis aldaar, van den inboedel van den heer S. P. SCHIFF, *benoemd direkteur der kultures*, bestaande in goed gedresseerde wagen- en rijpaarden, zeer fraaije rijtuigen, zadels, voorts bijzonder nette meubelen enz. enz. Voor de heenen terugreis, ter bijwoning dezer venductie, zullen mits met vier personen te gelijk reizende, *partikuliere paarden kosteloos* worden verstrekt, terwijl *gouvernements postpaarden tegen betaling* voor een ieder afzonderlijk verkrijgbaar zullen worden gesteld" enz.

In de residentie Cheribon vernam ik, dat de vooruitzigten mede niet gun-

stig zijn. Nog niet hersteld van den ramp, die de bevolking vroeger door misgewassen en andere omstandigheden heeft ondervonden, dreigt het ongeluk haar van vele zijden op nieuw. De landrenten zijn hoog opgevoerd, maar kunnen op vele plaatsen bijna niet worden opgebragt. Men beweert, dat er streken zijn, waar de Javaan de landrente van 1848 nog in 1850 moet aanzuiveren, terwijl hij daarbij ook nog die van 1850 te dragen heeft.

Samarang, 16 Junij 1850. T. T.

DELFT, 14 Julij 1850.

Mijnheer de Redakteur!

Het koncept van onderstaand advijs werd door mij gevonden in de nagelatene papieren van z. exc. den luitenant generaal B. MERKUS DE KOCK; dewijl het onderwerp, daarin behandeld, tegenwoordig dikwerf ter sprake komt, zal het stuk welligt de plaatsing in uw geacht Tijdschrift waardig zijn; mogt dit ook uwe meening zijn, dan heb ik de eer het u daartoe aan te bieden.

Na u de verzekering mijner hoogachting aangeboden te hebben noem ik mij

UEDs. dienstwillige Dienaar:
A. W. P. WEITZEL.

DJOKJOKARTA, (1 of 2) Julij 1826.

Het behaagde uwe excellentie bij missive van den 24 Junij j. l., no. 25, mijne konsideratiën te vragen op eene missive der Indische regering, houdende hare konsideratiën en advijs op een adres van den heer DIARD, strekkende tot bekoming in huur of pacht voor den tijd van 99 jaren van de bovendistrikten van de gewezen residentie Krawang.

De heer DIARD het voornemen hebbende de kultuur op het eiland Java te verbeteren en uit te breiden, en planten en gewassen over te brengen en aan te kweeken, welke op Java nog vreemd zijn, verdient, na mijn inzien, alle mogelijke ondersteuning, vooral daar hij de presumtie voor zich heeft door zijne kennis daarin te kunnen slagen.

De kwestie over het al of niet toelaten eener Europesche kolonisatie is in deze kolonie door zoo vele bekwame pennen behandeld en zoo vele kundige mannen in Engeland en in Britsch Indië hebben over het voor- of nadeelige daarvan geschreven, dat ik vermeen deze kwestie, hoe belangrijk ook, stilzwijgend te mogen voorbijgaan.

Ik geloof dat zonder maatregelen met meer klem op de Indische bevolking werkende, aan eene verbetering en uitbreiding van de kultuur van artikelen voor de Europesche markt geschikt, weinig gedacht behoort te worden.

De Javanen zullen, wanneer zij dienaangaande eene volkomen vrijheid bezitten, weinig anders dan padie, eenige aardvruchten en andere artikelen

voor de huishouding aankweeken; het is algemeen bekend, dat zonder de bemoeijenis der residenten de koffijtuinen spoedig verwaarloosd zouden zijn.

Dit als eene waarheid aannemende, zoude ik mij veel meer met voorstellen tot eene Europesche kolonisatie dan tot het weder invoeren van gedwongen leveranciën kunnen vereenigen.

Al hetgeen de heer MEIJLAN in het midden brengt ten voordeele van het landelijk stelsel en al hetgeen ten voordeele van dat stelsel boven de gedwongen leveranciën gezegd of geschreven is, juich ik volkomen toe; niemand kan meer dan ik van de billijkheid en de nuttigheid van hetzelve doordrongen zijn; langzamerhand zal dit stelsel aan de Javanen alle onzekerheid benemen en daden van willekeur verhoeden; hetzelve geeft bovendien aan het gouvernement ruime middelen van inkomsten, die daarbij duurzaam zijn.

Ik deel ook in het gevoelen door den heer MEIJLAN ontwikkeld, dat de grond, de Indische bevolking daarop gezeten en de arbeid door dezelve daaraan besteed, bij de landbouwende geneigdheid van den landaard op Java, als de eerste en zamenwerkende oorzaken van het publiek vermogen op het eiland moeten beschouwd worden.

Doch ik vermeen tevens, dat men gevoegelijk aan eenige Europeanen, in de kultures ervaren, eenige landen in huur kan doen afstaan, of hen tot het verkrijgen derzelve behulpzaam kan zijn, zonder de bevolking zoo zeer te benadeelen, en veel min zonder 's lands inkomsten te verkorten.

Zoo als de vorstenlanden thans georganiseerd zijn en beheerd worden, mits men het denkbeeld niet hebbe die aan het gouvernement te trekken en als de overige residentiën te reorganiseren, zie ik er geen nadeel in, om aan Europesche landbouwers toe te staan van eenige landen aldaar in huur te nemen, mits geene te groote voorschotten op de huur aan de verhuurders worden gegeven, voor eene goede behandeling van het volk worde gezorgd en aan de huurders geene magt over het volk worde gegeven.

Insgelijks geloof ik dat men aan eenige kundige en vertrouwde Europesche kultivateurs gelegenheid kan verschaffen om eenige stukken gronds in de residentiën in huur te nemen.

In het algemeen zal men zich bij dergelijke transactiën aan de publikatie van den 5 Januarij 1819 (Staatsblad no. 10) kunnen houden, doch ik geloof nogthans dat die publikatie eene herziening vordert, daar het kontinuëren op die wijze daarbij voorgeschreven te moeijelijk en voor den huurder te onzeker is; men dient dessa'sgewijze en met de hoofden der dorpen te kunnen kontrakteren, en het gouvernement moet alsdan door de residenten doen zorgen dat zoowel de verhuurders als de huurders aan derzelver verpligting voldoen, want anders kan eene kostbare en belangrijke onderneming door weinige inlanders, die niets te verliezen hebben, worden geruïneerd.

Ik neem geenszins voor bewezen aan, dat indien aan eenige Europeanen der kulture kundig, wordt toegestaan, zich op Java neder te zetten, de inlandsche bevolking van zoodanige landen dienstbaar of ondergeschikt zoude worden gemaakt, dat al de winsten, voor zoo verre die te behalen zijn, naar

de Europesche ondernemers zullen toevloeijen en dat de inlandsche bevolking zoude afdalen tot den staat van bloote daglooners.

Als daglooners zullen zij ruim zooveel verdienen als noodig is om die artikelen aan te schaffen, welke zij vroeger zelf teelden, anders zullen zij geene daglooners worden, en des noods zich getroosten om met derzelver huisgezin naar elders te trekken, dan hier komt nog bij, dat de bewoners van verhuurde landen, meestal padivelden te bewerken hebben, en een Europeesch landbouwer, die zijn belang kent, zal wel zorgen dat het geringe volk weldadig worde behandeld.

Ik geloof wel dat de Europeanen, welke hier te lande landbouwers wenschen te worden, eene te hooggespannen verwachting van hunne onderneming hebben. Op den duur kost het arbeidsloon te veel, dan ik deel daarom geenszins in de vrees, dat wij te rijken schat van koopwaren den handeldrijvende wereld zullen kunnen aanbieden, indien de landbouwer veel koopwaren bezorgt, zal de koopman dezelve wel weten te slijten.

Ik zoude ook geen duizend of onbepaald aantal landbouwers willen toelaten, maar hier en daar in minbevolkte streken eenige den landbouw kundigen te verspreiden, komt mij inderdaad niet ondoelmatig voor.

Dit zal geenszins onze lijnwaadfabrieken beletten te ontluiken, geld zal er zeker altoos hier moeten worden aangevoerd, hetgeen ook wel weder het geval in Britsch Indiën zal worden, zoo zulks niet reeds weder bestaat, want zoowel wij als onze naburen moeten China van spetie voorzien, maar kunnen wij door vermeerdering van kultuurartikelen ontberen, die wij thans uit Britsch Indië trekken, dan verliest dat gewest een van deszelfs tegenwoordige middelen om geld te bekomen.

De uitgestrektheid, de waarde en de sterkte der bevolking van de distrikten welke de heer DIARD aanvraagt, zijn mij onbekend, en ik ben hier niet in de mogelijkheid dienaangaande eenige informatiën te bekomen, ik weet dus niet of hij te veel vraagt en evenmin welke middelen de adressant bezit om de noodige voorschotten, aan eene groote onderneming eigen, te doen, uwe excellentie dienaangaande voldoende verzekering hebbende, zoude ik adviseren aan den heer DIARD deszelfs verzoek toe te staan op de voorwaarden hiervoren door mij ontwikkeld.

De luitenant gouverneur generaal van Nederlandsch Indië.

Aan zijne excellentie den kommissaris generaal over Nederlandsch Indië.

Fragmenten eener Reis over Java.

(Door Dr. P. BLEEKER.)

Reis door de Binnenlanden van Midden-Java.

HOOFDSTUK XV.

VAN BANJOEMAS OVER BANDJAR NEGARA NAAR DIËNG EN WONOSOBO.

Wegen in Banjoemas. Landstreek langs de Seraijoe. Bandjar negara. Togt naar den Prahoe. Het gebergte van Karang kobar. Singomerto. De Laweh. Peganten. Andere dorpen in het gebergte. Hoogland van Batoor. De Petarangan. Weg naar Diëng. Kawa Dringo. Het Doodendal. Plateau van Karang-tenga. Telaga Leri. Goenoeng Pedatti. Telaga Merdada. Plateau van Diëng. Tempelruinen. Telaga Palekambang. Kawa Tjondro di moeka. De Pangonang. Telaga Troes. Plateau van Pandeng. De Pakoeödjo. De Serodjo. Over landbouwende Europesche kolonisatiën op Java. Landstreek tusschen Diëng en Wonosobo. Telaga Mentjer.

Wij hadden nu de lage landen der twee fraaiste rivieren van zuidelijk Java bezocht. Thans zouden wij de trotsche landschappen bezoeken, in welke die rivieren ontspringen, landschappen, welke onbetwistbaar tot de schoonste van Java behooren. Ik bedoel het groote Seraijoe-dal en het dal der Progo.

De hoofdplaats Banjoemas, in het zuiden van het Seraijoe-dal geplaatst, is het vereenigingspunt van de groote wegen, welke het dal in alle rigtingen doorsnijden. De voornaamste dezer wegen zijn, behalve de reeds beschrevene naar Bagelen en Tjilatjap, de volgende. 1°. De weg naar Bandjar negara en Wonosobo. Deze gaat oostelijk van Banjoemas af, blijft tot Bandjar négara aan den regteroever der Seraijoe en volgt nagenoeg den loop dezer rivier, komt te Bandjar negara aan den linkeroever en stijgt dan, zich meer en meer van de Seraijoe verwijderende, naar Wonosobo. 2°. De weg naar Tegal Cheribon en de Preangerregentschappen. Deze begint te Banjoemas aan den linkeroever der Seraijoe, loopt regt noordwaarts en onverdeeld tot aan Soekaradja, en splitst zich daar in twee hoofdtakken, een' oostelijken die over

Poerbolinggo naar Tegal geleidt en een' westelijken, die over Poerwokerto onverdeeld voortloopt tot aan Adjibarang en zich daar splitst in 2 wegen, waarvan de een naar Tegal voert (over de westelijke hellingen van den Slamat), de andere westwaarts voortloopt, tot dat hij zich in het distrikt Dajaloehoer nogmaals verdeelt in takken, die met Cheribon en de Preangerregentschappen in gemeenschap staan.

Den 20 September vertrokken wij van Banjoemas naar Bandjar negara. Deze regentschapshoofdplaats ligt op 31 palen afstands noordoostelijk van Banjoemas, aan de Seraijoe. De breede rijweg is goed onderhouden en loopt, niet ver van de Seraijoe, langs talrijke dorpen, midden door rijst- en indigovelden. Van die dorpen zijn van eenig belang Somogedeh (paal 2 van Banjoemas), aan het 30—40 voeten breede riviertje van denzelfden naam; Piassa (paal 5), aan een gelijknamig riviertje van 40 voeten breedte, met postgebouw; Karang sahari (paal 7—8), nabij de 50 voeten breede Kali Gebelán, met bazaar; Sapi, met postgebouw (paal 10), aan de 80 voeten breede Sapi; Pinangon (paal 11); Bantar, eene grootere dessa, met postgebouw (paal 16); Mandi radja (paal 17); Poerwonegara (paal 20); Bodjong sahari, met postgebouw (paal 21), en Bawang, insgelijks met postgebouw (paal 26). De geheele landstreek biedt fraaije en zeer afwisselende gezigten aan op de haar in de nabijheid en in de verte begrenzende bergen.

Bandjar negara heeft weinig merkwaardigs. Het residentiehuis, de regentswoning en de paseiban onderscheiden zich niet door fraaiheid. De geheele plaats is bevolkt met ruim 1100 Javanen en eenige Europeanen en Chinezen.

Ons reisplan bragt mede, langs den grooten weg van Bandjar negara naar Wonosobo door te reizen. Lang echter had ik reeds gewenscht, het Prahoegebergte te bezoeken. Ik won daarom te Bandjar negara inlichtingen in, of ik de reis over Batoor en Diëng naar Wonosobo binnen twee dagen tijds zou kunnen maken, in welk geval alleen het mij mogelijk was, die reis te ondernemen, omdat ik volstrekt den 22 September te Wonosobo moest zijn. De inlichtingen waren zeer bevredigende, en een uur later zat ik te paard, om het gebergte te beklimmen en nog voor den nacht eenige duizenden voeten hoogte te bereiken. De regent van Bandjar negara, een jong mensch van toen omstreeks 20 jaren, was mij behulpzaam in het verstrekken van transportmiddelen, en deed mij door een inlandsch hoofd vergezellen.

Naarmate men de groote vallei van de Seraijoe doortrekt en hare noordoostelijke grenzen nadert, wordt het dal enger en enger en nemen de hetzelve omringende bergtoppen eene trotschere houding aan.

Eenige palen ver hield ik nog den rijweg naar Wonosobo. De dessa Sokanandi passeerde ik bij paal 33 (van Banjoemas), en het dorp Kali binda bij paal 34. Indigo en rijst waren de voornaamste kultures in deze landstreek. Het terrein begint zich nu aanmerkelijker te verheffen, 't geen vooral in het oog valt door den terrasvormigen aanleg der rijstvelden. Het gebergte van Karang kobar had ik links van mij. Men wees mij daarin aan de toppen Pawinean, Mahoe en Klantjong, die 3000—4000 voeten hoog zijn.

Bij paal 35 gaat in noordelijke rigting een voetpad van den weg af. Dit is het pad naar Batoor en Diëng, hetwelk, hoezeer ongeschikt voor rijtuigen, zich toch gemakkelijk te paard laat beklimmen. Waar dit voetpad den weg verlaat, ligt de dessa Singomerto, hoofdplaats van het distrikt Singomerto. Een tak der Seraijoe, ongeveer 100 voeten breed, doch ondiep en met eene bedding van groote trachietblokken, scheidt Singomerto van de dessa Kalonamba. Nu verheft zich het terrein met sterke hellingen en begon ik het eigenlijke gebergte te beklimmen. Een zonderlinge bergtop vertoont zich even voorbij Kalonamba, in het noordwesten. Deze top is door eene steilwandige kloof in twee spitsen gespleten en de buitenhellingen dezer bergspitsen, vooral die, welke naar de Seraijoe gekeerd zijn, dalen nagenoeg loodlijnig naar den dalbodem. De inboorlingen noemen deze toppen Goenoeng Laweh. Zij maken een gedeelte uit van den Pawinean.

Naarmate men hooger komt, ontwikkelen zich meer en meer de vergezigten op het Seraijoedal en het tegenoverliggende Kendanggebergte. De weg naar Batoor slingert zich langs de hellingen van den Klantjong. Dezen berg, p. m. 3000 voeten hoog, overgetrokken zijnde, bevond ik mij in een geheel bergachtig land, met talrijke verspreide toppen en eene schrale vegetatie. Den Prahoe zag ik er nog ver op den achtergrond in het noorden ten oosten. Tusschen de vele toppen zijn talrijke kleine lagchende valleijen, in het diepste van welker bekkens schuimende beekjes, terraswijze aangelegde rijstvelden besproeijen. De weg loopt, met groote bogten en hooge golvingen, eenige palen ver door dit terrein. Dan stijgt men meer aanhoudend en bereikt men wel onderhouden en uitgestrekte koffijtuinen. Enkele dorpen liggen schilderachtig in de valleivormige ravijnen. Rijstbouw ziet men op deze hoogte niet meer.

Den togt door de koffijtuinen maakte ik onder begunstiging van hevige stortregens. Tegen den avond bereikte ik de dorpen Ploembangan en Peganten. Peganten ligt ongeveer 4000 voeten boven de zeevlakte, is tamelijk bevolkt, heeft eene druk bezochte marktplaats en een pasangrahan. De dessa ligt op ongeveer 16 palen afstands van Bandjar negara. Ik overnachtte er in den pasangrahan. De koude is hier 's nachts reeds zeer gevoelig en was mij te hinderlijker, omdat mijne kleeren hun ruim deel van de stortregens gekregen hadden.

De vegetatie in de onmiddellijke omstreken van Peganten is arm aan boomen. Enkele ingasboomen beschaduwen de dessa. Bamboe is er schaarsch en schijnt uit de lagere streken overgebragt te zijn. Palmen ontbreken er natuurlijk geheel. Daarentegen zijn varenkruiden en malastomaceën er overvloedig. De voornaamste planten, die ik er overigens zag, waren de soemboeng, oetjan djawa, poeloetan, patjar aijer, singanen, wari wari rompoet, kemadoe, sidagori, wedoesan en andam.

Met het aanbreken van den volgenden dag zette ik mijne reis te paard voort. Tusschen Peganten en Batoor liggen nog meerdere dorpen in het gebergte verspreid. Semaran, met 60 inwoners, ligt 1½ paal boven Peganten;

Ploenjaran, met 80 inwoners, 4 palen boven Peganten; Pakoendoengan, met 50 inwoners, 5 tot 6 palen boven Peganten, en Soember, met 60 inwoners, in de nabijheid van Batoor. Tusschen Semaran en Ploenjaran worden de gezigten vrij, niet alleen op de kleine valleijen van het gebergte, maar over geheel het gebied der Seraijoe en zijn oostelijk grensgebergte, op den Soembing en Sindoro en op den Bisma, een' nader te beschrijven top van den Prahoe.

Boven Pakoendoengan komt ook de Slamat ver in het westen ten noorden te voorschijn, en de Raga djambangan, een meer dan 5000 voeten hooge berg zuidelijk van Pekalongan, in het noordwesten. De vegetatie is op deze hoogte, en zelfs tot Batoor toe, zeer schraal. Boomen zijn er weinig talrijk en klein, en slechts de varens, waaronder vele gleicheniaceën, bekleeden overvloediger den deels naakten, deels mosachtigen bodem.

Te Pakoendoengan is men door een langen bergrib van het Batoorsche hoogland gescheiden. Dezen rug beklommen hebbende, ziet men dat hoogland voor zich uitgebreid en Batoor in de verte, aan den voet de tegenovergestelde grenzen van het plateau. De wegwanden, die hier en daar in het gebergte zijn gekapt, bestaan uit vulkanische asch en puin, laagswijze boven elkander geplaatst. Dwars door dit plateau reed ik op Soember en Batoor aan, en bereikte Batoor nog vóór den middag.

Batoor is eene vrij groote dessa, bevolkt met 400 Javanen en ongeveer 200 Chinezen. Hare huizen zijn meest van planken gebouwd en inwendig voldoende tegen het koele klimaat beschut. Batoor ligt aan de noordzijde van het plateau, ongeveer 5200 voeten boven de zeevlakte en aan den zuidelijken voet van den Goenoeng Petarangan, een steile bergtop, die zich nog ongeveer 800 voeten boven Batoor verheft en aan zijne zuidelijke helling nagenoeg boomloos is. Batoor bloeit door den handel in tabak, die in het hoogland en ook in de omstreken van Diëng de voornaamste kultuur der inlandsche bevolking is. Voor het gouvernement worden in deze streken slechts koffij en thee gekultiveerd. Te Batoor is eene druk bezochte marktplaats en een goede pasangrahan, waar doortrekkende reizigers tamelijk comfortable kunnen logeren. Batoor is distrikts-hoofdplaats. Er is ook een Europeesch ambtenaar geplaatst.

Te Batoor hield ik mij slechts eenige minuten op, gebruikte in den pasangrahan eenige ververschingen, waaronder ik voor dezen keer ook telde eene door een goed vuur verbreide warmte, en steeg toen weder te paard.

Van den pasangrahan ontwaart men den Djimat in N. O., den Nagasahari in O. t. Z. en den Bisma in Z. O. Deze drie toppen behooren allen tot den grooten rand van den verheffingskrater van den Prahoe.

Het hoogland van Batoor heeft eene strekking van het westen naar het oosten, in welke rigting ongeveer zijne lengte-as valt. Het ligt geheel buiten den kring van den wijden verheffingskrater van den Prahoe, doch staat met dezen in gemakkelijke gemeenschap door een breed pad, dat tusschen den Djimat en Nagasahari door naar het plateau van Diëng geleidt.

Ter weêrszijde van dit pad liggen, binnen den kring van eenige palen diameter, de talrijke merkwaardigheden van den Prahoe, werkzame en onwerkzame kraters, gas-, modder- en zwavelbronnen, solfataren, meeren, merkwaardige dalgronden, eruptiekegels en eindelijk nog talrijke oudheden uit den Hindoe-tijd van Java.

Slechts eenige weinige uren waren ter mijner beschikking en ik moest mij alzoo bepalen tot het bezoeken van de merkwaardigste dezer merkwaardigheden. Ik begaf mij alzoo achtereenvolgens naar de Kawa Dringo, het zoogenaamde Doodendal, de Telaga Leri, de Telaga Merdada; vervolgens naar het plateau van Diëng, met zijne meeren en tempelruïnen, de Kawa Tjondro di moeka, en de solfatara op den top van den Pakoeodjo.

De Kawa Dringo ligt op ongeveer 5000 schreden afstands van Batoor, aan de noordwestelijke helling van den Djimat, den zelfden top van den rand des grooten verheffingskraters van den Prahoe, die ook het Doodendal bevat. Ten einde deze Kawa te bezoeken, sloeg ik den weg in naar Diëng. Ik passeerde eerst eenige theetuinen en de kleine dessa Poetjoekan en volgde toen een zijpad, dat links van den weg afgaat en met tallooze kronkelingen door eene slechts met struiken en lage planten bedekte streek op de Kawa aanloopt. Kawa Dringo is eigenlijk eene warme wel, die, behalve water, veel gas ontwikkelt. Gas en water hebben de ontleede welwanden losgeweekt en in eene modderachtige massa veranderd. Deze massa drukt op de opwellende stoffen, doch de veerkracht van het gas werkt onafgebroken tegen die drukking en werpt den modder in grootere of kleinere massa's met geweld in de hoogte, terwijl het gas, vermengd met waterdamp, als een ligte rook naar buiten dringt. Men herkent de Kawa Dringo reeds op eenige honderden schreden afstands aan de uit haar opstijgende dampen. Het bekken der Kawa is trachietisch en ligt eenige schreden beneden het niveau van het omliggende terrein. Een trap, uit de stammen van boomvarens zamengesteld, geleidt naar het bekken. Op den bodem is het bekken slechts eenige voeten lang en breed. Water en gas komen door drie openingen te voorschijn, en werpen den modder op tot eene hoogte van ongeveer 6 voeten. Het welwater verzamelt zich in een aan de wel beantwoordend ravijntje, de bedding van een spruitje, dat zich aan den westelijken voet van den Nagasahari met de Kali Tolok vereenigt. — De vegetatie der omstreken van Kawa Dringo heeft een eigenaardig uiterlijk en brengt vele Europesche vormen voor den geest. Ik zag er de brandnetelachtige papoan, de paardenbloemachtige teplek en plingi, de kamilleachtige ketoel, de wijnstokbladerige perembet, twee soorten van frambozen, t. w. de kala koetjat met ronde en de oetjan met kegelvormige vruchten; voorts de vlierachtige tropongan, de patjar aijer, de sindoera, de koeping minjanojan en talrijke soorten van varens, waaronder ook eenige boomvarens.

Van Kawa Dringo keerde ik, langs het bovengenoemde zijpad, terug naar den weg van Batoor naar Diëng. Weldra bevond ik mij tusschen den Djimat en den Nagasahari, waar de weg binnen den grooten verheffingskrater dringt.

Hier gaat nogmaals noordelijk van den weg een zijpad af, dat zich langs

de hellingen van den Djimat kronkelt en geleidt naar het beruchte Doodendal, den Pekaraman der inlanders. De uiterst overdrevene berigten omtrent dit Doodendal, door sommige reizigers geboekt, behooren reeds tot het gebied der sprookjes. Inderdaad, het heeft weinig indrukwekkends. De Pekaraman ligt op ongeveer 4 minuten gaans van den grooten weg, op de oostelijke helling van den Djimat. Hij bestaat uit een min of meer kegelvormig bekken, welks diepte beneden den noordelijken rand ongeveer 300, beneden den zuidelijken rand daarentegen niet veel meer dan 100 voeten zal bedragen. De wanden van dit bekken zijn zeer steil en prijken met eene rijke vegetatie, doch de vlakke bodem, ongeveer 200 vierkante voeten groot, is geheel kaal. Onder de boomen en struiken langs de steile bekkenhellingen, merkte ik op de waleglar, woeroe, kerimboe, soksma, korang, kamirioetan, koedean, terassem, njangko, tropong, glaga peroempong, plingi, sindoera, ketoel en talrijke varens, waaronder enkele boomvarens. De Pekaraman, ook wel stikvallei genoemd, is eene der vele plaatsen in de natuur, waar zich vrij koolzuurgas ontwikkelt. Het gas, zwaarder dan de dampkringslucht, blijft op den bodem van het bekken, van waar het, weinig of niet blootgesteld aan de boven het bekken heenstrijkende winden, slechts moeijelijk kan worden weggevoerd. De Pekaraman heeft zijne beruchtheid te danken aan overdrijving van reizigers, welker verbeelding of geringe waarheidsliefde van dit enge bekken een uitgestrekt dal heeft gemaakt, bezaaid met lijken van menschen en dieren. Tijdens mijn bezoek, was de gasontwikkeling niet noemenswaardig, zoodat ik gerustelijk tot op den bodem kon afdalen. Een vooraf ingeworpen haan wandelde den geheelen bodem van het bekken rond, en ondervond geen het minste leed. Ik vond er twee skeletten van sus verrucosus, een der twee soorten van wilde zwijnen, welke Java eigen zijn.

Van de stikvallei begaf ik mij naar de Telaga Leri. De weg derwaarts loopt eerst over de noordelijke helling van den Nagasahari. Na den bergzadel tusschen den Djimat en Nagasahari gepasseerd te zijn, bevindt men zich in een fraai hoog dal, het plateau van Karang tenga. Dit plateau vormt de westelijke en kleinere helft van den grooten verheffingskrater van den Prahoe, en is begrensd door 4 bergtoppen, westelijk door de reeds genoemde Djimat en Nagasahari, oostelijk door den Goenoeng Pedatti en Pagger kendang, twee der eruptiekegels van den Prahoe. Deze 4 toppen zijn door zacht hellende bergzadels met elkander verbonden; slechts de Djimat en Pagger kendang staan verder van elkander en zijn door een minder hoogen muur van den verheffingskrater, Goenoeng Gadja moenkoer en Goenoeng Kakap genoemd, aaneengeschakeld. Deze muur sluit het plateau van Karang tenga ten noorden.

De Telaga Leri ligt in het noordoostelijke gedeelte van het plateau van Karang tenga, omringd door de 4 kleine dessa's Proemboeng, Gadjar moenkoer, Pandjed en Pakkisan. Van den weg van Batoor naar Diëng, die het plateau van Karang tenga van het westen naar het oosten doorsnijdt en over de lagere hellingen van den Goenoeng Pedatti het plateau van Diëng bereikt, gaat noordelijk een voetpad af naar Proemboeng, dat aan de zuidoostelijke

grens van de Telaga Leri gelegen is. De Telaga Leri ligt beneden het vlak van het plateau en heeft het aanzien van een' wijden krater, die voor een groot gedeelte gevuld is. Nabij haar gekomen, bereikte ik haar langs een' trap van oude tempelsteenen van trachiet. Aan de oppervlakte van dit meertje zijn op een' onvasten zwavelachtigen bodem twee tentjes opgeslagen, werwaarts een planken voetpad geleidt. Tusschen de spleten dezer planken zet zich veel aluin af. Het meertje is door eenige groepen van binnen zijnen omtrek opgeschoten boompjes, soorten van elaco carpus, thibaudia en litsaea en varens, in meerdere afdeelingen verdeeld. Het water is bijkans overal witachtig, een toestand, waarschijnlijk toe te schrijven aan de zwaveldampen, die, in het water opgevangen, zich als zwavelmelk nederploffen. Op vele plaatsen, midden in het water, heeft eene aanmerkelijke gasontwikkeling plaats. Het meertje ligt ongeveer 5800 voeten boven de zeevlakte. Zijne hooge wanden in het oosten en noorden, behooren tot den Pagger kendang, Gadja moenkoer en Kakap. In het zuiden zijn de wanden het laagste.

Van Telaga Leri begaf ik mij naar de Telaga Merdada, een meertje, dat gedeeltelijk het kraterbekken vult van den eruptiekegel Goenoeng Pedatti. Ten dien einde reed ik dwars door het plateau van Karang tenga, in zuidelijke rigting naar de dessa Karang tenga, gelegen op den bergzadel tusschen den Nagasahari en den Pedatti, en beklom van deze dessa uit den laatstgenoemden top. De Pedatti, ook Koppo genoemd, verheft zich eenige honderden voeten boven het plateau van Karang tenga en breidt zich met zijne tamelijk zachte hellingen uit, eensdeels tot aan den voet van den Nagasahari en van den Pagger kendang en ten andere in de hoogdalen van Karang tenga en Diëng. Zuidoostelijk echter komt hij met den eenigzins hoogeren Pangonang te zamen, beiden een' tweelingskegel vormende, die een' gemeenschappelijken tusschenwand heeft. Beide kegels hebben diepe kraters, waarvan die van den Pedatti gedeeltelijk gevuld is met water, hetwelk, omringd met eene vegetatie van kalmus en druk bezocht door zwemvogels, van den kraterrand gezien, een lagchend meertje vormt, hetwelk vooral bekoort door de scherpe begrenzing der rijk begroeide steile kraterwanden. Dit meertje heet Telaga Merdada. Den kraterrand van den Pedatti bereikte ik in zijn noordwestelijk gedeelte, hetwelk lager is dan het tegenoverliggende oostelijke gedeelte, waardoor men er van het plateau van Diëng niets zien kan. Des te schooner is er echter het gezigt op het plateau van Karang tenga, op den Nagasahari en Djimat, op den Bisma (in Z. t. O.) en op den Pagger-kendang.

Een smal voetpad geleidt, langs de noordelijke hellingen van den Pedatti, van Karang tenga naar het Plateau van Diëng en eindigt daar in den weg van Batoor naar Diëng, oostelijk van de dessa Tolog, die gelegen is op den bergzadel tusschen den Pedatti en Pagger kendang.

Het Plateau van Diëng maakt het middelste gedeelte uit van den verheffingskrater van den Prahoe. De bovengenoemde eruptiekegels scheiden het van het plateau van Karang tenga, terwijl het oostelijk overgaat deels in de steil rijzende hellingen van den eigenlijken Prahoe, deels met nog steilere

doch dalende hellingen in het plateau van Pandeng, hetwelk, ongeveer 250 voeten lager dan het plateau van Diëng, de oorspronkelijke spruitjes van de Seraijoe, afkomstig van den eigenlijken Prahoe, tot beekjes vereenigt. Het plateau van Diëng is 6300 voeten boven de zeevlakte verheven en is eene deels moerassige, deels met gras bekleede vlakte, omringd met talrijke bergtoppen. Het eigenlijke plateau, de omliggende berghellingen niet medegerekend, heeft eene eenigzins langwerpig ronde gedaante, met eene lengte-as van het noorden naar het zuiden, en is ongeveer 6000 voeten lang en 3000 breed. De tempels en tempelruïnen, thans nog allerwege over het plateau verspreid, duiden er op, dat hier in den Hindoetijd eene talrijke bevolking gevestigd was. Thans zijn de twee dorpjes Diëng, elk met eenige tientallen Javanen bevolkt, de eenige bewoonde gedeelten van het plateau. Deze dorpjes liggen in het noordoostelijke gedeelte van het plateau, aan den voet van den eigenlijken Prahoe. Zij zijn door een beekje van elkander gescheiden. Het noordelijkste der beide dorpen behoort tot de residentie Banjoemas, het andere, waar een pasangrahan is, tot Bagelen. De grensscheiding van beide residentiën, of wat hetzelfde is, van de distrikten Batoor en Kali alang, gaat dwars door het plateau. De dorpen Diëng hebben te zamen ongeveer 120 inwoners, die in eenvoudige, onbeschaduwde hutten wonen en voornamelijk leven van de kultuur van tabak voor inlandsch verbruik.

Te Diëng nam ik mijn' intrek in den pasangrahan. Deze is van hout opgetrokken en met eene soort van muur van oude tempelsteenen omringd. Achter den pasangrahan staan nog de overblijfselen van twee tempels. De bijzonderheden, betrekking hebbende tot deze tempels, zoowel als tot de talrijke overige ruïnen van dit gebergte, die zich zelfs tot op de hoogste toppen (den eigenlijken Prahoe) uitstrekken, zijn reeds elders beschreven. Den namiddag maakte ik mij nog ten nutte om de tempels midden in het plateau, alsmede de Kawa Tjondro di moeka te bezoeken.

Het plateau van Diëng bezit op verre na niet de bevalligheid van het plateau van Karang-tenga en van het plateau van Pandeng, doch is merkwaardiger wegens de nog aanwezige tempelbouwvallen, en omdat het een beter overzigt geeft van het geheele bergsysteem en zijn wezen als bodem van een' grooten verheffingskrater meer tot bewustzijn brengt. De bergtoppen, die allerwege het plateau omringen, behooren deels tot den rand van den verheffingskrater, deels tot de binnen dien krater uitgebrokene eruptiekegels. Zij zijn:

1) De eigenlijke *Prahoe*, die zich nog ruim 1500 voeten boven het plateau verheft, en de hoogste top van het geheele gebergte is. Hij begrenst het plateau ten oosten en is geheel met digt bosch bedekt.

2) De *Djoedjoekan*, een lage top tusschen den Prahoe en den Serodjo, die het plateau van Pandeng scheidt van het 1500 voeten lagere dal van Djadjar (tusschen den Telerep en den Serodjo).

3) De *Serodjo*, ten noordwesten begrensd door den Pakoeodjo, die als de vierde eruptiekegel van het gebergte te beschouwen is en, van Diëng gezien, met zijnen onregelmatig afgeronden top den Serodjo gedeeltelijk verbergt. De Pakoeodjo is lager dan de Prahoe en ligt Z. O. t. Z. van Diëng.

4) De *Pangonang*, boven reeds vermeld, bijkans 7000 voeten hoog, dus lager dan de Prahoe en ook lager dan de Pakoeodjo. In het zuidwesten is deze eruptiekegel door eene diepe kloof gescheiden van den Bisma, die door den Pagger tipis met den Serodjo zamenhangt en met dezen den zuidelijken rand van den verheffingskrater vormt.

5) De *Pedatti* of *Koppo*, boven reeds beschreven.

6) De *Pagger kendang*, op welks top zich, even als op dien van den Pedatti en Pangonang, een diep kraterbekken bevindt.

7) De *Pawoean*, een lagere bergkom, tusschen den Pagger kendang en den Prahoe.

De hindoetempeltjes, midden in het plateau van Diëng, dragen den naam van Tjandi Redjoeno en zijn 4 in getal. Ik bezocht ze van Diëng uit, van waar een voetpad in westelijke rigting door de moerasachtige vlakte derwaarts geleidt. Dit voetpad bestaat in de nabijheid der tempeltjes uit trachietblokken, zonder welke het moeijelijk zou zijn de ruïnen te naderen.

Niet ver van deze tempeltjes ziet men een meertje, Telaga Pale kambang genoemd. Het ligt nagenoeg in het centrum van het plateau en is moeijelijk te genaken wegens het moerassig terrein. Het dorpshoofd van Diëng verzekerde mij, dat dit meertje met eene menigte kleine vischjes bevolkt is. Mijne pogingen, om daarvan eenigen magtig te worden, gelukten. Zij behooren tot eene nieuwe soort van Barbeel, welke ik in mijne *Bijdrage tot de kennis der Ichthyologische fauna van Midden- en Oost-Java*, opgenomen in de werken van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder den naam van Barbus orisigenes, beschreven heb.

De wateren van het Diëngsche plateau ontlasten zich uit hetzelve door de kloof tusschen den Pangonang en den Pagger tipis, nemen daar den naam aan van Kali Toelis, en bruisen verder, vereenigd met de wateren van het plateau van Karang tenga, die zich als Kali Tolog om den voet van den Nagasahari kronkelen, langs de westelijke hellingen van den Bisma naar de laagte. In die kloof, aan den zuidelijken voet van den Pangonang, ligt de Kawa Tjondro di moeka. Naar deze kawa geleidt een pad, hetwelk van den weg van Diëng naar Wonosobo nog in het plateau afgaat, en na het plateau doorsneden te hebben, over den zuidoostelijken voet van den Pangonang zich kronkelt. Daar waar dit pad den Pangonang bereikt heeft, staat nog een hindoetempel, die het best in stand gebleven en de fraaiste van het geheele gebergte is en Tjandi Merkoedoro genoemd wordt. Van hier af tot aan de Kawa Tjondro di moeka is de landstreek boschachtig en met talrijke apen (Hylobates leuciscus) bevolkt. Links van den weg ontwaart men hier en daar, waar het bosch minder digt is, den waterspiegel van de *Telaga Troes*, een klein meertje, dat de wateren van het plateau van Diëng opneemt en naar de Kali Toelis voortbeweegt.

De Kawa Tjondro di moeka is eene groote solfatara. Haar bodem, dor en geelachtig wit, is overal ondermijnd. Uit talrijke fumarolen wordt veel zwavel gesublimeerd, dat zich aan de randen der openingen deels in kristalvorm

afzet. De vulkanische werking uit zich nu eens op deze, dan weder op gene plaats. Hoezeer men een groot gedeelte der solfatara kan bewandelen, is het noodzakelijk, dat men den bodem schrede voor schrede onderzoeke, om het gevaar van door deze losse zwakke gewelven heen in de onder dezelve woelende kokende zwavelpoelen te storten, niet dan bedachtzaam te trotseren. Het ongeluk, een' Europeschen ambtenaar eenige jaren geleden hier overkomen, die in deze kokende poelen zakte en aan de gevolgen daarvan overleed, is op Java thans nog in veler geheugen. Het brandpunt van werking der solfatara heeft een' omvang van eenige ellen. Eene vloeibare grijze massa wordt daar onophoudelijk met hevige kracht en gedruisch door uitbrekende gassoorten en dampen opgeworpen en zet het doodsche tooneel eene woeste levendigheid bij.

Langs hetzelfde pad keerde ik van Kawa Tjondro di moeka naar Diëng terug om daar te overnachten. Bij mijne terugkomst was het avond, zoodat ik de talrijke andere merkwaardigheden van het gebergte onbezocht moest laten. Ik was echter zeer tevreden over mijnen dag, en het vele schoone en indrukwekkende, dat ik in het korte tijdsbestek van eenige weinige uren had aanschouwd, vergoedde ruimschoots de vermoeijenissen van de gedane togten en den vervelenden nacht, die mij in den pasangrahan wachtte.

Ik had mij voorgesteld, mij het frissche van den avond in het hooge gebergte ten nutte te maken, om eenige aanteekeningen op papier te zetten. De koude maakte echter het aanleggen van een goed vuur noodig, en het vuur vervulde den pasangrahan zoodanig met rook, dat longen en oogen niet te gebruiken waren. Ik moest dus eene onverzwakte koude kiezen, en was volstrekt niet gesticht over mijne nalatigheid in het zorgen voor eene dikkere kleeding en voor bedekking.

Toen de volgende dag aanbrak, glinsterde een digte rijp aan de boomen en struiken van het plateau. Nog pas een' dag geleden had ik te Banjoemas de koesterende warmte van 92° F. genoten, terwijl ik mij in den pasangrahan met een zestigtal graden minder moest behelpen.

De weg van Diëng naar Wonosobo loopt langs de oostelijke grens van het plateau naar het zuiden, bereikt den Pakoeodjo, slingert zich om dezen heen naar de zuidelijke buitenhelling van het gebergte, Goenoeng Serodjo genoemd, en daalt dan eerst zuidwaarts en dan westwaarts naar het meer Mentjer, van waar hij dan in eene in het algemeen zuidwestelijke rigting op Wonosobo aanloopt.

Het plateau van Diëng is langs dezen weg geheel bezaaid met vierkante trachietsteenen, afkomstig van vroegere hindoetempels. Hieruit, zoowel als uit de talrijke nog bestaande tempels, kan men opmaken dat de bevolking, welke die tempels stichtte, zeer talrijk moet geweest zijn. Nog voordat men den Pakoeadjo bereikt, heeft men een der fraaiste gezigten van het geheele gebergte op het plateau van Pandang, van hetwelk men door meer dan 200 voeten hooge steile bergwanden gescheiden is. De bodem van dit plateau is veel oneffener dan die van het Diëngsche hoogland en gaat in het noorden

en oosten in de steile ribben van den Prahoe over. Van den weg af ziet men er de dorpjes Pandeng, Djodjokan, Kali limboe, Wonoredjo en Watoe limboe onbeschaduwd liggen. Regts van den weg ontwaart men in de diepte weder een meertje, bij de inlanders als Telaga Warna bekend. De berghellingen zijn hier bijkans overal met tabak beplant. — De weg loopt dan verder over een terrein, dat geheel uit opeengestapelde rotsbrokken bestaat en tot den Pakoeodjo behoort. Op den top van dezen onregelmatigen kegel bevindt zich eene nog werkende solfatara. Ik besloot deze nog te beklimmen alvorens het hooge gebergte te verlaten. — Op twee palen afstands van Diëng, aan den voet van den Pakoeodjo, ligt de dessa Parakisit. Midden door deze dessa gaat een voetpad, hetwelk tot op eene aanmerkelijke hoogte op den Pakoeodjo zich uitstrekt en dan in eene volkomene wildernis eindigt. De Pakoeodjo verheft zich ongeveer 1000 voeten boven het plateau van Diëng en zal alzoo ongeveer 7300 voeten hoog zijn. De beklimming is moeijelijk. Even boven Parakisit kon ik te paard niet verder komen. Met veel inspanning worstelde ik mij naar boven, door boomen en struiken heen en over vermolmde boomstammen en uiterst steile op neêrstorten staande rotsbrokken. Het gelukte mij evenwel de solfatara te bereiken. Zij ligt slechts eenige tientallen voeten beneden den hoogsten top van den berg. Zij heeft eene kratervormige gedaante en bevat vele ontleede, verbrokkelde en met zwavel bekleede trachietmassa's. De vulkanische werking is thans nog gering. De zwaveldampen stegen hier en daar op uit spleetvormige openingen in de rotsmassa. De oostelijke helft van den Pakoeodjo is grootendeels ingestort, of althans zijn daar ontzettende rotsmassa's van hem losgeraakt en gedeeltelijk neergestort in de kloof tusschen den Pakoeodjo en Prahoe. De sterk voortschrijdende verwering zal binnen weinige jaren nog grootere neerstortingen veroorzaken.

De Prahoe, nog meer algemeen bekend onder den naam van Diëng, is eerst naauwkeurig bekend geworden door de nasporingen van den heer JUNGHUHN, die het geluk had, eene maand lang in dit schoone gebergte te kunnen doorbrengen en daarvan eene naauwkeurige beschrijving en kaart te ontwerpen. Wat ik hierboven aangeteekend heb, zijn grootendeels mijne eigene opmerkingen, die trouwens, wegens de weinige uren, die ik op het gebergte kon vertoeven, slechts tot de voornaamste merkwaardigheden betrekking hebben en slechts in geringe bijzonderheden afwijken van de beschrijvingen van den bovengenoemden schrijver.

De eerste kennis der Europeanen van den Prahoe dagteekent van deze eeuw. Men mist dezen merkwaardigen berg zelfs geheel op de kaarten van Java van VALENTIJN en van de O. I. kompagnie. HORSFIELD gaf er de eerste, hoezeer oppervlakkige beschrijvingen van in zijne *Essay on the Mineralogy of Java* en in zijne *Essay on the Geography, Mineralogy and Botany of the Western portion of the Territory of the Native Princes of Java*, beide welke verhandelingen opgenomen zijn in het 8ste deel der werken van het Bataviaasch

genootschap van kunsten en wetenschappen. HORSFIELD bezocht echter slechts de westelijke helft van den verheffingskrater en zag slechts de dampen van de Telaga Dringo (bij hem Pakerman), den Nagasahari, Koppok (Koppo, Pedatti of Pangonang), Bisma, de Kawa Tjondro di moeka, de Telaga Tjebong en den Serodjo, over welken hij, langs een uit steenen zamengestelden trap uit den Hindoetijd, in de rigting van de Telaga Mentjer het gebergte verliet. De merkwaardigste gedeelten van het gebergte bleven hem alzoo onbekend.

Eenige jaren later (1825) bezocht D. J. DOMIS het gebergte en gaf een verhaal daarvan in de Verhandelingen van genoemd genootschap onder den titel: »Journal eener reis van Welerie naar het gebergte Praauw." Hij beklom het gebergte van het Kendalsche uit en kwam bij Goemplong, noordelijk van het plateau van Diëng op den rand van den daar lagen verheffingskrater, volgde voorts het pad van Goemplong naar de Telaga Leri, trok vervolgens naar Tolog (op den bergzadel tusschen den Pager Kendang en Pedatti), het plateau van Diëng en Tjondro di moeka, keerde van daar langs denzelfden weg naar Tolog terug en bezocht van daar uit nog Batoor. DOMIS gaf van het geziene vrij uitvoerige beschrijvingen, vooral van de tempels in en om het plateau van Diëng, doch hij miste de noodige kennis om zich het geziene te verklaren.

Van latere reizigers tot op den heer JUNGHUHN zal ik geene melding maken, omdat zij hunne reizen òf niet hebben publiek gemaakt, òf verhalen opgedischt, die overdreven of geheel bezijden de waarheid zijn. De arbeid van den heer JUNGHUHN over dit gebergte is daarentegen allen lof waardig. Deze arbeid is nedergelegd in zijne 17de Bijdrage tot de geschiedenis der vulkanen in den Indischen Archipel, welke opgenomen is in jaargang 1844 van het Indisch Magazijn (met kaart), alsmede in zijne meermalen reeds aangehaalde »Reisen durch Java." Deze arbeid omvat het geheel van den verheffingskrater, en heeft eene uitvoeriger beschrijving dan de boven medegedeelde van het door mij geziene overbodig gemaakt.

De heer JUNGHUHN beschouwt zeer teregt den Prahoe als een verheffingskrater. Dezelfde meening drong zich ook onmiddellijk aan mij op, zoodra ik eenigzins het geheel van het gebergte had overzien, en zulks kon niet anders, nadat ik den Tengger bezocht had. Inderdaad men vindt in den Prahoe den Tengger terug, hoezeer er de elementen niet zoo scherp gegroepeerd zijn. De Prahoe (in engeren zin), Pawoean, Gadja Moenkoer, Kakap, Djimat, Nagasahari, Bisma en Serodjo hebben dezelfde geologische beteekenis, als de Ider-Ider, Telogo Indro, Moengal enz. van den Tenggerschen verheffingskrater. De plateau's van Diëng, Karang tenga en Pandeng behooren evenzoo tot den bodem van den Prahoe'schen verheffingskrater, als de Zandzee dezelfde beteekenis heeft in den Tengger, terwijl de vier Tenggersche eruptiekegels Batok, Bromo, Giri en Widodaren in den Prahoe vertegenwoordigd worden door den Pagger kendang, Pedatti, Pangonang en Pakoeodjo. Terwijl echter de Tengger onuitwischbare indrukken in den reiziger achterlaat, door zijne ontzagwekkende vormen, treft de Prahoe meer door de talrijkheid zijner merkwaardigheden,

en terwijl de vulkanische werking van den Tengger zamengedrongen is in den Bromo, uit zij zich in den Prahoe nog zeer verzwakt in de vele kleinere kraters en solfataren.

In de laatste jaren (1846) heeft ook de heer EPP nog een artikel geleverd, getiteld: »over Batoor en het Diënggebergte en hunne staal-, damp-, slijk-, zout- en zwavelbronnen," en te vinden in den derden jaargang van het Natuur- en Geneeskundig Archief voor N. Indië. Dit artikel heeft intusschen niets bijgebragt tot eene nadere kennis van den Prahoe, maar bezit toch eenige waarde door de bekendmaking daarin van eene warme wel, *Kali Anget* genoemd, welke drie palen zuidwestelijk van en ongeveer 600 voeten lager dan Batoor gelegen is, en welker water, volgens de analyse van den heer ROVERS, op 100 deelen bevat: vrij koolzuur 0,026, chloorsodium 0,034, dubbel koolzure soda 0,055, kieselaarde 0,002, dubbel koolzuur ijzeroxydule 0,052, dubbel koolzure kalkaarde 0,034 en dubbel koolzure bitteraarde 0,035.

De voorstanders eener landbouwende Europesche kolonisatie op Java hebben gedeeltelijk het oog gerigt op de hooglanden van Diëng en Batoor, als bijzonder geschikte landstreken voor dergelijke volkplanting. Had de kwestie slechts betrekking tot de mogelijkheid, om daar eene landbouwende Europesche bevolking van de vruchten van den bodem te doen bestaan, dan lijdt het geen twijfel of zoodanige volkplanting zou volkomen kunnen slagen. Zij zou echter in zoodanig geval ook volkomen kunnen gelukken in de vruchtbare benedenlanden van Java, want, wat men beweert, dat Europeanen in den Indischen Archipel geen' veldarbeid zouden kunnen verrigten, met behoud hunner gezondheid, wordt thans reeds door de ondervinding tegengesproken (*), even als de meening van velen, dat de geboorten onder de Europe-

(*) Men houde wel in het oog, dat de grond in dezen Archipel in het algemeen gerekend kan worden meer dan dubbel zoo vruchtbaar te zijn, als de grond in Europa, en dat hij slechts weinig werking behoeft om den landbouwer een' rijken oogst van granen, boom- en aardvruchten te verzekeren. De voor den veldarbeid noodige tijd kan voorts genomen worden van de vroege ochtend- en de latere namiddaguren, zoodat het volstrekt geene noodzakelijkheid is, op het heete van den dag in de zon te werken. Een landbouwend huisgezin kan bovendien in Indië goedkooper onbekrompen leven dan in Europa, wegens de geringe kosten zijner woning, kleeding, verwarming enz. Indien eenmaal eene verhuizing van Nederlandsche landbouwers naar Indië op eene groote schaal zal kunnen plaats hebben, wat voor het moederland en de kolonisten zeker te verkiezen zou zijn boven eene verhuizing naar Noord-Amerika, dan zou die kolonisatie gerigt behooren te worden naar eenig gewest in de binnenlanden van Borneo, aan een der talrijke groote bevaarbare stroomen gelegen. Men geloove niet aan de zelfs door de drukpers verspreide geruchten, dat Borneo zoo ongezond is. De berigtgevers hebben het klimaat van Borneo in het algemeen voorgesteld als zeer ongezond, alsof Borneo, een der grootste eilanden van de aarde, een plekje gronds ware, waar geene uiterst verschillende terreinen en klimaten bestaan. De eenige geneeskundig-statistische opgaven, welke van Borneo bestaan, hebben betrekking tot de garnizoenen van Bandjermassin, Pontianak en Sambas, alle drie vestigingen in de lage deltalanden, en deze opgaven toonen over eene reeks van jaren aan, dat die plaatsen tot de gezondste van den geheelen Archipel behooren en dat de sterfte uiterst gering is.

sche bevolking, het verlies door sterfte niet zouden kunnen vergoeden (*). Er zijn echter staatkundige en oeconomische gronden van overwegenden aard, welke het onraadzaam zullen doen achten, eene landbouwende Europesche bevolking te plaatsen te midden eener landbouwende Javaansche populatie; te midden van residentiën, welke thans reeds betrekkelijk veel sterker bevolkt zijn dan Nederland, en waar een groot gedeelte van den bebouwbaren grond reeds is afgezonderd voor de kultuur van produkten voor de Europesche markt. Bovendien is het vermoedelijk, dat dergelijke Europesche kolonisten, toegevende aan een gevoel van hoogere waarde, opgewekt door den onvermijdelijken omgang met de bergbewoners, zich voor hunnen landbouw weldra algemeen van de Javanen zouden bedienen en zich tegen over hen plaatsen als heeren en meesters. Reeds daardoor zou eene landbouwende kolonisatie *als zoodanig* mislukken.

Deze beschouwingen nemen overigens niets weg van de wenschelijkheid om meer talrijke nederzettingen van Nederlandsche industriëlen en kooplieden op de hoofdplaatsen van Java te bewerken, nederzettingen, welke niet zullen achterblijven, wanneer eene ruimere bescherming van personen, een goed muntwezen en een vrijere handel voor Indië verzekerd zullen zijn. Evenmin verklaar ik mij door het bovenstaande tegen den zoogenaamden landverkoop aan Europeanen, eene zaak, geheel verschillende van eene Europesche landbouwende kolonisatie. Het partikulier landbezit op Java is reeds zoo oud en zoo uitgebreid (eene uitgestrektheid van Java veel grooter dan de helft van Nederland is thans reeds partikulier land), en heeft zoo weinig aanleiding tot verstoring der rust gegeven, dat het bevreemding moet baren, dat sommigen in eene uitbreiding daarvan den ondergang van het Europesche gezag zien. Het hangt er slechts van af, dat men den landverkoop verstandig leide, niet te veel gronden in eens afsta, de af te stane landen kieze uit de distrikten, welke tusschen de groote massa's partikulier land zijn gelegen (b. v. de gouvernementsdistrikten van Krawang) of dezelve onmiddellijk begrenzen (b. v. de noordelijke distrikten der Preanger-regentschappen en de gouvernementslanden van Indramajoe), en dat men het lot der distriktshoofden op eene andere wijze verzekere. Deskundigen zullen inzien, dat op deze wijze volstrekt niet te kort gedaan zou worden aan het kultuurstelsel, blijvende alsdan de administratieve organisatie van Midden- en Oost-Java volkomen in haar geheel, terwijl aan den anderen kant ook meer eenheid gebragt zou worden in de thans uiterst ongelijkvormige administratieve organisatie van West-Java, waar zeer verschillende systemen en beginselen in werking zijn. — Over deze on-

---

(*) Zij die beweren dat de Europesche generatiën zich hier niet naar evenredigheid van de sterfte voortplanten, beroepen zich gewoonlijk op de geschiedenis der Europesche vestiging op Java, doch zij verliezen uit het oog, dat hier nog nooit eene eigenlijke kolonisatie van Europeanen heeft plaats gehad, dat Europesche vrouwen, nog geene 30 jaren geleden, op Java zeer zeldzaam waren en dat de meeste Europeanen in Indië slechts *tijdelijk* verblijven om, na hunne latere jaren verzekerd te hebben, naar Europa terug te keeren. De laatste decenniën hebben overigens geleerd, dat onder de Europesche gezinnen de geboorten *veel* talrijker zijn dan de sterfgevallen.

derwerpen, in talrijke brochures reeds besproken, is nog zeer veel te zeggen, doch daar ik later, bij de beschouwing van West-Java, nog gelegenheid zal hebben er op terug te komen, zal ik er hier niet verder over uitweiden.

Een der schoonste streken wacht den reiziger tusschen Diëng en Wonosobo. Drie vulkanen naderen daar elkander met hunne hellingen, en vormen de wijde en prachtige dalkloof, die het noordelijkste gedeelte van het gebied der Seraijoe uitmaakt. De uitgestrekte Prahoe sluit zich met zijne zuidoostelijke hellingen aan den meer dan 5000 voeten hoogen veelribbigen Telerep, terwijl de Telerep zelf zuidelijk overgaat in den trotschen kegel van den Sindoro, die met zijnen 10,000 voeten hoogen top zelfs den Prahoe beheerscht. Gezamenlijk omschrijven de Prahoe, Telerep en Sindoro een langwerpig gebogen dal, dat boven het plateau van Pandeng in den eigenlijken Prahoe eindigt en zich zuidwaarts voortzet in het groote dal der Seraijoe.

Langs die wijde dalkloof, doch honderden voeten boven hare grondvlakte verheven, slingert zich de weg naar Wonosobo, eerst langs de steile en verbrokkelde hellingen van den Pakoeodjo, welks naar de dalkloof gekeerde zijde Goenoeng Watoe genoemd wordt, en vervolgens langs de minder steile hellingen van den Sorodjo. De weg langs dit gedeelte van den Prahoe is een smal pad, naast hetwelk aan de eene zijde loodregte rotswanden zich verheffen, terwijl zich aan de andere zijde eene diepte bevindt van 100 en meer voeten, waarvan het gezigt den reiziger ligtelijk in duizeling zou brengen indien niet het prachtige panorama van het dal, met zijne dorpjes en plantsoenen en majestueusen achtergrond, hem meer boeide dan het schijnbaar gevaarlijke van den weg. Het schijnbaar gevaarlijke zeg ik, want niettegenstaande de steilte en engte van het pad, nemen de voorzigtigheid en bekendheid met het terrein van de bergpaarden alle gevaar voor den ruiter weg, indien hij slechts moed genoeg heeft om zich geheel aan zijn paard toe te vertrouwen.

De afstand van Diëng tot Wonosobo bedraagt 16 palen. De palen langs den weg drukken den afstand uit van Wonosobo. Wanneer men het plateau van Diëng verlaten heeft en paal 13 gepasseerd is, ontwikkelen zich allengs de Telerep, Sindoro, Soembing, ja zelfs de Ngoengroengan en Merbaboe aan het oog. Van den Pakoeodjo af daalt men ongeveer 5 palen ver alvorens men den bodem der dalkloof bereikt. Hier komt men aan de dessa Serang, waar eene thee-inrigting is, omringd van uitgestrekte, net aangelegde en goed onderhouden theetuinen. Men aanschouwt er den Sindoro geheel vrij (in O.Z.O), van zijnen met zachte hellingen in de vallei overgaanden voet af tot zijnen met geboomte gedekten kegelvormigen ligt afgeknotten top toe.

De Sindoro heeft den Goenoeng Kembang naast zich. Deze is een veel lagere top en van Serang gezien nog grootendeels achter den Sindoro verborgen. Den Telerep ziet men te Serang in O.N.O.

Beneden Serang gaan de ribben en ravijnen van den Serodjo met zachte

glooijingen over in het dal, waar zij tegen de nog zachtere hellingen van den Sindoro stuiten. Die ribben en ravijnen hebben ook hier nog enkele uitkappingen noodig gemaakt. Daar ziet men de wanden van den weg weder zamengesteld uit vulkanische asch en puin, even als die van het hoogland van Batoor.

Bij paal 8 bereikt men de dessa Tamboran, waar even als te Serang uitgestrekte theetuinen zijn aangelegd. De gezigten verliezen hier in trotschheid en scherpte van omtrekken, doch blijven steeds nog bijzonder schoon. Nog een paal lager, bij de dessa Maron, op 7 palen afstands van Wonosobo en 9 van Diëng, ziet men in eene diepe kom van den Serodjo half verborgen de lieve *Telaga-Mentjer*. Dit meertje, aan alle kanten, behalve waar de weg langs hetzelve geleidt, tusschen steile boschrijke wanden besloten, heeft eene nagenoeg cirkelvormige gedaante, meer dan 1000 voeten diameter en eene diepte van eenige weinige voeten tot 50 vademen. In het noorden zijn zijne oevers meer dan 100 voeten hoog, doch worden vandaar af trapswijze lager, totdat zij in het zuiden op eene enkele plaats zich naauwelijks boven den waterspiegel verheffen. Op dit punt loopt de weg naar Wonosobo op geene schrede afstand van het niveau. Het overtollige water treedt op dit punt naar buiten, en stort zich later in de Seraijoe. Het meertje ligt, volgens den heer JUNGHUHN, omstreeks 3500 boven de zeevlakte. In geologische beteekenis, komt het mij voor gelijk te staan met het meer van Grati in Pasoeroean, hetwelk echter veel grooter is.

Van Maron af worden de dessa's talrijker. Bij paal 6 ziet men voor het eerst weder rijstvelden, die, sierlijk en terraswijze aangelegd, door het bergwater overvloedig worden besproeid. De Seraijoe passeerde ik bij paal 4 over eene hangende bamboezen brug. Zij is hier slechts 30—40 voeten breed en stuwt hare ondiepe wateren over eene zeer ongelijke bedding van trachietsteenen. Ik passeerde nu nog achtereenvolgens de grootere dessa's Kali beber (paal 3) en Longkrang (paal 2—1), en bereikte in den namiddag de hoofdplaats Wonosobo.

HOOFDSTUK XVI.

VAN WONOSOBO NAAR MAGELANG.

Wonosobò. Weg naar Magelang. Kreteg. Kledoeng. De Sindoro en Soembing. Parahan. Temanggong. De Progo. Grangang. Setjang. Hoofdplaats Magelang.

Wonosobo, hoofdplaats van de adsistent-residentie en van het regentschap Ledok en tevens van het distrikt Wonosobo, ligt ongeveer 2500 voeten boven de zeevlakte, in het noordoostelijke gedeelte van het Seraijoe-dal, tusschen den Prahoe, Sindoro, Soembing en het kalkgebergte van Bagelen. De Sin-

doro, de naastbijzijnde berg vertoont er zijn top juist in N.O., terwijl men den top van den Soembing er in O. t. Z. ontwaart. Voor eene regentschaps-hoofdplaats is Wonosobo niet sterk bevolkt. In 1846 telde men er 2000 Javanen, 14 Europeanen, 163 Chinezen en 38 Arabieren en Mooren. De plaats heeft weinige bijzonderheden en weinig fraais. Rondom de ruime paseiban liggen het residentiehuis, de messigit, de regentswoning en het fort. Het fort is niet veel meer dan een' met eene aardenwal omringd vierkant met eene kazerne en officierswoningen. Het is bewapend met 2 stukken en heeft, volgens de formatie van 1846 eene bezetting, bestaande uit 1 officier der infanterie, 1 officier van gezondheid en 6 Europesche en 29 inlandsche onderofficieren en manschappen. De pradjoerits zijn er ongeveer 40 man sterk.

Wonosobo wordt zeer geroemd als eene bij uitnemendheid gunstige plaats voor de gezondheid, wat wel aan te nemen is, wanneer men in het oog houdt hare hooge ligging boven de zeevlakte, op een droogen bodem. Dikwerf wordt Wonosobo dan ook als standplaats aangewezen voor officieren, die in de benedenlanden gezondheid en krachten hebben verloren.

Den 23 September vertrokken wij naar Magelang. Tusschen Wonosobo en Magelang is een goed onderhouden weg, welke zich geheel per as laat bereizen. Deze weg loopt eerst 5 palen ver in eene zuidoostelijke rigting naar Kreteg en van daar ongeveer 6½ palen in noordoostelijke rigting naar Kledoeng. Hier heeft hij de grensscheiding tusschen de residentiën Bagelen en Kadoe bereikt en treedt, over den bergzadel tusschen den Sindoro en Soembind, de residentie Kadoe binnen. Te Kledoeng is men nog op 27 palen afstands van Magelang, zoodat de geheele afstand van Wonosobo tot Magelang ruim 38 palen bedraagt.

Boven heb ik reeds gezegd, dat het regentschap Ledok, door epidemische ziekten vooral, in de laatste jaren zijne bevolking op eene treurige wijze heeft zien verminderen. In 1846 echter lag nog het waas van welvaart en bloei over de streken van Ledok, door welke onze reis ons voerde, dat is, door de distrikten Kali alang (tusschen den Prahoe, Telerep, Sindoro en Wonosobo), welke toen te zamen nog met meer dan 50,000 Javanen bevolkt waren. De distrikten Leksono, Kali wiro en Sepoeran, welke de zuidelijke (grootste) helft van Ledok beslaan, telden toen nog eene populatie van meer dan 70,000 zielen.

In het Ledoksche passeerden wij, behalve Kreteg, nog de dessa's Serandoe satoe, Ngassinan, Ngawin doea, Brokok, Mendolo en nog eenige andere. De landstreek tusschen Kreteg en Kledoeng is weinig bevolkt. Het terrein stijgt er zeer aanmerkelijk op den bergzadel tusschen den Sindoro en Soembing. Wij klommen hier weder tot eene hoogte van ongeveer 4500 voeten. Het dorp Kledoeng ligt op ongeveer 4470 voeten boven de zeevlakte. De beide genoemde bergen stuiten hier tegen elkander en hunne toppen en hellingen liggen in de nabijheid voor het oog. De Sindoro en Soembing zijn beschreven door den heer JUNGHUHN, in zijne *Topographische Reisen durch Java*, en uitvoeriger nog in jaargang 1844 van het *Indisch Magazijn*.

Wat het meeste bij de beklimming van den verbindingszadel ten opzigte van beide bergen in het oog valt, is de uiterst spaarzame vegetatie. Bosch ziet men er in het geheel niet, tenzij nabij de toppen der kegels. De lagere hellingen zijn echter dienstbaar gemaakt aan de kultuur van tabak, koffij en thee.

Kledoeng ligt te midden van theetuinen en heeft ook eene inrigting voor de bereiding der thee. Er is ook een pasangrahan. De top van den Sindoro vertoont er zich in N.N.W. en geheel afgerond. Zijne hellingen zijn naar beide zijden nagenoeg even steil. Den top van den Goenoeng Kambing, die op den voet van den Sindoro rust, ziet men er in N.W., als een nagenoeg zuiveren kegel. Den top van den Soembing daarentegen ontwaart men te Kledoeng in het zuidoosten. Deze top is nog eenige honderden voeten hooger dan de Sindoro, schuins afgeknot en eenigzins gehakkeld.

Van Kledoeng af daalt de weg met vrij sterke hellingen naar het dal der Progo, en wel naar zijn noordelijk gedeelte, hetwelk geheel wordt ingenomen door het regentschap Temanggong. Ongeveer 7½ palen in noordoostelijke rigting dalende, komt men aan Parahan, eene groote dessa met pasagrahan en meer dan 3000 inwoners. De geheele landstreek tusschen Kledoeng en Parahan levert de fraaiste gezigten op de bevallige panorama's van Kedoe. Spoedig ziet men weder rijstvelden, die, hoe lager men komt, des te rijker zijn aan water.

Nabij Panahan vloeit de Kali Galeh, een riviertje dat zich na een' korten loop met de Progo vereenigt. Het Djamboe-gebergte, de Ngoengroengan, de Merbaboe en de Merapi worden er zigtbaar en men overziet er nagenoeg geheel de noordelijke helft van Kadoe. Bij paal 19 (van de hoofdplaats Magelang gerekend), passeert men de dessa Kedoe. Op deze volgen koffijtuinen, rijstvelden en nog meerdere dorpen. Nu krijgt men ook een vrij gezigt op den noordoostelijken voet van den Soembing. Van den voet af tot hoog topwaarts is de Soembing bewoond en bebouwd. Van Parahan af heeft de weg eene zuidoostelijke rigting, tot waar hij zich vereenigt met den grooten weg van Samarang naar Magelang. Bij paal 16, aan de Kali Koewas, ligt Temanggong, hoofdp'aats van het gelijknamige regentschap. Wij doorreden deze plaats zonder er ons op te houden. Zij is wel bevolkt en telt onder hare inwoners ook eenige Europeanen en eenige honderden Chinezen. Er liggen 30 tot 40 pradjoerits.

Temanggong ligt (langs den weg gerekend) op nog 3 palen afstands van de Progo, en is van deze rivier gescheiden door eene sterk bevolkte strook lands, die allerwege prijkt met rijstvelden en koffijtuinen. Aan de boorden der Progo staat de 15de paal van Magelang. De aan de rivier gelegene dessa heet Papoean. De Progo, hier nog niet veel meer dan 50 voeten breed, stuwt hare wateren voort over eene bedding van trachiet-rolsteenen, tusschen hooge oevers. Wij passeerden haar met een bamboezen vlot, doch het vlot zonk onder het gewigt van den reiswagen, en slechts de toen bedaarde stroom en geringe diepte der rivier behoedden ons voor dreigend levensgevaar.

Niet ver van den oosteroever der Progo ligt de groote dessa Grangang.

Hier keert zich de weg meer naar het zuiden, altijd blijvende loopen door koffijaanplantingen, sawah's en dessa's. Kali Moerang, een ongeveer 30 voeten breed riviertje, snijdt den weg bij paal 10 en gaat een paar palen zuidelijker in de Progo over. Te Setjang (paal 8 van Magelang en paal 41 van Samarang), komt men op den grooten weg tusschen Samarang en Magelang. Deze weg loopt van Setjang nagenoeg regt zuidwaarts op Magelang aan, over een zacht glooijend terrein, dat digt bevolkt is en voornamelijk aan de koffijkultuur is dienstbaar gemaakt.

In den namiddag kwamen wij te Magelang aan.

Magelang, hoofdplaats der residentie Kadoe en van het regentschap en distrikt Magelang, ligt ruim 1200 voeten boven de zeevlakte in het midden van het plateau tusschen den Merapi, Merbaboe, Soembing en het gebergte van Menoreh, aan den oosteroever der Progo. Het stadje is, even als de meeste residentie-hoofdplaatsen op Java, verdeeld in wijken voor de Europesche, Chinesche en Javaansche inwoners. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 4000, waaronder pl. m. 100 Europeanen (meestal afstammelingen), 800 Chinezen en 60 Arabieren, Mooren en Maleijers. In de Europesche wijk, die nabij de Progo is aangelegd, zag ik eenige goede steenen huizen. Het residentiehuis heeft weinig fraais, doch heeft eene bekoorlijke ligging aan de Progo met een vrij uitzigt op den Soembing. De tuin voor het residentiehuis is met talrijke beelden van Hindoeschen oorsprong versierd. De inlandsche wijken hebben weinig fraais, zelfs niet de paseiban. De vrij uitgestrekte Chinesche wijk ligt in het zuidelijke gedeelte van het stadje langs den grooten weg naar Djokjokarta. Het fortje is geplaatst bij het vereenigingspunt der wegen naar Djokjokarta en Bagelen, in het zuidwestelijk gedeelte der stad en aan den voet van den Tidar, een half bolvormigen heuvel, die eenige honderden voeten boven het omliggende terrein uitsteekt. Het garnizoen bestaat uit 1 officier der infanterie, 1 officier van gezondheid, 5 Europesche en 30 Inlandsche onderofficieren en manschappen. Bovendien liggen te Magelang nog 23 djajang sekars en 68 pradjoerits, die in de nabij het residentiehuis gelegene kazerne's gehuisvest zijn.

De bevestiging van het Nederlandsche gezag op Borneo, en de vermeerdering der inkomsten van dat eiland voor de schatkist.

Het onderwerp, waarvan de behandeling in het opschrift van dit artikel wordt aangekondigd, is, vooral in onze dagen, van het uiterste gewigt. Ons gezag op Borneo wordt bedreigd van eene zijde, die wij niet genoeg kunnen mistrouwen. Na een vast punt in 't noordwesten van het eiland te hebben ingenomen, laten de Engelschen hunnen invloed al verder voortwerken, en zullen, zoo wij niet op onze hoede zijn en krachtige middelen daartegen aanwenden, eindigen met het Nederlandsche gezag van Borneo te verdringen. En waaraan is het nu toe te schrijven, dat zulke onrustbarende kenteekenen zich voordoen? Waardoor hebben wij aanvankelijk reeds terrein verloren? Wat is de oorzaak van het gevaar, dat ons dreigt? Niet de stoffelijke overmagt van Engeland — niet zijne wapenen — maar onze werkeloosheid, slaperigheid, flaauwheid, tegenover de ondernemingzucht, de geestkracht, de energie dier natie.

Reeds bijna dertig jaren geleden heeft een voortreffelijk staatsman, de raad van Indië, H. W. MUNTINGHE, wenken gegeven, die, waren ze opgevolgd, ons in eenen heel anderen toestand op Borneo geplaatst, en die vooral ook het tweede gedeelte van het opschrift boven dit artikel bevorderd zouden hebben. Op dit oogenblik is het groote eiland Borneo voor onze schatkist nog van weinig belang. Had men in 1821 en later naar MUNTINGHE gehoord, dan zouden we nu wat verder zijn, dan zou de hoop, welke hij toen uitdrukte, reeds aanvankelijk vervuld zijn: »dat namelijk onze etablissementen ter kuste van Borneo niet alleen geene nadeelige vertooning op onzen financiëlen staat meer zullen maken, maar dat zelfs aan het bestuur, den landbouw, handel en volksvlijt op die plaatsen, die leiding zal kunnen gegeven worden, dat daardoor geene onaanzienlijke voordeelen aan de algemeene welvaart en handel dezer bezittingen en van het moederland zullen worden toegebragt." De Engelschen hebben naar hem gehoord. RAFFLES zegt van hem: »In sketching the state of the Dutch East-India Companij, and the measures adopted bij the Dutch government respecting Java, subsequentlij to the jear 1780, I have availed mijself of much very valuable information communicated to me bij Mr. H. W. MUNTINGHE, and as, in the course of this work, I have often been obliged to condemn the principles and conduct of the Dutch colonists, I am anxious to acknowledge the distinguished merit of this excellent magistrate (1)."

(1) Zie RAFFLES, *History of Java*, in de voorrede.

De Engelsche staatkunde in Indië van den tegenwoordigen tijd vinden wij in beginsel terug bij dezen voortreffelijken staatsman, wiens naam thans nog op Java, om zijne talenten en wetenschap, in eere is. De Engelschen hebben zijne wenken en aanwijzingen gevolgd — wij hebben ze grootendeels verwaarloosd of miskend of verkeerd begrepen. En de vruchten zijn niet achtergebleven.

Maar nog is het niet te laat. En ofschoon de omstandigheden sedert 1821 zeer zijn veranderd, gelooven wij toch, dat de raad van den heer MUNTINGHE, toen gegeven, nog in praktijk kan worden gebragt. Wij deelen daarom aan onze lezers den hoofdzakelijken inhoud mede van een verslag, dat hij als raad van Indië den 31 Augustus 1821 aan de regering van Nederlandsch Indië indiende. Het stelsel, dat hij voorstond, de beginselen, die hij verdedigde, zijn de eenige ware. Mogen ze eindelijk ingang vinden!

Bij een weinig nadenkens over de vraag: »hoe ons gezag op Borneo kan bevestigd en onze inkomsten aldaar kunnen vermeerderd worden," wordt men al aanstonds tot twee andere vragen geleid, uit wier beantwoording de middelen, die tot bereiking der beide genoemde doeleinden zullen kunnen dienen, als van zelf moeten voortvloeijen en openbaar worden.

Deze vragen vermeen ik te mogen bepalen tot de volgende: welke is de staat des lands? — en welke is de toestand der bevolking?

Uit den staat des lands en de krachten der bevolking daaraan besteed, moeten toch al de rijkdommen, voordeelen en hulpmiddelen geboren worden, welke immer uit een bezit van Borneo zullen kunnen getrokken worden.

De staat des lands zal aanwijzen de rijkdommen en voortbrengselen, welke de kusten van Borneo thans reeds opleveren, en die, welke, onder eene verdere bewerking, de vruchten van dien rijken bodem zouden kunnen zijn. Hij zal aantoonen van welke zaken en voortbrengselen er overvloed, aan welke er gebrek bestaat. Als men de behoefte der bevolking daarbij in aanschouw neemt, en de nijverheid, waartoe zij zoude kunnen worden opgeleid, zal daardoor natuurlijk de staat des handels, zoowel voor den uitvoer als voor den invoer, zich moeten openbaren. Men zal zien, welke de staat is van den omloop des gelds, en wat daarvan in het vervolg is te wachten. Men zal zien, welke vooreerst de gereedste middelen zijn van opbrengst, en hoe de heffing van belastingen om geene tegenstreving te ondervinden, en misschien de gansche wijze van bestier en administratie om eenig voordeel af te werpen, zich daarnaar zal moeten voegen.

De staat der bevolking zal aanwijzen hare magt, haar bestier, hare neigingen en hare behoeften. Hij zal aantoonen, in welke opzigten hare belangen zich paren met die van het gouvernement, in welke opzigten zij daarvan verschillen. Hij zal doen zien, waar eene sterke hand, magt en beteugeling, waar daarentegen opbeuring en bescherming noodig is. Hij zal, volgens hare

verschillende kasten en afdeelingen, de zeden, gewoonten en huishoudelijke inrigtingen van deze gansche bevolking doen kennen, en daardoor de vormen en omtrekken aantoonen, waarin het toekomstig bestier dezer landen zal moeten gegoten worden, wil men zich op eenigen redelijken grond voorstellen en belooven, dat het daarop zal hechten en vaststaan.

Ik begin dan met den staat des lands. Deze nu ontleent eene bijzondere eigenschap en voorregt uit de gezegende ligging van dit groote eiland, juist in het middenpunt van den gezegendsten Archipel der wereld. Door de omliggende kusten van Celebes, Java, Sumatra en het schiereiland van Malakka beschut tegen den aanval des grooten Oceaans, bezit het eiland Borneo in zijnen ganschen omtrek eenen gordel van rijken aangespoelden grond, die dieper en uitgestrekter is dan de alluviale voorgronden van eenige der omgelegen eilanden. Het bezit dus van rondsomme een voorregt, waarmede Java en Sumatra slechts aan zijne binnenkusten, ten noorden en ten oosten, zijn begunstigd. Deze alluviale gronden, welke voorheen het meeste toebragten, om Java te doen zijn de voorraadschuur van Indië, wachten op Borneo slechts op eene vermeerderde bevolking, of misschien op eene vreemde kolonisatie, gelijk aan die, welke op Java den landbouw deed geboren worden, om dit groote eiland, in den loop des tijds, in den grootsten voorraadschuur van het oosten te herscheppen. Althans van dit oogenblik af, kan er geen twijfel bestaan, of de alluviale gronden bezitten op Borneo dezelfde eigenschappen als op Java en elders. Zij behoeven dus slechts de hand der nijverheid en de eenvoudige kunst, om het overvloedige water af te leiden, moerassen te droogen, en dijken en dammen te leggen, om met behulp van de schoone en menigvuldige stroomen, welke deze kusten bewateren, in de vruchtbaarste rijstvelden te worden herschapen, welke, even als in de beste gedeelten van Indië, met eenen dubbelden jaarlijkschen oogst zouden kunnen pronken.

De omstandigheid echter, dat de oorspronkelijke bewoners des lands geheel van de stranden van het eiland zijn geweken; dat de vreemde Arabieren, Boeginezen en Maleijers, welke hunne plaats hebben ingenomen en bezet, meer op den handel dan op den landbouw gesteld zijn; en dat de zich meer binnenwaarts bevindende Chinesche kolonisten, eeniglijk op het produkt der goudmijnen azen, is de oorzaak, dat de schatten, welke in dezen breeden zoom van alluvialen grond zijn opgesloten, tot nog toe geheel bedolven zijn gebleven. In zelver voege zijn ook de voortbrengselen van die meer verhevene landstreek, welke op Borneo, even als elders, op de lagere alluviale gronden schijnt te volgen, tot nog toe, zoowel door gebrek aan bevolking, als door gebrek aan nijverheid, weinig te voorschijn gebragt. Dat echter deze meer verhevene en in vele opzigten gelukkiger landstreek, dan de lage stranden, op Borneo werkelijk gevonden wordt, en dat zij aldaar, even als op Java, geschikt is voor de aankweeking van de kostbaarste voortbrengselen van koffij, peper en zelfs specerijen van de fijnste soort, blijkt

niet alleen uit eene fraaije en geloofwaardige beschrijving van een diergelijk oord in de bovenlanden van Banjermassin, welke door wijlen den gezaghebber van Banda, FRANÇOIS VAN BOEKHOLTSZ., bij zijn rapport als kommissaris voor dat etablissement, is nagelaten; maar in het bijzonder en nog meer bepaldelijk uit de bedingen, welke het aan de hooge regering in der tijd heeft goed gedacht te doen vaststellen, bij het kontrakt met den vorst van Pontianak, gesloten den 5den Julij 1779, en nader bij de benoeming van zijnen zoon tot Panumbahan van Mampawa, op den 20sten Januarij 1787.

Bij art. 9 en 10 van het kontrakt van den 5den Julij werd bedongen: »Dat de sultan al de in zijn land vallende produkten, voor zoo ver de kompagnie »daarvan gediend begeerde te wezen, aan haar zoude leveren, te weten: dia»manten, goud, peper, vogelnestjes, karet, was, sago, rottings, tegen ordi»naire en ordentelijke prijzen," enz., enz. »Maar, dat daarentegen op de lan»den van Sasango en Pontianak geen noten-, nagelen- of koffijboomen zou»den mogen wassen, maar altoos uitgeroeid moeten worden, het zij ook waar »men die mogt vinden," enz, enz. Bij art. 9 en 10 van het kontrakt van den 20sten Januarij 1787 wordt de Panumbahan van Mampawa ongeveer onder dezelfde verpligtingen gebragt, ten aanzien van dat landschap, met deze uitzondering alleen, dat daarbij geene melding wordt gemaakt van het pepergewas, maar daartegen de vorst wordt verbonden tot eene bepaalde leverantie van 600 realen goud in het jaar.

Indien nu deze bedingen in der tijd, op last der hooge regering gemaakt, niet geheel ongegrond en ondoelmatig geweest zijn, hetgeen niet is te veronderstellen, zoo mag men daaruit ook veilig afleiden, dat die hoogere landen op de kust van Borneo, welke in orde van opklimming volgen op de lage moerassige stranden, aldaar, even als op Java en Sumatra, vatbaar zijn voor de aankweeking van de kostbaarste voortbrengselen van koffij en peper; en dat daarenboven hoogst waarschijnlijk is, dat er, òf bewijzen, òf althans geloofwaardige berigten zijn voorhanden geweest, dat ook nagelen en noten in die streken wilden tieren.

De vruchtbaarheid van het land, om de beide eerste en nuttigste artikelen voor den handel te leveren, mag dus voor bewezen, en die, om ook de laatste voort te brengen, als hoogst waarschijnlijk gesteld worden. Welke intusschen in beide deze opzigten de werkelijke staat van zaken zij, of en welke hoeveelheden van peper en koffij er op dit oogenblik ter kuste van Borneo worden aangekweekt en voortgebragt, en door welke daadzaken en omstandigheden het vermoeden, dat ook nagelen- en nooteboomen in die streken vallen, zoude kunnen worden bevestigd of tegengesproken, schijnt tot nog toe de aandacht van geen der heeren kommissarissen, welke successivelijk deze landen bezochten, tot zich te hebben getrokken. Van de overige voortbrengselen van dezen grond, welker uitsluitende leverantie de O. I. kompagnie zich eertijds voorbehield, zijn de vogelnestjes, het karet, de was, sago en rottings, als voorwerpen van den inlandschen en Chineschen handel, ook niet te versmaden. Of bij de opgenoemde voortbrengselen nog zoude kunnen gevoegd worden de

benzoin, het drakenbloed en een soort van ebbenhout, en welke hoeveelheden van deze artikelen jaarlijks zouden kunnen worden uitgevoerd, wordt ook in geene der voorhanden zijnde berigten opgegeven of berekend. De beste soort van kampher schijnt voornamelijk eigen te zijn aan den noordelijken uithoek van het eiland, of het eigenlijk gezegde Borneo, en werd, volgens het getuigenis van VALENTIJN, in vroegeren tijd alleen van eene mindere hoedanigheid onder het gebied van SOEKADANA ingezameld. Maar welke waarde al de opgenoemde voortbrengselen des lands ook mogen bezitten, of door uitbreiding van den landbouw in het vervolg nog zouden kunnen verkrijgen; op dit oogenblik schijnt de grootste rijkdom der west- en zuidkust van Borneo nog te moeten gezocht worden in hetgeen uit het binnenste der aarde wordt opgedolven. Het is het produkt der mijnen, goud en edelgesteente, hetwelk, volgens algemeen aangenomene berigten, tot op heden het voornaamste retour voor alle de op Pontianak en Sambas ingevoerde goederen en handelswaren uitmaakt. Ongemunt wordt het zelfs in den kleinen en binnenlandschen handel in ruiling voor allerlei goederen gebruikt. Het schijnt dus in dien overvloed voorhanden te zijn, dat het de gemunte speciën voor een groot gedeelte uit den omloop heeft gebannen. — De bezittingen der Chinezen, met uitsluiting misschien van hen die in de hoofdplaatsen ten handel zijn gezeten, schijnen dus ook voornamelijk uit het ongemunte produkt hunner mijnen te bestaan. Deze omstandigheden kunnen niet dan van den grootsten invloed zijn op de wijze, waarop in het vervolg de inkomsten van het gouvernement zullen moeten worden geheven. Het zou dus niet onbelangrijk wezen, om zoowel de bewerking dezer mijnen, als de begrooting van hare jaarlijksche opbrengst zoo naauwkeurig mogelijk te kennen. Tot de bewerking nu behoort het getal werklieden, dat daartoe wordt gebezigd; het onderhoud, 't welk zij behoeven; de winsten, welke zij dus noodwendig moeten trekken, om de mijnen niet geheel te verlaten. Om de bewerking der mijnen en derzelver opbrengst met eenige naauwkeurigheid te kennen, dient derhalve vooraf de staat der bevolking te worden nagegaan en tot de beschrijving van de bewerking der mijnen worden gespaard. Het zij mij gegund ter dezer plaats eene calculative begrooting van den jaarlijkschen opbrengst voor te dragen, volgens de beste openbare berigten, welke mij daaromtrent zijn voorgekomen.

In de berigten van onze achtereenvolgende kommissarissen ter kuste van Borneo, schijnt dit punt grootendeels over 't hoofd te zijn gezien. Men vindt daarin althans geene opgave, noch van het getal, noch van de vruchtbaarheid der mijnen, welke bewerkt worden, noch van de wijze van bewerking, noch van het getal handen daartoe gebezigd, noch van hare verdiensten, noch ook gevolgelijk van het produkt, 't welk zij opleveren. Tot andere openbare geschriften alzoo mijne toevlugt moetende nemen, vind ik in het algemeen repertorium van den Oosterschen handel (*), dat de uitvoer van goud

---

(*) MILBURN, *Oriental Commerce*.

van de geheele westkust van Borneo jaarlijks zoude bedragen eene hoeveelheid van 200 pikols. De waarde van elke pikol goud stellende op 30,000 piasters, 't welk ik geloof dat geen overdreven prijs is, zoude de waarde van de gansche hoeveelheid, die van de westkust van Borneo wordt uitgevoerd, 's jaars bedragen 6,000,000 piasters. Volgens andere berigten, welke in meerdere bijzonderheden treden, zoude in het jaar 1812 de gezamenlijke opbrengst der goudmijnen op de westkust van Borneo bedragen hebben de waarde van 4,744,000 piasters (1). Van dit kapitaal wordt ter zelfder plaats verder berekend, dat door de Chinesche bevolking, tot ondersteuning harer nabestaanden in China, jaarlijks wordt overgemaakt niet minder dan 612,000 piasters; dat door de huisvarende Chinezen wordt medegevoerd 500,000 piasters; dat voor opium en lijnwaden zoude worden besteed 1,000,000 piasters; en dat het overige gedeelte, voor den inkoop van zout, olie en kleeden, in den handel op Java en de daaromstreeks liggende eilanden zoude worden opgenomen. Deze berekeningen steunen echter op de onderstelling, of wel op eene bekomene onderrigting, dat het getal der Chinesche arbeiders in de mijnen zoude bedragen 32,000 weerbare mannen. Andere berigten, welke dit getal stellen op slechts 6,000 (2) weerbare mannen, verminderen ook naar evenredigheid het produkt der mijnen. Het getal der werkbare handen tot de ontginning der goudmijnen gebezigd, schijnt dus, bij eene algemeen erkende vruchtbaarheid van deze laatsten, de zekerste maatstaf te zijn, waarnaar de jaarlijksche opbrengst zal kunnen berekend worden. Hetgeen in de volgende afdeeling van dit verslag over den staat der bevolking zal gezegd worden, zal dienen kunnen, om voorloopig te doen oordeelen, tot welke van de beide aangehaalde begrootingen de schaal waarschijnlijk over zal hellen.

Intusschen blijkt uit het verhandelde reeds genoegzaam, dat de opbrengst der goudmijnen van de westkust van Borneo een voorwerp is der aandacht overwaardig. Hoe groot daarentegen de jaarlijksche opbrengst zij der diamantmijnen, is moeijelijker te bepalen. Aan het toeval en geluk schijnt hier meer overgelaten te moeten worden. De bewerking geschiedt door Daijaks en niet door Chinezen. Daar de diamanten in China niet gewild zijn, zijn de Boeginezen de voorname opkoopers van dit edelgesteente. Het regale regt daarenboven van den vorst, volgens hetwelk men zegt, dat alle steenen, die de zwaarte hebben van 5 karaat en daarboven, aan hem moeten geleverd worden, en het gemak, waarmede in dezen het gevondene kan worden verduisterd, zijn oorzaak, dat het moeijelijk is hier de ware uitkomsten te leeren kennen. De groote hoeveelheid echter van dit gesteente, 't welk in vroegere dagen onder eenen bloeijenden staat van den inlandschen handel van Borneo naar Java toevloeide, de schoonheid en de grootte van sommige dier steenen, waarvan onder anderen die in het bezit van den sultan van Matan of Pontianak, wegende 361 karaat, ten bewijze kan strekken, toont

---

(1) Raffles, *Hist. of Java*, vol. I, p. 236, 237.

(2) Crawfurd, *History of the Archipelago.*

klaarblijkelijk aan, dat ook het produkt van deze diamantgroeven niet uit het oog dient te worden verloren. De faciliteit, welke de bewerkers dezer mijnen uit den aard der zaak altijd zullen vinden, om de regtstreeksche belastingen van het gouvernement te ontduiken, zal een verlicht bestier natuurlijk moeten leiden tot het denkbeeld, om eerder door den handel, dan door eenige kompulsoire middelen, het voordeel dezer mijnen tot zich te trekken. En hierin zal dan ook eene reden te meer gevonden worden, om aan den Boeginesschen handelaar, die ter kuste van Borneo gezeten is, eene bijzondere aandacht te wijden.

Den staat des lands, voor zoo verre daarin eenige bronnen voor de tegenwoordige of toekomstige hulpbronnen van het gouvernement kunnen gevonden worden, hiermede in zijne hoofdtrekken afgehandeld hebbende, zij het mij geoorloofd kortelijk te resumeren de punten, welke ten gevolge daarvan als voorwerpen van onderzoek, voor zoo verre de natuurlijke gesteldheid des lands aangaat, zouden kunnen worden voorgeschreven, als:

a. Of en in hoe verre er mogelijkheid zoude zijn, om de eerste en lagere bedding van aangespoelde landen, welke althans het W. en Z. van het eiland Borneo omringen, tot den landbouw en in het bijzonder tot den rijstteelt bekwaam te maken; welke middelen tot de bedijking en uitdrooging van de lage landen zouden kunnen worden bij de hand genomen; of, na de bedijking en uitdrooging dezer streken, het zoete water der rivieren, althans gedurende den ebtijd, aan den planter de gelegenheid niet zoude verschaffen, om zijne velden, naar welgevallen en door alle jaargetijden heen, te doen ondervloeijen, en of aldaar niet geregeld een dubbelde oogst jaarlijks zoude kunnen verkregen worden; welke handen hiertoe zouden kunnen gebezigd worden, hetzij die, welke de tegenwoordige bevolking oplevert, of die, welke uit de binnen- en bovenlanden van Borneo of van elders zouden kunnen verkregen worden?

b. Welke op de meer binnenwaarts gelegene hoogere gronden thans de staat is van de peper- en koffijteelt; door welke middelen de aankweeking en opbrengst van beide deze kostbare voortbrengselen zoude kunnen vermeerderd worden; op welke wijze de benoodigde handen daartoe best zouden kunnen gevonden worden, hetzij door de tegenwoordige bevolking daartoe op te leiden, dan wel eene andere uit de binnen- en bovenlanden, of van elders daartoe aan te voeren?

c. Welke is de tegenwoordige staat der goudmijnen ter kuste van Borneo? Hoe groot is derzelver jaarlijksche opbrengst? Welke is het getal der werkdoende Chinezen, die daartoe gebezigd worden? Welke is de wijze van bewerking? Hoe groot zijn de behoeften van den arbeider? Welke zijn de winsten, die hij zich voorstelt, en zonder welke hij zijne onderneming zoude laten varen? En welk is dus eindelijk het zuiver overschot, waaruit het gouvernement, zonder het mijnwerk te doen te niet loopen, een voordeel, òf door belasting òf door den handel, zoude kunnen trekken?

d. Welke zijn de beste en meest geleidelijke middelen, om ook een gedeelte althans der opbrengsten van de diamantgroeven in Banjer en Landak naar Java te doen toevloeijen?

Als hulpbronnen, welke de staat des lands aanbiedt, zoude het misschien ook niet oneigenaardig zijn, hier gewag te maken van de voordeelen, welke uit de vischvangst en eene benuttiging der vogelnestklippen, op de kusten en naburige eilanden van Borneo, zouden kunnen getrokken worden. Onder de visscherijen beoog ik voornamelijk die van karet, de tripang en de agar-agar. Daar deze artikelen alle gretig voor den Chineschen handel gezocht worden, en het getal der jonken, welke op de westkust van Borneo varen, aanzienlijk is, zoo zoude daarvan misschien met voordeel een stapelplaats, hetzij te Pontianak of aan de monding der rivier van Mampawa, kunnen worden aangelegd. De ingezetenen van Riouw, Linga, Seroetoe, Karimata, Matan, Bliton en Poelo-Lipar zouden allen in dezen handel kunnen deelen; en daar zij gewoon zijn deze vischvangst te drijven en ook de vogelnestjes op de genoemde plaatsen en op de kusten van Borneo te plukken, zoo zoude, wanneer er eene vaste stapelplaats voor deze artikelen, als het ware in het midden van hunnen kleinen archipel, werd opgerigt, daarin misschien een der eerste en gereedste middelen kunnen gevonden worden, om de barbaarsche geneigdheden van die volkeren van roof tot handel te bekeeren.

Wij zullen thans kortelijk den toestand der bevolking beschouwen. Ofschoon deze, naarmate van de onmeetbare oppervlakte, waarop zij verspreid is, als zeer gering mag worden beschouwd, bestaat zij echter uit zoo vele verschillende zamengestelde deelen, dat zij met eenig onderscheid zal moeten behandeld en beschouwd worden, om er een duidelijk begrip van te kunnen vormen. Bij de eerste aandachtige beschouwing echter van deze zeer gemengde massa, ontdekt men aldra, dat zij zich ligtelijk onder drie voorname kasten of afdeelingen laat rangschikken. Van deze afdeelingen is de eerste, die der bewoners van de stranden en hoofdplaatsen, waartoe behooren de vorsten en hunnne naastbestaanden en eenige Arabieren, Boeginezen, Maleijers, Javanen en een gedeelte Chinezen, die van den handel of van hunne handwerken leven. De tweede, die der Chinezen, welke zich bij uitsluiting, of althans hoofdzakelijk, met de bewerking der goudmijnen bezig houden. En eindelijk de derde, die van de oorspronkelijke bewoners des lands, de door hun koppen-snellen en woeste zeden zoo zeer beruchte Daijaks. Van deze drie voorname takken der bevolking zullen wij eerst de magt en talrijkheid nagaan, om haar vervolgens met des te meer vrucht in hare geneigdheden, zeden, wetten, levenswijs, behoeften en belangen, zoo onderling als met betrekking tot het gouvernement, te kunnen beschouwen.

Ten aanzien van de magt en het getal der bevolking is, met uitzondering misschien der Chinesche berg- en mijnwerkers, weinig bepaald op te geven. Ik zal, voor zoo veel dit mogelijk is, het getal der bevolking opgeven voor de drie landen van Banjermassin, Pontianak en Sambas. Volgens geloofwaardige berigten (*) zou in het jaar 1780 de bevolking der Maleische kampongs langs de rivier van Banjermassin het volgende getal bedragen hebben: als die van

(*) Zie RADERMACHER, *Verh. van het Bat. Gen.*, II Deel.

Kaijoe-tengi	200	ingezetenen.
Tatas	2000	»
Marta-Poera	1800	»
Oud-Banjer	100	»
Bek-Ompai	500	»
Pasmanki	100	»
Berambang	80	»
Soengi-Bezar	50	»
Moeara Bahan	40	»
Laboean Maas	60	»
Japing	100	»
Wagara	550	»
Bennis-Ampat	99	»
Kaliang-Kampong	200	»
Amontei	520	»
Kelanna	120	»
Manapang	120	»

terwijl, volgens dezelfde berigten, de Daijaksche bevolking, binnen het rijk van Banjermassin zoude bestaan hebben: in het distrikt van Seboengoe uit 100 huisgezinnen, in de zoogenoemde kleine Daijak, uit 734 kampongs of negerijen, die bewoond waren door de grootste en magtigste stammen van dat volk op gansch Borneo, en zich uitstrekken tot in de nabijheid van het groote meer Kini-balo, omstreeks het middenpunt van het eiland gelegen. Chinesche mijnwerkers worden in het Banjermassinsche niet gevonden, alzoo al de goudmijnen zoowel als diamant-groeven in dat rijk door Daijakkers worden bewerkt.

Volgens andere berigten (*) bestond het getal der strand-volkeren, gezeten binnen de hoofdstad en binnen de eigenlijk gezegde grenzen van Pontianak, uit

3000 Maleijers,
1000 Boeginezen,
100 Arabieren,
10,100 Chinezen, behalve eene menigte slaven of verpandelingen van verschillenden Indischen landaard, en een gering getal verloopen zeelieden. Behalve het eigenlijk gezegde Pontianak, behooren nog onder het gebied van dien naam, de distrikten van Mampawa, Landak, Jaijang, Doerie en Salekan. Ofschoon ook de drie eerstgenoemde afzonderlijke, doch eenigzins ondergeschikte hoofden hebben, onder den titel van panumbahangoesti en pangeran, en de beide laatsten schier geheel in de magt zijn van de Chinesche mijnwerkers.

Ten aanzien van Taijan en Landak, vind ik door den kommissaris

(*) Dr. LEIJDEN. *Verh. van het Bat. Gen.* VII D. pag. 53.

VAN BOEKHOLTSZ. vermeld, dat zij veelal bewoond zijn door Daijaks, die zich door het uithuwen hunner dochters met de Chinezen en andere inwoners vermaagschappen en voor het grootste deel het werk in de diamantgroeven verrigten. En ten aanzien van Mampawa vind ik aangehaald eene aanteekening van den heer RADEMACHER, (1) dat de bevolking van deze plaats in het jaar 1780 bestond uit 2000 huisgezinnen (2).

De opgaven van het getal der Chinesche mijnbewerkers, hebben in het algemeen dit gebrek, dat daarbij het getal der Chinesche mijnwerkers onder-een vermengd en globaal wordt opgegeven, zoowel voor de distrikten, welke onder Sambas als voor die, welke onder Pontianak behooren. Zij laten dus niet alleen in het onzekere, welke de juiste bevolking is van ieder distrikt, maar in het bijzonder ook, of al de distrikten wel onder hunne opgaven zijn begrepen. Zij spreken bovendien meestal in algemeene bewoordingen van Chinezen, en laten daardoor geheel in het onzekere, of onder die opgaven alleen begrepen zijn weerbare en in de mijnen werkdoende mannen, dan of daaronder mede berekend zijn vrouwen en kinderen en andere handwerkslieden, welke tot de mijnen behooren. Het zij mij dus geoorloofd, eenige dezer verschillende opgaven hier op te tellen en bijeen te brengen, ten einde door hare vergelijking tot eenige meerdere zekerheid te geraken.

In de schets van Borneo, nagelaten door wijlen dr. LEIJDEN en uitgegeven in het VII deel der Verh. van het Bat. Genootschap, vindt men de zeer-onbepaalde opgave, dat de Chinezen van Montrado en Salakan berekend worden op een getal van 30,000. Het blijft hier dus geheel onzeker, of onder dit opgegeven getal slechts weerbare mannen, dan wel zielen moeten verstaan worden. Deze opgave strekt zich echter woordelijk niet verder uit, dan tot de distrikten van Mantrado en Selakan en het is dus waarschijnlijk, dat de overigen er niet onder begrepen zijn. Onder deze laatsten behoort ook het distrikt Doeri of Mandoer, in de nabijheid van Pontianak gelegen; en daarvan melding makende in de Bijlagen tot zijn gehouden Journaal no. 9, zegt de kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ., dat hetzelve alleen eene Chinesche bevolking bevat van omtrent 40 á 50 duizend man, welke alzoo gevoegd moet worden bij die van Selakan en Montrado. De heer majoor en kommissaris NAHUIS zegt daarenboven in zijn rapport van den 8 Febr. 1819, handelende van Montrado: »Voor ruim veertig jaren zetteden twee of drieduizend Chinezen zich hier ter dezer plaats neder en openden de aldaar gelegene goudmijnen. De goudrijke gronden lokten welras vele Chinezen naar derwaarts uit, welke, volgens algemeene berigten, nu reeds zijn aangegroeid »tot het groot getal van meer dan dertig duizend weerbare mannen." Bij de berigten van den kommissaris ROESLER worden de aangehaalde begrootingen

(1) *Verh. van het Batav. Gen.* VII D., p. 31.

(2) De heer VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS heeft latere berigten omtrent het getal der bevolking van deze streken medegedeeld. Zie onder anderen *Tijdschrift voor Neerlands Indië*, jaargang 1849, 1ste deel, blz. 338 en volgenden. Over 't algemeen zijn, sedert de heer MUNTINGHE deze verhandeling schreef, eenige punten later in 't licht gesteld, die toen nog onbekend waren. REDAKTIE.

der Chinesche bevolkingen ter kuste van Borneo merkelijk verminderd. Bij zijn rapport van den 18 December 1819 wordt dezelve voor het gansche rijk van Pontianak eerst gekalkuleerd op 15,000 weerbare manschappen, doch naderhand verminderd op 4,000. Ten aanzien van deze laatste reductie zij het echter genoeg, aan te merken, dat zij gemaakt werd, op het gezag van de panglima, hoofd der Chinezen van Doeri of Mandoer en zulks ter gelegenheid dat de heer kommissaris ROESLER bezig was van hem te bedingen de opbrengst van het hoofdgeld der Chinezen voor het volgende jaar, eene opbrengst, welke tot dat oogenblik nog geheel onvoldaan was gebleven, — en wel van de zijde van een distrikt van hetwelk de kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ. getuigt, dat het reeds sedert twintig jaren nalatig was gebleven in het opbrengen van eene geringe schatting aan den sultan van Pontianak verschuldigd. De fungerende resident van Mampawa verklaarde daarentegen in eene rapport van den 5 Mei 1819, »dat in een omtrek van weinige uren, rondom die residentie, bij de 100,000 Chinezen woonachtig waren."

Hoe tegenstrijdig nu deze verschillende opgaven ook bij den eersten opslag mogen wezen, uit eene vergelijking van dezelve schijnt men echter met veel waarschijnlijkheid te mogen besluiten, dat, ofschoon het getal van 40,000 weerbare mannen, alleen voor het distrikt van Montrado, misschien wat te hoog berekend is, het getal der Chinesche volkplantingen van Montrado echter wel op dat getal zal mogen geschat worden, en dat daarbij gevoegd wordende de bevolking van het distrikt Doeri of Mandoer, door den kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ berekend op 40 á 50 duizend zielen, het geheel der Chinesche bevolking, tot het mijnwerk behoorende, wel, volgens de getuigenis van den fung. resident van Manpawa, op bij de 100,000 zielen zal mogen geschat worden. Tot dit globaal getal der gansche bevolking is het verder hoogst waarschijnlijk, dat het getal weerbare en werkbare manschappen hier, in eene veel grootere evenredigheid staat, dan elders gewoonlijk wel plaats vindt. Eensdeels uit hoofde van het gebrek aan vrouwen, die meestal van de Daijaksche bevolking worden ontleend; en ten anderen, uithoofde van de mindere genegenheid, welke hier de Chinezen moeten gevoelen tot het aangaan van huwelijken, terwijl het eene bekende zaak is, dat het oogmerk van hunne komst in deze gewesten eeniglijk bestaat in het vergaren van een schat, om na die vergaard te hebben, met dezelve naar hun Vaderland terug te keeren.

Het getal der weerbare en dienstdoende manschappen, geslagen over al de distrikten van Mandoer, Selakan en Montrado, zal dus waarschijnlijk niet minder dan 30,000 bedragen; de magt welke zij zich hebben weten te verwerven, schier onafhankelijk van het gezag der Indische vorsten, levert alleen een genoegzaam bewijs op, dat hun getal weinig minder zijn kan.

Van deze beschouwing van de klasse der bevolking, welke uit de Chinesche mijnwerkers bestaat, en welke ik niet anders dan gezamenlijk voor de landen van Pontianak en Sambas heb kunnen in aanschouw nemen, keer ik terug tot de derde klasse der bevolking, die namelijk der Daijakkers, welke onder het

rijk van Pontianak zijn gezeten. Hieromtrent biedt de kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ., onder de Bijlagen van zijn Journaal, no. 9, de volgende belangrijke opgaven aan, opgemaakt ingevolge de laatste opnamen, van wege den sultan bewerkstelligd in het jaar 1817. Volgens dezelve zouden de hieronder vermelde distrikten ongeveer het daarnevens gestelde getal huisgezinnen bevatten, als:

Sangauw	4,600	huisgezinnen
Sekadoe	700	»
Blitang	1,000	»
Sentang	8,300	»
Sielat	2,000	»
Mantoewarie	1,000	»
Slemboe	700	»
Stamboe	790	»
Sowahiet	700	»
Batang-Boetoet	1,000	»
Joengkong	530	»
Maloewa	600	»
Te zamen	21,920	huisgezinnen,

welk gezamenlijk getal van 21,920 huisgezinnen, ieder huisgezin gerekend zijnde op vijf personen, eene bevolking zoude opleveren van ongeveer 109,600 zielen.

Ten aanzien van Sambas zijn de opgaven der bevolking nog kariger dan ten aanzien van Pontianak en Banjermassin. Met uitzondering van hetgeen hierboven van het getal der Chinesche mijnwerkers, in de distrikten van Montrado en Selakan, welke onder Sambas behooren, is aangehaald, vindt men nog eene specifieke opgave van de strandvolkeren, noch ook van de Daijakkers, welke onder het gebied van Sambas zijn gezeten. De kommissaris VAN BOEKHOLTSZ zegt er alleen dit weinige van, in de Bijlage no. 13, behoorende tot deszelfs Journaal van den 5 Mei 1819. »Hier (te Sambas) is de bevolking zeer gemengd. De Chinezen maken daarvan het grootste gedeelte uit, »en door hunne bekende nijverheid ontvangt de inwoner van Sambas een »weinig rijst, tabak, vruchten, olie, aarden potten en pannen, goud en dia»manten. Vele Arabieren en Boeginezen houden zich hier op, doch hun ver»blijf is niet bestendig, uithoofde zij hier aankomende met eenige handelswaren, »na twee of drie jaren oponthouds, wederom naar hun vaderland trekken."

Ten aanzien van de bergvolkeren, welke ik vertrouw dat voornamelijk uit de Daijaksche stammen zijn voortgesproten, vind ik slechts in sommige berigten van den fungerenden resident van Sambas aangehaald, dat de prinsen en rijksgrooten aldaar zich dikwerf willekeurige heffingen en knevelarijen ten aanzien van deze volkeren veroorloven, doende ieder huisgezin onder dezelven dikwerf een, twee, ja drie Spaansche matten in het jaar aan zich opbrengen, zonder dat de sultan de middelen bezat, om deze misbruiken tegen te gaan. Uit

welke opgaven ik in het bijzonder deze gevolgen vermeen te mogen trekken, dat deze Daijaksche bevolking ook reeds in geen onaanzienlijk getal in de bovenlanden van Sambas moet zijn gezeten, en zich aldaar bezig houden met eenig vast en niet onvoordeelig bedrijf, hetzij van landbouw, mijnbewerking of iets anders, wijl zonder zoodanig een vast beroep uit te oefenen, deze bergvolkeren klaarblijkelijk onvermogend zouden zijn, om aan diergelijke vorderingen te voldoen.

Hiermede afgehandeld hebbende, hetgeen mij van de magt en hoegrootheid der bevolking in deze gewesten is ter ooren gekomen, ga ik thans over om verslag te doen van hetgeen ik ten aanzien van haar bestuur heb kunnen ontdekken, en wel speciaal te Pontianak, Mampawa en Sambas.

Alle drie deze staten worden geacht gelegen te zijn binnen de grenzen van het voornoemde rijk van Soekadana, op welks zwakheid en puinhoopen zij zich van tijd tot tijd verheven, doch waarvan Sambas zich echter reeds zeer vroeg moet hebben afgescheurd, als zijnde reeds in de eerste tijden der voormalige Oost-Indische kompagnie bekend geweest voor magtiger en bloeijender dan het thans is. Met deze opgenoemde staten, had Soekadana eertijds ook het gebied over de landschappen van Landak, Sangan en Taijang, van welke de kommissaris ROESLER bij zijne rapporten getuigt, dat zij thans slechts eenen zeer geringen graad van ondergeschiktheid en gehoorzaamheid aan den vorst van Pontianak bewijzen, en, volgens zijne begrippen, misschien wel een regt zouden kunnen hebben om als onafhankelijk te worden beschouwd.

Zoo ver echter als het gezag van den sultan van Pontianak zich uitstrekt, is het, naar den aard dezer regeringen, willekeurig, en gelijk de kommissaris VAN BOEKHOLTSZ dit zeer wel uitdrukt ten aanzien van Sambas: »de veranderlijke wil van den sultan is de onzekere wet zijner onderdanen." Deze onzekere wil van den sultan schijnt echter te Pontianak naar eenige betere regelen te zijn bestierd geworden dan te Sambas. Men vindt, dat de sultan eene geregelde magt hield tot zijne verdediging; dat alle Maleijers, Boeginezen en verdere inlanders, bij de eerste oproeping, verpligt en gereed waren, om in de wapenen te verschijnen. Men vindt dat hij een geregeld en verstandig tarief van uit- en ingaande regten had vastgesteld. En men moet zich dus verwonderen, dat een rijk, hetwelk eerst zoo laat als het jaar 1770 door sajid ABDUL RACHMAN, zoon van sajid HASSAN, en vader van den jongst overledenen sultan KASSIEM, werd gesticht en opgetrokken uit den buit, welken hij zich, op de moorddadigste wijze, uit het berooven en afloopen van eenige Europesche, Fransche en Engelsche vaartuigen had weten te bezorgen, zoo spoedig reeds zulk eenen regelmatigen loop in deszelfs bestuur heeft weten aan te nemen.

Maar de eerste stichter van het rijk van Pontianak, sajid ABDUL RACHMAN, was een man van meer dan gewone begaafdheden, en die, behalve dat hij er zich evenmin eene gewetenszaak van zoude gemaakt hebben, als iemand zijner geloofsgenooten, om eenen ongeloovigen Christen of Heiden uit te plunderen, te berooven en te vermoorden, echter doorzigt en verstand genoeg bezat, om

nadat hij eenmaal als vorst gezeten was, van deze leerstellingen zijner godsdienst niet dan een gematigd gebruik te maken. Hij ontving ten handel ook vreemde Europesche natiën, hij zelf deelde in dezelve, en de voordeelen, zoowel door handel als voorheen door zeeroof verworven, besteedde hij, om zich door milddadigheid en misschien door verkwisting eenen stoet en aanhang te bezorgen, waardoor het hem gelukte aan zijne vorstelijke waardigheid pracht en luister bij te zetten en ze misschien te doen eerbiedigen. De vorst van Landak, bevreesd geworden zijnde voor deze nieuwelings opgerezene magt van Pontianak, gaf zijne beduchtheid te kennen aan den koning van Bantam, van wien hij zich afhankelijk rekende. Daar de koning van Bantam geen kans zag, om zijne regten ter dezer gelegenheid zelf te handhaven, gaf zulks aanleiding tot den afstand aan de Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij niet alleen van Landak, maar van het gansche rijk van Soekadana, waaronder dus Pontianak mede was begrepen. De buitengewone persoonlijke begaafdheden van den eersten stichter van Pontianak, sajid ABDUL RACHMAN, bragten echter te weeg, dat de O. I. kompagnie, na den afstand dezer landen van het hof van Bantam te hebben bekomen, zijne usurpatiën niet strafte, maar hem daarentegen in zijn nieuwelings verworven gezag handhaafde. De omstandigheid, dat Soekadana destijds eene aanzienlijke handelplaats was, en dat deze handel meestal door vreemde natiën, Engelschen, Franschen en Portugezen, gedreven werd, kan op dezen maatregel wel eenigen invloed gehad hebben..

In 1776 vestigde de kompagnie zich op Pontianak en rigtte aldaar een fort en faktorij op, gewapend met 6 stukken geschut, en bezet door eenen kapitein en 25 Europesche soldaten. Op de rivier werd bovendien geplaatst een gewapende brik, insgelijks bemand met Europeanen, zoodat de gansche bezetting bestond uit ongeveer 100 man. De civiele dienaren waren een resident, schrijver en boekhouder, en iemand voor de geneeskundige dienst. Een nog geringer magt werd te gelijk geplaatst in het distrikt van de Landak. Aan deze vroegtijdige vestiging der kompagnie binnen het rijk van Pontianak, schijnt vooral de betere rigting te danken te zijn, welke aldaar aan het vorstelijk bestier meer dan elders is gegeven. In het bijzonder die regelmatige heffing van uit- en ingaande regten, waarvan de kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ. in zijn Journaal eene uitgebreide aanteekening heeft gehouden, en welke alleen door den invloed der voornoemde O. I. kompagnie schijnt te zijn aangenomen en vastgesteld. Op den 5 Julij 1779 werd deze eerste bezetting van Pontianak opgevolgd door het sluiten van een kontrakt met den vorst. De belangen van den sultan nu hoe langer zoo meer aan die der kompagnie verbonden zijnde, voegde hij in 1786 zijne magt bij de hare, om Soekadana en Mampawa te kastijden. De aanleidende oorzaak tot deze onderneming schijnt geweest te zijn, dat de vorsten van beide deze plaatsen toegedaan geweest waren en hulp bewezen hadden aan radja ALI, die in het jaar 1783 door de kompagnie op Riou werd beoorloogd. Het gevolg dezer onderneming was, dat Soekadana overwonnen en geslecht werd en dat de sultan

met de zijnen de wijk nam naar Mattan, waar hij zich nederzette en nog ophoudt. Mampawa werd insgelijks overmeesterd en de panumbahan van die plaats vlugtte naar de binnenlanden van Borneo, waar hij zich bleef ophouden tot zijnen dood.

In zijne plaats werd toen tot Panumbahan van Mampawa verheven de zoon van sultan ABDUL RACHMAN, in 1820 als vorst van Pontianak, onder den titel van sultan KASSIEM, overleden. Deze sultan KASSIEM, ofschoon zich als vorst van Pontianak den lof en de achting van velen verworven hebbende, had zich echter in zijne jongere jaren als panumbahan van Mampawa daden veroorloofd, die moeijelijk zoo veel goeds van hem konden doen hopen. Om de voldoening van eene schuld aan den anachoda van eene Chinesche jonk van 8000 sp. matten, en aan den kapt. van een Europeesch vaartuig van 30,000 sp. matten te ontwijken, ontdeed hij zich op eene moorddadige wijze van beiden. Dit strekke ten bewijze, tot welke gruweldaden het verfoeijelijke leerstelsel der Mahomedanen, dat er geen zedelijke verpligting op hen ligt ten aanzien van hen, die tot de ongeloovigen behooren, den overigens besten man en vorst van het Arabisch geslacht niet kan brengen; en hoe weinig vertrouwen hun dus allen, in hunne onderhandelingen met het gouvernement, kan worden geschonken.

Deze gedragingen nogtans van den toenmaligen panumbahan van Mampawa bragten te weeg, dat destijds zijn naam in gansch geen goeden geur stond te Pontianak. De oude sultan sajid ABDUL RACHMAN in het jaar 1808 zijn einde voelende naderen, ontbood zijn zoon den panumbahan van Mampawa, met voornemen, om hem onder den titel van pangerang RATOE tot zijnen opvolger tot den troon te benoemen. Doch de overige prinsen en grooten van zijn hof verzetteden zich hiertegen, uit vrees voor de gezindheden, welke de panumbahan in de beide aangehaalde gevallen had doen blijken. Hunne vertoogen bragten ook zoo veel te weeg, dat de oude sultan sajid ABDUL RACHMAN van zijn voornemen afzag en zijn tweede zoon tot pangerang RATOE benoemd is. Deze echter, na het overlijden van zijn vader, geweigerd hebbende, om den titel en waardigheid van sultan te aanvaarden, was het eerst na deze gebeurtenis, dat sultan KASSIEM zich den weg tot den troon op nieuws weder zag geopend. Het was echter niet zonder moeite, en de stelligste verzekeringen van alle de schulden van zijnen overledenen vader, getrouwelijk te zullen voldoen, dat eindelijk sultan KASSIEM de gunst en het vertrouwen der overige rijksgrooten weder herwon en daardoor op den troon geraakte. De O. I. maatschappij had intusschen reeds in het jaar 1790 hare faktorij te Pontianak en Landak verlaten.

De hiervoren aangehaalde omstandigheden verspreiden, mijns inziens, zeer veel licht over den waren geest van het bestuur des lands. Zij toonen aan, dat, hoe volstrekt en onbepaald men zich het gezag van eenen sultan van Pontianak ook moge voorstellen, het echter een tegenwigt vindt in den invloed, welken de voornamen van zijn hof zich weten aan te matigen, wanneer de algemeene veiligheid in de waagschaal zoude worden gebragt. Zij toonen

aan, dat de waarde van algemeene veiligheid te Pontianak reeds wordt gewaardeerd; dat dit land reeds ook eenige geschiktheid bezit, om uit een staat van barbaarschheid tot eene meerdere beschaving te worden opgeleid; dat het ten dien einde ook raadzaam zal wezen, dat de vertegenwoordigers van het gouvernement aldaar, in zaken van aangelegenheid, zoowel raadplegen met de gezindheid van de voornaamsten des volks en van het hof, als met die van den sultan zelven. In het bijzonder zal het te raden zijn, dat deze behoedzaamheid worde in acht genomen bij de benoeming van eenen opvolger tot den troon. En zeker zal aan den raad van de voornamen des lands in deze zaak niet minder behooren toegegeven te worden, dan door den ouden sultan sajid ABDUL RACHMAN in der tijd gedaan werd, ten koste van zijne eigene verkiezing en ten koste van zijnen oudsten zoon, den toenmaligen panumbahan van Mampawa.

Uit eene goede en doelmatige ontwikkeling van deze eenmaal betoonde zucht tot algemeene veiligheid, verbeeld ik mij, dat in het vervolg nog veel goeds voor het bestuur van Pontianak zal kunnen getrokken worden. Een verlangen naar veiligheid onderstelt toch een gevoel van welvaart en van eenige regten, te gelijk met eene begeerte om die te behouden en te vermeerderen. En het gouvernement kan zich dus verzekerd houden van den goeden wil en de medewerking van de voornaamsten des volks, omtrent alle maatregelen, waarvan de strekking tot vermeerdering van de algemeene welvaart hun slechts duidelijk is onder het verstand gebragt. Welk nut nu hieruit voor de invoering van allerlei maatregelen van politie, van justitie, van administratie, zou kunnen worden getrokken, zal ik wel niet behoeven te ontvouwen.

Aan alle verbeteringen echter, die men aan het bestuur van Pontianak of van eenige andere landen, die door afstammelingen van sajids en Arabieren geregeerd worden, zoude willen toebrengen, zal nimmer een sterker hinderpaal in den weg staan dan het rampzalig leerstelsel der Mahomedanen, waarvan deze sajid's en Arabieren de voorname voorstanders en verspreiders zijn, dat namelijk aan ongeloovigen geen onregt kan worden gepleegd. Wenschelijk ware het, dat men deze leer kon doen afzweren aan alle Mahomedanen, die of als vorsten in verbond, of als onderdanen onder de bescherming staan van het gouvernement. De voorbeelden van den overigens eerbiedwaardigen sultan sajid ABDUL RACHMAN en van den, in het oog onzer goedige landgenooten, schier nimmer volprezen sultan KASSIEM toonen aan, tot welke gruwelen de besten onder deze sajids en Arabieren kunnen vervallen, wanneer zij eenmaal, door de valsche stellingen van hunne godsdienst verblind, op den dwaalweg geraken. Om van te ijzen toch is het, dat de roof en het plunderen van vaartuigen, aan drie Christen natiën toebehoorende, — een Nederlandsch vaartuig afgeloopen op de kust van Banka, een Engelsch vaartuig afgeloopen bij Passir, en een Fransch vaartuig, waarvan de gezaghebber en opvarenden op de gruwelijkste wijze mede in de rivier van Passir zijn verraden en vermoord, — aan eenen sajid ABDUL RACHMAN de middelen heeft moeten verschaffen, om een rijk als Pontianak te stichten. Daden van dien aard, en dezulken als door den

panumbahan van Mampawa tegen eenen Chineschen anachoda en den gezaghebber van een Europeesch vaartuig waren gepleegd, konden in het hart van eenen sajid ABDUL RACHMAN en van eenen sultan KASSIEM nimmer zijn opgekomen, indien de inspraak van hun geweten, door de valsche grondstellingen van hunne godsdienst, niet ware gesmoord geworden.

Men ziet daaruit, hoe gevaarlijk deze stellingen moeten geacht worden. Niet echter gelijkelijk van de zijde van allen, die den naam dragen van Mohamedanen, want in het hart der Javanen en van andere Aziatische volkeren, die nog later tot dat geloof zijn bekeerd, heeft deze leer zulke diepe en gevaarlijke wortelen niet geschoten. Het is voornamelijk van de zijde der sajids en Arabieren, die zich als de afstammelingen van den profeet en de apostelen van zijne leer in deze gewesten doen voorkomen, dat zij als verderfelijk moet worden beschouwd. Het is daaraan toe te schrijven, dat men al de vorsten van zoodanig eene priesterlijke of Arabische afkomst en hen, die van derzelver grondstellingen het meest zijn doortrokken, met de verbonden, welke sedert de herstelling van het Nederlandsch gezag in Indië met hen waren aangegaan, als het ware heeft zien spelen. Zij schijnen eene geslotene overeenkomst, in plaats van als een band van trouw, integendeel niet anders te beschouwen, dan als een middel van bedrog. Zij schijnen een traktaat te sluiten, met geen ander oogmerk, dan om hetzelve, zoodra hunne belangen dit vorderen, dadelijk weder te verbreken. De ontrouw, door den sultan van Palembang en door dien van Linga gepleegd, en de gedurige tegenspartelingen van beide de vorsten van Sambas en Banjermassin, geven daarvan de doorslaandste bewijzen.

Het is aan deze zelfde oorzaak, indien ik mij niet vergis, dat het moet toegeschreven worden, dat de O. I. kompagnie nimmer uit hare bezittingen ter kuste van Borneo de voordeelen heeft getrokken, welke de kosten van aldaar gezeten te zijn, konden goed maken, zoodat zij reeds in het jaar 1790 genoodzaakt is geweest haren omslag aldaar op te breken. En door deze zelfde oorzaak zal ook in het vervolg weder te weeg gebragt worden, dat groote moeijelijkheden zullen ondervonden worden, om den waren rijkdom en de hulpbronnen van het land te leeren kennen, en om daaruit eenige regtstreeksche voordeelen voor het gouvernement te trekken.

Behalve het onverdraagzame leerstelsel van de Mahomedaansche godsdienst, waarvan ik de uitwerkselen op het bestuur des lands in de laatste plaats getracht heb te ontwikkelen, bestaat er nog onder de meeste Mahomedaansche regeringsvormen een aangenomen grondbeginsel, dat de Mahomedaansche vorsten aan alle vreemde volkstammen, die zich onder hun gebied neêrzetten, de vrijheid gunnen, om naar hunne eigene wetten en gebruiken te leven en zelfs, voor het huishoudelijk bestuur en de politie, eenige mindere hoofden uit hun midden te kiezen. De Arabieren volgen dus den Koran, de Maleijers en Boeginezen hunne »oendang-orang Malaijoe", en de Chinezen hunne onbeschrevene zeden en gebruiken. Dit dient vooral in het oog gehouden te worden. Eene te groote afwijking van deze wetten en gewoonten zoude dus niet

dan eenen tegenzin tegen de instellingen van het gouvernement, bij elk van deze verschillende landzaten, kunnen verwekken. De betoonde wil daarentegen, om ze zoo veel mogelijk te handhaven en te eerbiedigen, en er alleen de misbruiken van te weren, kan niet dan ten hoogste dienstig zijn, om het gouvernement van de genegenheid en de medewerking van deze verschillende klassen van ingezetenen te verzekeren.

Ten aanzien van het sultans-bestuur te Sambas zal ik mij zeer kunnen bekorten, aangezien de meeste aanmerkingen, met opzigt tot Pontianak gemaakt, ook hier hare toepassing vinden. Ik zal slechts behoeven aan te stippen eenige weinige punten, waarin de verschillende gesteldheid van zaken te Sambas ook eene geëvenredigde afwijking in den aard van het landsbestuur aldaar te weeg brengt. Eene der eerste en voornaamste omstandigheden, welke uit dit oogpunt verdienen opgemerkt te worden, is deze, dat Pontianak onder het bestuur van twee verstandige Inlandsche vorsten, en onder het toezigt der O. I. kompagnie zich sedert hare eerste vestiging inderdaad schijnt te hebben toegelegd, om den handel door regtvaardige middelen te doen bloeijen, en dat daarvan ook reeds het gevolg geweest is, dat eene zekere mate van welvaart zich onder de ingezetenen aldaar heeft verspreid; terwijl Sambas daarentegen het geluk niet schijnt gehad te hebben van uit te munten in de persoonlijke hoedanigheden zijner vorsten, en buitendien verstoken geweest zijnde van de onmiddellijke tegenwoordigheid van eenig Europeesch gezag, zich op niets anders schijnt te hebben toegelegd, dan om den bloei en welvaart zijner naburen door het plegen van roof en geweld te vernielen. Eene maatschappij, waarvan al de leden tot een beroep hebben het plegen van roof en ongeregtigheid, zal zelden eenen hoogen trap van welvaart bereiken. Het gevolg daarvan is dan ook, dat, terwijl op Pontianak werkelijk reeds eenige bloei en welvaart bestaat, op Sambas daarentegen niets te vinden is dan armoede en ellende. Uit welk onderscheid in de gesteldheid van zaken dan ook dit merkwaardig onderscheid in het bestuur des lands geboren wordt, dat, terwijl men te Pontianak eene behoefte van bescherming en een wensch, om door de regering beveiligd te worden, aan den dag legt, men op Sambas daarentegen tot op dit oogmerk niets anders dan een geest van roof en plundering ontwaart; en dat, terwijl op Pontianak de hofgrooten en andere voornamen des lands hunnen invloed doen gelden, om de algemeene veiligheid te verzekeren, en daden van onregtvaardigheid zelfs van de zijde van den sultan te verhoeden, op Sambas daarentegen de zoogenaamde prinsen en rijksgrooten hunnen invloed eeniglijk gebruiken, om zich aan het wettig gezag van den vorst ten eenemale te onttrekken en om hunne rooverijen, knevelarijen, ja zelfs moord en doodslag onbepaald over al de deelen van het rijk te verspreiden. De kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ, handelende van Sambas, zegt daaromtrent in de Bijlagen no. 13, behoorende tot zijn Journaal van den 5den Mei 1819, in zeer toepasselijke bewoordingen: »Het stelen en rooven is hier vrij »algemeen; ook de prinsen maken zich daaraan schuldig, die, dikwijls geene »vaste inkomsten hebbende, zich naar eigen verkiezing een middel van be-

»staan verschaffen en daartoe des noods het gewelddadig plunderen en moor- »den te baat nemen. De sultan, zulks ziende, legt hun daarvoor eene geld- »boete op, doet hunne huizen afbreken, verzendt hen voor eenigen tijd naar »de binnenlanden, of straft hen op zoodanige andere wijze, als het hem voor »het oogenblik goeddunkt, zoodat het land zeer in verwarring is."

Indien deze beschrijving van den heer BOEKHOLTSZ. eenige bevestiging noodig had, zoude men zich slechts de klagten behoeven te herinneren, door den sultan herhaaldelijk bij den fung. resident van Sambas ingebragt, over zijne onmagt om de misbruiken en knevelarijen, welke door zijne rijksgrooten in de bovenlanden gepleegd worden, tegen te gaan en te beletten, en over zijn onvermogen, om hun uit zijne eigene inkomsten een genoegzaam middel van bestaan toe te leggen. De natuurlijke gevolgen van zulk eenen toestand van zaken moeten zijn, dat het gansche land verdeeld is tusschen geweld en onderdrukking aan de eene, vernedering en slavernij aan de andere zijde, en dat zoo lang deze staat van regeringloosheid zal aanhouden, justitie en politie op Sambas uitheemsche planten zullen blijven, die er nimmer eenigen wortel zullen schieten, zoolang de grond er niet vooraf eene geheel nieuwe bewerking en bereiding zal ondergaan. De hoon en smaad, waarmede de regterlijke magt van onzen resident te Sambas tot nu toe herhaaldelijk is bejegend, zijn niet dan de onvermijdelijke voortvloeisels van dezen staat van wanorde en onzekerheid, waarin zich alles aldaar bevindt. In eene maatschappij toch, waarin de grooten en magtigen des volks leven en geen ander bestaan vinden, dan in het plegen van onregt en geweld, kan de stem der geregtigheid zich nimmer laten hooren, zonder door dien van het onregt te worden verdoofd. Eerst dan, wanneer aan het bestaan dier magtigen en grooten een betere en meer regtvaardige grondslag zal zijn gegeven, mag men zich vleijen, dat regt en goede orde gehandhaafd zullen kunnen worden. Zonder deze, zou door de krachtdadigste middelen, door de punt zelfs van de bajonet en door de tromp van het geweer, wel vernieling aangerigt, maar nimmer eenige verbetering kunnen worden gesticht. Het gereedste en doelmatigste middel, om in dezen toestand van zaken te Sambas eenige verandering ten goede te bewerken, zou dus mijns inziens wezen, om aan gegoede inlandsche, Boeginesche, Maleische en Javaansche handelaren zooveel mogelijk aanmoediging te geven, om zich tot het drijven van eenen eerlijken handel op Sambas neder te zetten. De gegoede en eerlijke ingezetenen de meerderheid verkrijgende, zou weldra de geest van roof en plundering, voor die, welke om bescherming en verdediging roept, moeten wijken. De voornaamste en vermogendste ingezetenen van Sambas zouden even als op Pontianak zamenspannen, om daden van ongeregtigheid, zelfs van de zijde van den sultan, voor te komen. Het gouvernement zoude in deze ingezetenen een steun en medewerking vinden, tot de vestiging en uitvoering van alle maatregelen, ten doel hebbende goede orde, zedelijkheid en regt. De weerbarstigste prinsen en grooten, die zich tot nu toe met roof en moord generen, zouden verpligt worden hunne partij te kiezen, een van beiden, òf

om het land te verlaten, òf om een eerlijk beroep te kiezen, 't zij van handel, 't zij van landbouw.

Om aan het laatste eenig gemak in de uitvoering bij te zetten, zouden misschien de instellingen van Palembang te baat kunnen genomen worden, en aan die prinsen en rijksgrooten, van wier karakter men zich iets goeds zoude mogen beloven, eenige dorpen tot hun onderhoud kunnen worden afgestaan; onder eene naauwkeurige bepaling echter van de voordeelen en heerendiensten, welke zij daarvan zouden mogen trekken.

Wat het bestuur van Mampawa betreft, vind ik aangeteekend in een rapport van den kommissaris ROESLER van den 18 December 1819, dat, nadat sultan KASSIEM in 1808 den troon van zijnen vader had beklommen, in zijne plaats tot panumbahan van Mampawa weder optrad de zoon van dien prins, welke in 1786 door de voorschrevene O. I. kompagnie van daar was verdreven. De goedwillige en volmaakte onderwerping echter, welke door dezen vorst aan het Nederlandsche gezag betoond werd bij de verschijning van onze magt in 1817, strekt, zoo het schijnt, tot genoegzamen waarborg, dat de voormalige afvalligheid van den vader van geen nadeeligen invloed op het gedrag van den zoon meer zijn zal.

Ik ga thans over tot het bestuur der Chinezen, en wel in het bijzonder van de Chinesche mijnwerkers. Het toegevend stelsel van meest alle Mahomedaansche en Aziatische regeringen, om uitheemsche stammen en volkplantingen, die zich in hun midden nederzetten, bij het gebruik hunner eigene wetten en gewoonten en onder het bestuur hunner eigene hoofden te laten, heeft natuurlijk ten gevolge gehad, dat ook de Chinesche vreemdelingen, welke door de schitterende tafereelen van de goudmijnen van Borneo naar derwaarts werden getrokken, zich onder het genot van die zelfde voorregten en vergunningen aldaar hebben ter neder gezet. Hun getal was echter in den beginne slechts gering en kon dus ook te dier tijd nog geene beduchting baren. Bij de kontrakten van den 5 Julij 1779 en den 5 Januarij 1787 was bedongen, dat geene Chinesche jonken noch op Pontianak, noch op Mampawa, ten handel zouden worden toegelaten. De aanvoer van Chinesche mijnwerkers moest dus ook, zoo lang deze kontrakten in stand en van kracht bleven, van weinig of geene beteekenis wezen. Dat het getal in 1787 ook nog bijzonder klein was, blijkt ten overvloede uit de geringe hoeveelheid van slechts 600 realen gouds, waarvan zich de voornoemde kompagnie, bij het gedachte kontrakt van den 5 Junij 1787, de leverantie van den panumbahan van Mampawa voorbedong. De Chinesche bevolking ter kuste van Borneo heeft dan ook waarschijnlijk haren voornamen aanwas eerst gekregen sedert het jaar 1790, toen de voornoemde O. I. kompagnie met haren omslag van daar opbrak; en voorts, sedert het jaar 1808, toen ook Banjermassin werd verlaten en alle betrekkingen tusschen Java en de kusten van Borneo schier geheel werden afgebroken. Dan, daar zij gedurende den loop van deze laatste dertig jaren reeds is aangegroeid tot een getal, hetwelk na eene vergelijking van al de verschillende opgaven, welke daaromtrent voorhanden zijn,

op niet minder dan 100,000 zielen mag worden begroot, behalve nog een aantal van 10,000, 't welk te Pontianak, en eene onbekende menigte, welke te Sambas en Mampawa ten handel is gezeten; zoo is het ook niet te verwonderen, dat deze uitheemsche volksmenigte zich, tusschen de twee zwakke en dikwerf nog door onderlinge afgunst en vijandschap verdeelde staten van Sambas en Pontianak, zoo ver heeft weten in te dringen, dat zij thans wel als een staat in den staat, en bijkans als geheel onafhankelijk van beiden kan worden beschouwd.

De kommissaris NAHUYS geeft van hun bestuur, voor zoo verre Montrado aangaat, de volgende beschrijving, welke ik vertrouw, dat in gelijkervoege op de distrikten van Selakan en Mandoer of Doeri, van toepassing zal kunnen gemaakt worden. »Zij waren," zegt hij, »gedurende de laatste »jaren nog cijnsbaar aan den sultan van Sambas, aan wien zij jaarlijks eene »geringe schatting van eenige weinige oncen gouds opbragten. Voor het »overige waren deze lieden buiten bemoeijenis van den sultan en werden »door hunne eigene wetten en hoofden geregeerd. Eene soort van staatsre»geling, wel eenige overeenkomst hebbende met een foederatif-verbond, »schijnt aldaar van kracht en in werking te zijn. Montrado bevat eenige wei»nige dorpen of kampongs. Ieder dorp heeft zijne eigene verkorene hoofden, »welke alle huishoudelijke zaken, die alleen betrekking op de kampong heb»ben, bestieren De hoofden der verschillende dorpen vereenigen zich in »eene vergadering, kongsi genoemd, welke met een voorzitter in haar mid»den, de aangelegenste zaken, welke de Chinesche bevolking in het algemeen »betreffen, regelt en beslist. De eendragt der op het naauwst aan elkander »verbondene Chinezen, de wijsheid van hun bestuur, hun dagelijks aanwas»send getal en de groote hoeveelheid ammunitie en aangelegde versterkingen »van Montrado, maken deze plaats niet alleen dubbel zeker en bestand tegen »eenen onvoorzienen aanval der inlanders, maar ook zelfs tot een gevaarlijken »nabuur voor den sultan van Sambas, aan wien zij tot heden toe cijnsbaar »zijn geweest."

Ofschoon het nu in het vervolg misschien nader zal blijken, dat het denkbeeld, 't welk zich de heer NAHUYS van de Chinesche kongsis gevormd had, niet volkomen juist en naauwkeurig was, zal echter deze beschrijving voldoende zijn, om het schier geheel onafhankelijk bestuur van deze volkeren, onderworpen alleen aan de betaling van eene geringe schatting aan den sultan, te doen kennen.

Met betrekking tot het bestuur der Daijaksche bevolking zal ik mij vergenoegen, slechts met een enkel woord aan te halen, dat zij in hunne kampongs het gezag erkennen van de oudsten onder hen, en dat sommigen der volksstammen in deze dorpen zich wederom onder het gezag van een enkel hoofd of radja vereenigen.

De bevolking ter kuste van Borneo voorgesteld hebbende volgens hun getal, magt en vormen van bestuur, zal ik thans die zelfde bevolking, in hare drie voorname afdeelingen van strandvolkeren, Chinesche mijnwerkers en Daijak-

kers, trachten te doen kennen, in haren aard, geneigdheden, behoeften en belangen, zoowel op zich zelve als onderling en met betrekking tot het Európeesch gezag over hen te vestigen.

De zaak uit een zeer algemeen oogpunt beschouwende, zoude men misschien in korte woorden kunnen zeggen, dat de heerschende trek en zucht, waarin zich al de opgenoemde neigingen vereenigen, ten aanzien van de strandvolkeren, is vaart en handel, of ook wel roof voor de min beschaafden; gepaard met het inzigt en de begeerte om het land en de ingezetenen der boven- en binnenlanden geheel aan deze handeldienst cijnsbaar te maken. Ten aanzien van de Chinesche mijnwerkers, om binnen den kortst mogelijken tijd den door hen begeerden schat uit de mijnen te putten, daartoe al het gebruik, wat zij kunnen, van de eenvoudige inlandsche bergvolkeren te maken, en zich zelven daarentegen van alle dienstbaarheden en schattingen te bevrijden; en eindelijk ten aanzien van de eenvoudige, doch woeste Daijakkers, — de landbouw, vergezeld van eene zucht, om zoo veel mogelijk van het dubbele juk, zoowel der strandvolkeren als der Chinesche mijnwerkers, te worden bevrijd, en daardoor tot het genot van eenige meerdere natuurlijke vrijheid in het bebouwen van den grond te mogen geraken. Zoodanig een algemeen overzigt van zaken zal echter in meer bijzonderheden dienen te worden ontleed, wil men daaruit eenige nuttige gevolgen afleiden, die in de uitvoering toepasselijk zouden kunnen gemaakt worden. Dit dan noodzakelijk zijnde, zal ik, om daarin met eenige orde te werk te gaan, dezelfde leiddraad te baat nemen, welke ik tot dus verre in de beschrijving der bevolking heb gevolgd. In de eerste plaats namelijk zal ik spreken van de strandvolkeren, volgens de verschillende kasten en stammen, die onder dezelve zijn begrepen, en voorts van de Chinesche en Daijaksche bergvolkeren.

Aan het hoofd der strandvolkeren moet men plaatsen de vorsten zelve, de sultans met hunne hofgrooten en verdere aanhoorigen, want ofschoon zij in hunne hooge betrekkingen als hoofden des ganschen volks en van het gansche rijk zouden moeten beschouwd worden, zijn echter hunne godsdienstige en staatkundige begrippen oorzaak, dat zij zich in al hunne neigingen en belangen, meer bijzonder met de bevolking der stranden vereenigen. Van oorsprong, althans op Pontianak, Arabieren, en in het algemeen groote voorstanders van het Mahomedaansche geloof, beschouwen zij de ongeloovigen, de ellendige Daijakkers, de Chinezen en zelfs de Christenen als geheel beneden zich. Het beginsel om hunne eigene grootheid en welvaart aan den bloei en welvaart hunner onderdanen in het algemeen te verbinden, kennen zij niet. En zoo hun dit beginsel eindelijk eens bevattelijk gemaakt en ingeprent werd, te gelijk met de kunst om een jaarlijksch en verstandig budget voor hun rijk en vorstelijk huis te ontwerpen, zoude het met onze meerderheid en invloed over al deze Mahomedaansche vorsten ook zeer spoedig gedaan zijn. Tot ons groot geluk echter zijn zij in de kunst van regeren nog niet zoo ver gevorderd. De ongeloovige Daijakkers en Chinezen kunnen in hun oog slechts werktuigen zijn, om hunnen rijkdom en grootheid te

vermeerderen; — voor regten zijn zij niet vatbaar; zedelijke verpligtingen ten hunnen opzigte behoeven niet betracht te worden; — zij kunnen dus zonder eenige wroeging van het geweten, bedrogen, misleid, onderdrukt, tot slaven, tot pandelingen gemaakt worden, — en de voortbrengselen van hunnen landbouw en handenarbeid kunnen hen, of door geweld als voorwerpen van roof, of door list als voorwerpen van handel, afhandig gemaakt worden. Deze hunne godsdienstige en staatkundige denkwijze zijnde, vormen de vorsten ter kuste van Borneo, en in het algemeen het meerendeel der Mahomedaansche vorsten, als het ware, eene kaste afgezonderd van het grootste gedeelte en vooral van de bovenlandsche bevolking hunner rijken. Zij voegen zich daarentegen in oorsprong, geaardheid en neigingen, geheel bij de bevolking hunner hoofdsteden en stranden. Dezen toch, op eenige Chinesche handelaren na, zijn allen sajids, Arabieren of andere Mahomedanen van eene meer of min strenge leer. Zij spannen dus allen gereedelijk met den vorst, tot het nadeel, de onderdrukking en is het noodig tot de uitroeijing van alle ongeloovigen, zamen. Zij bedienen zich gaarne van slaven en verpandelingen. Zij handelen of ruilen de bovenlandsche produkten van was, bindrotting, benzoïn en diamanten gaarne voor de laagste prijzen in, en in al deze opzigten vergunt hun de vorst, als ware opvolgers van den profeet, hun voordeel te doen, wanneer zij hem slechts wederkeerig en bij voorkeur met man en wapenen bijstaan, om dezelfde voordeelen in den handel voor zich te genieten, wanneer hij daarin mogt verkiezen te deelen, en om voorts zijne vorstelijke voorregten, in het heffen van eenige schattingen en tollen en in het uitsluitend genot van het produkt der diamantmijnen, in steenen van 5 karaat en daarboven, te helpen handhaven. De vorsten ter kuste van Borneo deelen dan ook in de eerste plaats, met de bevolking hunner hoofdsteden en stranden, in de geneigdheden en de belangen van den handel, en daar, waar die bevolking nog neigt tot roof, deelen zij ook in deze neiging. Wat betreft Pontianak, is het zoo wel ten aanzien van den ouden sultan sajid ABDUL RACHMAN, als ten aanzien van sultan KASSIEM, eene algemeen bekende zaak, dat, nadat beiden het beroep van roovers hadden vaarwel gezegd, zij de voorname handelaren van die plaats zijn geworden. De schulden bij hun overlijden, door beiden achtergelaten, strekken daarvan ten bewijze, zoo wel als de geschillen over sommige ondernemingen van handel, waarin de laatstgemelde vorst betrokken is geweest. Maar buiten de geneigdheid en het belang van den handel, hebben de vorsten ter westkust van Borneo nog een ander belang, 't welk hun in het bijzonder als opperheer van het land eigen is. Hun titel van oppergebied over de binnen en opwaarts gelegene deelen van hun rijk is in het algemeen zeer zwak en slecht gevestigd. Zoo is bij voorbeeld het regt van den sultan van Pontianak op de distrikten van Landak, Taijang, Sangauw en Mattan verre van uitgemaakt te zijn. De eerste opkomst van Pontianak ten gevolge van eenen louteren inval van sajid ABDUL RACHMAN, — de inroeping van de bescherming van Bantam door den vorst van Landak gedaan, — en de oorsprong van Mattan, alleen ten gevolge van de totale vernietiging van

Soekadana, door de wapenen der O. I. kompagnie, zonder dat ergens noch bij het kontrakt van den 5 Julij 1779 noch elders, van eenen afstand dezer landen aan den sultan van Pontianak blijkt, — strekke hiervan ten klaren bewijze. Zeer juist dan ook is de aanmerking van den kommissaris ROESLER, dat het hem zeer twijfelachtig voorkomt, of, ten opzigte van al deze landen, bij de laatste kontrakten aan den sultan van Pontianak niet meerder regt zou zijn toegekend, dan hem werkelijk toekwam[1]; — te meer, wijl de tegenwoordige vorst van Pontianak nu weder verwierp het regt van aanspraak op het distrikt van Taijang, tot bevestiging van hetwelk zijn voorganger sultan KASSIEM de militaire hulp van den kommissaris J. VAN BOEKHOLTSZ. had ingeroepen. Met uitzondering dus van zulk eene zeldzame belangeloosheid, als te dezen opzigte door den regerenden vorst van Pontianak wordt aan den dag gelegd, blijft het in het algemeen van belang voor de vorsten van Pontianak, om zich in deze zwakke titels van hun bezit door verbindtenissen met Europesche mogendheden te sterken. Ditzelfde belang heeft ook Sambas, ten aanzien van de distrikten van Montrado en Selakan, die te voren een deel uitgemaakt hebben van Mampawa, en op grond van het kontrakt van den 5 Januarij 1787 misschien hadden kunnen worden gereclameerd. Een derde trek, welke de neigingen en belangen van deze vorsten ter kuste van Borneo kenschetst, is hunne onderlinge verdeeldheid, gesproten voornamelijk uit drie binnenlandsche oorlogen, welke eertijds over het bezit van Mampawa en der aan hen onderhoorige distrikten van Montrado en Selakan gevoerd zijn, en ten gevolge waarvan de wensch van de zijde van Sambas slechts zijn kan, om in het bezit van hunne eenmaal gemaakte wingewesten te worden gehandhaafd; terwijl misschien van de zijde van Pontianak en Mampawa de flaauwe hoop nog wordt gekoesterd, van eenmaal weder in hunne oude bezittingen te worden hersteld.

Eene vierde omstandigheid eindelijk, welke eenen zeer aanmerkelijken invloed op de inzigten en belangen der Borneosche vorsten heeft moeten uitoefenen, is de buitengewone aanwas van de Chinesche bevolking gedurende de laatste jaren. Daar de magt en onafhankelijkheid van deze uitheemsche kolonisten reeds zoo verre zijn toegenomen, dat, volgens het getuigenis van den kommissaris VAN BOEKHOLTSZ., de ingezetenen van het distrikt Doeri of Mondoer reeds sedert de laatste twintig jaren geene de minste schatting meer aan den sultan van Pontianak hebben opgebragt, terwijl, volgens de laatste berigten van Sambas, in de distrikten, onder dat rijk behoorende, de verschillende kongsis elkander onderling beoorlogen, zich onderling regt verschaffen, zonder dat de sultan het durft te ondernemen, om zich eenig oppergezag of eenigen regtsdwang over hen aan te matigen, zoo is het zigtbaar van het grootste belang, zoowel voor den vorst van Pontianak als voor dien van Sambas, om zich door eenen sterken bondgenoot, tegen verdere inbreuken op hunne magt, van de zijde dezer vreemdelingen, te beveiligen.

Dat er nu in verschillende opzigten en betrekkingen van de zijde der Borneosche vorsten een dringend belang bestaat, om zich met eene Euro-

pesche mogendheid ten naauwste te verbinden, is door het bovenstaande klaarblijkelijk genoeg aangetoond. Doch hoe te gelijker tijd uit deze verbindtenis, voor de bescherming gevende mogendheid, de noodige hulpbronnen zullen kunnen getrokken worden, om de kosten dezer bescherming goed te maken, zal nader dienen te worden onderzocht, doch misschien moeijelijker zijn aan te wijzen. Volgens de eerste beginselen van menschelijke pligt en dankbaarheid, zoude men mogen verwachten, dat de inlandsche vorsten zich beijveren zullen, om, in vergelding van de aan hen bewezene dienst, deze hulpbronnen aan het Europesche gouvernement aan te wijzen. Doch die goedig genoeg is om dit van hen te hopen, is nog een vreemdeling in die godsdienstige en staatkundige leerstellingen, welke zoo even door ons zijn ontvouwd. Deze inlandsche vorsten kennen geene dankbaarheid; zij kennen geen pligt, noch wedervergelding ten goede, ten aanzien van ongeloovigen. Zij zien onze meerderheid in kennis, in den wapenhandel, in de kunst van den oorlog. Zij erkennen hunne zwakheid, doch in hunne zwakheid gevoelen zij zich sterk in het wapen der zwakken; — zij vertrouwen op hunne list; — hoe vele trappen zij ook in kennis en beschaving beneden ons mogen staan, hebben zij echter de verwaandheid en vermetelheid, zich in list en doorzigt boven ons te achten; — zij kennen onze driften; — zij kennen onze zwakheden en zij spelen er mede; — zij kennen onze eerzucht; — zij kennen onze begeerlijkheden en wekken ze op; doch de middelen om ze te voldoen, onthouden zij ons of ontwikkelen zij slechts ten halve. Zij weten, dat wij voet nemen binnen hun rijk, met inzigt om een nuttig gezag uit te oefenen en een billijk voordeel te behalen. Doch in beide opzigten maken zij ons steeds de speelbal van hunne eigene bedoelingen.

Sedert twee eeuwen herwaarts weten zij, dat de Nederlanders zich, ter bereiking hunner oogmerken, hier in Indië bij niemand vervoegen dan bij de vorsten zelve en bij hunne rijksgrooten. Dit vertrouwen zij dus, dat het oude voetspoor is, 't welk door de Nederlanders van den tegenwoordigen tijd alsnog zal worden gevolgd. In dit vertrouwen maken zij geen de minste zwarigheid, om hunne rijken, hunne landen, hunne inkomsten aan den eersten Nederlander, die er om komt vragen, voor de helft, voor het geheel, of voor welk gedeelte hij verkiest, af te staan en te cederen; zich verzekerd houdende, dat hij, naar ouder gewoonte, om er eenig genot van te erlangen, toch altijd bij den vorst zelven of bij zijne rijksgrooten zal moeten ter houw komen. Doch waagt het nu ongelukkig in den tegenwoordigen tijd een enkel Nederlander van dat oud betreden pad af te wijken, waagt hij het somtijds, ter bevestiging van de belangen van zijn gouvernement, niet altijd middellijk met den vorst en zijne grooten, maar soms ook onmiddellijk met de lagere standen te raadplegen, van welke de ware voordeelen voor zijn gouvernement moeten voortvloeijen, — zoo zien die vorsten, bij welke hij geplaatst is, weldra dat hunne list tegen dezen Nederlander te kort schiet. Zij zien, dat hun geheim is ontdekt, dat hun gezag en invloed begint te wankelen, en dat die geringe Christen en Nederlander, op wien zij met eenen

Mahomedaanschen en priesterlijken hoogmoed nederzagen, eindelijk op het punt staat, om zich van die magt en dat gezag inderdaad voor zijn gouvernement meester te maken, welke zij vermeend hadden aan zijne onkunde en onmagt in alle gerustheid te kunnen afstaan. In dezen toestand van zaken verandert het gevoel en de denkwijs der inlandsche vorsten en grooten. De Nederlander, wien zij te voren als een onschadelijk wezen slechts de gewone verachting en versmading waardig hielden, welke zij aan alle Christenen zoo liefderijk toedragen, wordt thans in hun oog een hatelijk, een gevaarlijk wezen. Hij is niet meer de oude Nederlander, die zich in alles naar hunnen zin laat leiden; hij is een weerspanneling, een afvallige van de oude goede leer, die in staat zoude zijn, om het gezag en den invloed der inlandsche vorsten en grooten aan het wankelen te brengen, en, op dezelfde wijze voortgaande, hen eindelijk zoude noodzaken, om de verbindtenissen, welke zij te voren eeniglijk voor een spel hielden, nu als eene wezenlijke zaak en als een ernstige afstand van hun rijk en oppermagt te moeten beschouwen. Dit gevaarlijke wezen wordt nu wel eindelijk boven hunne verwachting en versmading verheven, doch het wordt daarentegen een voorwerp van hunne haat en verfoeijing. Schoon zich houdende binnen de strikte regelen van zijnen pligt, eeniglijk handhavende de kontrakten met zijn gouvernement aangegaan, en niet toelatende, dat met eenen afstand der regelen van oppermagt zal worden gespot, is dit echter genoeg om den vuigsten laster tegen hem op te wekken, om de moordpriemen van gansche benden struikroovers tegen hem te scherpen en om zelfs het vergif tot zijne verdelging niet te sparen. Doch meer dan al dit verraad dient hun, ter bereiking hunner oogmerken, de list en laster. Door dit gewone wapen der zwakken, weten zij zich aan de sterkere hand van eene Europesche mogendheid nog te ontwringen. Het meest doorziende oog, het meest verlichte bestuur weten zij daardoor te verblinden. Zoodra het hun door list en laster eenmaal gelukt is, wantrouwen en verdeeldheid te zaaijen, verlammen zij de hand, die op het punt stond hen onder den duim te krijgen en hen het houden hunner kontrakten en verbindtenissen te leeren; zij ontspringen daardoor als nog den kans; weten zich los te maken van de heiligste en plegtigste verbonden, welke zij hadden aangegaan, en maken alzoo inderdaad de wijsheid en het doorzigt van een verlicht Europeesch bestuur tot den speelbal van hunne ellendige listen en kunstenarijen.

Welke dus ook de ware belangen der vorsten op de kusten van Borneo mogen zijn, hunne geaardheid en hunne godsdienstige leerstellingen laten niet toe, dat men immer veel hulp noch bijstand van hen zal kunnen verwachten, tot vermeerdering van 's gouvernements hulpbronnen binnen die rijken. Ten aanzien van Sambas en Pontianak zal men zich hiervan nog zooveel minder mogen voorstellen, wijl zelfs op een tijd, toen geen Europeesch gouvernement in de inkomsten van die rijken deelde, dezelve ontoereikend schijnen geweest te zijn, om den staat en waardigheid van hunne eigene vorsten naar behooren op te houden. De zeeroof, bij aanhoudendheid door den sultan van Sambas

gepleegd, en de belangrijke schuld, door beide de laatste sultans van Pontianak achtergelaten, strekken daarvan ten bewijze.

De sajids en Arabieren, hoewel niet de meesten in getal, verdienen echter den eersten rang, uit hoofde van het aanzien, waarin zij staan bij den vorst en den invloed welken zij zich gewoonlijk over zijn gemoed weten te verwerven. Het gebruik, 't welk deze sajids en Arabieren op Pontianak van hunnen invloed maakten, ten tijde dat sultan ABDUL RACHMAN zijnen zoon den panumbahan van Mampawa tot troonsopvolger wilde benoemen, bewijst, dat in gevallen van aangelegenheid eenig vertrouwen op hen kan gesteld worden, en dat zij in het algemeen eene goede en regtvaardige regering, bescherming, veiligheid en eenen eerlijken toestand van handel verkiezen boven willekeurigheden, onderdrukkingen en een bestuur, alleen rustende op daden van roof en geweld. Zij worden gezegd, vooral onder de regering van den eersten sultan ABDUL RACHMAN, groote gunsten van dien vorst te hebben genoten, die, door eene vermeerdering van hun getal en welvaart, ook zijnen stoet en den luister van zijn hof trachtte te vermeerderen. De gunsten van het hof gebruiken zij voornamelijk tot het drijven van den handel, waardoor sommigen onder hen worden geschat een vermogen van niet minder dan 20,000 Sp. matten te hebben verzameld. Als handelaren zijn zij dus in het afgetrokken niet te versmaden, doch het zal van den aard van den handel, dien zij drijven, en van de leiding die daaraan zal kunnen gegeven worden, voornamelijk afhangen, of zij inderdaad als nuttige ingezetenen voor eene Nederlandsche bezitting kunnen gehouden worden.

Dit onderzoek echter sparende, tot dat nader over den handel zal worden gesproken, ga ik thans tot de Boeginezen en Maleijers over, waarvan de eerstgenoemden vooral eene kaste onder de strandvolkeren uitmaken, welke veel meer belang inboezemt dan die der Arabieren. Door den geest van handel gedreven, komen zij als kolonisten herwaarts. Uit hun eigen land vertrekkende, zijn zij gewoonlijk arm. Of zij, na het verwerven van eenig vermogen, derwaarts terugkeeren, of in het land hunner verkiezing gezeten blijven, is mij nergens gebleken. De omstandigheid echter, dat Koti en Papir, op de oostkust van Borneo, ook schier geheel door Boeginesche kolonisten zijn bevolkt, zoude mij doen gissen, dat velen hunner op de plaatsen, werwaarts zij verhuizen, vast gezeten blijven. Ofschoon met weinig of niets beginnende, stelt echter het gebruik van hunnen landaard hen in staat, om al dadelijk in de winsten van den handel te kunnen deelen. Volgens hunne instellingen en de bepalingen van hunnen oendang-oendang, handelt elk vaartuig bij hen op een vereenigd kapitaal, en ieder opvarende op hetzelve heeft of wordt gerekend een aandeel te hebben in de lading. De onkostbaarheid van hunne vaartuigen en van derzelver uitrusting, en de kostbaarheid daarentegen der ladingen, welke zij daarmede overvoeren, laten hen alras aanzienlijke winsten over. De praauwen of padoeakkans, welke zij gewoonlijk gebruiken, komen hun zelden op meer dan van 150 tot 300 Sp. mt. inkoop te staan. De gansche uitrusting van dezelve, in stroozeilen, houten ankers, rotting, touwen en ka-

bels, op weinig meer dan vijftig Sp. mt. En in deze broze, doch onkostbare vaartuigen voeren zij zeldzaam ladingen over, die minder dan van 10 tot 40,000 Sp. mt. waarde hebben. Zij drijven daarmede den voornamen handel in amphioen, lijnwaden, goud en diamanten, welke laatste bijkans geheel in hunne handen is. Door deze middelen verheffen zij zich binnen korten tijd tot een aanzienlijken trap van vermogen. Doch hoe hoog dit hun vermogen ook moge stijgen, blijven zij dezelfde spaarzaamheid in hunne levenswijs en dezelfde oppassendheid in hunne zaken behouden, waarmede zij van meet af begonnen, en voor het eerst hunne loopbaan intraden. Hoe rijk zij ook geworden zijn, gaan hunne dagelijksche verteringen zelden het derde of vierde gedeelte van een ropij te boven, terwijl een gewone Chinesche daglooner de gansche ropij tot zijn onderhoud benoodigd heeft. In zijne huishouding aan den wal vervaardigt hij Boeginesche kleedjes, spint zijde, en bereidt een uit katoen en zijde gemengd geweef. Eenige rijstvelden bebouwt hij door zijne slaven of verpandelingen, doch betaalt daarvoor aan den sultan geene schatting. En langs alle deze wegen is het dan ook niet te verwonderen, dat sommigen hunner een geldvermogen vergaren, 't welk, volgens geloofwaardige berigten, in sommige gevallen tot 100,000 Spaansche matten en meer kan bedragen. Bekend daarenboven wegens hunne trouw en eerlijkheid in den handel, en achtbaar wegens hunnen moed, die hen nimmer voor eenigen roover doet bezwijken, schijnen zij de bijzondere zorg en oplettendheid van het gouvernement te verdienen.

Ik kom thans tot de Maleijers, van welken ik zoo veel goeds als van de de Boeginesche handelaren niet weet te zeggen, bestaande uit een gemengd ras van Makkassaren, Johoreezen, Sumatranen, Linganezen, Riouwers en anderen. De ongeregeldheden, die er nu en dan nog in den handel op en met Pontianak gepleegd worden, geloof ik, dat grootelijks aan dit gemengde ras zijn toe te schrijven. Voor zoo verre deze Maleijers zich echter met den eerlijken handel generen, vallen zij in dezelfde kategorie als de Boeginezen, en hetgeen van deze laatsten gezegd is, is ook op hen toepasselijk.

Voor zoo ver de strandvolkeren betreft, blijft mij dus alleen slechts over, een woord te spreken van de handeldrijvende Chinezen. Dezen zijn hier even als elders werkzaam en vlijtig, behendig in den handel, doch tevens overgegeven aan hunne vermaken, het spel, de amphioen en eene meer kostbare levenswijze, dan die der Boeginezen of Maleijers. Het vermogen 't welk zij vergaren, blijft daardoor ook minder, ofschoon de inlandsche handel voor het grootste gedeelte door hen wordt gedreven, met uitzondering alleen van de diamanten. Zij voorzien de mijnwerkers en de distrikten van Mandoer, Montrado en Selakan meestendeels van de noodwendigheden, welke door de Javaansche, Maleische en Boeginesche vaartuigen worden aangebragt. Zij drijven den handel derwaarts door de tweede hand, in lijnwaden, amphioen, Javaansche suiker, tabak, gambir en al wat niet regtstreeks door de Chinesche jonken wordt aangebragt en onmiddellijk aan de mijnwerkers of hoofden der kongsis geleverd wordt. Hetgeen zij hiervoor in betaling of ruiling ont-

vangen, is meestal stofgoud, waaruit zij ook hunne jaarlijksche verzendingen naar China goedmaken. Zij vinden hun bestaan bovendien op de hoofdplaatsen zelve in het oefenen van handwerken en neringen. Zij openen hunne winkels, zij stooken arak, bearbeiden den grond, planten aardvruchten, suikerriet en bereiden zelfs suiker. Zij wagen zich in de bovenlanden, kappen hout, leven van de jagt, droogen deng-deng, en laten in één woord geen tak van handel en nijverheid onbeproefd, waarvan zij kunnen berekenen, eenig nut of voordeel te zullen trekken. Zij kunnen dus ook in het algemeen niet anders dan als nuttige en goede ingezetenen worden beschouwd, die geen ander oogmerk hebben, dan om hun bestaan en welvaart te vermeerderen, en gevolgelijk ook voor de bescherming, die hun in een eerlijk beroep en handel zal worden toegebragt, genegen moeten zijn, om eene billijke schatting en vergelding aan het gouvernement op te brengen. Eeniglijk zoude het de vraag kunnen zijn, in hoe verre hunne naauwe betrekkingen met de Chinesche mijnbewerkers en de geest van onafhankelijkheid, waarmede deze laatsten zich in vele opzigten bezield toonen, hun als hunne landgenooten ook eenige schadelijke gevoelens mogt hebben ingeboezemd.

Het zal hier dus ook de geschikte plaats zijn, om de geaardheid, zeden en belangen van deze tweede voorname afdeeling der Chinesche bevolking, iets meer van nabij te beschouwen. De heerschende trek in het karakter van deze vreemdelingen is de dorst naar goud, en de begeerte, om daarmede zoo spoedig mogelijk naar de plaats hunner geboorte terug te keeren. Afkomstig daarenboven uit een geslacht, 't welk in hun eigen land door weerspannigheid befaamd en, volgens het getuigenis van den heer kommissaris NAHUIS onder eenen bijzonderen naam daarvoor bekend staat, gewoon daarenboven, volgens datzelfde getuigenis, om zich door de duurste eeden onderling te verbinden; de eedgenooten door geheime teekenen erkennende en alsdan goed en bloed voor elkanderen veil hebbende, — zoo is het inderdaad ook niet te verwonderen, dat, wanneer zulk eene uitheemsche menigte, op of tusschen het territoir van twee magtelooze inlandsche vorsten komt gezeten te zijn, en wanneer hen door de onverschilligheid en achteloosheid van deze inlandsche regeringen wordt toegestaan, geheel en al vrij van alle oppertoezigt, naar hunne eigene wetten en onder hunne eigen hoofden te leven, hunne vaste plaatsen te versterken, zich van geschut en krijgsbehoeften naar willekeur te voorzien, en in magt en getal zoodanig toe te nemen, dat zij de bevolking van de hen omringende natiën niet alleen evenaren, maar zelfs overtreffen; — zoo, zeg ik, is het inderdaad niet te verwonderen, dat deze uit den aard weerspannige en door gewoonte tegen den arbeid en gevaar geharde vreemdelingen, eindelijk eenen geest van onafhankelijkheid tegen de zwakkere inlandsche volkeren, welke hen omringen, zouden hebben aan den dag gelegd.

Geen wonder dan ook, dat zij dezen zelfden geest van wederspannigheid in enkele gevallen aan de mindere beambten van eene hoogere magt hebben durven vertoonen; vooral niet, wanneer men tevens in aanmerking neemt, dat

een onoplosbaar en onbescheiden gedrag van die beambten daartoe in de meeste gevallen de eerste aanleiding heeft gegeven, en dat zich in alle gevalle deze weerspannigheid eeniglijk bepaald heeft tot eene woeste menigte, uit de heffe des volks, die, tot het vieren van feesten en het houden hunner hoogtijden bijeen gekomen, daardoor te ligter in onstuimigheid geraakte en tot baldadigheden oversloeg. Meer te verwonderen is het, dat de hoofden en voornamen des volks dadelijk zoo veel doorzigt en goed verstand hebben aan den dag gelegd, dat zij al het gezag, 't welk zij over hunne minderen bezaten, terstond bezigden, om zelfs aan onze mindere beambten de noodige voldoening over de gepleegde ongeregeldheden te verschaffen.

Uit den hoofdtrek van het karakter der Chinesche mijnwerkers, hunne geldzucht namelijk, en uit de zucht om zoo ras mogelijk naar hun eigen land terug te keeren, volgt dat zij zich niet dan met weerzin moeten onderwerpen aan elke belasting, die hunne winsten verminderen en de vervulling hunner wenschen vertragen zoude. Van daar dan ook, dat de geringe schattingen van eenige oncen goud 's jaars, welke hun in den beginne door de vorsten van het land waren opgelegd, volgens het getuigenis van den kommissaris VAN BOEKHOLTZ, in sommige distrikten sedert meer dan twintig jaar onvoldaan zijn gebleven, en dat ook de door de Nederlandsche autoriteiten onder hen uitgeschrevene hoofdgelden niet dan schoorvoetende en zeer gebrekkig zijn opgebragt.

De zaak echter meer van nabij inziende, heeft ook deze uitkomst niets, hetwelk bevreemding zoude kunnen baren. Nimmer te voren gewoon geweest zijnde aan het opbrengen van eenige regelmatige en hoofdelijke belasting; door de inlandsche vorsten slechts op een niet noemenswaardig tribuut gesteld, hetwelk ik voor den sultan van Sambas op niet meer begroot dan van 3 tot 4000 Sp. mt. 's jaars; zich sterk gevoelende in hunne eigene krachten, en de nieuwe opperheeren, welke eene algemeene en hoofdelijke belasting van hen wilden vorderen, niet uitgerust zijnde met de noodige magt en middelen om hun eenig ontzag te kunnen inboezemen, — is het natuurlijk, dat aan derzelver bevelen de noodige aandrang ontbrak, om er de spoedige en stipte uitvoering van te kunnen verzekeren. Maar de hoofden en gezagvoerders over deze Chinesche bevolking bewilligden echter in de hun opgelegde lasten, en gaven de uitbundigste verzekeringen van hunne onderwerping aan het Nederlandsch gouvernement. Dit is vooreerst genoeg. Met deze betooning en betuiging van onderwerping heeft men reden, om zich in de plaats gehad hebbende omstandigheden te vrede te houden. Zij toont, dat, in welke buitensporigheden de woeste menigte onder hen nu en dan ook mogt zijn vervallen, de hoofden en gezagvoerenden onder deze Chinesche mijnwerkers echter een duidelijk begrip hadden van de hoogere en sterkere hand, die, ofschoon op een afstand en voor het oogenblik onzigtbaar, echter van achteren de zwakkere magt, welke hun toen vertoond werd, zoude kunnen bijspringen en hunne beleedigingen wreken, indien men zich dezelve onderstond. Zij toont, deze betuiging van bereidwilligheid en onderwerping, dat de hoofden der

Chinezen in hunne handelingen, niet door drift, of door eene onberedeneerde afkeer van het Nederlandsch gezag, maar door een klaar besef van hunne ware belangen zijn bestierd geworden. Zij toont dus al verder, dat deze hoofden en leidslieden hunner natie door zachte en geleidelijke middelen zullen kunnen gebragt worden tot alles, wat zij met hunne belangen en die hunner ondergeschikten bestaanbaar zullen vinden. Hun eerste en grootste belang is, hunne onderneming voort te zetten, hun schat te vergaren en daarmede 't huis te varen; liever dus dan deze onderneming te staken, zullen zij alles opofferen, wat slechts behoudens de bereiking hunner oogmerken opgeofferd kan worden. Zij zullen dus alles opbrengen, hetwelk redelijker wijze, en zonder de vernietiging van het gansche werk der mijnen, van hen zoude kunnen gevorderd worden. En dat zelfs hun gedrag niet zoo onredelijk geweest is, als het bij den eersten opslag wel schijnt, zal, geloof ik, gereedelijk erkend worden, wanneer men de omstandigheden en den loop van zaken ter kuste van Borneo met eenige naauwkeurigheid gadeslaat.

De zwakke magt, waarmede wij tot dus verre ter kuste van Borneo gezeten zijn geweest, was klaarblijkelijk, zoowel in het oog der Chinesche bevolking, als van een ieder in het algemeen, ontoereikende om aan de vorsten aldaar en hunnen aanhang het hoofd te kunnen bieden, ingevalle zij zich tegen ons hadden verkozen te verzetten. De Chinezen konden dus op onze magt zoo veel niet vertrouwen, dat zij, om aan onze bevelen te gehoorzamen, het ongenoegen der vorsten op zich zouden hebben durven laden. Niettegenstaande de billijke en uiterlijk zeer aannemelijke schikkingen, welke bij de jongste kontrakten ten aanzien van de inkomsten dezer vorsten gemaakt zijn, is het echter, in het bijzonder uit de berigten van Sambas, gebleken, dat de sultan aldaar verre geweest is van met die schikkingen vergenoegd te zijn. Onophoudelijk zijn toch de aanzoeken van den vorst van Sambas geweest, om eene vermeerdering van deze inkomsten te erlangen, dan eens door aan te dringen op een afstand ten zijnen voordeele van de pacht van de amphioen, dan van den vrijen handel in dezelve, dan weder door een verzoek om te mogen heffen de regten bij de aankomst en het vertrek der Chinezen. Doch niet alleen heeft hij tot dat einde de voorschrevene aanzoeken gedaan, maar ook dadelijke pogingen zijn door hem in het werk gesteld, om regtstreeks van de Chinesche mijnwerkers van Montrado en Sangkauw zijne vorige schatting van eenige oncen stofgoud 's jaars te blijven heffen; en door zelfs buiten weten van den resident een gedeelte althans daarvan te ontvangen, heeft hij een onwedersprekelijk bewijs gegeven, dat de aangegane overeenkomst met het Nederlandsche gouvernement nimmer door hem uit een ernstig oogpunt is beschouwd geworden, maar dat hij deze gansche verbindtenis, het Nederlandsch gezag en den steun, welken hij daarvan ontleende, alleen heeft willen gebruiken als een speelbal en als een werktuig ter bereiking van zijne oogmerken, om namelijk de Chinesche bevolking meer dan voorheen tot onderdanigheid te brengen, de vorige schattingen, waaraan zij zich reeds begonnen te onttrekken, regelmatiger te innen en dezelve misschien zelfs te verhoogen.

De Chinezen, deze baatzuchtige en trouwelooze handelingen van den sultan ziende, moesten hoe langer zoo meer achterdocht omtrent zijne oogmerken te onswaarts opvatten. Daar zij echter zijne magt op de plaats zelve de grootste achtten, voegden zij zich natuurlijk naar zijnen wil.

Maar buitendien is het waarschijnlijk, dat de sultan en zijne rijksgrooten onderscheidene middelen hadden, om hun te believen en goede diensten te bewijzen, die eigenaardig hen moesten bewegen, om de regtstreeksche opbrengst liever te doen aan den sultan dan aan ons, die niets in vergelding hadden aangeboden van de hooge en nieuwe belasting, welke wij ex plenitudine potestatis hadden uitgeschreven. Uit geringe en hier en daar ter loops slechts aangestipte bijzonderheden is het toch op te maken, dat de bovenlandsche bevolking en in het bijzonder een aantal Daijakkers met voordeel door de Chinesche mijnwerkers worden gebruikt, zoowel bij het openen der mijnen als in huisselijke dienst en tot het aankweeken van eenige ard- en tuinvruchten, welke zij tot hun bestaan en levensonderhoud behoeven. Om zich nu deze bovenlandsche volkeren en dienstdoenden te bezorgen, hebben zij vooral noodig de tusschenkomst van den vorst en van zijne rijksgrooten; en, of de diensten, welke dezen hun in dit opzigt bewijzen, geen aanleiding geven tot meerdere en grootere afgaven, dan die zelfs, welke bij wijze van schatting aan den sultan gedaan worden, zoude ook de aandacht en het onderzoek misschien niet onwaardig mogen geacht worden. De verwachting van deze goede diensten moest natuurlijk dan ook de Chinesche bevolking genegen maken, om hare opbrengsten bij voorkeur aan den sultan en de zijnen te doen. Onze ambtenaren daarentegen hadden zich vergenoegd met hunne bevelen slechts uit de hoogte te geven: zij kondigden hunne nieuwe regten van oppermagt aan, vorderden gehoorzaamheid, en schreven, zonder eenig voorafgaand overleg of ruggespraak met hunne nieuwe onderdanen gehouden te hebben, slechts nieuwe belastingen en hoofdgelden uit. Zij schijnen niet bedacht te hebben, dat hunne wetten en bevelen aan menschen gerigt waren, en aan wezens dierhalven, wier doen en laten, ook door de gewone drijfveeren van menschelijke handelingen werd bestierd. Zij bedachten dus niet, dat deze hunne hooge bevelen, noch met eene physieke magt gepaard gingen, die vrees en ontzag kon inboezemen, noch met eenige weldaad, belofte van weldaad of blijk van bescherming, waardoor de genegenheid en welwillendheid der gemoederen te onswaarts had kunnen gewonnen worden. De gebreken van de invoering moesten dus ook de uitkomst en de werking van deze wetten kenmerken. De opgaven der bevolking, welke tot grondslag der nieuwe belastingen moesten dienen, werden gebrekkelijk en zelfs bedriegelijk gedaan, de belasting zelve werd daardoor misschien voor vier vijfde, zoo geen negen tiende gedeelte ontdoken, en dit laatste een vijfde of een tiende gedeelte werd bovendien of in het geheel niet, of niet dan zeer traag en schoorvoetende opgebragt.

Bij gebrek van eene physieke magt om 30 à 40,000 weerbare Chinezen door louter geweld te bedwingen, een middel hetwelk buitendien nimmer raadzaam

zoude zijn in een geval, waarin de voordeeligste uitslag altijd met de vernieling van deze bevolking zelve en van de voordeelen, welke zij aanbrengt, zoude moeten gepaard gaan, — bood zich echter in de behoefte van deze bevolking zelve het gereedste middel aan, om door zuivere overreding alle opbrengsten van haar te bedingen, welke slechts met redelijkheid door het gouvernement konden worden gevorderd. Te verwonderen is het dus, dat geen van onze ambtenaren ter kuste van Borneo op het denkbeeld is gevallen, om van deze gesteldheid van zaken een voordeelig gebruik voor het gouvernement te maken. De oorzaak, die hen allen hiervan heeft teruggehouden, is waarschijnlijk geweest het van te voren reeds opgevat gevoelen, waarmede zij van hier vertrokken, dat uit het monopolie van het zout onberekenbare voordeelen voor het gouvernement zouden zijn te behalen. Het zout intusschen is een van de grootste behoeften van deze bevolking, en indien zij daarvan niet tegen geringe prijzen konde worden geriefd, verviel ook alle berekening van voordeelen, welke door eene vervulling dezer behoeften in het algemeen aan het gouvernement zouden kunnen getrokken worden. Maar de illusie omtrent de voordeelen, welke de alleenhandel in het zout zoude afwerpen, is door de klare berekeningen van den kommissaris ROESLER geheel weggenomen. Bij zijn rapport over Sambas, van den 18 December 1819, heeft deze ambtenaar aangetoond, dat, wanneer de kosten van transport en de kosten van administratie behoorlijk werden in aanschouw genomen, de winsten op dezen alleenhandel, niet alleen gering, maar zelfs niet noemenswaardig zijn. Van grooten invloed zou eene matiging van het zoutmonopolie kunnen zijn, om den ganschen overwalschen handel weder naar Java te lokken en aldaar te vestigen. En ik vertrouw dus ook, dat de vroegere denkbeelden, omtrent de voordeelen op het zout te behalen, thans geen hinderpaal meer zullen zijn tegen andere schikkingen, omtrent het gebruik van dit artikel te beramen.

Dit nu zoo zijnde, biedt zeker de behoefte van deze Chinesche bevolking den gemakkelijksten weg aan, langs welken het gouvernement zich ook een redelijk aandeel in hare winsten en voordeelen zoude kunnen verzekeren. Ik zeg winsten en voordeelen, wijl deze in het onderwerpelijke geval het eenige fonds uitmaken, 't welk voor belasting vatbaar is, en alle heffing, welke de redelijke en doeltreffende belooning van de mijnwerkers zoude bekorten, uit den aard geene andere strekking zoude kunnen hebben, dan om het werk der mijnen zelve te niet te doen loopen en daarmede tevens alle de hulpbronnen van het gouvernement, uit die bron voortspruitende, te doen verloopen. De behoeften nu, welke hier den grondslag van een wederkeerig voordeel voor het gouvernement en voor deze Chinesche bevolking zouden kunnen uitmaken, zijn menigvuldig. Zij bestaan voornamelijk in die, tot voeding en dekking van den mensch onontbeerlijke zaken, welke Borneo zelf tot op dit oogenblik nog niet in eene genoegzame hoeveelheid oplevert, en voorts in een artikel van zeer schadelijk gebruik, de amphioen (opium), waaraan de bijzondere hebbelijkheden der Chinezen te dezer kuste hen verslaafd doen

zijn. De ontbrekende artikelen van een onontbeerlijk gebruik zijn de rijst, het zout, de lijnwaden, olie, Javasche tabak en eenige anderen, ijzer, staal en diergelijken.

Het goud-erts wordt in de goudmijnen van Borneo gevonden in beddingen, die zelden dieper liggen dan 5 of 6 voeten beneden de oppervlakte der aarde. De diepte van deze mijnen te openen, de erts er uit op te delven, de mijn van het overtollige water te ontlasten, de erts te wasschen en het metaal voorts te zuiveren, wordt gezegd zoo volkomen gelijk te zijn aan de wijze van bearbeiding der tinmijnen van Banka, dat de beschrijving van de eene ook voor eene beschrijving van de andere kan worden gehouden. Even als in sommige distrikten van Banka de tinmijnen, worden ook de goudmijnen op Borneo in groote en kleine mijnen onderscheiden. De groote mijnen zouden bewerkt worden onder het opzigt en bestuur eener kongsie, waarvan de leden als de eigenaars en ondernemers van zoodanige mijn zijn te beschouwen. De kleine mijnen daarentegen, zouden, zonder het bestuur eener kongsie, door minvermogende Chinezen in gemeenschap en op gelijke aandeelen in de winst worden bearbeid. In de kleine mijnen zoude het getal werklieden gewoonlijk niet meer dan van 10 tot 50 bedragen, die zelven voor hunne voeding en kleeding zorgen. In de groote mijnen daarentegen zoude het getal der mijnwerkers van 100 tot 200 beloopen. Hunne voeding en kleeding zoude hun door de kongsie ter goeder rekening worden verstrekt. De voornaamste verstrekkingen zouden bestaan, even als op Banka, in rijst, zout, olie, zoute visch en lijnwaden tegen vastgestelde prijzen. Aan een Chineschen nieuweling, nog onbedreven in het werk, zoude door den kongsie voor de eerste vier maanden worden te goed gedaan een loon van twee Sp. matt. per maand. Voor de volgende vier maanden, vier Sp. matt. per maand, en voor de laatste vier maanden van het jaar vijf. Het eerste leerjaar over zijnde, zouden alle Chinesche mijnwerkers van de kongsis genieten een loon van zes Sp. matt. per maand.

Uit deze korte beschrijving van de huishouding der mijnen blijkt het ten klaarste, dat onder de Chinesche bevolking, welke tot de mijnen behoort, een aanzienlijk getal minvermogenden moet gevonden worden, die althans gedurende de eerste twee of drie jaren van hun verblijf op Borneo weinig geschikt zijn, om in eene algemeene hoofdelijke belasting, gelijkelijk met de meer vermogenden hunner natie, te kunnen deelen. Het kan dus het opmerkzaam oog van den lezer niet ontgaan zijn, dat de uitschrijving van een hoofdgeld van gelijk bedrag over de geheele bevolking tot de mijnen behoorende, van den beginne af, nimmer eene billijke noch gelijkelijk werkende belasting kan geweest zijn. Hierbij voegende de konsideratie, reeds vroeger door mij te berde gebragt, dat het ongemunt produkt der mijnen bijkans het eenig representatif is in de mijndistrikten, en dat de ingezetenen van die streken inderdaad nog niet die vorderingen in handel, welvaart en in hunne maatschappelijke betrekkingen gemaakt hebben, welke hen in staat zouden kunnen stellen, om eene hoofdelijke belasting in gereede munt te kunnen

voldoen, zoo twijfel ik niet, of men zal, voor zoo verre de tegenwoordige kennis van den staat van zaken op Borneo reikt, moeten oordeelen, dat eene verandering in deze financiële maatregelen hoogst noodzakelijk is, of althans dat daaromtrent nog een naauwkeurig onderzoek zal dienen te worden ingesteld. Mogt nu hierin eene verandering raadzaam en noodzakelijk worden bevonden, zoo zal, naar mijn inzien, deze verandering op geen doelmatiger noch voor het gouvernement voordeeliger wijze kunnen worden bewerkt, dan door in ruiling voor die artikelen, welke voor den mijnwerker onontbeerlijk zijn, zoodanig gedeelte van den opbrengst zijner mijnen te bedingen, als in staat zal zijn, om aan het gouvernement een billijk en aan deszelfs eerste uitgaven evenredig voordeel te bezorgen.

Dit nu zij voor het tegenwoordige van deze Chinesche bevolking genoeg gezegd.

Thans zal ik nog het een en ander in 't midden brengen aangaande den aard van de bewoners der binnenlanden en bovenlanden van Borneo, de befaamde Daijakkers.

Deze volkeren, welke men zich in het algemeen voorstelt als van eene woestheid en barbaarschheid, welke een afgrijzen van hen doet gevoelen, en hen voor meer beschaafde natiën als geheel ongenaakbaar afschildert, zijn inderdaad echter belangrijker, dan men naar deze vooraf opgevatte denkbeelden zoude durven vooronderstellen. Dat er onder hen in het binnenste des lands eenige volksstammen gevonden worden, die nog op dit oogenblik in de diepste woestheid verzonken zijn, waaronder de redelijke vermogens van den mensch bedolven kunnen worden, is waarschijnlijk niet te ontkennen, hoewel ook nog daaromtrent de berigten zeer oppervlakkig en onzeker zijn. Doch zeker daarentegen is het, dat men zeer ten onregte de ruwe schets van deze weinige woeste stammen voor een getrouw tafereel van het geheele ras dezer volkeren zoude houden. De Daijakker, hoe woest en wild ook, is door zachte middelen genaakbaar; eenmaal genaakt zijnde, laat hij zich temmen en leiden. Hij legt langzamerhand zijne vorige woestheid af en wordt zachtzinnig en gedwee. Naarmate van den leidsman dien hij vindt, wordt hij Christen of Mahomedaan. Volgens de getuigenis van VALENTIJN waren in zijnen tijd onder Banjermassin reeds 4000 Daijakkers tot het Christendom bekeerd. Zij die thans de streken van Landak, Taijang, Sangauw en misschien ook wel een gedeelte van Montrado en Selakan bewonen, hebben in schijn de leer van Mahomed omhelsd. Hoe ligtelijk echter zouden ook dezen niet tot het Christendom kunnen worden overgebragt. De leerstellingen van den profeet kunnen nog geen diepen indruk op hun gemoed gemaakt hebben, en sommige hunner voorouderlijke gewoonten leiden hen meer tot het Christelijk dan het Mahomedaansch geloof. De voorschriften van onthouding en het onderscheid tusschen reine en onreine spijzen, is vreemd aan hunne vroegere begrippen. De veelwijverij der Mahomedanen is ook strijdig met hunne zeden. Zij oefenen alleen monogamie. De hemel van den profeet kan

dus ook niet de hunne zijn, en zeer ligt zouden zij van de dwaling, waarin zij geraakt zijn, kunnen worden terug geroepen.

Maar hetgeen nog meer dan dit alles een zeker belang voor deze volkeren moet inboezemen, is, dat, tot welke leerstellingen zij ook mogen overhellen, hetzij Mahomedaansche of Christelijke, zoodra zij slechts aan hunne Heidensche bijgeloovigheden en aan de barbaarsche praktijken daarmede verbonden zijn onttrokken, zij goede ingezetenen worden en het voorbeeld van een geregeld en voorbeeldig gedrag geven. Zij bouwen den grond. De neiging tot den landbouw wordt de hoofdtrek van hun karakter Zij kweeken allerlei aardvruchten aan. Zij doorkruissen de bosschen; zij verzamelen den benzoin en andere welriekende gommen. Zij snijden de bindrotting en garen, de was en honig. Zij leenen zich ook tot zwaarderen arbeid; zij delven de diamantgroeven in de Landak en door het geheele rijk van Banjermassin; zij zijn ook zeer geschikt tot het verrigten van huisselijke diensten; voor de geringste schuld bij hen in voorschot genoten, worden zij de pandelingen en volgelingen hunner schuldeischers; en door het vermogend stelsel der Mahomedanen ten aanzien van hen, wien zij de eer niet gunnen van hen onder hunne geloofsgenooten te rekenen, worden zij dikwerf uit deze tijdelijke dienstbaarheid in eene altoosdurende slavernij gewikkeld. Dit leed, hun dikwerf aangedaan en het bestendig bedrog en de onderdrukking, waaraan zij bovendien, door hunne eenvoudigheid, van de zijde der meer listige en geslepene Arabieren, Maleijers en Chinezen, in de betaling hunner produkten en de belooning van hunnen arbeid, onderhevig zijn, maakt dat dit gedeelte der bevolking van Borneo door de sterkste banden van haar eigenbelang aan het Europeesch gezag moet gehecht worden, zoodra zich slechts eene beschermende hand tot hare opbeuring en ondersteuning zal uitstrekken. En dat dit besluit, 't welk ik ter dezer gelegenheid slechts uit een bespiegelend overzigt van de geaardheid, neigingen en belangen dezer volkeren heb kunnen opmaken, in de uitkomst ook niet zal gelogenstraft worden, wordt proefondervindelijk bevestigd door de goede gezindheid, welke de Daijaksche bevolking van Banjermassin niet ophoudt jegens het Nederlandsche gouvernement aan den dag te leggen, en waarvan de berigten van den resident aldaar de doorslaande bewijzen opleveren.

Welke partij nu van zoodanig eene bevolking niet zou kunnen getrokken worden, die zich gelijk men ziet, als was laat kneden, tot elken vorm, welken men haar gelieft te geven, laat ik aan ieders oordeel over. Men bedenke slechts, dat, volgens de opgaven van den kommissaris VAN BOEKHOLTSZ., de handelbare Daijaksche bevolking, welke onder Pontianak gezeten is, reeds op ruim 1,000,000 zielen wordt begroot, en dat van het getal dezer bevolking in de distrikten van Montrado, Selakan en onder het geheele gebied van Sambas nog niets bekend is. Zoodanig eene bevolking genegen tot arbeid, genegen tot landbouw, genegen tot het bewerken der mijnen, kan, zoo ik mij niet bedrieg, in de handen van een verlicht en weldadig bestuur een werktuig worden, waardoor in der tijd nog oneindig veel hulpbronnen voor het-

zelve kunnen worden bereid. De bescherming van deze bergvolkeren zal ook veel kunnen toebrengen, om aan het gouvernement een tegenwigt te bezorgen, zoowel tegen de inlandsche vorsten als de talrijke Chinesche bevolking, en waardoor beiden dus ook te ligter in toom zullen kunnen gehouden worden. De regtstreeksche voordeelen echter, welke het gouvernement zich van eene benuttiging en doeltreffende opleiding van deze bergvolkeren in der tijd zal kunnen belooven, zullen voornamelijk moeten bestaan in eene uitbreiding van den landbouw en eene vermeerdering van die voortbrengselen, welke thans in den handel, zoowel in Indië als van Indië op Europa, het meest zijn gezocht. De beschouwing van den staat der landen en van den staat der bevolking leidt mij dus als van zelve tot eene beschouwing van den handel, welks belangen niet wel over het hoofd kunnen worden gezien, wil men een algemeen overzigt nemen van de hulpbronnen, welke in het vervolg meer dan voorheen uit onze bezittingen ter kuste van Borneo kunnen getrokken worden.

Het belang van dezen handel op zich zelven en de waarde, welke hij voor ons heeft op den voet, waarop hij thans wordt gedreven, zal ik in de eerste plaats beschouwen. De meerdere waarde, welke aan denzelven voor ons gouvernement, door eene andere leiding en door eene vermeerdering van sommige gewilde voortbrengselen, zoude kunnen gegeven worden, zal ik vervolgens trachten te ontvouwen.

De waarde van den handel, met betrekking tot eenig land op zich zelven beschouwd, geloof ik te mogen waarderen naar het kapitaal of de waarde der goederen, welke daartoe door dat land zelven worden geleverd, en voor den uitvoer kunnen gemist worden. Op zich zelven beschouwd, is dan ook de handel ter kuste van Borneo niet onbelangrijk. De twee voorname artikelen, waaruit dezelve tot dus verre bestaat, zijn het stofgoud en de diamanten; de overige handelswaren, als. was, dammer, bindrotting, karet en eenige vogelnestjes zullen ter dezer gelegenheid niet in aanmerking behoeven genomen te worden. Om nu de waarde te berekenen van het goud, 't welk de gezamenlijke mijnen van de westkust van Borneo jaarlijks opleveren, stelle men, dat het getal der Chinesche mijnwerkers, in alle de mijndistrikten te zamen genomen, bedraagt 30,000, gelijk uit eene vergelijking der opgaven, welke tot dus verre voorhanden zijn, moet opgemaakt worden. Het loon van eenen geoefenden mijnwerker is 6 Spaansche matten per maand, of 72 Sp. m. in het jaar. Men stelle nu verder, dat de winst van de kongsie of van de bijzondere ondernemers slechts de helft bedraagt van de verdiensten van de dagglooners, zoo zoude elke mijnwerker aan goud jaarlijks moeten opbrengen de waarde van 108 Sp. matt., welke, vermenigvuldigd met het getal der mijnwerkers, de geheele opbrengst der mijnen zoude brengen op een kapitaal van 3,240,000 Spaansche matten. De waarde hierbij gevoegd wordende van de diamanten, welke, hoewel tot dus verre niet te begrooten, echter niet gering moet geacht worden, en daarenboven nog van alle de artikelen hiervoren opgenoemd, welke het onmogelijk is één voor één na te gaan, zoo geloof ik

echter, dat de gansche waarde der goederen, welke de westkust van Borneo in haren tegenwoordigen staat jaarlijks reeds levert aan den handel of aan denzelven zoude kunnen leveren, op niet veel minder dan 3 millioen Sp. matt. zoude mogen geschat worden.

De handel van de westkust van Borneo mag op zich zelven dan ook van genoegzaam belang gerekend worden. Vraagt men daarentegen, van welke betrekkelijke waarde hij voor ons zij op den voet en de wijze, waarop hij thans wordt gedreven, zoo vrees ik, dat daarop geen ander antwoord kan vallen dan dat hij zeer gering en nietig is. De grootste behoefte der bevolking op de westkust van Borneo bestaat in lijnwaden en amfioen. Beide deze artikelen trekken zij tot dus verre van vreemden. Voor beide deze artikelen mag men veilig stellen, dat tot dus verre 's jaarlijks 1,000,000 Sp. matt. zonder eenig voordeel voor ons zelven besteed wordt. De Chinesche jonken mag men insgelijks wel rekenen, dat, in ruiling voor de door dezelve aangevoerde goederen, jaarlijks voor een half millioen Sp. matt. aan waarde uitvoeren. De overgemaakte fortuinen van 't huis varende Chinezen nemen jaarlijks nog eenen aanzienlijken schat weg. Van het overige gedeelte echter van het handeldrijvende kapitaal van Borneo mogt Java met regt haar natuurlijk aandeel verwachten, in ruiling voor zijne rijst, zout, olie, tabak, suiker en djatie-hout. Maar, leed als het voor mij is deze verklaring te moeten afleggen, de algemeene klagten wettigen haar, — dit natuurlijk aandeel in den handel van Borneo is thans voor Java verloren. De gansche overwalsche handel is van ons verloopen en voor het grootste gedeelte verlegd naar Poelo-Pinang, Malakka, Siam en andere plaatsen. Van den ganschen overwalschen handel op de westkust van Borneo schieten ons op dit oogenblik dus geene andere voordeelen over, dan die, welke genoten worden op het monopolie van zout te dier plaatse en uit de perceptie der uit- en ingaande regten, voor zoo verre deze bij de laatste kontrakten met de vorsten aan ons zijn getrokken.

Wat betreft de winsten op den alleenhandel in zout, na aftrek der kosten van vervoer en administratie, en wat betreft de opbrengst der uit- en ingaande regten, — daaromtrent blijkt, dat zij gering en, met bijvoeging zelfs van het hoofdgeld der Chinezen, op verre na niet toereikende zijn, om de kosten onzer etablissementen te dezer kuste goed te maken. Uit den aard der zaak en de gesteldheid der plaatsen was het ook van te voren reeds te voorzien geweest, dat geen van deze beide middelen zeer produktief had kunnen zijn. Het monopolie bragt de prijs van het Java's zout ter kuste van Borneo veel hooger dan de gewone prijs van het Siamsche zout aldaar plagt te wezen. Het land ligt door zijne menigvuldige kreken en rivieren intusschen van alle kanten open voor den sluikhandel. Niets was dus ook reeds van te voren ligter te voorzien, dan dat het monopolie in zout door den sluikhandel allerwege zoude worden onderkropen, terwijl het van den anderen kant door de kosten van den overvoer en der administratie werd gedrukt. Dat de perceptie der uit- en ingaande regten ook weinig produktief zoude zijn ter kust van Borneo in vergelijking van andere plaatsen, was te

voorzien geweest; eensdeels, omdat de uitvoer voornamelijk bestaat in goud en edele gesteenten, waarvan de verberging zeer gemakkelijk valt; en anderdeels, omdat een groot gedeelte van den handel gedreven wordt door Arabieren en Boeginezen, die niet zeer gewillig zijn in het betalen van regten en hunne vaartuigen niet ligt aan eenige recherche en visitatie onderwerpen.

De voordeelen, uit den alleenhandel in het zout en de perceptie der uit- en ingaande regten genoten, zijn dan ook inderdaad zoo gering geweest, dat zij op verre na geene vergoeding voor den voormaals bloeijenden overwalschen handel hebben opgeleverd, en de relative waarde van den Borneoschen handel voor ons als vernietigd mag gerekend worden, sedert al dien tijd, dat zij op den tegenwoordigen voet is gedreven.

Daar dit nu de ongunstige toestand is, waarin de handel van Borneo ten onzen opzigte is vervallen, zal ik thans nagaan de betere leiding, welke daaraan voor het vervolg zoude kunnen gegeven worden. Om de middelen van herstel en opbeuring voor dezen tak van handel te vinden, zoude het voorzeker van geen gering nut zijn, dat vooraf de oorzaken van zijn verval konden worden opgespoord, en deze zullen, zoo ik vertrouw, niet moeijelijk zijn aan te wijzen. Om echter de zaken niet van al te ver op te halen, en om niet te gewagen van den bijkans algeheelen stilstand van handel, welke van het jaar 1808 tot 1811 op Java heeft plaats gehad, zullen, geloof ik, de naaste oorzaken van het verval van dezen handel, zonder vrees van tegenspraak te zullen ondervinden, door mij mogen worden toegeschreven aan de volgende oorzaken:

a. Aan de al te strenge maatregelen, omtrent het beheeren der bosschen en den verkoop van het djatiehout door den gouverneur-generaal DAENDELS in 1808 daargesteld.

b. Aan de uitbreiding van den alleenhandel in het zout ook tot den buitenlandschen handel en tot de etablissementen buiten het eiland Java en Madura gelegen; en

c. Aan eene strengere visitatie en recherche en aan meer formaliteiten, welke bij het departement der in- en uitgaande regten gevorderd worden, dan met de zeden en gebruiken van de inlandsche en vooral Boeginesche handelaren bestaanbaar kunnen geacht worden.

Eenig meerder gemak in het verkrijgen der noodige houtwerken voor den inlandschen scheepsbouw, eene vermindering van het monopolie van het zout, voor zoo verre de buiten-etablissementen en den buitenlandschen handel betreft, en eene vereenvoudiging in de wijze van heffen der in- en uitgaande regten ten voordeele van inlandsche en wel in het bijzonder Boeginesche vaartuigen, zouden, naar mijn inzien, dan ook de eerste en gereedste middelen zijn, om aan den vervallen overwalschen handel eenigen bloei en leven weder te geven.

Het belang, 't welk ik vertrouw hierboven te hebben aangewezen, dat in den handel der Boeginesche vaartuigen mag gesteld worden, zoude misschien ten aanzien van dezelve eene diergelijke vergunning kunnen wettigen, als aan de Chinesche jonken wordt toegestaan.

Naarmate van de plaats van herkomst, de soort en de hoegrootheid der vaartuigen en de waarschijnlijke waarde der lading daarnaar berekend, zoude voor elk vaartuig eene vaste som voor uit- en ingaande regten kunnen bepaald worden, waardoor zij bij eenen eerlijken handel van alle lasten van visitatie en recherche zouden worden bevrijd, terwijl voorts, om hun des te meer gemak in den handel en in de verrigting van al hunne zaken te bezorgen, in elk der hoofdplaatsen van Java en op de voornaamste residentiën, hoofden hunner natie zouden kunnen benoemd worden, die, ofschoon zonder den naam, echter de werkzaamheden van eenen inlandschen sabandhaar ten hunnen opzigte zouden kunnen verrigten, en hun behulpzaam zijn in het nakomen van die voorschriften der wet, welke op hunnen handel toepasselijk mogten zijn.

Maar, welk goed gevolg men zich van deze maatregelen tot opbeuring van den inlandschen handel ook moge belooven; zij zullen voor als nog, tot dat daarin nader kan worden voorzien, steeds gedwarsboomd blijven door de omstandigheid, dat de beide voorname zuilen van den Indischen handel, de beide spillen, waarop zij draait, de amphioen namelijk en de lijnwaden, niet zijn in onze magt, maar dat beide deze artikelen nog steeds zijn het voortbrengsel van eenen vreemden bodem en van de bewerking van vreemden. Het belang dus, om beide deze takken van handel ook geheel de onze te maken, zal wel geen betoog behoeven. Op welke wijze dit oogmerk echter voegzaam zoude kunnen bereikt worden, hetzij door de amphioen op onzen eigen grond te doen aankweeken en te bereiden, hetzij door te trachten dien van de Levant in trek en navraag te brengen, hetzij door eene leverantie van dit artikel tegen gematigde prijzen uit Bengalen te bedingen en zoo ook ten aanzien van de lijnwaden, hetzij door dezelve uit de Nederlandsche fabrijken, dan wel van de kust en uit Bengalen, of van alle deze plaatsen te gelijk te ontbieden; omtrent dit alles geloof ik, dat het voegzamer zal zijn ter dezer gelegenheid slechts eene enkele vraag te opperen, dan daarover in breedvoerige redeneringen uit te weiden.

Van mijne zijde zal ik mij slechts deze aanmerking veroorloven, dat het mij voorkomt, dat deze handel althans voor een tijd eenige groote en buitengewone opofferingen van het gouvernement waardig is. En de staat niet alleen van onze Nederlandsche fabrieken, maar ook de wending welke men aan den handel in amphioen zoude kunnen beproeven te geven, geeft aanleiding om te denken, dat deze opofferingen slechts tijdelijk zouden behoeven te zijn. Ik zoude dus vermeenen, dat het gouvernement van zijne zijde, op de eene of andere wijze, althans in het grootste gedeelte der behoefte van amphioen en lijnwaden voor de kusten van Borneo behoorde te voorzien, ten einde daardoor voor te komen, dat de overwalsche handel in dien verkeerden loop, welken hij gedurende de laatste jaren tot ons nadeel genomen heeft, niet geheel en al en voor altoos blijve volharden en voortloopen.

Wanneer dit beginsel mogt worden goedgekeurd, dan zoude de uitvoering op een van deze beide wijzen moeten geschieden: of de amphioen en lijn-

waden zouden, voor den uitvoer naar buiten, aan de Boeginesche en Maleische vaartuigen van den overwal, op aanvrage moeten worden afgestaan uit 's gouvernements pakhuizen te Samarang, Grissee en Soerabaija, tegen prijzen niet hooger dan de marktprijzen te Poelo-Pinang en Singapore, of op ter kuste van Borneo zelve te houden openbare veilingen, of er zoude verstrekking tegen de gewone gematigde plaatselijke prijzen aan de mijnwerkers, en tevens aan de geheele bovenlandsche bevolking, dienen gedaan te worden. Langs dezen weg verbeeld ik mij, dat in de behoefte van beide deze artikelen voor de kusten van Borneo onzerzijds in zoo verre zoude worden voorzien, dat de vreemde handelaar dikwerf voor zijne aangebragte goederen geene markt meer zou vinden, en daardoor al zeer spoedig afgeschrikt zou worden van deze oorden verder te bezoeken.

Door den omslag en eigene administratie, welke het gouvernement ten gevalle van den overwalschen handel voor een tijdlang op zich zoude willen nemen, zullen geene uitsluitende noch restriktive bepalingen worden in de wereld gebragt. Zij zal de vrijheid van onze Nederlandsche vaart en handel niet belemmeren; zij zal alleen den partikulieren Nederlandschen handelaar, die voor als nog te zwak is in kennis en vermogen, om tegen zijnen vreemden mededinger te kunnen kampen, bij de hand nemen, en hem opleiden tot die hoogte, van waar hij in staat zal zijn om aan allen, die met hem in het strijdperk zouden willen treden, in het vervolg het hoofd te kunnen bieden. Het ijs alleen zoude voor hem gebroken, de weg voor hem zoude gebaand worden, en zoodra het zoude blijken, dat hij de noodige kennis en het vermogen had verkregen, om dien vervolgens op zich zelven en zonder vreemde ondersteuning te kunnen bewandelen, zoude hij aan zijne eigene krachten kunnen worden overgelaten en de tijdelijke ondersteuning van de zijde van het gouvernement kunnen worden ingetrokken. Een derde middel tot verbetering en opbeuring van den overwalschen handel zoude zijn, dat aan de maatregelen tot tegengang en bedwang van den zeeroof meer kracht en werking werd bijgezet.

Toelichting van onderzoekingen in Neerlandsch Indie.

door S. BLEEKRODE, Hoogleeraar te Delft.

I. *De koperrijkdom van Timor* en de heer mr. A. G. BROUWER.

Toen ik eenige maanden geleden een folio blad, geteekend door den heer mr. A. G. BROUWER (d.d. 19 Januarij) te Batavia in handen kreeg, kon ik niet begrijpen, dat aan de onderzoekingen van gemelden heer op Timor veel waarde gehecht werd. Door Z. Exc. den Minister van koloniën wordt in de *Mededeelingen van den Staat der Overzeesche Bezittingen* daarvan bijzondere melding gemaakt. Ik geloof dus, dat het nuttig is om aan te toonen, dat naar hetgene, in dat twistgeschrijf tegen den heer MACKLOT, gedrukt staat, men geen gunstig oordeel vellen kan over de mineralogische en metaelurgische kennis van den heer mr. BROUWER. De heer B. zegt:

»Had de heer MACKLOT eenig begrip van scheikunde of van metallogie ge-»had, dan zou hij geweten hebben, dat door het smelten van aardachtig ma-»lachiet in een potje, geen *koper* wordt verkregen, maar slechts *gesmolten malachiet*, en dat het *malachiet* van 22 a 23 pCt. zou blijven, totdat het »behoorlijk gescheiden werd."

Zonder mij met het geschil tusschen de genoemde heeren in te laten, vordert de wetenschap en het belang van den staat, te zeggen:

Had de heer mr. A. G. BROUWER *eenig begrip van scheikunde of van metallurgie gehad, dan zou hij geweten hebben, dat door het smelten van aardachtige malachiet in een potje* ALLEZINS KOPER VERKREGEN WORDT, en DAT HET ONMOGELIJK IS MALACHIET TE SMELTEN, ZOODAT HET MALACHIET BLIJVE, tenzij de heer BROUWER daartoe eene nieuwe ontdekking gedaan had.

Aardachtige malachiet is even als alle andere malachiet eene verbinding van koolzure koperoxyde (eigenlijk koolzuur verbonden aan twee atomes koperoxyde) met water, welke door gloeijing koolzuur en water verliest, dus bij onvolledige bewerking koperoxydule met koper geeft, en bij eene goede smelting zuiver koper oplevert, en wel 57 pCt., indien het malachiet zuiver (zonder steen- of aardachtige inmengsels) was, wat zeker tot de zeldzaamheden behoort. Wij kunnen allezins het berigt van den heer MACKLOT gelooven, dat een erts, houdende malachiet, tot koper ingesmolten is en 22 a 23 pCt. opgeleverd heeft. Maar kan men vragen, is hier ook eene verschoonbare dwaling gelegen in den naam van den erts? Ik moet ronduit verklaren, dat iemand, die slechts een flaauw denkbeeld heeft van mineralogie en slechts eens koperertsen gezien heeft, nooit in malachiet zich vergissen kan. De zwavelkoperertsen kunnen smelten, maar daarbij heeft altijd gewigtsverlies plaats. De onderscheiding tusschen zwavelertsen en koolzure ertsen is van het uiterste gewigt, omdat daarvan het geheele metallurgische proces der uitsmelting afhangt.

Met uitzondering van de merkwaardige mijnen van *gedegen* koper en koperoxyde in de omstreken van het Bovenmeer in Noord-Amerika, wordt het gemiddelde gehalte van ertsen over 1849 aldus opgegeven: Voor Chili 34,1 pCt.; Australië 24,4 pCt. (over drie jaren gemiddeld); Cuba 15,1 pCt.; Cornwallis 8,2 pCt. Volgens MACKLOT zoude dus, zelfs bij de onvolledige smelting der inboorlingen, en derhalve als minimum, nagenoeg evenveel verkregen worden als bij de ertssmelting in Australië. In 1849 hebben de Engelschen uit Zuid-Australie 7,783,000 N. pond koper aangevoerd, om niet de hoeveelheden uit Cuba, Chili, Peru, Zuid-Wallis, enz. te noemen. (Men leze hierover de jaargangen van mijn *Jaarboekje*).

Mogt dus ons gouvernement door de wetenschap beter voorgelicht, Timor's mijnen aan de nijverheid dienstbaar maken!

II. *De proeven met steenkool van Borneo te Soerabaija.*

Het spijt mij een ander oordeel over deze proeven te moeten uitbrengen, dan de kundige majoor VON DENTSCH aan het slot van het verslag uitgedrukt heeft, dat door Z.H.Ed.G. aan het gouvernement is ingediend. (Zie *Indisch Archief*, 1849, blz. 153.)

Ik begin met eene algemeene aanmerking. Men spreekt hier te lande bij partikulieren zoowel als bij gouvernements-aanbestedingen van Engelsche steenkool, zonder er aan te denken, dat er eene groote verscheidenheid bestaat naar de plaats van oorsprong. Niet alleen dat er een aanzienlijk verschil is tusschen steenkool uit de mijnen van Wales, Lancashire, Newcastle of andere groote formatiën, maar ook in elk dezer formatiën bestaat eene groote verscheidenheid van steenkoolsoorten. Ik wil slechts een voorbeeld geven betrekkelijk Newcastle steenkolen: 1 pond E. steenkool van de mijn van Andrewhouse Tanfield is voldoende om 9,39 pond water te verstoomen; van Bate's West Hartley 8,04 pond water; van de mijn North Percy Hartley 7,61 pond water; van de mijn Derwentwater O. Harley 7,42 pond water; van de mijn Cowper en Sidney Hartley 6,79 pond water.

Zie daar dus *New Castle koolsoorten*, welke zelfs 30 pCt. in waarde van elkander verschillen kunnen. Dit zijn getallen in de praktijk verkregen, en daarbij heeft men de kooldeelen, die altijd met de asch verloren gaan, niet in rekening gebragt.

Ik wijs op deze opgaven, omdat zij afkomstig zijn van de kommissie van het Engelsche gouvernement, belast om de waarde der steenkool ten behoeve der marine te onderzoeken. (*Tijdschrift van Nijverheid*, Haarlem XIII, p. 259 en *Civil Engineer and Architects Journal* XII, p. 270) Zelfs bij de zoogenaamde beste Newcastle kool bestaat een verschil van 10 pCt. in waarde. Elke vergelijking derhalve met Engelsche steenkool, welke niet juist naar haren oorsprong bekend is, of welke niet opzettelijk beproefd is, is zonder waarde. Zoo ergens, dan kan men in het verslag der Engelsche staatskommissie nazien, wat tot eene theoretische en praktische bepaling van de waarde der steenkolen gevorderd wordt.

De praktische proeven te Soerabaija zijn onvolledig, want daar was de verbranding gebrekkig, zoo als in het verslag ook berigt wordt; er bleef aan asch (en onverteerde brandstof) 14.5 pCt. achter, terwijl het werkelijke aschgehalte slechts 7 pCt. bedroeg. Het besluit over de verhouding van Borneo kolen tot de Europesche kolen is dus van weinig waarde. Elke brandstof vordert hare eigene haardinrigting, en men diende dus de eigenschap der steenkool, *dat zij niet zamenbakte*, in het oog te houden.

Uit de steenkool werd cokes gebrand, er vervlogen 44 pCt., en het cokesgehalte is geworden 56 pCt., waarvan 7 pCt. asch — wij nemen aan, dat deze proef met de vereischte naauwkeurigheid uitgevoerd is. Maar ten eenemale verkeerd is de proef, uit welke men, *naar de niet meer erkende wet van* WELTER, gevolgen afleidt. De proef van BERTHIER werd genomen met loodoxyde (goudglit) in eene *glazen* buis — eene proef, die niet anders met goed gevolg kan genomen worden dan in een kroesje van vuurvaste klei, omdat het oxyde in smeltenden staat porselein en glas oplost.

Indien *goudglit* voor de proef gebruikt is, dan deugt de proef geheel niet, omdat dit een mengsel van loodoxyden is, van een zeer veranderlijk zuurstofgehalte. Wij willen aannemen, dat men het scheikundig zuivere loodoxyde aangewend heeft, en dat 27.833 d. lood door 1 d. Borneo steenkool herleid is — dan moet het ook waar zijn, dat 1 d. Borneokolen 11.46 d. water van 100° in stoom veranderen kan. De proefnemers hebben aangenomen voor de latende warmte van den stoom 550° — dit moet zijn 536°, en na deze correctie geeft 1 d. Borneokolen 11.76 d. water tot stoom.

Nemen wij de loodproef als waarheid aan, dan zoude de Borneokool 80.6 pCt. koolstof bevatten. Want 100 d. zuivere koolstof geven 34.5 lood, derhalve 80.6 koolstof 27.8 lood. Het verslag zegt een gehalte van 69 pCt. koolstof. Nemen wij de loodproef als waarheid aan, dan krijgen wij eene hoeveelheid, die gelijk komt met het gemiddelde der Newcastle koolsoorten, aangezien deze herleiden 31.06 a 26.62 lood. Maar dan is zeker het besluit valsch dat 1 d. Borneokolen 11.76 d. water zoude verstoomen, daar de *beste* Newcastlekool niet meer geeft dan 9.39, bij eene aschgehalte van 2.14 pCt.— of 8.23 bij een aschgehalte van 7.14 pCt. Wij zijn dus alweder weinig vooruitgegaan in de kennis der steenkool van onze bezittingen.

Indien ik de cokesproef voor goed houd — waarvoor meer waarschijnlijkheid bestaat, omdat deze gemakkelijk te nemen is, dan staat de 56 pCt. eigenlijk gelijk met 49 pCt. koolstof, want 7 moet voor asch afgetrokken worden, dan wordt het vermogen van 1 pond Borneo steenkool om 7.14 pond water te verstoomen — en dit zoude in alle opzigten eer te vertrouwen zijn — want het is een praktische regel, *dat de hoeveelheid cokes na drooge destillatie overblijvende de beste maatstaf geeft ter begrooting van het warmtegevend vermogen.*

In de laatste vijf of zes jaren is de stoomvaart naar alle oorden der wereld toegenomen en hare meest vermogende steun ligt in de aanwezigheid der noodige brandstof in de meest verwijderde streken. In Engeland heeft men

dit goed begrepen, en is men niet nalatig geweest, om niet alléén de binnenlandsche koolsoorten, maar ook die van Laboean, van Sydneij, van Patagonië, van Chili enz. te onderzoeken, op eene wijze, zooals thans de praktijk van de theorie vorderen kan.

3. *De soort van kool, welke in Borneo gewonnen wordt, blijft onbekend.*

In vele zaken geldt het misschien, de naam doet niets ter zake, maar dit is stellig niet toepasselijk, waar men mijnbouw drijven wil.

Bij de proeven in art. 2 gemeld, is men uitgegaan van het gegronde denkbeeld, dat men ontvangen had, *eene niet zamenbakkende soort van steenkool*; de genomene proeven komen daarmede allezins overéén. Zeer juist heeft ook Z. Exc. de hertog VAN SAXEN WEIMAR begrepen, dat door het nat maken der kool op de smidshaard eene goede uitkomst kan verkregen worden.

In het verslag van den heer LE GALLOIS, in het *Tijdschrift van Neêrlands Indië* opgenomen, lezen wij blz. 339, woordelijk het volgende:

»Deskundigen hebben nog niet met genoegzame zekerheid uitgemaakt, tot »welke soort van kolen de hier genoemde behooren. Vrij algemeen houdt »men ze voor eene goede soort van bruinkolen (lighites). Ingevolge kenteekenen, in mineralogische werken aangegeven, schijnen mij deze kolen het »meest overeen te komen met de soort bekend onder den naam van *com»pacte kool*" enz.

Wanneer men dit op de eene bladzijde leest, terwijl er op eene voorgaande eene beschrijving van de lagen, welke in de doorsnede voorkwamen, gegeven wordt, dan mag men te regt vragen, hoe is het mogelijk, dat *deskundigen* niet beslissen kunnen over de *geologische* positie der kool, — ja! hoe is het mogelijk, wanneer men in dezelfde doorsnede vermeldt eene laag VIII van 5 vt. en meer dikte als zijnde RIJK AAN PETREFAKTEN. Heeft men dan de taal dier gedenkpenningen, geslagen in het tijdvak der koolvorming, niet kunnen verstaan? Was men niet in staat, de getuigen dier planten-schepping te begrijpen? Ik moet dit veronderstellen, want nergens wordt daarvan gewag gemaakt. Men wilde zeker de *petrefaktenkunde* van andere deelen van onze Oostindische bezittingen niet overvleugelen.

Niet een mineralogisch handboek, maar één enkel versteend voorwerp eener vroegere schepping, zoude dadelijk beslist hebben of men Borneo kool *bruinkool* noemen moest. De kennis daarvan is gewigtig voor den gang der exploitatie, omdat door de bepaling van het geologische tijdvak, ook zoo veel licht verspreid wordt over de formatie zelve, haar verschil en hare overeenkomst met bekende Europesche formatiën, en vooral met zoodanige, door welke de mijnbouw reeds den weg gewezen heeft. In een en dezelfde formatie kunnen de meest uiteenloopende soorten van kool voorkomen, van den meest bitumineusen aard, tot den dorren en steenachtigen anthraciet; getuige de formatie van *Zuidwallis*, van *Ohio*, *Kentucky* en and. Zelfs in het gebied der uitmuntende bakkool van Newcastle, is *Cannelkool* gevonden, zooals aan Schotland bijzonder eigen is.

Algemeene Staat der Inlandsche bevolking van Java,

OVER DE JAREN 1845, 1846, 1847 EN 1848,

ZAMENGESTELD DOOR Dr. P. BLEEKER.

Residentiën.	1845.	1846.	1847.	1848.	Vermeerdering.	Vermindering.
Bantam	387528	387528	451687	468825	81297	
Batavia	242927	274808	278278	282855	39928	
Buitenzorg	252015	249661	260905	263930	11915	
Krawang	131080	108016	123442	127747		3333
Preanger regentsch.	727161	726742	726742	738039	10878	
Cheribon	606209	603871	609515	607034	825	
Tegal	292960	311818	319735	312885	19925	
Banjoemas	399683	376320	328166	329145		70538
Pekalongan	233227	235536	226532	224753		8474
Bagelen	612027	610861	608498	579154		32873
Samarang	738798	750784	75300[illegible]	753453	14655	
Kadoe	354367	351332	413494	400056	45689	
Djokjokarta	345696	349940	353126	355448	9752	
Soerakarta	500000?	500000?	500000?	500000?	?	
Japara	413818?	423527	423638	407499		6319
Rembang	467766	480840	504114	517366	49600	
Madioen	312975	313655	323261	323204	10229	
Patjitan	89577	91027	91832	88107		1470
Kediri	233289	228048	230865	238852	5563	
Soerabaija	923687	1013458	1005018	1013572	89885	
Eil. Madura	280314	280425	284747	285315	5001	
Pasoeroean	332041	331981	332450	336864	4823	
Bezoeki	472029	474489	482122	486060	14031	
Banjoewangi	25277	25277	25832	26419	1142	
Totalen	9374451	9499944	9657002	9666582	415138	123007

AANMERKINGEN.

Uit dezen staat blijkt:

1) dat de Javaansche bevolking van 1845 tot 1848 met 292131 zielen of 0,031 is toegenomen;

2) dat echter de bevolking in de residentiën Krawang, Banjoemas, Pekalongan, Bagelen, Japara en Patjitan met 123007 zielen is verminderd, welke vermindering, met uitzondering van Krawang, voor een groot gedeelte is toe te schrijven aan gewoed hebbende epidemische ziekten en aan de oorzaken, welke tot de ontwikkeling dier ziekten hebben bijgedragen.

Onder de cijfers van den staat zijn niet begrepen die der Chinezen, Arabieren, Maleijers, Boeginezen en andere Oostersche natiën.

De gelijknamige cijfers hebben tot hetzelfde jaar betrekking, en zijn slechts in de kolommen ingelascht, omdat geene andere opgaven aanwezig waren. Die van Soerakarta zijn geheel naar gissing genomen, wegens gemis aan tellingen aldaar.

Banjoewangie is afzonderlijk opgebragt, omdat deze adsistent-residentie sedert 1849 in dezelfde administratieve verhouding is gebragt als Krawang, Buitenzorg en Patjitan.

In 1838 bestond de inlandsche bevolking uit 7956323 zielen, zoodat zij in 10 jaren tijds met 1710259 vermeerderd is, dat is met ruim 0,21, zoodat, naar dezen maatstaf, de bevolking zich binnen eene halve eeuw zou verdubbelen.

Landverhuur in de Vorstenlanden.

De schrijver van een artikel in dit Tijdschrift, getiteld: »Landverhuur in de Vorstenlanden en Javasche oorlog," opgenomen in de aflevering voor Julij l.l. heeft mijne brochure: »Over grondeigendom en landverhuur op Java" hier en daar aangevallen. Ik zal enkelen dier aanvallen beantwoorden; de overigen behoeven geene wederlegging.

Mij wordt te laste gelegd, dat een gedeelte der brochure bijna woordelijk terug te vinden is in het in 1833 verschenen werk: »Mémoires sur la guerre de Java, de 1825—1830" van den heer DE STUERS. Maar in ditzelfde Tijdschrift voor Nederlandsch Indië komt, in den 6den Jaargang, 4de deel, blz. 113 enz. de oorspronkelijke verhandeling over de oorzaken van den oorlog op Java voor, waarin met duidelijke woorden is gezegd, dat een gedeelte dier verhandeling in die »mémoires" is opgenomen. Ik heb mij dus aan geen plagiaat schuldig gemaakt, en de schrijver had dit kunnen en moeten weten, vóór hij mij daarvan beschuldigde.

De schrijver zegt al verder op blz. 24: »De bovenvermelde hanggers, die in 1818 zijn verwerkt, bevatten de zuivere Javaansche voorschriften, en het daarin voorkomende omtrent de landverhuur is het algeheele uitvloeisel van den Javaanschen geest, en wel geheel ontdaan van den invloed, dien het gouvernement er later op heeft uitgeoefend." Hoezeer nu de schrijver nog van geen andere hangger, dan van de »hangger sepoeloeh" melding heeft gemaakt, spreekt hij hier van »de bovenvermelde hanggers," en zal waarschijnlijk daarmede bedoelen de »hangger pradhoto" en de »hangger gedeh." Dat nu deze hanggers het algeheele uitvloeisel van den Javaanschen geest zouden zijn, en wel ontdaan van den invloed van het gouvernement, zal moeijelijk kunnen worden toegestemd door hen, die met deze zaak nader bekend zijn. Men moet zich hierbij herinneren, dat, na de splitsing van het Soerakartasche rijk door den soesoehoenan PAKOE BOEWONO III en zijnen oom den hoofdrebel pangerang MANGKOE BOEMI, die toen als eerste sulthan van Djokjokarta het gebied voerde, overeengekomen werd, om bepalingen daar te stellen voor de behandeling der zaken tusschen de onderdanen dier beide rijken. Ten gevolge hiervan werd, bij de conferentie in 1680 (Javaansche tijdrekening) te Gianti, het wetboek »hangger gedeh" zamengesteld, ter vervanging der oude gebrekkige wetten, bekend onder den naam van »hangger aroe

biroe", die van de regering van sulthan AGONG van het oude Mataram dagteekenden. Deze »hangger gedeh" was het eenige wetboek, dat toen bij de regtbanken pradhoto en balimanjoe in gebruik was. De onvolmaaktheid der wettelijke bepalingen en de menigvuldige verwarringen, door het gebruik van één wetboek bij twee regtbanken veroorzaakt, maakten eene omwerking daarvan noodzakelijk. Die omwerking gaf het aanzijn aan twee nieuwe wetboeken, de »hangger sepoeloeh" en de »hangger pradhoto", welke met eenige wijziging en bijvoeging uit de »hangger gedeh" zijn getrokken. Later, en wel op den 3den der maand Bezaar 1745 Jav. Tijdr., overeenkomende met den 4den October 1818 onzer tijdrekening, zijn gemelde *drie* wetboeken, na herziening, bepaaldelijk gearresteerd. Wanneer nu in den aanhef van dit kontrakt gezegd wordt, »dat het gesloten is tusschen de rijksbestuurders van Soerakarta en Djokjokarta, met volkomen goedkeuring van de residenten der beide hoven", is het dan niet verkeerd, dat men daarvan met zoo veel ophef gewaagt als van »uitvloeisels van echt Javaanschen geest"? Daarbij dient men dan nog in aanmerking te nemen, dat die bepalingen op het verhuren van dessa's bepaaldelijk van toepassing waren op het eenige toen bestaande geval, dat aan burgers van Soerakarta en Djokjokarta dessa's verhuurd werden, alleen om daaruit gras, vruchten of hout te hebben, zonder dat hun overigens eenige bemoeijenis of het gebruik der sawah's verleend of afgestaan was. Uit deze omstandigheid en uit den aanhef van de publikatie van den 6 Mei 1823 mag men afleiden, dat het verhuren van landen, zoo als dit thans geschiedt aan Europeanen, om daarop landbouw-ondernemingen te beproeven, niet is van Javaansche maar van zuiver Europesche uitvinding, en wel dagteekenende van het jaar 1816.

Op blz. 25 doet de schrijver het voorkomen, alsof, door het afstaan van gronden aan aanverwanten of beambten van den soesoehoenan, wier bezit van den vader op den zoon overgaat, na lengte van tijd een quasi eigendom wordt daargesteld. Het lust mij niet, met den schrijver over die verwarde denkbeelden, ten aanzien van eigendom en vruchtgebruik, in het strijdperk te treden, maar verwijs hem, om zijne kennis der Javaansche huishouding te vermeerderen, naar hetgeen te lezen is in het Tijdschrift voor N. I., 6de Jaargang, 1ste deel, blz. 343 en 344.

Het verpanden van enkele desas's onder de Javanen en het verhuren van landen aan Europeanen, wordt door den schrijver (beginnende op blz. 26), zoodanig verwikkeld, en de gevolgen van het een en ander worden zoo verkeerd toegepast, dat men al ligt het spoor bijster en in verwarring zou geraken. Al heeft de verkwistende Javaan zoo ruimschoots gelegenheid als schrijver dit doet voorkomen,. om aan voorschotten te geraken buiten den Europeaan, dan wordt daardoor toch niet weggenomen, dat voorschotten op den huurschat even bezwarend en verderfelijk voor den verhuurder blijven. Als men nu daarbij bedenkt, dat die »ruimschoot gelegenheid" om onder Javanen dessa's tegen kontant geld te verpanden, zeer zeldzaam is, en door die verpanding alleen de inzameling van eenige produkten afgestaan wordt, terwijl

overigens alles in denzelfden toestand blijft, dan zal daarvan wel kunnen afgeleid worden, dat het verschil tusschen het verpanden van eene dessa en het verhuren van landen aanmerkelijk is. Omdat nu de Javaan zijne dessa of zijn land verpanden kan volgens zijne instellingen, daarom is toch het verhuren van landen en vooral het geven van voorschotten, soms over 8, 10 en 12 jaren, niet minder verderfelijk. En dat hij, behalve door het verhuren, ook nog door het verpanden zijner landen, voorschotten kan erlangen, om aan zijnen verkwistenden aard te voldoen, bewijst niets anders dan dat voor hem twee wegen geopend zijn, om voorschotten in geld te verkrijgen. Beiden zijn hem, voor het vermeerderen van zijne armoede, zeer bevorderlijk, maar de weg van het verpanden is moeijelijker te betreden, door het gebrek aan kontant geld onder de Javanen; terwijl die van het verhuren den huurder het geven van voorschotten bijna als eene verpligting oplegt, ten einde zich te vrijwaren tegen onaangenaamheden, die anders van de zijde des verhuurders te verwachten zijn.

Ook op het sedert tijden her bestaan van het landverhuren zonder stoornis, beroept de schrijver zich, als op een bewijs voor het wenschelijke en de deugdelijkheid der zaak (zie blz. 29). Wij hebben zoo even aangetoond, waarin dat verhuren van enkele dessa's bestond, en van welken oorsprong de eigenlijke landverhuringen in de vorstenlanden zijn. Op blz. 30 zegt de schrijver: »hoe het ook zij, de landverhuur werd ingetrokken, en twee jaren later ontstond de Javasche oorlog." Hij was nog meer der waarheid getrouw gebleven, als hij gezegd had: »de landverhuur werd ingevoerd door de Nederlandsche residenten aan de hoven; en zonder het te weten of te willen, werden de eerste zaden uitgeworpen, uit wier kiem de onlusten eenige jaren later bevorderd werden." De hoofdmuiteling, de pangerang DIPO NEGORO, had naauwelijks de vaan des oproers opgestoken, of hij begon met de woningen en verdere gebouwen der Europesche landhuurders te verwoesten; en hadden de laatsten zich niet bij tijds door de vlugt gered, dan was hun leven niet ontzien. Zoo werden de volgende etablissementen van Europeschen oorsprong dadelijk afgeloopen en verwoest, als: Rodjowinangon van den heer THOMSON, Bedojo, van den heer D'ABO, Simpoe, van den heer HOUTET, Singosari, van den heer W. STAVERS, Pontjot, van den heer BOUWENS en meer anderen. Wat aangaat de oorzaak der onlusten, daarover zie men dit Tijdschrift, 6de Jaargang, 4de Deel, blz. 113.

Zeer onjuist zegt de schrijver op blz. 34, dat in 1830 de panggerang MANGKOE BOEMI, de tegenwoordige panumbahan MANGKOERAT, als wegwijzer werd geroepen bij de beslissing van eene der vragen, wat het meest in het belang zij van de Europesche magt en kracht. Want in 1830 was de schrijver der bovengenoemde verhandeling »over de vermoedelijke oorzaken der onlusten van 1825 tot 1830," bezig, om alle de bouwstoffen daartoe te verzamelen, en geene betere inlichtingen konden daarbij gegeven worden dan door den tweeden persoon, den oom van DIPO NEGORO, die hem vergezelde, den bovengenoemden panggerang MANGKOE BOEMI. Er was destijds

geen kwestie, geene gedachte, om aan een der overgekomen muitelingen te vragen: »wat in het belang der Nederlandsche magt konde gedaan worden?" maar wel, om van hem te weten, wat aanleiding gegeven had tot eene gebeurtenis, waardoor de Nederlandsche magt en kracht zoozeer verzwakt waren; en daaronder rangschikte die Javaansche panggerang *de landverhuur en de gevolgen daarvan.*

Nu meent de schrijver, dat deze panggerang of van gedachte veranderd is, of zich zelven als een ongeschikt Javaan moet beschouwen, omdat hij thans tot de landverhuur is overgegaan. Wie eenigzins nabij met de vorsten en hoven op Java bekend is, zal erkennen, dat zij geheel onder den invloed van den resident, den vertegenwoordiger van het gouvernement, staan, en dat deze, wanneer hij de takt heeft om met hen om te gaan, in staat is, om hen zoowel van verkeerdheden terug te houden als hen daartoe over te halen.

Landverhuur is en blijft een vreemd verschijnsel in de Javasche huishouding. 't Is eene Europesche plant in de tropische gewesten, en deze kan niet blijven leven, of er moet veel zorg en oppassing aan besteed worden. Wanneer men met beleid eene proef en voorzorgen had genomen, welke nu verwaarloosd zijn, dan was het welligt nu reeds uitgemaakt, op welke wijze op den duur daarvan iets goeds te verwachten is. Doch nu is de landverhuur, zoo als die thans bestaat, eene hoogst gebrekkige instelling, waarbij slechts een der beide partijen ten koste van de andere, en dikwerf geen van beiden, voordeel kan wachten. Nog een tweede VAN BEUSECHEM als landheer in de binnenlanden en de rust is verstoord (1).

J. F. W. VAN NES.

---

(1) De redaktie heeft, even als het artikel van den heer STEIJN PARVÉ, zoo ook dit gaarne opgenomen, als een bewijs harer onpartijdigheid. Zij wil echter hierbij verklaren, dat tot dus verre de landverhuringen in de vorstenlanden door haar uit een ander oogpunt worden beschouwd, dan ze door den heer VAN NES worden voorgesteld. Speciaal kan zij zich voor als nog niet vereenigen met de laatste zinsnede van dit artikel. De heer VAN BEUSECHEM is door het gouvernement veroordeeld. Maar geen onpartijdige, die over de zaak tusschen hem en het gouvernement uitspraak wil doen, mag den steen op hem werpen, voor hij eerst zijne verdediging gehoord heeft. En al blijkt het, dat de heer VAN BEUSECHEM schuldig is en niets ter zijner verschooning kan inbrengen, dan nog is de gevolgtrekking, die uit dit feit gemaakt wordt, in het oog der redaktie wat al te overdreven. Overigens hoopt zij, dat de heer VAN NES dit Tijdschrift dikwijls met zijne bijdragen zal opluisteren. Al verschilt zij in sommige opzigten met hem in meening, toch erkent zij gaarne zijne kennis en ondervinding, en betreurt zij het, dat in der tijd, toen hij lid van den raad van Indië was, niet meer naar hem is gehoord. Vele verkeerdheden en dwaasheden waren dan niet gebeurd.

DE REDAKTIE.

VARIA.

Men had ook in de residentie Bantam de kultures voor de Europesche markt ingevoerd. Er waren een veertigtal indigo- en drie suikerfabrijken opgerigt. Bij de laatsten heeft het gouvernement een millioen verloren. Toen de tegenwoordige resident van Bantam aan 't bestuur kwam, zag hij in, dat die kultures nadeelig waren voor 's lands kas, en zeer tot schade en verderf der bevolking. Voornamelijk door zijnen invloed en toedoen werden ze gesupprimeerd. Maar de rijstkultuur werd zooveel mogelijk bevorderd, omdat de gronden en de aard der bevolking en het belang der gansche residentie het meest met die kultuur in overeenstemming waren. En de uitkomst heeft het weldadige van deze hervorming, zoowel voor de inlanders als voor 's lands kas, duidelijk geleerd. Het totaal-cijfer der opgebragte landrente in deze residentie (direkte belasting) bedroeg in 1843, bij het bestaan der kultures, ongeveer *f* 400,000, en de belastingschuldigen waren in de betaling *f* 300,000 ten achteren. In 1848 bedroeg die zelfde landrente *f* 560,000, en was in December reeds geheel en al voldaan. Twee omstandigheden moeten hierbij in 't oog worden gehouden. Vooreerst, dat er dat jaar genoegzaam geene kultures voor de Europesche markt meer bestonden, en de residentie toch nimmer te voren zoo veel baten voor 's lands kas had afgeworpen, waaruit blijkt, dat kultures in 't algemeen niet voordeelig zijn voor 's lands kas, maar slechts dan, wanneer ze tevens op den duur voordeelig zijn voor de bevolking. Ten tweede, dat, door de zorg en inspanning van den resident van Bantam, de landrente in een groot deel dier residentie naar eenen zekeren maatstaf wordt geïnd, dewijl, zooveel zijne beperkte middelen dit toelieten, hij de velden heeft laten opnemen. Men weet nu, hoeveel men ieder dorp oplegt in verhouding tot zijne krachten. Dat weet men elders niet. Wanneer dus elders de landrente, die eene residentie opbrengt, hooger wordt, is dat volstrekt geen bewijs voor de meerdere welvaart, maar alleen voor de zucht van den resident, om zich verdienstelijk te maken in de oogen van hen, die niets anders van Java en de Javanen verlangen dan veel geld. Maar hier, waar men weet wat men heeft (wanneer men dan daarbij altoos billijk en regtvaardig te werk gaat), is het stijgen of dalen der landrente de thermometer van de welvaart der bevolking.

Mijnheer de redakteur! Ik bied u hierbij eenige aanteekeningen aan, die ik, al reizende over Java, ter loops in mijn zakboekje heb geschreven. Ze behooren, dunkt mij, onder uwe varia te huis, want het is een olla-podrida in den strengsten zin des woords. Doe er mede wat gij goedvindt.

Batavia, Junij 1850. H.

— Als groote heeren over Java reizen, hebben ze overal een eerewacht van 12 of 20 of meer menschen, naarmate de rang dien ze bekleeden aanzienlijker is. 't Zijn distrikts-, dessa's- en andere kleinere hoofden. Waartoe dient dit? Sommigen antwoorden: ten einde de bevolking eerbied voor het bestuur in te boezemen. Anderen zeggen: om aan de ijdelheid der reizenden genoegen te geven. Ik voor mij houd het er voor, dat tegenwoordig alleen door de daden van zijne ambtenaren eerbied voor het gouvernement kan worden ingeboezemd; dat van die eerbewijzingen dikwijls schromelijk misbruik wordt gemaakt; dat ze zeer zijn tot last der bevolking; dat het daarom hoog tijd is, ze voor goed af te schaffen.

— In Bantam houdt ieder inlander zijn vast aandeel in het onderhoud van openbare werken; zoo heeft hij bij voorbeeld van den grooten weg en het dijkje, dat dien weg omzoomt, zijn eigen stuk voor zijne rekening. Gewillig en gaarne verzorgt hij dat, maar ook niets meer. De Bantammers laten zich overigens gemakkelijk tot alle werk van algemeen belang bewegen, mits aan ieder zijn eigen aandeel worde aangewezen.

— Wanneer vreemdelingen voor 't eerst den Javaan zien ploegen, dan spreken ze gewoonlijk daarover een afkeurend vonnis uit, vooral omdat de ploeg niet diep genoeg gaat. Maar de Javaan weet het dikwijls beter dan zij. Zeker is het ten minste, dat niet alle gronden diep geploegd moeten worden. Door aanslibbing ontvangen de meeste gronden hunne vruchtbare aarde. Ploegde men te diep, dan zouden de onvruchtbare bestanddeelen boven komen.

— Naar omstandigheden gebruikt de Javaan de Chinesche of de Javaansche patjol (soort van spade of schop). Hij is er dus volstrekt niet tegen, om van anderen wat beters over te nemen. Hij is veel minder gehecht aan zijne adat, dan men wel voorgeeft of het gaarne had. Zoo hij het nut maar ziet en ondervindt, dan volgt hij eindelijk wel.

— Op eene wandeling achter Serang (hoofdplaats van Bantam) zag ik, noch op den weg, noch in de kampong's, noch zelfs in de koffijtuinen, inlanders in lompen gekleed, zoo als elders in residentiën, waar kultures zijn voor de Europesche markt. De meeste arbeiders droegen goede kleedingstukken. Gewilligheid en beleefdheid merkte ik onder hen op, zonder die slaafsche onderwerping, die men elders ziet. Rond Serang worden de huizen der kampongbewoners van steenen gebouwd, die daar in de zon gebakken worden. Het bestuur laat in de nieuwe kampongs de huizen ordelijk in rijen bouwen. Dit laatste is eene zaak, waarop wij vooral de aandacht vestigen, als zeer navolgenswaard.

— De tegenwoordige regent van Pandeglang, in de residentie Bantam, was vroeger als jongeling bediende van den resident SMULDERS. Aan dezen

heeft hij zijne geheele leiding, en vorming te danken, en thans is hij een Javaan, die betrekkelijk op eenen hoogen trap van beschaving en ontwikkeling staat. Door den invloed van den heer SMULDERS klom hij allengs op, tot dat hij voor een jaar of drie, onder den titel van »raden toemenggong aria," tot regent van Pandeglang werd benoemd. De heer SMULDERS ligt te Serang begraven. Zijn beschermeling bewaakt zijn graf, houdt het schoon en zuiver, en begeeft er zich jaarlijks, na het eindigen van den vastentijd, heen, om er te bidden. Dankbaarheid is inderdaad een karaktertrek der Javanen, maar ze hebben zoo zelden gelegenheid om dankbaar te zijn.

— Een inlander, die met den gouverneur generaal VAN DER CAPELLEN door Europa reisde, verkreeg op het landgoed Pondok-gedeh, in de residentie Buitenzorg, rijstvelden in erfpacht. Hij bragt in praktijk, wat hij in Europa gezien had; hij bemestte zijne gronden. De buffelkraal (stal) werd in de nabijheid der velden geplaatst, en door middel der gewone waterleiding werd de mest er op gebragt. De opbrengst zijner velden bedraagt nu 30 pCt. meer dan vroeger en dan die van de omliggende sawah's; de padi is van *f* 5 tot *f* 7 de tjain meer waard.

— Van Soemadang naar Cheribon reizende, zag ik in het Soemadangsche (Preanger regentschappen) een aantal pas gekapte balken, elk van ongeveer 20 voet lang en 10 duim in 't vierkant, over het bergachtige terrein, langs den postweg, naar Soemadang slepen, de meesten op ruwe, ronde blokken van boomstammen. Voor de meesten waren voor elk 8 buffels gespannen, voor sommigen zelfs 14, alles zonder orde. Is dat een goed en doeltreffend middel van transport? Bij ieder span van twee buffels was een Javaan. Kunnen de krachten van die beesten en die menschen niet beter worden aangewend bij eene betere regeling van den arbeid?

— De heer V. D. B. rigtte in het jaar 1848 een suikerfabrijk op te Djatiwanggi in de residentie Cheribon. De toestand der bevolking was toen zeer beklagenswaardig. In 6 of 7 dessa's kon men geen rijst te koop krijgen. Ouders boden hunne kinderen te koop aan voor tien duiten. De menschen stierven van honger. Een paar jaren te voren was in de residentie Cheribon een rijstpelmolen opgerigt. De inlanders waren verpligt, hun padi tegen 85 duiten de pikol aan de eigenaren van den pelmolen te leveren. De molenaars maalden niet. Maar als er honger en gebrek in 't land was, hadden zij de edelmoedigheid, die zelfde padie weder aan de bevolking te geven tegen *f* 3 of *f* 4 de pikol.

— Een hoofdambtenaar van financiën zag, op zijne reis in Junij 1849, in het bosch van Wiléri (residentie Pekalongan), op den grooten weg voor zijn rijtuig een Chinees (de knecht van den pachter), als een struikroover te voorschijn springen. Eenige inlandsche vrouwen, die padi hadden gesneden en met haar oogst rustig en tevreden huiswaarts keerden, werden op de ruwste wijze door hem aangepakt. Met geweld perste hij haar een gedeelte af, onder het voorwendsel dat hem dit als snijloon toekwam. Door den angst gedreven, gaven ze het hem onmiddellijk. De ambtenaar ontmoette deze vrou-

wen op het naastbijgelegen poststation, ondervroeg haar, deed onderzoek naar den Chinees, en bezorgde haar terug wat haar ontnomen was. Hoe veel duizende Javanen ondergaan dagelijks dergelijke afpersingen, zonder dat iemand er zich om bekommert!

— In de residentie Cheribon zijn de wegen met elkander 600 palen, of 200 uren gaans, lang; ze bezit bovendien 600 waterleidingen, 450 wachthuizen, 500 bruggen, eene menigte posthuizen, palen langs den grooten weg, enz., enz. Dat alles moet door de inlanders gratis, bij wege van heerediensten, onderhouden worden. De adel en de priesters zijn van die diensten bevrijd. Men berekent, dat er 107,000 mannen zijn, in staat om te werken, tusschen de 12 en 50 jaren oud. Al dat werk is voor hunne rekening. Dagelijks zijn ongeveer 6000 hunner bezig met het verrigten van heerediensten.

— Te Samarang wordt eene belasting geïnd voor de havenhoofden enz. Men berekent, dat die reeds 1½ millioen heeft opgebragt. Maar in den regentijd rijst er het water toch nog altoos tot in de stad; vele praauwen met produkten verongelukken; de praauwen zijn niet overdekt en afgesloten, zoodat van den inhoud gedurig gestolen wordt, en de kooplieden zeer onaangename klagten van hunne principalen uit Holland ontvangen.

— De residentie Kediri is zeer schaars bevolkt. Men schrijft de reden daarvan voor een groot deel toe aan de opium. In het distrikt Blita schuiven zelfs kinderen amfioen.

»Ik juich het denkbeeld van harte toe, om departementen der maatschappij tot Nut van 't Algemeen ook op Java op te rigten. Maar ze moeten niet alleen strekken, om gelden te verzamelen en in de kas van het hoofddepartement te Amsterdam te storten, ze moeten ook hier werken tot heil van het volk, van Christenen en Javanen. Gij weet, met welke moeijelijke elementen men hier werkt, en dat men met de Hollandsche traagheid ook hier altoos veel te strijden heeft. De Amerikanen zeggen: »we will do it in no time," wij daarentegen: »laat ons den tijd niet vooruit loopen!" Maar laat ons daarom niet wanhopen — of liever laten wij het voorbeeld der Amerikanen volgen, misschien volgen anderen ons weder. Hoezeer ik voor mij wel eenigzins er toe overhelde, om eene afzonderlijke maatschappij voor het Nut van 't Algemeen in Indië op te rigten, zoo vind ik toch ook de pogingen der bestaande maatschappij ganschelijk niet te versmaden. 't Zal een uitstekend bewijs zijn van de ontwakende volkssympathie in Nederland voor Indië. Men moet niet alles aan de regering overlaten, niet alles van haar vergen. Het volk moet ook wat doen, mits onder behoorlijk toezigt der regering; dan gevoelt het zijne verpligting en zijne waarde beter. Ondersteun, bid ik u, waar gij kunt, dat denkbeeld der maatschappij. Ik weet, dat gij van de bevordering der volksontwikkeling op Java uwe vereerende staatkundige taak wilt ma-

ken. Maar bedenk wel, dat de opleiding der Javanen nog niet het denkbeeld en de wensch der meerderheid is. Om dus de openbare meening op dat punt te vestigen, daartoe zal nog veel gearbeid en geschreven moeten worden. Het heet nu, dat men in Holland overgeslagen is van het behoud tot den vooruitgang; maar hoe zal men er dan voortaan deze eilanders beschouwen en behandelen? gelijk tot hiertoe, als logge werktuigen voor het batig slot? — of als onze medemenschen, uit wier ontwikkeling veel meer en veel duurzamer voordeelen, zoo direkt als indirekt, kunnen voortvloeijen, zoo wel voor hen zelven als voor ons?"

Uittreksel uit een brief van Batavia aan den Redakteur.

Te Tjiboeloe, aan den voet van den berg Tjikorai, in de Preanger-regentschappen, is een pelmolen opgerigt, ten einde de koffij op de West-Indische manier te bereiden. Het etablissement ligt op 29 palen (ongeveer 10 uren gaans) van Tjilauturn, aan het Zuiderzeestrand. Er liggen geen gebergten meer tusschen beiden, althans niet van eenig aanbelang. De eigenaar van het etablissement *moet* echter eenen anderen weg van vervoer nemen, namelijk naar het noorden, door de gansche residentie der Preanger-regentschappen, over het moeijelijkste terrein, dat men zich kan voorstellen, naar Karang-sambong. De koffij wordt met pedattis (karren) en buffels over dezen moeijelijken weg getransporteerd naar Karang-sambong. Van daar de rivier af naar Indramaijo. Van hier over zee naar de pakhuizen van Batavia. Daar wordt ze dan ingescheept naar Europa. Dit doet men liever, dan eenen weg aanleggen over een gemakkelijk terrein van 10 uur gaans, en ze daar langs onmiddellijk naar de kust en naar Europa verzenden. Welke reden heeft het gouvernement daarvoor? Niemand, die de Preanger-regentschappen kent, zal tegenspreken, dat de reis, die men de koffij nu laat doen, allermoeijelijkst, zelfs hier en daar gevaarlijk is. Zij vordert bijna twintig dagen. Een buffel kan gemiddeld maar twee of drie maal de reis van Tjiboeloe naar Karang-sambong doen; dan is hij af of sterft hij. Men zegt, dat eenigen tijd geleden het maken van een weg naar Tjilauturn zou zijn voorgesteld en geschat op *f* 9000; doch later bleek, dat er eene vergissing had plaats gehad en de som was *f* 90,000. Maar zou dit dan die som niet waard zijn? 't Zou de arme bevolking zeer verligten en ook nog voordeelig zijn in 't financiëel belang van 't Gouvernement.

Dezer dagen viel mij een stuk in handen, dat hoogst belangrijk is voor de geschiedenis der invoering van het zoogenaamde kultuurstelsel op Java. 't Is een »rapport van den staat der indigo-kultuur en fabrikatie in de Preanger-regentschappen", in 't jaar 1835 aan het gouvernement ingediend door den inspekteur der kultures VITALIS. Ik lees daarin onder anderen het volgende:

»Was het hier de plaats ik zoude een treffend en zielroerend, doch getrouw en waarachtig tafereel kunnen ophangen van den staat van armoede en ellende, die men zich niet zou kunnen verbeelden, dat op het vruchtbaarste gedeelte des aardbodems, op het graanrijk Java kan bestaan. Doch dit behoort niet tot mijn bestek, te minder dewijl de staat van zaken, dien ik hierna zal mededeelen, de ondubbelzinnigste bewijzen daarvan met zich draagt. Het regentschap Soekapoera heeft drie indigo-fabrieken, als de fabriek Lebakwangi met twee stel kuipen en een aanplant van 200 morgen. In 1834 is van deze fabriek 3287 pond indigo afgeleverd, hetgeen het produkt op ongeveer 16½ pond per morgen brengt. De geldswaarde daarvan, *f* 1,25 per pond, bedraagt *f* 4108,75. Hiervan afgetrokken het traktement voor een schrijver, een mandoor en zes koelies voor de fabriek, het aankoopen van buffels en padi, benevens 10 cents per pond oude schuld, te zamen eene som van *f* 1668,63½, — dan blijft er per saldo voor de bevolking te verdeelen over *f* 2440,11½.

»Nu zijn 1022 huisgezinnen, de dessa's-hoofden daaronder begrepen, voor de verschillende werkzaamheden afgezonderd. Zij leveren dagelijks 50 man aan de fabriek, 80 als pedatievoerders, en 120 voor het onderhoud der tuinen; dus gezamenlijk 250, hetgeen ¼ der gezamenlijke arbeiders uitmaakt. Elk huisgezin heeft *f* 2,38½ ontvangen. Als zoodanig zouden zij ¼ jaar hebben gewerkt en 2½ ct. daags hebben genoten.

»Er is niet veel scherpzinnigheid en onderzoek toe noodig, om al dadelijk te ontwaren, dat het regentschap Soekapoera ten eenenmale ongeschikt is voor de indigo-kultuur. De kampongs, die bij de fabriek werkzaam zijn, liggen *van één tot op* 64 *palen* afstands; die bij de fabriek Mangoradja van één tot 24 palen; en die bij de fabriek Tji-kambang van één tot 77 palen. De weg loopt door een woest en bergachtig terrein, doorsneden van kreken en rivieren, die in den regentijd de kommunikatie afbreken, zoo zelfs, dat de planters, bij de zwelling van deze en gene rivier, zich twee of drie dagen aan hare boorden moeten legeren, en alsdan 10 tot 15 dagen behoeven, om naar het werk te gaan of naar hunne haardsteden terug te keeren. Wanneer, bij al deze moeijelijkheden, hun arbeid met 2 of 3 centen daags wordt beloond, — dan is voorwaar hun toestand beklagenswaardig te noemen. Men ontmoet dan ook op den weg en in de tuinen geene menschen — het zijn wandelende geraamten, die zich met moeite van de eene plaats naar de andere voortslepen en maar al te dikwijls bezwijken. De regent van Soekapoera heeft mij verzekerd, dat sommigen onder hen, die in zulk eenen uitgeputten staat verkeeren, een oogenblik na het gebruik van spijs, die aan hen, welke in den tuin werken, als voorschot op hunnen arbeid wordt gegeven, plotseling overlijden. Ware ik hiervan geen getuige geweest, ik zou huiverig zijn zulk een berigt bekend te maken. Doch de waarheid is mij maar al te zeer gebleken. Men vindt deze slagtoffers zelfs op de wegen, die van Tassik-Malaijoe tot Garoet, Ardjawinangon en Galo leiden. Dáár gaat men hen zelfs onopgemerkt voorbij. Wat zal het lot dan zijn van hen, die op de onbe-

zochte wegen en voetpaden bezwijken! De sterfte is dan ook buitengewoon. In het eerste kwartaal van dit jaar zijn 1724 van de planters overleden. Het is waarschijnlijk, dat de groote sterfte gedeeltelijk aan gewone in dit saizoen heerschende ziekten moet worden toegeschreven; maar het is tevens niet te ontkennen, dat gebrek aan de dagelijksche behoefte daaraan deel heeft, en dat dit gebrek ook grootendeels veroorzaakt wordt door de drukkende verpligting die op hen ligt."

Dit verslag werd den 14den April 1835 aan den toenmaligen gouverneur-generaal ad interim J. C. BAUD ingediend. Inderdaad, wij huiveren bij het lezen van zooveel ellende. Zoodanig was de aanvang van het stelsel, dat de bevolking achttien jaren lang heeft gekweld! Zulke proeven werden genomen, en zoo veel onheil en jammer hebben die proeven gesticht! En wat toen geschiedde was nog slechts een voorspel van 't geen later op andere plaatsen gebeurde, nog slechts een begin van de ellende, die tot op dit oogenblik menig gedeelte van Java teistert. Die auri sacra fames heeft al wat jammeren geteeld. Wanneer zal er een einde aan komen?

BATAVIA, Mei 1850. X.

Waar men komt hoort men de algemeene klagt, dat de Chinezen meer voorregten hebben dan de Javanen, doch desniettegenstaande blijven zij die voorregten genieten, en weifelt het gouvernement hun deze te ontnemen.

Dat zij schadelijk voor den Javaan zijn, meen ik genoegzaam te hebben bewezen in de stukken, die ik over de bazaar-pachten geschreven heb; doch ik zie, dat men niet genoeg over dit punt kan schrijven; eene opeenstapeling van bewijzen alleen, zal misschien het gouvernement bewegen hierin veranderingen te maken. Naar mijne afdeeling gerekend, alwaar voor eene bevolking van 200,000 zielen 70 bazaars aanwezig zijn, moeten op Java niet onwaarschijnlijk 3500 zulke plaatsen gevonden worden; door elkander genomen kan men stellen dat voor de heffing der bazaarregten 14,000 Chinezen noodig zijn; men weet genoeg, dat deze natie niets liever verlangt dan zich in het binnenland van Java te dringen; niettegenstaande dat het gouvernement door voorschriften tracht haar daaruit te weren, dwingt zij van den anderen kant het gouvernement haar daarin toe te laten. De hoofdpachter zendt jaarlijks eene opgave aan het Europesche bestuur, van het getal Chinezen, dat hij vermeent noodig te hebben, om de bazaarheffingen te bewerkstelligen; zeer zeldzaam wordt dat getal verminderd; men moet immers den pachter de uitoefening zijner bezigheden gemakkelijk maken, daar anders, in de storting der bazaar-belastingen, moeijelijkheden zouden worden ondervonden, en de direkteur der middelen zoude dien ten gevolge spoedig overgaan een' beambte, die de pachters niet genoeg in de hand gewerkt had, door strenge opmerkingen, zijne verkeerde handelwijze onder het oog te brengen. Het getal Chinezen, door de onderscheidene hoofdpachters gevraagd, moet derhalve

toegelaten worden. Onderzoeken wij welke nadeelen zij, behalve de afzetterij in de bazaar-heffingen, in de dessa's (dorpen) nog uitoefenen.

De Chinees behoort tot eene der natiën, die het spreekwoord van: »een' spiering uitgeworpen om een kabeljaauw te vangen," immer voor oogen houden; hij weet zeer goed, dat de Javaan zwak is, alle zelfstandigheid mist. Door hem te vleijen, in alle kleinigheden toe te geven, perst hij hem zijn laatste goed af; het gebeurt dikwijls, dat een Chinees, die in eene dessa woont, de vruchten van een groot gedeelte der klapperboomen verkrijgt, en, door voorschotten op het padiegewas te geven, een niet onaanzienlijk deel van dat graan tot zich trekt. De gemeene Javaan (zelfs onder de eerste standen vindt men dergelijke) leeft voor het oogenblik; wanneer iemand met baar geld komt, zal hij hem spoedig overhalen, om zijn goed tegen eenen prijs ver beneden de waarde van de hand te zetten; soms is behoefte hiervan ook oorzaak en dikwijls spruit zulks voort uit vroegere ondoordachte handelingen van zijnen kant.

Niettegenstaande het gouvernement ten strengste verboden heeft, dat de Chinezen voorschotten geven op het padiegewas, geschiedt dit toch, en met eene stoutheid, die schier alle denkbeelden te boven gaat.

De voordeelige beschikkingen door het gouvernement in het belang van den Javaan genomen, om hem tegen afpersingen te beschermen (zie *Staatsbladen* 1821 en 34, no. 5 en 52), waardoor hij zelfs tot oneerlijkheid aangemoedigd wordt, baten niets, eensdeels omdat hij uit den aard eerlijke beginselen heeft, en anderdeels uit vrees van later niet geholpen te zullen worden.

De voorschotten op het padiegewas worden op de volgende voorwaarden verleend. Tegen dat de tijd van planten van padie daar is, ontvangt de landbouwer van den Chinees bij voorbeeld een hamat padie, gewoonlijk wegende 250 pond, en wanneer hij oogst, moet hij voor de voorgeschotene padie drie tot vier hamatten teruggeven. Wordt den Javaan geld geleend, dan moet hij bij voorbeeld voor *f* 1, tegen den oogsttijd, wanneer de padie het goedkoopst is, *f* 3 aan waarde in padie terugbetalen. Bepaalde zich deze winst nu slechts bij één jaar, dan zoude het nadeel voor den Javaan spoedig ophouden, maar neen! deze kanker duurt voort. Een Chinees is slim genoeg om te begrijpen, dat, door den inlander in bedwang te houden, hij zijnen invloed en daarmede zijne voordeelen voor langen tijd verzekerd heeft; wanneer een Javaan hem dus het verschuldigde geheel wil teruggeven, en hij ziet, dat hij van hem geene verliezen te duchten heeft, dan haalt hij hem met zijne hem eigenaardige vleijerijen over, om slechts twee-derde bijv. van hetgene hij hem schuldig is terug te geven. Zoodoende wordt hij gewaarborgd om bij eenen volgenden oogst weder op eene gemakkelijke en winstgevende wijze aan padie te komen. Door zijnen invloed waagt hij nog verder te gaan, en ziet den Javaan zijne vruchtboomen tegen geringe voorschotten te ontrooven.

Het gouvernement opene nog bij tijds de oogen en were door beleidvolle middelen de Chinezen uit de binnenlanden; voor het oogenblik weet ik geen

ander dan de afschaffing der bazaarpachten, waardoor een groot getal dier natie zonder eenige moeite uit de dessa's zal worden gehouden.

Men bedenke toch, dat de Chinezen, ten koste van een volk dat ons aanzienlijke voordeelen aanbrengt, hunne beurzen vullen; dat zij, nog rijker wordende, in magt zullen toenemen, en het gevolg hiervan zal wezen, dat zij indirekt meester der Javanen zullen zijn, terwijl wij op onze hoede zouden moeten wezen, van door hen niet weggejaagd te worden.

.... 20 Mei 1850. . .

Fragmenten eener Reis over Java.

(Door Dr. P. BLEEKER.)

Reis door de Binnenlanden van Midden-Java.

HOOFDSTUK XVII.

KADOE.

Algemeene beschouwingen van Kadoe. Regentschappen Magelang en Temanggong. Distrikten. Bevolking. Rijst-, tabaks-, suikerriet-, koffij-, indigo en theekultuur. Veestapel. Gouvernementsinkomsten. Wegen. Uitstapje naar Boroboeddho. Ruïnen van Mendoet en Brodjonalang. Bijzonderheden omtrent Boroboeddho.

Daags na mijne aankomst te Magelang, begaf ik mij naar de ruïnen van Mendoet en Boroboeddho. Alvorens echter omtrent deze beroemde oudheden eenige bijzonderheden mede te deelen, zal ik hier plaats geven aan eenige aanteekeningen over de residentie Kadoe in het algemeen.

Kadoe behoort nagenoeg geheel tot het stroomgebied der Progo, en beslaat het geheele hoogland tusschen den Merapi, Merbaboe, Tellomoijo, Wirogomo, het Djamboegebergte, den Sindoro, Soembing en het gebergte van Menoreh.

Dit hoogland, naar de genoemde bergen toe met meer of minder steile glooijingen in hunne hellingen overgaande, helt zuidwaarts zachtkens af naar de vlakte van Djokjokarta, in welke het, den loop der Progo volgende, onmerkbaar overgaat. De uitstekende vruchtbaarheid van dit hoogland, hoogelijk bevorderd door de lagen vulkanische asch, door de erupties der omliggende bergen er over verbreid, heeft toegelaten, dat eene zeer talrijke bevolking er zich heeft kunnen vestigen, zoo zelfs, dat, niettegenstaande een groot gedeelte der berghellingen onbewoonbaar is, toch de residentie in de laatste jaren gemiddeld ongeveer 500 inwoners per □ paal telde.

Kadoe heeft met Madioen en Buitenzorg gemeen, dat de geheele residentie binnenslands is gelegen. Noordelijk en noordoostelijk is zij begrensd door de

regentschappen Kendal en Salatiga; oostelijk scheiden de Merbaboe en Merapi haar van de Padjangsche distrikten van Soerakarta; zuidelijk grenst zij geheel aan Djokjokarta en westelijk aan Bagelen. Hare grootste lengtediameter, van het noorden naar het zuiden, bedraagt bijkans 35 minuten; hare grootste breedtediameter, van het oosten naar het westen, bijkans 25 minuten. Hare breedte is overal tamelijk gelijkmatig, zoodat zij ongeveer eene langwerpig vierkante gedaante heeft, welke, volgens officiële opgaven, eene uitgestrektheid inneemt van 732 □ palen.

Met uitzondering van de worteltakjes der Kali Poetri, die gedeeltelijk ontspringt in het Kadoesche gedeelte van het Djamboegebergte en zich eenige palen westelijk van de hoofdplaats Kendal in de Javazee opent, behooren alle beekjes, spruitjes en kleinere en grootere rivieren der residentie tot het gebied der Progo. Grootere rivieren zijn er echter slechts twee, de Progo zelve, die in het noordwestelijke gedeelte der residentie ontspringt, en de Ello of Ngello, die met hare vele takken wortelt in het Djamboegebergte, den Kellir, Tellomojo en Merbaboe, en zich in het zuiden der residentie met de Progo vereenigt. Hoe onmisbaar alle deze rivieren ook zijn voor den landbouw, beperkt zich haar nut echter hoofdzakelijk daartoe, zijnde geen van haar bevaarbaar.

Kadoe is verdeeld in slechts twee regentschappen, t. w. in Magelang en Temanggong.

Het regentschap Magelang beslaat het grootste zuidelijke gedeelte der residentie, is 450,50 □ palen groot en van Temanggong gescheiden door eene lijn, welke van den top van den Soembing, met eenige bogten, op den top van den Tellomojo aanloopt. Wat noordelijk van deze lijn ligt, behoort tot het regentschap Temanggong, hetwelk, veel kleiner dan Magelang, slechts eene uitgestrektheid heeft van 282 □ palen.

Magelang is weder verdeeld in de 8 distrikten Magelang, Ngassinan, Ballak, Bandongan, Menoreh, Probolinggo, Remameh en Bligo.

Het distrikt Magelang ligt ongeveer in het midden der residentie en bevat hare hoofdplaats. Het is 49 □ palen groot en heeft 324 kampongs en dessa's. Ngassinan, 58 □ palen groot en met 336 dessa's sluit zich aan Magelang. Ballak, 67,50 □ palen groot en met 295 dessa's, ligt oostelijk van Magelang en beslaat een groot gedeelte der westelijke hellingen van dan Merbaboe. Bandongan, 47 □ palen groot en met 439 dessa's, is westelijk van Magelang gelegen en beslaat het zuidoostelijke gedeelte van het Soembingsysteem. Menoreh, 79 □ palen groot en 352 dessa's tellende, ligt in het zuidwesten der residentie en bevat een gedeelte van het Menorehsche gebergte. Probolinggo, 78 □ palen groot en met 446 dessa's, beslaat de westelijke hellingen van den Merapi en ligt in het zuidoosten der residentie. Remameh en Bligo eindelijk liggen geheel in het zuiden der residentie; Remameh, 48 □ palen groot en met 113 dessa's, om den grooten weg naar Djokjokarta; Bligo, slechts 24 □ palen groot en met 82 dessa's, aan den Progo, westelijk van Remameh.

Het regentschap Temanggong daarentegen heeft slechts 4 distrikten, t. w. Djettis, Lempoejang, Prapag en Soemowono. Twee dezer distrikten doortrekt men, van Wonosobo naar Magelang reizende, t. w. Djettis en Prapag; Djettis 84 □ palen groot en met 777 dessa's; Prapag 45 □ palen groot en met 130 dessa's. Het distrikt Lempoeijang ligt voorts in het noordwesten van het regentschap en heeft eene uitgestrektheid van 75 □ palen en 364 dessa's; terwijl Soemowono het noordoostelijke gedeelte van het regentschap beslaat, 78 □ palen groot is en 163 dessa's heeft.

De beide regentschappen en de distrikten waren in 1845 bevolkt, zoo als hieronder is aangetoond.

Bevolking der distrikten van de residentie Kadoe in 1845.

Regentschappen.	Distrkten.	Uitgestrektheid in □ palen.	Kampongs en Dessa's.	Europeanen.	Javanen.	Chinezen.	Arabieren, Mooren, Maleijers, enz.	Totaal inwoners.	Inwoners per kamp of dessa.	Inwoners per □ paal.	Kamp of dessa's per □ paal.
Magelang.	Magelang	49	324	115	35247	843	63	36268	111	740	6,6
	Ngassinan	58	336	5	28952	67		29024	86	500	5,7
	Ballak	67,50	295	2	26460	62		26524	89	391	4,3
	Bandongan	47	439	6	28998	26		29030	66	617	9,3
	Menoreh	79	352	21	35008	98		35127	99	444	4,4
	Probolinggo	78	446	1	69462	248	-	69711	156	893	5,7
	Remameh	48	113		6276	21		6297	55	131	2,3
	Bligo	24	82		9573	21		9594	117	399	3,4
	Totaal	450,50	2387	150	239976	1386	63	241575	101	536	5,2
Temanggong.	Djettis	84	777	22	47264	835	4	48125	61	572	9,2
	Lempoeijang	75	364		33869	75	5	33949	93	452	4,8
	Prapag	45	130	2	16952	95	1	17050	131	378	2,8
	Soemowono	78	163		16306	93		16399	100	210	2,0
	Totaal	282	1434	24	114391	1098	10	115523	81	409	5,0
Totaal der residentie		732,50	3821	174	354367	2484	73	357098	93	487	5,2

Uit dezen staat blijkt, dat in 1845 het regentschap Temanggong volstrekt en betrekkelijk aanmerkelijk minder bevolkt was dan het regentschap Magelang. Wat de volkrijkheid der distrikten betreft, staat Probolinggo bovenaan, waar elke □ paal bijkans 900 inwoners bezat, en op Probolinggo volgen voorts in dit opzigt Magelang, Bandongan, Djettis, Ngassinan, Lempoejang, Menoreh, Bligo, Ballak, Prapag, Soemowono en Remameh, welk laatste distrikt het minst is bevolkt.

Sedert 1845 hebben echter aanmerkelijke veranderingen in de cijfers der bevolking plaats gegrepen. De telling van 1846 gaf een cijfer van 351,332 zielen, doch in Julij 1848 werd de populatie opgegeven sterk te zijn 413,494 zielen, en in Januarij 1849 nog 400,000 zielen. Neemt men nu 400,000 als het tegenwoordige cijfer der bevolking aan, dan heeft Kadoe tegenwoor-

dig gemiddeld 546 inwoners per □ paal en 104 inwoners per kampong of dessa.

Volgens de tellingstaat van 1849 was de bevolking van het regentschap Magelang toen geklommen tot 272,414 en die van Temanggong tot 127,642 zielen, en had alzoo Magelang 604 en Temanggong 452 inwoners per □ paal.

Omtrent de sterfte- en geboorteverhoudingen in Kadoe laat zich nog niet veel bepaalds zeggen. In 1845 overleden er 9667 zielen, hetwelk eene mortaliteit gaf van 1 op de 36 inwoners. In 1846 daarentegen, toen Kadoe door de ook in de omliggende residentiën heerschende epidemie geteisterd werd, overleden 26,264 ingezetenen en alzoo 1 van de 14. Van de jaren 1847 en 1848 bestaan geene sterfteopgaven, welke de geheele residentie omvatten. Slechts zie ik, dat in Magelang, waar in 1846 niet minder dan 19,507 sterfgevallen plaats hadden, in 1847 de mortaliteit tot 10,748 gedaald was. De verhouding der geboorten tot de sterkte der bevolking was in 1845 = 1 : 47, (zijnde in dat jaar 7447 jongens en meisjes geboren), en in 1846 = 1 : 34 (10302 geboorten). Het is echter hoogst vermoedelijk dat het aantal geboorten zeer onvolledig is opgegeven.

De kultures in Kadoe zijn, behalve die van rijst en van de verschillende vruchtboomen, tabak voor inlandsch verbruik, en de verschillende produkten, welke als tweede gewas worden gekweekt, de kultuur van koffij, thee, indigo en suiker.

Voor den rijstbouw werden in 1845 37,010 bouws beplant. Deze leverden 1,049,384 pikols padi op en elke bouw alzoo gemiddeld 28¼ pikols. Op elken inwoner kwamen alzoo 2,93 of bijkans 3 pikols. In 1846 daarentegen was de opbrengst der rijstvelden iets minder gunstig, daar van 37,466 bouws slechts 992,557 pikols geoogst werden, hetgeen ruim 26 pikols per bouw geeft.

Tabak wordt vooral gebouwd in het regentschap Temanggong en in Probolinggo. De Javanen verkoopen het produkt gewoonlijk aan Chinezen, doch in Temanggong maken zij ook sigaren, die zij voor *f* 6 tot *f* 8 de 1000 stuks van de hand zetten. Te Samarang worden deze sigaren veel te koop aangeboden door inlanders.

Het suikerriet wordt geheel voor partikuliere rekening aangekweekt. In 1846 werden 1580 bouws met dit riet beplant in de distrikten Magelang, Probolinggo en Menoreh. Chinezen koopen het riet van de Javanen op en trekken er de suiker uit in zeer gebrekkige fabrijken. In 1846 werden uit het opgekochte riet, in 23 Chinesche fabrijken, 19,900 pikols suiker gewonnen, zoodat elke bouw riet gemiddeld niet meer dan 13 pikols produkt gaf.

De gouvernementskultures zijn die van koffij, indigo en thee.

Koffij wordt gekultiveerd in alle distrikten der residentie, deels in tuinen, deels in paggers en dessa's. In 1845 werden 74,696 pikols 13 katties koffij gewonnen van 27,076,317 vruchtdragende heesters, zoodat 977 heesters 1 pikol afwierpen. De oogst van 1846 was echter veel gunstiger, aangezien van

van 25,440,393 vruchtdragende boomen 105,817 pikols en 38 katties produkt werden verkregen, zoodat gemiddeld 244 heesters 1 pikol produkt gaven.

De theekultuur heeft plaats in de distrikten Ngassinan, Bandongan, Menoreh en Djettis. In 1845 bedroeg het produkt 25,049 Amst. ponden, en werd van 221 bouws en 553,036 plukbare heesters verkregen. Men won alzoo gemiddeld 1 pond thee van 22 plukbare heesters. Djettis telde in dat jaar 25 beplante bouws, doch nog geene plukbare heesters, zoodat het produkt geheel kwam van Ngassinan, Bandongan en Menoreh. Ngassinan leverde het meeste produkt en wel 17,089½ ponden, Bandongan daarentegen slechts 3780½ en Menoreh 4179 ponden. In 1846 steeg de theeoogst tot 31,080½ ponden, welk produkt van 55,900 plukbare heesters werd verkregen, zoodat gemiddeld 18 heesters 1 pond thee gaven.

De indigokultuur werkt in Kadoe op eene kleine schaal, zijnde slechts eenige honderden bouws velden in het distrikt Menoreh daarvoor afgezonderd. In 1845 werden in 4 fabrijken, van 334 bouws, 16,430 Amst. ponden verkregen, dat is 49 ponden per bouw. In 1846 won men 54 ponden per bouw en wel 16,218 ponden van 300 bouws. De indigo-plantende bevolking genoot *f* 20,272 recepissen, waarvan zij echter *f* 4665 opbragt als belasting op de 300 bouws indigovelden. Het pond indigo kostte het gouvernement tot aan de strandpakhuizen *f* 1,56 recepis.

De houtbosschen zijn in Kadoe allengskens door de kultures verdrongen geworden. Tot groot bezwaar voor de bevolking moeten de goede houtsoorten uit Samarang en Djokjokarta worden verkregen. Sedert eenige jaren echter tracht men voor den vervolge in de behoefte aan bouwhout te voorzien door aanplantingen van djati.

Kadoe is tamelijk rijk aan vee, aangezien b. v. in 1845 een buffel of koe kwam op 2,51 Javaansche inwoners. De Javaansche bevolking bezat in dat jaar 58,568 buffels, 82,522 koeijen en 19,211 paarden en in 1846 55,666 buffels, 83,577 koeijen en 20,450 paarden. Op den laatsten December 1845 was het vee in de verschillende distrikten verdeeld, zooals uit ondervolgend staatje blijkt. Men ontwaart daaruit, dat het hoornvee vrij gelijkmatig in de beide regentschappen is verdeeld, komende in Magelang 1 buffel of koe op 2,47 inwoners, in Temanggong 1 op 2,59 inwoners. Voorts ziet men, dat het distrikt Lempoeijang, hetwelk geheel bergachtig is, het armste is aan vee, komende aldaar slechts 1 buffel of koe op 7,39 ingezetenen, doch dat daarentegen de distrikten Ngassinan, Remameh, Prapag en Soemowono zoo rijk aan hoornbeesten zijn, dat 1 buffel of koe er komt op 1,03 tot 1,82 inwoners. Men kan er voorts uit ontwaren, dat in het algemeen op 18 Javaansche inwoners 1 paard kwam, doch dat de paarden vrij ongelijkmatig in de verschillende regentschappen en ongelijkmatiger nog in de distrikten verdeeld waren, zoo zelfs dat de rijkdom aan paarden verschilde van 1 op de 9 inwoners (Bandongan) tot 1 op de 47 ingezetenen (Probolinggo). Men weet voorts, dat

de Kadoesche paarden, even als de Koeninganscho, tot de beste paardenrassen van Java behooren.

VEESTAPEL IN KADOE.

Regentschappen.	Distrikten.	Buffels.	Koeijen.	Paarden.	Buffels of Koeijen o inwoners.	Paarden op inwoners.
Magelang.	Magelang	4826	3784	1555	1:4,09	1:22
	Ngassinan	7210	13824	2528	1:1,37	1:11
	Ballak	2842	7308	1181	1:2,60	1:22
	Bandongan	7465	5122	3112	1:2,30	1: 9
	Menoreh	7011	5674	3265	1:2,75	1:10
	Probolinggo	7336	14731	1478	1:3,14	1:47
	Remameh	2989	3075	410	1:1,03	1:15
	Bligo	1335	2551	401	1:2,46	1:25
	Totaal	41014	56069	13930	1.2,47	1:17
Temanggong.	Djettis	6106	14870	2217	1:2,25	1:21
	Lempoijang	1708	2873	948	1:7,39	1:35
	Prapag	4958	4354	1009	1:1,82	1:16
	Soemowono	4782	4356	1107	1:1,77	1:14
	Totaal	17554	26453	5281	1·2,59	1:21
Totaal der residentie		58568	82522	19211	1:2,51	1:18

De gouvernementsinkomsten in 1845 waren de volgende, afgescheiden van de waarde der produkten. Landrenten ƒ 722,884 (koper); belasting op het bedrijf ƒ 7,025; verponding ƒ 798,19½; opiumpacht ƒ 559,440; pacht der bezaars en warongs, voor het verkoopen van arak, rum en tjoe en voor het slagten van hoornvee ƒ 228,000; pacht voor het slagten van varkens ƒ 540; pandjeshuizen ƒ 13,320; kleinzegelregt ƒ 4120,84; belasting op de slaven ƒ 7,65; belasting op paarden en rijtuigen ƒ 507,75; venduregten ƒ 895,53½; successieregt ƒ 346,14; regt op de kollaterale successie ƒ 593,04½; verkoop van 959 koijangs en 15 pikols zout ƒ 230,280; te zamen ƒ 1768,758,15½ koper. De inkomsten van 1846 waren geringer, hoofdzakelijk door de mindere opbrengst der opiumpacht, welke met meer dan ƒ 100,000 ten nadeele bij 1845 verschilde, een verschil dat niet opgewogen werd door eene eenigzins hooger opbrengst der landrenten, der belasting op het bedrijf, en der overige verpachte middelen.

Het personeel Europesche ambtenaren van Kadoe is zeer eenvoudig zamengesteld en bestaat uit een resident, een secretaris, een kommies, 4 kontroleurs, 2 opzieners bij de kultures, 2 pakhuismeesters en nog een paar ambtenaren ter hoofdplaatse.

Kadoe is bedekt met eene ster van groote wegen, die bijkans alle hun punt van zamenkomst hebben te Magelang. In het vorige hoofdstuk heb ik reeds beschreven den door ons bereisden weg van Wonosobo over Temanggong naar Magelang, doch daar ter plaatse verzuimd melding te maken van een weg,

die, Parakan in noordelijke rigting verlatende, zich door het distrikt Lempoeijang en over het Djamboe gebergte naar het Kendalsche begeeft en daar, na Selokaton gepasseerd te zijn, bij Weleri zich met den grooten postweg tusschen Batavia en Samarang vereenigt, zoodat men ook langs dezen weg in de binnenlanden van Midden-Java kan doordringen. — Andere groote wegen zijn: 1) De groote weg van Magelang naar Samarang, die nagenoeg parallel met de Ello in het hoogland stijgende, zich over het Djamboe gebergte naar Ambarawa en Bawen begeeft. 2) De groote weg van Magelang naar Djokjokarta, die zuidelijk van de hoofdplaats afgaat, de Ello kruist en, na Probolinggo en Remameh gepasseerd te zijn, in Djokjokarta valt. 3) De groote weg van Magelang naar Bagelen, die insgelijks in zuidelijke doch tevens eenigzins westelijke rigting Magelang verlaat, het distrikt Menoreh bereikt en over het Menorehsche gebergte naar Bagelen en Poerworedjo geleidt. 4) Een weg van Magelang over Bandongan en de zuidelijke hellingen van het Soembingsysteem naar Ledok. 5) Een weg van Magelang over Ballak en de noordelijke hellingen van den Merbaboe naar Salatiga. Talrijke grootere en kleinere zij- en binnenwegen en paden verbinden de genoemde wegen met elkander.

De ruïnen van Mendoet, Brodjonalang en Boroboeddho liggen in het zuidwestelijke gedeelte der residentie, in de nabijheid der Progo en van het Menorehsche gebergte, en op 13 tot 16 palen afstands van Magelang. De weg van Magelang derwaarts is aanvankelijk, en wel tot aan paal 54 (van Samarang), de groote weg naar Djokjokarta. Bij de hoofdplaats loopt hij langs den Tidar, een half bolvormige heuvel van eenige honderden voeten hoogte boven het omliggende terrein. Deze heuvel is tot op zijn kruin begroeid, en wordt door de Javanen beschouwd als het middenpunt van Java en als de spijker waarmede het eiland aan de aarde is vastgeklonken. De weg passeert voorts de dessa's Troenan (paal 49), Ploendoe (paal 52) Pradjenan en Klewang, en overigens eene geheel met koffij, suikerriet en rijst bebouwde streek. Bij paal 54 gaat een breede zijweg in zuidwestelijke rigting af en loopt regt aan op het Menorehsche gebergte. Langs dezen zijweg, die aanvankelijk midden door rijstvelden loopt, ligt de dessa Paremono, en verder, aan de boorden der Ello de groote dessa Mendoet.

De prachtige tempel dezer dessa draagt den naam van Tjandi-Mendoet en is het eerst beschreven in 1840 in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (Djandie Moendoet, benevens eene afbeelding van Boeddha Jaarg. I, Dl. 2, p. 71 en Djandie Moendoet door Dr. S. A. Buddingh, Jaarg. I, Dl. 2., p. 398). Hij ligt te midden van koffijtuinen, is ongeveer 100 voeten lang, 86 voeten breed en 90 voeten hoog, en in keurigen stijl van losse trachietsteenen opgetrokken. De ingang des tempels is met fraai gebeeldhouwde basreliefs omgeven. De ingang is naar het westen gekeerd en geleidt naar de binnenruimte, welke eene holle pyramide vertegenwoordigt en 3 groote beelden, bevat, waarvan het middelste en grootste een Boeddha voorstelt. Dit beeld 13 voeten hoog en uit een enkel stuk gehouwen, was tijdens mijn bezoek half

omgekanteld. Talrijke beelden en lingams omringen het eigenlijke tempelgebouw. Voor de details der beschrijving moet ik verwijzen naar de bovenvermelde opstellen. Na Boroboeddho is de tempel van Mendoet zeer zeker de fraaiste van geheel Java.

Bij Mendoet valt de Ello in de Progo. De Progo, hier ongeveer 80 voeten breed, doch in den regentijd soms tot eene veel grootere breedte aanzwellende, vloeit hier over eene bedding van trachietische rolsteenen. Ik passeerde haar met eene drijvende bamboezen brug.

Aan haren westeroever, nabij de plaats van overtogt, staat, onder het spaarzame gebladerte van een hoogen randoe allas (Salmalia malabarica schtt.), een kleinere tempel. Naar de dessa welke nabij den tempel ligt, noem ik hem Tjandi Brodjonalang. Deze tempel is 32 voeten breed en zal ongeveer 40 voeten hoog geweest zijn, doch zijn pyramidale top is reeds ingestort.

Binnen hem ziet men niets meer dan de omgekeerd trapsgewijze op elkander geplaatste steenen, doch de buitenmuren prijken nog met basreliefs, die echter zeer beschadigd zijn. Ook de ingang van dezen tempel is naar het westen gekeerd. De randoe- allas, die hem beschaduwt, is ongeveer 150 voeten hoog. Zijn geweldige stam heeft 70 voeten omvang, en drukt de trachietblokken des tempels steeds uit hun verband en wordt in zijnen verwoestingsarbeid ondersteund door een knoeststammigen klaijo, die onder de fondamenten der tempels wortelt.

Den weg naar Boroboeddho vervolgende, ziet men weldra die merkwaardige ruïnen op ongeveer een paal afstands voor zich. Het indrukwekkende der bouworde van dit meesterstuk van kunst wordt nog verhoogd door zijne ligging op een geïsoleerden heuvel, wiens top geheel door het gebouw wordt ngenomen. Daardoor schijnt het, op een' afstand gezien, nog grootscher en hooger dan het werkelijk is.

De beschrijvingen van Boroboeddho zijn verre gebleven beneden de waardigheid van dit grootsche kunstgewrocht. De korte beschrijvingen van RAFFLES (1), CRAWFURD (2) en VALCK (3) zijn slechts voldoende, om een zeer oppervlakkig denkbeeld er van te geven. Ik zal die beschrijvingen hier niet herhalen, en mijn verblijf te Boroboeddho is te kortstondig geweest, om eene tot in bijzonderheden gaande schets te geven, waarvoor inderdaad een volumineus boekdeel geene te groote ruimte zou bevatten. Intusschen mag men verwachten, dat binnenkort een grootsch werk over dit kunstgewrocht in het licht zal verschijnen, en dat alzoo de 2000 basreliefs, waarmede de 5 galerijen allerkunstigst gebeeldhouwd zijn, althans in keurige platen voor de nakomeling-

(1) RAFFLES, *History of Java*, II, p. 29. (2) CRAWFURD, *History of the Indian Archipelago*, II, p. 197, etc. (met eene afbeelding van Boroboeddho en van eenigen zijner basreliefs. (3) F. G. VALCK, *Gedachten over de Ruïnen van de Hindoesche Godsdienst, welke op Java gevonden worden. Tijdschr. v. N. Ind.*, Jaarg. III, Dl. 1, p. 183. Nog een andere merkwaardige tempel in Kadoe, op den Soembing, Tjandi Selogrio, is in 1835 door den heer HARTMANN ontdekt en het eerst beschreven op dr. S. A. BUDDINGH in den 1en Jaarg. van het *Tijdschr. v. N. Indie*. De heer JUNGHUHN gaf daarvan eene afbeelding in hetzelfde tijdschrift, Jaarg. VI, Dl. 2, p. 356.

schap bewaard zullen blijven. Terwijl ik dit schrijf, is te Boroboeddho in zending de heer F. C. WILSEN, teekenaar der genie, met de opdragt van gouvernementswege, om het geheele gebouw en de afzonderlijke details in teekening te brengen. De eerste keurige teekeningen van den heer WILSEN heb ik onder de oogen gehad, en doen voorzien, dat zijne zending met uitstekend goeden uitslag zal bekroond worden. Het gouvernement schijnt voornemens te zijn, dezen fraaijen arbeid te publiceren en de middelen schijnen aangewezen te zijn, door welke de aanzienlijke sommen, welke deze grootsche publikatie zal kosten, grootendeels of geheel in de staatskas zullen kunnen terugvloeijen. Het gouvernement zal zich door die publikatie eene blijvende eerzuil stichten.

Omtrent de beteekenis van Boroboeddho zijn de oudheidkundigen het niet eens. Sommigen beschouwen dit kunstgewrocht als een tempel, anderen als een monument, terwijl nog anderen omtrent die beteekenis nog in het onzekere zijn. Eene publikatie der teekeningen van den heer WILSEN zal krachtig er toe kunnen bijdragen, om het oordeel hierover te erlangen van de oudheidkundigen in Engelsch Indië en in Europa.

De tempel of het monument, of wat het ook zij, is geheel zamengesteld uit trachiet en waarschijnlijk opgerigt uit de groote trachietblokken, welke de omliggende vulkanen eenmaal hebben uitgeworpen en die nog in den tegenwoordigen tijd over de omliggende landstreek verspreid liggen. Blijkbaar zijn deze trachietblokken, na tot regelmatige vierkante stukken gebeiteld of gezaagd te zijn, tot den bouw gebezigd, en heeft men eerst na hunne plaatsing de basreliefs vervaardigd. Ik bedoel hier de galerijen en derzelver wanden en nissen, want de honderden Boeddhabeelden in die nissen en de 72 Boeddhabeelden op de drie bovenste terrassen met hunne klokvormige koepeltjes zijn zeer zeker na hunne afwerking daar geplaatst.

Op den top des tempels is een hutje opgeslagen. Dit steekt zeer oneigenaardig af bij de grootschheid van het gebouw. Een gemetselde trap geleidt van het bovenste terras derwaarts. Wie Boroboeddho bezoekt, vergete niet zijnen top te bestijgen. Het zich van daar ontplooijende panorama is het penseel eens schilders overwaardig.

Van dezen top aanschouwt men het terrein van bijkans de geheele residentie Kadoe. Aan de voeten heeft men de uitgestrekte terrassen van het gebouw. Ngaran, Kanaijan en andere dessa's, benevens regelmatig aangelegde koffijtuinen en rijstvelden stellen de onmiddelijke omstreken daar. Het nabijgelegene gebergte van Menoreh, in den laatsten tijd meer bekend geworden door den fraaijen, op marmer gelijkenden kalksteen, die zich uit hetzelve laat graven, ziet men in de nabijheid. Zijn hoogste top ligt in z. t. w. en heet Madjasiëng. Nog twee andere voorname kruinen laat het waarnemen, den drietoppigen Banja-angram in w. en den gehakkelden Tradjoemas in z.w. — Wendt men den blik van het westen naar het noorden en van daar naar het oosten, dan aanschouwt men rondom het Progodal achtereenvolgens den trotschen Soembing in n. n. w., aan zijnen breeden voet begrensd door den veel lage-

ren rondruggigen Kianti, dien men in n. en den Goenoeng Kaliangreh, dien men in n.n.w.t.w. bespeurt. Voorts ontwaart men in de verte in het n.n.o. het Djamboegebergte, den Merbaboe in o.t.n. en den Merapi, door den hoogen rug van Selo met den Merbaboe verbonden, in o.t.z. Ook de ronde kruin van den Tidar ziet men er te midden van het hoogland in n.n.o.

Nog denzelfden dag, den 24sten September, keerde ik naar Magelang terug.

HOOFDSTUK XVIII.

VAN MAGELANG NAAR SAMARANG EN BATAVIA.

Reis naar Samarang. Medono. Warme bron in de Ello. Pingit. Het Djamboegebergte. Terugkomst te Samarang. Reis over zee naar Batavia. De Moselle.

De morgen van den 25sten September zag ons op reis van Magelang naar Samarang.

Van Magelang af stijgt de weg naar Samarang door het hoogland heen naar het Djamboegebergte.

Van Magelang tot aan Setjan (paal 41) is die rijzing zeer langzaam doch zoo aanhoudend, dat wij karbouwen noodig hadden, om deze dessa te bereiken. Tusschen Setjan en Medono, eene dessa met stationsgebouw, 1980 voeten boven de zee, is het terrein reeds meer bergachtig, en tusschen Medono en Pingit is men reeds geheel in het Djamboegebergte. Dessa's, sawahs en koffijaanplantingen treffen ook langs dezen weg bijkans overal den blik. Tusschen de vele heuvelkruinen van het Djamboegebergte zijn schilderachtige kleinere en grootere valleijen, wier vruchtbaarheid eene aangename tegenstelling oplevert met de kale heuvelkruinen zelve.

In het Djamboegebergte, op 12 palen afstands van Magelang in de bedding der Ello, noordwestelijk van den Merbaboe en ongeveer 2000 voeten boven de zeevlakte, bevindt zich eene warme bron, thans nog omringd met de trachietsteenen van een hindoe-tempel. Het bekken is ruim. Het welwater heeft eene temperatuur van 95° à 96° Fahr. en een zoutachtigen smaak. De Javanen beweren, dat het aanhoudend baden in dit water hardnekkige huidziekten doet genezen. De heer JUNGHUHN heeft deze bron in zijne reizen aangeduid, doch het is mij onbekend of hare wateren reeds aan een qualitatief of quantitatief scheikundig onderzoek onderworpen zijn geworden.

Pingit ligt 2180 voeten boven de zeevlakte. Er is een kontroleur geplaatst. Wij stegen er te paard en trokken het Djamboegebergte verder over. De tooneelen wisselen er eerst weinig af. Overal wel bebouwde valleijen tusschen de boomlooze heuvelkruinen. De dessa's en koffijaanplantingen zijn er spaarzamer. Naar Djamboe toe daalt de weg met vrij steile hellingen, en biedt hier en daar schoone gezigten aan op het gebergte, doch vooral op de vallei van Ambarawa, die zich meer en meer voor het oog ontplooit.

Van Djamboe af maakten wij weder gebruik van het reisrijtuig en waren weldra te Ambarawa terug. Wij volgden nu verder den grooten postweg tot Samarang, waar wij den 26sten September aankwamen. Hier bleef ik een dag over en nam passage naar Batavia op een Amerikaansch fregat, dat den 28sten het anker zou ligten.

In den vooravond van den 28sten September ging dit fregat onder zeil. Het was een groot schip, fraai gebouwd, doch slecht ingerigt voor passagiers. »De Moselle" had slechts 12 matrozen aan boord en de gezagvoerder verzekerde mij, dat hij hiermede de Moselle steeds in zijne magt had. Kapitein en de geheele bemanning waren aan de instellingen van het matigheidsgenootschap onderworpen, zoodat er geene geestrijke dranken aan boord waren. Zulks verhinderde den gezagvoerder echter niet, zich aan wal daarvoor schadeloos te stellen en de toestand, in welken hij aan boord kwam, droeg daarvan de kenteekenen. Ook werden mijne provisiën, wijn en bier, aan boord door hem niet versmaad. Ik had gehoopt in hoogstens 2 etmalen te Batavia te zullen zijn. Windstilte vertraagde echter de reis, dat mij te meer onaangenaam was, omdat ik mij moeijelijk kon vereenigen met de lange reusachtige Sydneijsche aardappelen en het gezouten vleesch, die zoowel voor dejeuner als diner werden opgedischt, met eene toespijs alleen van scheepsbeschuit. Den 30sten September hadden wij den Tjerimai zuid van ons. Slechts het bovenste gedeelte van zijn massieven kegel verhief zich boven den horizon. De hoek van Indramaijoe was denzelfden dag in het gezigt. Van dezen hoek hield men achtereenvolgens aan op den hoek van Tjiassem, op Tandjong Sedari en Tandjong-Krawang. Alles is daar laag land, dat niets aantrekkelijks heeft. In heldere oogenblikken zag ik evenwel de toppen der Krawangsche en Preangerbergen, den Tampomas, Tankoeban Prahoe, Parang enz. Eerst den 2den October kwam ik te Batavia terug.

Aanhangsel A.

ENUMERATIO SPECIERUM PISCIUM, QUAS IN ITINERE PER JAVAM CENTRALEM OBSERVAVIT

P. Bleeker, *Math. Mag. Phil. nat. Dr.*

Familiae.	Species.	Locus.	Nomina indigena.
Percoidei	Lates nobilis C. V.	Tegal, Tjilatjap, Samarang, Rembang, in mari.	Ikan Pelah Samar.
	Apogon thermalis C. V.	Samarang, in mari.	
	,, glaga BLKR.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	,, Pemperreng Tjilatj.
	Ambassis nalua C. V.	Samarang, in mari.	
	,, Dussumierii C. V.	Tagal, Samarang, Patjitan, Rembang, in mari.	,, Sergan, Patjit.
	Serranus boenack C. V.?	Samarang, in mari.	
	,, nebulosus C. V.	Tjilatjap, in mari.	,, Ukon, Tjilatj
	,, variolosus C. V.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	,, Balong, Tjilatj.
	,, lanceolatus C. V.	Samarang, in mari.	
	,, crapao C. V.	,, ,,	
	Mesoprion unimaculatus Q. G.	Tegal, Samarang, in mari.	,, Tambangan, Tegal.
	,, annularis C. V. = Mes. sanguineus BLKR.	Tjilatjap, Samarang, Patjitan, in mari.	,, Tambangan, Sam.. Ik Sepah Tjil., Ik. Sarong, Pa
	Dules taeniurus C. V.	Pagotang, provinciae Surakarta, in mari.	
	Therapon servus C. V.	Tegal, Samarang, Rembang, in mari.	Ikan Korrot, Samar.
	,, theraps C. V.	Tegal, Samarang, Patjitan, in mari.	,, ,, ,,
	Sphyraena Commersonii C. V.	Samarang, in mari.	,, Ténel, Samar.
	,, jello C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	Polynemus tetradactylus C. V.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	,, Baling, Tjil., Ik. Kesu bang, Sam.
	,, plebejus BROUSS.	Samarang, in mari.	,, Kesumbang, Sam.
	,, hexanemus C. V.	,, ,,	
	,, diagrammicus BLKR.	,, ,,	
	,, heptadactylus C. V.	,, ,,	
	Sillago acuta C. V.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	,, Bodjor, Tjil.
	Upeneoides vittatus BLKR.	Samarang, in mari.	
	,, sulphureus BLKR.	Tegal, Samarang, Rembang, in mari.	
	,, bivittatus BLKR.	Samarang, in mari.	
Scleroparei.	Platycephalus scaber C. V.	Tegal, Samarang, in mari.	,, Petok, Teg., Ikan, Ku pang, Sam.
	,, insidiator BL.	Samarang, in mari.	,, Kupang, Samar.
Sciaenoidei.	Otolithus argenteus K. V. H.	Tegal, Samarang, in mari.	,, Klotok, Teg., Ik. Tig wodjo, Samar.
	,, maculatus K. V. H.	Samarang, in mari.	,, Tigowodjo maridjo, Sa
	,, macropthalmus BL.	,, ,,	,, ,, Samar.
	,, microdon BLKR.	,, ,,	,, ,, ,,
	Corvina miles C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	,, Kuhlii C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	,, catalea C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	Umbrina Kuhlii C. V.	Tegal, Tjilatjap, in mari.	,, Krokot, Tjilatj.
	Pristipoma hasta C. V.	Tjilatjap, Samarang, Patjitan, in mari.	,, Krokot, Tjilatj., Ikan Krot, Samar.
	,, nageb RÜPP.	Samarang, in mari.	,, Krot, Samar.
	,, caripa C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	,, Paikeeli C. V.	,, ,,	,, ,, ,,
	Lobotes erate C. V.	,, ,,	,, Pelabatu, Samar.
	Diagramma crassispinum RÜPP.	,, ,,	,, ,, ,,
Sparoidei.	Chrysophrys calamara C. V.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	,, Katombol, Tjilatj.

...milliae.	Species.	Locus.	Nomina indigena.
	Lethrinus opercularis C. V.	Samarang, in mari.	
	„ rostratus K. V. H.	„ „	
...aenoi-	Gerres filamentorus C. V.	„ „	Ikan Kapas, Samar.
...dei.	„ oyena C. V.	Tjilatjap, Samarang, Patjitan, in mari.	„ Terontang, Tjil., Ikan Singran Patj.
...aeto-	Scatophagus argus C. V.	Tjilatjap, Tegal, Samarang, Patjitan, in mari.	„ Kiper, Tjilatj. Samar., Ik. Bindan, Patj.
...ontoidei.	Drepane longimana C. V.	Tjilatjap, Samarang, in mari.	„ Kiper, Tjilatjap, Ikan Tébel, Sam.
	Toxotes jaculator C. V.	Tjilatjap, in mari.	„ Blibiran, Tjilatj.
...phro-	Anabas scandens C. V.	Gombong, Ambarawa, Samar, Patjit. in aq. dulc.	„ Betik, Samar, Ambaraw.
...enoidei.	Osphromenus olfax Commers.	Samarang, Ambarawa, Purworedjo, domestic.	„ Gurami, Javan. ubique.
	Trichopus trichopterus C. V.	Gombong, Ambarawa, Surakarta, Samarang, in aq. dulc.	„ Sepat. Samar., Ambar., Surak.
	Betta trifasciata BLKR.	Ambarawa, in aq. dulc.	„ Waderbettah, Ambar.
	Ophicephalus lucius K. V. H.	Samarang, in aq. dulc.	„ Gabus, Samar.
	„ striatus C. V.	Samar., Ambar., Purworedjo, Gomb., Banjumas, Surakarta, in aq. dulc.	„ Gabus, Samar., Purwor., Ikan Deluk, Banjum.
	„ marginatus C. V.	Banjumas, Gombong, Purworedjo, Patjitan in aq. dulc.	„ Kuto, Patjit., Ik. Kuto bengo, Purwor.
...ombe-	Scomber kanagurta C. V.	Samarang, in mari.	„ Gombong, Samar.
...oidei (*).	Thynnus thunnina C. V.	„ „	„ Tonggol, Samar.
	Cybium konam BLKR.	„ „	„ Tengiri, Samar.
	„ lineolatum C. V.	Tegal, Samarang. Rembang, in mari.	„ Kuwang, Tegal., Ikan Tengiri, Samar.
	„ gutatyon C. V.	Samarang, in mari.	„ „ „
	Trichiurus haumela C. V.	Tegal, Samarang, Rembang, in mari.	„ Lajor, Jav. ubique.
	„ savala C. V.	Samarang, in mari.	„ „ Samar.
	Elacate mottah C. V. = El. bivittata C. V.	„ „	
	Chorinemus sancti Petri C. V.	„ „	„ Badong, Samar.
	„ Commersonianus C. V.	Tegal, Samarang, in mari.	„ Talang, Teg., Ikan Badong, Samar.
	Trachinotus mookalee C. V.	Samarang, in mari.	„ Borang, Samar.
	Megalaspis Rotleri C. V.	Tegal, Samarang, in mari.	
	Selar typus BLKR.	„ „ „	„ Selar, Jav. ubique.
	„ para BLKR.	Samarang, in mari.	„ „ Samar.
	„ xanthurus BLKR.	„ „	„ „ „
	Caranx ekala C. V.	„ „	„ Badong, Samar.
	Carangoides nigripes BLKR.	„ „	
	„ gallichthys BLKR.	„ „	
	Leptaspis leptolepis BLKR.	„ „	„ Selar, Samar.
	Gnathanodon speciosus BLKR.	„ „	„ Badong, Samar.
	Lactarius delicatulus C. V.	Tegal, Samarang, Rembang, in mari.	„ Lemah, Teg., Ikan Tannah Samar.
	Seserinus stromateus BLKR.	Samarang, in mari.	„ Bawal, Samar., Ikan Dorang, Samar.
	Stromateus albus C. V.	Samarang, Rembang, in mari.	„ Bawal, Samar.
	Kurtus indicus BL.	Tegal, in mari.	„ Semar, Tegal.
	Equula gomorah C. V.	Tegal, Samar., Patjit., Remb. in mari.	„ Pettah, Samar., Ik. Petek, Patjit.
	„ filigera C. V.	Samarang, in mari.	„ Pettah, Samar.
	„ insidiatrix C. V.	Samar., Rembang, Patjitan, in mari.	„ Pettah, Samar., Ik. Petek, Patjit.
	Mene maculata C. V.	Samarang, in mari.	
...tacan-ini.	Rhynchobdella ocellata C. V.	Purworedjo, Surakarta, in aq. dulc.	„ Sili, Purwor.
...entides.	Mastacembelus unicolor K. V. H.	Surakarta, in aq. dulc.	
	Amphacanthus javus C. V.	Samarang, in mari.	„ Madar et Ik. Samadar, Samar.
	„ guttatus BL. SCHN.	„ „	„ Madar et Ik. Samadar, Samar.

(*) Descriptiones specierum Scomberoideorum novarum vide in: » Bijdrage tot de kennis der Scomberoïden den Soenda-Molukschen Archipel.” Verhandel. v. h. Batav. Genootschap v. Kunst en Wetensch., Dl. XXIV.

Familiae.	Species.	Locus.	Nomina indigena.
	Amphacantus vermiculatus C.V.	Samarang, in mari.	Ikan Madar et Ik. Samadu Samar.
	„ dorsalis C. V.	„ „	„ Madar et Ik. Samadu Samar.
Mugiloidei.	Mugil cephalotus C. V.	„ „	„ Balanakh, Samar.
	Mugil cunnesius C. V.	Tegal, Pekalongan, Samar., in mari.	„ Kaddah, Teg., Pekal.
	„ cylindricus C. V.	Samarang, in mari.	„ Belanakh, Samar.
	„ melanochir K. V. H.	„ „	
	Atherina Forskaoli RÜPP.?	„ „	
Blennioidei.	Salarias cyanostigma BLKR.	Pagotang, in mari.	
	„ melanocephalus BLKR.	„ „	
	„ lineatus C. V.	„ „	
	Eleotris brachyurus BLKR.	Patjitan, in aquis fluvio-marinis.	„ Njerreh, Patjit.
	„ ophicephalus K. V. H.	Tjilatjap, in mari prope litt. paludos.	„ Balong, Tjilatj.
	„ humeralis C. V.	Samarang, in mari.	„ Bloso watu, Samar.
	Philypnoides surakartensis BL.	Surakarta, in aq. dulc.	
Gobioidei.	Gobius giuris H. BUCH.	Tegal, Samarang, in mari et fluviis.	„ Bloso, Samar.
	„ kokius C. V.	Teg., Pekal., Samar., Tjilatj., Patjit. in aq. sals. et dulc.	„ Bloso, Sam., Ik. Bosoh, Tjil., Ik. Njerreh Patj.
	„ caninus C. V.	Tjilatjap, Samar., in aq. sals. et dulc.	„ Bossoh, Tjilatjap.
	„ fusiformis BLKR.	Purworedjo, Patjit. in aq. dulc. et fluv. marin.	„ Lamutjang, Purwor.
	„ melanocephalus BLKR.	Purworedjo, in fluviis.	„ Kadangan, Purwor.
	„ melanurus BLKR.	?	
	„ personatus BLKR.	Banjumas, in fluviis.	„ Bossok, Banjum.
	„ grammepomus BLKR.	Purworedjo, in fluviis.	„ Puso, Rirworedj.
	Trypauchen vagina C. V.	Tjilatjap, in mari.	„ Tungon, Tjilatjap.
	Sicydium lagocephalum C. V.	Purworedjo, in fluviis.	„ Utjang, Purworedj.
	Periophthalmus Schlosseri BL. SCHN.	Samarang, ad littor. palud.	„ Blodokh, Samar.
	Boleophthalmus Boddaerti C. V.	„ „ „	„ „ „
Labroidei ctenoidei.	Glyphisodon sordidus C. V.	Pagotang, in mari.	
Labroidei cycloidei.	Julis cupido T. SCHL.	„ „	
	„ (Halichoeres) Harloffii BL.	„ „	
Siluroidei.	Silurus Mülleri BLKR.	Surakarta, in aqua dulc.	
	„ micronemus BLKR.	„ „	
	„ mononema BLKR.	„ „	
	Bagrus micracanthus BLKR.	Banjum., Sam., Surak., Purwor., Gomb., Ambar. in fluv.	Ik. Keting, Banjam., Ik. Ketting, Parw., Ik. Lundu, Sam.
	„ macronemus BLKR.	Banjam., Samarang, Surakarta, in fluv.	Ik. Keting Banjam., Ik. Lundu, Sam., Ik. Karbogan et Ik. Singeringan, Surak.
	„ nemurus C. V.	Gombong, Samarang, Surak., in fluv.	Ikan Lundu, Samar.
	„ gulioides BLKR.	Samarang, in aquis fluvio-marinis.	„ „ „
	„ rhodonotus BLKR.	Samarang, in mari.	„ „ „
	„ sondaicus C. V.	„ „	„ „ „
	Pangasius micronemus BLKR.	Surakarta, Wonogiri, in fluviis.	„ Wakkal, Surak.
	Pimelodus bacharius H. BUCH.	Surakarta, in fluviis.	„ Kelaling, Surak.
	„ cyanochloros BLKR.	„ „	„ Pitan, Surak.
	„ rugosus BLKR.	„ „	„ Djogoripo, Surak.
	Arius acutus BLKR.	Tjilatjap, Tegal, Samarang, in mari.	„ Manjong, Teg., Ik Djahan Tjil., Ik. Lundu, Sam.
	„ gagoroides BLKR.	„ Samarang, in mari.	„ Djahan Tjil., Ik. Lundu Sam.
	„ nasutus C. V.	Samarang, in mari.	„ Lundu, Sam.
	„ caelatus C. V.	„ „	„ „ „
	„ caelatoides BLKR.	„ „	„ „ „
	„ chondropterygius BLKR.	„ „	„ „ „
	„ leiotetocephalus BLKR.	„ „	„ „ „
	„ laeviceps BLKR.	„ „	„ „ „
	„ pidada BLKR.	„ „	„ „ „
	Osteogeneiosus macrocephalus BLKR	„ „	
	„ Valenciennesii BLKR.	„ „	
	„ ingluvies BLKR.	„ „	
	Batrachocephalus ageneiosus BL.	„ „	

amiliae.	Species.	Locus.	Nomina indigena.
	Clarias punctatus C. V.	Banjum., Gomb., Purwor., Ambar., Sam., Patjit. in aq. dulc.	Ikan Leleg, Jav. ubique.
	Plotosus lineatus C. V.	Samarang, in mari.	„ Sambilang, Sam.
	„ unicolor K. V. H.	„ „	„ „ „
	„ horridus BLKR.	„ „	„ „ „
yprinoi-dei.	Cyprinus auratus BL.	Surakarta, domestic.	
	Barbus rubripinnis K. V. H.	Banjumas, Purworedjo, in fluviis.	„ Brek, Banj., Ik. Pekisseh, Purwor
	„ wadon BLKR.	„ in fluviis.	„ Lukas, Banjum.
	„ gonionotus BLKR.	Banjum., Purworedj., Surak., Sam., in fluv.	„ Lantjar Banj., Ik. Beder, Purw., Sam.
	„ erythropterus BLKR.	Surakarta, in fluviis.	„ Mejrah Surak.
	„ enoplos BLKR.	„ „	„ Tjakkul. Surak.
	„ sarananella BLKR.	Banjum., Gomb., Purworedjo, in fluv.	„ Lundjar, Banjum., Ik. Wader, Purwor.
	„ orisigenes BLKR.	Diëng, Ambarawa, in aq. dulc.	„ Wader, Ambar.
	Dangila Cuvieri C. V.	Banjum., Purworedj., Patj., in fluv.	„ Millem, Jav. ubiq.
	Capoeta macrolepidota K. V. H.	Purworedjo, in fluviis	„ Sutjo, Purwor.
	„ brevis BLKR.	Banjumas, Gombong, in fluviis.	„ Lukas, Banjum.
	Leuciscus argyrotaenia BLKR.	Banjum., Gomb., Purworedjo, in fluv.	„ Lundjar andong, Banjum. Ik. Lundj. pareh Purwor.
	„ cyanotaenia BLKR.	Ambarawa, in fluviis.	
	Cobitis Kuhlii C. V.	Purworedjo, Surakarta, in fluviis.	„ Sereni Purwor., Ikan Sogo itil. Surak.
	„ Sp.?	„ in fluviis.	„ Hutjing, Purwor.
ocea.	Belone caudimacula C. V.	Samarang, in mari.	„ Katjangan, Samar.
	„ crocodilus LESUEUR.	„ „	„ „ „
	Hemiramphus Commersonii C. V.	Tjilatap, Samarang, in mari.	„ Tratjas, Tjilatj.
hirocen-troidei.	Chirocentrus dorab C. V.	Tegal, Samarang, in mari.	„ Trak., Samar.
todei-dei.	Chanos orientalis C. V.	Samarang, in mari.	„ Bandang, Jav. ubique.
buloidei.	Albula bananus C. V.	Samarang, Rembang, in mari.	
	Dussumieria elopsoides BLKR.	Samarang, in mari.	
lopes.	Elops saurus C. V.	„ „	
	Megalops indicus C. V.	„ „	
lupeoi-dei.	Pellona Leschenaulti C. V.	„ „	„ Bulan, Samar.
	Clupalosa bulan BLKR.	„ „	
	Alausa kanagurta BL. = Alausa palasah BLKR.	„ „	
	„ spilomos BLKR.	„ „	
	Engraulis Brownii C. V. = Engr. Commers. BLKR.	Tagal, Samarang, in mari.	„ Tri, Javan. ubique
	„ mystacoides BLKR. = Thryssa porava BLKR.	Samarang, Tjilatjap, in mari.	„ Blibiran, Tjil., Ik. Bilis, Samar.
	Chatoessus chacunda C. V. = Anodontostoma Hasseltii BLKR.	Tegal, Samarang, in mari.	„ Slamat, Tag., Ik. Penden, Samar.
	Coilia Dussumierii C. V. = Leptonurus chrysostigma BLKR.	Rembang, in mari.	
	Notopterus Bontianus C. V. = Notopt. kapirat BLKR.	Samarang, in aq. dulc.	„ Lopis, Samar.
mones.	Saurida tombil C. V. = Saurus badi CUV.	Tegal, in mari.	
heneioi-dei.	Echeneis alamottah RUSS.	Samarang, in mari.	
uro-stroidei.	Plagusia bilineata CUV.	Tagal, Tjilatjap, Samar., Rembang, in mari.	„ Lattilat, Teg., Samar., Ik. Lindroh, Tjil.
	„ Sp.?	Surakarta, in aq. dulc.	„ Telumpa, Surak.
	Hippoglossus erumei CUV.	Pekalongan, Samarang, in mari.	
guilloi-dei.	Anguilla moa BLKR.	Banjumas, Ambarawa, in aq. dulc.	„ Sidat, Banjum., Ik. Moa, Ambar.
	Conger talabon CUV.	Tegal, Samarang, in mari.	„ Remang, Samar.
	Monopterus javanicus LACEP.	Gomb., Purwor., Banjum., Patjit., Samar., in aq. dulc.	„ Welut et Ik. Belut. Javan.
pho-branchii.	Hippichthys heptagonus BLKR.	Patjitan, in aq. fluvio-marinis.	„ Sogoprono Patjit.
	„ Spec.?	„ „	„ „ „
yllia.	Chiloscyllium malayanum M. H.	Samarang, in mari.	„ Tjutjot tekeh, Samar.
	„ tuberculatum M. H.	„ „	„ „ „ „

Familiae.	Species.	Locus.	Nomina indigena.
	Chiloscyllium plagiosum M. H.	Samarang, in mari.	Ikan Tjutjot tekeh, Samar.
	Stegostoma fasciatum M. H.	,, ,,	,, ,, ,, ,,
Carchariae.	Carcharias (Scoliodon) chlorонotus BLKR.	Tegal, Samarang, in mari.	,, ,, Samar.
	,, (Hypoprion) notatus BLKR.	Samarang, in mari.	,, ,, ,,
	,, (Prionodon) melanopterus Q. G.	,, ,,	,, ,, ,,
	,, (Prionodon) menisovrat VALENC.	,, ,,	,, ,, ,,
	Sphyrna Blochii M. H.	Tegal, Samarang, in mari.	
	,, tudes VALENC.	Samarang, in mari.	
Squatinorajae.	Pristis semisagittatus SHAW.	,, ,,	
	,, Spec.?	Surakarta, in fluviis.	
	Rhynchobatus laevis M. H.	Samarang, in mari.	,, Kekeh, Samar.
	Rhinobatus armatus GR. HARDW.	,, ,,	,, ,, ,,
Trygones.	Trygon uarnakoides BLKR.	,, ,,	,, Pareh Kumbang, Samar.
	,, undulata BLKR.	,, ,,	,, ,, ,, ,,
	,, Kuhlii M. H.	,, ,,	,, Pareh et Ikan Kinjang, Samar.
	,, Walga M. H.	,, ,,	,, Pareh, Samar.
	,, imbricata M. H.	,, ,,	,, ,, ,,
	,, macrurus BLKR.	,, ,,	,, ,, ,,
	Pteroplatea micrura M. H.	,, ,,	,, Péh, Samar.
	Hypolophus sephen M. H.	Surakarta in fluviis, Samar. in mari.	,, Pareh, Sarak., Ik. Pari hajam, Samar.
Myliobatides.	Myliobatis milvus VALENC.	Samarang, in mari.	,, Pareh burong, Samar.
	,, maculatus GR. HARDW.	,, ,,	,, ,, ,, ,,
	Aëtobatis narinari M. H.	,, ,,	,, ,, ,, ,,
	Rhinoptera javanica M. H.	,, ,,	

Aanhangsel B.

HOOGTE-OPGAVEN VAN EENIGE BERGEN EN PLAATSEN VAN MIDDEN-JAVA (1).

Bergen en Plaatsen.	Residentie.	Hoogte in Parijsche voeten.
Goenoeng Slamat.	Tegal.	10630
Serajoe, aan den Oost-Zuidoostelijken voet van den Slamat.	,,	1050
Goenoeng Tiloe, randkruin van het hooge land aan den Oostelijken oever der Tjitjolang.	Banjoem	885
Karang kobar, op den berg van gelijken naam.	,,	3150
Pekondangan, theetuin in het Karang-kobar gebergte.	,,	4150
Batoor.	,,	5000
Goenoeng Petarangan, ten Noorden van Batoór.	,,	6600
Telaga Dringo.	,,	6238
Telaga Leri, Solfatara en heete bronnen.	,,	5765
Diëng, Pasangrahan.	Bagelen.	6296
Goenoeng Pangonang, Noordelijke rand.	,,	6954
Telaga Tjebong, bij Simpoengang, het hoogste dorp van Java.	,,	6457
Badak banteng, in het Serajoe-dal (naast het plateau van Diëng).	,,	6044
Goenoeng Prahoe, hoogste punt van de kruin.	,,	7873
Djadjar, in het dal tusschen den Telerep en Pakoeodjo.	,,	4465
Wonosobo.	,,	2457
Sketang, in den circus van den Telerep.	,,	4927
Passiran, N.W. van Pelantoegan.	Pekalongan.	2365
Pelantoengan, warme bron.	Samarang.	1690
Pas over den bergrug ten Westen van Pelantoengan.	,,	2475
Selokaton, N.O. helling van den Prahoe.	,,	?2000
Djeroekh, aan den Noord-Noord oostel. voet van den Prahoe.	,,	2200
Goenoeng Soerolojo, Noordoostel. top van den Ngoengroengan.	,,	4830
Dessa Ngoengroengan (Oenarang).	,,	1040
Laagste boschgrens aan de N.O. helling van den Ngoengroengan (1838).	,,	3500
Banjoekoening, Zuidelijke helling van den Ngoengroengan.	,,	2960
Medini (landhuis), N.Westel. helling van den Ngoengroengan.	,,	3400
Djati kalangan (landhuis), N.N.Westel. voet van den Ngoengroengan.	,,	940
Bodja (distrikt Limbangan).	,,	900
Salatiga.	,,	1814
Bergpas bij Kopeng.	,,	4400
Hoogste koolveld (1838) aan de N. helling van den Merbaboe.	,,	8000
Merbaboe, Noordelijke top.	,,	9590
Sindoro, vlakte van den top.	Kadoe.	9682
Kledoeng, bergzadel tusschen den Sindoro en Soembing.	,,	4326
Djombret, oorsprong der Progo, N.O. helling van den Sindoro.	,,	3985
Adiredjo, distrikt Lempoejang.	,,	2658
Soembing, hoogste Westelijke rand van den kratermuur.	,,	10348
Soembing, kraterbodem.	,,	9863
Katjipit, hoogst gelegen dorp aan de N.N.O. helling van den Soembing.	,,	3876
Tjandi Selogrie, in het Z O. voorgebergte van den Soembing.	,,	2225
Kali angrek, dorp aan den bergpas tusschen den Soembing en het Z.Z.O. voorgebergte.	,,	2640
Kindjoh mojoh, dorp en theetuin op de Z.Z.O. helling van den Soembing.	,,	3200
Temanggong.	,,	1850
Medono.	,,	1920

(1) Volgens den heer JUNGHUHN, *Java, deszelfs bekleeding en inwendige structuur*, 1850, pag. 106 enz.

Bergen en Plaatsen.	Residentie.	Hoogte in Parijsche voeten.
Bergpas van Pingit (hoogste punt).	Kadoe.	2020
Magelang, diepste gedeelte van het dal, waardoor de Progo loopt.	,,	1030
Magelang, plein van het residentiehuis.	,,	1180
Magelang, aloen aloen, hoogste plaats.	,,	1230
Vereenigingsplaats der Progo en Ello, bij Mendoet.	,,	756
Menoreh, aan den Noordelijken voet der keten Toengangan of Tjatjabang.	,,	964
Bergpas van Menoreh naar Bagelen.	,,	1680
Pakkis, op de N.N.W. helling van den Merbaboe.	,,	2860
Kamponang, op de W.N.W. helling van den Merbaboe.	,,	3880
Kadakang, hoogst gelegen dorp op den Merbaboe (N.N.W. helling).	,,	5270
Lodoseboe, op den Merbaboe.	,,	4330
Goenoeng Djellengang, heuvel bij den theetuin Madigondo.	,,	4050
Merapi, hoogste punt van den Zuidelijken kraterwand.	Djokjokarta.	8640
Merapi, oude Oostelijke kraterwand.	,,	8424
Merapi, Oostelijke aschvlakte.	,,	8000
Hoogste grens van allen plantengroei aan de Zuidelijke helling van den Merapi (1836).	,,	7440
Hoogste grens der bosschen van Celtis montana aan de Zuidelijke helling van den Merapi (1836).	,,	6060
Laagste boschgrens op de Z. helling van den Merapi (1836).	,,	3075
Hoofdplaats Djokjokarta.	,,	296
Fort te Klatten.	,,	650
Bojolali, fort.	Soerakarta.	1220
Ampel.	,,	1973
Pantaran, landhuis aan de Oostel. helling van den Merbaboe.	,,	3900
Hoofdplaats Soerakarta.	,,	285
Karang pandang, landhuis op den Westel. voet van den Lawoe.	,,	2000
Lawoe, hoogste top.	,,	10065
Soekoe, tempelruïne op de W. helling van den Lawoe.	,,	3525
Tarrik, aan den N.W. voet van den Lawoe.	,,	350
Balong, aan de N.W. helling van den Lawoe.	,,	2000
Djeddo, tempelruïne op de N.W. helling van den Lawoe.	,,	4220
Gondosoeli, op de Z.Z.W. helling van den Lawoe.	,,	4926
Hoofdplaats Madioen.	Madioen.	225
Goenoeng Dorowadi, hoogste juk van den Wilis.	,,	7957
Telaga Ngebell, meer in het gebergte Ngebell (Westelijk gedeelte van den Wilis).	,,	2260
Boedak, op de Zuidelijke helling van den Wilis.	,,	3125

Aanhangsel C. (1).

ENUMERATIO SPECIERUM PLANTARUM HUCUSQUE IN INSULA NUSA KAMBANGAN REPERTARUM.

Classes.	Species.
Filices.	Acrostichum auritum SPRG.
	„ repandum BL.
	Niphobolus elongatus BL.
	Pteris vittata L.
	Diplazium alternifolium BL.
	Nephrolepis hirsutula DE VR.
	Aspidium cucullatum BL.
	„ exaltatum SW.
	„ lineatum BL.
	„ polycarpon BL.
	„ subpubescens BL.
	Trichomanes maximum BL.
	Helminthostachys dulcis KAULF.
Rhizantheae.	Rafflesia patma BL.
Glumaceae.	Oryza sativa L.
	Zea mays L.
	Bambusa vulgaris WLD.
	Cyperus rotundus L.
Coronariae.	Smilax micrantha BL.
Artorhieae.	Dioscorea mollissima BL.
	Tacca montana RPT.
Ensatae.	Pancratium zeylanicum L.
Gynandrae.	Desmotrichum fimbriatum BL.
	Dendrobium pusillum LINDL.
	Phalaenopsis amabilis BL.
	Cleisostoma suaveolens BL.
	Aërides pallidum LINDL.
	Vanilla aphylla BL.
Scitamineae.	Smomum ciliatum BL.
	„ villosum LOUR.
	Musa paradisiaca L.
Spadiciflorae.	Freycinetia javanica BL.
Principes.	Cocos nucifera L.
Coniferae.	Gretian edule BL.
Piperitae.	Piper albido punctatum BL.
	„ cubeba L.FIL.
	„ mucronulatum BL.
	„ Sundaccum BL.
Juliflorae.	Morus javanica BL.
	Urostigma microcarpum MIQ.
	„ benjamineum MIQ.
	? Aporosa frutescens BL.
	? Sciaphila tenella BL.
	Artocarpus integrifolia L.
	Elatostemma cuneatum HASSK.
	„ gracile HASSK.
	Antidesma filiforme BL.
	„ heterophyllum BL.
	„ littorale BL.
	„ stipulare BL.
Thymeleae.	Dehaasia cuneata BL.

Classes.	Species.
Thymeleae.	Litsaea macrophylla BL.
	Dais dubiosa L.
Serpentariae.	Bragantia tomentosa BL.
Aggregatae.	Ageratum conyzoides L.
	Sphaeranthus microcephalus WLD.
	Blumea javanica ZMOR.
	Pluchea balsamifera LESS.
	„ indica LESS.
	Siegesbeckia orientalis L.
Campanulinae.	Scaevola Koeniga VAHL.
	„ sericea FORST.
Caprifolia.	Psychotria aurantiaca WALL.
	„ rhinocerotis RWDT.
	Coffea arabica L.
	Polyozus latifolia BL.
	Canthium scandens BL.
	Amaracarpus pubescens BL.
	Hydnophytum formicarum JACK.
	Coelospermum scandens BL.
	Hedyotis tenelliflora BL.
	Ophiorhiza trichocarpa BL.
	Xanthophytum fruticulosum RWDT.
	Petunga glomerata BL.
Contortae.	Jasminum samba AIT.
	Strychnos axillaris COL.
	Fagraea litteralis BL.
	Melodinus orientalis BL.
	Cerbera lactaria HMLT.
	Rauwolfia sumatrana JCK.
	Secamone Blumei DCNE.
	„ maritima BL.
	Calotropis gigantea RBR.
	Acanthostemma puberum BL.
	Dischidia cochleata.
	„ imbricocta ST.D.
	„ nummularia BL.
	„ spathulata BL.
Nuculiferae.	Vitex pubescens VAHL.
	Tectonia grandis L.FIL.
	Clerodendron inerme GRTN.
	Avicennia officinalis L.
	Tournefortia argentata L.
Tubiflorae.	Convolvulus pes caprae L.
	„ thalassinus STD.
	Erycibe glomerata BL.
	Nicotiana tabacum L.
	Capsicum annuum L.
Personatae.	Gendarussa glomerata NEES.
	Rungia parvi flora NEES.

(1) Grootendeels getrokken uit de werken van Professor C. L. BLUME.

Classes.	Species.	Classes.	Species.
Personatae.	Cyrtandra flavescens BL.	Guttiferae.	Garcinia cornea BL.
	„ humilis BL.		„ lateriflora BL.
Petalanthae.	Ardisia Blumei ADC.	Hesperides.	Stemonurus javanica BL.
	„ nutans ADC.		Limonia? spinosa SPRG.
	„ obovata BL.	Acera.	Allophyllus littoralis BL.
	„ purpurea BL.		Mischocarpus sundaicus BL.
	Aegiceras majus GAERTN.		Haspullia rupestris BL.
	Diospyros frutescens BL		Arytera littoralis BL.
Polycarpicae.	Knema laurinum BL.	Polygalinae.	Xanthophyllum longifolium BL.
	Orophea enneandra BL.	Frangulaceae.	Salacia macrophylla BL.
	Uvaria Burahol BL.		„ prinoides BL.
	„ javana DUNAL.	Tricoccae.	Euphorbia antiquorum L.
	„ latifolia BL.		„ tirucalli L.
	„ purpurea BL.		Ricinus communis L.
	Guateria macrophylla BL.		Rottlera Blumei DCNE.
	Anoma squamosa L.		Croton denticulatum BL.
	Talauma mutabilis BL.		Trigonostemon serratum BL.
	Michelia champaca LAM.	Therebinthineae.	Mangifera indica L.
	Capellia multiflora BL.		Cararium littorale BL.
	Tetraceras rigida BL.		Connarus javanicus BL.
Parietales.	Carica papaya L.	Calyciflorae.	Rrizophora mangle L.
Peponiferae.	Citrullus edulis SPACH.	Myrtiflorae.	Memecylon tinctorium WLD.
	Momordica charantia L.		Jambosa densiflora DC.
	Cucurbita idolatrica WLD.		Barringtonia excelsa BL.
Columniferae.	Gossypium nigrum HAMILT.		Gustavia valida DC.
	Salmalia malabarica SCHTT.	Leguminosae.	Arachis hypogaea L.
	Eriodendron anfractuosum DC.		Erythrina indica LAM.
	Durio zibethinus L.		Phaseolus radiatus L.
	Heritiera littoralis AIT.		Moringa ptery gosperma GAERTN.
	Triumfetta repens ENDL.		
Guttiferae.	Dipterocrrpus littoralis BL.		Tamarindus indica L.
	Dicalyx aluminosus BL.		

De landelijke inkomsten op Java.

In voldoening aan het verlangen der redaktie van het »Tijdschrift voor Nêerlandsch Indië, om eenige bijdragen te leveren tot de kennis der landelijke inkomsten van Java, volgt hier eene nota, door mij in het jaar 1841 geschreven op mijne reis naar Java, waar ik, als inspekteur bij het ministerie van koloniën met eene bijzondere zending belast was. Deze nota is in der tijd door mij aan den gouverneur generaal, en afschrift daarvan aan den toenmaligen minister van koloniën aangeboden. Ik geef bij voorkeur deze nota, omdat het bijna negen jaren geleden is, dat ik ze schreef, en ik, indien ik de zaak heden moest behandelen, niet anders zou kunnen of behoeven te schrijven, daar de zaak zelve volstrekt geene verandering ondergaan heeft.

Tot grondslag mijner redenering zou ik thans de Indische begrooting van 1850 nemen. Zulks zou echter geene andere wijziging in mijne beschouwing brengen, dan alleen eene verhooging van het cijfer der landrente. Dit was in 1840 het door mij in de nota vermelde bedrag van *f* 8,000,000 koper, of *f* 6,700,000 recepis, en is thans *f* 9,643,681.

Hieruit blijkt, dat het bedrag der landrenten, sinds het jaar 1840 met ongeveer *f* 3,000,000 is verhoogd. Maar wanneer men in aanmerking neemt, dat de prijs der rijst destijds op *f* 2 de pikol werd gesteld, en zij in de laatste tijden meer dan het dubbelde geweest is, dan is de vermeerdering van het cijfer der belasting, in verband tot de waarde van het produkt van den grond, in geene zeer voordeelige verhouding gekomen. Doch dit alles heeft niets gemeen met hetgeen ik in mijne nota heb willen doen uitkomen, namelijk, dat de grondslagen, waarop het stelsel der landelijke inkomsten op Java rust, noch bestaanbaar noch uitvoerlijk zijn.

Het is bedroevend, dat, nadat wij ruim vierendertig jaren wederom in het bezit van Java zijn geweest, wij nog tot geene vaste beginselen zijn gekomen omtrent de heffing van eene belasting op de ongebouwde eigendommen op Java, en dat de Javaan (ik bedoel den landbouwer), in dit belangrijk opzigt, steeds afhankelijk is en blijft van willekeur, zoo van het Europeesch als van het inlandsch bestuur.

Het is mij echter hoogst aangenaam te mogen zeggen, dat de tegenwoordige minister van koloniën, naar ik heb vernomen, deze belangrijke aangelegenheid tot een opzettelijk punt van behandeling heeft gemaakt. Die minister heeft gehoor gegeven aan mijne, gedurende meer dan twintig jaren bij elke gepaste gelegenheid vruchteloos gedane vertogen, om de voor den Javaan

hatelijke en verderfelijke bazaarpacht in te trekken, en daardoor eene groote weldaad aan Java bewezen. Mogen dan ook zijne pogingen, om de landelijke inkomsten op eerlijke, gematigde en bestaanbare grondslagen te regelen, met den gewenschten uitslag worden bekroond.

Ik laat thans, aan de nota zelve, de volgende opmerkingen voorafgaan. Om Java in welvaart te doen toenemen, en Nederland daarvan de vruchten te doen plukken, zijn noodig:

Afschaffing van de bazaar- en eenige andere voor den Javaan lastige pachten.

Regeling van de landelijke inkomsten, naar de grondslagen door mij aangegeven.

Een goed en behoorlijk geregeld muntstelsel.

Een toereikend en behoorlijk bezoldigd Europeesch en inlandsch personeel in de binnenlanden.

Herziening en regeling van het stelsel van kultures, dat is: wering en afschaffing van misbruiken en willekeurigheden, en voorts intrekking van de gedwongen kultures, dáár waar deze in strijd zijn met de belangen van de inlandsche bevolking en van het gouvernement.

De leverantie van koffij aan het gouvernement door de Javaansche bevolking volgens een marktprijs jaarlijks te bepalen, maar daarbij zorg dragende, dat de betaling onmiddellijk geschiede bij de aflevering der koffij in 's lands pakhuizen, dat de koffijtuinen zoo digt mogelijk nabij de dessa's worden aangelegd, — alles zoo als dit door mij in 1828 aan den kommissaris generaal DU BUS is voorgedragen, en, ondanks de afkeuring van den toenmaligen minister van koloniën, later door den gouverneur generaal VAN DEN BOSCH is ingevoerd.

Het inkoopen door het gouvernement van de bevolking en fabrikanten der suiker, koffij, indigo en van eenige andere produkten tegen billijke prijzen en op redelijke voorwaarden.

Het verzenden van de koffij en andere hierboven bedoelde produkten voor rekening van het gouvernement naar Nederland met Nederlandsche schepen, om aldaar openbaar te worden verkocht, de kosten aan een en ander verbonden op zoodanige wijze te regelen, dat zij niet hooger zijn dan partikuliere handelaren daarvoor betalen.

Het geven van klem en kracht aan het inlandsch bestuur.

Regeling en zoo veel mogelijk vermindering der heerediensten.

Het aanleggen van groote waterwerken voor rekening van den staat tot uitbreiding van de rijstkultuur.

Vereenvoudiging der regtsbedeeling, zoo burgerlijke als lijfstraffelijke, onder den inlander.

Bevordering der industrie van Europeanen, zoo ten aanzien van landbouw als andere takken van nijverheid.

Het dienstbaar maken der woeste gronden aan den landbouw, op zoodanige wijze als, na een opzettelijk en onbevooroordeeld onderzoek, met het belang van den staat en de inlandsche bevolking zal zijn overeen te brengen.

Vereenvoudiging in de verschillende takken van administratie, voornamelijk in de bepalingen op het beheer van 's lands geldmiddelen. Te dien aanzien meer magt aan de verschillende autoriteiten te geven, behoudens hunne verantwoordelijkheid. Den gouverneur-generaal ontheffen van de reeks van administratieve bemoeijingen, waaronder hij geheel noodeloos gebukt gaat, en die hem den tijd ontnemen, om over de groote en algemeene belangen aan hem toevertrouwd te denken en deswege onderzoek te doen.

De bevordering en daarstelling van dit alles is steeds mijn streven geweest, en voornamelijk gedurende de drie laatste jaren van mijn verblijf in Indië.

Over de *landelijke inkomsten* van Java is veel geschreven en veel vóórgeschreven, gedurende dertig jaren dat deze *belasting* of *huur* van den grond, die door de Javaansche bevolking wordt bebouwd, heeft bestaan; maar men is in de regeling daarvan volgens de daarvoor vastgestelde bepalingen, weinig of niets gevorderd.

De Engelschen hebben deze belasting ingevoerd gedurende hun tijdelijk bezit van Java, ter vervanging van de kontingenten en gedwongene leverantiën van produkten, tot ontoereikende prijzen, waartoe, onder de voormalige Oost-Indische kompagnie, de inlandsche regenten verpligt waren. Zij hebben bepaald, dat als *landrente*, dat is, als *landhuur*, door de bevolking aan het gouvernement zoude worden opgebragt:

Van de *Sawah-velden:*

van	de	1ste	soort	$\frac{1}{2}$	van den geschatten opbrengst der velden, berekend naar padi.
»	»	2de	»	$\frac{2}{5}$	
»	»	3de	»	$\frac{1}{3}$	

Van de *Tagal-velden:*

van	de	1ste	soort	$\frac{1}{2}$	van den geschatten opbrengst der velden, berekend naar djagon.
»	»	2de	»	$\frac{2}{5}$	
»	»	3de	»	$\frac{1}{3}$	

Het Nederlandsche gouvernement heeft dat beginsel behouden, maar reeds in 1818 de moeijelijkheid ingezien van de opvolging of toepassing. Immers, in het besluit van kommissarissen-generaal van den 9 Maart 1818, no. 1, (Staatsblad no. 14) leest men, dat: »vermits het gebleken is, dat in den aan»slag, de regeling, den ontvang, ja, de geheele beheering van het landelijke »stelsel, de grootste onzekerheid, onnaauwkeurigheid en wanorde bestaat; »dat de algemeene verordeningen ten jare 1813 en 1814 en later gemaakt, »wel verre van eene algemeene en geregelde werking te hebben, integendeel »nimmer naar behooren zijn nagekomen, maar naar de zinnelijkheid der on»derscheiden residenten en andere ambtenaren onderscheidenlijk zijn uitgelegd »en toegepast, of wel geheel voorbij gezien;

»en voorts in aanmerking genomen zijnde, dat" (inderdaad niets anders, dan dat) »het volslagen gebrek aan kennis van de ware uitgestrektheid, ge»steldheid en vruchtbaarheid der velden, in bijna alle residentiën, eenen »regelmatigen en alzoo billijken aanslag ondoenlijk maakt;

»dat ook, zoo lang deze kennis niet zal zijn verkregen, het onmogelijk is »van gouvernementswege die velden, naar eenen billijken maatstaf, onder de »ingezetenen van elke dessa te verdeelen, en de betaling door elk hunner »persoonlijk verschuldigd, te regelen;

»dat deze regeling dan ook tot nu toe alleenlijk in naam, niet in wezen»lijkheid, bestaan heeft; dat echter zoo spoedig mogelijk, een aanvang moet »gemaakt worden met de opname, meting en waardering der velden.

»De kommissarissen-generaal hebben dien ten gevolge goedgevonden en ver»staan, de volgende bepalingen vast te stellen. De aanslag der landrente zal »over het jaar 1818, alomme dessa'sgewijze gedaan worden;

»Omtrent de bepaling van het bedrag van den aanslag, zal, met de hoofden »en oudsten van elke dessa, eene overeenkomst getroffen worden;

»Bij deze overeenkomst zal moeten worden in acht genomen, de aanslag »en het zuiver bedrag van vorige jaren, en de vergelijking daarvan met de om»standigheden van elke dessa, en de vermoedelijke gesteldheid van het tegen»woordig gewas, alles met de meeste billijkheid, en vermijding van bezwaar »der ingezetenen, enz."

Dit was de stand van zaken, dit was de wijze van beschouwing, dit waren de voorschriften voor den aanslag of regeling der landrenten in 1818. In 1841, dus na verloop van 23 jaren, is dit alles nog even zoo; hier en daar moge eene kleine uitzondering bestaan, maar in den regel is de landrente of landhuur, die de bevolking aan het gouvernement betaalt, daadwerkelijk niets anders dan eene minnelijke overeenkomst tusschen den resident en het dessa's- of dorpshoofd, door loven en bieden over eene geldelijke opbrengst of uitkoop van belasting, welke de bevolking aan het gouvernement is verschuldigd. De resident, die er op uit is, om 's gouvernements inkomsten te vermeerderen, tracht zooveel mogelijk meer te bedingen dan in het vorige jaar is betaald; hij, die daarop minder gesteld is, maakt niet veel werk van de verbetering.

Het Indisch bestuur heeft veel moeite genomen, om aan dien staat van zaken een einde te maken. Men heeft een inspekteur der landelijke inkomsten benoemd. Men heeft in 1818 eene opmeting der velden bevolen; daarmede is in de Kadoe met groote kosten een begin gemaakt; maar men heeft het werk gestaakt. Er zijn inspekteurs van financiën geweest, die het werk der landrente tot hunne ernstige bemoeijing moesten maken. Er is een direkteur voor de landelijke inkomsten benoemd geworden. Later zijn die functiën vereenigd met die van den »direkteur der middelen en domeinen", thans zijn ze een gedeelte van dien van den direkteur der kultures. Er bestaan sedert vele jaren kontroleurs, vroeger opzieners, der landelijke inkomsten. Eindelijk zijn er bij herhaling kommiesen benoemd geweest, om op het stuk der landrente vaste en algemeene bepalingen voor te dragen. — Maar ondanks dit alles, is het op den voet gebleven, door de kommissarissen generaal in 1818 voor dat jaar voorgeschreven en hiervoren vermeld.

Hadden de Engelschen de Javasche staatshuishoudelijke en de maatschappelijke inrigtingen goed gekend, zij zouden nimmer voor Java een stelsel van

belasting of grondhuur hebben geproklameerd, dàt, zoo als het is voorgeschreven, op Java noch bestaanbaar, noch uitvoerlijk is. Hadden degenen, die aan kommissarissen-generaal in het jaar 1817 het behouden van dat stelsel en voornamelijk van den grondslag daarvan hebben aangeprezen, de Javasche maatschappij gekend, zij zouden daartoe nimmer hebben geadviseerd. Door de „onbestaanbaarheid en onuitvoerlijkheid van het landelijk stelsel" bedoel ik niet, dat de bevolking niet zoude kunnen onderworpen worden aan eene billijke en geregelde belasting voor het gebruik van den grond, met vrije beschikking daarna over de voortbrengselen van dien grond, alsmede over haren tijd en arbeid. Integendeel, zulks is even zoo billijk en regtvaardig als van de hoogste noodzakelijkheid en van overwegend belang voor het geluk en de welvaart der inlandsche bevolking. Maar ik bedoel het beginsel, waarop het rust en de toepassing daarvan; namelijk, dat alle gronden *zonder onderscheid* aan het gouvernement gelijke belasting zijn verschuldigd en wel volgens hunne waarde *a priori* vastgesteld. — Ik herhaal, dat, zoo de Engelschen de maatschappelijke inrigtingen op Java beter gekend hadden, zij daaromtrent anders gehanhandeld zouden hebben. Zij hebben zich veel moeite gegeven, om kennis van de Javasche instellingen, gewoonten en zeden te verkrijgen; maar, wat daarvan de oorzaak moge zijn geweest, het schijnt dat omtrent de verschillende regten van eigendom, of aanspraken op voordeelen uit den grond, zij niet behoorlijk zijn ingelicht geweest. — Zij hebben zich slechts voorgesteld den souverein als eigenaar van den grond, aan wien, en aan wien alleen, de gemeene man of de bebouwer van den grond belasting is verschuldigd. Het beheer der landen uit handen der regenten nemende, wilden zij dat beginsel dadelijk in toepassing brengen, en trokken daardoor stilzwijgend het eigendom in van of de voordeelen uit den grond, op welke wijze dan ook door anderen verkregen of in het bezit daarvan gekomen.

Stilzwijgend werden dus alle edelen en grooten van hunne inkomsten beroofd. Zulks was even onregtvaardig in beginsel als onuitvoerlijk in toepassing; maar het heeft ook, zoo als bekend is, nimmer uitvoering verkregen en diegenen, die, bij de invoering van het landelijk stelsel door de Engelschen, hetzij gepretendeerd of wettig eigendom van grond hadden, of door den arbeid des gemeenen Javaans onderhouden werden, zijn tot op den huidigen dag in het bezit van die voordeelen gebleven; over het algemeen echter niet op eene zoo willekeurige en voor den Javaan knellende wijze, als zulks onder het gezag der inlandsche regenten en vorsten het geval was.

Ware dit niet zoo en verkreeg het gouvernement, volgens het beginsel van het landelijk stelsel, gemiddeld ⅖ van de waarde der bebouwde gronden, zoo zouden de landrenten veel meer moeten afwerpen dan *f* 8,000,000 'sjaars.

Volgens dit bedrag zou de waarde van het produkt van den grond, waar het landelijk stelsel bestaat, *f* 20,000,000 bedragen, en er dus voor de bevolking slechts *f* 12,000,000, of nagenoeg *f* 2 per ziel, dan wel *f* 11 à *f* 12 per huisgezin 'sjaars overblijven; aannemende dat de bevolking van dat gedeelte 5,000,000 zielen bedraagt. Dat zulks eene onwaarheid is zal een ieder moeten erkennen.

De gemiddelde prijs der rijst voor de berekening der landrente is *f* 2 per pikol. — Indien de landrenten alleenlijk over de rijst geheven werden, zouden de gronden te zamen opbrengen 10,000,000 pikols rijst. Ieder huisgezin, berekend op vijf zielen, mag men stellen op een konsumtie van 12 pikols rijst 's jaars; zulks geeft over 1,000,000 huisgezinnen 12,000,000 pikols rijst of 2,000,000 pikols meer, dan volgens het facit der landrenten de grond produceert, aannemende dat er niets anders dan rijst wordt gekultiveerd; maar wat wordt er niet voortgebragt aan suikerriet, indigo, tabak, katoen, enz., enz.?

Om zich een denkbeeld te kunnen vormen van de geringe belasting, die de Javasche bevolking aan het gouvernement betaalt, zal het volgende niet onbelangrijk geacht worden.

Volgens de Indische begrooting van 1840 bedragen de territoriale ontvangsten (Sumatra uitgezonderd), de inkomende en uitgaande regten en de winst op het kopergeld daaronder gerekend *f* 25,000,000 's jaars, waarvan voor Java en Madura alleen p. m. *f* 23,000,000.

Het gouvernement betaalt daarentegen aan de bevolking van Java, voor koffij, suiker, indigo en eenige andere produkten *f* 24,000,000 's jaars (*).

Zoodat al hetgeen de grond en de nijverheid der bevolking voortbrengt tot voeding, onderhoud en handel geheel onbezwaard is; zij nog *f* 1,000,000 daarenboven van het gouvernement ontvangt, terwijl bovendien het grootste gedeelte der territoriale uitgaven onder haar terugkeert (§). De uitgaven bedragen ongeveer *f* 23,000,000 's jaars voor geheel Indië, waarvan op Java kalkulatief *f* 18,000,000. Men overwege voorts, door welk relatief gering gedeelte der bevolking de voormelde produkten worden voortgebragt, en dat hetzelve daardoor niet van de rijstkultuur ten hare behoeve terug wordt gehouden.

De hier aangevoerde daadzaken bewijzen meer dan wijdloopige bespiegelingen en beschouwingen. Zij doen zien, den gelukkigen toestand der Javasche bevolking aan ons gezag onderworpen. Zij vertoonen de zonderlinge, schier eenig voorkomende omstandigheid, dat de landelijke arbeid van een klein gedeelte der bevolking, die daardoor echter niet belet wordt voor haar eigen voeding den grond te bebouwen, voldoende is, om alle mogelijke belastingen aan den staat op te brengen, en om haar bovendien jaarlijks in rijkdom en welvaart te doen toenemen. Zij doen tevens zien, dat het gouvernement in regt en billijkheid door onderscheidene middelen, de bevolking van Java meer dienstbaar kan en mag maken aan de materiele belangen van Nederland.

Maar ik keer tot mijn onderwerp terug.

(*) Het geheel bedraagt *f* 26,000,000, maar daarvan komt aan de *fabrikanten der suiker* een voordeel van p. m. *f* 2,000,000.

(§) Tot goed verstand hiervan dient, dat al hetgeen het gouvernement uitgeeft, grootendeels op verschillende wijze aan de bevolking terugkeert; bij voorbeeld, door betaling van arbeidsloonen, eetwaren en andere voortbrengselen van den grond en van de nijverheid der bevolking. Van de uitgaven komt niet aan de bevolking terug de waarde van hetgeen van buiten 's lands wordt ingevoerd ten behoeve der Europeanen en andere vreemdelingen, het bedrag der delegatiën enz., enz.

Het beginsel van het landelijk stelsel is in substantie het volgende.

Van hetgeen de *sawah-velden geacht* worden te *kunnen* voortbrengen in padi, meet door de bevolking als grondhuur (landrente) worden voldaan $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{5}$ of $\frac{1}{3}$ naar gelang van de kapaciteit van den grond; hetzelfde van de tagalvelden, volgens de djagon; zoodat de belasting verschuldigd is, volgens de kapaciteit van den grond, terwijl zij die verschuldigd is voor alle gronden, die bebouwd worden.

De Javaansche landbouwer heeft geen belastbaar fonds; hij leeft van den dag op den dag. Hij kan wel betalen of een gedeelte afgeven van hetgeen hij van zijn grond *verkregen heeft*, maar niet van hetgeen hij van zijn grond *zou kunnen verkrijgen*. Dit beginsel is bovendien strijdig met de Javasche instellingen en wijkt af van al hetgeen ten dien aanzien in de geheele wereld bestaan heeft, waar de beschaving en de staat der maatschappij, en hetgeen daarmede in verband staat, gelijkstandig waren aan den maatschappelijken staat van Java.

De landbouw zelf bewijst de onmogelijkheid daarvan, althans voor de sawahvelden, waar het toch voornamelijk op aankomt. Deze moeten bebouwd worden op gezette tijden volgens de instellingen des lands, en met zoodanige produkten, als het opperbestuur gelieft te bepalen.

In Europa is de grondbelasting eens en voor altoos bepaald (de opcenten ter zijde gelegd); dezelve wordt betaald door den eigenaar. Daartoe wordt deze in staat gesteld, door hetgeen de huurder of bearbeider van zijn grond daarvoor betaalt, of zoo hij dien voor eigen rekening bebouwt, door hetgeen de grond opbrengt. Het gouvernement geeft geen remissie van belasting en de eigenaar niet van zijn huurprijs. Maar daarentegen kan de huurder of de bearbeider van den grond over zijn grond en tijd naar willekeur beschikken; hij ligt aan geen banden hoegenaamd, — honderde middelen heeft hij binnen zijn bereik, om de verschuldigde huur aan den eigenaar te voldoen.

Dit alles mist echter de Javaan; brengt zijn grond niets op, zoo kan hij niet betalen, hetzij aan het gouvernement als landhuur, hetzij aan den eigenaar voor het gebruik van den grond. Dit laatste staat mede in verband met het *tweede punt* dat *de belasting voor alle bebouwde gronden moet worden betaald.*

Hierin nog meer dan in het verhandelde, ligt de oorzaak van de onbestaanbaarheid en onuitvoerlijkheid van het beginsel van het zoogenoemd landelijk stelsel.

Het is buiten allen twijfel, dat het Nederlandsch gouvernement met het bezit van Java, voor zoo verre hetzelve bij traktaten of anderszins aan ons is afgestaan, souvereine regten heeft verkregen, en mitsdien het regt van belasting of daarmede gelijkstaande regten en voordeelen. Omtrent de uitgestrektheid van dat regt is er echter bij de wetten des lands niets bepaald.

De gewoonte op Java, even als in geheel Azië, en zooals zulks nagenoeg

eenmaal overal heeft bestaan, verpligtte *den occupant of den bearbeider* van den grond, om de helft af te geven van hetgeen dezelve opbragt (*).

Ik zeg *af te geven*, dat is, niet als *belasting aan de kroon*, maar als *huur* of *pacht* voor het gebruik van den grond, hetzij aan hem die den grond of het land in leen bezat, hetzij onmiddellijk aan den souverein of aan zijn vertegenwoordiger den regent, wanneer het kroongoederen waren, hetzij aan den eigenaar; want er bestond en bestaat, zoo als ik heb gezegd, op Java eigendom van grond, of daarmede gelijkstaande regten en voordeelen, zoo door den souverein erfelijk gegeven, als door ontginning door voorzaten voor eigen rekening; het in elk gedeelte van Java bekende »sawah- en tanah-poesaka" bewijst zulks volkomen.

De bewerker heeft slechts regt van *occupatie* der gronden, zoolang hij de huur, belasting of landrente aan den souverein of den regthebbende betaalt.

Zonder in breede ontwikkelingen te treden, vraag ik, hoe het dus mogelijk is geweest, om gelijkheid van belasting voor alle gronden te bepalen, toen het Europesche bestuur (het Engelsche) van stelsel van belasting veranderde?

Het zal immers geen betoog behoeven, dat van een veld, 't welk aan de kroon toebehoort, van een veld, 't welk in leen of eigendom is gegeven of afgestaan, en van een veld, dat privaat eigendom is, niet dezelfde of gelijke pachtschat aan de kroon kan worden opgebragt. En toch moet, volgens het beginsel der landrente, het gouvernement van de eerste soort van land de opbrengst met den bewerker deelen. Maar, indien het gouvernement met den bewerker deelt, wat blijft er dan over voor den eigenaar? Immers *niets*. — De Engelschen hebben dit over het hoofd gezien, of niet geweten dat niet alle de gronden van Java domeingronden zijn, en dat daarop ook regten van eigendom bestaan, afgescheiden van het regt van occupatie door de bevolking in het algemeen.

Het Nederlandsche gouvernement schijnt dezen staat van zaken niet geheel over het hoofd te hebben gezien, blijkens het besluit van kommissarissen-generaal van den 4 Januarij 1819, no. 1 (Staatsblad no. 5), waarbij in art. 14 gezegd wordt: »de residenten zullen toezien, dat bij deze verdeeling; (die der velden der dessa's onder de ingezetenen), *de wettige bezitters der velden*, zoo als daar zijn de eerste ontginners der gronden, of derzelver erfgenamen, en anderen die, volgens de herkomsten der inlandsche bevolking, of uit eenigen anderen hoofde, als wettige bezitters beschouwd worden, in hunne regten niet worden verkort."

Het is waarschijnlijk, dat deze omstandigheid de moeijelijkheid, om niet te zeggen de onmogelijkheid, heeft doen inzien, om het landelijk stelsel uit te

(*) Er bestaat verschil van opinie of zich die afgifte bepaalde tot het hoofdgewas, de rijst of wat het zijn mag, terwijl het tweede gewas daarvan was uitgesloten. Zooveel is zeker, dat op vele plaatsen op Java, de afgifte van de helft van alle gewassen plaats heeft.

voeren, of liever, te doen werken, zooals het door de Engelschen is daargesteld en voorgeschreven.

Zulks heeft, behalve de bij dat besluit opgenoemde redenen, dan ook welligt aanleiding gegeven tot de volgende, bij dat besluit, in kontinuatie van de voormelde, in het jaar 1819 gemaakte bepaling:

»De aanslag der landrente over den jare 1819 en volgende jaren, zal, immers zoo lang de landen niet behoorlijk gemeten, geklassificeerd en gewaardeerd zullen zijn, dessa's gewijze geschieden.

»Het een en ander op den voet en de voorwaarden vroeger reeds bekend gesteld."

Men heeft desniettemin sedert successivelijk omtrent den aanslag, de klassifikatie en waardering der velden eene reeks van voorschriften aan de residenten gegeven en staten dienaangaande voorgeschreven, welke laatsten, zoo ik mij niet bedrieg, nog aan de direktie der kultures worden ingezonden, bevattende opgave van het gewas, enz., enz, zoodat *schijnbaar* de landrenten worden geheven volgens den grondslag door de Engelschen gelegd. — Intusschen is zulks geenszins het geval, en het is, zoo als is aangetoond, onmogelijk en onbestaanbaar.

De slotsom van al het voorgaande is, dat, zoo als ik heb gezegd, het gouvernement van de Javasche bevolking, door middel van minnelijke overeenkomsten met de dessa's hoofden, jaarlijks *geld* ontvangt als belasting, grondhuur, landrenten of wat men het noemen wil, — maar in welke verhouding zulks staat tot de opbrengst van den grond, is onbekend, evenzoo als de wijze, waarop die overeengekomene belasting wordt verdeeld en door wien dezelve betaald of niet betaald wordt.

Is dit billijk? Is dit met de beginselen van een goed en regtvaardig gouvernement overeen te brengen? Is het goed, om in naam een stelsel te behouden, dat, zoo als door mij zoo ik vertrouw voldoende is aangetoond, noch bestaanbaar, noch uitvoerbaar is? (*).

Maar hoedanig en door welk stelsel zal men het tegenwoordige vervangen? Door terug te keeren tot het vroegere monopoliestelsel van de Oostindische kompagnie, en mitsdien het regt en de regeling der belastingen wederom over te dragen aan de inlandsche regenten en dezen, even als zulks in de Preangerregentschappen bestaat, de levering van deze of gene produkten op te leggen tot geringe prijzen? Die eenige kennis van de inlandsche huishouding heeft, zal daartoe nimmer den raad geven.

(*) Het is inderdaad opmerkelijk dat kommissarissen-generaal in het jaar 1819 niet hebben ingezien, dat het landelijke stelsel, zoo als het door de Engelschen was ingevoerd en door ons behouden, bestaanbaar noch uitvoerlijk was, en dat men toen niet reeds bepaald heeft, dat er eene *grondhuur* en eene *grondbelasting* zoude worden geheven. Bij art. 14 toch van het besluit van 4 Jan. 1819 no. 1 (*Staatsblad* no. 5), erkennen zij *dat er regten van anderen op de gronden bestaan*, waardoor het dus eene onmogelijkheid werd, om van die gronden dezelfde belasting of huur te heffen als van gronden, domein zijnde, waarvan de occupatie of bebouwing plaats heeft door de dessa's of gemeenten, zonder andere *verpligte belasting* dan de aan den souverein toekomende.

Neen, de zaak is, wat het beginsel aangaat, zeer eenvoudig. Het gouvernement moest op Java invoeren eene *grondhuur* en eene *grondbelasting*, dat is: dezelfde distinktiën maken in de zoogenaamde gouvernementslanden, als thans bestaat tusschen de partikuliere en de gouvernementslanden. — Ik bedoel, dat van de gronden, eigenlijk gezegd de domeingronden, dat zijn de zoodanigen, waarop geen ander regt bestaat, dan dat van occupatie, door den Javaanschen landbouwer, volgens de oude Javaansche instellingen, *grondhuur* zal moeten betaald worden, en dat eene *grondbelasting* zal worden geheven van zoodanige gronden als waarop, onder welken titel dan ook, regt van eigendom bestaat. De *huur* van de eerstgemelde gronden zal moeten betaald worden door het dessa's of dorpsbestuur, en de belasting van de tweede vermelde gronden daarentegen door dengenen, ten wiens behoeve dezelven worden bebouwd.

De daarstelling van een zoodanig beginsel zal door de Javasche bevolking als een zegen worden beschouwd, waarvan zij niet dan de heilzaamste vruchten zal plukken; — dat beginsel zal den grondslag leggen voor de welvaart en beschaving, waarvoor Java vatbaar is, en waartoe het door de Voorzienigheid schijnt bestemd te zijn; het zal de eerste lichtstraal zijn van eene heldere glansrijke toekomst. Maar ik zal mij niet op het veld der beschouwingen en bespiegelingen begeven.

Er bestaan op Java vele misbruiken; het Europesche gezag, heeft veel gedaan om ze te weren; — getuige de Indische staatsbladen en de menigvuldige bevelen door het hoofdbestuur uitgevaardigd. Op het punt van grondbezit of beschikking over den grond is echter veel verkeerds of zeer weinig gedaan. Men heeft bevelen gegeven en inrigtingen daargesteld en anderen schijnbaar veranderd of vernietigd; de geheele maatschappelijke toestand en de algemeene veiligheid zouden echter uiteen geraakt en verbroken zijn geworden, indien die bevelen of inrigtingen waren opgevolgd of ten uitvoer gelegd. Door de onbestaanbaarheid en de onuitvoerlijkheid van het beginsel van het landelijk stelsel (wat de heffing der belasting betreft) en de sluijer waarmede de opbrengst der belasting steeds was bedekt, zijn de regten van zoo vele duizende Javanen van hoogen en lagen rang, vrouwen en weezen, niet verkort geworden, en, hetgeen van niet minder belang is, het inlandsche bestuur is staande gebleven, het kwaad, waardoor ook, hetwelk het Europesche gezag, met de beste bedoelingen en inzigten, zoude hebben daargesteld, is verhinderd.

De rust en veiligheid van Java is hoofdzakelijk gelegen in den schakel van het inlandsch bestuur en de daarmede in verband staande inrigtingen en ambtsbetrekkingen van den regent af tot den minsten ambtenaar van het gemeente- of dorpsbestuur Rukt men dien schakel uit zijn verband, alsdan is de maatschappij verbroken en verkeert in regeringloosheid. — Wie daarvan het bewijs wil zien, late zich voorleggen, uit de begrooting eener residentie, de lijst en de bezoldiging van het inlandsch personeel, en vrage daarbij tevens eene naar waarheid opgemaakte lijst van het geheele inlandsch perso-

neel, met eenig gezag of openbare betrekking bekleed, van derzelver werkzaamheden en van de verpligtingen van onderscheiden aard, welke op de verschillende gemeenten of dessa's rusten. Men zal verbaasd staan over dat verschil. — En deze personen moeten toch alle bezoldigd worden uit de opbrengst der gronden en de handen-arbeid der bevolking, hetzij op deze, hetzij op gene wijze, namelijk door vrijstelling van landrenten, aandeel in het gewas of hoedanig ook.

Maar is men aan de wijze, waarop het landelijk stelsel werkt, zooveel goeds verschuldigd, aan den anderen kant heeft zulks de gelegenheid gegeven tot de voortduring van vele misbruiken, daarin bestaande dat niet alleen vele gronden, maar geheele gemeenten door personen worden bezeten, die daarop hoegenaamd geen aanspraak hebben of die van den landbouwer meer vorderen dan hun toekomt.

Ik bezit eene nominative en specifike opgave, door wijlen den resident van Bezoeki, VERPLOEGH, op mijne uitnoodiging gemaakt, van de sawah- en tagalvelden, welke zich bevinden in het bezit van inlandsche hoofden, en eene opgaaf van de velden, niet in hun bezit, maar waarvan door hen inkomsten worden genoten.

De eerste opgaaf bevat 250 groote bouws (*) sawah en 55 dito tagalvelden. Deze velden, zegt de resident, zijn in het bezit der hoofden, meer door ontginning, dan wel door versterf van den een tot den anderen overgegaan; ook door overgang van betrekking zijn de velden, welke als het ware aan de post verbonden waren, erfelijk geworden, zoodat de hoofden, even als elke ontginner, in den aanslag deelen en de belasting opbrengen.

De bewerkers dezer gronden, zegt de resident verder, genieten over het algemeen *één derde* van de opbrengst der gronden; daar waar de gronden door ligging als anderszins moeijelijk zijn te bearbeiden, genieten zij twee derde der opbrengst.

De tweede kathegorie der vermelde velden bevat 270 groote bouws sawah-en 16 dito tagalvelden. Het zijn gemaakte schikkingen, zegt de resident, met de patingies of dessa's hoofden, dat de hoofden de voordeelen der velden genieten. De voorwaarden, welke verschillen, zijn als volgt:

Voor de vrijstelling van den aanslag der landrenten staat de landbouwer af, *de helft van alle gewassen.*

dan wel, *de helft van het rijstgewas.*

of ook, *twee derde van het rijstgewas*, maar hij heeft alsdan geene onkosten en verkrijgt de benoodigdheden voor den landbouw kosteloos.

Voor de vrijstelling van de landrente de helft van alle de gewassen af te geven in den algemeenen regel; het overige zijn uitzonderingen.

Op dezen staat komen, zooals te verwachten is, de regenten niet voor; maar wel de pattieks, distriktshoofden, onderkollekteurs, mantries en andere mindere ambtenaren, zelfs gewone politiedienaren.

(*) Die *bouw* is meer dan zesmaal zoo groot als de gouvernements bouw van 500 vierkante roeden.

Het grootste gedeelte van dit bezit, of het genieten van de inkomsten der gronden, is regelregt strijdig met de bevelen van het gouvernement, en, al ware zulks het geval niet, hoeveel is daarvan dan bovendien niet onwettig volgens de inlandsche instellingen?

Het voormelde is eene opgaaf van de residentie Bezoeki, voor het grootste gedeelte met Madurezen en derzelver afstammelingen bevolkt, en dus als het ware van een land van later tijd. Maar zoo men zoodanige opgaven bezat van de overige residentiën, alwaar de eigenlijke bevolking uit Javanen bestaat, en inzonderheid van Bantam en Cheribon, waar zoo veel afstammelingen zijn van vorsten, prinsen en edelen, zoo van het mannelijke als van het vrouwelijke geslacht, die niet werken, maar van de gronden, die de Javanen bebouwen, leven, welk resultaat zou dit opleveren?

Al het verhandelde leidt tot de konklusie, dat, om de landelijke belasting geregeld, billijk en regtvaardig te doen werken, en om daarvan de voordeelen te genieten, waarop het gouvernement, volgens de instellingen of gewoonten des lands, regtmatige aanspraak heeft, de volgende punten met de meest mogelijke naauwkeurigheid en onpartijdigheid, maar tevens met de meest mogelijke voorzigtigheid, moeten worden onderzocht, te weten:

1) Het getal *bouws* (*), *sawah* en *tagalvelden* tot elke gemeente of dessa behoorende, niet volgens meeting (ten minste vooreerst niet), maar volgens de opgaven der dessa's hoofden.

2) De hoeveelheid daarvan in bezit.

a. Van bijzondere personen niet tot de zoogenoemde landbouwers behoorende;

b. van zoogenoemde landbouwers, bewoners der dessa's;

c. van groote of mindere inlandsche ambtenaren;

d. de hoeveelheid daarvan bestemd, om daaruit bijzondere instellingen of inrigtingen te bekostigen, en welke deze zijn.

3) De naam en woonplaatsen van die *sub. a* en *b* vermeld.

4) De voorwaarden, waarop alle de voormelde velden worden bewerkt.

5) De andere verpligtingen deswege op de gemeente rustende.

6) Het geheel werkelijk bestaande personeel van inlandsche ambtenaren en geëmploijeerden zonder uitzonderingen, derzelver werkzaamheden, hoe zij bezoldigd worden en welke voordeelen zij genieten.

Nadat dit onderzoek zal zijn afgeloopen — en niet vroeger — en nooit zonder hetzelve — zal men tot eene billijke en geregelde heffing der inkomsten van den grond kunnen geraken.

Hierdoor zullen de aanspraken en regten op den grond van bijzondere personen onderzocht, bevestigd of vernietigd kunnen worden en de arbeid der Javasche bevolking nader gekend worden.

(*) De maat der *bouws* moet daarbij gevoegd worden, omdat dezelve overal niet hetzelfde is, b. v. in *Bezoeki* en *Pasoeroeang* is de *bouw* ruim zesmaal zoo groot als de gouvernements *bouw* van 500 vierkante roeden.

Hierdoor zal men te weten komen, welk aandeel door den bebouwer van den grond aan den eigenaar van denzelven, hetzij dat eigendom regtmatig of gepretendeerd is, van de opbrengst wordt afgegeven en waartoe hij verder jegens hem verpligt is.

Hierdoor zal het gouvernement de gelegenheid verkrijgen, tot het daarstellen van meer grondhuur en van eene grondbelasting.

Hierdoor zal in eenen algemeenen zin de hoegrootheid van beiden door het gouvernement kunnen worden vastgesteld.

Hierdoor zal het geheele personeel der inlandsche hoofden, en mindere ambtenaren en geëmploijeerden, zoo als het werkelijk bestaat of bestaan moet, legaal kunnen worden bepaald en zullen hunne inkomsten op een billijken voet, in geld kunnen worden geregeld.

Hierdoor zal eindelijk worden voorbereid, het nemen van zoodanige groote maatregelen ten aanzien van Java, als de belangen van het financie-wezen van Nederland aldaar reeds voorloopig tot een punt van overweging hebben gemaakt.

Niemand zal tegenspreken, dat, om het Nederlandsche gezag duurzaam op Java te vestigen en te handhaven en de algemeene welvaart der bevolking te ontwikkelen en te bevorderen, de regeling dezer groote aangelegenheid gebiedend wordt vereischt; het is bovendien een heilige pligt, welke op het gouvernement rust.

De uitvoering van dit een en ander is voorzeker geene gemakkelijke taak, en zij vereischt groote omzigtigheid en voorzigtigheid, om geen wantrouwen, hetzij bij de hoofden hetzij bij de bevolking, op te wekken, als wanneer zoowel het onderzoek als de uitvoering aan groot bezwaar zoude zijn onderworpen.

Maar alles wat goed en edel is, is op Java uitvoerlijk, als de zaak slechts behoorlijk behandeld wordt.

Men stelle zich slechts voor den geest wat het Europeesch gezag op Java gedaan heeft: vorsten onttroond en anderen in hunne plaats gesteld of hunne rijken geheel of gedeeltelijk aan hen ontnomen; met geringe magt dikwerf oorlogen ten einde gebragt, of zware onlusten gedempt; heden dit, later een geheel tegenovergesteld systema gevolgd en belasting ingevoerd; geheele provintien aan partikulieren verkocht; dan het eene dan het andere muntstelsel ingevoerd; de bevolking dan in zilver, dan in koper, dan in tin, dan in papier voor haren arbeid en voor hare produkten betaald; maar het overwegend bewijs bestaat in de invoering van het tegenwoordig stelsel van kultuur. En waardoor is dit alles mogelijk geweest? — door het beleid en de regeling van de détails aan het inlandsch bestuur over te laten en den schakel van dat bestuur te laten bestaan.

Maar wien met deze gewigtige en moeijelijke taak te belasten? de residenten, assistent-residenten en kontroleurs der landelijke inkomsten? De eerstgemelden kunnen daaraan den tijd niet wijden, dien een werk van zooveel omvang

vereischt, en aan de kontroleurs, meestal jonge lieden, kan men het niet toevertrouwen.

Ik zou daarom voorstellen, om in elke residentie te benoemen een kollekteur der landelijke inkomsten.

Aan een zoodanig ambtenaar zou tevens moeten worden opgedragen de aanslag der landrente en om de betaling derzelve aan de onderkollekteurs te surveilleren. Deze ambtenaren en de kontroleurs der landelijke inkomsten zouden tevens aan hen moeten ondergeschikt zijn. — De laatsten vooral zouden voor hen van groot nut zijn voor het onderwerpelijke onderzoek. Het spreekt van zelf, dat het een en ander zoude blijven en moeten geschieden onder het oppertoezigt en met overleg van den resident.

Het gouvernement zal welligt bezwaar vinden in de kosten; maar behalve de noodzakelijkheid, welke den voorgestelden maatregel wettigt, is het buiten twijfel, dat die kosten al dadelijk ruimschoots zullen worden vergoed, door de meerdere opbrengst der landrenten zelfs bij de tegenwoordige wijze van heffing der belasting; en voor den vervolge, wanneer de zaken eenmaal zullen zijn geregeld, kunnen de voordeelen niet berekend worden.

Men zal moeten benoemen veertien kollekteurs. Het gemiddelde van hunne inkomsten zoude moeten zijn *f* 800 's maands, te zamen *f* 11,200 's maands, of *f* 134,000, waarvoor men met bureau onkosten kan stellen *f* 150,000, ja welligt *f* 200,000 's jaars.

De landrenten bedragen thans *f* 8,000,000; zulks zoude alzoo zijn 2½ pct. op die som; deze vermeerdering zal aan geen bezwaar onderhevig zijn.

Door de benoeming van kollekteurs zullen de residenten van vele dadelijke bemoeijingen met de landelijke inkomsten in verband staande ontheven zijn, waartoe thans veel tijd wordt gevorderd, en welke deze hoofd-ambtenaren alsdan aan andere gewigtige belangen kunnen wijden. Wanneer men nagaat, hoeveel ambtenaren in Nederland aan de perceptie der direkte en indirekte belastingen zijn verbonden, niettegenstaande aldaar alles op een geregelden voet is, — en men bedenkt, dat op Java, waar in sommige residentiën de landelijke belastingen zes of zeven tonnen gouds 's jaars beloopen, de perceptie daarvan noch geregeld is, noch op vaste grondslagen rust, — alsdan moet het verwondering baren, dat men er niet reeds voorlang op bedacht is geweest, om het beheer van dat middel in elke residentie aan een daartoe speciaal bestemden ambtenaar op te dragen, vooral sedert de invoering van het stelsel van kultuur en de uitbreiding daaraan gegeven, waardoor de werkzaamheden der residenten zoo zeer zijn toegenomen.

Het is, wanneer men de zaak wel overdenkt, immers eene tegenstrijdigheid, dat het gouvernement de administratie en invordering der landelijke inkomsten aan zich heeft genomen, en tevens deze zoo gewigtige zaak, als het ware, aan haar lot overlaat: want de eigenlijke bemoeijenis daarmede, van 's gouvernementswege, heeft, wat het wezen der zaak aangaat, weinig te beduiden.

Tot kollekteurs zullen, zooveel mogelijk, moeten benoemd worden een

der assistent-residenten in de residentie waar die post vakant is; vooreerst zullen dezelve ook uit daarvoor berekende sekretarissen en kontroleurs der landelijke inkomsten moeten gekozen worden. Uit de kollekteurs zullen voortaan de residenten benoemd worden, waardoor het gouvernement een waarborg te meer zal erlangen voor het binnenlandsch bestuur, eene zaak toch welke, zoo als wel geen betoog zal behoeven, van het grootste gewigt is.

Vermits de assistent-residenten en kontroleurs voordeelen van de aan het gouvernement geleverd wordende produkten genieten, waardoor de betrekking van kollekteur voor hen welligt geene voordeelige bevordering zoude zijn, zou men die ambtenaren op de eene of andere wijze kunnen schadeloos stellen. Ik ben er niet voor, om de kollekteurs, even als zulks onder het Engelsch bestuur heeft plaats gehad, eene percentsgewijze belooning toe te leggen, omdat alsdan het eigenbelang tot eene voor de rust gevaarlijke overdrijving aanleiding zoude kunnen geven; — maar ik zie niet in, waarom het gouvernement niet jaarlijks aan de kollekteurs eene gratifikatie zoude kunnen geven, in verband tot hetgeen door hen is gepresteerd.

Eindelijk zullen, bij het aanwezig zijn van kollekteurs, de kontroleurs der landelijke inkomsten die nuttige en belangrijke ambtenaren worden, welke zij kunnen en behooren te zijn.

Al het in deze nota verhandelde komt hierop neder:

a. Het zoogenaamde landelijk stelsel bestaat dertig jaren.

b. De grondslagen van hetzelve hebben nimmer kunnen worden toegepast, omdat zij onuitvoerlijk en onbestaanbaar zijn.

c. Het gouvernement moet de landrenten vervangen door eene *grondhuur* voor de domeinen en gemeentegronden, en eene *grondbelasting* voor de gronden, aan anderen in eigendom behoorende of daaruit op eene wettige wijze voordeelen genietende.

d. De hoegrootheid van beide deze opbrengsten, alsmede de wijze van regeling en heffing moet nader worden bepaald.

e. Zulks moet voorafgegaan worden door een onderzoek in elke dessa of gemeente naar:

1. het getal of de hoegrootheid velden tot elke dessa of gemeente behoorende, niet door meeting, maar door te verifiëren opgaven van het dorpsbestuur.

2. Wat daarvan in bezit is:

a. van bijzondere personen, niet tot de zoogenoemde landbouwers behoorende;

b. van zoogenaamde landbouwers, bewoners van de gemeente of dessa;

c. van groote en mindere inlandsche hoofden;

d. de namen en woonplaatsen van dezelve;

e. de regten waarop dat eigendom rust;

f. De velden, bestemd om uit de opbrengst derzelve bijzondere inrigtingen, instellingen, enz., enz. te bekostigen, en welke dezelve zijn;

g. de voorwaarden, waarop alle deze velden worden bewerkt en hetgeen

van de opbrengst aan den eigenaar of die het tijdelijk eigendom daarvan heeft, moet worden afgegeven;

h. andere verpligtingen op de gemeenten of de bewerkers van zoodanige velden rustende.

f. Het eigendom der velden moet worden bevestigd of vernietigd, naar gelang der uitkomst van het onderzoek, in verband met de instellingen des lands, het politiek belang van het gouvernement, enz., enz. In het politiek belang van het gouvernement zoude het ook wenschelijk zijn, om zooveel mogelijk de regten van eigendom der Javasche grooten van hen te ontnemen tegen eene geregelde jaarlijksche uitbetaling in geld. Hierdoor zou alle invloed van hen op de bevolking worden verbroken. De bevolking zou meer voor haar eigen voordeel kunnen arbeiden, en dus meer belasting aan het gouvernement kunnen opbrengen. Deze zaak beveelt zich aan van vele zijden.

g. Het voorschreven onderwerp moet met voorzigtigheid en omzigtigheid worden bewerkstelligd.

h. Zulks moet geschieden, onder het oppertoezigt der residenten, door een' in elke residentie te benoemen kollekteur der landelijke inkomsten, bijgestaan door de kontroleurs der landelijke inkomsten en daarvoor te benoemen nlandsche ambtenaren.

i. Het onderzoek zal het gouvernement in staat stellen, om te bepalen en te regelen het vermelde bij § *d*.

j. Aan den kollekteur moet worden opgedragen het geheel beheer en de regeling der landelijke inkomsten, alles onder het oppertoezigt van den resident.

k. De kollekteurs moeten zooveel mogelijk worden gekozen uit de assistent-residenten.

l. Zij moeten eene vaste jaarwedde hebben van gemiddeld *f* 800 's maands.

m. Hun zal bovendien jaarlijks worden toegelegd eene gratifikatie in verband tot hunne verrigte werkzaamheden.

n. De residenten moeten leveren eene opgave van het geheele personeel van inlandsche ambtenaren, zooals het werkelijk bestaat, met aanwijzing hoedanig het individuëel geremunereerd wordt. Dat personeel moet, voor zooveel het moet worden behouden, legaal bestaan en de inkomsten of bezoldigingen op eene toereikende wijze in geld worden vastgesteld.

Eene herziening en regeling van het landelijk stelsel is, ik herhaal het, eene zaak van het hoogste gewigt, en die alle mogelijke belangstelling van het gouvernement vordert.

De kommissaris-generaal DU BUS DE GISIGNIES was daarvan geheel doordrongen. Bij besluit van 14 October 1827 no. 38, is door hem voor deze herziening en regeling eene kommissie benoemd geworden onder mijn presidium als direkteur der middelen en domeinen. Zij was zamengesteld uit drie residenten, even zooveel regenten, assistent-residenten, kontroleurs en onderkontroleurs der landelijke inkomsten. Zij heeft hare taak echter niet kunnen volbrengen, ten gevolge van onlusten in het zuider gedeelte van

Rembang uitgebroken, welke de meeste der leden verpligt hebben naar hunne standplaatsen terug te keeren. De processen-verbaal der weinige door de kommissie gehouden vergaderingen zijn aan den kommissaris-generaal ingezonden geworden.

Na dien tijd heb ik mij in het oostelijk gedeelte van Java bezig gehouden met de aangelegenheden der landelijke inkomsten te onderzoeken. Dien ten gevolge is daarover door mij een breedvoerig rapport aan den kommissaris-generaal ingediend, onder dagteekening van 11 April 1829. Ofschoon de konklusie van dat rapport niet geheel overeenkomt met die van de onderwerpelijke nota, is de strekking daarvan genoegzaam dezelfde, en bevat dat rapport voorts eene reeks van bijzonderheden en daadzaken, die het mij wenschelijk doen voorkomen, dat het beschouwd worde als eene bijlaag van deze nota en bij dezelve gevoegd worde. Ik voeg hierbij verder, dat het genoemde rapport ten gevolge heeft gehad, de benoeming eener tweede kommissie, onder het presidium van wijlen den heer raad van Indië BOUSQUET, aan wien alle de tot de zaak betrekkelijke stukken zijn ingezonden; die benoeming heeft plaats gehad bij besluit van den kommissaris-generaal van 18 December 1829 no. 19. Ik geloof echter niet, dat de kommissie ooit vergaderd is geweest.

De zaak, die behandeld moet worden, moge moeijelijk zijn, maar zij is zeer eenvoudig. Waar het voornamelijk op aankomt, is, de bijzonderheden te kennen door mij opgegeven. Daarna zal de regeling van zelf volgen en zich aanwijzen. Maar de zaak, en geene vormen, geene woorden, geene theoriën, moeten langer op den voorgrond worden geplaatst.

Drie hoofdzaken moet men daarbij voor oogen houden, namelijk:

1) Een ieder te geven of te laten behouden, wat hem wettig of volgens de instellingen des lands toekomt;

2) Niet den grond te belasten, maar de opbrengst van den grond;

3) De voldoening daarvan gemakkelijk te maken, hetwelk voornamelijk daarin bestaat, om alle vooruitbetalingen van landrenten in te trekken en den belastingschuldigen toe te staan, ja zelfs *aan te moedigen*, (*) zijne verschuldigde betaling in rijst te doen.

Men heeft geen denkbeeld van de weldaad, die daardoor aan den gemeenen man zal bewezen worden en het voordeel, hetwelk dit het gouvernement middelijk en onmiddelijk zal aanbrengen.

Deze twee maatregelen zullen voor de bevolking en voor het gouvernement dezelfde heilzame gevolgen hebben, als de veranderingen in het koffijstelsel door mij aan den kommissaris-generaal DU BUS DE GESIGNIES voorgesteld en door den gouverneur-generaal VAN DEN BOSCH in 1833 ten uitvoer gelegd, namelijk, dat het aan de eene zijde de bevolking zal losmaken van willekeurige handelingen en bedriegerijen van inlandsche hoofden, grooten en Chinezen,

---

(*) Even als vroeger ten aanzien der koffij bestond, kan de bevolking ook de landrente in produkten betalen; maar daaraan is nimmer gevolg gegeven — de redenen, waarom zulks niet is geschied, zijn mij onbekend.

welke de vooruitbetaling voor de bevolking doen, om ze later door produkten tot geringe prijzen terug te ontvangen, en het gouvernement daardoor aan de andere zijde eenige duizende koijangs rijst zal kunnen bekomen tot de helft van den prijs, die daarvoor thans wordt betaald (*).

Ik beschouw hiermede de taak, die ik mij heb voorgesteld, afgedaan en onderwerp deze denkbeelden met vol vertrouwen aan het beleid en het doorzigt van de Indische regering.

Ik had veel uitvoeriger kunnen zijn en meer in bijzonderheden kunnen treden, maar ik heb slechts eene schets willen leveren van hetgeen bestaat en hetgeen naar mijne wijze van zien gedaan moet worden, om de landelijke inkomsten van Java voor het gouvernement te doen zijn, wat zij behooren en kunnen zijn, om daardoor tevens den grondslag te leggen tot de middelen, die het gouvernement kan aanwenden, om de algemeene welvaart, de rust en de tevredenheid der inlandsche bevolking meer en meer te bevestigen.

J. KRUSEMAN,

Oud-direkteur generaal van financiën in N. Indië.

(*) Deze nota, in het jaar 1841 op mijne reis naar Java aan boord geschreven hebbende, was het mij ontgaan, dat in 1827, onder mijn beheer als direkteur der middelen en domeinen, de vooruitbetaling der landrenten reeds is afgeschaft.

Boedelscheidingen op Java volgens de kitab Saphihi.

Bij artikel 13 van het, bij resolutie van den gouverneur-generaal van den 9 Mei 1820, no. 6, gearresteerd reglement op de verpligtingen, rangen en titels der regenten op Java, is het volgende beginsel van wetgeving aangenomen: »De regent heeft het toezigt over de zaken van den Mohamedaanschen godsdienst, en zorgt, dat aan de priesters het oefenen van hun beroep, overeenkomstig de zeden en gewoonten der Javanen, worde vrijgelaten, zoo als in huwelijkszaken, boedelscheidingen en dergelijken."

De oorsprong en aanleiding van dit beginsel moeten niet gezocht worden in de erkende waarheid, dat, dewijl de godsdienst en wetgeving bij den Mohamedaan nagenoeg één zijn, het gouvernement deze niet heeft willen splitsen, en daarom de beoordeeling en beslissing over huwelijkszaken, erfenissen en boedelscheidingen aan den priester en den regent heeft overgelaten. Immers, in de verschillende soera's, waaruit de koran is zamengesteld, wordt zoo wel de geheele burgerlijke als lijfstraffelijke wetgeving behandeld; — waarom zou nu juist het gouvernement, met afwijking slechts van die weinige zaken, alle andere, zoo burgerlijke als kriminele, ter kennisneming van de bopatti-raden, landraden, regtbanken van ommegang en raden van justitie gebragt hebben? Neen er bestaat eene andere reden. Het gouvernement heeft, alvorens tot eene vaste bepaling over te gaan, de te voren bestaande wetgeving bij de Javaansche vorsten geraadpleegd en het voetspoor dier vorsten zoo veel mogelijk gevolgd. Het heeft bevonden, dat zij de beslissing over alle kwestiën, rakende huwelijken, echtscheidingen, nalatenschappen en boedelscheidingen, aan de priesters hebben overgelaten, om aan dezen en meer andere nuttige inrigtingen de voordeelen te doen erlangen, die volgens den koran kunnen en mogen geheven worden. Ten einde misbruiken voor te komen en tevens om met meerderen klem de uitvoering der voorschriften van den koran te verzekeren, hebben de vorsten het zich voorbehouden, om, bij het overlijden van hunne onderdanen, terstond in het bezit gesteld te worden van den boedel des overledenen, met oogmerk om zich te verzekeren, dat op die wijze geene goederen konden verduisterd of vermist worden, en zij dus den geheelen nagelaten boedel aan den panghoeloe konden overhandigen, om door dezen, volgens de voorschriften van den koran, onder de erfgenamen en naastbestaanden verdeeld te worden. Bij deze gelegenheid wordt tegelijk de dzakat of 40ste penning en de 10 pct. of de amil, den priester bij de wet toegekend, van den boedel afgetrokken.

Om zich hiervan een duidelijk denkbeeld te kunnen maken, is het noodig, hoezeer dan ook oppervlakkig, de Mohamedaansche wetgeving eenigzins van naderbij te beschouwen.

Algemeen gelooven de Mohamedanen op Java (en dit wordt grootendeels door de geschiedenis bevestigd), dàt MOHAMED zijne wetgeving door mondelinge verhalen bekend gemaakt heeft, en dat die te boek gesteld is door ABOE BAKAR, OEMAR, OESMAN en ALI, allen zijne bloed- en aanverwanten.

Ieder van dezen heeft wederom aan eenen zijner vertrouwden het door hem geboekte ter verdere uitbreiding afgestaan, en dit wel naar volgorde aan:

1. MADAHAP IMAN SAPHIHI,
2. MADAHAP IMAN HANAPHI,
3. MADAHAP IMAN HAMBALI, en
4. MADAHAP IMAN MALIKI.

Deze nu werden de hoofden van de vier sekten, welke nog in deze tijden de hoofdsekten van de Mohamedaansche godsdienst uitmaken.

Onder de landen, waar de hoofdsekte van MADAHAP IMAN SAPHIHI is gevolgd, behooren Java en de eilanden van den Indischen archipel, en het is dus de leer of wetgeving van SAPHIHI, volgens welke alle kwestiën rakende huwelijkszaken, echtscheidingen, nalatenschappen en boedelscheidingen van de Javanen, door den panghoeloe moeten beslist worden.

Wanneer, bij overlijden van eens vorsten onderdaan, de boedel door dezen aan den panghoeloe ter verdeeling onder de naastbestaanden wordt afgegeven, dan wordt hiermede op de volgende wijze te werk gegaan. Van alle de goederen, die in de boedelscheiding of aliwaris vallen, neemt de panghoeloe vooraf den 40sten penning. Gesteld dus, dat de waarde des boedels is *f* 1000, dan is de 40ste penning of dzakat *f* 25. Deze dzakat of deze 25 gulden moeten in acht asnaph verdeeld worden.

1. Asnaph Amil, voor den panghoeloe.
2. Asnaph Phikir, voor de armen.
3. Asnaph Miskien, voor de behoeftigen.
4. Asnaph Harim, voor lieden, die schulden hebben en ze niet kunnen betalen.
5. Asnaph Ebenoe Sabil en Moesaphir, om onderling te deelen. De eersten (ebenoe sabil) zijn kinderen van lieden in den oorlog tegen onbesnedenen gesneuveld, en de laatsten (moesaphir) zijn reizigers naar verre landen.
6. Asnaph Moahliph, voor nieuwelings aangenomen Islams.
7. Asnaph Mokhassaph, voor vrijgegeven slaven; en
8. Asnaph Hukdja of prang-sabil, de troepen, die voor de godsdienst vechten moeten.

De dzakat van die *f* 1000 alzoo in acht gelijke deelen verdeeld wordende, blijft er één gulden over, die als oepa (bezoldiging) aan den administrateur van de lands kas geschonken wordt. De dzakat of *f* 25 van de *f* 1000 afgetrokken zijnde, blijft er eene som *f* 975 over, waarvan daarna de amil of 10 pct. provisiepenningen afgetrokken wordt, welke, met de Asnaph Amil,

onder den panghoeloe en zijne moephti of raad, zamengesteld uit de ketibs, bilal en moedins, verdeeld wordt.

In de landen, welke, na behaalde overwinningen der onzen, of ten gevolge van voordeelig gesloten kontrakten, uit het despotiek juk der Javaansche vorsten ontslagen, onder het bestuur van het Nederlandsche gouvernement opgenomen zijn, heeft de regent (en dit vooral onder het voormalig kontingent-stelsel) in vele opzigten de plaats van den vorst vervangen, en uit dien hoofde heeft het gouvernement den regent in zijn regentschap, even als den vorst in zijn rijk, het toezigt over de godsdienst opgedragen. Daaraan zijn nu de bepalingen, voorkomende bij het 1ste lid van art. 13 van het reeds aangehaalde reglement, toe te schrijven. Wanneer het nu buiten tegenspraak is, dat de tegenwoordige vorsten van Java de beslissing van huwelijkszaken, erfenissen en boedelscheidingen niet toekennen aan wereldsche regtbanken, als de pakertan, de prodotto, en zelfs de soerambi, niettegenstaande deze laatste door den panghoeloe gehouden wordt, maar die zaken willen beslist hebben door den panghoeloe, dan toch zal het genoegzaam duidelijk aangetoond zijn, waarom het gouvernement, in het laatste lid van het meer aangehaald art. 13, de beoordeeling en beslissing der huwelijkszaken, erfenissen en boedelscheidingen aan den panghoeloe heeft toevertrouwd. En dat deze de wetgeving is, welke nog heden bij den vorst in werking blijft, kan blijken uit de instruktie, welke de soesoehoenan van Soerakarta in het jaar 1818 aan zijnen djaksa NGABEI AMANG PRODJO ter nakoming heeft gegeven, in de behandeling en beoordeeling der zaken welke tot de bevoegdheid van de regtbank van de prodotto behooren. Aldaar wordt in den aanvang gezegd: »Dat van de zaken, tot den prodotto behoorende, alleen zijn uitgezonderd alle groote en gewigtige lands- en huwelijkszaken, welke niet tot die regtbank behooren." En nog bij artikel 2 in fine: »Edoch huwelijkszaken, erfenissen of nalatenschappen als anderzins, dezulken moeten voor den panghoeloe gebragt en door hem afgedaan worden."

De wetgeving in huwelijkszaken, erfenissen en boedelscheidingen, zoo als die in den koran en verschillende kitabs voorkomt, is zoo duidelijk uiteengezet, dat ook in de toepassing daarvan geen geschil ontstaan kan, en dit is de reden, waarom de vorst de behandeling dier zaken geheel en met volle gerustheid aan den panghoeloe konde overlaten.

Aangezien het echter in de mogelijkheden ligt, dat de panghoeloe, door gebrek aan kennis, zoude kunnen dwalen, zoo heeft de erfgenaam, die vermeent dat de verdeeling niet volgens het voorschrift van den kitab saphihi geregeld is, de bevoegdheid, om den panghoeloe zulks voor te houden. — Wanneer deze de juistheid zijner daargestelde verdeeling blijft volhouden, dan kan de belanghebbende zich tot den radja of regent wenden en herziening verzoeken van des panghoeloe's beslissing. Zoo als de radja of regent dan daarna de zaak beslist, ita jus est, daarmede is het proces afgeloopen, zonder dat, onder welke benaming ook, eenig hooger beroep mogelijk zij. En dit wel om de eenvoudige reden, dat de regent den vorst vertegenwoordigt, en

in welke despotieke regering is de uitspraak van den vorst aan hooger beroep onderhevig?

Bij ontstentenis van den regent wordt de boedel aanvaard door den patti, den hoofddjaksa, den hoofdpanghoeloe en eenen van de niokos, den kliwong namelijk of den mantrie-bezar van het regentschap. Zoodra de vervanger van den regent door het gouvernement benoemd en geïnstalleerd is, stellen zij hem in het bezit van den tot dusver bewaarden boedel. De regent stelt dien daarna in handen van den panghoeloe, om daarmede volgens de wet te handelen.

Ik vermeen alzoo genoegzaam aangetoond te hebben, dat de zaken, door den panghoeloe beslist, buiten het beroep van den regent, geen ander beroep toelaten; en in de tweede plaats, dat de verdeeling der goederen van eene nalatenschap zoo duidelijk in den kitab saphihi is voorgesteld, dat, volgens de algemeene verzekering van kundige Javanen, daaromtrent geene kwestiën kunnen geboren worden. Ik zal nu nog een oogenblik moeten stilstaan bij het onderzoek, waaraan het toe te schrijven zij, dat er soms zaken voor den landraad, of in één woord in proces, gebragt worden, die door den panghoeloe en regent beslist zijn.

Wij hebben hierboven gezien, dat er vier kitabs of wetboeken te boek gesteld zijn, welke, hoezeer van een en denzelfden propheet en in een en denzelfden geest door de vier schriftgeleerden opgenomen, onderling eenigzins verschillen; vooral op het stuk van erfstellingen loopen zij eenigzins uiteen. Wij hebben ook gezien, dat de kitab saphihi op Java en omliggende eilanden de godsdienst en wetgeving regelt en bepaalt. Zij, die nu procesziek zijn, of ter kwader trouw zich willen verrijken en hunne naastbestaanden te kort doen of twisten zoeken, maken gebruik van de bepalingen in de overige drie kitabs voorkomende, welke, in hun voordeel, tegen de beslissing van den panghoeloe en den regent, volgens den kitab saphihi kunnen aangevoerd worden. Dit wordt spoedig door den regent en panghoeloe ontdekt, en dan laadt zulk een persoon de minachting van zijne geloofsgenooten op zich.

Het is overigens, volgens den kitab saphihi, aan een ieder geoorloofd, om een testament te maken, doch te gelijk verboden om van de daarbij voorgeschreven erfstellingen af te wijken. Het testeren bepaalt zich dus meer bij het benoemen van eenen boedelredderaar en voogd over minderjarige kinderen.

Alvorens van deze stof af te gaan, moet ik hierbij bekend stellen, dat de dzakat of 40ste penning en de amil of 10 procenten provisiepenningen, thans in de regentschappen aan de stranden geheel en al aan den panghoeloe vervallen.

Ten slotte teeken ik hier nog kortelijk aan, dat, in geval van echtscheidingen, de verdeeling der goederen op de volgende wijze door den panghoeloe bewerkstelligd wordt, als:

a. Wanneer man en vrouw bij het aangaan van het huwelijk niets hebben aangebragt, maar staande hetzelve iets hebben overgewonnen, dan wordt bij

echtscheiding de boedel in drie gelijke deelen verdeeld, en ⅔ aan den man en ⅓ aan de vrouw toegewezen.

b. Wanneer alleen de man geld en goederen ten huwelijk aanbrengt, wordt bij echtscheiding de boedel in 5 deelen verdeeld, waarvan ⅘ aan den man en ⅕ aan de vrouw vervalt.

c. Wanneer alleen de vrouw goederen ten huwelijk aanbrengt, wordt bij echtscheiding vooraf de bruidschat haar terug gegeven en daarna ⅔ aan den man en ⅓ aan de vrouw toegewezen.

d. Wanneer beide geld en goederen aanbrengen, keert bij de echtscheiding het goed terug van waar het gekomen is, en daarna wordt van het overblijvende ⅔ aan den man en ⅓ aan de vrouw uitgekeerd.

Van deze boedelscheidingen heft de panghoeloe de amil of 10 pct. provisiepenningen.

J. F. W. VAN NES.

Iets over de goudgraverijen in de residentie Menado.

De residentie Menado, vroeger een onderdeel van die van Ternate, is in 1824 daarvan afgescheiden en tot eene afzonderlijke residentie verheven, wier resident evenwel onder het hooger gezag van den gouverneur der Molukkos is geplaatst. Eene uitvoerige beschrijving van deze residentie vindt men in dit Tijdschrift, 3de jaargang, 1ste deel, blz. 109 enz., en tevens eene opgave van de verschillende onderafdeelingen en landschappen, waaruit zij bestaat. Daaruit blijkt, dat Menado het noordwestelijk gedeelte beslaat van het noorder schier-eiland van Celebes. Het bevat:

a. De Menahassa, of het zoogenoemde bondgenootschap van Menado;

b. De rijkjes westelijk van daar gelegen, en verder zuidwaarts afgaande tot de bogt van Kaijeli, Talos daaronder begrepen; en

c. Ten noorden uit de Sangersche en Talautsche eilanden, en

d. Alle overige in de bogt van Tomini gelegen landen tot kaap Valsch, of Taliabo ingesloten.

A. Het bondgenootschap van Menado grenst ten westen aan het rijk van Bolang-Mogondo, en wordt ten noorden, zuiden en oosten door de zee bepaald.

Het bestaat uit zeven afdeelingen, die genoemd zijn: Menado, Tanawanko, Tondano, Amoerang, Belang, Toncea en Likoepang. Deze afdeelingen zijn weder verdeeld in distrikten, vroeger *balken* genoemd.

Onder de afdeeling Menado behooren acht distrikten: Menado, Ares, Negeri-Baroe, Bantik, Tondano beneden, Klabat beneden, Klabat boven en Kakas kassing.

De afdeeling Tanawanko bestaat slechts uit een distrikt Tombariri genoemd.

Onder Tondano behooren zeven distrikten: Tondano-Toelian, Tondano-Toelimambot, Remboken, Kakas, Langoang, Tomohon en Tonsarongson.

De afdeeling Amoerang heeft zes distrikten, als: Tombassian, Romohon, Sonder, Kawang-Koang, Tompasso en Tonsawang.

De afdeeling Belang bestaat uit drie distrikten: Ponasakan, Batahan en Passan.

Toncea en Likoepang bevatten elk één distrikt, den naam dragende van de afdeeling, waaronder het behoort.

De voornaamste distrikten zijn: Toncea, Sonder, Kawankoang, Tondano-Toelian en Tondano-Toelimanbot. De bevolking van Tondano beneden en van

de Negeri-baroe is meerendeels zamengesteld uit overloopers van andere distrikten, terwijl die van Likoepang vroeger onder Klabat boven heeft behoord.

B. De rijkjes en negeriën, ten westen van Menado gelegen, welke, zuidwaarts afgaande, zich tot de bogt van Kaijeli uitstrekken, zijn:

a. Bolang-Mogondo, grenzende ten oosten aan de Menahassa, ten westen aan de negeri van Bintanoea en Gorontalo, en ten noorden en zuiden aan de zee. Dit rijk bevat twee afdeelingen, Bolang en Mogondo, waarvan de eerstgenoemde uit negen, en de laatste uit tweeëntwintig negeriën bestaat.

b. Banka, mede tot het rijk van Bolang-Mogondo behoorende, is op twee uren afstands van hetzelve gelegen. Ongeveer 40 huisgezinnen van de bevolking van Bolang hebben zich daar nabij het strand nedergezet. Zij behooren eigenlijk tot Gorontalo, alwaar ook de radja zijn verblijf houdt.

c. Bintanoea, een rijkje op een afstand van 10 uren van Banka, zes uren van het strand en aan de scheiding van de rivieren Biauw en Gamboeta gelegen. De bevolking wordt op ruim 700 zielen geschat.

d. Bolang-Itang, nabij het strand aan de rivier van dien naam, bestaat uit ongeveer 600 inwoners.

e. Kaipidang, een uur verwijderd van Bolang-Itang, bestaat uit ééne negeri met 500 inwoners.

f. Andagile is eene zeer vervallen negeri met 400 inwoners, op een afstand van vijf uren van Kaipidang gelegen.

g. Ongeveer vijftien uren zuidwaarts afgaande, komt men in het gebied van het, onder de afdeeling Gorontalo staande, rijkje Limbotto, op eene plaats Kwandang genoemd, alwaar een fortje is opgerigt en eene ankerplaats voor groote vaartuigen wordt gevonden.

h. Bwool is, na Bolang-Mogondo, het volkrijkste eilandje, daar het ruim 4000 zielen bevat.

i. Eindelijk treft men, na eene goede dagreize van Bwool, het laatste rijkje aan, namelijk Binontoan of Nieuw-Tontoli.

C. Over de Sangir en Talautsche eilanden behoeven wij thans niet nader te spreken, maar zullen wij weldra eene uitvoerige verhandeling mededeelen.

D. De verschillende rijkjes, in de bogt van Tomini gelegen, zijn onder anderen: Gorontalo, Limbotto, Bolanga, Bone en Suwawa, Boalemo, Attingola, Parigi en Moeton. Zij vormen de onderafdeeling Gorontalo met eene bevolking van 30- of, volgens anderen, 50,000 zielen. Ter hoofdplaats van gelijken naam is een fort, en houdt de civiele gezaghebber verblijf.

Een groot gedeelte van deze residentie, waarvan wij een zeer kort en oppervlakkig overzigt hebben gegeven, is hoogst belangrijk door den rijkdom van goud dien de bodem aanbiedt. Volgens den hoogleeraar REINWARDT bestaat het voornaamste rotsgesteente van het gebergte, in het noordelijk gedeelte van Celebes, uit zandsteen, die tevens het moeder- of ganggesteente van het goud is. Het uiterste noord-oostelijk gedeelte of het eigenlijk Menado echter, bestaat uit vulkanischen grond of bazalt-gesteente, en levert geen goud op, met uitzondering van de landstreek ten westen van Belang,

waar de zandgrond een aanvang neemt. Het zijn alzoo, op eene geringe uitzondering na, de rijkjes en negeriën, ten westen van Menado gelegen, die door ons onder de letter B zijn opgenoemd, en de verschillende rijkjes in de bogt van Tomini gelegen (zie de letter D), welke voornamelijk het goudprodukt der residentie Menado leveren.

Al de landschappen, die wij opgeteld hebben en rijk in goud zijn, staan onder de Nederlandsche souvereiniteit, vermits de verschillende radja's, bij de bestaande kontrakten, als leenmannen de oppermagt van het Nederlandsch gouvernement hebben erkend. Bij diezelfde kontrakten hebben zij zich verbonden tot de levering van *bepaalde hoeveelheden* stofgoud (moetende zijn van 19 karaat, of goed gezuiverd, of volgens monster), tegen den prijs van *f* 16 koper voor de reaal, thail of once, welke benamingen allen hetzelfde schijnen te beduiden, en het gewigt of de zwaarte van een Spaansche mat aan te wijzen. Voor het goud uit enkele, meer nabij gelegen mijnen, wordt *f* 14 koper betaald.

Zoowel ten tijde der O. I. kompagnie als later, waren de radja's verpligt, het *geheele* goudprodukt op dien voet aan het gouvernement af te staan. De kompagnie heeft als maximum nimmer meer ontvangen dan *f* 2267$\frac{1}{6}$ reaal 's jaars. Doch later was de opbrengst zoodanig verminderd, dat van 1820 tot 1827, en dus in 7 jaren, door de onderscheidene hoofden en rijksgrooten niet meer was geleverd dan 419$\frac{9}{16}$ realen. In de overtuiging, dat het goud alzoo grootendeels aan het gouvernement werd onthouden, en ter sluik in handen geraakte van de Boeginesche en Makassaarsche kooplieden, werd in 1826 door het ministerie van koloniën aan de Indische regering bevolen, om, door middel van nieuwe kontrakten, de verpligte goudlevering te beperken tot *bepaalde hoeveelheden*, en wel het $\frac{1}{3}$ van de opbrengst der mijnen, en het overige aan de vrije beschikking der bevolking over te laten. Men hoopte het vrije goud naar de havens van Menado en Kema te doen vloeijen, en het aldaar dienstbaar te maken aan de bevordering van den Nederlandschen handel, door verwisseling tegen lijnwaden en andere behoeften. Aan dat bevel werd in Indië voldaan, maar met deze afwijking, dat tot grondslag der bedongen leverantie is aangenomen het $\frac{1}{4}$ gedeelte van de opbrengst der mijnen. Het zijn de daaruit voortgevloeide kontrakten, die hierboven zijn vermeld, als tevens onze souvereiniteit verzekerende. Zij worden periodiek vernieuwd, ten einde ze naar omstandigheden te kunnen wijzigen.

Intusschen is, in weerwil van dezen maatregel en van deze kontrakten, nog nimmer eenig goud in den Nederlandschen handel gebragt. Het is bij voortduring, door tusschenkomst van Boeginesche en Makassaarsche handelaren, naar elders, voornamelijk naar Singapoera, uitgevoerd.

De handelsverslagen van Java en Madura bevestigen dit. Het stofgoud, dat onder de partikuliere invoeren uit de Molukkos voorkomt, is natuurlijk dat van Menado, dewijl, gelijk wij boven zeiden, Menado onder het oppergezag is gesteld van den gouverneur der Molukkos, en geen der eigenlijke Molukkos eilanden bekend is als goud uit te voeren. De invoer nu uit de Mo-

luksche eilanden, dat is dus Menado, bedroeg volgens die handelsverslagen:

			Thails.		Waarde.
in 1831	Nihil	....	——	....	——
1832	»	....	——	....	——
1833	»	....	367¾	....	*f* 11,036
1834	»	....	116	....	» 6,960
1835	»	....	——	....	——
1836	»	....	816	....	» 56,513
1837	»	....	2,188	....	» 157,980
1838	»	....	375	....	» 22,650
1839	»	....	274¼	....	» 19,197
1840	»	....	243½	....	» 18,263
1841	»	....	753	....	» 52,710
1842	»	....	735	....	» 66,150
1843	»	....	294½	....	» 27,977
1844	»	....	412	....	» 39,140
1845	»	....	455½	....	» 40,995
1846	nihil.				

Vreemd is het evenwel, dat men onder de *gouvernements-invoeren* op Java geen stofgoud van Menado of de Molukkos vermeld vindt, daar toch ⅖ er van geacht moet worden aan het gouvernement te worden geleverd. Het verdient eveneens opmerking, dat bij die handelsverslagen de invoerswaarde op Java van het stofgoud is berekend van 1840 tot 1846 afwisselend van *f* 70 tot *f* 95 per thail en in 1833 op *f* 30.

De in 1826 door het ministerie van koloniën bevolen maatrègel heeft alzoo, blijkens bovenstaande opgaven, weinig of geen doel getroffen. De vernieuwing der kontrakten en de daaruit ontstaande meerdere bemoeijenis van het gouvernement met de vorstjes, heeft echter, dit valt niet te ontkennen, de goudleverantie ten behoeve van het gouvernement aanmerkelijk opgedreven. Immers, volgens de statistiek der residentie Menado van 1840, bedroeg de goudleverantie, waartoe de gezamenlijke landschappen der westkust zich bij kontrakten verbonden hadden, 970 oncen 's jaars; ofschoon men meende de werkelijke levering niet hooger te mogen berekenen dan op 700 oncen, die per once werden betaald met *f* 16 en verkocht met *f* 30 koper. Eene andere bron vermeldt, dat de bij de kontrakten bedongen goudleverantie der rijkjes onder de afdeeling Gorontalo bedraagt 1690 oncen 's jaars, ongerekend het gestipuleerde ter aanzuivering der achterstallen. De verpligte goudleverantie zou alzoo voor de geheele residentie beloopen 2660 oncen 's jaars, namelijk het ⅖ der geschatte totale produktie, die dan 6650 oncen 's jaars zou moeten bedragen.

Maar wat hier van zij, en al ware ook door de laatste kontrakten de goudleverantie toegenomen, zeker is het, dat de tegenwoordige toestand een onnatuurlijke is, drukkend voor de bevolking, weinig winstgevend voor de schatkist en zonder eenig voordeel voor den Nederlandschen handel. Om het

eerste te bewijzen, zij het genoeg hier bekend te stellen, dat verscheiden rijkjes aan hunne verbindtenis voldoen, door hun goud-kontingent uit andere mijnen of van de Boeginezen voor *f* 30 tot *f* 35 de once te koopen, ten einde het aan het gouvernement voor *f* 16 te leveren. Tot bewijs van het tweede, het weinig winstgevende voor de schatkist, moge strekken, dat, in weerwil der fraaije berekeningen en ramingen, die wij nog zoo even vermeldden, de effektieve inkoop van stofgoud in Menado en Gorontalo, blijkens de Indische staatsrekening, slechts bedragen heeft:

in 1842	....	799$\frac{31}{32}$ realen.
» 1843	....	662$\frac{3}{4}$ »
» 1844	....	750$\frac{185}{288}$ »

die te staan zijn gekomen op ongeveer *f* 15 de reaal. En eindelijk wat betreft het derde punt, het geringe niet noemenswaardige voordeel, dat de Nederlandsche handel bij deze goudgravingen heeft, ook dit blijkt ten duidelijkste uit de geringe hoeveelheid, die daarin wordt gebragt, terwijl bijna alles door vreemde vaartuigen en kooplieden naar Singapoera en andere vreemde havens wordt vervoerd.

Alle berigten stemmen hierin overeen, dat de zaak in eenen droevigen toestand verkeert. Zoo als de mijnontginningen thans onder Menado plaats hebben, vindt men ze algemeen afgeschilderd als hoogstverderfelijk voor de bevolking. Zij is blootgesteld aan de knevelarijen der hoofden en den woeker der Boeginezen. Zoo lang hierin geen verandering gebragt wordt, zoo lang zij niet beschermd wordt tegen hare onderdrukkers, zullen geene maatregelen baten, om de goudgraverijen te bevorderen en voordeeliger te maken voor de schatkist. 't Is hiermede als met elke aangelegenheid in Indië; wanneer de bevolking bij eene onderneming geene welvaart ondervindt, wanneer zij in de eerste plaats er geen baat bij heeft, dan kan die onderneming op den duur niet bloeijen.

Wij betreuren het, dat men in der tijd de aanvraag van den baron MELVILL DE CARNBÉE, om, voor eigen rekening, in deze streken goud te laten graven en andere spekulatiën te beginnen, niet heeft toegestaan en aangemoedigd. Thans heeft het gouvernement, door het weigeren van dit verzoek, stilzwijgend de verpligting op zich genomen, om zelf het lot der bevolking te verbeteren en daardoor ook de geldelijke voordeelen voor de schatkist, die de goudgraverijen afwerpen, te vermeerderen. Tot dus verre heeft de regering aan deze verpligting niet beantwoord. Wij hopen, dat het bestuur van den gouverneur generaal BRUCE, waarvan wij veel verwachten, ook voor dit arme volk weldadig moge zijn.

De hervorming van den toestand der Christengemeenten in de Molukkos.

Uit de dagbladen heb ik tot mijn leedwezen gezien, dat het plan, om in de godsdienstige behoeften der Christenen van de Molukkos op eene afdoende wijze te voorzien door medewerking van het Zendeling-genootschap te Rotterdam, geen bijval mogt vinden bij de kommissie voor de zaken der Protestantsche kerken in O. en W. Indië te 's Gravenhage. Daar ook ik met dat plan zeer was ingenomen, ben ik zeer verlangend, om de redenen te kennen, die de kommissie genoopt hebben, om het af te keuren, en de wijze te vernemen, waarop zij nu aan de bestaande dringende behoefte denkt te gemoet te komen. Om evenwel het publiek zoo veel mogelijk in staat te stellen, de zaak te kennen en te beoordeelen, neem ik de vrijheid het plan zelf, zoo als het door den verdienstelijken onderwijzer ROSKOTT is voorgesteld, algemeen bekend te maken. In de beantwoording van eenige vragen, die de heer WEDDIK hem deed, toen deze in 1847 de Molukkos als kommissaris van het gouvernement bezocht, heeft hij zijne denkbeelden over deze belangrijke aangelegenheid het eerst ontwikkeld. Als nu de kommissie voor de zaken der Protestantsche kerken in N. O. en W. Indië hare bedenkingen wilde bekend stellen, dan zou men in de gelegenheid zijn, om hare bezwaren aan de voorstellen van den heer ROSKOTT te toetsen.

Men weet, dat in 1511, toen de Molukken door de Portugezen ontdekt werden, zij hier de Arabieren reeds gevestigd vonden, die, gelijk overal, hunne handelsbetrekkingen met de uitbreiding van het Mohamedanisme wisten te paren. De onderdrukkingen der Portugezen waren weinig geschikt, om het Christendom bij de Amboinezen aan te bevelen, en de pogingen, die er tot dat einde werden in het werk gesteld, schijnen dan ook geenszins met eenen gunstigen uitslag bekroond te zijn. Toen in het begin der 17e eeuw deze landen door de Hollanders veroverd werden, en zij het van tijd tot tijd bloedig ondervonden, dat men met een volk te doen had, 't welk zijne vrijheid hardnekkig verdedigde, was men er terstond op bedacht den grooten hoop te verdeelen. Negorijen, die het Islamisme hadden aangenomen, liet men met rust, maar de nog heidensche negorijen en de reeds door de Portugezen op hunne wijze bekeerde Christenen moesten er een tegengewigt van zijn.

Hoe die Evangelie-verkondiging in zijn werk is gegaan, weet de legende ons in deze en gene negorij onder het volk bewaard, nog te zeggen, en VALENTIJN geeft er hier en daar een wenk van. Maar dit zijn zaken, die reeds een paar eeuwen zijn geleden; en vermits de geschiedenis van onzen

tijd de handelwijze der vaderen in dezen bitter genoeg heeft gehekeld, willen wij dit liefst met stilzwijgen voorbijgaan en liever kortelijk onderzoeken, of *onze* wijze van handelen ons wel vrijheid geeft, om op die van 't voorgeslacht zoo laag te vallen.

Het is waar, de O. I. kompagnie heeft het Christendom gebruikt, ter bereiking van politieke bedoelingen, heeft zich tot dat einde soms bediend van middelen, die geenszins strooken met den geest des Evangelies. Maar men zou der waarheid te kort doen, wanneer men wilde beweren, dat men met al deze zoogenoemde bekeeringen niets dan stoffelijke voordeelen had beoogd. Vier of zes predikanten toch waren er meestal werkzaam, om deze gedoopte heidenen te leeren, te vormen, en hun de begrippen des Christendoms in te prenten. Leerredenen werden opgesteld, de Catechismus in verschillende vormen verstaanbaar gemaakt, en eindelijk eene geheele bijbelvertaling geleverd, met zoo veel geleerdheid, zoo veel naauwgezetheid, dat ze steeds als een meesterstuk onder werken van dien aard eenen rang zal blijven bekleeden. Wanneer men in latere jaren het te moeijelijk en te kostbaar vond, om op den ingeslagen weg voort te gaan, — wanneer men, naarmate de specerijen minder voordeel aanbragten, zich ook minder aan de godsdienst en christelijke vorming der volken liet gelegen liggen, die ons in het bezit dier specerijen stelden, dan is het toch den Amboinees, nadat wij hem zijne zelfstandigheid hadden ontnomen, niet te wijten, dat hij hoe langer zoo dieper zonk, — dat hij met zijn beneveld verstand zich niet boven de absurde begrippen van het domste bijgeloof konde verheffen, — dat zijn Christendom bestond in niet veel meer dan den uiterlijken vorm, in het aanleeren van een dor leerstelsel van dogmata, in het zingen van psalmen, die men niet begreep, en eindelijk in het aanhooren van leerredenen, waarbij een onkundige schoolmeester de plaats van voorlezer bekleedde.

Het zij mij geoorloofd, hier eene zinsnede over te nemen uit het verslag mijner reis, in Februarij jl. door mij gedaan; dáár luidt het ten aanzien van dit onderwerp aldus: »In Nederland, gelijk ook elders in Europa, heeft men in elk dorp, al zijn er ook naauwelijks 30 of 40 huisgezinnen, éénen leeraar, enkel voor dit dorp. Op het eiland Amboina vindt men thans 28 Christendorpen, waaronder sommige van 800 tot 1000 zielen. Eenige weinige liggen nabij elkander en zijn gemakkelijk te bereiken; andere daarentegen op aanzienlijke afstanden, en niet dan langs de moeijelijkste wegen of slechts over zee te genaken. Men zegt, dat er van wege het gouvernement voor Amboina en onderhoorigheden *vier* predikanten zijn bestemd. Op dit oogenblik is er slechts één, die zijne handen meer dan vol heeft aan de Nederduitsche en Maleische gemeenten op de hoofdplaats alléén. En ik meen reden te hebben te gelooven, dat het wel een vrome wensch zal blijven, dat het getal predikanten te Amboina voltallig worde en blijve (1). Wanneer nu alles wel gaat,

---

(1) De schrijver heeft dit zeer juist ingezien. Nog altoos blijft het onder de vrome wenschen. Op dit oogenblik zijn er, zoo wij ons niet vergissen, slechts twee predikanten. REDAKTIE.

worden de inlandsche gemeenten eenmaal 's jaars door eenen predikant bezocht. Ruim elf jaren ben ik thans te Amboina, en slechts twee maal zijn die bezoekreizen, naar mijn beste weten, door predikanten gedaan, en dat heeft dan nog slechts betrekking op Leijtimor, niet op Hitoe, de andere helft van het eiland. Gelukkig dus, dat men van tijd tot tijd over eenige zendelingen heeft kunnen beschikken, anders zoude het er al zeer treurig hebben uitgezien. Zelden langer dan twee dagen houdt de predikant zich in eene negorij op, en gedurende dien tijd moet dan alles worden afgedaan. Men houdt schoolexamen, neemt de door den schoolmeester gevormde katechisanten tot lidmaten aan, doopt, trouwt (hetwelk onder de inboorlingen nog kerkelijk is), houdt voorbereiding voor de viering van het H. Avondmaal, viert eindelijk het Avondmaal en eindigt met de nabetrachting. Nu gaat men den volgenden dag naar eene volgende negorij, en begint van voren af aan. Het is dan al zeer wel, wanneer de zendeling of leeraar, in den tijd van drie of vier maanden, al de negorijen, die tot den kreits van den kerkeraad te Amboina behooren, onder reizen en trekken rondkomt. Daarbij heeft men dan nog het genoegen in ellendige vaartuigjes dikwerf zeer ongemakkelijke zeeën te moeten passeren, vooral langs de kust van Ceram, Boano, Manipa, enz. Zoo is dan ook de Christengemeente te Boano slechts ééns door wijlen den zendeling-leeraar KEYZER bezocht, sedert het laatste twaalftal jaren, en dus bijna uitsluitend aan de zorg van haren inlandschen onderwijzer overgelaten. In 1846 is deze gemeente nog eens kerkelijk bezocht door den zendeling JELLESMA.

Vergelijk nu eens met dit alles de middelen, die eene dorpsgemeente in het vaderland heeft ter harer opbouwing, bevordering van christelijke kennis en stichting, en dan vraag ik, of wij wel vrijheid hebben, om ons zoo zeer over de weinige vorderingen en schaarsche vruchten van den arbeid van zendelingen en predikanten te beklagen? Is het niet alsof men wil maaijen, waar weinig of niets gezaaid is, en komen de klagten over de verregaande domheid, bijgeloof en zedeloosheid niet ten laatste terug op hen, die er het meest over geschreeuwd, ja geschimpt hebben?

In de eerste plaats dus schrijf ik het vele gebrekkige onzer inlandsche Christengemeenten toe aan de weinige kennis van het Christendom zelf. Ik houd mij overtuigd, dat onder onze bergbewoners waarlijk goede gemeenten zouden kunnen worden gevormd, wanneer er slechts de noodige zorg aan wierd besteed. Men verwachte dit onder den tegenwoordigen staat van zaken echter nimmer van *de meesters alléén*. Die ongelukkige menschen staan in zulke afhankelijke betrekking tot den regent, worden zoo ellendig bezoldigd, vinden zoo weinig ondersteuning, dat er niets degelijks van hen *alleen*, maar *zeer veel* onder de leiding en bescherming van weldenkende, belangstellende leeraren of zendelingen te verwachten is. Men plaatse b. v. in de negorij Kilang eenen zendeling, geve aan diens zorg de negen Christennegorijen van Leijtimor over, drage hem op elk dezer negorijen drie of vier maal 's jaars te bezoeken; hij vertoeve dan in elk dezer negorijen 10 of 12 dagen; hij leide den onderwijzer bij het schoolonderwijs, houde zich vooral met de ka-

techisanten bezig, bevordere de bijbellezingen op bepaalde tijden met de geheele gemeente. Kortom, hij leere zijne gemeenten kennen, en handele overeenkomstig elks behoefte; — dan voorzeker houd ik mij overtuigd, dat deze gemeenten onder de verdere leiding van eenen bekwamen onderwijzer zeer spoedig belangrijke vorderingen zullen maken.

Gedurende zijn verblijf behoeft de zendeling der gemeente niet tot last te zijn. Hij kan gevoegelijk bij den meester in huis wonen, en gedurende zijn verblijf aan dezen eene bepaalde schadeloosstelling voor kost en inwoning verschaffen, waartoe men den zendeling gemakkelijk in staat kan stellen.

En op wat wijze kan nu het best voor de geestelijke en stoffelijke belangen van den Amboinees worden gezorgd, in zoo verre namelijk als:

a. de Europesche geestelijkheid hieraan iets kan toebrengen, en

b. in verband tot de middelen, waarover men op dezen oogenblik kan beschikken?

Bij koninklijk besluit zijn voor deze eilanden bestemd *vier* predikanten. Van dezen moeten minstens voor de beide gemeenten *twee* op de hoofdplaats hun verblijf houden, en blijven dus slechts *twee* over voor de 60 of 70 verspreide gemeenten op dit en de naburige eilanden. Neemt men daarbij nu in aanmerking, dat vele dezer negorijen op aanmerkelijke afstanden van elkander zijn gelegen, die veelal niet dan langs de moeijelijkste wegen of over zee zijn te bereiken, de gebrekkige en kostbare middelen van transport, het onaangename en niet zelden het gevaarlijke dezer reizen, het min aangename verblijf in de negorijen zelven, dan mag men met regt vragen, of dit anders zoo weldadig besluit wel met mogelijkheid in het zoo lang gekende en betreurde gebrek zal voorzien. Gesteld ook dat beide deze predikanten al de bedoelde negorijen 's jaars éénmaal kunnen bezoeken, waarmede minstens voor ieder hunner drie of vier maanden gemoeid zijn, dan heeft elke negorij *één* kerkelijk bezoek van twee of drie dagen tweemaal 's jaars. Al ware het nu ook, dat deze reizen geregeld mogten plaats hebben; wat beteekent dit dan nog, wanneer men iets meer wil dan bloote vormen in stand houden? Edoch wanneer men gelieft te bedenken, dat sedert het overlijden van den heer KAM in 1833 (dus gedurende 12 of 13 jaren) deze reizen nog door geen predikant geregeld zijn gedaan, ja het eiland Ambon zelf nog in dat voorregt niet heeft mogen deelen, wegens de veelvuldig plaats gehad hebbende sterfgevallen en ziekten der predikanten, dan kan men zich bezwaarlijk voorstellen, dat zulks ooit, gelijk de zaken thans staan, geregeld zal geschieden.

Men neme daarbij voorts in aanmerking, of men het in Indië wel van eenen predikant behoorde te vergen, om zoodanige reizen, vele jaren lang, met ijver en belangstelling te doen, en om zich in eene maatschappelijke positie te plaatsen, die met zijne uitzigten en tijdelijke belangen weinig strookt, en waarop hij nimmer had gerekend? Immers, wanneer men al het moeijelijke, vervelende en onaangename van zoodanige positie kent, dan kan men zulks bezwaarlijk gelooven, gesteld ook, dat de ondervinding der laatste *dertien* jaren ons geen regt gaf, om dezen twijfel te voeden. Ware het om twee of drie

opoffering- en moeitevolle jaren te doen, dan ja, dan was het *misschien* mogelijk. Doch iedereen gevoelt hoe oneigenaardig, hoe weinig doeltreffend het zoude zijn, om zoodanige leeraren, — juist wanneer ze hunne gemeenten begonnen te leeren kennen, zich met hare taal, zeden, gewoonten, deugden en ondeugden door ondervinding hadden bekend gemaakt, en daardoor met eenige vrucht konden werkzaam zijn, — door anderen te doen vervangen.

En wanneer deze mijne bewering waarheid is, op wat grond vleit men zich dan van jaar tot jaar en maakt elkander diets, dat het met het Christendom in deze landen beter zal worden?! . . . Waarlijk het is nutteloos, dat men zich zelven en anderen nog langer met ijdele en ongegronde hoop te dezen aanzien misleide Verouderde en ingekankerde gebreken, waarmede onze Christengemeenten bijna zonder uitzondering behebt zijn, laten zich met geene vrome wenschen uitroeijen en bedwingen.

Vraagt men nu: wat er dan met dezelfde middelen voor 't oogenblik kan gedaan worden, om op betere resultaten te hopen? — dan zoude mijne meening hierop nederkomen. Van de *vier* predikanten, bij koninklijk besluit voor deze eilanden bestemd, behoudt men een' enkelen voor de Nederduitsche gemeente op de hoofdplaats. De drie overigen worden ingetrokken en het montant der traktementen, reisgelden, enz. wordt gestort in de kas van het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Stel nu, dat dit montant bedroeg *f* 1200 's maands. Voor deze som verbindt zich het genootschap om niet *drie* maar *acht* tot *negen* zendelingen te onderhouden, wanneer het genootschap zich met hunne opleiding en uitrusting zoude willen blijven belasten, waaraan ik niet twijfel. Van deze negen zendelingen nu wordt de begaafdste aan den predikant te Ambon toegevoegd voor de Maleische gemeente. De acht overigen worden aldus verdeeld:

Voor de binnenkust van Ceram	2.
» Saparoea (*)	1.
» Haroekoe	1.
» Noessalaut	1.
» Amboina	3.

Gesteld nu, dat het zendelinggenootschap den post op Wahaaij blijft kontinueren, dan kan de zendeling aldaar gevoegelijk Boano, Boeroe en Manipa voor zijne rekening nemen, — en zoo waren dan al onze gemeenten zoo tamelijk voorzien, en de zendeling was in staat om ze onder zijne gedurige zorgen te houden. Dan ook had men de overtuiging, dat de onderwijzers zich van hunnen pligt kwijten, dat alles met orde geschiedt, en de ergernissen geweerd worden. Een verstandig zendeling zoude daarenboven de geschiktste persoon zijn, om nijverheid door woord en daad aan te moedigen, vooral wanneer het gouvernement iets daadzakelijks wenschte ingevoerd en doorgezet te hebben. Dat daarenboven de zendeling voor inlandsche ge-

(*) Dit is voor de twaalf gemeenten te Saparoea nog te weinig, doch het is niet onwaarschijnlijk, dat het zendelinggenootschap wel een of meer zendelingen voor zijne rekening zoude willen voegen bij die van 't gouvernement.

meenten beter geschikt is, dan de predikant is onbetwistbaar. Immers de eerste heeft er zich voor aangegord, om onder de eenvoudigste menschen, met opoffering zijner rust en van zijn gemak, gedurende eene reeks van jaren, ja voor zijn geheele leven, het Evangelie te verkondigen. De moeijelijkheden en bezwaren, aan zijne roeping verbonden, zijn hem gedurende zijne opleiding voorgehouden; hij is er op voorbereid. *Moet* het zijn, hij doet vrijwillig afstand van het groote genot eener beschaafde verkeering, en *kan* en *moet* het derhalve in de eenzame negorij uithouden, hoe eentoonig en vervelend dit dan ook op den duur moge zijn. Kan men dit alles billijkerwijze van eenen predikant verwachten? Was hij er op voorbereid? Neen, zeker niet. Gedurende zijne geheele studie stelde hij zich gemeenten voor, zoo als men die in 't vaderland kent, en geenszins negorijen, gelijk ze hier te lande zijn. Wordt het daarenboven de predikanten voor O. Indië tot pligt gemaakt, om gedurende eenige jaren in inlandsche gemeenten werkzaam te zijn, dan behoorde men te bedenken, dat men het belang van gemeente en leeraar daarbij uit het oog verliest; 't belang der gemeente, omdat zij weinig heeft aan eenen predikant, die de landstaal niet dan gebrekkig spreekt, met zeden en gewoonten niet bekend is, — 't belang des leeraars, omdat hij de beste jaren voor zijne eigene oefening voor den kansel daardoor verliest. Een jong predikant, die zijne eerste drie tot vijf dienstjaren in eene maleische gemeente doorbrengt, waar hij gedurende zijn dienstwerk niets dan maleisch hoort, denkt en spreekt, wordt daardoor al ligt minder geschikt voor een meer beschaafd auditorium. Meer dan eens heb ik dit onderwerp op deze wijze met predikanten zelven besproken, doch alle der zake kundigen zijn het daaromtrent volkomen eens.

Door de oprigting van een instituut ter opleiding van inlandsche onderwijzers, voor rekening van het Nederlandsche zendelinggenootschap, is in een ongemeen groot gebrek voorzien. Wat de inlandsche schoolmeesters waren en deels nog zijn is te zeer bekend, dan dat ik er nog over zoude behoeven uit te wijden. Dan niettemin wij in dit opzigt eenen aanmerkelijken stap zijn voorwaarts gegaan, zoude het verkeerd zijn van dezen maa'regel alléén veel heils te verwachten. Wat toch vermag de beste onderwijzer hier te lande, zoolang de negorij's hoofden grootendeels menschen zijn, die de pogingen der onderwijzers niet bevorderen maar tegenwerken. Noch van het tegenwoordige, noch van het toekomende geslacht is onder den tegenwoordigen staat van zaken iets te hopen. Moest ik eenen voorslag doen ter verbetering, dan zoude die hierop nederkomen:

a. Men verwezenlijke mijn voorstel ten aanzien van predikanten en zendelingen.

b. Men belaste die zendelingen met het burgerlijk gezag van drie, vier of meer negorijen. Konde het gouvernement hiertoe besluiten, dan ware het eiland voor altijd gewonnen. Onder de zorgvuldige opleiding, die de Nederl. zendelingen thans te Rotterdam genieten, kon men gerustelijk iederen post aan hen toevertrouwen. Men zij niet bang voor de ten onregte gevreesde dweepzucht der zendelingen; men neme eene proef en oordeele. Ook is het

van belang op te merken, dat thans de gehate inlandsche regenten hunnen onderhoorigen tot last verstrekken, omdat deze hen moeten onderhouden, en niet zelden verdrukt en gekneveld worden. Zendelingen daarentegen zijn bezoldigde personen, die niets zouden bedoelen dan het zedelijk en ligchamelijk heil hunner ondergeschikten. Wilde men aanvoeren, dat deze regeling van zaken tot zekere suprematie zoude leiden, wat nood dan nog al ware dit ook, zonder juist bedoeld te zijn, het geval. Ja, het zoude niet moeijelijk zijn, om op degelijke gronden te bewijzen, dat iets van dien aard onder den tegenwoordigen staat van zaken heilzaam en wenschelijk zoude kunnen zijn.

c. Mag men dat niet, dan trekke men de kleine regentsposten langzamerhand in, en stelle meerdere negorijen onder het toezigt van eenen enkelen. Met de intrekking van elken regentspost heeft men eenen onderdrukker en bloedzuiger der bevolking minder. Van de weinigen, die men na eenige jaren zal hebben overgehouden, kan men verlangen eene goede opvoeding en goed gedrag. Dit strijdt niet tegen eene gezonde staatkunde; immers op een' man, wiens aanzien met dat van 't gouvernement staat en valt, kan men *rekenen*, hetgeen thans het geval niet is.

d. De scholen en schoolmeesters komen onder een meer naauwlettend toezigt, wanneer voorstel *letter a* in werking komt; dit is volstrekt noodzakelijk.

e. Men vermeerdere de traktementen der schoolmeesters, al ware het slechts met 2 of 3 gulden 's maands.

Dus een omloopend schoolmeester			komt van	*vier*	op *zes*	gulden.
Een	meester	4de klasse	»	*zes*	» *acht*	»
»	»	3de »	»	*acht*	» *tien*	»
»	»	2de »	»	*tien*	» *twaalf*	»
»	»	1ste »	»	*twaalf*	» *veertien*	»

En ingeval van hooge goedkeuring brenge men dat des laatsten op *vijftien*. Dan nog zijn de traktementen der meesters gansch niet hoog; doch men geve slechts eene kleine verbetering voor 't moment, dan zullen er later wel middelen kunnen worden gevonden, om het lot der meesters te verbeteren, en de voorschotten van het gouvernement weder goed te maken.

f. Men verandere den schooltijd voor de inlandsche jeugd der 1ste en 2de klasse van 8 tot 11 uur des morgens.

De kleinere kinderen komen des middags terug, onder toezigt van den toewah agama, opdat deze kinderen niet rondloopen, allerlei ondeugden leeren en aan ledigloopen gewennen.

g. Men wijze iedere school een doeson midras (*) aan, niet te ver verwijderd van de negorij; naar derwaarts begeve zich de onderwijzer iederen namiddag (behalve Donderdag en Zaturdag, omdat er dan katechisatie, enz. is), met zijne grootere schooljongens, ten einde er nooten-muskaat, nagelen of kakäo (naar de gesteldheid van den grond), aan te planten. Ieder

---

(*) Zoodanige *doeson* zou zeer gemakkelijk te vinden zijn uit de zoogenoemde *doeson linjap* bij bijna elke negorij voorhanden.

schooljongen plante en onderhoude b.v. twintig boomen. Stel nu maar eene middelbare negorij, waar men 20 jongens vindt tot zoodanigen arbeid geschikt, dan heeft men het eerste jaar reeds 400 boompjes, welke aanplanting dan jaarlijks naar eenen zekeren maatstaf kan uitgebreid worden, en zoodra de boomen vruchtdragend worden, is er eene definitieve verdeeling van den arbeid te maken, naar mate de billijkheid en de ondervinding zullen voorschrijven. Een zeker deel der opbrengst is dan voor den meester, die de vruchten in natura erlangt, of ze worden voor gemeene rekening ingezameld, verkocht en de opbrengst derzelve in de kas der sub-kommissie gestort, die ze later naar billijkheid verdeelt.

De opbrengst van het overige behoort aan de school, hetzij voor opbouw, onderhoud, schoolbehoeften, behoorlijke kleeding voor de kinderen enz., terwijl het gouvernements wettig aandeel zou bestaan in de gewone uitgaande regten op deze artikelen te heffen. Men zegge niet, dat dan de tegenwoordige schooljeugd grootendeels zou moeten werken voor die van latere jaren, omdat b.v. de nagel- en notenboom 7 tot 10 jaar staat, alvorens tot eenige noemenswaardige produktie te komen. Over 10 of 15 jaren zijn de tegenwoordige schoolkinderen mannen en vaders geworden, en al trekken zij zelven nu al geene voordeelen van hunnen arbeid, dan toch hebben ze gewerkt voor hunne kinderen, hetgeen op hetzelfde neerkomt, — en wanneer de meesters nu eenige verhooging krijgen, zullen die ook al te vreden zijn.

Dat er tegen dit mijn voorstel ook wel weêr bezwaren kunnen geopperd worden, weet ik zeer wel, doch door alle bezwaren en moeijelijkheden breed uit te meten, wordt er ten langen laatste niets gedaan, en de ongelukkige staat van zaken wordt bestendigd of neemt zelfs meer en meer toe. Niet door het opperen van vele moeijelijkheden, maar door inspanning en volharding gelangt men met geringe middelen tot goede resultaten.

Ware aan de zijde-fabrikatie niet zoo veel minucieuse arbeid verknocht, en haar uitslag nog zoo onzeker, dan zoude ik die in plaats van noten en nagelen hebben aangeraden, gelijk de heer DE SERIÈRE in verband met ons instituut daartoe een plan had beraamd.

Het groote nut hetwelk de verwezenlijking van dit mijn voorstel zoude ten gevolge hebben, is zoo in het oog loopend, dat het niet noodig is dit alsnog uit elkander te zetten.

De noodzakelijkheid van het zenden van een gezantschap naar China.

De voornaamste mogendheden van Europa geven van hunne belangstelling in de aangelegenheden van China, door herhaalde zendingen, het ondubbelzinnigste bewijs. Maar al te zeer wordt door haar ingezien, dat hier niet alleen kommerciële, maar ook gewigtige staatkundige vraagstukken eene toekomstige en niet ver verwijderde oplossing verbeiden. Engeland, Frankrijk, Amerika en Zweden laten zich vertegenwoordigen door kommissarissen en gevolmagtigden, wier attributen uitsluitend van staatkundigen aard zijn, en afgescheiden van die hunner konsuls of handels-agenten, terwijl de regten door behoorlijke traktaten zijn verzekerd.

Maar de belangen van Nederland zijn ook in China in de laatste jaren geheel en al verwaarloosd. Ons aanzien, in vroeger eeuwen zoo groot in het Hemelsche rijk, is er thans geheel gedaald en verloren. Die minachting, waarmede wij er worden bejegend, moet echter minder aan personen dan aan de zaken geweten worden. 't Is waar, toen, na den laatsten oorlog, het konsulaat op last van het opperbestuur in Nederland weder werd hersteld, was het bijna onmogelijk, om de juiste stelling te bepalen, welke door onzen agent moest worden ingenomen en zijne positie te traceren. Deze omstandigheid was dan ook misschien van eenigen invloed, om den vorigen konsul, na den vrede, in deze funktiën op den ouden voet te herstellen, in afwachting dat meerdere kennis van den toestand van China de mogelijkheid zou verschaffen, om onze betrekkingen met dat rijk nader te regelen.

Thans echter is ons door de mogendheden, die na Engeland met China hebben onderhandeld, als van zelf de weg aangewezen dien wij moeten inslaan, om niet achterlijk te blijven, om ons op denzelfden lijn te plaatsen, ten einde als eene geëerbiedigde mogendheid op te treden, en niet meer, in het oog der Chinezen, »de barbaren" te blijven die wij vóór 1839 waren.

Dit doel kan alleen worden bereikt door een gezantschap, hetzij uit Nederland of Indië. Het zou een traktaat moeten trachten te sluiten, waarbij dezelfde voorwaarden, als Amerika, Frankrijk en Engeland reeds bedongen hebben; werden verkregen; terwijl voor eenigen onzer invoer-artikelen eenige koncessiën kunnen worden verworven

Onze handel bedraagt thans een millioen Spaansche matten aan invoer en even zoo veel aan uitvoer, terwijl thans reeds tot 17 schepen in China komen. De Hollandsche polemiten zijn tegenwoordig met een onbillijk inkomend regt bezwaard, dat ongeëvenredigd is aan het regt op die, welke door andere

natiën worden ingevoerd. Zij zijn echter meer gewild, als van eene betere hoedanigheid, en, bij eene vermindering van het regt, zou aan dien tak van industrie in Nederland eene aanzienlijke uitbreiding kunnen worden gegeven. Thans zijn de polemiten belast met 2 doll. 10 sh. per stuk, terwijl in billijkheid daarvan niet meer dan 1 doll. 25 sh. zou moeten worden betaald. Dit artikel is hoogst belangrijk, omdat het de algemeene kleederdragt der Chinezen uitmaakt. En 't neemt dan ook de voornaamste plaats in van den handel, dien wij met China voeren. Als men bedenkt, dat onze handel nu reeds, in weerwil der minder gunstige omstandigheden van ons, in vergelijking van andere volkeren, in China vrij aanzienlijk is, dan zal men daaruit kunnen opmaken, voor welk eene ontwikkeling hij vatbaar is. In 1847 bedroeg de invoer onder Nederlandsche vlag eene waarde van 1,270,409 doll. of *f* 3,239,542, en de uitvoer eene waarde van 740,170 doll. of *f* 1,787,433.

De Amerikanen, ofschoon niet deelende in de winsten welke de opiumhandel aan de Engelschen verschaft, zien hunnen handel aanzienlijk vermeerderen, en ongetwijfeld is de behoorlijke vertegenwoordiging door eenen kommissaris, buiten de konsuls, aan die vermeerdering niet vreemd geweest.

Eene goede representatie zou, ook in het oog der Nederlandsche handelaren welke China bezoeken, onzen invloed doen rijzen. Hieraan heeft het echter tot dusverre ontbroken. Een paar jaar geleden werd de toenmalige Nederlandsche konsul vervangen door den heer R. BROWN, sekretaris der faktorij van de Nederlandsche handelmaatschappij. In China aangekomen nam hij zijn ontslag uit de betrekking, waarin hij nog bij voortduring tot de handelmaatschappij zich bevond, en associeerde zich in een Amerikaansch huis; zoodat wij thans het zonderling verschijnsel ontwaren, dat de Nederlandsche konsul of agent, de eenige persoon die de belangen van het Nederlandsche gouvernement en de Nederlandsche natie in China behartigt, deelgenoot is in eene Amerikaansche firma. Is het te verwonderen, dat verscheiden kooplieden in het vaderland aan de onzekerheid van onze verhouding tot China hunnen tegenzin hebben geweten, om zich in handelsondernemingen met dat rijk in te laten?

De andere konsulaire agenten in China oefenen eene zekere regtsmagt uit over hunne landgenooten. Het regt hiertoe is hun door de traktaten gegeven. Doch volgens de beginselen van het volkenregt zijn onze landgenooten voor de Chinesche regtbank justiciabel.

De belangstelling der Chinezen in hunne betrekkingen met vreemdelingen, maakt hen volledig bekend met de verhouding van alle die vreemdelingen tot het Chinesche bestuur. Geen Chinees in Canton, die niet de eene of andere Europesche taal spreekt. Maar de Hollanders staan daarbij geheel op den achtergrond. »De Hollanders hebben geen traktaat met ons, zij hebben hier niets te zeggen," zoo heet het thans onder de Chinezen.

Eene omstandigheid, die in Canton en Honkong stof heeft gegeven tot vele gesprekken, is de verkoop van Bangka-tin, nu een jaar of vier geleden. Wij zullen hier niet treden in eene uitvoerige beoordeeling van dezen maatregel op zich zelf beschouwd, maar wij zullen alleen doen opmerken, *dat dit tin*

door de Nederlandsche handelmaatschappij geconsigneerd was aan het Amerikaansche handelshuis OLIPHANT EN CO. Mag men hierbij zijne verwondering niet te kennen geven, dat deze verkoop niet is geschied door tusschenkomst van Hollandsche kooplieden, alzoo toch beweerd wordt, dat de Nederlandsche handelmaatschappij speciaal ten doel heeft de bevoordeeling van den nationalen handel? 't Is waar, zij is slechts eene naamlooze vennootschap, die, voor hare konsignatiën aansprakelijk zijnde, niemand verantwoording schuldig is voor de keuze harer agenten. Maar zij moest dan ook geen aanspraak maken op den eeretitel van den Nederlandschen handel te bevorderen.

Nu een maand of vier geleden is Z. M. fregat *de Rhijn* van Batavia vertrokken, om, onder meer havens, ook die van Canton te bezoeken. De tegenwoordige konsul of kommissionaire agent, van wien wij zoo even spraken, heeft het gouvernement om een groot oorlogschip gevraagd, ten einde, door middel van dat oorlogschip, de vermindering van regten op Hollandsche polemiten te verkrijgen. Toen dit plan bekend werd, rigtte een Nederlandsch burger te Batavia, die nog uitstaande zaken in China te vereffenen had, zich tot den gouverneur-generaal, met het verzoek, dat, bij de op handen zijnde expeditie, ook zijne belangen mogten behartigd worden. Hij vermeende, dat dit eene schoone gelegenheid was, om voldoening te eischen voor het onregt eenen Nederlander aangedaan en om hetgeen hem regtmatig toekwam te reklameren. Maar hij ontving tot antwoord, dat *de Rhijn* slechts naar Canton ging, om de vlag te vertoonen.

Naar het ons voorkomt, is het zenden van een fregat alleen om de vlag te toonen, niet het middel, om onze belangen in China te bevorderen. Wij betwijfelen, of de kommissionaire agent op die wijze zijn doel zal bereiken, en de regten op de Hollandsche polemiten, met die op anderen gelijk gesteld zal verkrijgen. Mogten wij bevoegd geacht worden, om eenig gevoelen te uiten omtrent de wijze, waarop onze politieke en kommerciële belangen, in onze verhouding tot het Chinesche bestuur, kunnen worden bevorderd, dan zouden wij als hoofdpunten vaststellen:

1. De zending van eenen gezant of kommissaris, ten einde het genot te verkrijgen van dezelfde regten, die andere natiën zich hebben verworven.

Immers kan de stipulatie van het Engelsch traktaat, waarbij voor vreemden gelijke regten worden bedongen, nimmer door ons worden aangevoerd in kwestiën met het Chinesche gouvernement, alzoo, naar de beginselen van het volkenregt, geen onafhankelijke staat zich kan beroepen op overeenkomsten, gesloten tusschen derden, noch de uitvoering daarvan in zijn belang kan vorderen, zonder daardoor zijne afhankelijkheid te erkennen van een der beide kontrakterende partijen.

2. De benoeming van eenen politieken agent, hetzij onder den titel van kommissaris of van konsul-generaal.

Dezen agent zou de bevoegdheid moeten worden ontzegd, om handel te drijven, en hij zou daarvoor kunnen worden schadeloos gesteld door eene verhooging van het tegenwoordig traktement van den konsul.

3. De toekenning aan dien agent der bevoegdheid tot de uitoefening eener zekere magt, en het opleggen van poenaliteiten, even als aan andere vreemde agenten door hunne gouvernementen is verleend.

4. De afstand van een stuk grond voor den opbouw eener faktorij, zoo als altijd door de Nederlandsche konsuls is bezeten.

5. Het vaststellen van eene uitvoerige instruktie voor den politieken agent, waarbij zijne bevoegheid en verpligtingen naauwkeurig worden omschreven, en hem de gedragslijn wordt voorgeschreven, dien hij, zoowel in vrede als in geval van oorlog, zal hebben te volgen.

Hierdoor zullen, in geval van nieuwe verwikkelingen of eenen nieuwen oorlog, de klagten worden voorgekomen, waartoe in Nederland de Chinesche aangelegenheden gedurende den laatsten Anglo-Chineschen oorlog hebben aanleiding gegeven.

Bedriegen wij ons niet, dan moet deze nieuwe verhouding op onzen handel niet zonder goeden invloed zijn, en de geringe vermeerdering van kosten, die zij medebrengt, ruimschoots worden vergoed door aanwakkering van onzen handel tusschen Nederland, Nederlandsch-Indië en China.

Er is nog eene overweging, die voor eene zending naar China pleit, en welligt niet de minst gewigtige is. Onze laatste verwikkelingen en onderhandelingen met Engeland ten aanzien van Borneo hebben de aandacht van de staatkundige wereld, zoowel in als buiten Nederland, in geene geringe mate opgewekt. Hetzij ten regte of ten onregte, zeker is het althans, dat, zoo bij de Nederlanders als bij vreemden, het Londensche traktaat vroeger is beschouwd en uitgelegd als een zekere waarborg voor Nederland, dat het uitsluitend gezag zou kunnen voeren in den Indischen Archipel. Het gebeurde met Borneo heeft dit denkbeeld doen verdwijnen. Maar al te veel wordt daarin het voorspel gezien van meerdere aanmatigingen van de zijde van Engeland. Men kan het zich niet ontveinzen, dat ons staatkundig aanzien daardoor niet heeft gewonnen. Geen staatkundig geschrift is in dien tijd in Europa uitgekomen, dat niet Borneo tot een onderwerp heeft gemaakt van vele uiteenloopende en soms tegenstrijdige beschouwingen. De staatkunde van Nederland is ook door vreemden soms met te meer hevigheid gegispt, naarmate de ijverzucht tegen Engeland in het spel kwam. Door eene plegtige zending naar China een bewijs te geven van politiek leven en van levendige belangstelling in onze Oostersche aangelegenheden, kan gewis op onze binnen- en buitenlandsche betrekkingen niet zonder goede en belangrijke uitwerking zijn, en moet het aanzien der regering, zoowel bij vreemden als in de oogen van hare eigen medeburgers, aanzienlijk doen rijzen. Bij een traktaat met het Hemelsche rijk kan Nederland bovendien, even als de andere mogendheden, nieuwe regten verkrijgen, zonder daarvoor iets te moeten afstaan.

En als wij nu bovendien het oog vestigen op de nieuwe beginselen van vrijheid van handel, die in de onlangs uitgevaardigde scheepvaartwetten zijn gehuldigd; als wij bedenken, dat voortaan geene privilegiën, geene bescher-

ming, maar alleen de ondernemingsgeest der natie en de kracht en voortvarendheid der regering, welvaart en rijkdom aan Nederland kunnen aanbrengen, — inderdaad dan is het dringend noodzakelijk geene bron, hoe gering ook, ongeopend te laten. En de handel met China was van oudsher eene rijke bron, waaruit aanzienlijke schatten naar onze koopsteden vloeiden. Hij kan dat op nieuw worden. Hij kan aan onze fabrijken belangrijke debouchés verschaffen, iets waaraan ze groote behoefte hebben. 't Is om deze reden, dat wij de aandacht der regering en van onze landgenooten op deze gewigtige aangelegenheid hebben gevestigd.

En om nu eindelijk nog meer aan te dringen op de zending van een gezantschap en de benoeming van eenen politieken agent, zullen wij nog eenige punten opgeven, die noodzakelijk geregeld moeten worden, ook in 't belang onzer nationale eer.

1. De grond, waar vroeger de Hollandsche faktorij stond, is gouvernements eigendom. Moge het gouvernement ook den eigendomsbrief niet bezitten, zijne handelingen in 1824 bewijzen, dat het zich zelven als eigenaar beschouwde en de Chinezen zich toen ook daartegen niet verzetten. Immers, nadat in 1822 de geheele faktorij was afgebrand, behield het gouvernement slechts $\frac{1}{3}$ van den grond voor zich, en bouwde daar eene nieuwe faktorij; maar het overige $\frac{2}{3}$ gedeelte gaf het aan den toenmaligen konsul in vollen eigendom. Behoort nu de grond, waar de Hollandsche faktorij stond, dat $\frac{1}{3}$ gedeelte namelijk, niet van het Chinesche gouvernement teruggeëischt te worden?

2. Behalve de polemiten, zijn ook andere Nederlandsche goederen aan hooger inkomende regten in China onderhevig, dan die van andere natiën. Moet het gouvernement niet trachten ze gelijk gesteld te zien?

3. Er is in de laatste jaren door Chinezen in China menig onregt aan Nederlandsche burgers aangedaan, die daar nog onder gedrukt zijn. Behoort het gouvernement zich hunne belangen niet aan te trekken?

4. De heer VAUCHER, een Zwitser, wiens zaak, met goedkeuring van de Indische regering, door den toenmaligen Nederlandschen konsul is ter harte genomen, werd in China vermoord. Op den heer REIJNVAAN, een Nederlandsch burger, werd eene aanranding, met poging tot roof en moord, gepleegd. Behoort het gouvernement van het Chinesche gouvernement niet te eischen, dat die misdaden geregtelijk worden onderzocht en de moordenaars gestraft?

VARIA.

Met de meeste belangstelling hebben wij vernomen, dat in de maand Junij ll. door den gouverneur-generaal een besluit is uitgevaardigd, hetwelk voor de Javaansche bevolking in zijne gevolgen hoogst weldadig kan worden. Men weet, op welk eenen lagen trap de geneeskunde in het algemeen onder de inlandsche bevolking zich bevindt, en in 't bijzonder, hoe, door gebrek aan verloskundige hulp, zeer vele levens, zoo van moeders als kinderen, worden afgesneden, die bij eene goede behandeling, menschelijkerwijze gesproken, zouden gered zijn. Den tegenwoordigen chef van de geneeskundige dienst dr. W. BOSCH, wiens naam reeds zoo dikwijls in dit Tijdschrift is genoemd, om zijne onvermoeide pogingen tot verbetering van den toestand der bevolking te vermelden, is het ook nu weder gelukt, het gouvernement te bewegen tot eene proefneming, ten einde zoo mogelijk voor de toekomst de verloskunde onder de inlanders te bevorderen. Den heer ROCHUSSEN komt de eer toe van naar zijnen raad gehoord en alzoo iets goeds gesticht te hebben, 't welk zijn naam, ook na zijn vertrek, in zegening zal doen blijven. Hij heeft bepaald, dat eene proef zal genomen worden met de opleiding van inlandsche vrouwen in de praktische verloskunde. Tot dat einde zal, achter het militaire hospitaal te Batavia, een verloskundig gesticht worden opgerigt, waarvan de kosten op ruim *f* 8000 worden berekend, en waarvoor de noodige fondsen reeds zijn aangewezen. Het onderwijs zal worden gegeven door de tweede stads-vroedmeesteresse E. C. STAAL, geb. VERVLIET, onder genot eener toelage van *f* 100 's maands boven hare bezoldiging.

Wij voor ons hebben van de nuttige strekking en de goede resultaten dezer instelling de schoonste verwachtingen. Moge de zegen der Voorzienigheid er op rusten, en de goede bevolking, die aan onze leiding en bescherming is toevertrouwd, er vele vruchten van plukken. Wij hopen, dat wij dikwijls in de gelegenheid mogen zijn, dergelijke de regering vereerende berigten te kunnen mededeelen. Die mededeelingen en de toon, waarop wij daarover kunnen spreken, zijn ons veel aangenamer, dan te moeten laken en afkeuren.

DE REDAKTIE.

Met belangstelling en goedkeuring heb ik, in de vierde aflevering van het Tijdschrift voor N. Indië, blz. 296, eene beschouwing gelezen over de keuze, die toen gedaan moest worden van een opperhoofd van den Nederlandschen handel in Japan. Ook ik heb reeds jaren lang gewenscht, dat door de regering eene geheel andere wending en rigting aan onze Japansche betrekkingen was gegeven. Inderdaad, ik verklaar de reden niet te doorgronden, die het gouvernement beweegt, om den ouden sleur en lang betreden weg nog altoos te blijven volgen. Hoe is het toch mogelijk, dat de zending van één schip 's jaars naar Decima, de bejegening, die onze ambtenaren daar ondervinden, de vier-jaarlijksche hofreis naar Jedo (het zoogenoemde Japansche kompliment), — hoe is het mogelijk, dat al die vernederingen op den Japanner eene andere uitwerking zouden hebben, dan dat hij in den Hollander een geldzuchtig wezen ziet, 't welk, uit zucht naar het voordeel van een tonne gouds 's jaars voor de Indische kas, zich de ongehoordste ceremoniën en zelfs verbanning op een klein eiland laat welgevallen! Had de regering meer doorzigt en energie aan den dag gelegd, dan had zij zich reeds lang in Japan eenen politieken invloed weten te verschaffen, die het vreemden onmogelijk had gemaakt, om er voet aan wal te zetten zonder onze toestemming.

Toen nu eenige jaren geleden er sprake van was, om de *Palembang* naar Japan te zenden, heb ik den braven gouverneur-generaal MERKUS doen opmerken, dat het onraadzaam was Z. M. wimpel naar Nangasaki te zenden, maar wel naar de keizerlijke hoofdstad, met streng verbod aan elk der opvarenden aan boord, om eenigen handel hoe ook genaamd te drijven, en, onder geene benaming of voorwendsel van welken aard ook, geschenken aan te nemen. Die opmerking is mij zeer ten kwade geduid. Het is eene vaste gewoonte bij de regering alhier, om hooggeplaatste ambtenaren en ligchamen op het een of ander voorstel te hooren, niet deskundigen die door een langdurig verblijf en een naauwkeurig onderzoek kennis hebben verkregen. Zoo werd over de benoeming van eenen Nederlandschen konsul in China niet de handelstand te Batavia gehoord, maar de faktorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, die er dan ook in geslaagd is, om een van hare dienaren die betrekking te doen erlangen.

Ik juich de meening van dr. K. GUTZLAFF, in de 5de aflevering van het Tijdschrift voor N. I. blz. 385, volkomen toe: » dat wij nimmer eenige gunstige verandering in de Japansche aangelegenheden zullen verkrijgen, zoolang wij op de tot dus verre gevolgde wijze, door tusschenkomst van den gouverneur van Nangasaki, onderhandelen." Daarom gaf ik ook den raad, om de *Palembang* onmiddelijk naar Jedo te zenden. De Japansche ambtenaren te Nangasaki hebben er te veel geldelijk belang bij, dat onze handel alleen daar verblijve. Zij zullen zich wel wachten, ooit eenig voorstel van onze zijde tot verandering der zaken, naar Jedo op te zenden. 't Is hunne politiek, om ons op Decima in eenen vernederden toestand, omgeven van spionnen, buiten eenigen omgang met andere Japanners te houden. Hoe is het mogelijk, dat de regering, na 't geen er met China gebeurd is, en bij de dagelijks meer

openlijk aangewend wordende pogingen van Engelschen en Amerikanen, om met en op Japan te handelen, stille en nederige aanschouwer blijft, zich troostende met de valsche voorstelling: Zij zijn er nog niet! De Japanner is geen laffe Chinees!" Maar is de Japanner dan tegen eene Europesche of Amerikaansche zeemagt bestand? Is de wijze, waarop de Japanner geregeerd wordt, hem aangenaam? Smacht hij niet naar eene verbetering van zijn lot? Is hem China's toetreding tot den wereldhandel onbekend gebleven?

Nog is de tijd daar, dat Nederland zijn voorvaderlijken roem in Japan kan ophouden en handhaven. Dr. GÜTZLAFF heeft den weg aangewezen. Is de Nederlandsch-Indische regering, aangespoord door zijne mededeeling, geneigd veranderingen te brengen in onze verhouding tot Japan, dat zij dan spoedig handen aan het werk sla. Eene kommissie van deskundige, vaderlandlievende en met den handel bekende personen moet naar dat rijk gezonden worden, nieuwe betrekkingen aldaar aanknoopen onzer waardig, en een ruime en ongestoorde vaart op Japan bedingen. Zij moet zich onmiddellijk naar Jedo begeven, en eene behoorlijke zeemagt moet haar ontzag en kracht bijzetten. Maar dan moeten daartoe geene gunstelingen, maatschappij's dienaren of deze of gene, wien tot herstel van gezondheid een zeereisje is aangeraden, gebezigd worden — geene ooms of neven of aangehuwde betrekkingen van hoofdambtenaren — alleen kunde, bekwaamheid en braafheid, geene andere eigenschappen moeten in aanmerking komen.

BATAVIA, Julij 1850. *Een bestendige lezer.*

Met innige belangstelling en hartelijke vreugde, hebben wij het berigt ontvangen van de plegtige inwijding eener school te Pasoeroean, bestemd voor de opleiding van zonen van Javaansche ambtenaren. Eere den resident VARKEVISER, aan wiens ijver en leiding het is mogen gelukken, deze nuttige inrigting tot stand te brengen. Men weet, dat op dit oogenblik de heer PALMER VAN DEN BROEK aan de akademie te Delft zich voorbereidt, ten einde weldra naar Java te vertrekken, en daar aan 't hoofd geplaatst te worden van eene normaalschool voor Javaansche onderwijzers. Maar de resident VARKEVISSER heeft zoo lang niet willen wachten. Hij was te zeer doordrongen van de behoefte aan onderwijs, die de Javanen gevoelen, dan dat hij niet alles zou doen wat in zijn vermogen was, om al dadelijk in die behoefte eenigzins te voorzien. De Javaansche hoofden hebben zich gehaast, om uit eigen beweging belangrijke bijdragen te leveren, ten einde de inrigting tot stand te brengen. En naauwelijks was de school geopend, of ze zonden hunne kinderen derwaarts, zoodat zij onmiddellijk met 87 leerlingen bevolkt was. Men kan uit dit voorbeeld afleiden, met hoe veel graagte en erkentelijkheid gebruik zal gemaakt worden van de gelegenheid tot onderwijs, die, naar wij hopen, weldra over geheel Java den inboorlingen zal worden aangeboden. Zoo begint zich eene betere toekomst voor dit goede volk te ope-

nen. Moge het voorbeeld van den resident van Pasoeroean door allen worden gevolgd, die op het bestuur eenigen invloed kunnen uitoefenen! Inderdaad, als wij onze blikken op de laatste twee jaren terug werpen, dan is er voor het onderwijs, zoowel voor Europeanen als Javanen, meer gedaan dan in de twintig jaren, die deze periode vooráfgingen.

DE REDAKTIE.

Het is ons, om vele redenen, aangenaam, in deze aflevering van dit Tijdschrift een artikel te hebben kunnen opnemen over »de landelijke inkomsten op Java," — niet alleen om de daarin voorkomende naauwkeurige en zaakrijke uiteenzetting van een onderwerp, 't welk de aandacht van allen, die in Java belang stellen, moet tot zich trekken, niet alleen om de gewigtige punten, die de schrijver nog bovendien als hoogst noodig vermeldt — maar vooral ook, omdat wij ons met zijne hoofddenkbeelden grootendeels kunnen vereenigen. Er is echter eene voorname zaak, waarin wij met den schrijver verschillen. De aangevoerde daadzaken op blz. 241 en 242 bewijzen niet »den gelukkigen toestand der Javaansche bevolking, aan ons gezag onderworpen." Zij bewijzen, in welk eenen gelukkigen toestand, die bevolking *zou kunnen verkeeren*, indien de gebreken, waartegen de schrijver te velde trekt niet bestonden. Zij bewijzen, dat de bevolking van Java zelve gelukkiger zou kunnen worden en veel meer voordeelen voor de Nederlandsche schatkist afwerpen, indien de belastingen zoodanig waren geregeld, als in deze nota nu reeds negen jaren geleden aan het gouvernement is voorgesteld. En de tegenwoordige droevige verschijnselen van toenemende armoede en ellende der bevolking in sommige residentiën toonen onwederlegbaar aan, dat het thans meer dan ooit tijd is, om ten spoedigste een der voorname oorzaken van die verschijnselen, de onuitvoerbare en onbestaanbare grondslag van het landelijk stelsel, te hervormen en te verbeteren. In den maatschappelijken toestand, waarin de Javaan verkeert, is die verbetering en hervorming, gepaard met veel van hetgeen de schrijver bovendien nog opgeeft, het eerste en noodzakelijkste, dat onze regering te doen staat. Hoe men ook over het wenschelijke van vrijheid van arbeid en industrie en handel van den Javaan moge denken, zeker is het, dat, om daartoe eenmaal geleidelijk en zonder schokken te geraken, de bestaande instellingen niet moeten worden afgebroken, maar verbeterd, gezuiverd en verder ontwikkeld, en de door den schrijver voorgestelde weg thans de eerste is, die gevolgd moet worden. Hoe wenschelijk ook het stelsel van partikulier landbezit op Java moge wezen, 't is buiten tegenspraak, dat dit niet plotseling maar met voorzigtigheid en langzamerhand moet worden uitgebreid, en daarmede boven alles gepaard moet gaan eene betere regeling van de aangelegenheden in de gouvernements-residentiën en bovenal van het kultuurstelsel aldaar. Wij voor ons voegen bij het door den schrijver opgenoemde nog dit, dat al die politieke hervormingen het best

zullen worden in de hand gewerkt door de zedelijke ontwikkeling van het Javaansche volk. Zonder deze zullen alle pogingen, om ook voor de toekomst verkeerdheden, misbruiken en feilen te verhoeden, en de Javaansche huishouding in eenen gezonden normalen toestand te brengen, ijdel en te vergeefs zijn. Daarom plaatsen wij bovenaan op de lijst van hetgeen in dit artikel verlangd wordt: een voldoend lager onderwijs der Javanen, door het oprigten van scholen. Gelijk het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië die beginselen in 't algemeen altijd heeft gepredikt, zal het voortgaan met ze meer en meer te ontwikkelen en populair te maken. Wij hopen, dat wij daarover de goedkeuring van den minister van koloniën mogen ondervinden, blijkbaar door ze, zoo wel in de weldra aan te bieden wet op het beleid der regering van N. Indië neder te leggen, als ze op Java zelf in praktijk te brengen. Mogten de geruchten bevestigd worden, dat door hem bevelen zijn afgezonden, om de belasting op de bazars, zoo als die nu bestaat, af te schaffen, en door eene andere belasting te vervangen, op de wijze als in dit Tijdschrift jaarg. 1850, blz. 85 en 86, is aangegeven — dan zou ons dat niet weinig moed en gegronde hoop geven voor de toekomst.

DE REDAKTIE.

De laatste weken waren, voor het toekomstig lot van Nederlandsch Indië, hoogst gewigtig. De koning benoemde den heer mr. G. BRUCE, thans kommissaris des konings in Overijssel, tot gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië, en den heer mr. J. F. W. VAN NES, gepensioneerd lid van den raad van Indië, tot vice-president van dien raad.

Hoedanig ook de wetten en instellingen onzer koloniën mogen wezen, altoos zal de persoonlijkheid van den man, die aan het hoofd der zaken aldaar geplaatst wordt, eenen grooten en bijna onbepaalden invloed uitoefenen op het geluk, de welvaart, de ontwikkeling en den vooruitgang dier onschatbare bezittingen van den staat. Is dus de benoeming van eenen nieuwen opperlandvoogd in ieder tijdvak eene belangrijke gebeurtenis, zij wordt het thans nog te meer, nu wij in eenen onzekeren toestand verkeeren, ten opzigte van de wettelijke regeling der Indische aangelegenheden. Het tegenwoordig reglement op het beleid der regering van N. Indië zal weldra moeten vervangen worden, door eene wet, door den koning, in overleg met de Staten generaal uit te vaardigen. Niemand kan vooraf bepalen, welke grondslagen van bestuur daarin zullen worden nedergelegd. De heer BRUCE aanvaardt dus de teugels des bewinds op een oogenblik, waarin deze onzekerheid de bezwaren, die aan zijne betrekking verknocht zijn, niet weinig vergroot. Let men daarbij op de groote hervormingen, de krachtdadige en afdoende verbeteringen, die bijna in alle takken van bestuur in Indië vereischt worden, ten einde verderen achteruitgang te voorkomen, en onze magt op hechter fondamenten te grondvesten — dan is inderdaad de taak van den nieuwen

gouverneur-generaal zeer zwaar en moeijelijk. Wij weten niet, of de heer BRUCE zich reeds een vast stelsel, gegrond op eene ernstige studie en een naauwkeurig onderzoek, gevormd heeft. Maar zeker is het, dat dit noodzakelijk vereischt wordt. Indien ergens, dan is vooral in Indië eenheid van beginsel in het bestuur onmisbaar. Zonder eenen stelselmatigen gang van zaken, kan het er onmogelijk goed gaan. Weifeling, onzekerheid, tegenstrijdigheid, nu eens liberaal dan weder despotisch, nu eens eene behoudende dan weder eene vooruitgaande staatkunde — zulk eene afwisseling van verschijnselen is de kanker, die in eenen gewissen dood moet eindigen. Daarom hopen wij, dat de verschijning van den heer BRUCE op het tooneel der Indische politiek het begin moge wezen van eene nieuwe staatkunde, die zich niet alleen door wijsheid en voorzigtigheid, maar vooral ook door stabiliteit moge kenmerken!

De benoeming van den heer VAN NES is, in zeker opzigt, van groote beteekenis. Hij behoorde gedurende het ministerie van den heer J. C. BAUD, en vooral onder het bestuur van den heer ROCHUSSEN, tot de oppositie in den raad van Indië. Bekend zijn de vele oneenigheden, ook over beginselen, die in den boezem van dien raad, tusschen den toenmaligen vice-president, jhr. J. C. REIJNST (den krachtigsten voorstander der autokratie van den minister J. C. BAUD) en den heer VAN NES hebben plaats gehad. Bekend is de tegenzin, dien de heer VAN NES altoos betoond heeft tegen de handelwijze en den beklagenswaardigen invloed van den algemeenen secretaris mr. C. VISSCHER. Uit dit oogpunt beschouwd, mogen wij dus zijne benoeming aanmerken als van groote beteekenis, in zekeren zin als het programma van den beteren weg, dien de nieuwe gouverneur-generaal van den aanvang af denkt in te slaan. Daarom verheugen wij ons om deze benoeming. Wij hopen, dat de heer VAN NES in vele opzigten dezelfde zal blijven, die hij was voor hij Indië verliet, dezelfde, dien hij zich betoond heeft toen hij de beginselen van den heer BAUD bestreed. En ofschoon wij van hem verschillen in zijne beschouwingen van het partikulier landbezit en de landverhuringen op Java, houden wij ons toch verzekerd, dat hij, ook in deze hooge betrekking, billijkheid en regtvaardigheid ten opzigte der industriële ondernemingen nimmer uit het oog zal verliezen.

DE REDAKTIE.

Bij de algemeen, zoowel in Nederland als in Indië genomene bezuinigingsmaatregelen, moet het voorwaar verwondering baren, dat nog nimmer het og der regering met dat doel op de suikerkontrakten is gevallen. De verkoop van gronden op Java en andere dergelijke nuttige veranderingen zijn als middelen voorgesteld, om de staatsschuld te dekken of slechts eenigzins te verminderen. Maar nog nimmer heeft iemand de aandacht gevestigd op de suikerkontrakten als middelen van bezuiniging. Vele ambtenaren in het Vaderland zijn en worden nog dagelijks, met eenen geringen onderstand, uit hunne

betrekking verwijderd, alleen om eenige geringe verligting aan de schatkist te bezorgen. Maar nooit heeft men er aan gedacht, om, door het verkoopen der suikerkontrakten, die jaarlijks worden uitgegeven, ook eenigzins tot bezuiniging mede te werken. Zoo als bekend is. werden de suikerkontrakten, die in de laatste jaren zijn uitgedeeld, zonder geldelijke voorschotten van de zijde der regering gegeven. Deze kontrakten komen veelal, even als zoo vele andere voordeelige betrekkingen, in handen van den eenen of anderen gunsteling van dezen of genen hooggeplaatsten persoon. Eenigen dezer kontrakten zijn door de bezitters, na eenen zeer korten tijd, voor *f* 200,000 verkocht, zonder dat nog iets hoegenaamd, noch fabrijken noch pakhuizen, was opgebouwd. Indien nu deze kontrakten, in stede van daarmede den een of anderen te begunstigen, bij publieke veiling werden verkocht, twijfel ik niet, of, door elkander gerekend, zou ieder dezer kontrakten minstens *f* 50,000 opbrengen. Zoo ik mij niet vergis, zijn gedurende de twee of drie laatste jaren 12 dergelijke kontrakten uitgegeven, en dezen zouden dus, bijaldien ze waren verkocht, een sommetje van *f* 600,000 hebben opgebragt. Bij de vermindering der opbrengst van onderscheiden middelen in Indië mag men aan zulke surrogaten wel beginnen te denken.

VERBETERINGEN

OP DE BEIDE ARTIKELEN VAN DEN HEER

NEUBRONNER VAN DER TUUK,

JAARGANG 1849, Deel I, blz. 385, Deel II, blz. 1.

1e Deel.

bl. 399 reg. 11 v. bov. voor سرى بُڤاتِ lees: سرى بُڤاتِ (sri bupáti).

2e. Deel.

bl. 2 r. 18 v. b. — Nadjab lees: Radjab.

— 3 r. 4 v. b. — Rădjă — Rådjå.

— — r. 14 v. b. — Prăgiwă — Prågiwå.

— — r. 21 v. b. — السَّلاَطِين — السّلاطِينِ.

— 7 r. 1 v. b. — bestanddeel enz. lees: bestanddeel, vooral bij éénsyllabige woorden, verlengd uitgesproken;

— 7 r. 18 v. b. — misschien enz. lees: (misschien een fout in plaats van ꦏꦼꦢꦭꦶ꧈ kĕdali, een soort van zwaluw),

— 8 r. 16 v. b. — ꦕꦠꦗꦸ꧈ lees: ꦕꦭꦗꦸ꧈

— 10 r. 18 v. b. — ꦱꦼꦤꦱꦶ꧈ — ꦱꦼꦭꦱꦶ꧈

— 12 r. 13 v. b. lees achter sarpāri: (eigenl. *slangenvijand*).

— 14 r. 19 v. b. voor بڤرلمبهكن lees: بڤرسمبهكن.

— — r. 20 v. b. — برڤرلمبهكن — برڤرسمبهكن.

— — r. 21 v. b. — مڠنجوڠ — مڠنجوڠ.

— — r. 5 v. ond. — تونهمبه — تونهمب.

De lijst der verklaarde woorden, bl. 16, moet aldus veranderd worden:

باين bl. 8.

برقس " 7 en 8.

بلاتّق (belatoc, *woodpecker* zegt Leyden Voc.) *specht.* Vgl. het Javaansche ꦥꦼꦭꦠꦺꦴꦏ꧀ *een gespikkelde soort van specht;* wanneer deze soort roode vlekken heeft onder de sneb, wordt zij ꦥ꧀ꦭꦠꦺꦴꦏ꧀ꦧꦮꦁ *pláto' báwang* genoemd. (Volgens later door den Schrijver te Soerabaja ingewonnen berigt).

بند	bl.	5.
تفكولي	"	8.
تمفكغ	"	11.
تند	"	2, 10.
توري	"	14.
تيج	"	14.
چرفلي	"	12.
چوچر	"	12.
حجام	"	11.
حلقوم	"	13.
داتق	"	9, 10.
ديس	"	11.
رجاس	"	9.
ريغ٢	"	8, 9.
سلاسي	"	10.
سوسف	"	13.
فرتند	"	10, 11.
فركلغ	"	3.
فنكاون	"	3.

ڽيکر bl. 6.
کرجاءن 〃 9.
ڬاسي 〃 13, 14.
ڬراڠن 〃 12.
ڬرده 〃 8.
مڠنجوڠي 〃 14, 15.
ننتبوڠ 〃 3.

VERBETERINGEN

OP HET ARTIKEL VAN DEN HEER

VETH,

JAARGANG 1849, Deel I, blz. 201.

Blz.	201	r.	18	v. b.	voor Eugano	lees:	Engano.
〃	203	〃	1	〃 〃	〃 Batto's	〃	Batta's.
〃	〃	〃	2	〃 〃	〃 Matawei-eilanden	〃	Mantawei-eilanden.
〃	〃	〃	27	〃 〃	〃 Douleben	〃	Donleben.
〃	204	〃	12	〃 〃	〃 Pagch-eilanden	〃	Pageh-eilanden.
〃	〃	〃	32	〃 〃	〃 Eugano	〃	Engano.
〃	207	〃	7	v. o. (noot)	〃 Boileau	〃	Beaulieu.
〃	〃	〃	7 en 2	v. o. (noot)	〃 Tihoe	〃	Tikoe.
〃	209	〃	1	v. o. (noot)	〃 Arrowsmit	〃	Arrowsmith.
〃	〃	〃	〃	〃 〃 〃	〃 Pelot	〃	Pilot.
〃	〃	〃	6 en 9	v. b.	〃 Eugano	〃	Engano.

JAVAANSCHE TEKST VAN DE SÉWÅKÅ.

I. [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
II. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
III. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
IV. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
V. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
VI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]

I, 8. [illegible] beter [illegible] II, 1. [illegible] = [illegible] 3. [illegible] = [illegible] 4. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] beter [illegible] III, 5. [illegible] = [illegible] IV, 1. [illegible] = [illegible] 6. [illegible] = [illegible] 7. [illegible] = [illegible] 8. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] = [illegible] V, 1. [illegible] = [illegible] 9. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] = [illegible]

[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XX. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XXI. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXIII. 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXIV. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XXV. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9
XXVI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

XX, 2. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] = [illegible] XXIII, 2. [illegible] beter [illegible] XXIV, 5. [illegible] = [illegible] XXV, 2. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] beter [illegible] XXVI, 6 en 7. [illegible] = [illegible] 9. [illegible] beter [illegible]

[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XIV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XV. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XVI. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XVII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XVIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XIX. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]

---

9. [illegible] = [illegible] XIII, 5. [illegible] = [illegible] XIV, 4. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] = [illegible] 6. [illegible] = [illegible] XV, 1. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] = [illegible] XVII, 2. [illegible] = [illegible] 4. [illegible] = [illegible] 7. [illegible] = [illegible] XVIII, 6. [illegible] = [illegible] 8. [illegible] = [illegible] 9. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] = [illegible] XIX, 1. [illegible] = [illegible] 4. [illegible] = [illegible]

[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XX. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XXI. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXIV. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XXV. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9
XXVI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

XX, 2. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] = [illegible] XXIII. 2. [illegible] beter [illegible] XXIV, 5. [illegible] = [illegible] XXV, 2. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] beter [illegible] XXVI, 6 en 7. [illegible] = [illegible] 9. [illegible] beter [illegible]

[illegible] 10 [illegible]
XXVII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXVIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9
XXIX. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXX. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXI. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10
XXXII. [illegible] [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XXXIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
XXXIV. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]

XXVII, 2. [illegible] beter [illegible] of [illegible] XXVIII, 5. [illegible] = [illegible] XXX, 6. [illegible] = [illegible] XXXII, 3. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] = [illegible] 9. [illegible] = [illegible] XXXIII, 5. [illegible] = [illegible] XXXIV, 8. [illegible] = [illegible]

[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXV. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXVI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXVII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXVIII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XXXIX. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XL. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10
XLI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

XXXVI, 5. [illegible] = [illegible] XXXIX, 5. [illegible] beter [illegible] of [illegible] XLI, 4. eene lettergroep te weinig, beter [illegible] 8. [illegible] moet zijn [illegible]

XLII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLIV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLVI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLVII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XLVIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XLIX. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]

XLIII, 1. [illegible] beter [illegible] voor [illegible] 2. [illegible] = [illegible] 4. [illegible] = [illegible] XLIV, 3. [illegible] = [illegible] XLVII, 9. [illegible] beter [illegible]

[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

L. 9 [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LII. 9 [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9

LIII. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LIV. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LV. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LVI. [illegible] 10 [illegible] [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]

LIII, 1. eene lettergreep te weinig, beter [illegible] LIV, 6. [illegible] = [illegible] LV, 1. eene lettergreep te veel, het moet zijn [illegible] 2. [illegible] = [illegible] 8. [illegible] moet zijn [illegible] 9. [illegible] moet zijn [illegible]
LVI, 4. eene lettergreep te weinig, beter [illegible]

7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LVII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LVIII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LIX. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LX. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LXI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10

LXII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

---

9. [illegible] = [illegible]? 10. [illegible] = [illegible] LVII, 9. [illegible] beter [illegible] LIX, 5. [illegible] = [illegible] LX, 2. eene lettergreep te weinig, beter [illegible] 4. [illegible] = [illegible] LXI, 2. [illegible] moet zijn [illegible] LXII, 5. [illegible] = [illegible] LXIII, 3. [illegible] = [illegible]

[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXIV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXVI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXVII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXVIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXIX. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXX. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXXI. [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible] 1
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXIV, 6. eene lettergreep te weinig, beter [illegible]

LXXII. 9 [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXIII. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXIV. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXV. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9
LXXVI. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXVII. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXVIII. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4
[illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
LXXIX. [illegible] 10 [illegible] ꧋ 1 [illegible]

LXXII, 2. de achtste lettergreep is uitgevallen, het moet zijn [illegible] LXXIII, 6. de taling in de laatste lettergreep behoort er niet te zijn. LXXIV, 1. [illegible] = [illegible] 2. [illegible] beter [illegible] LXXV, 1. [illegible] = [illegible] 9. eene lettergreep te weinig, beter [illegible]

[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LXXX. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LXXXI. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]

LXXXII. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXXXIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXXXIV. 9 [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXXXV. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]

LXXXVI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXXX, 6. [illegible] moet zijn [illegible] 8. eene lettergreep te veel, beter [illegible] 9. eene lettergreep te weinig, het moet zijn [illegible] LXXXII, 2. [illegible] = [illegible] LXXXIII, 7. [illegible] moet zijn [illegible]

[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
LXXXVII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
LXXXVIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
LXXXIX. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XC. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
[illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
XCI. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible]
5 [illegible] 6 [illegible] 7 [illegible]
8 [illegible] 9 [illegible]
XCII. 10 [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
XCIII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]

LXXXVI, 10. [illegible] beter [illegible] of [illegible] LXXXVII, 8. [illegible] moet zijn [illegible] LXXXVIII, 10. [illegible] beter [illegible] LXXXIX, 2. [illegible] = [illegible] 5. [illegible] = [illegible] XCI, 3. [illegible] beter [illegible] XCII, 5. [illegible] = [illegible] 10. [illegible] gewoonl. [illegible] XCIII, 2. [illegible] beter [illegible]

[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
CVIII. [illegible] 10 [illegible] 1 [illegible]
[illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]
[illegible] 4 [illegible] 5 [illegible] 6 [illegible]
[illegible] 7 [illegible] 8 [illegible] 9 [illegible]
[illegible] 10 [illegible]
CIX. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
CX. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
CXI. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
CXII. [illegible] 1 [illegible] 2 [illegible]
[illegible] 3 [illegible] 4 [illegible] 5 [illegible]
[illegible] 6 [illegible] 7 [illegible] 8 [illegible]
[illegible] 9 [illegible] 10 [illegible]
[illegible]

CVIII, 5. [illegible] moet zijn [illegible] 8. [illegible] beter [illegible] CIX, 2. [illegible] = [illegible] CX, 8. eene [illegible] te veel in [illegible] 9. [illegible] beter [illegible]

Het stelsel van handel, gedwongen arbeid en verpligte leverantie, vergeleken met dat eener vrije kultuur en regelmatige belasting.

door

Mr. HERMAN WARNER MUNTINGHE,
in leven Raad van Nederlandsch Indië.

Men heeft zich op wijlen den raad van Indië mr. H W. MUNTINGHE beroepen, om uit zijne woorden een argument te putten tegen den afstand van gronden op Java aan Europeanen. De bestrijders van het partikulier landbezit (*) verwijzen, met groote zelfvoldoening naar »zeker advies, in den jare »1822 (22 Maart), door den schranderen MUNTINGHE aan Z. E. den gouverneur-»generaal van N. Indië gegeven, luidende aldus: »»Dat, welke denkbeelden »»ik ook in vroegere jaren omtrent het nut van den afstand van eigendom »»van grond aan Europeanen hier in Indië moge hebben gekoesterd, en in »»welke begrippen ik mij nimmer zal schamen, de voorlichting van eenen ove-»»rigens zoo bevoegden regter over onze Indische zaken te hebben gevolgd, »»als den heer GIJSBERT KAREL grave VAN HOGENDORP; ik echter, reeds sedert »»eenen geruimen tijd, door meerdere ondervinding en beter onderrigt ge-»»leerd, ten dezen opzigte een geheel tegenovergesteld gevoelen heb gemeend »»te moeten omhelzen."

Inderdaad deze woorden van den beroemden Indischen staatsman zijn hoogst opmerkelijk.

Zij, die er zich op beroepen, zwaaijen hem grooten lof toe wegens zijne »schranderheid." Maar wanneer ze dan zoo veel gewigt hechten aan de mee-

(*) Zie W. L. DE STURLER, *Vlugtige aanteekeningen op de beschouwingen over Nederlandsch Indië, door den generaal-majoor baron* NAHUYS VAN BURGST, *Gron.* 1847, *blz.* 16. – J. D. VAN HERWERDEN, *Bedenkingen tegen de nota van mr.* B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS. Gron. 1847, bl. 28.

ning van eenen man, dien ook wij hoogachten en wiens gevoelen ook wij op hoogen prijs stellen, dan zullen ze voorzeker met verbazing vernemen, dat de beginselen van vrije kultuur en vrijen arbeid, die wij, als de eenige ware, sedert lang in dit Tijdschrift gepredikt hebben, door den raad van Indië MUNTINGHE met warmte, met kracht en met onnavolgbaar talent zijn verdedigd. En van die begrippen is hij nimmer teruggeweken. Daarom meenen wij een krachtig wapen in handen te nemen, als wij eene memorie in deze bladen publiceren, waarin hij het stelsel van handel, gedwongen arbeid en verpligte leverantie met dat eener vrije kultuur en regelmatige belasting heeft vergeleken en het laatste tegen het eerste verdedigd. Ten einde echter elke verkeerde gevolgtrekking al dadelijk weg te nemen, teekenen wij hier aan, dat het stelsel door den heer MUNTINGHE verdedigd, alleen in abstrakto door ons wordt toegejuicht. 't Is in geenen deele ons doel, om dertig jaren uit de geschiedenis van Nederlandsch Indië weg te denken, en te trachten, om nu nog *met dezelfde middelen* en *langs denzelfden weg* tot een doel te geraken, dat wij met den beroemden schrijver als het eenige beschouwen, dat op den duur heilzaam is voor Indië, voor Nederland en voor de onderlinge verhouding van beiden. In die dertig jaren is onder anderen op Java het zoogenaamde kultuurstelsel ingevoerd, dat eene geheele revolutie in den maatschappelijken en zedelijken toestand der bevolking in hare behoeften en belangen, in hare denkwijze en gewoonten gebragt heeft. Wat alzoo bestaat moet niet voorbij worden gezien. Uit het tegenwoordige moet zich het toekomende ontwikkelen. Het kultuurstelsel te zuiveren van de verkeerdheden, de overdrijving, de ontaarding die het aan onkunde, stijfhoofdigheid, ijdelheid en gouddorst te danken heeft; dat stelsel niet te beschouwen als den normalen toestand, dien wij aan Java hebben toegedacht, maar als het middel, om dat eiland tot eenen normalen toestand te brengen; als zulk een normalen toestand, waarnaar wij streven, het stelsel aan te nemen, dat MUNTINGHE in deze verhandeling ontwikkeld heeft, — ziedaar, eene verstandige en tevens voorzigtige staatkunde, die wij gaarne tot de onze maken.

Voor wij verder gaan, dienen wij iets te zeggen over de geschiedenis der verhandeling, die wij onzen lezers aanbieden. 't Is bekend, dat den 13 Augustus 1814 te Londen eene overeenkomst werd gesloten, waarbij aan Nederland werden teruggegeven de bezittingen, kantoren en etablissementen in de zeeën en op het vaste land van Amerika, Afrika en Azië gelegen, en welke zich op den 1 Januarij 1803, dat is vóór het einde van den vrede van Amiens, in het bezit bevonden van het Nederlandsche gouvernement, met uitzondering van de Kaap de Goede Hoop, Demerarij, Essequebo en Berbice. Onmiddelijk na de bekrachtiging dezer overeenkomst, werden in Nederland de heeren mr. C. F. ELOUT, G. A. G. P. baron VAN DER CAPELLEN en A. A. BUIJKES als commissarissen-generaal naar de Oost-Indische bezittingen afgevaardigd, om deze van de Engelschen over te nemen, en weder onder de heerschappij van Nederland te brengen. Ondertusschen hadden de gebeurtenissen der laatste jaren

het volstrekt noodig gemaakt, het beheer van Indië op nieuwe en vaste grondslagen te vestigen. De ondergang der Oost-Indische Kompagnie in 't laatste der vorige eeuw, het bestuur van den gouverneur-generaal DAENDELS, en vooral de invoering van geheel nieuwe beginselen onder het bewind der Engelschen had aan den ganschen toestand onzer bezittingen zulk eene wijziging gegeven, dat het niet anders mogelijk was eenen geregelden gang van zaken daar te stellen, zonder vooraf den weg te berekenen, dien men volgen wilde. Zou men weder terugkeeren naar het oude stelsel der kompagnie, met zijne handelsinrigtingen, gedwongen leveringen en verpligten arbeid? Of zou men, voortbouwende op de meer liberale grondslagen die sedert waren gelegd, aan vrijen arbeid, vrije beschikking over personen en goederen en aan vrijen handel de voorkeur blijven geven?

Ten einde omtrent eene zaak van zoo veel aangelegenheid met kennis en oordeel te kunnen beslissen, riepen de kommissarissen-generaal het gevoelen in van den raad van financiën. Aan het hoofd van dien raad bevond zich de heer H. W. MUNTINGHE, die gedurende het Britsche tusschenbestuur, zoo veel had bijgedragen tot de invoering der mildere beginselen van bestuur en tot opheffing der drukkende bepalingen, waaronder de Javaan vroeger had gezucht. Uit een verhaal van dezen raad van financiën van den 11 Julij 1817 no. 65, blijkt, dat in handen van den president MUNTINGHE achtereenvolgend gesteld waren, alle door kommissarissen-generaal aan den raad gerenvoijeerde stukken betrekkelijk »de landelijke inkomsten" en de daarmede in verband staande kwestiën over de koffij-kultuur, den afstand van gronden aan partikulieren enz., ten einde daarop simul et semel te dienen van consideratien en advies. De heer MUNTINGHE had aan die opdragt voldaan bij een uitvoerig rapport, 't welk aan de leden der vergadering in rondlezing was gezonden, en die verklaarden, »dat de geest van 't rapport volmaakt met hunne opinie overeenkwam, en zij zich vereenigden in hun advies, om het stelsel van regelmatige belasting over de Indische bevolking en van eene vrije en ongedwongene kultuur, onder die reglementaire bepalingen, welke aldaar als volstrekt noodzakelijk worden aangetoond, niet alleen boven het stelsel van verpligte leverantie en dwangarbeid de voorkeur te geven; maar zelfs het eerste te beschouwen als het eenige, dat met den aard en de attributen van eene verstandige en wel geregelde regering strookt." Wel verschilden de overige leden van den raad in sommige ondergeschikte punten, die in het proces-verbaal werden opgeteekend; maar desniettemin werd besloten, »zich met het rapport van den president te conformeren," en om tevens aan de kommissarissen-generaal aan te bieden »het verhaal van de deliberatien van den raad over dit onderwerp."

Uit de geschiedenis dezer verhandeling blijkt alzoo, dat zij niet alleen de inzigten en denkbeelden van den heer MUNTINGHE bevat, maar ook de beginselen van den ganschen raad van financiën van dien tijd. Wij deelen dat gewigtige stuk mede, zonder eenige noemenswaardige verandering.

Slechts enkele bijzonderheden, die eene geheel tijdelijke waarde hebben, laten wij achterwege. En als wij deze verhandeling geplaatst hebben, hopen wij ze door enkele aanteekeningen en opmerkingen te laten volgen; waarin wij onder anderen opmerkzaam zullen maken op de gebeurtenissen die sedert het schrijven van dit stuk hebben plaats gegrepen, en op thans bestaande omstandigheden en feiten als zoo vele bewijzen voor de waarheid en deugdelijkheid der beweringen van den heer MUNTINGHE.

Wat is te verkiezen — een stelsel van algemeene en territoriale belasting, van vrijen arbeid en vrije kultuur — of een stelsel van handel, gedwongen arbeid en verpligte leverantie? De verschillende gevoelens, welke omtrent deze vraag door mannen van de meeste trouw en verdienste in Europa zoo wel als in Indië zijn gekoesterd; de onmogelijkheid, tot dusverre ondervonden, om deze gevoelens tot een punt van vereeniging te brengen, en de groote belangen aan de beslissing der vraag zelve verbonden, nopen ons, om over deze aangelegenheid met de meeste voorzigtigheid, en na een langdurig en naauwgezet onderzoek, onze gedachten mede te deelen.

Zullen de inrigtingen, waarnaar onze Oost-Indische bezittingen worden bestierd, rusten op de inning eener regelmatige belasting, dan vordert de aard der zaak, dat aan de bevolking, van welke belasting zal worden geheven, gelaten worde de vrije beschikking over tijd, vlijt en arbeid, als de middelen, om die belasting op te brengen; dan vordert de aard der zaak vrijheid van handel en kultuur, veiligheid van personen en goederen, orde en justitie, en eindelijk de afschaffing van alles, wat naar een herstel van het voormalig willekeurig gezag der regenten op Java zou kunnen zwemen. Moeten daarentegen de kultuur der koffij, de administratie der houtbosschen, en de aankweeking van andere handelswaren, onmiddelijk van wege het gouvernement, den eersten en voornamen grondslag van ons bestaan en vermogen in Indië uitmaken; dan vordert de aard der zaak gansch andere inrigtingen, die onbestaanbaar zijn met een vrij vertier en met een verkoop aan den hoogsten bieder, dan vordert de aard der zaak eene uitsluitende en verpligte leverantie tegen mindere prijzen dan de markt aanbiedt. Deze toestand kan niet verkregen worden, dan door verpligten arbeid. Deze wederom niet dan door een herstel van het onbepaald gezag der regenten over de gansche bevolking. Dit gezag leidt natuurlijk als voorheen tot allerlei willekeurigheden, vernietigt alle veiligheid van personen en bezittingen, en maakt juist daardoor de heffing van eene *regelmatige* en voornamelijk van eene *territoriale* belasting tot eene onmogelijkheid. — Eene algemeene belasting op de landerijen zijnen gang te

laten gaan, en te gelijker tijd dezelfde voordeelen als voorheen, uit het aankweeken van koffij en andere handelswaren te willen trekken, — is eene ongerijmdheid. Het is eene bloote poging, om tegenstrijdigheden te vereenigen.

Wij beginnen alzoo met een onderzoek, aan welke van deze beide bronnen van bestaan de voorkeur behoort te worden toegekend, en welke van beiden, ieder met haar bijzonder gevolg en nasleep van regt of willekeur, van vrijen of gedwongen arbeid, van regelmatige of onregelmatige belasting, als de hechtste zuil van Neerlands magt en grootheid in Indië moet worden aangemerkt.

Daarmede staat in een onmiddelijk verband de afstand van aanzienlijke stukken gronds in huur of in koop, aan Europeanen. Immers indien het daarvoor zal moeten gehouden worden, dat de aankweeking van koffij en van andere handelswaren, voor de markt van Europa geschikt, het groote doel van ons aanwezen in Indië is; indien dat gedeelte der bevolking alleen van waarde is, 't welk tot de aanplanting van die voortbrengselen wordt afgezonderd; indien het overige gedeelte der Indische bevolking verwezen wordt, om aan de willekeur van regenten en mindere inlandsche hoofden te worden overgelaten, dan zal het ook mogelijk om het even en misschien zelfs beter zijn, dat een gedeelte dier bevolking aan den invloed der regenten worde onttrokken en haren arbeid ten voordeele van Europesche huurders of eigenaren bestede. Doch zal daarentegen de gansche massa der bevolking de ruime grondslag zijn, waarop het vermogen van Neerland's rijk in Indië zal moeten rusten, zoo is het van het uiterste belang, dat geen gedeelte van dien grondslag onttrokken worde aan den last, welken hij zal moeten dragen. Elk deel, hoe gering ook, brengt iets bij tot de algemeene vastheid; en het gemis van eenen enkelen steen veroorzaakt eene gaping in het optrekken van het geheel.

't Is dus de vraag, of aan eene gedwongene leverantie van produkten, of aan landelijke inkomsten de voorkeur moet worden gegeven; of, indien wij deze vraag op eene meer waardige wijze mogen uitdrukken, of aan een stelsel van handel — of aan een stelsel van algemeene en regelmatige belasting, in het bestuur onzer Indische bezittingen, de voorkeur moet worden toegekend.

Heeft het, in de behandeling van elk onderwerp, zijn nut, een aanvang te maken met de bepaling van de stof, waarover men handelt, bij uitstek nuttig zal dit zijn in het onderzoek eener vraag, zoo ingewikkeld, dat tot op dit oogenblik de strijdigste gevoelens zich niet hebben kunnen vereenigen, en waarover nimmer zoo veel licht is verspreid, dat daardoor eene volmaakte en algemeene overtuiging aan de eene of andere zijde des geschils is te weeg gebragt. Wij ontwikkelen dus vóór alles, wat wij verstaan door een stelsel van handel en wat door een stelsel van algemeene en regelmatige belasting.

Door een *stelsel van handel* verstaan wij ongeveer dat zamenstel van inrigtingen, 't welk onder de voormalige O. I. Maatschappij bestond; een stelsel, waaronder de vorst tevens koopman is, waaronder de geest van den koopman ook is de geest der regering, en waarvan het onderscheidend kenmerk is, dat het de gansche massa der Indische bevolking zoodanig dienstbaar en onder-

geschikt maakt aan de belangen van den handel, dat zij onbekwaam wordt tot het dragen van eenige regelmatige belasting en onvatbaar voor de vormen van een geregeld bestuur.

Door een *stelsel van belasting* verstaan wij daarentegen zulk eene inrigting, waaronder de gansche massa der inlandsche bevolking wordt aangemerkt als de eerste grondslag van het bestaan der regering, en de belastingen, van welken aard ook, die naar redelijkheid en billijkheid over die bevolking worden geheven, als de voorname en rijke bron van hare inkomsten en vermogen; eene inrigting derhalve, waaronder, door eene wederkeerige bescherming, door de handhaving van regt en orde, en door de weering van willekeur en onderdrukking, deze zelfde bevolking in staat gesteld en gehouden wordt, om de haar opgelegde regelmatige belastingen te kunnen dragen.

Ten einde nu ons oordeel te leiden in de voorkeur, welke aan een van beide dezer stelsels te geven is, gelooven wij geen veiliger weg te kunnen inslaan, dan door ze te toetsen aan die punten, welke de hoofdbedoeling van ons aanwezen in Indië en van ons bestuur over deze gewesten uitmaken. En welke kunnen deze anders zijn dan de vermeerdering van de welvaart des vaderlands, zoo door handel als door het openen van allerlei middelen van bestaan, en het erlangen van zoodanige financiële resultaten, als noodig zijn, om het gouvernement in staat te stellen, aan hare eigene verpligtingen tot behoud en defensie dezer bezittingen en tot belooning harer Indische bevolking, in de ruimste mate te kunnen voldoen?

Zijn wij nu gelukkig genoeg, om te kunnen aantoonen, onder welk van beide deze stelsels aan die oogmerken het best kan worden beantwoord, zoo vertrouwen wij dat de keus zeer ligt en gemakkelijk zal vallen. Maar welken weg zullen wij daartoe inslaan? Wij gevoelen al het moeijelijke der taak, die wij op ons hebben genomen. Eene zaak, die sedert zoo vele jaren een twistappel was, tot klaarheid te brengen, is geene ligte onderneming. Wij zien voor ons de gevaren die ons omringen en de klippen waarop wij kunnen storten. Wij zijn bewust van de zwakke zijden, waar list en kwaadwilligheid reeds in hunne lagen liggen, om ons aan te vallen, zoodra onze gevoelens openbaar worden. Maar wij gevoelen ons sterk in de zuiverheid onzer bedoelingen. Wij wenschen tot dit onderzoek toe te treden, gelouterd van alle wanbegrippen van vroegeren en van lateren tijd, ontdaan van alle vooringenomenheid voor liberale theoriën, voor alleenhandel of vrijen handel, voor eigendom van grond of geen eigendom van grond; alleen met het oogmerk, om waarheid te vinden en datgene aan te wijzen, hetwelk tot een *duurzaam* heil van Indië en voordeel voor onze natie kan strekken. Met die gevoelens bezield, wanhopen wij niet de waarheid te ontdekken in eene zaak van zoo veel aangelegenheid voor de welvaart van ons vaderland en van de millioenen inboorlingen, die aan onze magt en onzen invloed zijn onderworpen.

Wij nemen, bij dit onderzoek, in de eerste plaats de ondervinding te baat, en zullen vervolgens bij de uitkomsten, welke zij oplevert, zoodanige redenering voegen, als daaruit bij wettig gevolg kan worden afgeleid. Deze onder-

vinding nu biedt zich aan ten aanzien van beide de stelsels, welke wij hebben te vergelijken, in twee treffende voorbeelden. Het eene is vervat in de geschiedenis onzer voormalige Oost-Indische Maatschappij, gedurende het gebeele tijdvak van haar bestaan; het andere in de geschiedenis van het Britsch bestuur in Indië sedert den jare 1765, en in de kortstondige proef van het stelsel van belasting op Java genomen.

De werking van het stelsel van handel, gedwongen arbeid en verpligte leverantie, zigtbaar in het voorbeeld der Nederlandsche Oost-Indische kompagnie.

Bij de beschouwing der gebeurtenissen, welke de opkomst, den bloei en eindelijk den ondergang der Nederlandsche O. Indische maatschappij vergezeld hebben, ten einde het deugdelijke of gebrekkige van haar stelsel te onderzoeken, vestigen wij vóór alles het oog op hare goede zijde. Wij verbeelden ons nog die levendige slagen te hooren, die op hare werven klonken, en de nagels vestigden, waaraan wij zoo veel van onze welvaart te danken hebben. En inderdaad, wie kan dwaas genoeg, wie zoodanig door vooroordeelen verblind zijn, om het nut en den voorspoed te durven ontkennen, welke de Oost-Indische handel, ook onder haar beleid, aan onze natie heeft toegebragt? Wie moet niet erkennen, dat haar omslag in Europa een kring vormde van werkzaamheid en bedrijf, waaruit natuurlijk de bloei en aanwas van alle onze binnenlandsche neringen en handteringen moesten geboren worden; terwijl hare jaarlijksche verkoopingen een hartader waren van onzen buitenlandschen handel, en voedsel en leven aan schier elken tak van dien handel mededeelden. Zij voldeed aan het eerste doel van haar bestaan; zij bevorderde den handel en daardoor de welvaart van het moederland. Maar hoe zij voldaan heeft aan hare overige verpligtingen, zullen wij gelegenheid vinden in den loop van dit onderzoek hier en daar te ontvouwen.

Uit de punten van vergelijking, welke wij hebben voorgesteld, en uit de bepaling der beide stelsels, is gebleken, dat geen van beiden onbestaanbaar is met een bevoorregt ligchaam, gelijk dat eener maatschappij, aan welke voornamelijk het drijven van den handel tusschen Europa en Indië zoude kunnen worden toevertrouwd; maar dat wij het verschilpunt alleen hierin stellen, dat nimmer, hetzij zoodanige maatschappij, hetzij eenige andere magt, welke de regering over Indië zal uitoefenen, de Indische bevolking zoo geheel en al dienstbaar, en, mogen wij het zeggen, slaaf make van haren handel, dat zij daardoor onbekwaam wordt, om onder eene regelmatige belasting en regelmatig bestuur gebragt te worden.

Het stelsel van belasting vordert wel is waar eene vrije aankweeking van produkten en eenen verkoop aan den hoogsten bieder in Indië, doch belet in geene deele dat de vervoer en handel in die produkten, onder wijze be-

palingen, aan eene bevoorregte maatschappij wordt afgestaan, of althans gebragt onder zoodanige regelen van policie, als het meeste dienstbaar worden bevonden, om den verloop van den handel voor te komen, en om alle die overige handelsvoordeelen te erlangen, waarop de voormalige O. I. maatschappij met regt zulk een hoogen roem droeg.

Bewijst niet de Engelsche O. I. maatschappij, dat zulk een bevoorregt ligchaam volkomen bestaanbaar is met dien trap van vrijheid in den handel, waaronder een stelsel van belasting haar vrijen loop en werking kan genieten? En zoo al de moeijelijkheid, om de menigvuldige belangen te vereenigen, die in zulk een geval in mededinging zouden komen, het onraadzaam mogt maken, om aan de wederoprigting van zulk eene maatschappij te denken, zijn er dan geene bepalingen, waardoor de regering zelve den handel kan leiden, beveiligen en bevoordeelen, even zoo goed als eene maatschappij? Kunnen de schepen van het gouvernement niet even zoo goed als die eener maatschappij, tegen eene matige vracht, de noodige ruimte aan den partikulieren handel aanbieden, en daardoor het eerste en zekerste behoedmiddel tegen den verloop van den handel daarstellen? Kunnen, onder een open vaart en handel, de Indische handelaren niet verpligt worden, om hunne in Europa in te voeren goederen in 's gouvernements pakhuizen op te slaan, in stede van in die eener kompagnie? Kan door dit middel het voordeel van vaste en regelmatige verkoopingen niet even zoo goed verkrijgbaar worden, als met eene kompagnie? Zoude tot dat zelfde einde in Indië de aankweeking van produkten, voor de Europesche markt geschikt, niet met even goed gevolg kunnen worden bevorderd, door middelen van aanmoediging als door middelen van dwang? 't Is waar, wij kunnen van den Javaan evenmin verwachten, dat hij zich bij voorkeur zal toeleggen op produkten voor Europa geschikt, als men van den landman in Holland en Gelderland zou kunnen vergen, dat hij bij voorkeur aankweekte produkten in Indië gewild. Beiden regelen zich naar de prijzen, die zij in hun dorp, of op de markt, die hunne stapelplaats is, vinden. Wij kunnen dus niet verwachten, dat de Javaan zich *bij voorkeur* op de aankweeking van koffij, peper, katoen, tamarinde, indigo, kardamon of andere artikelen voor Europa zal toeleggen, dan nadat die artikelen hem op zijne gewone markt, op de stapelplaats welke het gouvernement hem zal aanwijzen, meer voordeelen opleveren, dan de rijst, de katjang, de olie en andere tuin- en boomvruchten, waarmede hij zich anders erneert. Maar wij mogen betwijfelen, of deze voorkeur ten voordeele van de Europesche artikelen zal worden verkregen, zoo lang het gouvernement in de verpligte leverantie slechts voldoet drie Spaansche matten, in betaling van een bergsche pikol koffij van 225 pond, terwijl de algemeene handel een prijs aanbiedt van 9 tot 10 en 11 Spaansche matten voor een dragt van 125 ponden koffij

Als eenmaal de gemeene Javaan en de planter zelf in het genot wordt gesteld van de hoogste prijzen, welke de Indische markt voor zijne produkten aanbiedt, dan vragen wij, of de vrijwillige aanplanting, bewerking en

verkoop van produkten, welke daaruit zal geboren worden, niet evenzeer onder een toezigt en leiding van gouvernementswege kan gebragt worden, als eene gedwongene aanplanting? Zoude bij voorbeeld niet eene generale inspektie over de kultuur van alle produkten voor de Europesche markt kunnen ingesteld worden, die met hare ondergeschikte ambtenaren den inlander de wijze aanwees, waarop elk van die artikelen moet worden geplant, bewerkt en gekonserveerd, en hem tevens bekend maakte met de ware prijzen, welke daarvoor in den handel worden besteed? Zoude verder de verkoop en aflevering van die produkten, ofschoon vrij en ongedwongen, niet aan zekere regelen kunnen gebonden worden? Zou de hoofdplaats van elke residentie niet tot de stapelplaats van alle produkten, voor Europa geschikt, kunnen bepaald worden? Zouden de markten aldaar niet op vaste en geregelde tijden, naarmate van de inzameling der produkten, kunnen worden gehouden? Zou op deze stapelplaatsen de hoedanigheid der produkten niet aan eene keur en inspektie kunnen worden onderhevig gemaakt, en de aflevering en verkoop verboden van alle slechte of slecht gekonserveerde waren, die aan den naam van het artikel in Europa zouden kunnen schaden? Zoude voorts de afvoer, de inpakking en afscheep van deze produkten niet aan vaste en daartoe afgezonderde werklieden kunnen worden toevertrouwd? En zoude men zich, onder zoodanige inrigtingen, niet mogen vleijen van eindelijk ook door eenen vrijen en open handel, even vele, even goede, even goed geëmbaleerde en gekonditioneerde goederen in Europa ter markt te zullen brengen, als immer door de voormelde kompagnie zijn aangevoerd geworden?

Ware het echter, dat men zich nog niet overtuigd durfde houden, dat de Javaan, door eene prijsverhooging van 3 tot 9 of 10 Sp.m., tot werken zal te bewegen zijn, zoo zij het ons geoorloofd den toestand te herinneren, waarin zich de handel en nijverheid der Javanen bevond bij de eerste komst der Nederlanders in deze gewesten. Deze bezaten destijds nog geen duim breed gronds op Java. Zij hadden geen magt om eenige verpligte leverantie te gebieden; zij voeren echter op de Indiën in den jare 1595 met twaalf schepen, in den jare 1598 met twintig, in den jare 1599 met zeven, in den jare 1600 met acht, en in den jare 1601 met zeventien schepen, behalven diegenen welke, teruggekomen, wederom afgezonden werden En geene van deze schepen, of althans zeer weinigen, waren er, die niet met volle en rijke ladingen weder te huis keerden, ladingen derhalve, die alleen de vrucht waren van den vrijen arbeid, van de nijverheid en van den handelsgeest der Javanen en van de overige Indische volken. De Hollanders werden bij deze volken wel gezien en wel ontvangen, voornamelijk omdat zij aanboden hen van het juk der Portugezen te bevrijden, en voorgaven eenen vrijen en open handel met hen te willen drijven.

En welke vruchten van nijverheid en vlijt men van den Javaan, onder het genot van eenen vrijen handel en vertier van zijne goederen, mag verwachten, getuige verder de gansche toestand van dit eiland en van onze overige bezittingen te dier tijd. Om niet te spreken van Bantam, 't welk onder de voor-

name handelplaatsen van het oosten mogt gesteld worden, waren Japara, Joana, Toeban, Grissee, Soerabaija, Arosbaija allen bloeijende handelsplaatsen. Schepen uit alle deelen van Indië en China vloeiden er te zamen. De gansche kust van Java was een tooneel van handel en bedrijf. Japara alleen zond eenmaal 300 vaartuigen, waaronder 80 van meer dan 200 lasten ieder, te gelijk in zee. Te Grissee, te Soerabaija en zelfs tot bij Ternate, vond men dikwerf drie, vier en eenmaal zeven Chinesche jonken te gelijkertijd ter reede. De overheersching van Malaka, onder de regering van MODJOPAHIT, en de invloed, welken Java onheugelijke tijden gehad heeft op de kusten van Sumatra, Borneo en van schier alle de oostersche eilanden, toont aan, voor welken trap van werkdadigheid de bevolking van Java vatbaar is, wanneer zij daartoe wordt opgeleid en aangevoerd.

Maar hoewel dan ook de bloei van handel en scheepvaart op Java, lang voor de vestiging van eene Europesche magt aldaar, door niemand zal kunnen tegengesproken worden, zoo zal veelligt toch de bedenking ontstaan, of het wel zoo zeker is, dat de produkten, welke voedsel aan dien handel en scheepvaart gaven, de vruchten waren van eene vrije kultuur. Men zal tegenwerpen, dat alle of de meeste kontrakten van handel gesloten werden met de vorsten, en dat dus de vorst wel degelijk tevens koopman was, die zijne pakhuizen vulde met de produkten, welke hij door dwang en door verpligte leverantiën van zijne onderdanen verkreeg; en men zal daaruit het gevolg trekken willen, dat voor eene andere wijze van handel en kultuur de Javaan ongeschikt en onbekwaam is. Daar deze bedenking en tegenwerping mogelijk van de meeste aangelegenheid zijn in het onderzoek en de vergelijking van beide de stelsels, 't welk wij hebben aangevangen, zoo zij het ons vergund ze nader te overwegen.

Wij zullen tot dat einde geenzins treden in een nieuw verschilpunt. Wij zullen niet trachten te bewijzen, dat voorheen op Java en andere van de oostersche eilanden eene vrije kultuur en handel bestaan hebben. Integendeel, wij willen aan hen, die van een ander gevoelen zijn mogten, toegeven, dat over het algemeen de produkten, voor den handel geschikt, door gedwongen arbeid, door geforceerde leverantiën en kontingenten verkregen zijn. Maar wij moeten de stelling tegenspreken, bij gevolg daaruit getrokken, dat de Javaan of de Maleijer in 't algemeen dus ongeschikt en onbekwaam zou zijn voor eene andere of vrije kultuur en handel. Wij zullen bewijzen, dat, zoowel op Java als op de nabijgelegen eilanden, de handel en kultuur het bloeijendst geweest zijn in die distrikten, waar, door toevallige omstandigheden en als het ware onwillekeurig, de proef van eene vrije kultuur en handel is kunnen genomen worden, en tot dat einde den staat beschouwen van eenige van die kulturen, waartoe de Javaan niet door dwang maar door het genot van een vrij vertier en van de volle marktprijs is overgegaan.

Onder deze kultuur is geene merkwaardiger, dan die van de Javaansche tabak. Zij is bijkans de eenige, welke, buiten dwang, buiten verpligte leve-

rantie en kontingent is gebleven; doch even daardoor is zij ook de eenige, die door den Javaan met lust en graagte wordt omhelsd, de eenige, waarin hij vlijt en nijverheid aan den dag legt, en de eenige, die over de distrikten, waar zij wordt gedreven, een trap van bloei en welvaart verspreidt, waarover men zich niet genoeg kan verwonderen. De gewone berigten uit de Kadoe, en de tabellen der inkomsten van dat distrikt, leveren hiervan de ontwijfelbare bewijzen.

Eene andere kultuur, welke aantoont dat tot eenen vrijwilligen arbeid de Javaan niet ongeschikt is, maar dat hij, bij de geringste aanmoediging, zich toeleggen zal, op de aankweeking van produkten niet alleen voor de Indische, maar ook voor de Europesche markt geschikt, is te vinden in de aanplanting van de zoogenoemde pagger-koffij. Ofschoon de kultuur der koffij, na de afschaffing der verpligte leverantie van dat artikel op Java's noord-oostkust, niet gebragt is onder dien regel, waardoor de ware marktprijs aan den planter is verzekerd, zoo heeft nogtans eene betaling, iets hooger dan die welke hij bij verpligte leverantie genoot, hem aangemoedigd om vrijwillig deze aanplanting te doen. Dat deze pagger-koffij reeds eenigermate verdient in aanmerking te komen, is in der tijd, bij de verhuring der koffijtuinen op Java, gebleken. Indien nu eene gedeeltelijke prijsverhooging, doch dikwerf nog vijftig ja honderd percent beneden de ware marktprijs blijvende, reeds zoo veel heeft uitgewerkt, welke gevolgen mogen wij ons dan niet voorstellen, dat eene volle betaling hebben zal.

En dat deze voorstelling niet slechts denkbeeldig, maar op ondervinding gegrond is, daarvan zal ten aanzien van een derde en vierde kultuur, de volkomenste overtuiging worden verkregen, door het feit, dat al de peper en betelnoten, die van 1812 af voor de markten van Europa en Bengalen zijn benoodigd geweest, door vrije leverantie van de inlandsche planters uit Bantam en de Lampongs zijn verkregen. Deze kulturen worden, niettegenstaande het ongeoorloofde monopolie door de residenten gedreven, op hoop van een vrij vertier, nog altoos gaande gehouden, en geen koopman twijfelt een oogenblik zoo veel peper- en betelnoten als hij verlangt te zullen kunnen magtig worden, zoo hem slechts de vrijheid gelaten wordt, die van de inlanders te gaan inkoopen en aan dezen eene volle betaling wordt verzekerd.

Wij vertrouwen derhalven en zouden zeker durven stellen, dat, indien genot van betaling den Javaan even veel voordeel deed vinden op andere produkten als hij thans geniet op den tabak en gedeeltelijk op andere handelswaren, hij zich op alle kulturen, zonder onderscheid, met gelijke naarstigheid en vlijt zou toeleggen. En wij gelooven verder dan ook niet te veel te zeggen, wanneer wij onze verwachting te kennen geven dat daaruit in der tijd, en vroeger dan men welligt denkt, eene nieuwe en nuttige splitsing in den arbeid des volks zou kunnen geboren worden. De aankweeking van het siri-blad en van de boomvruchten, in de nabijgelegene kampongs om Batavia, vormen reeds twee zoodanige afgezonderde middelen van bsetaan. En in het naburig Palembang, waarvan de bevolking zeker niet in beschaving boven die

van Java kan gesteld worden, bestaan werkelijk reeds verscheiden gehuchten, die, zonder zich veel om de rijst te bekommeren, bijkans alleen hun werk maken van de aankweeking van artikelen van handel, de eene van peper, de andere van katoen, de derde van gambir, waarbij dus, zonder veel moeite, zoowel daar als hier, de koffij zou te voegen zijn.

Vreesden wij niet het onderwerp te ver uitterekken, dan zouden wij hier nog het voorbeeld van meer dan een aanzienlijk distrikt op het eiland Celebes bijvoegen, onder anderen Mandhaar, hetwelk sedert onheugelijken tijd alleen van den handel bestaat en eenen aanzienlijken trap van welvaart en vermogen geniet, zonder zich op eenigerlei wijze op den landbouw toe te leggen.

Doch wij vertrouwen hiermede genoeg te hebben gezegd tot staving van ons gevoelen, dat, door middel van prijsverhooging en door het invoeren van orde en policie op den handel, even vele en even goede voortbrengselen voor de Europesche markt zullen kunnen verkregen worden, als door middel van gedwongen arbeid en verpligte leverantie. Er blijft slechts eene tegenwerping over, welke wij insgelijks zullen trachten op te lossen. Zij bestaat in de vraag, of met de prijsverhooging, welke aan de vrije leverantie natuurlijk verknocht is, de handel zelf schade zal lijden, de winsten in de eerste plaats zullen verminderen, en de handel zelve eindelijk zal stilstaan, wanneer de Europesche prijzen de Indische verhooging niet meer toelaten.

Op deze tegenwerping zij het ons geoorloofd aan te merken, dat vooreerst onder een stelsel van belasting de handelswinsten zoo ruim niet zullen behoeven te zijn als onder eene inrigting, welke de gansche Indische bevolking dienstbaar maakt aan den handel; dewijl onder dit stelsel de handelswinsten niet meer zullen worden bezwaard met de onkosten van bestier en defensie. Zij zullen dus slechts behoeven te zijn de gewone winsten van den koopman, welke de ondervinding sedert lang bewezen heeft, dat de Indische waren in eene ruime mate kunnen geven. Het is derhalve ook niet te vreezen, dat de prijzen der Indische waren in het algemeen in Europa zoo laag zouden kunnen dalen, dat zij de betaling van den vrijwilligen arbeid der Indische planters niet meer zouden kunnen dragen. De prijzen, welke tegenwoordig in den handel voor koffij besteed worden, en de vrijwillige aanplant, welke daardoor reeds is begonnen, ofschoon de planter weinig meer dan de helft van den prijs heeft genoten, strekken in dezen tot eenen genoegzamen waarborg.

En eindelijk moeten wij hier nog bijvoegen de aanmerking, dat, ofschoon wij gereedelijk willen toestaan, dat in elk bijzonder geval op koopmanschappen, die in Indië zonder betaling en door verpligte leverantiën verkregen worden, in Europa grootere winsten zullen worden behaald dan op de goederen, die door eene vrijwillige leverantie tegen betaling zijn bekomen; wij echter nog durven betwijfelen of de voordeelen van de laatste handelwijze op den duur en in 't algemeen die van de eerste niet zullen overtreffen. Trouwens de eerste handelwijze kan niet gevolgd, de leverantie om niet en de verpligte arbeid kunnen niet verkregen worden, dan door eene inrigting van zaken,

onder welke de bestierder van den handel tevens is bestierder van land en volk, en hij, door een beginsel van regeren, van volstrekt gezag aan den eenen en volstrekte gehoorzaamheid aan den anderen kant, het eenig middel in handen krijge, waardoor het mogelijk wordt, om die leverantie om niet, om dien verpligten arbeid te verkrijgen. Doch zoodra deze vereeniging van magten plaats vindt, worden ook dadelijk de winsten van den handel bezwaard met de onkosten van staat. Deze, hoe slecht zij ook voldaan worden, verminderen echter het fonds van den handel, en brengen het in allen geval tot een zeer gering kapitaal, in vergelijking van de voorwerpen, welke het moet omvatten. De bestierders van volk en handel zijn dierhalven genoodzaakt, om, in alle hunne ondernemingen, tot een stelregel aan te nemen, om op het kleinste kapitaal de grootste winsten te behalen; terwijl, onder een stelsel van belastingen en van vrijen verkoop van produkten in Indië, de toevoer van kapitaal tot den handel onbepaald en onbelemmerd is, en dus de mogelijkheid overblijft, dat eindelijk, wanneer de handel niet geregeld is maar onzekere winsten afwerpt, de kleinere voordeelen op een groot kapitaal de grootere voordeelen op een klein kapitaal nog eens zullen kunnen evenaren zoo niet overtreffen.

En ofschoon wij dan ook gereedelijk hebben toegestemd en nog toestemmen, dat de Oost-Indische handel, onder het bestier van onze voormalige maatschappij, aanzienlijke handelsvoordeelen naar het moederland heeft afgeworpen, zoo hopen wij echter tevens de mogelijkheid te hebben doen inzien, dat diezelfde voordeelen van handel, misschien in eene gelijke, misschien in eene grootere mate, onder een stelsel van belasting zullen kunnen worden behaald. En dat die voordeelen daaronder werkelijk zijn en nog worden verkregen, zullen wij op eene overtuigende wijze aantoonen, zoodra wij de uitwerkselen van dat stelsel in de geschiedenis van het Britsche bestuur in Indië zullen nagaan, en het resultaat van de kortstondige proef daarmede op Java genomen.

Maar wij moeten vooraf nog een ander punt aanraken. Tot dusverre hebben wij de inrigtingen van de voormalige Oost-Indische maatschappij slechts van hare goede zijde beschouwd. Wij zijn zoo verre gegaan van te erkennen, dat zij voldaan heeft aan het groote en voorname doel van hare oprigting. Een onpartijdig onderzoek leidt ons echter natuurlijk tot de vraag, hoe heeft zij beantwoord aan de overige bedoelingen van haar bestaan en bestier? hoe heeft zij in de eerste plaats gezorgd voor het behoud en de verdediging onzer Indische bezittingen?

Wij wenschten het vernederende van een antwoord op deze vraag te kunnen vermijden. Wij zullen er dan ook niet bij blijven stilstaan, en alleen aanmerken, dat, hoe menig moedig bedrijf men bij de vestiging van onzen handel en bij de eerste verovering onzer bezittingen ook moge aantreffen, alle pogingen daarentegen tot behoud en verdediging van het eenmaal verkregene de kenmerken dragen van zwakheid en onvermogen. Eene duidelijke aanwijzing, dat het verlies onzer Indische bezittingen, en het onvermogen om

ze te verdedigen, het natuurlijk gevolg was van de onmogelijkheid van met handelwinsten alleen de onkosten van bestier en defensie goed te maken.

En hoezeer vermindert dan niet de waarde van alle die handelsvoordeelen, welke wij erkend hebben, en van al dien omslag van werkzaamheid en bedrijf, die op zulke zwakke gronden steunt, bij de eerste uitbarsting van den oorlog dreigt in te storten op het hoofd van allen, die zich daaronder veilig rekenden, en de geheele natie, en voornamelijk hare eigene deelhebbers, in gevaar stelt van telkens zulke katastrophes te beleven, als den val en de vernietiging onzer O. I. maatschappij hebben vergezeld.

Het zoude naar onze meening beter zijn, alle Indische bezittingen vaarwel te zeggen, dan ze op zulk eenen lossen voet te houden, op een voet, waarvan men met regt konde zeggen, dat wij ze bewaarden voor den eersten vijand, wien het lustte ze aan te tasten, en waaronder alle onkosten van oorlog en defensie gemaakt wierden tot loutere verspillingen.

Wij zullen dan ook bij dit gedeelte van ons onderzoek niet langer ons ophouden, en met nog dieper stilzwijgen de vraag voorbijgaan, in hoeverre het der voornoemde Maatschappij gelukt zij, de trouw en eerlijkheid harer dienaren door gepaste belooningen te verzekeren.

Maar misschien zou de bedenking kunnen opkomen, dat, ofschoon in deze beide opzigten van defensie en regering, door de kompagnie met der daad wel niet aan hare verpligtingen zij voldaan, het echter, behoudens haar stelsel, met eene verbeterde administratie mogelijk zoude geweest zijn aan deze oogmerken te beantwoorden. Het zal dierhalven niet ongepast zijn, dat wij aan ons verder onderzoek eene eenigzins gewijzigde rigting geven. Daar toch de mogelijkheid, om onder een stelsel als dat der voormelde O. I. kompagnie, aan de oogmerken van regering en defensie te voldoen, gedeeltelijk altoos zal afhangen van de vraag, of onder zoodanig stelsel, die geldelijke uitkomsten kunnen worden verkregen, welke noodig zijn, om de kosten van bestier en handel beiden te bestrijden, zullen wij den finantiëlen toestand der kompagnie, in de verschillende tijdvakken van haar bestaan, onderzoeken, en daarna de mogelijkheid berekenen, om die middelen te vinden, welke zouden zijn vereischt geworden, om aan de voornoemde oogmerken te voldoen.

Ten aanzien van den finantiëlen staat der kompagnie, komt het ons belangrijkst voor te kennen:

vooreerst den tijd, waarop de eerste verachtering in hare Indische huishouding bespeurd werd;

daarna het oogenblik, toen alle hare vorige winsten geheel waren verslonden, en er dus een stellig te kort werd bevonden op haar Indisch bestier;

vervolgens den staat harer zaken in het jaar 1780, toen, na het genot van eenen langdurigen vrede, de oorlog eindelijk met de Engelschen uitbrak;

in de vierde plaats, dien staat na het eindigen van den oorlog en speciaal in het jaar 1790, toen hare finantiën door eene kommissie uit Hunne Hoogmogenden onderzocht werden;

en eindelijk, welke vooruitzigten de generale kommissie in Indië in den jare 1795 voor haar toekomstig bestaan opleverde, waren deze niet door haren val en ontbinding verijdeld;

waarbij ten overvloede nog een kort overzigt van het buitengewone tijdperk van 1794 tot 1808 en van 1808 tot 1811 zou kunnen worden gevoegd.

Tot de ontdekking van den staat van 's kompagnies finantiën in de meeste dezer tijdperken, zijn wij in staat gesteld door den dikwerf hoog geroemden doch nimmer te hoog gewaardeerden arbeid, door den bewindhebber VAN DER OUDERMEULEN aan het onderzoek der Indische negotieboeken besteed.

Uit een vergelijk van de Indische winsten en uitgaven, door hem uit deze boeken getrokken, blijkt het, dat de eerste doorloopende verachtering in de Indische inkomsten bespeurd wordt in het tijdvak van 1693 tot 1696, gedurende welke drie jaren de generale winsten bedragen .... *f* 23,304,700
de uitgaven.. - 31,417,417

of door elkander in één jaar de winsten bijeen.............. *f* 7,768,233
alle uitgaven.. - 10,472,472

te kort.. *f* 2,704,239

Dat echter nog in den jare 1696 de generale overwinst in Indië, gerekend over 83 jaren van 1613 tot 1696, beliep een bedrag van.... *f* 40,206,789.

Deze overwinst was in den jare 1723 reeds verminderd tot.. - 4,838,925.

En in den jare 1724 ontstond voor 't eerst een stellig te kort. De veertig millioenen overwinst waren dus toen reeds in de Indische huishouding verslonden, en in den jare 1733 was het stellig te kort reeds aangegroeid tot *f* 14,370,736. Het vermeerderde verder trapsgewijze tot het jaar 1797, of kort voor het uitbarsten van den Engelschen oorlog, wanneer het zich bij de boeken vertoonde tot een montant van..................... *f* 84,985,428.

Doch bij welk montant de heer VAN DER OUDERMEULEN, om het ware achterstal der Indische huishouding aan te toonen, nog vermeende te moeten voegen: de restanten, welke uit Nederland moesten in stand gehouden worden tot.......... - 28,724,649.

De overwinst, die in 1696 bedroeg.................. *f* 40,206,789.
en die in de Indische huishouding was versmolten, en de schijnwinsten, in Indië uitgevonden, om de ware verliezen te dekken, tot een bedrag van............................ - 40,000,000.

allen te zamen uitmakende eene som van............... *f* 193,619,866.
voor het geheel te kort der Indische huishouding in 1779, bij het uitbarsten van den Engelschen oorlog.

Staan wij voor een oogenblik stil bij deze finantiële resultaten, welke wij zoo beknopt mogelijk uit de aantooningen van den heer VAN DER OUDERMEULEN hebben getrokken, zoo ontdekken wij dadelijk, dat het jaar 1693, het tijdstip wanneer de eerste geldelijke verachtering in Indië een aanvang nam, juist ook het tijdstip was wanneer men konde zeggen, dat de kompagnie pas te voren hare groote veroveringen voleindigd, het geheel van hare bezittingen verworven, en die mogendheid in Indië gevestigd had, welke zoo zeer de bewondering harer eigene en den naijver van andere natiën opwekte.

Doch tevens zien wij dan ook, dat, van het oogenblik dat deze mogendheid gevestigd was, van het oogenblik, dat de koopman souverein werd, de verliezen dagteekenen, welke vervolgens in zulk een bestendige, onafgebrokene en steeds toenemende progressie geleden zijn, dat zij daardoor alleen het kenmerk dragen van ook van eene vaste en blijvende oorzaak, als zijn de zaken van bestuur en defensie, en niet van eene wisselvallige, als zijn betrekkingen van den handel, af te hangen.

Uit hetgeen wij te voren gezegd hebben, kan het bereids gebleken zijn, dat wij niet tot hen behooren, die de inrigtingen der kompagnie in haar geheel verwerpen. Wij behooren niet tot hen, die de instellingen onzer voorouders willen verachten, of die het troetelkind onzer natie van zijne geboorte af voor een bedorven kind zouden willen doen doorgaan. Wij willen gaarne erkennen, dat haar werkkring nuttig was in de tijden, waarin zij genoodzaakt werd om haren handel tegen den aanval van twee vijandige natiën te dekken. Wij willen gaarne erkennen, dat haar stelsel van handel het eenige was, 't welk zij volgen kon, zoo lang zij bloot koopman en handelaar bleef, en geene landen of volken had te beschermen. Het spreekt van zelf, dat in dien tijd, toen handel haar eenige bezigheid en handelswinsten haar eenig doel waren, zij geen ander oogmerk kon hebben, dan om den handel zoo veel mogelijk alleen aan zich te trekken, en alle mededinging te weren. Hare inkoopen doende van eene bevolking, die niet de hare was, kon zij niet anders wenschen dan voor de laagste prijzen in te koopen en voor de hoogste wederom te verkoopen. Geen ander voordeel uit de Indische bevolking trekkende, geen regt van belasting over haar uitoefenende, moest het haar onverschillig zijn, of de planter naar behooren voor zijnen arbeid werd beloond. Met geene kosten van bestuur bezwaard, valt het ook ligt te beseffen, dat hare winsten in dien tijd haar genoegzame middelen konden verschaffen, om haren handel door eene geduchte zeemagt te dekken, en om hare dienaren op zulk eene schitterende wijze te beloonen, zoowel met roem als schatten, dat daardoor natuurlijk de moed moest ontvonken van eenen BOTH en KOEN, van eenen SPILBERGER en van WARWIJCK, van eenen VAN GOENS en SPEELMAN, en van zoo vele anderen, wier namen en daden wij met zoo veel lust in hare geschiedenissen lezen. Maar nadat zij, door de roemruchtige bedrijven van deze mannen, niet alleen het geheel der Molukkos veroverd, maar daarenboven in 1644 Malaka, in 1650 de stranden van Ceilon, in 1662 alle voorname sterkten en steden op de Malabaar, iets vroeger eenige vas-

tigheden op Coromandel, en in 1668 een aanzienlijk gedeelte van Celebes aan haar gebied had onderworpen; nadat zij bovendien in het jaar 1672 den keizer van Mataram in het beoorlogen van den Madureschen prins TAROENA DJAIJA had bijgestaan, en daardoor in aanzienlijke verschotten was vervallen, en nadat zij, door het daarop gevolgde verdrag van den 25 Februarij 1677, haar-grondgebied op Java had uitgebreid van Ontong-Java, in het westen, tot de rivier van Pamanoekan, in het oosten, en ten noorden en zuiden to de Javasche en groote Zuidzeeën; nadat zij zich had verbonden, den berg van Japara met garnisoen voor den soesoehoenan te bewaren; en nadat zij te gelijkertijd aan zich had laten verbinden alle de zeehavens langs den oever van het land, van de rivier Krawang in het westen tot den uitersten oosthoek van het eiland; van dien tijd af was het te voorzien, en het werd werkelijk destijds door mannen van staat in Holland voorzien, dat de gewone regel *res facile iisdem artibus retinentur quibus ab initio partae sunt*, geen regel was zonder uitzondering, en dat zulks in de zaken onzer Oost-Indische Maatschappij stond te worden bewaarheid.

Het was van dien tijd af te voorspellen, en van achteren althans valt het ligt te berekenen, dat er binnen weinig tijds eene verachtering en een tekort in de Indische huishouding ontstaan moest. Het was te voorzien, dat de Indische winsten, welke tot dien tijd alleen gedragen hadden het kostende van zeemagt en van handel, voor het vervolg ontoereikende zouden zijn, om het kostende van zulk een uitgebreid gebied te dragen. Hetgeen te voorzien was, gebeurde: de verachtering en het te kort ontstonden. Het tijdstip, waarop het voor 't eerst bespeurd werd, en de bestendige voortgang, welke het hield, laten geen twijfel over, of de door ons aangewezen oorzaak is de ware, en zoo niet de eenige, althans de voorname en hoofdoorzaak, waaraan het moet toegeschreven worden.

Welke andere redenen daarop ook van invloed mogen geweest zijn, het zij buitensporigheid in het doen van uitdeeling, het zij mededinging in den handel, deze konden daaraan dien vasten en bestendigen loop en voortgang niet gegeven hebben, welke het van 1693 tot 1797 heeft gehouden. De voortgang der Indische verachtering is derhalve het krachtigste en overtuigendste bewijs hetwelk men vorderen kan van de gulden les, in het bestuur harer Indische zaken onzer natie van goederhand zoo duidelijk gegeven, dat het eene onmogelijkheid is een uitgebreid gebied en eene bevolking van millioenen menschen te regeren naar een stelsel van handel, en dat het ondoenlijk is, om, onder zulk een stelsel, de oogmerken van handel en van bestuur te gelijk te bereiken.

Wij mogen het derhalven, op grond der ondervinding, welke de loop der Indische verachtering tot 1779 ons aanbiedt, reeds aanvankelijk voor bewezen houden, dat geene administrative verbeteringen in staat zouden geweest zijn om de zaak zelve te veranderen of een gebrekkig stelsel bruikbaar te maken. Gaf men de voorkeur aan zaken van bestuur, regt, policie en defensie, zoo moesten de belangen van den handel achterstaan, het handelsfonds werd

minder, de verkoopingen in Europa namen af en de winsten voor het moederland werden verkleind. Zette men daarentegen den handel op den voorgrond, zoo moesten natuurlijk alle voorwerpen van regering, justitie en defensie lijden. Veroorloofde men stille winsten en onregelmatige inkomsten, zoo werden traktementen en belooningen van dienaren bezuinigd. Trok men die stille winsten en inkomsten naar zich, zoo wierden de voordeelen, daaruit genoten, wederom verslonden door onnoemelijke traktementen, waarmede men de dienaren nog maar ten halve bevredigde. Het gebrek lag in het stelsel en kon dus nergens dan in het stelsel zelve verbeterd worden.

Onze voormalige O. I. Maatschappij, getrouw aan hare beginselen, bleef steeds den handel aankleven als het hoofddoel van haar bestaan. Zij zorgde, op eene voldoende wijze, voor hare inkoopen in Indië en voor hare verkoopingen in Europa; doch voor het behoud en de verdediging harer bezittingen, en voor alle overige voorwerpen van bestuur, zorgde zij flaauwelijk, en zij had het vermogen niet om meer te doen. Deze flaauwe zorg kostte haar nogtans, in een tijdvak van 83 jaren, van 1696 tot 1779, een te kort van *f* 193,000,000.

En welk zou het bedrag van dit te kort geweest zijn, indien zij naar behooren voor de defensie harer bezittingen gezorgd, en dus jaarlijks met eene meerdere uitgaaf van *f* 4 of 5,000,000 was bezwaard geweest. Zij koos in haar stelsel de beste zijde; zij besteedde hare fondsen daar, waar zij winsten afwierpen, die haar in staat stelden om de zaken op een voet van rust en vrede slepende te houden. Was deze staat van vrede duurzaam geweest, zij zoude ook waarschijnlijk hare zaken nog langen tijd gaande hebben kunnen houden.

De invoering in 1759, op raad van den heer HOPE, van den regtstreekschen handel uit Europa op China, en de uitbreiding vervolgens aan den lijnwaadhandel gegeven, hadden haar in staat gesteld om den staat harer zaken in het moederland zoo verre te verbeteren, dat in het jaar 1779 de winsten aldaar behaald de Indische achterstallen dekten op een bedrag van *f* 8,000,000 na.

Doch wie kan den geest der volkeren dwingen? wie kan de zaden van twist, tweedragt en oorlog onder een geslacht van menschen uitdooven? wie kan zorgen, dat zich niet dikwerf land en volk, tegen hunne ware belangen aan, tegen alle regelen eener goede staatkunde, in hun verderf storten? en welke moeten dan de gevolgen zijn van een stelsel van bestuur, dat, alleen op den voet van eenen eeuwigdurenden vrede geschoeid, verwaarloosd heeft zich tegen dezen geessel van 't menschdom naar behooren te dekken? Voorzeker geene andere, dan de zoodanigen als het uitbarsten van den oorlog met Engeland in 1780 dadelijk deed geboren worden, en als het geheele daar aan volgende tijdperk van het bestaan der voormelde maatschappij kenmerken. Een diep en vernederend gevoel van den magteloozen toestand waarin men zich bevond, ontijdige en vruchtelooze pogingen, om het gepleegde verzuim te herstellen, groote bemoeijenis en groote aanstalten tot tegenweer, waarvan het kostende, ondoelmatig en ontoereikende als ze zijn,

voor loutere verspilling mag worden gerekend, stremming van den handel en alle winsten, en eindelijk het verlies van alle bezittingen, welke het den vijand gelust te nemen, zoo zij niet toevallig door eenen magtigen bondgenoot worden gered.

De uitkomsten van den finantiëlen toestand der kompagnie gedurende dit tijdperk waren, dat, terwijl het te kort op den generalen staat in het jaar 1779 slechts bedroeg *f* 8,506,567, het jaarlijksch te kort op dien generalen staat, gedurende de vijf laatste jaren van dit tijdperk, van 1786 tot 1790, had bedragen *f* 8,734,962. Terwijl de geheele verachtering der maatschappij, na aftrek van hetgeen zij aan voorraad van gelden en goederen ten laste had, op den 31 Mei 1790 beliep *f* 80,937,737.14. En welke som, volgens de verklaring der staats-kommissiën, bij haar rapport van den 14 Julij 1791, sedert den 31 Mei 1790 tot op den dag, waarop dit rapport werd gegeven, nog was vermeerderd met meer dan vijftien millioenen guldens, intusschen, ten behoeve van de Hollandsche en Zeeuwsche kameren, genegotiëerd. Dat sedert dien tijd alle ontwerpen tot opbeuring en verbetering van den staat der kompagnie vruchteloos zijn geweest; dat noch de voorstellen van den heer VAN DER OUDERMEULEN tot uitbreiding van den handel, noch de plannen van het vijfde departement tot inkorting van de gansche huishouding in Indië, de gewenschte uitwerking gehad hebben, willen wij voor het grootste gedeelte gereedelijk stellen op rekening van die noodlottige gebeurtenissen, welke van dat oogenblik af aan niet hebben opgehouden ons vaderland en gansch Europa te teisteren. Wij zullen ons daarom ook met den loop der zaken van de kompagnie, zoo als die heeft plaats gehad van dezen tijd af tot aan hare ontbinding, niet verder inlaten.

Maar daar het onderzoek, hetwelk wij ons hebben voorgesteld, voornamelijk ten doel heeft, om de deugdzaamheid van het stelsel zelf ter toets te brengen, zullen wij verder nagaan, welke gevolgen men zich, in gewone tijden, van de plans en vooruitzigten der hooge kommissie, in den jare 1791 naar Indië vertrokken, voor het toekomstig bestaan der voornoemde kompagnie, indien zij was in wezen gebleven, had mogen voorstellen. Deze plans en vooruitzigten zijn door kommissarissen-generaal in der tijd hoofdzakelijk ontvouwd en voorgedragen, in het doorwrocht rapport op den 4 Julij 1795 door hen aan heeren bewindhebbers aangeboden. Bij dat rapport was een tableau gevoegd, waarop de wijze van bestaan der kompagnie voor het vervolg was berekend. Wij zullen ons daarop eenige beknopte aanmerkingen veroorloven, welke wij oordeelen, dat tot het oogmerk ons voorgesteld toereikende zullen zijn. De berekeningen, bij dit tableau voorkomende, vormden den grondslag van het rapport van kommissarissen-generaal, en het rapport zelf diende voornamelijk, om de posten, daarbij in ontvangst en uitgaaf gebragt, te adstrueren en te ontvouwen.

Wat nu aangaat de verdienste van dit tableau, zoo kunnen wij niet ontkennen, dat wij het over het algemeen houden voor de beste berekening, waarnaar, onder een stelsel van handel gelijk wij hier voren hebben omschreven,

de Indische zaken gaande hadden kunnen gehouden worden. Wij erkennen gereedelijk, dat alle posten, daarop in ontvangst gebragt, met voorzigtigheid waren berekend; dat de berekening der Indische winsten steunde op eene bevinding van hetgeen ze, verscheidene jaren door elkander geslagen, hadden afgeworpen; dat de jaarlijksche verkoopingen en de winsten in het vaderland te trekken ook waren berekend over eene hoeveelheid produkten, van welke wij geen twijfel hebben, of de vruchtbare schat van het eiland Java en van onze overige bezittingen zoude ten allen tijde in staat geweest zijn om ze te kunnen leveren. En daarenboven was de berekening zoo gematigd, in betrekking tot de algemeene behoefte van den handel, dat wij geene vrees gevoelen, of de markt in Europa zoude ten allen tijde de sleet van die hoeveelheden en daar voorgestelde prijzen hebben kunnen dragen. Hetgeen mogelijk op de winsten der amphioen te hoog gesteld was, en hetgeen naderhand toevallig door het gemis van de kaneel wierd verloren, had waarschijnlijk op de een of andere wijze, op de voorgestelde rekognitie aan de admiraliteit of op de uitdeelingen kunnen worden gevonden.

Doch vestigen wij daarentegen onze aandacht op de tegenovergestelde zijde van dit tableau, zoo moeten wij erkennen, dat ze ons veel minder gerustheid inboezemt. Wij kunnen ons moeijelijk overtuigd houden, dat het kostende der kantoren om de west van Indië, op Soeratte, Coromandel en Bengalen, op den duur binnen die palen zou blijven, waar binnen kommissarissen-generaal goedgevonden hebben het te beperken. Wij kunnen ons nog minder overtuigd houden, dat de kosten van het militaire wezen, begroot op een leger van 10,000 man, en berekend op twee en een halve millioen gulden, niet dadelijk zouden zijn overschreden. Welke zijn de kosten van zoodanig een leger niet geweest ten tijde van den maarschalk DAENDELS, en welke zijn zij nog!

Evenmin kunnen wij, over de uitgestrekte bezittingen der voornoemde kompagnie, als toereikende beschouwen het gestelde voor onkosten van fortificatiën en reparatie van gebouwen. En hoe zoude het bedrag van slechts *f* 1,000,000 toereikende hebben kunnen zijn tot de eerlijke bezoldiging van een aantal van 1500 dienaren, waarop de civiele staat der kompagnie werd berekend? Deze bepaling van een millioen voor civiele dienaren hield wel is waar nog een vierde verhooging in, boven hetgeen de kompagnie voorheen aan traktementen had betaald; doch daarentegen werd zij, onder de inrigtingen van kommissarissen-generaal, te dier tijd ook weder bezwaard met een ambtgeld, hetwelk een vierde der inkomsten bedroeg; en bij slot bleef er dan voor de civiele dienaren dooreen gerekend weinig meer dan 500 gulden 's jaars over en nog geen 50 gulden 's maands tot eene belooning.

En nemen wij dan verder nog in aanmerking, dat het groote oogmerk der zending van kommissarissen-generaal te dier tijd bestond in het vinden van middelen, om eene gelijkheid tusschen de Indische winsten en lasten daar te stellen; dat het drukkende dezer lasten in eene groote mate mede veroorzaakt werd door het onberekenbare der kosten van 's kompagnie's eigen vaart en

navigatie; dat men, in het nasporen van deze kosten, wel ontwaard had, dat ze het bedrag van twee en een halve millioen guldens 'sjaars verre overtroffen, maar dat men uit 's kompagnie's boeken, hoe hemelhoog ze anders ook door kenners werden geprezen, het ware beloop dier onkosten niet had kunnen opmaken, wijl de boeken aan dat notabel defekt mank gingen, dat men niet in staat was het ware kostende van eenig afzonderlijk vak der huishouding daarin te kunnen nagaan, en dit kostende nogtans, voor zoo verre het bekend was, het gewone jaarlijksche tekort op de Indische huishouding reeds overtrof; dat kommissarissen-generaal destijds echter geen middel hebben weten te vinden, om eene voldoende besparing in dit gedeelte der huishouding in Indië te brengen, en geene gelijkheid tusschen de Indische winsten en lasten hebben weten te berekenen, dan onder de opmerkenswaardige veronderstelling, dat voortaan alle eigene vaart en navigatie van 's kompagnie's wege zoude worden afgeschaft, en dat zij voortaan alleen zoude varen met ingehuurde schepen; eene onderstelling, waardoor het niet minder opmerkenswaardig is, dat inderdaad niet zoo zeer eene bezuiniging in deze drukkende lastpost der Indische huishouding wierd daargesteld, als dat zij van de Indische rekening afgenomen en op den generalen staat der kompagnie in Europa wierd overgebragt, en deze daardoor met een aanzienlijk bedrag van *f* 3,000,000 'sjaarlijks meerder bezwaard werd dan zij te voren had geleden. Op grond van deze konsideratiën dan en van andere, welke het onnoodig is hier aantevoeren, kunnen wij onze overtuiging niet verbergen, dat, al ware ook de loop van tijden en gebeurtenissen gunstiger geweest tot het nemen van een proef van die inrigtingen, welke door kommissarissen-generaal bij hun rapport van den 4den Julij 1795 werden voorgesteld, deze proef echter ook onder die omstandigheden nimmer volkomen aan het oogmerk zoude hebben beantwoord. Wij houden ons overtuigd, dat, ook onder deze inrigtingen van kommissarissen-generaal, de kompagnie weldra weder in het alternatief zou zijn gebragt geworden, van, of haren handel, of haar bestuur en defensie te moeten verwaarloozen; dat zij alsdan, onder eene gebrekkige zorg voor hare defensie en eene gebrekkige belooning harer dienaren, weldra weder in diezelfde jaarlijksche verachteringen zoude zijn vervallen, welke het jaar 1780 waren voorafgegaan, en die dan ook, bij de eerste vredebreuk welke er in Europa plaats vond, op nieuws wederom zouden zijn opgevolgd geworden door diergelijke katastrophes, als dat tijdvak en den daaraan volgenden val en ontbinding der O. I. maatschappij hebben gekenmerkt.

En daar destijds het vinden van middelen van herstel en het beramen dezer inrigtingen was opgedragen aan mannen, wier ervarenheid en trouw aan de zaken en aan het stelsel der kompagnie, zoo zij al kan worden geëvenaard, zeker niet ligt zoude worden overtroffen, zoo vermeenen wij ook geregtigd te zijn, om eindelijk tot het besluit te komen, dat geene loutere administratieve verbeteringen, geene zoogenaamde »middelen van redres," immer in staat zouden geweest zijn, om onze voormelde maatschappij, behoudens haar stelsel van handel, dat vermogen te bezorgen, 't welk noodig was om aan de

oogmerken van bestuur en aan de belangen van den handel beiden te gelijker tijd te voldoen. En wij herhalen dan ook als ons gevoelen, dat, daar het gebrek gelegen is in het stelsel, het nimmer dan door eene verandering van stelsel kon worden weggenomen.

De tijdvakken van 1795 tot 1808 en van 1808 tot 1811, hoe ongaarne wij daar iets van zeggen, mogen wij echter niet geheel onaangeroerd laten, uithoofde van de gevolgen, welke uit ons stilzwijgen zouden kunnen getrokken worden. Wij zullen echter, voor zooverre tot ons tegenwoordig oogmerk vereischt wordt, er ons niet diep mede behooren in te laten. Beiden zijn geweest tijdvakken van nood en van buitengewone verlegenheid. In beide tijdvakken is het Indische bestuur buiten staat geweest, om aan het eerste oogmerk van haar bestaan te voldoen, en om regtstreeks iets noemenswaardigs tot het welzijn van het moederland bij te dragen. In beide tijdvakken is het oude stelsel, om de Indische bevolking dienstbaar te maken aan den handel, gebleven, en in het laatste zelfs verzwaard. In het eerste zijn daarenboven alle de inrigtingen der voormelde kompagnie in hare wijze van bestuur, stiptelijk gevolgd, in het laatste daarentegen zijn deze vormen geheel van gedaante veranderd. In het eerste tijdvak was het Indisch bestuur werkzaam volmaakt in den geest van het rapport van kommissarissen generaal van den 4 Julij 1795. Wij vermeenen daarom ook ons oordeel over den inhoud van dat rapport van toepassing te mogen maken op dit tijdvak van het Indisch bestuur; met bijvoeging blootelijk van deze aanmerking, dat wij, naar onze gedachten, destijds het behoud dezer kolonie voornamelijk hebben te danken aan het geluk, dat de vijand geene ernstige pogingen aanwendde, om ze te overmeesteren, en aan de gelegenheid welke de handel van neutrale natiën aan de hand gaf, om de produkten van het gouvernement tegen buitensporige prijzen te kunnen afzetten; terwijl alle kosten van eigen vaart en eigen navigatie wierden bespaard, maar daardoor ook het moederland van alle voordeelen, die daaruit voor haar afvloeijen, bleef verstoken.

Het volgende tijdvak van 1808 tot 1811 levert een voorbeeld op, eenig in zijne soort. Het bevat de krachtigste poging, immer aangewend, althans in het bestuur van Nederlandsch Indië, om uit eene bevolking, alleen door dwang en door verpligten arbeid, al datgene te trekken, wat niet alleen tot handel, maar tot publieke werken, tot eene krachtdadige defensie, tot eene ruime belooning van alle ambtenaren en tot eene onbekrompene inrigting van alle departementen en administratiën tot zulk een stelsel behoorende, kan vereischt worden. Zonder de kortstondige uitwerkselen van deze poging te willen beoordeelen, zullen wij ons vergenoegen met aan te merken, dat de inspanning ons te groot en te overdreven voorkomt, om er een bestendig en duurzaam effekt van te hebben kunnen verwachten. Wij kunnen ons niet voorstellen, dat eene bevolking van twee of drie millioenen menschen op den duur tot aanplanting en het onderhoud van 72,000,000 koffijboomen en tot eene leverantie van 35 a 36 millioenen ponden koffij had kunnen *gedwongen* worden, zonder aanleiding te geven tot ongenoegen, volksverloop, opstand

of andere onheilen, waardoor eindelijk dit stelsel zich zelven zoude hebben vernietigd.

Wij hebben dan, onder welke gedaante ook, geen heil noch troost in het stelsel van handel en van verpligten arbeid kunnen vinden.

De geschiedenis onzer voormalige kompagnie heeft ons duidelijk aangewezen, dat dit stelsel slechts met voordeel gevolgd is, zoo lang wij bloote kooplieden en bloote zeelieden waren, die niets anders beoogden dan handel en om den handel door zeemagt te dekken. Van het oogenblik, dat onze voormelde maatschappij van dit eenvoudig plan is afgeweken, en door haren voorspoed en door de zege harer wapenen zich heeft laten verleiden, om een oppergezag over de Indische volkeren te aanvaarden, en eene mogendheid in Indië te worden; van dat oogenblik af hebben noch uitbreiding, noch inkrimping van handel, noch gematigde, noch geweldige maatregelen kunnen baten, om hare zaken te herstellen. Wij kunnen derhalven onze innige overtuiging niet verbergen, dat, willen wij blijven behouden dien invloed over de Indische bevolking welken wij thans hebben, willen wij het gezag en de mogendheid, welke wij thans bezitten, handhaven, zoo moeten wij niet alleen de vormen van administratie veranderen, wij moeten geen hervormers zijn, maar wij moeten een gansch nieuw stelsel en grondslag aannemen, waarop die mogendheid zal rusten.

Uit den ganschen loop van dit onderzoek zal men reeds hebben opgemerkt, dat wij dit stelsel niet willen zoeken te vestigen op den lossen en wankelen grond van eene vrije vaart en openen handel. Wij beloven ons uit die vrije vaart en handel zulke onmetelijke, en altbans zulke onmiddelijke schatten niet. De eenige hoop, welke wij daaromtrent voeden, is: dat waarschijnlijk, na verloop van tijd, onder eenen vrijen handel, de kleinere winsten op een groot kapitaal, de grootere winsten op een klein kapitaal, zullen kunnen opwegen zoo niet overtreffen. En dat in allen geval het gebruik van een grooter kapitaal met kleinere winsten meer bevorderlijk zal zijn aan de uitbreiding van de scheepvaart en van alle neringen en handteringen in het moederland, dan het gebruik van een klein kapitaal met grootere winsten.

Wij behooren ook niet tot diegenen, welke het heil van het moederland en van hare Aziatische bezittingen verbonden rekenen aan de afschaffing van alle vereenigingen tot het drijven van dezen handel. Wij zijn integendeel van gevoelen, dat eene maatschappij, tot dat einde wijzelijk ingerigt, en de mededinging van het algemeen niet uitsluitende, van nut zoude kunnen zijn: eensdeels om den verloop van handel voor te komen en anderdeels om de overwinsten van het Indisch bestuur, door middel van eigen vaart en handel, naar het moederland over te maken. Wij zijn slechts van gevoelen, dat zoodanig eene maatschappij nimmer het regt behoort te bezitten, om de gansche Indische bevolking,. eene bevolking van eenige millioenen menschen, alleen tot slaaf te maken van haren handel.

Wij zijn ook niet diegenen, welke de instellingen der Aziatische bezittingen zouden willen verkrachten, door aan de massa der bevolking een regt van

eigendom op den grond te schenken, hetwelk, naar sommiger gedachten, onder die instellingen alleen aan den vorst moet worden toegekend. Wij laten ons met het gansche geschil over den eigendom van grond niet in. Wij laten in het midden, of dit regt aan den vorst dan wel aan den gemeenen man, of liever, in gemeenschap en dessa's-gewijze, aan de gezamenlijke inwoners van elk dorp moet worden toegekend.

De werking van het stelsel van algemeene territoriale belasting en vrije kultuur, zigtbaar in het bestuur van Britsch Indië.

Tegen een stelsel van handel, onder hetwelk eene bevolking van eenige millioenen menschen alleen wordt benuttigd door dwang en door verpligten arbeid, stellen wij over een stelsel van regelmatige belasting, om het even of men die belastingen wil beschouwen als een gevolg van het regt van eigendom op den grond, den vorsten in Azië toegeschreven, of als een bloot gevolg en uitvloeisel van die regten, welke het wezen der souvereiniteit bij alle volken en in alle werelddeelen uitmaken. De vergelijking welke wij zullen instellen is dus afgescheiden van eene menigte van geschillen, welke dikwijls de gemoederen omtrent de Indische zaken verdeeld hebben.

De mogelijkheid en uitvoerlijkheid der zaak is reeds met de daad bewezen, en wij hebben alleen ons oog te vestigen op de uitkomsten, welke beide stelsels opleveren. Die van het eerste heeft ons de geschiedenis onzer voormelde O. I. maatschappij aangetoond, en die van het laatste zal ons het bestuur van Britsch Indië aanwijzen.

Wij hebben in den aanvang gezegd, dat dit voorbeeld werd aangetroffen voornamelijk in een tijdvak van dit bestuur, verloopen sedert den jare 1767. Daar echter de geschiedenis ook van dit tijdperk natuurlijk in een naauw verband staat met de gebeurtenissen, welke daaraan zijn voorafgegaan, zoo zij het ons geoorloofd den loop der zaken van de Engelsche O. I. kompagnie kortelijk te herinneren.

Van hare eerste oprigting af tot het jaar 1765, toen zij schatgaarder werd van den grooten Mogol, waren de gronden van haar bestaan dezelfde als die onzer voornoemde O. I. maatschappij.

De eenvoudige kring van hare handelingen was begrepen in de uitzending van goederen en speciën naar Indië, in het ontvangen van gelden in kas op wissels of assignatiën op Europa, het inkoopen van retouren en het houden van hare jaarlijksche verkoopingen in Engeland. Bij hare eerste oprigting waren hare fondsen minder dan de onze. Zij leerde van onze maatschappij het handelen op een vereenigd fonds, doch niet te min bleven hare handelingen, en vooral hare uitzendingen van kontante speciën, van minder aangelegenheid dan die der Hollandsche maatschappij tot het einde van de zeventiende eeuw.

Van het jaar 1700 tot 1730 waren hare uitzendingen in geld en goederen, en het bedrag van hare verkoopingen in Engeland bijkans gelijk aan de onze.

Van het jaar 1730 tot 1765 bedroegen de uitgezondene speciën iets meer, doch het beloop der jaarlijksche kompagnie's-verkoopingen bleef zich bij beide natiën ongeveer gelijk. Men kan dus aannemen, dat de wijze van bestaan van beide kompagniën tot dat tijdstip ongeveer dezelfde, en het vermogen ter wederzijde in evenwigt is gebleven.

In 1765 won lord CLIVE den slag bij Plasséij. In 1749 stond de regerende vorst van Mataram zijn gansche rijk, bij uitersten wil, aan de Nederlandsche maatschappij af. Doch deze twee gebeurtenissen hadden ongelijke gevolgen. De Nederlandsche maatschappij, met den waren geest van den koopman bezield, scheen bijkans de magt en hoogheid, de regten en de verpligtingen niet te merken, welke haar werden opgedragen. Alleen bedacht op handel en voordeel, deed zij haren verkregen invloed ook blootelijk dienen, om haren handel voordeelen te verzekeren en om dien uit te breiden. Met de zaken van het Mataramsche rijk liet zij zich niet verder in, dan dat zij eenen overwegenden invloed op de troonsbeklimming behield, en daardoor de rust van Java voor het vervolg verzekerde. Van de inkomsten van het rijk en van de wijze hoe die geheven werden, vindt men niet dat veel aanteekening gehouden is; evenmin als van de verdere maatschappelijke inrigtingen die destijds bestonden. Langs de stranden bevestigde zij haar bezit. Aan de hoofden of zoogenoemde regenten liet zij een uitgebreider gezag en een geruster genot hunner waardigheid, dan zij onder hunne inlandsche vorsten hadden genoten. Zij verbond dus deze hoofden door banden van erkentelijkheid en belang aan zich. In vergelding van deze weldaden, bedong zij slechts eenige voordeelen voor den handel, en de leverantie van eenige gewilde artikelen *om niet* of tegen *geringe prijzen*. Met het bestuur van de massa der bevolking liet zij zich weinig in. Het heffen van belastingen werd aan de bescheidenheid der regenten overgelaten. De invordering der produkten en leverantiën bleef hun aanbevolen. De instellingen en gebruiken des volks bleven bedekt onder de algemeene benaming van *adat*. Welke instellingen onder deze adat begrepen waren, bleef buiten onderzoek. Men beschouwde als het eerste beginsel der Javasche regering volstrekt gezag aan de eene en volstrekte onderwerping aan de andere zijde.

En hier bijgevoegd het begrip, dat de inlandsche regenten moesten beschouwd worden als de stedehouders der kompagnie, kan men ligt beseffen, dat de geheele massa des volks aan de bescheidenheid van deze regenten was overgelaten. Doch ter eere en ter verschooning van de Nederlandsche maatschappij, valt altoos aan te merken, dat zij voor zich zelve steeds gematigd bleef in de uitoefening van haar gezag, en dat haar zwakke titel van aankomst, de uiterste wil van eenen stervenden onmagtigen vorst, ook niet anders dan eene zwakke uitoefening kon ten gevolge hebben van het regt daarbij overgedragen.

Lord CLIVE daarentegen overwon het rijk van den Mogol met de wapenen

in de vuist, en hij voegde beleid bij magt, om dadelijk de hand te leggen op den eersten zenuw van staat. In stede van zijne voordeelen aan te wenden tot vernietiging van het rijk van den grooten Mogol, vergenoegde hij er zich mede, dat deze de Engelsche maatschappij verklaarde tot zijnen schatgaarder; en door dit meesterstuk van staatkunde werd hij de grondlegger van het Britsche rijk in Indië. Van het oogenblik dat deze stap door lord CLIVE gedaan was, veranderde het gansche wezen der Engelsche O. I. maatschappij. Van eenen blooten handelaar werd zij mogendheid, en trad dadelijk zoowel in het genot van de inkomsten als in de uitoefening van de regten der opperheerschappij. Ten aanzien van de inkomsten vond zij eene belasting op den grond, of liever op het gewas, die reeds in het jaar 1500 door keizer ACBAR was geregeld. Zij vond tol- en markt-geregtigheden, uit- en ingaande regten, die haar alle te zamen in handen vielen. Maar ten aanzien van het bestuur kwam zij in eene bedorvene huishouding. Zij trad in een bewind, hetwelk reeds jaren herwaarts gevoerd was door vreemde overheerschers, door een Tartaarsch geslacht, in godsdienst en geaardheid wijd verschillende van den zachten en vreedzamen Hindostanner. Zij vond de goede instellingen van ACBAR verbasterd en verbroken; de oorspronkelijke inwoners des lands ten prooi van de hebzucht en onderdrukking hunner Mahomedaansche overheerschers; den landman gekweld door woeker en voorschotten op het gewas; den handwerksman belemmerd en gekneveld in de beschikking over de vruchten van zijnen handenarbeid; het stelsel van belasting, op zich zelven onderhevig aan het innerlijk gebrek, dat de landelijke inkomsten niet over eene vaste mate gronds, maar over het te veld staande gewas werden geheven, en bij gunstige jaargetijden door buitengewone heffingen dikwerf werden verdubbeld; terwijl de binnenlandsche tollen op eene onstaatkundige wijze waren verzwaard en vermenigvuldigd. De ondergeschikte ambtenaren van het Mogolsche bestuur waren intusschen ook de eenige werktuigen, waarvan zich de Engelsche kompagnie in de eerste jaren van hare heerschappij konde bedienen. De bedorvenheid van het Mongolsch bestuur werd dus ook de hare. Dezelfde onderdrukkingen en knevelarijen bleven voortgaan, en werden misschien niet zelden door den koelbloedigen en verschen dorst naar schatten van de nieuwe overwinnaars verzwaard. Op dien voet gingen de zaken voort, tot dat eindelijk buitensporigheden en onderdrukkingen van allerlei aard binnen weinige jaren ten top waren gerezen. De moed van den alderman BOLTS opende toen (1772) dit tooneel van ongeregtigheden voor het oog der natie en van de gansche wereld; zijne vertoogen vonden ingang bij de gemeente zoowel als bij het parlement; de wijze van bestuur der Indische zaken wekte langs zoo meer belang en deelneming.

Van dien tijd af begon het parlement de gebreken van dit bestuur na te sporen en de middelen om ze te verbeteren. De gedachten van de kundigsten en aanzienlijksten onder de gewezen inlandsche dienaren werden gehoord en verzameld. Sir JOHN DAVERING, sir ELISAH IMPEY, mr. FRANCIS en zelfs mr. HARTSING en lord CLIVE, bragten ieder het hunne tot dit onderzoek bij. Uit

de onderrigtingen hierdoor bekomen, ontstonden vervolgens de bills in 1783 door mr. HENRY DUNDERS en mr. CHARLES FOX, tot eene betere regeling der Indische zaken in het parlement voorgesteld. Geen van beiden ging wel door in kracht van wet, doch zij gaven echter aanleiding tot een verbeterd plan van WILLIAM PIT, hetwelk in 1784 door het parlement werd omhelsd en bekrachtigd, en den grond legde tot die inrigtingen, waarnaar het Britsche rijk in Indiën sedert is bestierd.

Ten einde de verbeteringen in dit plan vervat in werking te brengen, vertrok in 1786 lord CORNWALLIS naar Indië, en als een gevolg zijner zending bragt hij in 1790 tot stand de vaste regeling van 's lands inkomsten en vooral van de territoriale belastingen, welke zijnen naam in de geschiedboeken vau Britsch Indië hebben vereeuwigd. Van dit tijdstip af mag men rekenen dat de eerste dageraad van een goed en weldadig bestuur over de bevolking van Hindostan opging. De nevel van bederf, welke de eerste jaren der Britsche heerschappij overdekt had, werd opgetrokken. En de afzigtelijke tooneelen, welke de alderman BOLTS in 1772 voor zijne natie geschetst had, waren reeds lang verdwenen, toen men ze aan de onze in 1802 nog als bestaande zaken poogde af te schilderen.

De hervormingen door lord CORNWALLIS ingevoerd, strekten zich uit over alle deelen van het binnenlandsche bestuur, de bepaling der landrente van de binnenlandsche tollen en marktgeregtigheden, de geregtigheden op het zout en de administratie der justitie en politie.

Wij zouden te ver worden heengeleid, indien wij deze verbeteringen in hare bijzonderheden wilden volgen. Hare algemeene strekking was, om veiligheid te bezorgen aan personen, en eigendom, regt en goede orde te handhaven, en om de inkomsten van het gouvernement, op gronden van regtvaardigheid en gematigdheid, vast te stellen. Als maatregelen, welke den geest van dit bestuur kenmerken, zullen wij slechts de volgende aanhalen.

Nadat besloten was om een regt van eigendom op den grond aan de Zemindars toe te kennen, en nadat een behoorlijk onderzoek naar de vruchtbaarheid der landen en naar de belasting, welke zij te voren gedragen hadden, had plaats gehad, werd, met toestemming der Zemindars, eene bepaling gemaakt omtrent de lasten, welke zij in het vervolg zouden hebben te dragen, en deze bepaling werd eerst voor tien jaren en naderhand voor altijd onveranderlijk vastgesteld. De Zemindars, op deze wijze tegen alle willekeurige verhooging van de éenmaal vastgestelde belasting gewaarborgd zijnde, wierd tevens voor den gemeenen landbouwer gezorgd, door aan den gebruik van alle dwangmiddelen tegen hem ten eenemale te ontzeggen. De middelen van personeel-bedwang en van arrest, welke, bij wanbetaling der landelijke belastingen, onder het Mahomedaansch bestuur ook dikwerf tegen de Zemindars gebruikt waren, werden afgeschaft, en vervangen door eene summiere regterlijke vervolging tot verkoop der landerijen, welke als speciaal voor de belasting verbonden werden beschouwd. Bij den aanmaak van zout werd alle dwang ten aanzien der werklieden scherpelijk verboden.

De overeenkomsten tot de leverantie van opium werden verbeterd, doch nog geene voldoende bepalingen ten voordeele van de planters en bewerkers gemaakt. De regtsdwang in zaken van belasting, welke te voren door de ontvangers of kollekteurs dier belastingen, en, bij hooger beroep, door eenen raad van revisie was uitgeoefend, werd nu opgedragen aan een afzonderlijk geregtshof, hetwelk tevens met de gewone jurisdiktie in alle civiele zaken bekleed werd en tot voorzitter had een gouvernements-dienaar, in rang staande boven den ontvanger en tegelijk met de zorg voor de politie in zijn distrikt be'ast. Van den voorschreven maatregel vinden wij in 't jaar 1793 belangrijke bijzonderheden, en evenzoo omtrent het gezag van de nieuws opgerigte geregtshoven, aangeteekend.

Hooger beroep van deze regtbanken werd toegestaan bij vier provinciale hoven van appèl, ingesteld bij een regulatie V van 1793, als: een te Calcutta, een te Patria, een te Duia een te Moorsedabad, en elk bestaande uit drie regters. De leden van deze hoven van appèl in het civiele waren tevens regters van den omgang in het kriminele. En van alle kriminele zaken, zoowel van degenen welke zij geregtigd waren uit te wijzen, als van degenen welke zij onbeslist moesten overwijzen, werd door deze ommegaande regters een omstandig verslag gediend aan het hoogste kriminele geregtshof te Calcutta, waarvan de functiën, ten tijde van lord CORNWALLIS, door den gouverneur-generaal in rade, doch thans door afzonderlijke regters, worden waargenomen. Tot bevordering eener goede politie werd het grondgebied van Bengalen, Bahar en Vuna verdeeld in kringen of arrondissementen van twintig Engelsche mijlen vierkant ieder, over elk van welk arrondissementen, met afschaffing van het voormalig gezag der Zemindars, een ambtenaar geplaatst werd, met den titel van darogah, wien, onder het onmiddelijk gezag van den Europeschen magistraat en met de noodige hulp van gewapende manschappen, de zorg voor de publieke rust en veiligheid was toevertrouwd.

Deze weinige hoofdtrekken vertrouwen wij, dat genoegzaam zullen zijn, om den geest van het Indische bestuur onder lord CORNWALLIS te kenmerken.

Beschouwen wij nu verder de aanzienlijke vorderingen en verbeteringen, welke nog sedert den tijd van lord CORNWALLIS gemaakt zijn; den loffelijken ijver, waarmede de maatschappelijke inrigtingen, de lotgevallen en geschiedenissen, de zeden en gebruiken der Indische bevolking zijn nagespoord en opgedolven; de oneindige voordeelen, welke daaruit, zoowel ter vermeerdering van 's lands inkomsten als in de wijze van heffing zijn getrokken; de bekwaamheid welke men daardoor verkregen heeft, om de misbruiken eener Mahomedaansche overheersching te onderscheiden van de oorspronkelijke instelling des volks; de zorg welke sedert steeds gedragen is, om de aloude instellingen te handhaven en te raadplegen bij alle nieuwe maatregelen van bestuur, en den nieuwen band, welken men daardoor heeft weten te leggen, tusschen het Europesche gezag en de massa der Indische bevolking; — zoo zouden wij inderdaad te weinig zeggen, indien wij de Britsche beheering in Indië blootelijk met den naam van een geregeld bestuur wilden bestempelen. Zij verdient den lof van eene goede

en weldadige regering, die den overwonnene behandelt gelijk de overwinnaar zelf behandeld zoude willen wezen; die geene verdere slagtoffers maakt dan de staat van overwinning vordert, de grooten en magtigen wel vernedert, doch de massa der bevolking bestuurt tot haar eigen heil en welzijn, en het eerste voorbeeld stelt onder de natiën, dat, naar die gronden van regtvaardigheid en eeuwige waarheid, onmetelijke wingewesten en millioenen van uitheemsche onderdanen oneindig meer voordeel kunnen aanbrengen aan het moederland, dan onder een zamenweefsel van onregtvaardigheid, onderdrukking en slavernij, welke meest altijd de middelen zijn geweest, waardoor men diergelijke overheerschingen heeft zoeken te benuttigen.

Voegen wij nu nog bij deze beschouwing van het binnenlandsch bestuur van Britsch Indië hetgeen hare Europesche administratie betreft; het oppertoezigt en de kontrole, welke het Europesche gouvernement zich over alle handelingen der maatschappij en van hare Indische regering heeft voorbehouden; het regt en de aanspraak, welke zij op alle territoriale inkomsten in Indië heeft gevestigd; de orde, welke zij in het bestuur van zaken in Indië heeft ingevoerd, door eene regelmatige verdeeling op elke presidentie van de verschillende werkzaamheden tusschen den raad van regering en drie ondergeschikte raden van finantie, handel en militaire zaken; den achtbaren en onafhankelijken voet, waarop zij alle regterlijke autoriteiten geplaatst heeft; de ruime belooning van alle overige dienaren; de zorg, welke voor hunne opvoeding, zoo vóór hun vertrek uit Europa als bij hunne aankomst in Indië, wordt gedragen; de jeugdige jaren, waarin zij de dienst moeten aanvaarden, en waardoor hunne buigzaamheid voor alle de vormen van een uitheemsch bestuur bewaard wordt; de regelmatige opklimming, welke hun naar ouderdom van dienst verzekerd is, en waardoor zoowel de achtbaarheid en eensgezindheid der dienaren zelven, als de meeste eenparigheid en standvastigheid in de maatregelen van het gouvernement wordt bevorderd; en eindelijk de doelmatige en voldoende sterkte, waarop land- en zeemagt wordt onderhouden; — zoo dunkt ons, dat wij veilig mogen aannemen, dat het zamenstel der inrigtingen in Britsch Indië dat gelukkig geheel uitmaakt, waardoor, zoowel aan de oogmerken van handel als aan die van regering en bestuur, op eene doelmatige wijze wordt voldaan.

Het eenige wat wij nu verder nog hebben aan te toonen, is, dat de middelen, welke het Engelsche gouvernement in staat gesteld hebben om deze orde van zaken in te voeren en gaande te houden, de vruchten geweest zijn van zoodanig een stelsel van belasting, als wij hierboven hebben omschreven. Wij behoeven daartoe slechts een oog te laten gaan over den staat der inkomsten van de territoriale bezittingen der Engelsche O. I. kompagnie over den jare 1814. De bloote opnoeming der posten, welke op dezen staat in ontvang zijn gebragt, toont aan, welke de bronnen zijn van het vermogen van Britsch Indië. Landelijke belastingen en geregtigheden op de munt, de posterijen en de zegels; dezen gepaard met een algemeen stelsel van bescherming en van eene regtsoefening, die niet alleen de Europesche dienaren,

maar de gansche massa der Indische bevolking omvat, geven de eenvoudige oplossing van het raadsel, hoe het mogelijk was, aan de boorden van de Ganges, op een afstand van meer dan vierduizend mijlen van het moederland, eene magt te vestigen, die sints bijkans een vierde van eene eeuw het gansche vaste land van Europa bedwong. Vaste en regelmatige belastingen zijn dus de ware grond, waarop het Britsche rijk in Indië rust. Men ziet op den zoo even gemelden staat geen enkel voorwerp van handel gebragt. Men vindt er op noch uitgebragte kargazoenen, noch ingekochte retouren, noch winsten, noch verliezen van handel. De eenige posten van ontvangsten zijn belastingen, hetzij direkt of indirekt; de eenige posten van uitgaven zijn onkosten van bestuur en van beheering, zonder dat eenige handelsbetrekkingen daaronder zijn begrepen. Een klaar bewijs, naar het ons voorkomt, dat in Britsch Indië de zaken van bestuur en de zaken van handel op twee geheel onderscheidene rekeningen worden verhandeld, en dat diegene onder onze natie, gelijk er niet weinigen zijn, die uit de schulden der Engelsche O. I. kompagnie een gevolg vermeenen te mogen trekken tot de wankelbaarheid van het Britsche rijk in Indië, naar onze gedachten ook zeer ongegrond zijn in hunne redeneringen en berekeningen, wijl er buiten de handelswinsten der maatschappij nog een vast vermogen bestaat aan regulaire belasting, waarvan het bedrag op den bedoelden staat is aangetoond en waarvan slechts het batig overschot in de handelsrekening der kompagnie wordt opgenomen.

De vaste territoriale inkomsten nu zijn uit haren aard het eigendom van staat, de handelswinsten zijn het aandeel der kompagnie. Doch onder het Britsch stelsel van bestuur voor Indië bieden zich, voor het behoud van eene wijsselijk geregelde maatschappij, handel en belasting wederkeerig de hand. Zoo als in gewone tijden de inkomsten en belastingen dienen tot steun en uitbreiding van den handel, dienen ook in tijden van nood en verlegenheid de winsten op den handel tot steun der regering.

Dat echter de handel over het algemeen het best bij deze operatie heeft gevaren, blijkt ten klaarsten, wanneer wij thans, volgens de ons voorgestelde taak, nog aantoonen de geldelijke uitkomsten, welke het stelsel van belasting van Britsch Indië, van het begin dat het in werking kwam, gehad heeft.

Wij hebben reeds aangemerkt, dat het van dat zelfde oogenblik af de Engelsche O. I. maatschappij geheel van gedaante en bestaan deed veranderen. Deze verandering bestond hierin, dat, terwijl de Engelsche kompagnie vroeger, even als de onze, om haren Indischen handel te drijven en gaande te houden, genoodzaakt was geweest jaarlijks een schat van eenige millioenen in baar geld, uit het moederland naar Indië over te voeren (en deze uitzending over de tien jaren van 1747 tot 1757 nog een montant van 5,640,423 p. st. 's jaars beloopen had), van het oogenblik af dat de Engelsche maatschappij in het bezit getreden is van hare territoriale inkomsten in Hindostan, geen enkele penning in baar geld uit Europa meer is vereischt noch uitgezonden, zoo min tot het drijven van den handel als tot het onderhoud van haren

ganschen civielen en militairen staat in die gewesten, van dien tijd af tot den huidigen dag, met uitzondering van de niet noemenswaardige som van ongeveer 20,000 of 25,000 's jaars voor de kosten van de kleine etablissementen op Poeloe Pinang, Benkoelen en St. Helena. Eene verwonderingswaardige uitwerking voorzeker, en welke ten voordeele van een stelsel van belasting het doorslaandste bewijs aanbiedt, 't welk men immer kan verlangen. Van dien tijd af bepaalde zich de kring der werkzaamheden van de Engelsche O. I. kompagnie niet slechts als voorheen tot een wederkeerigen inkoop, ruiling en verzending van produkten en goederen, maar zij diende voornamelijk om het overschot der Indische inkomsten en belastingen, door middel van den handel, in den schoot van het moederland over te brengen. Dit overschot der Indische inkomsten overtrof dikwerf twee en drievoudig het kapitaal, 't welk de kompagnie te voren magtig geweest was in baar geld uit te brengen, en vermeerderde dus in die zelfde evenredigheid de voordeelen, welke de Indische handel in den boezem van het moederland uitstortte. De voordeelen, welke van dien tijd af op 's kompagnie's verkoopingen in Europa behaald werden, werden zuivere voordeelen, door geen nadelige balans van handel bezwaard. En de bestemming van het overschot der Indische inkomsten tot den inkoop van retouren voor Europa, vormde eenen kring voor den omloop van het numerair in Indië, waarin vooreerst al het benoodigde voor handel en regering, door middel van belastingen en andere regelmatige inkomsten, werd opgenomen, en vervolgens weder in civiele en militaire uitgaven en tot den inkoop van retouren in zijn geheel werd uitgestort. Een omloop dus van geld, die moeijelijk kon verminderen, die steeds haren kring volgt en de beste waarborg tegen eene vermindering van numerair in zich zelven bezit.

De overweging ook, dat de handel steeds het voordeeligste, zoo niet het eenig middel bleef om de Indische winsten voor het moederland te benuttigen, heeft niet weinig bijgedragen bij de twee laatste vernieuwingen van haar oktrooi, om de Engelsche O. I. maatschappij bij haar aanwezen en voorregten te handhaven.

Wij willen echter niet ontkennen, dat, ook gedurende dit laatste tijdvak van haar bestaan, de handelswinsten en de in kas tellingen van gelden in Indië het hare tot den algemeenen voorspoed der Engelsche kompagnie hebben bijgedragen; wij erkennen zelfs, dat, nadat de uitzending van gelden is bespaard, de uitzending van goederen en kargaisoenen is vermeerderd. Doch vooreerst is het bekend, dat de winsten op de uitgezondene kargaisoenen zelden meer dan 5 pCt. en dikwerf minder hebben bedragen, en, de weinige jaren van verovering uitgezonderd, hebben de in kas tellingen in Indië zelden meer beloopen dan de gewone besparing der dienaren op hunne wettige inkomsten kan uitleveren; terwijl het zelfs niet onwaarschijnlijk is, dat een groot gedeelte van die besparingen, althans in den lateren tijd, door den vrijen handel zal zijn overgemaakt. Wij vermeenen derhalven, ongeacht al hetgene op de uitgezondene kargaisoenen en door middel van de in kas tellingen mag zijn gewonnen, met regt te mogen beweren, dat de eenige groote en besten-

dige oorzaak van den voorspoed der Engelsche O. I. maatschappij en van 's rijks bezittingen in Indië, moet gezocht worden in het stelsel van belasting, in dien zin als wij het hebben omschreven.

En om door tegenoverstelling nog eenige meerdere klaarheid aan dit ons gevoelen bij te zetten, zullen wij verder aanmerken, dat, even als de *bestendige* en steeds toenemende *verachtering* der Nederlandsche O. I. kompagnie eene *bestendige* oorzaak vorderde, die in niets dan in de *verwaarloozing* van het stelsel van belasting kan worden aangewezen; zoo ook de *aanhoudende* en steeds toenemende *voorspoed* der Engelsche O. I. kompagnie eene *bestendige* oorzaak hebben moet, die in niets dan in het *gebruik* van het stelsel van belasting kan worden gevonden.

Dat de voorspoed van Britsch Indië steeds een gevolg geweest is van de vorderingen van het stelsel van belasting zal ten klaarsten blijken uit den voortgang, welken dit stelsel van tijd tot tijd gemaakt heeft.

Van 1750 tot 1755, dat is van het begin van 's kompagnie's veroveringen op den grooten Mogol, tot dat zij in het volle bezit kwam van de Dewannee en aan de noordelijke Circars, vinden wij aangeteekend, dat de territoriale inkomsten slechts bedroegen 146,384 p. st. Van 176$\frac{6}{7}$ tot 176$\frac{8}{9}$, toen men rekenen kon, dat deze veroveringen volbragt en het bezit verkregen was, beliepen ze dooreen 4,100,000 p. st. des jaars. Zij wierden toen merkelijk vermeerderd door de voordeelen op de amfioen, het zout en de salpeter, en beliepen van 177$\frac{6}{7}$ tot 177$\frac{8}{9}$, in de drie jaren dooreen gerekend 5,304,352 p. st. 's jaars. Van 1784 tot 178$\frac{6}{7}$, dat is van het sluiten des vredes te dier tijd, over drie jaren, gerekend 6,245,605 p. st. 's jaars.

Gedurende dezelfde tijdvakken vinden wij aangeteekend, dat de civiele en militaire uitgaven het navolgende beliepen: Van 1750 tot 1755, dat is voor de aanwinst van de Dewannee in de noordelijke Circars 305,558 p. st. 's jaars. Van 176$\frac{6}{7}$ tot 176$\frac{8}{9}$, de drie jaren dooreen gerekend, 3,463,722 p. st. 's jaars. Van 177$\frac{6}{7}$ tot 177$\frac{8}{9}$, de drie jaren dooreen gerekend, 4,341,725 p. st. 's jaars. Van 178$\frac{4}{5}$ tot 178$\frac{6}{7}$, de jaren dooreen gerekend, 5,920,269 p. st. 's jaars. En van 178$\frac{7}{8}$ tot 178$\frac{9}{90}$, de jaren dooreen gerekend, 5,368,788 p. st. 's jaars.

De inkomsten van de laatste drie jaren bedroegen als voren 's jaars 6,901,340 p. st. en lieten dus, na aftrek van alle onkosten, nog ruim 1,500,000 p. st., of drievoudig het kapitaal over, dat te voren in baar geld uit Europa wierd gezonden, als een surplus, om in den handel en tot inkoop van retouren te worden besteed. En dat de Engelsche handel daar ook werkelijk het voordeel van heeft genoten, blijkt ten duidelijkste uit eene vergelijking van de rendementen van 's kompagnie's verkoopingen over de verschillende tijdperken van haar bestaan.

Het rendement dezer verkoopingen was:

Van	1731	tot	1741,	voor	10	jaar,	's jaars	1,700,675 p. st.
»	1741	»	1747,	»	6	»	»	1,907,105 »
»	1747	»	1757,	»	10	»	»	2,143,459 »
»	1757	»	1767,	»	10	»	»	2,315,573 »

En daarentegen in een later tijdvak gedurende den bloei der landelijke inkomsten:

In 1789,	over een jaar	5,614,641	p. st.
» 1790,	»	6,359,257	»
» 1791,	»	6,210,469	»
» 1792,	»	6,119,121	»
Of in de laatste vier jaren te zamen		24,303,488	»
En door elkander 's jaars		6,075,872	»

En voegen wij hier eindelijk dan nog bij den staat der uitgaven en inkomsten van Britsch Indië over den jare 1814, zoo vertrouwen wij, ten slotte van dit ons onderzoek, niet te veel te zullen zeggen, wanneer wij stellen, dat de beide grootste voorbeelden, ons in de geschiedenis der Nederlandsche en Engelsche O. I. maatschappijen gegeven, ten aanzien van de gevolgen der beide stelsels welke wij hebben vergeleken, ons als het ware met groote letters voor oogen stellen: aan de eene zijde *verachtering en steeds toenemende verachtering, onvermogen en onmagt en eindelijk den totalen val en het verlies van alle Indische bezittingen*; — aan de andere zijde *voorspoed, en steeds toenemend vermogen en magt en eene reeks van overwinningen, die haar eindelijk over al hare vijanden doet zegepralen*, waarbij wij nog in het verschiet, als de oorzaken van dezen toestand, ontwaren: aan den eenen kant *geweld, willekeur, verpligten arbeid, bekrompen belooningen, onregelmatige belastingen*, doch aan de andere zijde eene *gelijke bescherming van alle klassen en rangen van onderdanen, regt en orde, eene ruime belooning, doch daarentegen ook eene regelmatige en zonder uitzondering werkende belasting.*

Wordt vervolgd.

De lombard-pacht op Java.

Het antwoord van den gewezen minister van koloniën G. L. BAUD, in 's lands vergaderzaal gegeven op de door den baron SLOET TOT OLDHUIS gerigte vragen, en de sedert dien tijd menigwerf geuite verklaringen van dat en opvolgende ministeriën, geven hoog op van »voorgenomen verbeteringen," »ingesteld onderzoek," »warme behartiging der belangen dezer gewesten" Daarom kan het niet anders dan zeer nuttig zijn, nu en dan eens iets aan het licht te brengen, betreffende de wijze, waarop zulk een onderzoek plaats heeft, en omtrent de uitkomsten daarvan, met betrekking tot de voorlichting welke de Tweede kamer der staten generaal behoeft.

Men heeft onder de hinderpalen, die de welvaart van den inlander op Java in den weg staan, en *bij gevolg* het wel begrepen belang van het moederland zelf tegenwerken, meermalen het *middel der pandjeshuizen* of den lombard genoemd. Het gouvernement schijnt zelf van den nadeeligen invloed, welken dit *misbruikte middel* op den inlander uitoefent, overtuigd te zijn. Dit meenen wij althans te mogen opmaken uit de omstandigheid, dat de regering het noodzakelijk geacht heeft naar de werking daarvan onderzoek te laten doen. Zij zond, in April 1847, aan elk der onderscheidene plaatselijke besturen eene missive, waarbij hun bevolen werd, om, naar hunne ondervinding, eenen gedrukten staat in te vullen van den volgenden inhoud:

VRAGEN betrekkelijk de wijze waarop de pacht der pandjes-huizen is werkende in de Residentie.

1.	2.	3.		4.	5.	6.				7.			8.				9.			10.
Hoe worden de bestaande voorwaarden uitgevoerd en nageleefd?	In welke opzigten is de pacht voor de bevolking nuttig en in welke opzigten schadelijk?	In hoe verre zijn de schadelijke uitkomsten het gevolg van:		Is het, in weerwil dezer uitkomsten, nuttig, dat de pacht bestaan blijve?	Zoo ja, welke verordeningen moeten alsdan in de voorwaarden, en welke bepalingen buiten dezelve gemaakt worden?	Hoe veel bedroegen jaarlijks in de laatste jaren				Omtrent den verkoop der onuitgeloste pandgoederen.			Of door de verpanders reclames zijn ingebragt				Of er klagten zijn ingekomen			Is de voorkeur te geven aan eene één- of drie-jarige verpachting, met de redenen waarom?
		a.	b.			a.	b.	c.	d.	a	b.	c.	a.	b.	c	d.	a.	b.	c.	
		de voorwaarden?	de praktijken der pachters?			de pacht?	de niet afgeloste beleeningen?	de bij verkoop verkregen hoogere sommen dan het bedrag der beleeningen en verschenen renten of de tekorten op die sommen met de renten?	aan welke omstandigheden worden de verschillen tusschen het eene jaar en het andere toegeschreven?	Hoe de renten berekend worden, na expiratie van den tijd, waarop het pand beleend is?	hoe en op welken tijd de verkoopen der uitgeloste goederen, en hoe lang na die verkoopingen de uitleveringen aan den pachter plaats hebben?	wat is en wordt verrigt met de meerder verkregen gelden? vide vraag 6 la. C.	voor de terugerlanging van verpande goederen, na den verschenen termijn van beleening?	of zulks wel heeft plaats gehad staande den verkoop?	tot uitkeering van het meerder bedrag dan de beleende som en verschuldigde renten?	en zoo ja, tot welke bedragen in elk der drie gevallen, gedurende de laatste vijf jaren?	dat men bij den pachter niet kan te regt komen?	dat niet in evenredigheid tot de waarde voldoende beleening kan erlangd worden?	over het wegraken van beleende panden?	

Deze staat is door de verschillende residenten en andere plaatselijke besturen ingevuld naar hun beste weten, aan den direkteur der middelen en domeinen teruggezonden. De gegeven antwoorden zijn natuurlijk zeer uiteenloopend, al naar gelang van het persoonlijk karakter der schrijvers, naar hunne min of meer philantropische of louter spekulative denkwijze. Velen hunner hebben de inlichtingen omtrent en hun oordeel over de pacht en hare werking uitgebragt, geheel in den geest, welken zij wisten, dat het gouvernement bezielt, dat is: het systeem van behoud, de vrees voor vermindering van inkomsten, de afkeerigheid van »nieuwigheden," die bij hare invoering maar last en »soesah" veroorzaken, en van wier uitkomsten men niet vooraf verzekerd is. Anderen echter, en vooral die ambtenaren, bij wie de lessen der versleten oud-gasten-school nog niet te zeer ingang vonden, of die bij de gunsten van het nepotisme minder belang hadden, dezulken eindelijk, die vrij en zelfstandig denken, de zaken in hunne distrikten met een onbeneveld oog gadeslaan en onderzoeken, hebben niet geaarzeld ronduit hun gevoelen mede te deelen, en stelden onbewimpeld het vóór en tegen met lofwaardige onpartijdigheid te boek.

Wij willen, om van de uitgebragte denkwijzen en voorgestelde verbeteringen eenig juist denkbeeld te geven, kortelijk mededeelen, wat alzoo op de voorgelegde vragen geantwoord is. — In de meeste residentiën moest men op de *eerste vraag* te kennen geven, dat de pacht-voorwaarden niet zeer eerlijk werden nageleefd, in anderen, dat men daarvan weinig kennis droeg, doch wel vermoedde, dat de pachters zich knevelarijen veroorloofden, waarover bij het bestuur echter zelden klagten inkwamen, dewijl het bekend is, hoe moeijelijk het voor den eenvoudigen inlander is, zijne bezwaren bij hetzelve in te dienen. Immers eerstelijk staat de resident tegenover hem in zulk eene ongenaakbare positie, als Europeaan, die soms de taal niet eens magtig is (*), als resident of met anderen hoogen rang bekleed, die hem vrees aanjaagt, soms eene zekere minachting voor hem betoont en steeds op grooten afstand van hem blijft, — en ten anderen, moet hij, wil hij tot het hoofd van het bestuur doordringen, zich misschien, of liever veelal eene voetreis van een paar dagen getroosten, voor eenig geschil over eene zaak, intressen of anderzins betreffende, van eene waarde aan kapitaal steeds beneden de *f* 100 (§)

(*) Het is werkelijk een treurig verschijnsel, dat de hoofden van sommige gewestelijke besturen wel is waar de algemeene landstaal, het laag maleisch, verstaan (indien men aldus de noties mag noemen die velen er van hebben, en waarmede zij zich behelpen), doch veel te trotsch, te onverschillig of te lui zijn, om ook in het *patois* van den gemeenen man door te dringen, zich met diens zegs- en spreekwijzen bekend te maken en af te dalen in den engen kring der begrippen van den inlander. Daarbij komt dat menigeen door népotisme, direkt voor zijn voordeel, of om gelegenheid tot opklimming aan andere begunstigden te geven, zich op eens uit eenen hem bekenden werkkring gerukt ziet, om eene betrekking te aanvaarden, waarvan hij niets verstaat. In zulk geval wordt iemand, die Maleisch en geen Javaansch kent, op Java geplaatst in eenige betrekking waar hem de laatstgenoemde taal onontbeerlijk is, hetgeen hem belet zijne taak naar behooren te vervullen.

(§) Volgens de pacht-voorwaarden, mogen geene hoogere waarden dan *f* 100 worden in pand gegeven, waardoor dus dat middel meer uitsluitend, als op den geringen man

en dan nog door een leger van kleine despoten moet worstelen, die of in finantieël belang tot den pachter (den knevelaar) staan, of den inlander op allerlei wijze geld afzetten, waarvoor zij hem de gelegenheid verschaffen, om: 1) bij den oppasser te komen, 2) bij den mandoor, 3) bij den demang of bij den schout, welke personen gewoonlijk met de pachters gemeene zaak maken (*).

Is het dus wel verwondering wekkend, dat het bestuur zelden klagten over overtreding van bepalingen en pachtvoorwaarden hoort? wanneer men bij het gemelde nog de omstandigheid voegt, dat de Javaan indolent is en zich liever eene geldelijke opoffering getroost, dan zich in moeiten te begeven of zich als pruttelaar bekend te stellen, bij een groot aantal menschen, die hem op allerlei wijzen kunnen benadeelen.

Men zou dus gerustelijk kunnen stellen, dat de eerste vaaag, door onkunde, niet met juistheid is kunnen beantwoord worden; hetgeen echter het kwaad, de verkeerde handelingen, wier bestaan sommigen volmondig erkennen, in geenen deele wegcijfert of verbetert, maar eerder verergert, als werkende onder den dekmantel des geheims.

Op de *tweede vraag* is zeer verschillend geantwoord. Sommigen zijn in staathuishoudkundige beschouwingen over het nut of het nadeel der pacht getreden; anderen hebben kortweg beweerd, dat zij schadelijk is, en weder anderen even bondig, dat zij nuttig werkt. — Het nut zal wel geen betoog behoeven; men kan zich in Europa daarvan wel eenig denkbeeld vormen; men doet het best dit nader uit te leggen met de zegswijze: »dat het veel schadelijks voorkomt." Het nadeel is echter groot. De kindsche staat, waarin de inlander ten opzigte van zijn welbegrepen eigenbelang verkeert, doet hem onbezorgd zijn voor de toekomst, hetgeen bovendien zijne godsdienst hem gebiedt. Hij is, uit zijnen aard, aan zingenot gehecht, verkwistend en praalziek, verteert in goede tijden (die zeldzaam zijn, helaas!) het weinige dat hij aan kontanten heeft, en begeeft zich dus spoedig tot de bank van leening, waarop hij zelfs eenigzins bouwt. Vele bepalingen in het binnenlandsch bestuur, talrijke misbruiken in het kultuur- en heerendiensten-stelsel, de misgewassen, de knevelarijen in de bazaar-pacht zijn voor hem drukkend, putten zijne middelen

---

werkende, moet worden beschouwd. Het zijn dus schijnbaar bagatellen, voor den geringen echter van veel waarde; doch die kleinigheden komen dikwijls voor, en zijn op den duur niet te min zeer bezwarend, voor den reeds door zoo vele knevelarijen in armoede levenden inlander.

(*) Het is immers meeermalen gebeurd, dat de demangs en schouten de klagers afwezen, met de eene of andere magtspreuk, bedreiging of iets dergelijks. — Wij zijn niet juist op de hoogte om te beoordeelen, in hoeverre het op dit onderwerp of op de kontrôle der bazaarpachten, speelbanken, opium-kisten, dan wel op de uitoefening der policie in het algemeen betrekking kan hebben, wanneer wij nog aanstippen, dat schouten, onder anderen te Batavia, *f* 100 's maands salaris genieten, en toch middelen vinden om op grooten voet te leven, wagens en paarden te houden, feesten te geven enz., terwijl een gewoon mensch, om fatsoenlijk met familie te bestaan, *f* 300 à *f* 350 minstens, en als garçon een minimum van *f* 150 à *f* 200 behoeft.

uit, en doen hem zijne toevlugt zoeken in het een of ander kleinood of onontbeerlijk huisraad, dat naar het pandjeshuis gebragt wordt, welke instelling de bestaande indolentie en onbezorgdheid voedt en den weg tot armoede openstelt. Aan den anderen kant belemmert zij de uitoefening der policie voor de algemeene veiligheid, en is veelal het repaire, waar ongeoorloofd verkregen goederen eene schuilplaats vinden, waartegen niet strikt kan worden gewaakt, en waaraan de Chinesche pachter zich natuurlijk niet wil (wel moet) laten gelegen liggen, omdat zijn belang het niet medebrengt. De pandjeshuizen geven bovendien den Chinezen weder eene gelegenheid te meer, om zich in het binnenland te vestigen en daar op allerlei wijzen (per fas et nefas) hunnen verderfelijken invloed op de bevolking uit te oefenen, welke invloed later, ook door grondbezit, zoo niet reeds nu, voor het algemeen belang moet geacht worden nadeelig te zijn.

Nog is de bank van leening zeer schadelijk te noemen, om reden zij in de nabijheid van meerdere immoreel werkende pachten wordt gehouden, en zulks dikwerf door één hoofd dat bij allen geïnteresseerd is. Immers vindt de onnoozele, zinnelijke, onbedachtzame en hartstogtelijke inlander, bij den chineschen lombardhouder de middelen om zich te verarmen, door het verre beneden de waarde verpanden van eenig nut of welvaart vermeerderend voorwerp; bij den een of twee huizen van dezen verwijderden opium-verkooper, bordeelhouder of bankier eener topobank (dobbelspel-tafel) vindt hij overvloedige gelegenheid, om zich en zijn gezin van het verkregen geld te berooven, tevens zich zelven verliederlijkende, ... om langzaam maar zeker in het verderf te loopen, hetzij het einde van zijn bestaan bij de politie wordt opgeteekend, hetzij hij eenen ellendigen dood vindt, na door het opium-vergif te zijn uitgeput, hetzij ten gevolge der, geheel buiten geneeskundige policie werkende, menigvuldige bordeelen, zoo publieke als geheime.

Uit de beantwoording der *derde vraag* in beide verdeelingen *a* en *b* blijkt, dat men, mede door onbekendheid omtrent de juiste werking der pacht, niet in de gelegenheid is, deswegen voldoende inlichtingen te geven. Er wordt nogtans geklaagd over de onvolledigheid der voorwaarden, welke niet genoegzaam voorzien in middelen, welke eene goede kontrôle zouden kunnen daarstellen, als daar zijn: het houden der boeken van pandjeshuizen in de maleische of javaansche taal, het stellen der reçus voor panden in die talen, in stede der chinesche, met duidelijker bekendstelling, dan tot heden geschiedde, van: waarde van het voorwerp, bedrag der in leen gegeven som, beschrijving der goederen, naam, woonplaats en beroep van den pandgever, waarbij nog moest gevoegd worden eene konstatering door zijn inlandsch kampong hoofd en borgstelling voor de wettige herkomst van het pand. Voorts zoude het van belang zijn, bij de voorwaarden te stipuleren, dat de pachters aan een bepaald getal onder-pachters zullen gebonden zijn, om de werking der policie te bevorderen, en het roekelooze in leen geven tegen te werken; terwijl nu het bestuur juist het aantal onder-pachters vermeerdert, met het oog op eene vergrooting der bij elke uitbesteding te bedingen pachtsom, welk

finantieël belang eindelijk nog mede brengt, dat niet gestreng genoeg wordt gewaakt tegen de knevelarijen in deze en vele andere pachten.

De voorwaarden zijn al verder gebrekkig, dewijl zij niet voorschrijven de publieke veilingen, van op zeker tijdstip nog onafgeloste goederen, ook op de onder-pachtplaatsen te houden, zoodat de inlander thans buiten de mogelijkheid wordt gesteld, zijn pand weder in te koopen of te doen inkoopen. Veeltijds hebben op de hoofdplaatsen veilingen plaats van voorwerpen, die op verren afstand van dezelve werden in pand gegeven. Deze leemte maakt ook de kontrôle over de praktijken der pachters, ten opzigte van vervalsching van goederen (welke zoo menigvuldig zijn), ten eenenmale onmogelijk. Men zag ook gaarne bepaald, dat de toptafels, bordeelen, opiumbuizen, enz. op grooten afstand van de lombarden moeten verwijderd gehouden worden.

Men achtte het wenschelijk de interessen te verlagen, en de berekening derzelve in halve duiten af te schaffen, en te doen vervangen door die in heele duiten, dewijl de zeldzaamheid der eersten de Chinezen tot de ongerijmde praktijk voert, kortweg in heele duiten te berekenen. Menigvuldige andere knevelarijen en onregtmatige eischen, door de Chinezen gedaan, werden nog opgesomd, welke te veel zijn om allen te worden vermeld. Genoeg zij het aan te merken, dat daartegen door bepalingen, door eene goede, beter gesalarieerde policie, die dus niet geïnteresseerd is in de belangen der Chinezen, voor eene gestrenge handhaving van de voorwaarden zeer goed kan worden gewaakt, indien men zich slechts getroosten wilde, de onbillijke inkomsten der pandjeshuizenpacht, welke nu, op immoraliteit gegrond, onnatuurlijk hoog opgevoerd zijn, eene gevoelige vermindering te zien ondergaan.

Op de *vierde vraag*, »of het, in weerwil dezer uitkomsten, voor de bevolking nuttig zij, dat de pacht blijve bestaan," is meerendeels toestemmend geantwoord — en inderdaad — ontdaan van alle misbruiken, kan en moet dezelve worden: »le mont de piété" (»de berg van barmhartigheid"). Zeker adsistent-resident erkende echter zeer naïf. »Het bestaan dezer pacht, even als dat van vele anderen, kan, als noodzakelijk kwaad, alleen worden gewettigd door het doel om 's lands schatkist te stijven."

Wij zullen hierbij de vermelding der gedane mededeelingen laten rusten, en tot de *vijfde vraag* overgaan, welke eene menigte voorstellen tot verbetering heeft uitgelokt, die het eene meer het andere minder, belangrijk zijn te noemen. Velen derzelve zijn bereids, bij de vermelding der beantwoordingen van vorige vragen, kortelijk aangestipt, en aangezien die meer op de berekeningen van waarde der panden, voor te schieten gelden, te eischen interessen, aflossingen, verkoopen van pandgoederen, enz. betrekking hebben, en belanghebbenden van het bestuur dezer gewesten eene juiste opgaaf daarvan kunnen verzoeken, zoo zullen wij alleen nog een voornaam punt aanroeren, het voorstel namelijk, om de geheele pacht in te trekken en door banken van leening, door het gouvernement opgerigt, door hare ambtenaren (ruim

gesalarieerde inlandsche b. v.), bestuurd, onder deszelfs kontrôle te doen vervangen.

Dit middel ter verbetering, als meest overeenkomende met hetgeen men betreffende de andere pachten reeds heeft voorgeslagen, moet voorzeker wel der aandacht waardig worden genoemd, te meer dewijl het medewerken zoude aan de, door eene wijze staatkunde, voor wenschelijk gehoudene verwijdering uit de binnenlanden der Chinezen, dier bloedzuigers der Javasche bevolking, dier vreemde gelukzoekers, welke zich, ten koste van het algemeen, per fas et nefas, verrijken met eene onmenschelijke hardvochtigheid voor de teederste belangen hunner natuurgenooten.

Nopens de *zesde vraag*, naar de hoegrootheid van de opbrengst der pacht in de laatste vijf jaren, zij het voldoende aanteteekenen, dat die over Java en Madura, volgens authentieke berigten, bedroeg: in 1839 *f* 149,750, in 1840 *f* 171,350, in 1841 *f* 172,220, in 1842 *f* 171,350, in 1843 *f* 264,670, in 1844 *f* 270,790, in 1845 *f* 270,720, in 1846 *f* 298,220, in 1847 *f* 279,932, in 1848 *f* 289,284.

De *zevende vraag*, als handelende louter over punten van administrativen aard, zullen wij met stilzwijgen voorbijgaan.

Op de *achtste en negende vraag* kon, wegens gebrek aan kontrôle, weinig worden geantwoord, — het medegedeelde was echter verre van geruststellend — en gebiedt dringend eene betere kontrôle.

Op de *tiende vraag* zijn de antwoorden verschillend; de uitgebragte gevoelens moeten tot het behoud der éénjarige verpachting leiden, welke, daar dit de gelegenheid openstelt tot herziening van de voorwaarden, verbetering van gebreken, enz. zonder het belang der pachters (indien die al moeten blijven bestaan) te kompromitteren, inderdaad als verkiesselijk moet beschouwd worden, te meer omdat den pachters alzoo de gelegenheid bekort wordt, om zich, door verruiling en vervalsching der goederen, ten koste van de gemeente te verrijken.

Alzoo medegedeeld hebbende, hoe berigten worden ingewonnen en gegeven, zullen wij thans overgaan tot het verhaal van het gebruik dat daarvan gemaakt wordt. De direkteur der middelen en domeinen, die belast was met de te nemen informatie, deed van de bekomen bescheiden een' korten inhoud opstellen, welke tot leiddraad zoude strekken bij de door hem aan het gouvernement, betreffende het middel der pandjeshuizen, aan te bieden voorstellen. Het blijkt echter, dat daaraan niet die zorgen besteed zijn, welke het groot gewigt der zaak wel wenschelijk maakt. Immers is dat »kort uittreksel," naar wij ons herinneren, geheel in verloren snipperuren of in vrijen tijd van den ambtenaar, daarmede belast, opgesteld, terwijl bovendien de staten, van de buiten Java en Madura liggende plaatsen ontvangen, daarin niet zijn opgenomen. De direkteur rigtte daarop, naar aanleiding der bekomen inlichtingen, een schrijven aan den gouverneur-generaal, in dato 27 April 1848, hetwelk hij deed vergezeld gaan van 2 bundels, als 1) de ingevulde staten van de verschillende residenten op Java, en 2) den korten inhoud dier

staten. Wij deelen kortelijk mede, wat de direkteur deswege aan zijne excellentie berigtte:

Herinnerd hebbende, dat van hem het denkbeeld is uitgegaan, om naar de werking der pacht te doen onderzoeken, en de daarop gevolgde toestemming daartoe van de hooge regering, deelt hij de wijze mede, waarop die berigten zijn ingewonnen.

Als reden waarom hij de ingewonnen informatiën van de buitenbezittingen niet tevens overlegt, wordt opgegeven, dat die nog niet allen ontvangen waren, en bijna geheel overeenstemmen met de van dit eiland ontvangene, en dus noodeloos het werk zouden bemoeijelijken; terwijl hij zich niettemin bereid toont, om, des vereischt, zijne excellentie ook daarvan later kennis te doen nemen.

Over het algemeen bleek uit de ontvangen staten, dat de pacht-voorwaarden goed worden nageleefd, met uitzondering van weinig te beteekenen hebbende overtredingen, die als algemeen bezwaar tegen zulk een middel moeten beschouwd worden en waartegen nimmer voldoende zal kunnen worden gewaakt.

Intusschen zou deze overweging, op zich zelve beschouwd, geen motief daarstellen, om niet thans reeds, in overeenstemming met en naar aanleiding van het gevoelen der verschillende gewestelijke autoriteiten, voorstellen aan zijne excellentie voor te leggen, voornamelijk betreffende eene verlaging der interessen,.... ware het niet, dat de direkteur dit om andere redenen achterwege liet: »Immers," zegt hij, »zal elke verandering in voorwaarden of tarieven, met het doel om de belangen der gemeente te bevorderen, eene vermindering der inkomsten van den lande ten gevolge hebben, welke thans meer dan ooit behoort vermeden te worden." De direktie houdt zich overtuigd, dat het geschikte oogenblik daartoe zal verschijnen, wanneer zekerder uitkomsten zullen verkregen zijn omtrent de voorgenomen afschaffing der bazaarpachten (1848 — wij schrijven nu 1850 — en die bestaan nog!!), en betreffende de te nemen maatregelen ter erlanging van het equivalent der door die afschaffing te derven inkomsten. — Aan eene intrekking der pacht van de pandjeshuizen viel niet te denken, dewijl daartoe weinig voorstellen waren ingekomen. — Alverder wijst de direkteur terug op zijn meermaal bekend gesteld gevoelen, dat de pacht niet moest veroordeeld worden om het nadeel, dat een verkeerd gebruik daarvan zou kunnen ten gevolge hebben. Om het verkeerde echter zooveel mogelijk tegen te gaan, zal het noodig wezen om zich thans, nu eene herziening (in verband tot de geldelijke belangen van den lande) niet aan te bevelen is, alleen tot het nemen van die maatregelen te bepalen, welke voor een gedeelte het drukkende van dit middel zullen doen ophouden, en de pachters meer onder de kontrôle der plaatselijke besturen zullen stellen. Daartoe zullen strekken: Aanschrijvingen aan die besturen, om strikt de hand te houden aan de bestaande verordeningen op dit middel; het houden der boeken, enz. door de pachters in de Maleische of Javaansche taal en het afgeven van pandbriefjes in die karakters.

Het grootste bezwaar ziet de direkteur in den hoogen stand der interessen; hij acht eene vermindering daarvan aanbevelingswaardig, welke hij echter vermoedt, dat meer dan eenige verandering, ten nadeele van den lande zoude uitloopen. Verder wordt als noodzakelijk voorgesteld, eene strikte opvolging te verordenen van de bepalingen betreffende de wijze en tijden der van onafgeloste goederen te houden publieke veilingen. Na bekendstelling van het vorenstaande, neemt de direkteur de vrijheid aan zijne excellentie voor te stellen, zich (zoo zij zich met de door hem gemaakte konklusiën kan vereenigen) voorloopig tot de volgende dispositiën te bepalen: dat eene algemeene herziening van de pachtvoorwaarden, voor het tegenwoordige, niet noodzakelijk wordt gehouden, met aanschrijving op den direkteur der middelen en domeinen, om, met kennisgave daarvan aan de verschillende autoriteiten, zoowel op Java als op de buitenbezittingen, de bestaande afwijkingen der gearresteerde konditiën op te merken en hun aan te bevelen, voor den vervolge voor eene behoorlijke naleving der op gemelde pacht bestaande voorwaarden, zorg te dragen en te doen dragen.

Het is blijkbaar, dat de toenmalige direkteur der middelen en domeinen, de heer LAUNIJ (sedert overleden), zich in de behandeling dezer zaak door de tijdsomstandigheden heeft laten influenceren. Wij waren toen verwikkeld in eenen oorlog tegen Balie, die veel geld kostte en weinig uitzigt op eenig gunstig resultaat beloofde; de politieke gezigteinder van Europa vertoonde geene dan duistere wolken; men was toen nog lang niet aan het einde van het begin der omwentelingen, in alle deelen der regeringen en der maatschappij; en in dat opzigt heeft de verdienstelijke staatsdienaar zich niet verloochend, door eene wijziging te brengen in de goede voornemens, welke hij steeds getoond heeft ten opzigte der belangen van Indië en moederland te koesteren — Anders zoude men hem van inkonsequentie moeten beschuldigen, op grond van vroeger door hem geuite denkwijzen over deze en andere pachten, waarvan hij eene herziening, zoo al geene intrekking, meermaals als dringend noodzakelijk voorstelde, en waarop hij, in het boven aangehaalde stuk, wederom niet onduidelijk doelt.

Deze is dan de loop, welke de deswegen gedane démarches hebben genomen; in de gegeven tijdsomstandigheden, wij herhalen het, kon moeijelijk anders worden gehandeld. Doch eene andere vraag is het, of van de bekomen gegevens, omtrent de werking der onderwerpelijke pacht, het gewenschte, het meest nut aanbrengend gebruik is gemaakt, 1) door die stukken in de archieven van de direktie der middelen te doen deponeren, instede ze aan den minister van koloniën op te zenden, ten einde hij de Tweede Kamer der Staten Generaal beter konde inlichten betreffende de door haar te behandelen belangen? en 2) door sedert nooit op die zaak terug te komen en liever »Gods water over Gods akker te laten vloeijen?"

Wij merken nog aan, dat het onberedeneerd is, deze pacht door kunstmiddelen, op immoraliteit gegrond, hoog te willen opvoeren, daar zij alsdan eene steeds toenemende verarming en zedeloosheid onder de bevolking zoude ten

gevolge hebben, waaruit op het eind, wanneer de inlander, langs allerlei wegen van alles beroofd zijnde, niets meer te verpanden zou hebben, eene geheele opdrooging dezer tak van inkomst voor het gouvernement zou voortspruiten — en de met Java bekende zal gereedelijk met ons instemmen, dat het hier helaas! niet aan middelen en omstandigheden ontbreekt, welke zulk een staat van verarming zouden kunnen doen geboren worden.

Wij eindigen met den vurigen wensch, dat de vertegenwoordiging en het ministerie van koloniën de overtuiging mogten erlangen, dat, nu de rust in Europa bijna algemeen hersteld is en de vrees voor buitengewone uitgaven kan beschouwd worden genoegzaam geweken te zijn, — thans eindelijk het tijdstip is aangebroken, om aan de verbeteringen te arbeiden, welke in het bestuur dezer gewesten, en in alle takken van hun bestaan zoo dringend noodzakelijk zijn, ook met betrekking tot de onmiddelijke belangen van Nederland. Het initiatief daartoe kan niet van het bestuur in Indië uitgaan; maar moet in het moederland genomen worden. Het is de dure pligt van ieder bewoner dezer gewesten, van ieder die zich daartoe in staat gevoelt, om de natie omtrent hare waarachtige belangen in Indië in te lichten. De middelen daartoe zijn overvloedig. Dagbladen en tijdschriften stellen er hunne kolommen gaarne voor open.

JAVA, 23 Augustus 1850. JOHANNES.

Bijdrage tot de kennis van de statistiek der bevolking van de eilanden Banka en Billiton.

(Door Dr. P. BLEEKER.)

In den tegenwoordigen tijd, nu de opmerkzaamheid op Banka en zijne rijke tinmijnen meer dan ooit is gerigt, kan het niet anders, of elke bijdrage, welke eenig meerder licht over dit eiland verspreidt, moet velen welkom wezen.

Ik zie mij in staat gesteld, eenige bijzonderheden mede te deelen betreffende de statistiek zijner bevolking, en zulks wel naar de telling, welke op het einde van 1848 heeft plaats gehad. Alle onderstaande cijfers hebben betrekking tot deze telling, tenzij het tegenovergestelde er bij is vermeld. Er bestaan alle gronden om aan te nemen, dat die telling met naauwkeurigheid heeft plaats gehad en dat haar resultaat vrij juist uitdrukt de cijfers der Bankanesche en zoogenoemde Maleische bevolking. Ten opzigte van de Chinezen is zij insgelijks juist, wat de in de verschillende distrikten woonachtige of bepaaldelijk bij de verschillende mijnen werkzame personen betreft, doch op Banka zwerft steeds een groot aantal Chinezen rond, die geen bepaald te huis komen hebben en waarvan zeer velen zeer zeker niet in de cijfers der bevolking-staten voorkomt. Deskundigen schatten dit aantal op ruim 2000.

In de onderstaande staten is de bevolking gesplitst in Bankanezen, Maleijers en Chinezen. De Europesche bevolking komt daarop niet voor. Zij is gering en bestaat hoogstens uit een 60tal personen, allen ambtenaren of behoorende tot familiën van ambtenaren. Ook het garnizoen, in de verschillende distrikten van het eiland verdeeld, komt op die staten niet voor. Het bestaat uit eenige honderden, deels Europesche militairen. Europesche bevolking, garnizoen en de tot beiden behoorende bedienden en vrouwen en kinderen, zullen ongeveer een 1000tal personen uitmaken, welke alzoo bij het totaalcijfer der bevolking te voegen zijn. Daar evenwel de bevolking van het eilandje Lepar, bijkans 1000 zielen sterk, bij de populatie van het distrikt Toboalij is opgebragt, stelt het totaalcijfer van den algemeenen bevolkingstaat vrij juist het totaal der bevolking van het eiland Banka voor, echter zonder de rondzwervende Chinezen. In de rubrieken Maleische bevolking, zijn be-

grepen niet alleen Maleijers, Palembangers, enz., maar ook de op Banka woonachtige Arabieren en Bengalezen, die echter weinig talrijk zijn.

De bestaande litteratuur over Banka verschoont mij van eene korte beschrijving van hetzelve. Intusschen is welligt niet overbodig eene aanduiding der distrikten, waarin het eiland is verdeeld en de ligging dezer distrikten in verhouding tot elkander. Banka is verdeeld in de 8 distrikten Muntok, Jeboes, Blinjoe, Soengiliat en Marawang, Pankal pinang, Soengislan, Koba en Toboalij. Van deze distrikten beslaat Muntok den zuidwestelijken uithoek van het eiland. Noordelijk aan Muntok grenst het distrikt Jeboes, hetwelk door de Klabatbaai van Blinjoe is gescheiden. Muntok, Jeboes en Blenjoe beslaan alzoo het westelijkste (tevens noordelijkste) gedeelte van het eiland. Het distrikt Soengiliat en Marawang ligt ten zuiden van Blinjoe, Pankal pinang weder ten zuiden van Soengiliat en Marawang en Soengislan nogmaals zuidelijk, doch tevens westelijk van Pankal pinang. Soengiliat en Marawang, Pankal pinang en Soengislan beslaan het middengedeelte van het eiland. Koba en Toboalij eindelijk maken het zuidelijke (tevens oostelijkste) gedeelte des eilands uit. Koba ligt ten noorden van Toboalij. Toboalij ligt aan den ingang van straat Banka; het heeft ten oosten naast zich het tot hetzelve behoorende eiland Lepar (ongeveer 10 palen lang en breed). — Deze distrikten zijn nog verdeeld in afdeelingen of batinschappen. De chefs der zoegenoemde batinschappen zijn echter niet overal batins, maar dragen op vele plaatsen den titel van demang en mandoor, waarom bij de staten van de verschillende distrikten overal de benaming van »afdeelingen" gekozen is.

Ik zal thans eerst laten volgen een algemeen overzigt van de bevolking der verschillende distrikten, en daarna de bijzondere bevolkingstaten der distrikten.

Agemeene staat der bevolking van Banka op het einde van 1848.

Distrikten.	Kampongs.	Bankanez.	Maleijers.	Chinezen.	Totalen.
Muntok	44	2844	2526	754	6124
Jeboes	25	1182	686	1514	3382
Blinjoe	25	1925	189	2270	4384
Soengiliat en Marawang	158	6991	375	1190	8556
Pankal pinang	105	4576	251	1867	6694
Soengislan	51	3289	99	837	4225
Koba	42	1971	52	309	2332
Toboaly	32	3513	725	1311	5549
Totalen	482	26291	4903	10052	41246

Neemt men met den heer P. MELVILL VAN CARNBEE aan, dat de uitgestrektheid van Banka bedraagt 223 □ geographische mijlen, dan was op het einde van 1848 het eiland gemiddeld bevolkt met 185 zielen per □ geographische

mijl. — Eene zeer dunne bevolking, wanneer men haar vergelijkt met die van Java, waar in 1849 elke □ geographische mijl gemiddeld bevolkt was met 3954 Javanen, of, de Europeanen, Chinezen en andere Oostersche natiën medegerekend, met ruim 4000 zielen, zoodat Java betrekkelijk ruim 21maal sterker bevolkt is dan Banka.

Volgens COURT was het cijfer der bevolking van Banka (waarschijnlijk volgens eene telling in 1815) 13413, waaronder slechts 5751 Bankanezen, 3011 Maleijers en 4651 Chinezen. Waren die opgaven juist, dan zou de bevolking in 33 jaren meer dan verdrievoudigd zijn, doch in deze verhouding, dat de Bankanezen bijkans zouden zijn vervijfvoudigd, de Maleijers iets minder dan verdubbeld en de Chinezen iets meer dan verdubbeld.

Volgens den heer VON SIEBOLD waren de bevolkingscijfers in 1823 voor de Bankanezen 5312, voor de Maleijers 5274, voor de Chinezen 7109 en voor de slaven 166; te zamen 17861. Ook in de laatste 25 jaren alzoo zou de populatie meer dan verdubbeld zijn, doch het is zeer waarschijnlijk, dat de telling der eigenlijke Bankanezen vroeger zeer onnaauwkeurig heeft plaats gehad, vermits het niet aannemelijk is, dat zij in 25 jaren van 5312 tot 26291 zouden zijn vermeerderd, en ten opzigte der eigenlijke Bankanezen niet gedacht kan worden aan eene immigratie van andere eilanden. Die onnaauwkeurigheid werd dan ook reeds door den heer VON SIEBOLD voorondersteld, vermits het belang der hoofden medebragt, om het aantal hunner onderhoorigen zoo klein mogelijk voor te stellen.

De heer EPP rekende de populatie van Banka op 30000 zielen (zonder de Europeanen), de heer VAN DE VELDE op 35731 en de heer MELVILL VAN CARNBEE op 36000 zielen. De telling van 1845 gaf een cijfer van 38099 zielen en die van 1846 een getal van 61 Europeanen, 26298 Bankanezen, 1855 Maleijers, 12226 Chinezen en 19 slaven; te zamen 40450 zielen (zonder Poeloe Lepar).

Ik zal nu overgaan tot de mededeeling van de resultaten der jongste volkstelling ten opzigte van de afdeelingen der verschillende distrikten.

Bevolking van het distrikt Muntok.

Het distrikt Muntok bestaat uit de hoofdplaats Muntok en uit de afdeelingen Belo, Planas, Soekouw, Djering, Ketapi, Ampang en nog een, waarvan ik den naam niet zie opgegeven. De hoofdplaats Muntok, tevens hoofdplaats van de geheele residentie, is verdeeld in 3 wijken en 23 kampongs. Er wonen 9 Europesche ambtenaren met hunne familiën en eenige officieren. Hier is het sterkste garnizoen van het geheele eiland. Er wonen ook ongeveer 50 Chinesche Christenen van de Roomsch-Katholijke belijdenis, die meest allen van Singapore zijn overgekomen en daar gedoopt. De afdeeling Belo heeft slechts 1 kampong, Planas 3, de ongenoemde afdeeling insgelijks 3, Djering 5, Soekouw 3, Ketapi 5 en Ampong 6 kampongs, zoodat het distrikt, behalve de hoofdplaats, 21 kampongs telt.

Het distrikt Muntok levert het minste tin op, wordende de jaarlijksche opbrengst geschat op 600 pikols. De oudste mijnen zijn te Belo en later te Muntok aangelegd, hoewel men beweert, dat te Koba het eerste tin zoude gevonden zijn. Te Belo heeft de bekende Chinee*ASSING gewoond, die (omstreeks 1722) de eerste was, welke eene geregelde mijnbewerking invoerde. Men vindt daar nog de overblijfselen van een zeer groot huis (200 voeten lang en 110 voeten breed), hetwelk men gelooft door dien Chinees opgerigt te zijn.

Distrikt Muntok.

Afdeelingen.	Bankaneezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					TOTALEN.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Hoofdplaats Muntok	105	112	74	60	351	748	800	436	404	2388	318	104	58	83	563	3302
Belo	12	11	5	4	32	35	28	36	12	111	61	34	32	33	160	303
Planas	219	180	112	117	628						10	7	3	3	23	651
?	91	77	44	59	271											271
Soekouw	82	81	61	56	280											280
Djering	143	142	73	91	449											449
Ketapi	136	125	98	76	435											435
Ampang	141	119	76	62	398	11	9	3	4	27	4	2	2		8	433
Totalen	929	847	543	525	2844	794	837	475	420	2526	393	147	95	119	754	6124

In 1846 was het distrikt Muntok bevolkt met 5872 zielen (zonder de Europeanen en militairen), zoodat de populatie in de laatste jaren weinig toegenomen is.

Bevolking van het distrikt Jeboes.

Jeboes bestaat uit de drie afdeelingen Jeboes, Klabat en Soengiboeloe. De hoofdplaats Jeboes ligt nabij de westkust van het eiland. Er is een Europesche administrateur en een fortje met eene kleine bezetting. Ter hoofdplaatse wonen overigens 167 Maleijers en 156 Chinezen. Vroeger schijnt Antan, eene plaats digter bij de Klabatsbaai de distrikts-hoofdplaats geweest te zijn, doch het schijnt, dat aanhoudende invallen der zeeroovers en Ilanons, voornamelijk in 1789 en 1790, het hoofdetablissement naar Jeboes hebben doen verleggen. De afdeeling Jeboes, met inbegrip der hoofdplaats, bevat 15 kampongs, Klabat 6 kampongs en Soengi boeloe 4 kampongs; het geheele distrikt alzoo 25 kampongs. Het distrikt bevat 28 mijnen, welker gezamenlijke ophrengst per jaar geschat wordt op 5400 pikols.

Distrikt Jeboes.

Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					TOTALEN.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Jeboes	205	217	127	108	657	142	143	110	87	482	328	151	162	161	802	1941
Klabat	99	106	79	62	346						252	85	88	87	512	853
Soengiboeloe	57	56	33	33	179	57	52	59	36	204	113	30	25	32	200	583
Totalen	361	379	239	203	1182	199	195	169	123	686	693	266	275	280	1514	3382

Het totale cijfer der bevolking in 1846 was 2897, zoodat de populatie met 485 zielen is toegenomen.

Bevolking van het distrikt Blinjoe..

Blinjoe is gesplitst in de drie afdeelingen Blinjoe, Pandji en Sikka. Blinjoe heeft 4 kampongs, waarvan de hoofdplaats Blinjoe de voornaamste is en eene bevolking bevat van ongeveer 660 zielen, waaronder 163 Bankanezen, 115 Maleijers en 377 Chinezen. Hier is insgelijks een Europesche administrateur geplaatst. De tweede kampong in rang is Tandjong mantong, doch zij bevat slechts 114 inwoners, t. w. 57 Bankanezen, 31 Maleijers en 26 Chinezen. Pandji heeft 12 kampongs. De hoofdkampong Pandji telt slechts 47 inwoners, allen Chinezen. Sikka telt 9 kampongs. De voornaamste kampong is Loemoet, met 292 inwoners, 146 Bankanezen, 43 Maleijers en 103 Chinezen. Het distrikt Blinjoe bevat 28 mijnen, bij welke op het einde van December 1848 bepaaldelijk werkzaam waren 1717 Chinezen. Na Soengiliat en Marawang is Blinjoe het voornaamste tindistrikt, brengende het jaarlijks gemiddeld 18000 pikols tin op.

Distrikt Blinjoe.

Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					TOTALEN.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Blinjoe	126	142	84	118	470	91	27	14	14	146	140	81	101	81	403	1019
Pandji	215	232	124	111	682						20	12	12	3	47	729
Sikka	242	208	152	171	773	30	8	5		43	44	23	16	20	103	919
In de mijnen											1377	123	112	105	1717	1717
Totalen	583	582	360	400	1925	121	35	19	14	189	1581	239	241	209	2270	4384

In 1846 was het cijfer der populatie 4414, zoodat de bevolking sedert stationnair schijnt gebleven te zijn.

Bevolking van het distrikt Soengiliat en Marawang.

Dit distrikt bestaat uit de 9 afdeelingen Soengiliat (met 21 kampongs), Djemporak (26 kamp.), Njalakkro (11 kamp), Maras (26 kamp.), Kendal (10 kamp.), Marawang (12 kamp.), Depah (15 kamp.). Djeroek (21 kamp.) en Grongang (16 kamp.)

De voornaamste kampongs zijn Soengiliat, Batoeroessak, Marawang en Tjingal. Te Soengiliat is een Europesche administrateur geplaatst. Hier wonen voorts 96 Bankanezen, 104 Maleijers en 330 Chinezen. Batoeroessak heeft slechts 129 inwoners, t. w. 18 Bankanezen, 70 Maleijers en 41 Chinezen. Hier is een officier van gezondheid geplaatst, even als te Toboalij (te Muntok zijn er 2). Het garnizoen is er klein, doch de zieken van de nabij gelegene militaire posten worden op Batoeroessak geëvakueerd. Kampong Marawang is slechts met Chinezen bevolkt, die er 290 personen sterk zijn. Evenzoo kampong Tjingal, waar 111 Chinezen wonen.

Dit distrikt levert het meeste tin op, wordende de jaarlijksche opbrengst geschat op 20,000 pikols, dat is $\frac{2}{7}$ van de opbrengst van het geheele eiland.

Distrikt Soengiliat en Marawang.

Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					TOTALEN.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal	
Soengiliat	217	180	123	105	625	57	36	29	13	135	243	129	110	93	575	1335
Djemporak	246	259	230	199	934	3				3	45	36	23	28	132	1069
Njalakkro	194	216	130	125	665	14	13	8	7	42	6	4	4	4	18	725
Maras	317	305	168	138	928	9	3	4	2	18	7	5	3	3	18	964
Kendal	168	149	176	187	680	22	15	10	9	56						736
Marawang	98	79	54	61	292	24	22	13	11	70	224	100	70	53	447	809
Depah	293	235	225	191	944	11	11	10	10	42						986
Djeroek	284	297	260	280	1121	3	3	3		9						1130
Gronggang	242	230	179	151	802											802
Totalen	2059	1950	1545	1437	6991	143	108	77	52	375	525	274	210	181	1190	8556

Het cijfer der bevolking was in 1846 11146, zoodat de populatie sedert aanmerkelijk in aantal verminderd is.

Bevolking van het distrikt Pankal pinang.

Het distrikt Pankal pinang bestaat uit de afdeelingen Pankal pinang, Marawang, Mundo timor, Mundo barat, Panagan en Boekit. De afdeeling Pankal pinang heeft 10 kampongs, Marawang 22, Mundo timor 15, Mundo barat 24, Panagon 7 en Boekit 27, en alzoo het geheele distrikt 105 kampongs. De hoofdplaats Pankal pinang, waar een Europesche administrateur woont en eene kleine bezetting is, heeft eene populatie van 178 Maleijers en 353 Chinezen. De meeste afdeelingen hebben slechts Bankanezen tot bewoners. De

Chinezen wonen bijna allen bij de mijnen der afdeeling Pankal pinang. De gemiddelde jaarlijksche opbrengst der gezamenlijke mijnen van het distrikt wordt geschat op 10,200 pikol.

Distrikt Pankal pinang.

Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					TOTALEN.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Pankal pinang						58	56	33	31	178	1270	226	194	170	1860	2038
Marawang	278	286	288	221	1073											1073
Mundo timor	300	357	386	301	1344											1344
Mundo barat	168	246	176	167	766											766
Panagan	130	131	116	102	479											479
Boekit	211	236	254	213	914	23	25	11	14	73	5	2				994
Totalen	1087	1256	1220	1013	4576	81	81	44	45	251	1275	228	194	170	1867	6694

De bevolking is in de laatste jaren talrijker geworden, daar zij in 1846 nog bestond uit 6029 zielen.

Bevolking van het distrikt Soengislan.

Soengislan bestaat uit de afdeelingen Soengislan, Aijer angat (of Poepoet), Permissang, Pinjampar, Balar, Pring en Malik (of Simpang kiba). Soengislan is eerst in 1837 tot een distrikt verheven, zijnde alstoen het gouvernements-etablissement van Banka kotta naar de hoofdplaats Soengislan overgebragt. De afdeeling Soengislan bevat slechts 2 kampongs, de hoofdplaats Soengislan met 1 Europeschen administrateur en 1339 inwoners, t.w. 444 Bankanezen, 58 Maleijers en 837 Chinezen (die echter ook gedeeltelijk te Banka kotta wonen), en de kampong Banka kotta met 242 inwoners (behalve de Chinezen), t. w. 227 Bankanezen en 15 Maleijers. — De afdeeling Aijer angat heeft 16 kampongs, Permissang 5, Pinjampar 3, Balar 9, Pring 7 en Malik 9 kampongs, zoodat zich in het geheele distrikt 51 kampongs bevinden.

De gemiddelde jaarlijksche opbrengst der mijnen van dit distrikt wordt gerekend op 8000 pikols tin. Aan den voet van het Permissang-gebergte, langs welks noordelijk gedeelte de rivier Banka kotta naar straat Banka loopt, zijn bronnen van warm water, welker eigenschappen echter nog niet bekend zijn,

Distrikt Soengislan.																
Afdeelingen	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					Totalen.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Soengislan	137	197	182	155	671	68	5			73	733	50	32	22	837	1581
Aijerangat	183	217	202	160	762	8	1			9						771
Permissang	111	113	126	95	445	5				5						450
Pinjampar	58	63	70	58	249	4				4						253
Balar	128	134	135	98	495	6				6						501
Pring	63	79	88	86	316	1				1						317
Malik	87	95	89	80	351	1				1						352
Totalen	767	898	892	732	3289	93	6			99	733	50	32	22	837	4225

De populatie is in de jongste jaren aanmerkelijk toegenomen, daar zij in 1846 nog slechts bestond uit 3383 zielen.

Bevolking van het distrikt Koba.

Het distrikt Koba is gesplitst in de 3 afdeelingen Koba (14 kampongs), Pakko (20 kamp.) en Kajoeära (8 kamp). De hoofdplaats Koba telt, behalve 1 Europeschen administrateur en eene kleine bezetting, 384 inwoners t. w. 469 Bankanezen, 40 Maleijers en 175 Chinezen. Bij de verschillende mijnen zijn geregeld werkzaam 90 Chinezen, of, hunne vrouwen en kinderen medegerekend, 132. De mijnen worden gerekend jaarlijks op te brengen slechts 800 pikols tin. In de afdeeling Pakko wordt veel magneet ijzersteen aangetroffen, 't geen de inlanders verwerken tot wapenen en andere benoodigdheden.

Distrikt Koba.																
Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					Totalen.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Koba	244	261	170	137	812	32	10			42	80	40	26	29	175	1029
Pakko	240	265	180	147	832	1				1						833
Kajoe ara	88	91	83	65	327	7	2			9	2				2	338
In de mijnen											90	15	12	15	132	132
Totalen	572	617	433	349	1971	40	12			52	172	55	38	44	309	2332

Van 1846 tot op het einde van 1848 is de populatie van dit distrikt met 91 zielen vermeerderd.

Bevolking van het distrikt Toboalij.

Het distrikt Toboalij is zamengesteld uit de afdeelingen Toboalij, Gossong, Njeri, Olem en Poeloe Lepar. De afdeeling Teboalij bestaat uit de twee kam-

pongs Sabang (hoofdplaats) en Kappo. Ter hoofdplaats woont de Europesche administrateur van het distrikt. Er ligt eenige bezetting, waarbij een officier van gezondheid behoort. Sabang heeft overigens 657 inwoners (137 Bankanezen, 151 Maleijers en 369 Chinezen) en Kappo nog geen 100 inwoners (2 Bankanezen, 34 Maleijers en 59 Chinezen). De afdeeling Gossong heeft 13 kampongs, Njeri 11 en Olim 5 kampongs. Bij de verschillende mijnen van het distrikt behoort eene Chinesche populatie van 883 Chinezen. De mijnen leveren jaarlijks p. m. 7000 pikols tin op.

De afdeeling Poeloe Lepar is het eilandje Lepar, dat door eene smalle straat van Banka is gescheiden. De bevolking van dit eilandje zie ik wel opgegeven, doch niet het aantal kampongs.

Distrikt Toboalij.

Afdeelingen.	Bankanezen.					Maleijers, enz.					Chinezen.					Totalen.
	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouw.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Toboalij	59	40	26	15	140	71	71	26	17	185	286	63	36	43	428	753
Gossong	318	328	235	240	1122											1121
Njeri	276	307	251	273	1107											1107
Olim	203	172	178	168	721											721
In de mijnen											709	85	49	40	883	883
Poeloe Lepar	128	130	76	90	424	200	161	109	70	540						964
Totalen	984	977	766	786	3513	271	232	135	87	725	995	148	85	83	1311	5549

De populatie van dit distrikt was in 1846 5367 zielen sterk, zoodat de toename sedert niet van veel belang is.

Met betrekking tot de mannelijke en vrouwelijke bevolking van Banka, geven de bovenstaande cijfers van de Bankanezen, Maleijers en Chinezen, de volgende hoofdcijfers en evenredigheden.

Mannelijke en Vrouwelijke bevolking van Banka.

Distrikten.	Personen v. h. mannel. geslacht.	Personen v. h. vrouwel. geslacht.	Mannelijke op vrouwel. individu's
Muntok	3229	2895	1 : 0,89
Jeboes	1936	1446	1 · 0,74
Blinjoe	2905	1479	1 : 0,50
Soengiliat en Marawang	4559	3997	1 : 0,89
Pankal pinang	3901	2793	1 : 0,71
Soengislan	2517	1708	1 : 0,67
Koba	1255	1077	1 : 0,85
Toboaly	3236	2313	1 : 0,71
Totalen	23538	17708	1 : 0,75

Men ontwaart alzoo dat, over geheel Banka genomen, slechts 3 vrouwelijke personen komen op 4 mannelijke en dat in een enkel distrikt (Blinjoe), zelfs slechts 1 vrouwelijk individu komt op 2 mannelijke. Deze meerderheid der mannen heeft betrekking zoowel tot de Bankanezen als tot de Maleijers en Chinezen, doch gaat men in dit opzigt de bijzondere natiën na, dan blijkt het, dat die meerderheid het meest in het oogvallend is bij de Chinezen en slechts gering bij de Bankanezen.

Bij de Bankanezen toch is de mannelijke populatie slechts 3 pro cent sterker dan de vrouwelijke, bij de Maleische 16 pro cent en bij de Chinezen ruim 66 procent. Hieruit reeds is het verklaarbaar, waarom de Chinezen op Banka in aantal zouden afnemen, wanneer hunne vermindering door sterfte niet vergoed werd, behalve door geboorten, ook door overkomst van Chinezen van andere eilanden.

Mannelijke en Vrouwelijke bevolking van Banka naar de natiën.

Natiën.	Mannel. personen.	Vrouwel. personen.	Mannel. op Vrouwel. personen.
Bankanezen	13340	12951	1 : 0,97
Maleijers enz.	2661	2242	1 : 0,84
Chinezen	7537	2515	1 : 0,33
Totalen	23538	17708	1 : 0,75

Nog meer valt het gebrek aan vrouwen onder de Chinesche bevolking in het oog, wanneer men de kinderen (onder welke de individu's van beide geslachten nagenoeg gelijktallig zijn — 1170 jongens en 1208 meisjes), niet mederekent. Men houdt alsdan over 6367 mannen (boven de 12 jaren) en 1407 vrouwen (boven de 12 jaren), zoodat 1 man komt op 0,22 vrouwen of slechts 1 vrouw op ongeveer 5 mannen.

Omtrent de geboorte- en sterfteverhouding onder de Bankasche populatie bezit ik enkele losse opgaven. Des betrekkelijke cijfers ten opzigte der Bankanezen, Maleijers en Chinezen, schijnen niet te bestaan en ten opzigte der Europesche ingezetenen zijn slechts benaderende evenredigheden op te maken.

Een voornaam moment, dat de huwelijken en de geboorten onder de Bankanezen tegengaat, is de adat, dat slechts gehuwde mannen in de verpligting zijn, heerendiensten te verrigten en daartoe door de volkshoofden opgeroepen worden. Het gebeurt zelfs vrij dikwerf, dat de Bankanees zich van zijne vrouw laat scheiden, om den hem door zijnen batin opgelegden arbeid te ontduiken.

Het aantal Europesche ambtenaren met hunne vrouwen en kinderen, kan over de laatste twaalf jaren aangenomen worden gemiddeld 60 personen bedragen te hebben. Het aantal sterfgevallen onder hen nu heeft van 1838 tot en met 1848 bedragen 43, terwijl het in die verschillende jaren verschilde tusschen 1 en 6. Men zou alzoo kunnen aannemen als gemiddelde sterfte eene evenredigheid van 1:15,3, eene mortaliteit meer dan dubbel zoo groot als de gewone mortaliteit in Europa. Evenwel laten de bovenstaande opgaven betrekkelijk de Europesche ambtenaren eenigen twijfel toe. De mortaliteit, waaraan in dezelfde jaren de Europesche militairen op Banka zijn onderworpen geweest, laat zich met meer zekerheid opgeven.

Mortaliteit onder de Europesche militairen op Banka.

Jaren.	Gemiddelde sterfte van			Sterfgevallen.	Sterfte-verhouding.
	Officieren.	Onderoffic. en manschapp.	Totaal.		
1840	24	275	299	26	1 : 11,5
1841	23	284	307	16	1 : 19,1
1842	25	247	272	14	1 · 19,4
1843	25	249	274	19	1 : 14,4
1844	22	227	249	19	1 : 13,1
1845	21	212	233	17	1 : 13,7
1846	21	180	201	22	1 : 9,1
1847	22	190	212	19	1 : 11,1
1848	23	234	257	13	1 : 19,7
Gemiddeld	2 2	2331	256	18	1 : 14,2

Men ontwaart alzoo, dat de mortaliteit onder de Europesche militairen, die onder de civiele personen weinig overtrof.

Eiland Billiton.

Ik zal thans nog eene korte opgave laten volgen betrekkelijk de populatie van het eiland Billiton, hetwelk, hoezeer slechts 119 □ geogr. mijlen groot en dus slechts iets meer dan de helft der uitgestrektheid van het eiland Banka beslaande, toch niet minder rijk is aan tin, hetwelk daar nog wacht op de industriële hand van den mensch. De bevolking van dit gewigtige eiland is betrekkelijk nog veel geringer dan die van Banka. De telling op het einde van 1848 gaf een cijfer van 5779 zielen, zoodat elke □ geographische mijl gemiddeld bevolkt was met slechts 48 inwoners.

Volgend staatje doet zien, welke cijfers tot verschillende natiën en geslachten behooren.

Bevolking van het eiland Billiton.

NATIEN.		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totalen.
Inlanders	Bergbewoners	1039	896	815	817	3567
	Strandbewoners	445	506	563	415	1929
Chinezen		34	8	3	2	47
Maleijers,	Arab. enz.	86	89	36	25	236
	Totalen	1604	1499	1417	1259	5779

De populatie bestaat alzoo voor verreweg het grootste gedeelte uit Billitonezen, terwijl de Chinezen er tot nog toe weinig talrijk zijn. Men ontwaart insgelijks dat de mannelijke bevolking vrij aanmerkelijk talrijker is dan de vrouwelijke.

De rijkdom van Billiton aan tin en ijzer schijnt het wenschelijk te maken, dat Europesche kapitalen en industriëlen derwaarts worden bewogen. Het eiland is grooter dan de residentiën Batavia en Buitenzorg te zamen en grooter ook dan het tegenwoordige grondgebied van Soerakarta, waar honderdduizenden menschen leven. Men zou althans ten opzigte van Billiton de bedenking niet kunnen opperen, dat eene Europesche bevolking de verdringing der inlandsche ten gevolge zou hebben.

Antwoord aan „een vriend van waarheid."

Een onbekende zich noemende »vriend van waarheid" heeft, in antwoord op een ingezonden artikel, in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (aflevering der maand September l.l. blz. 214), het volgende geschreven.

»Onder de *Varia* van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indie*, over de maand September ll., is opgenomen, een uittreksel van in het jaar 1835, door den toenmaligen inspecteur der kultures VITALIS, aan het Indisch gouvernement ingediend rapport, over den staat der indigo-kultuur en fabrikatie in de residentie Preanger Regentschappen, hetwelk aan den inzender hoogstbelangrijk schijnt voor te komen, *voor de geschiedenis der invoering van het zoogenaamde kultuur-stelsel op Java*; ten slotte van zijne mededeeling daarbij voegende:

»Dit verslag werd den 14den April 1835 aan den toenmaligen gouverneur-»generaal *ad interim* J. C. BAUD ingediend. Inderdaad, wij huiveren bij het »lezen van zooveel ellende. Zoodanig was de aanvang van het stelsel, dat de »bevolking achttien jaren lang heeft gekweld! Zulke proeven werden genomen, en zoo veel onheil en jammer hebben die proeven gesticht! En wat »toen geschiedde was nog slechts een voorspel van hetgeen later op andere »plaatsen gebeurde, nog slechts een begin van de ellende, die tot dit oogen-»blik menig gedeelte van Java teistert. Die *auri sacra fames* heeft al wat »jammeren geteeld. Wanneer zal er een einde aan komen?"

»De inzender van dit treurig tafereel van den toestand der bevolking van het regentschap Soekapoera, residentie Preanger Regentschappen, heeft de zaak niet in haar verband gelaten, door alleen mededeeling te doen van een gedeelte van het verslag van den inspecteur VITALIS, en te verzwijgen, hetgeen het verder gevolg van dat verslag geweest is.

»Schrijver dezes is daarmede toevallig bekend en aangezien het onderwerpelijk stuk, in uw algemeen gelezen wordend blad van den 30sten September, onder het hoofd *Koloniën*, mitsgaders in andere nieuwsbladen in ons land overgenomen is, zoo acht hij zich verpligt, het volgende te doen dienen, tot aanvulling en teregtwijzing van dat artikel.

»1. Dat bij eene resolutie door de hooge regering van Nederlandsch Indie, in de eerste dagen van de maand Mei 1835 genomen, de resident der Preanger Regentschappen aangeschreven is, om de werkzaamheden bij de indigo-kultuur in het distrikt Soekapoera dadelijk te doen staken.

»2. Dat de gouverneur-generaal *ad interim*, J. C. BAUD, bij eene daarop gevolgde inspectie-reis in de Preanger Regentschappen in persoon kennis genomen heeft van de onderwerpelijke bezwaren tegen de indigo-kultuur in die residentie, wanneer overtuigend gebleken is, dat alhoewel een aantal der door den inspecteur VITALIS aangevoerde argumenten als overdreven en niet ter zake afdoende, moeten worden aangemerkt, de indigo-kultuur in die residentie nogtans zoodanige bezwaren voor de bevolking opleverde, dat de intrekking

dezelve als wenschelijk moest worden aangemerkt, althans in die distrikten alwaar de dorpen slechts gehuchten zijn van 5 of 6 hutten en waar dezelve 8, 10 en meer palen van elkander verwijderd liggen, daar toch in zoodanige distrikten geene inrigtingen konden blijven bestaan, die de gestadige vereeniging van honderden arbeiders op een punt vorderden, komende daarbij voorts in aanmerking de geringe productie der velden en de afbreuk, welke die kultuur gedaan had of nog zou kunnen doen, aan den reeds zeer schralen rijstbouw in de afdeelingen Soekapoera en Sumadang.

»3. Dat dezelfde landvoogd bij een in de maand October 1835 na ingewonnen berigten van den directeur over de kultures en van den resident der Preanger Regentschappen, de intrekking gelast heeft van al de in de Preanger Regentschappen bestaande indigo fabrieken, met uitzondering van die te Radja Binangon, in het distrikt Radja Mendala, met aanschrijving van den directeur over de kultures, om aan den inspecteur VITALIS, te kennen te geven, dat de regering in zijne rapporten over de indigo-kultuur, in de Preanger Regentschappen veel overdrijving en niet altijd de gevorderde naauwkeurigheid heeft aangetroffen, alsmede de vermelding van omstandigheden, welke niets afdoen tot de vraag, of de voortzetting van die kultuur, al dan niet wenschelijk is en met dezelve niets gemeens hebben, en hem wordt aanbevolen, om zich in den vervolge, bij eene eenvoudige voordragt van zaken, te bepalen, ontdaan van hartstogtelijke beschouwingen.

»In het bedoelde artikel van het *Tijdschrift van Nederlandsch Indië* wordt de heer J. C. BAUD genoemd, onder den schijn, van de opgegeven bezwaren tegen de indigo-kultuur in de Preanger Regentschappen, met onverschilligheid te hebben laten blijven bestaan. Schrijver dezes, is een groot vriend van de waarheid, en heeft daarom vermeend, de onderwerpelijke zaak, zoo als dezelve hem bekend is, in zijn geheel, en niet uit zijn verband gerukt, te moeten vermelden.

»De heer J. C. BAUD heeft in den tijd van ongeveer twee en een half jaar (van Julij 1833 tot en met Februarij 1836) dat hij met de hooge waardigheid van gouverneur-generaal *ad interim* van Nederlandsch Indië is bekleed geweest, veel blijken gegeven van warme belangstelling in het lot van den Javaan. Schrijver dezes acht het niet ondienstig eenigen van dezelven, die gevonden worden in het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*, hier op te noemen:

Bij besluit van den 28sten Maart 1834, no. 1 (*Staatsblad no. 22*) zijn, aan alle ambtenaren, in hoogere of lagere betrekkingen, regtstreeks of zijdelings met het stelsel van kultures in aanraking staande, eenige stukken gezonden, op dat stelsel toepasselijk zijnde, met aanschrijving aan die ambtenaren, om zich den inhoud van die stukken tot informatie en narigt te doen strekken, en daarvan, in verband tot de plaatselijke omstandigheden, niet slechts partij te trekken in het materieel belang der kultures, *maar ook ter opruiming van alle oorzaken van ontevredenheid, die onder die bevolking, hetzij door eene ondoelmatige verdeeling der werkzaamheden, of anderzins, mogten bestaan;* wordende zij te dien opzigte met nadruk verwezen tot het laatste gedeelte der bijlage A. luidende: Ook de te groote ijver van eenigen (ambtenaren) moet worden bewaakt, voor zoo verre die namelijk de strekking heeft, om van den Javaan meer te vorderen dan hij gaarne verrigt. — Het veld is ruim genoeg om geene overdrijving te behoeven, en het productief vermogen van Java zal het best door eene gematigde handelwijze verzekerd worden.

»Bij publicatie van den gouverneur-generaal *ad interim* in rade van den 6den

November 1834 (*Staatsblad no. 52*) zijn bepalingen daargesteld tegen het onwettig vorderen van leveranciën en diensten van den inlander, met bepaling, dat alle overtredingen ten dien aanzien door ambtenaren begaan of toegelaten, zullen worden gestraft als misbruiken van gezag, onverminderd de strenge toepassing van art. 102 van het regeringsreglement, in alle gevallen, waar de afwijking ten gevolge of ten oogmerk heeft gehad, eene aanschaffing van benoodigdheden, tegen onevenredige prijzen, en tot het verkrijgen van onwettige voordeelen, in of door den invloed van het ambt.

»Bij besluit van den gouverneur-generaal *ad interim*, van den 25sten April 1835 no. 1 (*Staatsblad no. 22*), zijn beperkende voorschriften daargesteld, ten aanzien van de verpligtingen der inlandsche bevolking bij gelegenheid der reizen van het hoofd des bestuurs over Java, daarbij in overweging nemende, dat bij die gelegenheid zoowel als bij het reizen van ambtenaren van aanzien, gewoonlijk veel nuttelooze arbeid aan de inlandsche bevolking opgelegd, en zelfs tot het daarstellen van versieringen, geldelijke opofferingen van dezelve gevergd worden; zijnde de plaatselijke autoriteiten verantwoordelijk gesteld voor de nakoming van de gegeven voorschriften.

»Eindelijk zijn bij resolutie van den gouverneur-generaal *ad interim* in rade van den 23sten Februarij 1836, no. 1 (*Staatsblad no: 15*), bepalingen daargesteld op de regeling der heerendiensten bij de inlandsche bevolking, zijnde daarbij onder anderen woordelijk gezegd: *dat afwijkingen van de gegeven bevelen, naar gelang der omstandigheden zullen kunnen worden beschouwd, als vallende in de termen van willekeurige beschikkingen over der inlanders personen, en als zoodanig vatbaar om, naar aanleiding van art. 112 van het regerings-reglement, strengelijk te worden gestraft.*

»Het vorenstaande kan welligt strekken, om het tegenwoordige bestuur, op bestaande, maar niet altijd geheel nageleefd wordende, heilzame bepalingen, indachtig te maken.

15 October 1850.

EEN VRIEND VAN WAARHEID."

De »vriend van waarheid" maakt zich hier schuldig aan 1) eene onwaarheid, 2) eene onhandigheid. De redakteur van dit Tijdschrift zou voor den inzender van het artikel, onder de *varia* opgenomen, niet in de bres springen, indien deze zich hier te lande bevond. Maar, dewijl men in Indië niets mag publiceren dan met toestemming der regering, zou zijn vriend vier en vijf maanden lang de beschuldiging van den »vriend van waarheid" moeten verduren, zonder zich te kunnen verdedigen. Bovendien ligt die verdediging zoo voor de hand, dat zij geen de minste moeite of inspanning vereischt.

Vooreerst dan maakt de »vriend van waarheid" zich schuldig aan eene onwaarheid. De inzender van het treurig tafereel van den toestand der bevolking van het regentschap Soekapoera zou de zaak uit haar verband hebben gescheurd, door alleen mededeeling te doen van een gedeelte van het verslag van den inspekteur VITALIS, en te verzwijgen, hetgeen het verder gevolg van dat verslag is geweest. Maar met dat »verdere gevolg" had de inzender niets te maken. Hij wilde alleen doen zien »hoedanig de aanvang van het stelsel geweest is, dat de bevolking achttien jaren lang heeft gekweld." Hij wilde slechts wijzen op »de proeven, die genomen zijn, en op het onheil en de

jammeren door die proeven gesticht." Hij deelde dus slechts mede, uit *een officiëel rapport*, hoedanig de toestand was der bevolking van Soekapoera, toen zij zuchtte onder het kultuurstelsel. Dat, ten gevolge van dit rapport, de indigo-kultuur in Soekapoera is ingetrokken, behoefde door hem wel niet vermeld te worden, 1) omdat op Java althans algemeen bekend is, dat sedert lang in de gansche Preanger regentschappen voor gouvernementsrekening niet meer gekultiveerd wordt; 2) omdat ieder kan begrijpen, dat, ware de kultuur niet ingetrokken, zij thans van zelf wel zou zijn opgehouden, bij eene sterfte als in het rapport van den heer VITALIS wordt medegedeeld; en 3) omdat het intrekken der kultuur, die later volgde, de ellende niet ongedaan heeft kunnen maken noch, de dooden in het leven terugroepen.

't Is dus eene onwaarheid, dat de inzender van het artikel in de varia, door het niet verhalen van dat intrekken, de zaak uit haar verband heeft gerukt. Maar nog erger is het volgende: »In het bedoelde artikel van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië wordt de heer J. C. BAUD genoemd, onder den schijn, van de opgegeven bezwaren tegen de indigo-kultuur in de Preanger-regentschappen, met onverschilligheid te hebben laten blijven bestaan." In het bedoelde artikel wordt de heer J. C. BAUD *niet* onder dien schijn genoemd. Dat artikel was volstrekt *niet* tegen den heer BAUD, maar tegen het stelsel, in zijne overdrijving, ontaarding en verkeerde toepassing gerigt. Er wordt niet in gezegd, dat de heer BAUD de indigo-kultuur in Soekapoera bevolen had — er wordt alleen in verhaald, dat zij bestond en de bevolking drukte en kwelde en doodde — en tot bewijs wordt een extrakt medegedeeld uit een officiëel rapport aan den heer BAUD ingediend. De redaktie der Nieuwe Rotterdamsche courant, niet de inzender in het Tijdschrift, had, bij het overnemen van dit artikel, eene gevolgtrekking ten nadeele van dien heer gemaakt. Die gevolgtrekking was onjuist en waarschijnlijk toe te schrijven aan eene minder naauwkeurige bekendheid met de omstandigheden. Ik heb mij gehaast, om in dat zelfde blad die fout der redaktie te herstellen. En nadat ik dit gedaan heb, durft de »vriend van waarheid" mijnen correspondent zulk eene valsche beschuldiging voor de voeten werpen.

Mijn *tweede* grief is de *onhandigheid*, waaraan die vriend van waarheid zich schuldig maakt. Hij neemt de handschoen op voor den heer BAUD — maar hij lokt op nieuw de diskussie uit over onderwerpen, die voor den oud-minister alles behalve aangenaam kunnen wezen. De inzender van het artikel in de varia heeft niet gezegd, »dat de heer BAUD de bezwaren tegen de indigo-kultuur met onverschilligheid zou hebben laten bestaan." Maar *nu* zegt de redakteur van dit Tijdschrift, dat de heer BAUD het rapport van den heer VITALIS niet zoodanig heeft bejegend als het verdiende. Hij noemde »een aantal daarin aangevoerde argumenten overdreven en niets ter zake afdoende" — maar tevens erkende hij stilzwijgend de waarheid dier argumenten, doordien hij de indigo-kultuur introk. Hij liet aan den heer VITALIS te kennen geven, »dat de regering, in zijne rapporten over de indigo-kultuur in de Preanger-regentschappen, veel overdrijving en niet altoos de gevorderde naauwkeurig-

heid heeft aangetroffen" — maar in datzelfde besluit gelastte hij »de intrekking van al de in de Preanger-regentschappen bestaande indigo-fabrieken." Inderdaad, zulk eene bejegening was wel aanmoedigend voor de ambtenaren, om de belangen der bevolking zich aan te trekken, en de verkeerde werking van het kultuurstelsel aan te prijzen! Maar zoo ging het meestal. Hij, die de kultures uitbreidde en de landrente deed stijgen, was de verdienstelijkste ambtenaar. Maar die op de rampen en de ellende der bevolking wees, was lastig, onbruikbaar, maakte zich schuldig aan »hartstogtelijke beschouwingen." Naar ik verneem, zal weldra eene uitvoerige geschiedenis van de invoering en werking van het kultuurstelsel door denzelfden heer L. VITALIS worden uitgegeven. De »vriend van waarheid" zal dan zijn verlangen voldaan zien; want waarschijnlijk zal daarin »de zaak in haar verband worden gelaten," en niet een gedeelte maar 't geheele verhaal van het gebeurde worden medegedeeld. Of echter zijn protégé, de heer BAUD, daarin evenveel genoegen zal hebben, durf ik betwijfelen. En toch schijnt het mij toe, dat het artikel van den »vriend van waarheid" die uitgave nu hoogst noodzakelijk maakt.

Maar nu de grootste onhandigheid, vind ik in de poging, om de philantropie van den heer J. C. BAUD aan te toonen. »De heer J. C. BAUD »zegt hij" heeft in den tijd van ongeveer twee en een half jaar, dat hij met de hooge waardigheid van gouverneur-generaal ad interim is bekleed geweest, veel blijken gegeven van warme belangstelling in het lot van den Javaan." En dan haalt hij eenige extrakten aan uit besluiten, waaruit die belangstelling moet blijken. Nu ja, die besluiten zijn inderdaad zeer schoon en zielroerend. Maar wat helpt een besluit, wanneer het »bestaande, maar niet altijd geheel nageleefd wordende, heilzame bepalingen" bevat. Alleen door deze naïve bijvoeging van den »vriend van waarheid" belijdt hij zonneklaar, dat die besluiten niets bewijzen voor de »belangstelling van den heer J. C. BAUD in het lot van den Javaan." Had de autokraat gezorgd dat die besluiten waren ten uitvoer gelegd, dat ze geen *besluiten* waren gebleven maar *daden* waren geworden, dan had hij niet *in schijn* maar *inderdaad* getoond, belangstelling te hebben in het lot van den Javaan; — maar dan was ook de produktie minder groot geweest; dan zou het moederland zich althans tijdelijk eenige opoffering voor de kolonie hebben moeten getroosten; dan was het batig slot grootendeels verloren gegaan. En dat mogt niet — want dat batig slot was de magnetische kracht, waarmede de natie en de volksvertegenwoordiging werden betooverd! Dat batig slot was het eenige middel, waardoor de autokratie van Indië geschraagd werd!

Tot bevestiging van hetgeen ik beweer zal ik eenige woorden en zinsneden aanhalen van den heer J. W. H. SMISSAERT, oud-resident van Bagelen, van Cheribon en van Samarang (*). Hem althans zal de heer BAUD niet beschuldigen van »hartstogtelijke beschouwingen." Terwijl de heer VITALIS, zoo ik

(*) In zijne brochure, getiteld: » Een woord over de nota van den heer SLOET TOT OLDHUIS." Leiden 1850.

mij niet vergis een Italiaan van geboorte, met meer warmte de pen voert, schrijft de heer SMISSAERT een Hollander, kalmer en meer in koelen bloede. Maar toch lees ik bij hem:

»De voorname reden der min gunstige werking van het stelsel ligt daarin, *dat te veel van de bevolking gevorderd wordt*, *zonder*, *of tegen onvoldoende betaling*, en de oorzaak hiervan is gelegen in gebrek aan beschikking over geld door het gouvernement, vele verbeteringen, die voorgedragen worden tot het doen ophouden van de bestaande gebreken en misbruiken lijden daar schipbreuk op."

»Onverklaarbaar is het, dat men een zoo gezegend land, zoo vatbaar voor meerdere ontwikkeling, niet ontslaat van de knellende banden om alles, wat het oplevert naar het moederland te moeten overmaken. Indien slechts een gedeelte van de schatten, die het land afwerpt, konde worden aangewend om nieuwe schatten op te brengen! Hoe dikwijls heeft men niet betoogd, dat het getal en de bezoldiging van de inlandsche ambtenaren en het aan hen toegekende personeel onvoldoende was. De waarheid daarvan werd wel door het gouvernement erkend, maar het moest blijven zoo als het was; men kon geen geld missen, en niet zelden gebeurde het zelfs, dat de eene of andere autoriteit, door of namens het gouvernement aangeschreven werd, geene voordragten tot uitgaven te doen, indien de *onvermijdelijke noodzakelijkheid* niet kon worden aangetoond; door deze magtspreuk werd men afgeschrikt, en men onthield zich verder van het doen van voordragten."

»Men klaagt over misbruiken, die gemaakt worden van de heerediensten, door de bevolking te verrigten. *Die klagten erken ik voor gegrond.* Maar vele van die misbruiken, zoo niet allen, zijn hunnen oorsprong verschuldigd aan het niet toestaan van het noodige geld. De mindere inlandsche ambtenaren zijn slecht bezoldigd — het ontbrekende aan inkomen en personeel moet door kleine knevelarijen en het misbruik maken van heerediensten, aangevuld worden. Als resident was mij dit zeer goed bekend, *maar de middelen ontbraken*, *om die misbruiken te doen ophouden.*"

»*Plegtig in gemoede verklaar ik*, *dat het mij*, *in de betrekking van resident dikwijls gehinderd heeft*, *tot het voortbrengen van de produkten voor de Europesche markt te moeten medewerken*, *zonder dat van de schatten*, *die in 's lands kas vloeiden*, *het minste bestemd werd tot verbetering van het lot van den inlander*, *tot het opheffen van lasten*, *waaronder hij alleen wegens gebrek aan beschikbare gelden*, *gebukt gaat.*"

»Heeft het gouvernement niet reeds dikwijls berigten ingewonnen omtrent het debiet van het zout, waarvan de prijs, van lieverlede gebragt is van *f* 3 tot *f* 8 de pikol, *zonder dat gehoor gegeven is aan de zoo dikwijls gedane vertoogen*, om ook in de binnenlanden verkooppakhuizen op te rigten, ten einde daardoor voor te komen, dat de Javasche bevolking, die woonachtig is op plaatsen, van de bestaande verkooppakhuizen verwijderd, zich die eerste levensbehoefte honderd pCt. hooger moet aanschaffen? Hoe luide zijn de klagten niet over het schreeuwende van de afpersingen, welke de Chinezen

zich veroorloven, bij het doen van heffingen op de bazars en warongs? Hetgeen daartegen geschreven wordt is somwijlen wel wat overdreven, *maar dat die heffingen schrikkelijk zijn is de waarheid.* Men geve daarvan echter niet alleen de schuld aan de Chinezen en noeme hen deswege niet »»bloedzuigers van de Javanen."" Men moet hen veeleer beschouwen als *de werktuigen van het gouvernement, dat zulks oogluikend schijnt te willen of te moeten toelaten; want het bedrag van de pachten der bazars en warongs mag wel toe — maar niet afnemen, daar het batig saldo, ten behoeve van het moederland, bij de mindere opbrengst lijden zou.*"

Wanneer wij nu zulke berigten van eenen resident uit zijne ambtenaarsloopbaan, plaatsen naast die besluiten van den heer J. C. BAUD, dan vragen wij: waartoe dat goochelspel? Hij was de autokraat, die alles deed, die zoo lang hij minister was aan niemand vergunde, van hem in opinie te verschillen, die van niemand voorlichtingen, raad en aanmerkingen aannam — en die dus nu ook alleen de verantwoordelijkheid moet dragen van al wat onder zijne autokratie gebeurd is. En dan vragen wij: waarom dat bevel aan de ambtenaren, »om alle oorzaken van ontevredenheid onder de bevolking op te ruimen," wanneer aan den anderen kant hooge pachten, hooge landrenten, en veel kultures gevorderd werden? Waarom die bepalingen daargesteld tegen het onwettig eischen van leveranciën en diensten van den inlander, met bepaling, dat alle overtredingen ten dien aanzien door ambtenaren begaan of toegelaten, zullen worden gestraft — terwijl men aan den anderen kant de noodige bezoldiging weigert aan de inlandsche hoofden, en hen daardoor tot knevelen dringt, en dat stilzwijgend door de vingers ziet?

Ik houd mij overtuigd, dat noch de heer SMISSAERT, noch eenig ambtenaar hier te lande, noch iemand op Java, onder de verdedigingsmiddelen van den »vriend van waarheid" tegen eenen gewaanden aanval op den heer J. C. BAUD, zonder meesmuilen of glimlagchen, dat besluit zal aantreffen, waarbij »beperkende voorschriften zijn daargesteld, ten aanzien van de verpligtingen der inlandsche bevolking bij gelegenheid der reizen van het hoofd des bestuurs over Java." Ik weet niet, of de oud-gouverneur-generaal ad interim de gewoonte had, om, op zijne reizen over Java, die dwaze vertooningen, waaraan ik mij onder zijne opvolgers zoo zeer geërgerd heb, te verbieden. Deed hij dat niet, moesten er ook eerewachten, eereboogen en eerekransen zijn, moesten de hoofden, van den regent tot het dessa-hoofd, in staatsie hunne opwachting maken, moest de togt worden veraangenaamd door angklong en gamlang, door spel en dans; in een woord, moesten den gouverneur-generaal eerbewijzen worden aangeboden, dan beteekenden die »beperkende voorschriften" toen even weinig als later. Want al die staatsie kan onmogelijk plaats hebben, zonder »nutteloozen arbeid aan de inlandsche bevolking opgelegd" en zonder dat van haar zelfs »geldelijke opofferingen gevergd worden." Ware het den heer BAUD ernst geweest, dan had hij die oude en verouderde adat afgeschaft; dan had hij bevolen, dat de gouverneur-generaal en de raden van Indië en de direkteuren en alle mogelijke groote of minder groote heeren

voortaan op Java reisden zonder eenige vertooning, dan had hij als minister van koloniën dat bevel streng gehandhaafd. De komst van eenen opperlandvoogd in eene residentie is thans eene plaag voor de bevolking; maar kwam hij in eenvoud en zonder praal, om misbruiken af te schaffen, den toestand der bevolking te verbeteren, haren druk te verligten, — dan zou zij weldra die komst zegenen en *uit eigen beweging* haar toejuichen en feestelijk begroeten. Zoolang die dwaze gewoonte blijft bestaan, schijnen dergelijke »beperkende voorschriften" in 't oog van onkundigen vrij wat, maar beteekenen inderdaad niets. 't Zijn, om de naïve woorden van den vriend van waarheid te gebruiken, heilzame bepalingen, die niet »worden nageleefd," omdat het niet mogelijk is.

Mr. J. H. Graaf van den Bosch.
Een viertal Verhandelingen.

1ste Stuk. *Over het Betaalmiddel.*

's Gravenhage bij Dill, 1850.

Tot voor weinige jaren kon men de litteratuur, betrekkelijk Indiën, in twee klassen verdeelen. De eerste bestond uit geschriften, waarin het bestaande bestuur, dikwerf enkel de aanwezige gouverneur-generaal, geprezen werd; de tweede had het tegenovergestelde ten doel. Men tastte het bestaande aan, dikwerf alleen omdat het bestond, en men beschuldigde het bestuur of den gouverneur-generaal eenvoudig om personele redenen. Dat op deze wijze niet veel licht verspreid werd, is natuurlijk, want niet dit, maar het prijzen of het afkeuren doel zijnde, was eenzijdigheid noodwendig, en wij menschen in Europa, vreemd aan de kabalen van Indiën, wij vertrouwden, noch die lofredenen, noch die afkeuringen, maar oordeelden volgens de uitkomsten, welke van af 1830 tot voor weinige jaren ook de stoutste verwachtingen overtroffen. Wel bleek het ons van tijd tot tijd, dat niet alles juist volmaakt was; dat inzonderheid de geduldige Javaan, in sommige streken althans, te zwaar gedrukt werd; dat men de buiten-bezittingen schromelijk verwaarloosde; dat men op Sumatra door het zwaard inrigtingen wilde gronden, vreemd aan dat gewest, en die aanvankelijk verwoestend werkten. Maar de slotsom van alles was toch steeds, dat Indiën onder het bestuur van de behoudende staatkunde tot eene bron van volksrijkdom opgegroeid was, zoo als men vroeger niet zoude hebben durven verwachten.

De schijnbaar bloeijende toestand van Java was dan ook een waarachtige steun voor het systema dat ons tot in 1848 bestuurde, en met eerbied werd de minister in 's lands raadzaal behandeld, die aan het hoofd stond van dat gewigtig deel des bestuurs; men geloofde zijne verzekeringen, berustte in zijne meeningen, en duldde dat naast de rijksbegrooting, eene andere bestond, grooter dan deze, geheel aan de wetgevende vergaderingen onttrokken. Deze stand van zaken is echter geheel veranderd. Het blijkt nu dagelijks meer en meer, dat de schijnbare bloei, grootendeels door te zware lasten, op de schouders van het geduldige Javaansche volk gelegd, verkregen is, en dat de bestaande orde van zaken op Java dringend verbetering behoeft, wanneer men niet op oneindig grootere schaal, in de 19de eeuw, de gebeurtenissen uit de 17de in de Molukken, wil herhaald zien. Gelijk daar, belet men thans op Java, dat de inwoners geschikt voedsel kunnen verwerven; gelijk daar, ontstaan uit dezen stand van zaken besmettelijke ziekten, welke de bevolking dunnen. Dit moet veranderd worden, niet alleen om ons eigen belang, maar ook om der menschelijkheids wille. En desniettemin moet het bestuur trachten, het batig slot te ontzien; iets dat hoogst moeijelijk is; want iedere verbetering in Indiën vermindert het, althans voor het oogenblik; op den bodem

toch van iedere mogelijke verbetering ligt eene geldkwestie. Zal men daarom stilzitten? Zal het tegenwoordig bestuur, gelijk het voorgaande, om een oogenblikkelijk gewin, de bron van welvaart, van bloei, van magt, voor altijd stoppen? Voorwaar, die zulks willen, gelooven aan geen toekomst; verwarren het volk met een individu, dat in financiële moeijelijkheden de toekomst kan, soms mag opofferen, want zijne toekomst is beperkt; terwijl die van een volk onbeperkt is. Daarom is alles wat licht aanbrengt omtrent onze Indische aangelegenheden een weldaad aan het vaderland bewezen; en het is uit dien hoofde, dat het werkje boven vermeld eene gelukkige verschijning mag heeten. Ofschoon door den zoon van den invoerder der kultures geschreven, en ofschoon de schrijver blijkbaar met haar is ingenomen, onderscheidt het zich door onpartijdige mededeeling van daadzaken en meeningen, welke voor de toekomst van Java gewigtige gevolgen kunnen hebben.

Het geschrift zelve handelt hoofdzakelijk over het muntstelsel, en, voorwaar, de schrijver kan over dit punt medespreken. Zelve bezitter van het uitgestrekte Pondoh Gedé, en daar aanzienlijke aanplantingen besturende, is hij beter met de behoeften der Javanen bekend dan zij, die theoretisch over geld-cirkulatie handelende, te dikwerf vergeten, welk onderscheid er tusschen Java en Europa bestaat. Immers het onderscheid tusschen beide is hoogst aanzienlijk. Men werpe slechts een blik op onze geldcirkulatie, en men zal bevinden, dat de meerdere of mindere duurte van het geld afhangt van de hoeveelheid niet gebezigd wordend kapitaal, en van het vertrouwen dat de algemeene stand van zaken aan de bezitters van dat kapitaal inboezemt. Neem die kapitalen weg, of slechts beneem het vertrouwen aan de kapitalisten, zoodat zij zich tijdelijk terug trekken, en de geheele cirkulatie is in de war, alles vertoont wanorde, en de ondergang, ook van de soliedste handelshuizen, volgt noodwendig. Desniettemin is niets veranderd in de waarde van de munt, en er is even veel, misschien meer, baar geld als vroeger.

Hoort men nu de klagten over het Indische muntstelsel, welke zoo oud zijn als de herstelling van ons gezag op Java, dan hangt alles af van dat stelsel, en men vergeet geheel den toestand van Java, waar geene noemenswaardige kapitalen zijn, waar het ontstaande kapitaal of in vast goed gezet, of, hetgeen nog nadeeliger is, naar Nederland overgemaakt wordt. Hieruit volgt noodwendig, dat op Java geen voorraad van geld kan bestaan; dat het slechts het middel kan zijn om transactiën te vergemakkelijken, niet, om ze uit te lokken; en hoewel het wenschelijk ware, dat hierin verandering kwam, hangt deze stand van zaken zoodanig met het geheele zamenstel en den aard van een buitenlandsche bezitting zamen, dat men er overal en ten allen tijde meer of min de gevolgen van ondervond. Het is dus onbillijk, uitsluitend aan het muntstelsel de minder gemakkelijke cirkulatie te wijten die in de hoofdzaak aan gebrek van kapitaal moet gezocht worden: maar ook dit stelsel heeft leemten, groote leemten, die echter, ik moet het erkennen, uit den aard der behoeften op Java, en uit den aard van onze kennis omtrent de cirkulatiemiddelen in het algemeen voortvloeijen. Er bestaan namelijk op Java

naast elkander twee soorten van bevolkingen; de vreemde, voornamelijk uit Europeanen en Chinezen gevormd, en de Javaansche. Het bedrijf der eersten vordert noodwendig een cirkulatie van goud of zilver, terwijl de laatsten in het algemeen geen goud of zilver kunnen gebruiken, omdat zij niet rijk genoeg zijn, en dus noodwendig een munt behoeven, gelijk aan ons kopergeld.

De voorname verdienste van het geschrift van VAN DEN BOSCH bestaat, mijns inziens, in het aandringen van dit laatste punt: want dit uit het oog verliezende, zal men er toe overgaan, om op Java eene zilvercirkulatie in te voeren, hetgeen onze schuld met vele millioenen zal vermeerderen, zonder dat men er zijn doel mede zal bereiken, omdat de armoede der Javanen steeds zal veroorzaken, dat er oneindig meer koper, als pasmunt, aanwezig moet blijven dan in Europa, en dus, in het wezen der zaak, een kopercirkulatie zal blijven bestaan, terwijl het zilver als handelswaar noodwendig uitgevoerd moet worden, gelijk met alle de millioenen plaats gehad heeft, welke sinds 1795 ruimschoots naar Java toegevloeid zijn; want zoo als de schrijver teregt aanmerkt, heeft men op Java de zilver-cirkulatie beproefd, maar heeft deze noodwendig zich zelve vernietigd. En desniettemin, zoo als de zaken thans staan, kunnen zij niet blijven; niet om de redenen door den schrijver opgegeven, maar omdat de waarachtige standpenning in den Indischen archipel, de duit namelijk, in eene geheel verkeerde verhouding tot de wettige standpenning, onze zilveren gulden staat. Om dit in weinig woorden duidelijk te maken, stelle men zich voor, dat niet alleen ons gouvernement duiten uitgeeft, maar dat ook de kooplieden van Singapore ze als handelswaar invoeren, en overal, waar het voordeel geeft, verkoopen. Laat het nu waar zijn, dat de invoer van zulke duiten op Java bezwaarlijk gaat, en dat dus het oogenblikkelijk gevaar voor de schatkist niet groot is, zoo is het toch tevens waar, dat onze heerschappij zich verder uitstrekt dan Java, en men dus onmogelijk beletten kan, dat de duiten, door de Engelschen als koopwaar ingevoerd, niet vroeg of laat tot onzen last komen, dat is, door ons moeten verzilverd worden, gelijk tot heden steeds mogelijk is door het nemen van gouvernementswissels op Nederland. En dit geschiedt werkelijk, b. v. wanneer een Arabische of Chinesche reeder op Java de bemanning van zijn schip zal betalen, koopt hij op Singapore duiten (VAN BURGST). Alleen op deze wijze komen voor duizenden guldens jaarlijks op Java. Daar kunnen deze dienen om in de binnenlanden recepissen te koopen, soms tot 70 duiten de gulden (Overijssel, no. van Sept.), en deze recepissen zijn te veranderen in gouvernementswissels, in Nederland te betalen met zilveren guldens tegen 95 pCt. Op deze wijze, die zeer uitvoerbaar is, wordt stellig op de 95 gulden aan het gouvernement en de Javanen 50 of 60 pCt. ontfutseld.

De voorslag van den schrijver, om aan dezen treurigen toestand een einde te maken, door de verhouding van de duit tot den zilveren gulden tot de wezenlijkheid terug te brengen, is overigens de eenige verstandige uitweg welken ik mij kan voorstellen; doch het komt mij voor, dat de schrijver de wezenlijke verhouding der duiten tot den gulden te laag stelt. Immers volgt men zijn voorslag, door den gulden als 250 duiten waardig aan te nemen,

dan zal men waarschijnlijk spoedig nieuwe klagten hooren, en het ware dus misschien beter, de waarheid meer te naderen en ze op 300 duiten te stellen; men kon dan het koper, dat in bewaring van het gouvernement is, voor de recepissen laten vermunten tot stukken drie duiten waardig, en dit geld uitgeven. De recepissen zouden daaronder niet lijden, wanneer men slechts voortging wissels af te geven op den tegenwoordigen voet. Verbond men hierbij de intrekking van een bepaalde hoeveelheid recepissen, 's jaars b. v. zoo veel als de interessen kunnen bedragen van het koper, dat het gouvernement op die wijze uitgeeft, en bragt men voor deze ingetrokken som klein zilvergeld aan tot betaling van produkten, dan zoude men op een zeer goedkoope en tevens doelmatige wijze de munt geregeld hebben. — Blijkt het dan, dat op Java eene zilver-cirkulatie mogelijk is, iets, dat zal plaats hebben, wanneer dat eiland wezenlijk vooruitgaat, dan zal het over een aantal jaren niet moeijelijk zijn, het nagenoeg tegen de volle waarde cirkulerende koper in zilver te veranderen.

Behalve de eigenlijke verhandeling over het muntstelsel deelt de schrijver een overzigt mede over een drietal anderen, welke hij het licht wil doen zien: over het verkoopen van landen; over het systema van kultures en over Europesche kolonisatie. Dat spoedig dit voornemen uitgevoerd worde! De opgegeven inhoud van deze stukken doet reeds zien, dat zij niet minder gewigtig zullen zijn dan het reeds in het licht gegeven stuk. Ten slotte zal ik dit aantoonen.

De schrijver verklaart zich tegen een' verderen verkoop van gronden, voornamelijk omdat men uit den aard van het partikulier landbezit den ondergang der kultuur van produkten, voor de Europesche markt bestemd, moet verwachten. En dit is duidelijk voor ieder, met Indiën bekend. De eigenaar kan toch slechts één dag in de week over de mannelijke bevolking beschikken, hetgeen, hoe aanzienlijk ook schijnende, in het wezen der zaak weinig oplevert. Ik stel b. v. een stuk gronds, dat duizend mannen bevat, geeft dus 52000 dagdiensten, dat is 142 daags. Wat zal men daarmede aanvangen? Gezwegen nog van de moeijelijkheid, dat men bij iederen tak van kultuur soms zeer velen, soms niets behoeft. Geheel anders is zulks op gouvernementslanden, waar dezelfde wil beveelt te planten, die ook de arbeiders levert aan de fabrijk, die, in één woord, door niets beperkt, kan, wat niet physiek onmogelijk is. Zulk eene magt zouden ook de landheeren moeten bezitten, wanneer men land zoude willen verkoopen en tevens de kultures behouden. Maar, zoo als de schrijver teregt zegt: in de 19de eeuw kan men geene nieuwe slavernij, of hetgeen er naar zweemt, invoeren.

Een enkele aanmerking kan ik overigens niet achterwege laten.

Tot op de invoering van het kultuurstelsel, gaven de partikuliere landen slechts matige voordeelen, maar na die invoering klom de prijs der rijst, en dadelijk rezen de prijzen van die landen. Maar wat zoude er nu van dat landbezit worden, wanneer het kultuurstelsel ophield kunstmatig de rijst duur te maken? Wat, wanneer in geheel Java, de rijstverbouw aangemoedigd werd als in de private landen? Voorwaar zij zouden bijna alle waarde verliezen;

want zoo als de schrijver teregt aanmerkt, een noemenswaardige vermeerdering van rijst-uitvoer is niet denkbaar. Wat de aanmerkingen op het kultuurstelsel zelve betreft; de schrijver wil het verbeterd en volmaakter hebben. Intusschen dringt hij aan op de hooge nuttigheid en uitvoerbaarheid der bemesting, en toont dit door het voorbeeld, dat hij op Pondoh Gedé geeft, duidelijk aan. Dat vooral het gouvernement hierop bedacht zij! JANCIGNY (in de revue des deux mondes) noemt Java een goudmijn voor landbouw; en waarlijk, dit is zoo; maar die goudmijn wordt uitgeput. Ook de vetste gronden kunnen niet steeds geven zonder te ontvangen. Wat toch is landbouw anders dan een chemisch proces, waarbij, door middel van planten, minder waardige in kostbaarder stoffen veranderd worden? Die minder waardige stoffen aan te voeren is de eerste pligt van den landbouwer; maar een pligt, die de grootste landbouw-ondernemer uit de geheele wereld, het Nederlandsche gouvernement namelijk, geheel vergeet. Geducht zal zich dit verzuim wreeken door de uitputting van Java, welks goede bevolking men uitput, en door gebrekkig voedsel aan ziekte ten prooi geeft, en welks vetste gronden men uitmergelt door voortgezette oogsten van koffij, indigo en suiker.

Ten slotte deelt, zoo als ik boven zeide, de schrijver zijne denkbeelden over Europesche kolonisatie mede, en het was mij een waar genoegen bij een Javaansch landheer, een man dien het natuurlijk niet aan plaatselijke ondervinding faalt, ten naaste bij dezelfde denkbeelden in dat opzigt aan te treffen, welke ik voor ongeveer een jaar publiek gemaakt heb. En waarlijk, dat het beste, voortreffelijkste deel der aarde, door het edelste menschenras niet zoude kunnen bebouwd worden, is een stelling, die op zich zelve zoo zot is, dat men er voor terug deinst, maar die men praktisch voor bewezen houdt. Dat men dan toch leze wat VAN DEN BOSCH hier over zegt, opdat men eindelijk de hand aan het werk sla, om te doen wat mogelijk is, wat nuttig, wat noodig is voor ons volk: maar dat men met verstand, met groote voorzigtigheid handele, want eene mislukte proef zoude ellendige gevolgen hebben; zoude de eenige uitkomst, welke Indiën op den duur voor Nederland kan bewaren, in de kiem versmoren.

Ik zal hier de berekeningen van den schrijver niet mededeelen noch beoordeelen; het komt hier toch niet op het meer of minder uitgeven van eenige duizend guldens aan, maar op het leveren van het bewijs, dat landbouw, door Europeanen, tusschen de keerkringen, mogelijk en voordeelig is. Heeft de ondervinding op dit punt uitspraak gedaan, en die uitspraak zal bevestigend luiden, wanneer men met verstand handelt, dan eerst zal men over de geldelijke voordeelen een oordeel kunnen vellen. Alle berekeningen, vooraf gemaakt, zweven natuurlijk geheel in de lucht, maar dit is zeker, dat, hoe dit punt later ook opgelost moge worden, de gronding van Hollandsche volkplantingen op sommige punten van Java, in de Molukken, enz., én uit een staatkundig, én uit een kommercieel oogpunt eene zaak is, welke tiendubbele interessen zal opbrengen.

HOOGEVEEN, 2 November 1850. *Dr.* DASSEN.

VARIA.

In het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, jaargang 1850, 5de aflevering, blz. 390, komt een brief voor van den heer D. SCHELTEMA, gedagteekend: »Samarang, den 24 Januarij 1850," en de strekking hebbende, om den gewezen resident van Samarang, den heer BUIJSKES, die toen nog de gunst en de bescherming van den gouverneur-generaal ondervond, te verdedigen en in 't gelijk te stellen. Toen het nommer, waarin deze brief, op verzoek van den schrijver is opgenomen, op Java werd aangebragt, was de verhouding van den heer BUIJSKES tot het gouvernement geheel veranderd, deelde hij niet meer in de gunst der regering, was hij ontslagen. Toen plaatste de heer D. SCHELTEMA eene advertentie in de Javasche courant van den 27 Julij l.l., van den volgenden inhoud:

»De ondergeteekende erkent den brief van den heer D. SCHELTEMA, geplaatst in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, jaargang 1850, 5de aflevering, uitgegeven door dr. W. R. VAN HOËVELL, niet voor den zijnen."

SAMARANG, 19 Julij 1850.

D. SCHELTEMA.

In antwoord op deze advertentie moge strekken:

1) dat de oorspronkelijke brief, door den heer D. SCHELTEMA aan de redaktie van dit Tijdschrift gezonden, op dit oogenblik in handen is van den gemagtigde van dr. W. R. VAN HOEVËLL, den heer W. L. RAMACK, sekretaris bij het vendu-departement te Batavia, die wel de goedheid zal willen hebben, dien brief te laten zien aan hen, die er belang in stellen.

2) dat de redaktie bovendien, naar aanleiding van deze advertentie, den volgenden brief heeft ontvangen van den heer J. F. DE RUIJTER DE WILDT, landhuurder in de residentie Soerakarta:

SAMARANG, 22 Augustus 1850.

Hoogwelgeboren Heer,

Als geabonneerde op het door u uitgegeven wordende Tijdschrift, ontving ik ook de aflevering voor de maand Mei l.l. Ik vond daarin een brief van den heer D. SCHELTEMA te Samarang, houdende eene belangrijke verdediging van den resident dier provincie, ter zake van den onlangs plaats gehad hebbenden hongersnood in de afdeeling Demak en Grobogan; ten gevolge van welken hongersnood de bevolking bij duizendtallen, voor zooverre het haar

niet aan krachten ontbrak, naar Samarang stroomde, om daar zoo 't mogelijk was ten minste den hongerdood te ontgaan. 't Is mijn doel geenszins, om die zaak in alle bijzonderheden mede te deelen, en in hare afgrijselijkheid af te malen en te onderzoeken, wat de oorzaak van deze ongehoorde ramp is geweest, en in hoeverre het bestuur van Samarang wegens dit treurig voorval eenig verwijt verdient; ik wil ook geene hozannas aanheffen voor het bestuur, maar ik wil ook niet handelen zoo als de heer SCHELTEMA, die zich te Samarang eerst bij velen hoogst ongunstig tegen het bestuur uitliet, en naderhand in uw Tijdschrift een brief durfde plaatsen, geheel in strijd met zijne vroegere handelingen en gesprekken.

Weinige dagen na het lezen van dien brief bragt mij de post de Javasche courant, en las ik daarin eene advertentie, waarin de heer SCHELTEMA ontkent, schrijver van genoemden brief te zijn. Onbegrijpelijk is het, dat iemand, in eene betrekking geplaatst als de heer SCHELTEMA, agent der Javasche bank, de onbeschaamdheid (zoo moet ik het noemen) durft hebben, dit zijn schrijven openlijk te ontkennen, daar hij, vóór het inzenden van dat stuk aan uw Tijdschrift het aan verscheiden zijner bekenden heeft doen lezen, en dat van denzelfden inhoud was, als het door u is medegedeeld. Slechts zijn in den brief van den heer SCHELTEMA, dien hij aan zijne bekenden heeft voorgelezen, woorden gebezigd, die door u te regt als minder doelmatig voor de pers worden beschouwd, doch die geheel het karakter van den heer SCHELTEMA kenmerken.

Nu ontkent de heer SCHELTEMA schrijver van dien brief te zijn. En zulks heeft ook eenigen schijn in regten, omdat er eenige veranderingen door u in gemaakt zijn. Maar de opregte Nederlander verbergt zijn karakter niet achter diergelijke spitsvindigheden. Het zal wel niet noodig zijn u te doen opmerken, dat uw tijdschrift door deze ontkenning van den heer SCHELTEMA in krediet zou kunnen afnemen, indien daarin niet door u op de meest krachtige en openbare wijze werd voorzien. Wanneer gij van dit mijn schrijven in uw Tijdschrift wenscht gebruik te maken, dan wordt u daartoe bij deze de vrijheid verleend, en ook tevens, om dezen brief met mijnen naam te laten drukken.

Aan den Heer
Dr. W. R. baron VAN HOËVELL.

UHWGs. Dienstw. Dienaar,
DE RUIJTER DE WILDT.

De redaktie bedankt den heer DE RUIJTER DE WILDT voor dezen kordaten en loijalen brief. Over den heer D. SCHELTEMA spreekt zij geen enkel woord meer.

DE REDAKTIE.

Niemand in het Nederlandsche leger heeft zich, in de laatste jaren, grooter krijgsroem verworven dan ANDREAS VICTOR MICHIELS; niemand heeft in Indië meer angst en schrik verspreid voor de Nederlandsche wapenen, dan de held, die bij Kesoemba op Bali sneuvelde. Na in 1814 als 2de luitenant in Fransche dienst te zijn getreden, den veldslag bij Waterloo bijgewoond en aan den veldtogt

in Frankrijk te hebben deelgenomen, kwam hij in Julij 1817 te Batavia aan. Onmiddelijk wachtte hem de strijd in de residentie Cheribon. Den 29 Augustus 1818 werd hij bevorderd tot kapitein. Den geheelen vijfjarigen oorlog op Java van 1825 tot 1830 woonde hij bij als kolonne-kommandant. Twee wonden werden hem in 1827 door den vijand toegebragt, maar ook twee onderscheidingsteekenen vielen hem in 1828 te beurt, want hij werd benoemd tot ridder der militaire willemsorde van de 4de en 3de klasse. Bovendien was hij een jaar vroeger reeds bevorderd tot majoor. Ook Sumatra was het tooneel van zijnen moed. In 1831 en 1832 nam hij deel aan de bemagtiging van Narras en Kottiagan; in 1832 voerde hij eene expeditie aan tegen Djambi, bij Palembang, welke echter, ten gevolge van zijn beleid, tot geene dadelijke vijandelijkheden leidde. In datzelfde jaar werd hij in Mei bevorderd tot luitenant-kolonel, en in November benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen leeuw. Buitengewone diensten bewees hij bij den aanval op Bonjol en de daarop gevolgde overwinning. Tot belooning werd hij den 3 October 1837 bevorderd tot kolonel. Onder zijne bevelen werden in 1838 de XIII Kotta's veroverd, werden in 1840 Baros, Tapoes en Singkel vermeesterd, werd in 1841 de opstand van Batipo gedempt, en werd in 1844 en 1845 een algemeene aanval op onze oostelijke grenzen afgeweerd en Soengi Pago bezet. Eervolle onderscheidingen vielen hem voor al deze militaire feiten te beurt; in 1841 werd hij benoemd tot adjudant in buitengewone dienst van den koning en tot kommandeur der militaire willemsorde; in 1843 werd hem de rang van generaal-majoor toegekend; in Februarij 1849 werd hem voorloopig het kommandement van het Indische leger opgedragen, in afwachting van den door den koning benoemden kommandant. In die hoedanigheid vertrok hij naar Bali, en sneuvelde hij daar, als opperbevelhebber der derde Balische expeditie en kommissaris van het gouvernement voor de Balische aangelegenheden, na Djagaraga te hebben vermeesterd, den vijand van Laboean amok te hebben verdreven, en de zege bij Soengi Lawas en Kesoemba te hebben bevochten.

Het portret van dien held verdient eene plaats in ons Tijdschrift, en wij verheugen ons daarom in de gelegenheid te zijn, er deze aflevering mede te kunnen versieren. Bij het optellen der verschillende betrekkingen, die hij vervuld heeft, hebben wij er één overgeslagen, die van civielen en militairen-gouverneur van Sumatras westkust, waartoe hij den 29 November 1837 werd benoemd. Wij hebben opzettelijk daarvan gezwegen, omdat wij in hem alleen den held willen roemen en vereeren. Over den regent en den staatsman, dien hij zich in zijn bestuur van Sumatra en eenige gepubliceerde geschriften betoond heeft, vellen wij een ander oordeel dan het gouvernement, dat bij zijnen dood getuigde: »Zelden heeft in Nederlandsch Indië iemand meer uitgeblonken door dapperheid en roemrijke wapenfeiten; zelden bezat iemand zoo zeer het vertrouwen der troepen, die hij steeds tot overwinning voerde; maar zelden heeft iemand tevens meer schranderheid en doorzigt in daden van burgerlijk bestuur aan den dag gelegd, zoodat het in hem twijfelachtig blijft, of hij meer schitterde door krijgsbeleid, dan uitmuntte door ervaring in de

kunsten des vredes." Het eerste gedeelte dezer lofrede zouden wij gaarne in gouden letters boven dit portret willen schrijven; maar over het laatste denken wij anders. Meer dan eens hebben wij, gedurende zijn leven, met open visier in dit Tijdschrift zijne staatkundige beginselen bestreden. Maar, in weerwil van dit verschil van meening, zijn wij regtvaardig in de beoordeeling zijner militaire verdiensten. Het vaderland behoort in dat opzigt zijne nagedachtenis in eere te houden; Indië mag trotsch op hem zijn; hij behoort genoemd te worden in de rij van helden, die deze schoone bezittingen voor Nederland veroverden of bewaarden.

DE REDAKTIE.

Men schrijft ons van Banjermassin den 7 Augustus 1850 het volgende:

De ontginning der mijnen staat hier op eenen zeer goeden voet, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat het etablissement te Pengaron nog eerst sedert twee jaren bestaat en men met zeer weinig hulpmiddelen is begonnen. Gebrek aan menschen op Borneo is de oorzaak, dat de moeijelijkste werkzaamheden door bannelingen (kettinggangers), welke meest allen tot 20 jaren bannissement zijn veroordeeld, wordt uitgevoerd. Van dezen moeten mineurs en werklieden gemaakt worden. De plaats der exploitatie was eene woestenij en moest dus in een bewoonbaar oord hervormd worden. De wijze van afvoer geschiedde voor de helft over eene rivier, waarvan de bedding met rotsen bedekt, en slechts voor sampang of djoekon (uitgeholde boomstammen) bevaarbaar is. En, in weerwil van dat alles, is men nu toch reeds zoo verre gevorderd, dat dit jaar de kosten der exploitatie reeds door de inkomsten, op een vijfde na, gedekt worden. Men vindt thans, in eene streek, die nog kort geleden een wildernis was, een schoon etablissement, fraaije in den Bijzantijnschen stijl gebouwde woningen voor de opzieners en mijnwerkers, een goed hospitaal enz.

De rivier, die vroeger als gevaarlijk en onbevaarbaar werd beschouwd, en in Maart 1848 nog door geene djoekons met 2000 pond beladen, anders dan met de grootste moeite kon bevaren worden, is thans, door het springen der rotsen, aanmerkelijk verbeterd. Ook is het te Pengaron gelukt, een praauw te vervaardigen, met welke men 20 Junij l.l. in nog een dag minder tijds dan gewoonlijk, 50,000 ponden naar Banjermassin zijn afgevoerd.

Aan het hoofd der exploitatie was een gewezen Pruissische officier der infanterie geplaatst, van welke soort er in Indie zoo velen rondzwerven. Door het uitzenden van Belgische mijn-officieren, is ook in het personeel eene groote verbetering gebragt. Wij hopen, dat de heer DE GROOT, onlangs in Indie aangekomen, en die, na volbragte akademische studien, in het buitenland gereisd heeft, weldra naar Pengaron moge gezonden worden.

Uit de opgemaakte begrooting blijkt, dat het volgend jaar de inkomsten de uitgaven reeds met ongeveer *f* 6000 zullen overtreffen. De vermoedelijke exploitatie zal bedragen eene hoeveelheid van 5000 tonnen steenkolen; de ton

wordt gerekend te Banjermassin op eene waarde van *f* 10, dezelfde prijs als de laatste uitbestedingen in Nederland; als men nu voor het kapitaal, voor het daarstellen van gebouwen, woningen, magazijnen, spoorwegen, machinerien enz. berekent 6 pCt., en bovendien nog de kosten der traktementen enz. er aftrekt, dan blijft er reeds een voordeel van ongeveer *f* 6000 over. Het ligt alleen aan de regering, om, binnen den tijd van drie jaren, door de mijnen van Pengaron in al de behoefte van steenkolen in Indië te voorzien, die thans ongeveer 20,000 tonnen 's jaars bedraagt. Sedert het bezoek, dat de gouverneur-generaal in 1849 aan Banjermassin gebragt heeft, is de zaak vooral zeer vooruit gegaan; maar desniettemin blijft er nog zeer veel te wenschen over.

De redaktie ontving den volgenden brief, gedagteekend" Batavia 26 Augustus 1850."

»Onder de onderwerpen, welke door het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, sedert zijne verschijning in Nederland, behandeld werden, was voorzeker niet het minst belangrijke de kwestie der slavernij in Nederlandsch Indië. Tot veler leedwezen en ook tot het mijne, is die snaar in de laatste maanden onaangeroerd gebleven, — en toch gaat men nog dagelijks schaamteloos voort, slaven publiek te verkoopen. Het overnemen van advertentien betreffende slaven uit de Javasche courant vond ik hoogst doeltreffend, daar welligt schaamte en schande eindelijk die eerlooze slavenverkoopers zullen weerhouden, hunne medemenschen, als vee, publiek te verkoopen. Men heeft in Nederland honderd maatschappijen tot weldadige oogmerken, waarom vormt er zich niet eene tot het vrijkoopen der slaven in N. Indië? Gij, mijnheer de redakteur, zijt genoeg bekend met Indië, om de middelen aan te wijzen, waardoor zulk eene maatschappij niet alleen haar kapitaal maar ook eene goede interest zou terug kunnen erlangen.

»Is het gouvernement onmagtig of onwillig, om het schandelijk misbruik der slavernij af te schaffen, laat dan de natie toonen, dat zij den naam van vrij te zijn met regt en met eere draagt. Laten zij, die met de slavernij in Indië bekend zijn, niet ophouden den toestand der slaven *naar waarheid* te schetsen, en niet door leugentaal de natie verblinden en in den waan brengen, dat een slaaf gelukkig *kan* zijn. — Ik zal hiermede eindigen. — Dit zij genoeg, om te bewijzen, dat er ook in Indië zijn, die de slavernij met hart en ziel verfoeijen.

»Indien gij aan deze regelen publiciteit wenscht te geven, dan is het mij wel."

N. N.

Een zonderling boekje is de vorige maand uitgekomen bij J. OOMKENS, J. ZOON te Groningen, even zonderling in vorm als in inhoud. Het heet *Beschouwing van den toestand der Indische bevolking, in verband met de belangen van moederland en koloniën door* W. L. DE STURLER. Van alles vindt gij hier, in een tweeëndertigtal bladzijden, in bonte mengeling, dooreen. 't Begint met de »jubelende feestviering, ter gelegenheid van de plegtige overdragt en inwijding van het nieuwe akademiegebouw te Groningen." Dan wordt er in gesproken over »landverhuizing," — waarmede de »democratische beginselen, welke bij den meer gegoeden stand tot eigen baat worden verbreid" zeer kunstig zijn in verband gebragt. Vervolgens ziet gij u den Javaan voorgesteld als de tegenstelling bevestigende: »dat gestadige oefening van physieke krachten ten prikkel verstrekt aan de zedelijke ontwikkeling." Al verder gaat de schrijver tot behandeling der vraag over, die hij zich heeft voorgesteld: *het onderzoek naar de middelen, namelijk, om den aanwas der bevolking van den Indischen archipel te bevorderen, zoowel tot verhooging van den algemeenen welstand, als tot uitbreiding van onzen staatkundigen invloed, binnen den kring van ons gebied in de overzeesche bezittingen.* Na hiertoe te zijn overgegaan, gaat hij er ook onmiddelijk weder van af; want hij zet zich aan het beschrijven van het karakter van den Javaan en van het bewateren der velden op Java, terwijl het hem daarbij »niet overbodig schijnt, de op»merking in het midden te brengen, dat de bemesting der velden door mid»del van besproeijing tot de vroegste tijden der gewijde geschiedenis opklimt. »Immers in het 15 vers van het *Boek der Rigteren*, vinden wij opgeteekend »een verzoek van OTHNIËLS huisvrouw ACHSA aan haren vader KALEB, luidende »aldus: » »Geef mij een zegen, dewijl gij mij dor land gegeven hebt, geef » »mij ook waterwellingen. Toen gaf haar KALEB hooge wellingen en lage » »wellingen." " Vermits nu ten tijde van MOZES de rijst niet tot de bekende »graangewassen behoorde, mogen wij aannemen, dat door *waterwellingen* het »middel ter bevruchting van den bodem moet worden verstaan, die zonder »besproeijing blijkbaar geen waarde had." Na deze opmerking komt de schrijver geleidelijk en als van zelf op »het stelsel van kultures op Java in 1830 door den vasten wil van VAN DEN BOSCH tot stand gebragt." En zoo gaat het verder voort. Onbegrijpelijk is het, hoe hij zoo veel zaken in 32 bladzijden heeft kunnen behandelen. Ons is het niet mogelijk ze hier allen op te noemen.

Maar iets hebben wij in den heer DE STURLER opgemerkt, dat ons bijzonder veel genoegen doet. Hij veroordeelt de »begrippen van bandelooze vrijheid, die sedert de noodlottige demonstratie van Mei 1848 in Indië zich heeft geopenbaard." Maar desniettemin verklaart hij zich thans mede een warmen voorstander van 't geen zij verlangden, die aan die zoogenoemde demonstratie van Mei 1848 hebben deel genomen. Immers wat hebben zij toen, in een eerbiedig adres, aan den koning verzocht? Verbetering van het onderwijs in Indië en wijziging der bepalingen omtrent het radikaal van Indisch ambtenaar. En wat doet nu de heer DE STURLER? Hij vestigt de aandacht op »een teeder belang, ten behoeve onzer landgenooten in Indië. Het betreft de verpligte

opleiding van »jongelingen tot Indisch ambtenaar in Europa, waaraan, behalve »vele geldelijke opofferingen, bezwaren verbonden zijn, die, ook uit een »staatkundig oogpunt, ernstige overweging verdienen." Hij gelooft, »dat eene »inrigting op Java, waar jongelingen opleiding kunnen erlangen, om tot »ambtenaar der derde, welligt zelfs der tweede klasse te worden benoemd, »het bestaande misnoegen, dat, te regt of ten onregte, aan de verpligte »verwijdering der kinderen van Europeanen uit Indië wordt geweten, zou doen »verdwijnen." En, even als de adressanten van Mei 1848, wijst ook de heer DE STURLER op de militaire kweekelingen van het opgeheven instituut te Samarang, als bewijs voor het wenschelijke en uitvoerbare van 't geen hij verlangt.

Inderdaad dit boekje van den heer DE STURLER is in alle opzigten een hoogst zonderling en tevens hoogst opmerkelijk verschijnsel. Hij trekt te velde »tegen »het denkbeeld, door sommigen geopperd, om op Java eene vrije zooge- »noemde liberale drukpers te erlangen, naar zijne meening eeniglijk met het »doel, om voldoening te verschaffen aan gewaande of regtmatige grieven, die »door gekrenkte eerzucht of teleurstelling in materiëele begeerten zijn verwekt." »Vreesselijk sabelt hij op de voorstanders der drukpersvrijheid los — en toch zegt hij, »er verre af te zijn, de verspreiding van nuttige kennis door eenige censuur te willen stuiten." Ja, wat meer is, in dit boekje plaatst hij zich eigenlijk in de rei der oppositie; al wat zij begeert en verlangt, eischt DE STURLER ook. Ik zal er 't een en ander van opnoemen:

1) »Het stelsel van grondbelasting moet van de gebreken gezuiverd worden, die, bij gemis van bekendheid met de juiste hoegrootheid der velden, daaraan kleven en tot misbruik aanleiding geven" (*), zegt de heer DE STURLER, en de oppositie beweert hetzelfde.

2) Geene middelen moeten onbeproefd worden gelaten, om de rampen te lenigen, die in den jongsten tijd zoo vele jammeren hebben verwekt." — »Wij moeten den druk der lasten verminderen, die, in sommige streken vooral, op de bevolking is gelegd; — *wy moeten haar de zegeningen eener hoogere beschaving deelachtig doen worden.*" — Zoo spreekt de heer DE STURLER, en zoo spreekt de oppositie ook!

3) »Wij moeten alle misbruiken weren, die door schraapzuchtige hoofden of ongeschikte ambtenaren worden gepleegd. Vooral is het noodzakelijk, dat alle afpersingen, vaak onder den schijn van *heerendiensten* gepleegd, gestrengelijk worden te keer gegaan en gestraft." Juist, datzelfde wil de oppositie!

4) De heer DE STURLER vestigt de aandacht op den toenemenden invloed der Chinezen en Arabieren. Hij noemt de eersten, »als pachters van 's landsmiddelen, de schadelijke werktuigen van het financieël beheer." Wij zijn, volgens hem, verpligt," door doeltreffende maatregelen het toenemend kwaad

---

(*) Hoe hiermede te rijmen is, hetgeen de heer DE STURLER op blz. 16 en 17 zegt, laten wij voor zijne rekening: »Ten aanzien der landrente doen wij overigens opmerken, dat de opbrengst van den beteelden grond zich naar den aard der velden regelt; terwijl de aanslag in de belasting naar een billijken maatstaf berekend wordt, die door ervaring verkregen is."

te stuiten, om, door weldadige bescherming, eene bevolking aan ons te verbinden, van wier arbeid wij jaarlijks millioenen schats aan het moederland zien toevloeijen." — Maar, mijnheer DE STURLER, wij heeten u welkom in onze rijen, wij mannen der oppositie, wij vijanden van een regeringsstelsel, waaronder de gruwelen der bazarverpachtingen zijn bestendigd! Of gij wilt of niet, en hoe gij ook protesteert, gij behoort tot de onzen, gij strijdt met ons. Wanneer wij uwe tegenwoordige verklaringen vergelijken met hetgeen gij vroeger prediktet, dan hebt gij reuzenschreden gemaakt. En gaat gij zoo voort, dan zijt gij ons weldra verre voorbij! Daarom willen wij u ook zinsneden als deze vergeven: »zij die meenen, dat de uitheemsche cultures tot bezwaar van den geliefkoosden rijstbouw strekken, behooren te bedenken, dat de daarvoor af te zonderen velden en werkdagen niet zeer talrijk noch bezwarend zijn!" Daarom willen wij u niet hard vallen, dat gij den gouverneur-generaal »de beschikking toekent over *f* 500,000 voor *buitengewone uitgaven* en *f* 500,000 voor *onvoorziene tegenspoeden*," terwijl de begrooting voor beiden te zamen slechts *f* 500,000 heeft bepaald. Daarom zullen wij u uwe »Jakobijnsche propaganda," uwe beleedigingen den heer VAN BEUSECHEM aangedaan, — daarom zullen wij u niets ten kwade duiden, verheugd als we zijn, zulk eenen wakkeren strijder in onze gelederen te zien. Dignus dignus est intrare in nostro docto corpore!

SÉWÅKÅ.

EEN JAVAANSCH GEDICHT,

MET

EENE VERTALING EN WOORDENBOEK,

UITGEGEVEN

DOOR

J. A. WILKENS.

De Séwåkå, in Nederduitsch vertaald, met een Woordenboek, door J. A. Wilkens.

INLEIDING.

Het Javaansch gedicht, waarvan de tekst in een vorig nommer is geplaatst, en thans de vertaling met een Woordenboek in het licht gegeven wordt, draagt den titel *Séwåkå* (*dienst*), en bevat voornamelijk lessen voor personen, die tot elkander in dienst-betrekking staan. Daar de Javaan niet op de hoogte is van het begrip van dienst in een staatkundigen zin, zoo stelt dit gedicht de dienst meer als dienstbaarheid voor en handelt alzoo over de pligten van een' dienaar jegens zijn' meester en zijne mededienaren (makkers), en omgekeerd over de pligten van den meester jegens zijn' dienaar.

De schrijver heeft ons onkundig gelaten omtrent den oorsprong van de *Séwåkå*. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat zij, zoo niet onmiddelijk door den schrijver in onzen tekst uit het *Kawi*, dan uit eene in *Kawi-miring* (1) bestaande overzetting in *Djarwå* (2) en in moderne versmaat, bekend onder de benaming van *kleine zangwijze*, is overgebragt (3).

(1) Dit is, *naar het Javaansch overhellend Kawi.*

(2) *Djarwå* beteekent *uitlegging*. De toepassing van dit woord op de taal der Javaansche gedichten schijnt daaraan ontleend te zijn, dat men Kawi-gedichten vindt met Javaansche uitlegging.

(3) In de Javaansche gesprekken van den Heer *Winter*, uitgegeven door Professor *T. Roorda*, komt de *Séwåkå* voor onder de oorspronkelijke Javaansche gedichten die er opgegeven zijn, en zou *Ngabèhi Jåså dipoerå* II°. (*Radèn Toemènggoeng Sastrå nagårå*) de steller daarvan zijn geweest. Aan de opgave der Javanen omtrent den oorsprong, den steller en de dagteekening van gedichten kan men niet onvoorwaardelijk geloof slaan. Zoo komt in genoemde gesprekken onder de oorspronkelijke Javaansche gedichten voor de *Djåjå båjå*, waarvan later als de steller wordt opgegeven *Èmpoe Saloekat*, de schrijver van het Kawi-gedicht *Asmårå dahan*. Deze dichter was volgens dezelfde opgave een tijdgenoot van *Èmpoe's Sèdah*, *Kanwå*, *Panoeloeh* enz., schrijvers van de Kawi-gedichten *Bråtå joedå*, *Wiwåhå*, *Ardjoenå widjåjå* enz., en hij zou geleefd hebben in den tijd, waarvan de meeste Kawi-gedichten zich zouden gedagteekend hebben, namelijk: onder de regering van *Djåjå Båjå* te *Pamènang*. *Empoe Saloekat* zou derhalve in den tijd, dat het Kawi op het hoogste toppunt stond, in het Kawi en in het Javaansch gedicht hebben! Het is moeijelijk te gissen, wat er met Kawi- en Javaansche gedichten bedoeld wordt, in betrekking tot den tijd dier *Empoe's*. Misschien moet men onder de eersten verstaan vertalingen van gedichten van Indischen oorsprong, en onder de laatsten, gedichten van Javaanschen bodem, maar beiden toch in de Kawi-taal.

Uit de spelling van sommige woorden naar den *Madoereschen* tongval op te maken, zou dit handschrift onder de manuscripten behoord hebben, die van dat Eiland aan het Indische Gouvernement gezonden waren voor de Akademie te *Delft*, van waar het mij ter bewerking welwillend werd afgestaan met nog eene andere *Séwåkå*, die in woorden en voorstellingen geheel van de eerste verschilde. Onder andere handschriften, die ik ter inzage had, vond ik èene derde *Séwåkå*, die uit de soort en witheid van het papier zoowel als met de verschheid van den inkt duidelijke blijken droeg van latere dagteekening; bij onderzoek bleek het, dat het niets anders was, dan een afschrift van een klein gedeelte van onzen tekst, waarvan 'er enkele woorden hier en daar onnoodig in veranderd waren.

De letters van dit afschrift kwamen in vorm geheel overeen met die, welke ik op Java in geschriften van *Soemĕnĕp* gezien had, en het is daarom meer dan waarschijnlijk, dat deze tekst uit de verzameling van handschriften van den *Soeltan* van *Soemĕnĕp,* beroemd als kenner van de Kawi-taal, afkomstig is.

Zoo wij ergens eene verklaring moeten vinden voor het bestaan van twee verschillende *Séwåkå's*, die wij vooronderstellen van denzelfden Kawischen oorsprong te zijn, dan moeten wij ze in de bekende omstandigheid zoeken, dat het al meer en meer buiten beoefening geraakte Kawi sedert jaren eene raadsèlachtige taal zelfs voor de geleerde Javanen is geworden, en dat men bij de overzetting van een gedicht uit de oude en nieuwe versmaat zich noodzakelijk vrijheden moet veroorloven; en wanneer men daarbij voegt, dat de Javaan eene onwederstaanbare zucht schijnt te hebben om zijne vertaling uit een werk van zedekundigen aard met eigene vindingen, uit den *Islam* of uit zijne eigene zeden en maatschappelijk leven geput, te verrijken, dan moet het niemand verwonderen, dat zoodanige vertaling soms niets meer is dan eene variatie op een vreemd thema, waarvan men hier en daar nog maar enkele toonen opvangt.

In de andere *Séwåkå*, die ik het eerst las, trof ik vele mij onbekende kawi-woorden aan, en zag ik geen kans ze uit de mij beschikbare hulpmiddelen te verklaren. Ik liet haar daarom ter zijde liggen om mij met den hier uitgegeven tekst bekend te maken, die mij bij de eerste lezing tamelijk meê viel; en de herhaalde lezing heeft de schijnbaar duistere plaatsen al meer en meer opgehelderd, terwijl de mij minder bekende woorden, waarvan ik onder het lezen aanteekening hield, mij toeschenen geene onoverkomelijke zwarigheden in den weg te zullen leggen in het onderzoek naar hunne beteekenissen.

Wil men in dit werkje dichterlijke schoonheden zoeken, dan beken ik, dat mijne keus tot de uitgave van een Javaansch gedicht niet gelukkig mag heeten; maar beveelt zich het stukje daarentegen aan den eenen kant aan door de eigenaardigheid en verscheidenheid van des schrijvers beschouwingen en gelijkenissen, mijn plan, om bij een uit te geven Javaansch gedicht, een Woordenboek te voegen, maakte het aan den anderen kant noodzakelijk om mijn keus op een klein handschrift te bepalen.

Mijne hulpmiddelen bij de bewerking van de *Séwåkå,* waren het Javaansch

Nederduitsch Woordenboek van den Heer *Gericke*, eene verzameling van Kawi-woorden in handschrift van den Heer *Winter*, in het Javaansch uitgelegd, door den *Raden ngabehi Ronggå warsitå*, mijn aanteekeningen op de gedichten, die ik met behulp van den heer *Winter* gelezen had, *Wilson's* Dictionaire, *Hopkins* Vocabulaire en *Marsdens* Woordenboek, door *Elout* vertaald.

Uit Gericke's lexicon heb ik de daarin opgegevene beteekenissen der woorden woordelijk overgenomen, voor zoo ver zij van de mij bekende niet verschilden, of waar ik de verklaringen der woorden, die mij onbekend waren, niet van elders te weten kon komen. Eveneens heb ik de daarbij gevoegde vergelijkingen van Professor *T. Roorda* overgenomen, uitgezonderd het *Maleisch* en *Soendasch*, omdat men zoo veel woorden uit die talen in het Javaansch of Kawi terug vindt; waar het echter tot opheldering kon dienen, heb ik er het *Maleisch* bij vergeleken.

Voor zoo ver zulks in een Woordenboek geschieden kon en het in mijn plan lag, zijn de Javaansche aanhechtsels daarin taalkundig beschouwd. Met de bewerking van het Woordenboek meende ik hun, die nog geen Javaansch gedicht gelezen hebben, gelegenheid en aanmoediging te geven om met de *Séwåkå* hunne eerste kennismaking met de Javaansche poëzij te beproeven.

Het Javaansch verschilt in allen deele te veel van het Nederduitsch, dan dat eene vertaling uit de eene in de andere taal op getrouwheid, in den striksten zin van het woord, aanspraak zou kunnen maken, zonder tevens schier onverstaanbaar te worden. Naarmate de Vertaler de taal, waarin hij het oorspronkelijke overzet, magtig en met die van het origineel gemeenzaam is, is hij ook meer berekend voor eene getrouwere vertaling, die tevens voor de verstaanbaarheid niets te wenschen overlaat. De moeijelijkheid, door mij ondervonden, om de *Séwåkå* zoo getrouw als het in mijn vermogen was, regel voor regel te vertalen, heeft mij maar al te zeer van mijn zwakheid in het Nederduitsch overtuigd, om niet te erkennen, dat de vertaling, in weêrwil van de parenthese en onder het vers bijgevoegde ophelderingen voor de lezers, die met het Javaansch onbekend zijn, nog eenigzins onduidelijk kan wezen.

Liever had ik het gedicht vrij vertaald, wat mij zeker minder moeite zou gekost hebben, was ik niet van oordeel geweest, dat op die wijs te veel van het origineel verloren zou gaan, en ik daardoor niet weinig aan de aandacht van den beoefenaar der Javaansche taal zou onthouden. Zoowel ter verligting van mijn taak, als om aan den lezer meer verstaanbaar te zijn, heb ik echter van lieverlede mij aan de knellende banden eener woordelijke vertaling onttrokken, zonder mij daarom eene onbeperkte vrijheid te veroorloven.

Wanneer ik op Java onder de leiding van den Heer *Winter* nog zwarigheden aantrof, hetzij in de opvatting van zinnen, of in de beteekenis der Kawiwoorden, en mij dikwijls met eigene gissingen of met min bevredigende verklaringen van geletterde Javanen moest vergenoegen, dan behoef ik niet te zeggen, dat ik in de *Séwåkå*, waarvan ik de vertaling zonder hulp van

den verdienstelijken Heer *Winter* ondernomen heb, ook dergelijke moeijelijkheden heb aangetroffen, welke ik slechts door eigene gissingen moest trachten te verklaren. *Mas Sastrå Tamå*, die mij naar Nederl. vergezelde, is voor zoo veel hij als een ongeletterde Javaan daartoe in staat was, mij daarin van eenige dienst geweest, maar in vele moeijelijkheden stemde hij meestal met mijne gissingen in, terwijl juist het tegenovergestelde mij misschien beter tegen misgissingen zoude gewaarborgd hebben.

Mijne kennis van de talen, waaruit ik de woorden met het Javaansch vergeleken heb, bepaalt zich uitgezonderd het Javaasch Maleisch, genoegzaam alleen tot de letters. Ik was daarom alleen tot *woord*vergelijkingen in staat, en daar men zich gewoonlijk aan stoute gissingen waagt in eene taal, die men het minst kent, zoo moet het niemand verwonderen, wanneer ik hier en daar in mijn vergelijkingen met het Sanskritsch verder ben gegaan dan ik had mogen doen, of ook wel geheel van het spoor geraakt. Ik kon in het Woordenboek niet elke vergelijking, waar het verschil in de letters of de verbastering der vergelekene woorden die twijfelachtig maakte, door voorbeelden verklaren.

Ik wil dit hier doen door eenige met het Javaansch en Kawi vergelekene woorden op te geven, en men oordeele er dan zelf over in hoe verre zij voor die vergelijking vatbaar zijn. De letters achter de hieronder volgende woorden en die in het Woordenboek opgegeven zijn, duiden de talen aan, waar zij toe behooren en beteekenen:

N. *ngoko*, K. *krâmå*, K. I. *krâmå inggil*, M. *madyå*, Poët. *poëtisch*, Kw. *kawi*, Skr. *sanskritsch*, Ml. *maleisch*, Arb. *arabisch* en Prs. *persisch*.

èmbah,	K. grootmoeder, èmbok, N.K. moeder.	ambâ,	Skr.	moeder.
wådjå,	N. staal.	adja,	"	eene minerale substantie.
waktå,	Kw. verdwijnen.	akta,	"	gegaan, afwezig.
imbå,	N.K. gelijkenis, weêrga.	wimba,	"	een beeld.
wjandå,	Kw.	anda,	"	een ei.
åla,	N. kwaad, slecht; leelijk.	wjala,	"	snood, slecht, wreed.
oelå,	N. woelå, Kw.	wjála,	"	eene slang.
ìstoe,	K. wastoe, Kw. waar, wezenlijk; waarheid.	wastoe,	"	het wezen, de wezenlijke natuur van iets.
soepnå,	K. droom.	swapna,	"	slaap, droom.
sato,	N.K. een beest.	satwa,	"	een dier, een wezen.
doepårå,	Kw. onbestaanbaar, onmogelijk.	dwápara,	"	twijfel, onzekerheid.
tjårå,	N.K. wijze, manier.	átjâra,	"	gewoonte, gebruik.
soemå, somjå,	Kw. verdriet, droefheid.	asaumja,	"	onbeminnelijk, onaangenaam, *en dit moet ook de beteekenis van het Kawi-woord zijn.*

brånå,	N.K. schatten, rijkdom, goederen.	abharana,	Skr. versiersel, kleinood.
dårå,	N.K. een jonge kip.	daharah,	〃 een jong dier.
djåkå,	N.K. een jongeling.	djahaka,	〃 een kind.
gitå,	Kw. verschrikt, ontsteld.	gahita,	〃 geschud, bevende.
awan,	〃	adhwan,	〃 een weg.
andini,	eigenn. van de koe van batårå Goeroe.	nandinî,	〃 eigenn. van den stier van Siwa.
misoewoer,	N.K.	mashoēr,	Arb. vermaard.
koendålå en goendålå,	Kw. (*zie Råmå, pag.* 57 *en* 410).	koendala,	Skr. oorring, bracelet; halsband, kraag.
koedå,	Kw. Ml.	gholah,	Skr. paard.
gapoerå,	〃 poort, ingang van een paleis; hoog in de lucht zweven.	khapoera,	〃 eene stad in de lucht.
gongså,	N.K. eene metallieke compositie, waarvan de *gammelan* vervaardigd wordt; K. *gammelan* (Jav. muziek-instrumenten).	kangsya,	〃 een compositie van zink en koper; een muziekinstrument, een soort van *gong*.
kotlyir,	N.K. haarvlecht,	kôtîra,	〃 een lang verward haar.
tasmak,	N.K. een bril.	tjasmak,	Prs. een kijkgat.
koetjoembi,	Kw. vrouw.	koetoembin,	Skr. eene huismoeder.
talikå,	N.K. de dwarshoutjes onder de zitting van eene bank om ze aan elkander te houden.	tâlika,	〃 een band, eene snoer; een zegel.
déwandaroe,	N.K. een boom in de swargå.	dêwataroe,	〃 een boom in de swarga, déwadaroe, een soort van pijnboom; taroe, boom; dâroe, timmerhout.
wrdi, wrêdi,	Kw. beteekenis.	wrêtti,	〃 uitlegging, verklaring.
tatan,	Kw.	datan,	Kw. niet, zonder.
dadi,	N.	djadi,	Ml. worden.
datoe, datoe,	Kw. (dadoe, N.K. ligtrood).	djatoe,	Skr. lak, eene roode verf.
djakså,	N.K. fiskaal; dêksa, Kw. raadgever, advokaat.	daxa,	〃 een wijze en wetgever in de trêtajoga; een kundig man.
djoli,	N.K.	dôli,	〃 een draagzetel, een hangmat.
djåmådagni,	eigenn. van den vader van Parasoerâmå.	djamadagni en jamadagni.	〃
djoedi,	Kw. een tweegevecht, oorlog.	joedda,	〃 oorlog.
manjoera,	Kw.	majoera,	〃 een paauw.
tikårå,	N.K. mishandeling, snoodheid, wreedheid.	nikâra,	〃 tegenwerking, tegenspraak; beleediging, onregt; snoodheid.

sïlasih,	N.K. een struik aan de overledenen geheiligd.	toelasî,	Skr.	een kleine struik, bij de hindoes in vereering.
sarah,	N.K. vuiligheid, die op het water drijft en door den stroom meêgevoerd wordt.	tarah,	″	een vlot.
tombrâ,	N.K. naam van een visch.	sambara,	″	een soort van visch.
tan,	Poët. niet.	nan,	″	een ontkennend woordje, *geen*, *niet*.
tyas,	Kw. het hart.	nyâsa,	″	toevertrouwing van het een en ander aan het verstand.
tigan,	Kr. een ei.	nigha,	″	een bal.
wanodyâ,	Kw. eene vrouw.	wanôdya,	″	eene prinses.
widâ,	Kw. welriekend zalf, blanketsel.	mêdhya,	″	een soort van wortel van roode kleur; een soort van verf; mêdha, een soort van wortel gelijk aan de gember, een verkwikkend en verzachtend middel tegen koortsen.
wahdâ,	Kw.	mahila,	″	eene vrouw.
kapal,	K. een paard.	kawal,	Prs.	een bagaadjepaard.
wisoenâ,	Kw. kwaadheid; droefheid.	pisoena,	Skr.	verachtelijk, slecht, laag, wreed.
lĕpi,	grondwoord van *lĕpijan*, het origineel van een brief; een afschrift voor model.	lipi en lipi,	″	een geschrift, een handschrift.
wingit en pingit	N.K.	pihita,	″	verborgen, bedekt.
pandâpâ,	N. een van alle kanten open en op pilaren rustend gebouw.	mandapa,	″	eene opene loods of zaal versierd met bloemen, bij feestelijke gelegenheden opgeslagen.
palâna,	Kw. zadel, tent op een olifant.	malana,	″	tent.
pradonggâ, prĕdonggâ, perdonggâ,	Kw. een muziekinstrument.	mrĕdangga,	″	een smalle trom.
brâtâ,	Kw.	vrata,	″	boetedoening.
dibjâ,	″ uitmuntend, voortreffelijk.	divja,	″	goddelijk, hemelsch.
ron,	″ daon, Ml.	râna,	″	een blad.
iroeng,	N.	idoeng,	Ml.	neus.
oerang	N.K.	oedang,	″	garnalen.
rékâ,	Kw.	lêkha,	Skr.	schrift.

..londjå,	N.K. uitgave, soldij.	bharanja,	Skr.	jaarwedde, huur.
..igå,	Kw. oorlog.	ranga,	"	oorlogsveld.
..djan,	N. oedjan, Ml. regen.	oeda,	"	water.
..empåkå,	grondw. van *ngroempåkå*, N.K. dichten.	roêpaka,	"	dichterlijke beschrijving en versiering.
..intoenå,	Kw. een soort van zeeschildpadden (de mimi), welke meestal paarsgewijs gevangen en gekookt worden; men zegt dat het vleesch vergiftig is, wanneer men niet mannetje en wijfje te zamen kookt.	mithoena,	"	een paar, mannelijk en vrouwelijk.
..ampoes,	N.K.	papoes,	Prs.	schoen.
..ambira,	Kw. vrolijk; groot.	gabhîra en gambhîra,	Skr.	diep, in welke beteekenis men het Kawi-woord in de Råmå Kawi vindt, *gambirå jangken goehå*, diep als holen (van de neusgaten van Koembåkarnå gezegd).
lingså,	N.K.	lixâ en nixâ,	"	een neet.
kantjing,	N.K. knoop, grendel, slot.	kantjî,	"	een vrouwengordel,
koenarpå,	Kw. lijk.	koeṅapa,	"	stinkend; een kreng, lijk.
artjamånå,	Kw. het gezigt wasschen.	âtjamana,	"	den mond spoelende.
oewel,	N.K.	oelwa,	"	de baarmoeder.
ljaranå,	Kw. versiersel.	raljanâ,	"	versiering of oplooijing van het haar.
kajasa,	Kw.	kasjaga,	"	zamentrekkend v. smaak.
bandara,	N.K.	bharanda,	"	een meester, een heer.
waloeh,	N.K. laboe, Ml.	lawoe,	"	een pompoen.
aldaka,	Kw. berg.	walahaka,	"	een berg; een reus. *In de beide beteekenissen kan men het Kawiwoord in de Wiwåhå vinden, pag.* 138 *en iets verder, enz.*

Dit gedicht is op de Kawische wijze volgens de *Sastra lampah* (1) geschreven,

(1) Onder *Sastrå lampah* verstaat men de Kawische schrijfwijze om de laatste vokaal van het eene woord met de eerste van het volgende te laten zamensmelten, b. v. *anèng* voor *ånå ing; koerawĕswårå* voor *koeråwå iswårå*, of om de vokaal, waarmede de eerste lettergreep van het volgende woord begint, te verbinden met den laatsten medeklinker van het voorgaande woord, b. v. *ni rapoe* voor *nir apoe*.

maar de schrijver is verre van zich daarin gelijk te blijven; ook verdubbelt hij soms den laatsten medeklinker van een woord, wanneer het volgende met eene vokaal begint, als: *babakallikoe* voor *babakal ikoe*, welke schrijfwijze hij elders weder niet in acht neemt. Om het den lezer eenigzins duidelijk te maken, is op sommige plaatsen van den tekst onder aan den voet der paginas opgegeven, hoe de woorden in dergelijke verbindingen in proza geschreven hadden behooren te worden. De fouten, die wij in den tekst ontdekt hebben, zijn er ook bij opgeteekend.

Wij moeten met een enkel woord nog van de poëzij spreken. Maar poëzij en zang zijn in den Javaanschen geest twee van elkander onafscheidelijke zaken, daarom noemt men een gedicht *een geschrift met zang* en een gedicht uit een boek zingen *lezen*. Eer ik derhalve van de poëzij spreek, meen ik vooraf van hare oudere zuster de toonkunst te moeten handelen, en wel, met het materieele gedeelte van deze te moeten beginnen.

De Javanen hebben twee soorten van muziekinstrumenten, *gammelan* genaamd. Beide soorten bestaan uit groote en kleine ketels en toetsen van eene metallieke compositie, aan het geluid waarvan het klokkenspel op een' afstand gehoord mij dikwijls herinnerde. Eene viool met twee snaren, eene fluit, eene groote en eene kleine trom behooren met de *tjlĕmpoeng* (eene soort van citer) en eene *gambang* (eene rei houten toetsen op eene stelling liggende, waarop men met twee houten knoppen slaat) tot de *gammelan*. Het onderscheid dezer twee soorten bestaat in de opvolging van toonen, en daar de toonen van zulke ketels en toetsen onveranderlijk zijn, zoo kan het wel niet anders, of men moet een ander stel *gammelan* hebben voor eene andere toonreeks, uitgezonderd die instrumenten, welke versteld kunnen worden. De eene soort noemt men *Saléndro* en de andere *Pélog*.

Naar de onvolkomene inlichtingen, die ik omtrent de Javaansche toonkunst van den *Pangéran Koesoemå di lågå* te *Soerakarta* gekregen heb, en volgens vergelijkingen met mijne verzameling van Javaansche dans- en zangmuziek, heeft de *Saléndro* een onvolkomen' octaaf van vijf noten, terwijl de octaaf van de *pélog* uit zeven bestaat. De vijf noten van de *Saléndro* worden genoemd: *goeloe* of *panoenggoel*, *tĕngah*, *limå* (vijf), *nĕm* (zes) en *barang;* de zeven van de *pélog: goeloe* of *panoenggoel*, *tĕngah*, *pélog*, *limå*, *nĕm*, *barang* en *manis*. De noten *pélog* en *barang* van de laatste soort van *gammelan* schijnen later bij de vijf te zijn gevoegd.

Niet alle *gammelans* komen echter in de verhouding van de eene noot tot de andere met elkander volkomen overeen, ofschoon de stijl van de muziek dezelfde is. Een verschil van een kwart toon, brengt bij den Javaan nog geen' wanklank te weeg; b. v. bij deze *gammelan* is de *manis* gelijk aan *f*, en bij de andere gelijk den toon tusschen *f* en *f kruis*, terwijl bij beide de noot, waar de *manis* op volgt, met de *e* overeenkomt. Even zoo verschilde de *gammelan* van den *Pangéran Koesoemå di lågå* van die van den *Pangéran Adipati Mangkoe negårå*, bij wien de *Saléndro* nog een noot had de *manis*. Men wil dit verschil toeschrijven aan bijzondere smaak; aan dezen zou deze

verhouding, en aan genen zouden andere nuances in de toonreeks beter bevallen. Ik voor mij houd het echter voor een gebrek in de instrumenten zelve gelegen, want de ketels en toetsen moeten toch van de juiste dikte of dunheid zijn, wil men, dat zij overal in dezelfde verhouding van toon tot elkander staan; en aangezien de Javaan niet op de hoogte is van de mechanica, die er toe vereischt wordt om ze zoodanig te maken, zoo moet bovengenoemd gebrek zijn werk wel aankleven, terwijl het van den anderen kant als van zelf spreekt, dat die ketels en toetsen van eene *gammelan*, waar het meest op geslagen wordt, door het slijten langzamerhand ook dunner van toon moeten worden. Het gehoor gewent er zich echter ongemerkt aan; en daaruit moet die verschillende smaak zijn ontstaan.

De instrumenten hebben naar den aard van hun zamenstel veel plaats noodig, en deze vereischte zou naarmate het getal van elke soort dier instrumenten grooter is, ook grooter moeten worden, daarom zijn er slechts enkele soorten daarvan, die meer dan één, en een paar andere, die meer dan twee octaven hebben, maar zij beginnen niet overal met dezelfde noot. Verscheidene zijn eenklankig, die men nu en dan ieder op zijn tijd hoort. Niettegenstaande de Javaan hoegenaamd geen denkbeeld heeft van noten (1) zoude hij omtrent 300 soorten van muziek hebben, die de muziekanten uit het hoofd spelen, alle komen echter uit gebrek aan verscheidenheid van klanken en door eenvoudigheid van stijl bijna met elkander overeen.

Naar het onderzoek, dat ik daartoe in het werk gesteld heb, mag men als regel vast stellen, dat wanneer de *tĕngah* van de beide soorten van *gammelan* b. v. met *a* gelijk staat, dan de *goeloe* en de *nĕm* van beide soorten ook in klanken overeenkomen, zijnde de eerste gelijk aan *g* en de tweede aan *d*, terwijl de overige daarmede in de volgende verhouding staan.

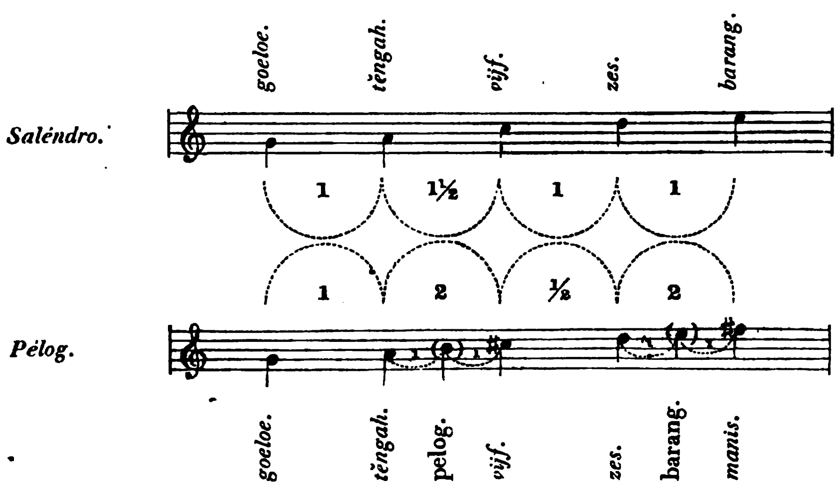

(1) Wij bedoelen daarmede niet de Javanen, die tot de muziekanten behooren voor de Europesche muziek.

Zoo bestaat het onderscheid tusschen *saléndro* en *pélog* daarin, dat bij de eerste de *goeloe* een toon van de *těngah* verschilt, de *těngah* van de *vijf* anderhalve toon, de *vijf* van de *zes* een toon, de *zes* van de *barang* een toon, en de *barang* van de *goeloe* anderhalve toon, en bij de *pélog* de *goeloe* van de *těngah* een toon, de *těngah* van de *vijf* twee toonen, de *vijf* van de *zes* een halve toon, de *zes* van de *manis* twee toonen, en de *manis* van de *goeloe* een halve toon, terwijl de tusschengevoegde *pélog* en *barang*, de ontbrekende toonen tusschen de *těngah* en de *vijf* en tusschen de *zes* en de *manis* aanvullen. Is bij de *Saléndro* het minste verschil der noten een toon, bij de *pélog* ziet men twee halve toonen, als van *c kruis* op *d*, en van *f kruis* op *g*, (1) waardoor de toon van de *pélog* mineur en die van de *saléndro* majeur is, of heeft. zooals de Javaan het zegt, de *saléndro* iets mannelijks en de *pélog* iets teeders.

De *saléndro* en *pélog* hebben ieder drie *laras* (2), waardoor soms eene muziek op drie verschillende modulatien gespeeld kan worden.

De eerste *laras*, die des avonds gebruikt wordt, noemt men bij de *pélog laras vijf* en bij de *saléndro laras zes*, de tweede des middernachts gebruikt. bij de *pélog laras zes* en bij de *saléndro laras negen;* en de derde tegen den morgen gebruikt, bij de *pélog laras barang* en bij de *saléndro laras manjoerâ*. (3) Geene andere verdeeling schijnt bij de Javanen bekend te zijn dan de vier kwart en twee kwart maten; *triolen*, *quintolen*, *sextolen* enz., vindt men in hunne muziek niet.

Ter opheldering van de *laras*, laat ik volgen een gedeelte van eene Javaansche muziek door een Javaan, behoorende tot het corps Mangkoenagransche muziekanten voor Europesche muziek op noten gebragt. (4)

---

(1) De toonladder van de *Saléndro* schijnt dezelfde te zijn, die *G. W. Fink*, de oude toonladder van 4 geheele en twee $1^1/_2$ toonen noemt, en die van de *pélog* de later uitgevondene *diatonische ladder* van 5 geheele en twee halve toonen.

(2) Toonsoort.

(3) *Manjoerâ* Kw. een paauw. Misschien is die modulatie genoemd naar het gekraai van de paauw. De benamingen der andere *laras*, uitgezonderd de *laras negen*, laten zich wel gissen als aan de namen van de noten te zijn ontleend, maar deze gissing vindt bij de vergelijking geene bevestiging, want in de *laras vijf* mist men de noot *vijf* (*c kruis*).

(4) Ik heb er eenige veranderingen in gemaakt, omdat zij den toets van vergelijking met de opgegevene gammes, die uit de daarin voorkomende noten zijn zamengesteld, niet kon doorstaan en derhalve niet juist kon zijn; maar het is daarom niet gezegd, dat zij volgens mijne transpositie juist is, ik wilde slechts een denkbeeld geven van de verschillende toonsoorten gebaseerd op de bovenstaande toonladders. Deze muziek schijnt ook voor de *pélog* het meest geschikt te zijn en is in de *saléndro*, ondanks de veranderingen hier en daar in de opvolging der toonen, ter vermijding van wanklank toch aangenaam; hierdoor verandert ook soms eene muziek van benaming en behoort alsdan tot die soorten, welke alleen bij de *saléndro* gebruikelijk zijn. Het is opmerkelijk, dat de drie verschillende *laras*, overeenkomen met de oude toonsoorten der Grieken: de *laras barang*, beantwoordt aan de *Ionische* toonsoort, de *laras vijf* aan de *Dorische* en de *laras zes* aan de *Lydische;* de vier andere toonsoorten schijnen bij de Javanen niet bekend te zijn.

PÉLOG.

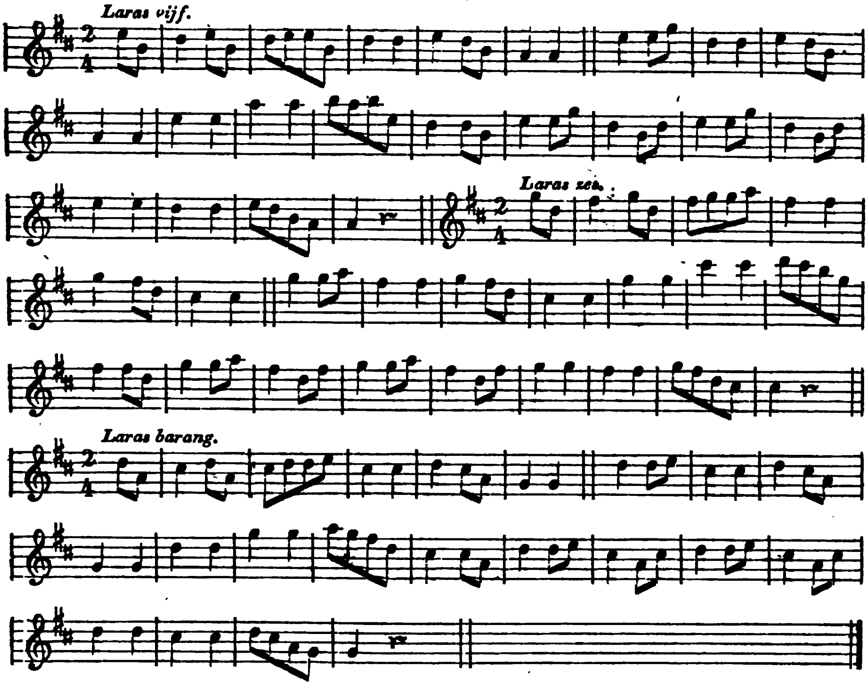

SALÈNDRO.

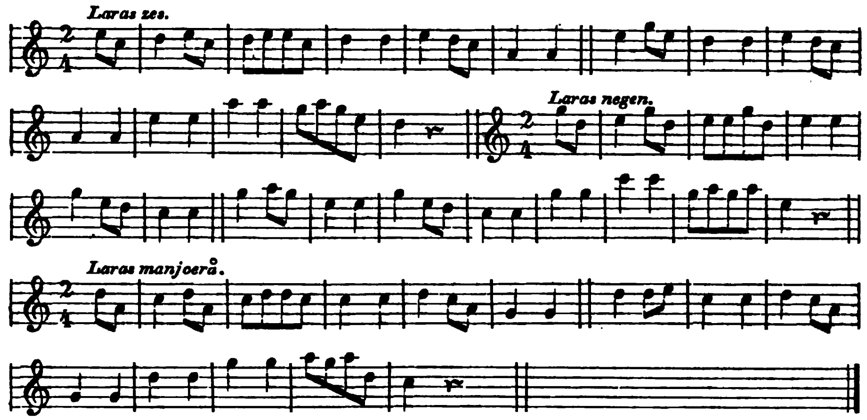

De toonkunst, waarvan de oorsprong in China en Hindostan gezocht·zou moeten worden en die daar reeds in den alouden tijd op eene aanmerkelijke hoogte stond, heeft in Europa dien trap van volkomenheid bereikt, dat thans de oostersche muziek in vergelijking bij de westersche, beschouwd mag worden als nog in hare kindschheid te zijn gebleven. Deze oude kunst zoude in Europa het langst in Schotland bewaard zijn gebleven, en inderdaad men heeft zich slechts de zoogenaamde *tjokèk* der Chinezen en de wijzen der Schotsche liederen te herinneren om tusschen die beide en de Javaansche muziek eene treffende overeenkomst in stijl te hooren.

De zangwijzen der Javanen, die tot de poëzij behooren, kunnen natuurlijk op de *gammelan* gespeeld worden, maar men is niet gewoon uit een boek onder begeleiding van de muziek te zingen, uitgezonderd bij den dans der *Badåjås*, (1) en bij nog enkele andere gelegenheden.

Wanneer men bij het woord poëzij noodzakelijk aan *jambus*, *anapest*, *dactylus* enz. moet denken, dan zou poëzij in het Javaansch geene poëzij zijn. Niets is natuurlijker dan dat uit de vereeniging van toonkunst en poëzij de onderscheidene voetmaten naar den rythmus van de taal zijn ontstaan, maar wanneer men zonder de cadence eener muziek te kennen, slechts met het getal lettergrepen en eindvocalen van iederen regel bekend, een daarop toepasselijk gedicht kan stellen, zoo kan de reden daarvan nergens anders dan daarin liggen, dat de taal waarin men dicht even buigzaam is, als de muziek eenvoudig is in hare maatsverdeeling, zoo dat men zich aan geene kwantiteit te storen heeft; en dit is het geval met de Javaansche taal (2).

Men kan de buigzaamheid van de Javaansche taal en daarom hare geschiktheid voor den zang daaraan zien, dat men, waar men in het spreken gewoon is, eene lettergreep kort uit te spreken, dit in het zingen niet behoeft te doen. Van een drielettergrepig woord, waarvan de vokalen van de twee laatste syllaben door geen' medeklinker gesloten zijn, wordt de eerste, onverschillig of zij met een' klinker of met een' medeklinker eindigt, in het spreken doorgaans kort uitgesproken, als: *năgårå* en *mănggålå*, van daar dat men ze ook schrijft *nĕgårå* en *mĕnggålå*, maar het is daarom geen regel, dat men ze in het zingen ook kort moet uitspreken. Woorden van drie lettergrepen worden gewoonlijk in het spreken in twee lettergrepen verkort, wanneer de eerste syllabe met *a* eindigt en de tweede met eene *l* of *r* begint, als *brånå* voor *barånå*, *ţlågå* voor *talågå*. Het staat den dichter vrij, beide schrijfwijzen willekeurig te volgen. De *i*, die in de laatste lettergreep van een woord met eene *h* gesloten is, kan uitgezonderd bij bepaalde Krâmå-woorden in *e* veranderen, even als de *oe* in datzelfde geval in *o*, als: *poetih* en *poetèh*, *loemoeh* en *loemoh*, maar niet *kalèh* voor *kalih*, *sĕpoh* voor *sĕpoeh*, omdat beide laatste bepaalde Krâmå-woorden zijn. Bij meer dergelijke vrijheden, die de taal zelve veroorlooft, geeft de poëzij nog andere, die strijdig zijn met de regelen van de taal in proza. Om een en ander hier op te geven,

(1) Een negental jonge danseressen.

(2) Daarom kon een bediende van den overleden *Pangeran Koesoema joedå*, op al de meest bekende kleine zangwijzen improviseren. Men had hem slechts een onderwerp en de zangwijze op te geven, om hem, nadat hij er tien minuten over gedacht had, wel een half uur lang zingende te hooren improviseren. Hij had slechts op het getal lettergrepen en de eindvocalen acht te geven en door gewoonte de hebbelijkheid verkregen, om, waar hij bemerkte, dat hij eene lettergreep te veel zou krijgen, voor dat de regel uit was, twee syllaben in eene noot te vereenigen, en waar hij eene lettergreep te weinig zou hebben, eene syllabe in twee noten aan te houden, zoodat iemand, die het dichten ongewoon was, niet gemakkelijk den misslag kon ontdekken.

zouden wij uitvoeriger moeten zijn dan waartoe wij ons thans wenschen te bepalen.

Geen Javaansch woord is er, dat een' klemtoon op eene zijner syllaben vordert; hoe minder men derhalve aan klemtoon denkt in het spreken van de Javaansche taal, hoe meer men de ware uitspraak daarvan nabij is; maar daar men zijne gedachte wel door woorden kan uitdrukken, maar niet zijne gewaarwording, zoo moet men om dit te doen wel op het woord drukken, dat die gewaarwording moet te kennen geven, en in dit geval is de Javaan dan ook gewoon op de eene of andere lettergreep van een woord den nadruk te leggen, dien het woord anders *als woord* niet behoeft te hebben. Het woord *botĕn* (neen) kan den nadruk zoo wel op de eerste, als op de laatste lettergreep hebben, naardat men daarmede de eene of andere gewaarwording te kennen wil geven. B. v. op eene onverwachte beschuldiging ontkennend antwoordende, zal een Javaan op de eerste lettergreep van *botĕn* den nadruk leggen, maar gebruikt hij het als een snaauwend antwoord, dan op de laatste lettergreep.

Het medegedeelde zal genoeg zijn, om een denkbeeld te geven van de geschiktheid der Javaansche taal voor den zang.

In de keurige Javaansche gesprekken van den Heer *Winter*, hierboven aangehaald, wordt breedvoerig gehandeld over de verschillende zangwijzen en hare verdeeling, waaraan ik hoofdzakelijk het volgende ontleen.

Er zijn drie soorten van zangwijzen bekend onder de benamingen van *sĕkar agĕng*, *sĕkar tĕngahhan* en *sekar alit* (de grootte, middelbare en kleine zangwijzen). De eerste zijn in Kawi, en de twee laatste in Javaansche gedichten in gebruik.

Ieder vers van de groote zangwijzen wordt verdeeld in vier *dirga's* (¹), iedere *dirga* van eene en dezelfde zangwijze heeft een gelijk getal lettergrepen, en men is aan rijm noch aan bepaalden uitgang gebonden. Een vers van de middelbare en kleine zangwijzen wordt daarentegen door zoo vele *pådålingså's* (²) verdeeld, als voor iedere zangwijze bepaald zijn, en iedere *pådålingså* heeft weder een bepaald getal lettergrepen en eene bepaalde eindvokaal; alleen met de *ĕ*, mag, voor zoo ver het ons bekend is, althans in de kleine zangwijzen, geen dichtregel eindigen, b. v. *karĕp*, *mirĕng*, enz. De zangwijze *dandanggoelå*, waarop de *Séwåkå* geschreven is, bestaat uit tien *pådålingså's*, I°. heeft 10 lettergrepen en eindigt op *i*, II°. 10 op *a*, III°. 8 op *e*, IV°. 7 op *oe*, V°. 9 op *i*, VI°. 7 op *a*, VII°. 6 op *oe*, VIII°. 8 op *a*, IX°. 12 op *oe*, en X°. 7 op *a*. Deze eindvokalen mogen echter met een' medeklinker gesloten worden. In eene andere opgave van den Heer *Winter* van de verdeeling der zangwijzen zag ik ieder dichtregel weder in

---

(¹) *Dirgå Kw. lang, uitgestrekt; lengte.* Misschien moet het hier *regel* beteekenen.

(²) Naam van een scheiteeken, en ook een met dat teeken eindigend gedeelte van een couplet, *een dichtregel.*

onderdeelen verdeeld. De 10 regelen van de *dandanggoelå* zijn aldus verdeeld: I°. 4, 4, 2; II°. 4, 4, 2; III°. 4, 4; IV°. 3, 4; V°. 4, 4, 1; VI°. 3, 4; VII°. 3, 3; VIII°. 4, 4: IX°. 4, 4, 4; X°. 4, 3. Indien de dichter verpligt is om zich hier aan te houden, dan zal die verpligting daarin bestaan, dat hij zorge, om met de 4e., 8e. en 10e. lettergreep op den eerste regel een woord te eindigen, enz., opdat de maat van de muziek niet op de eerste syllabe of in het midden van een woord zou vallen; maar deze vereischte is in de mij bekende gedichten even min als in de *Séwåkå* in acht genomen. Onder de verzameling van op muziek gebragte zangwijzen, die ik van den Heer *Winter* gekregen heb, zijn er drie soorten van *dandanggoelå*. Met ééne daarvan komt de bovenstaande verdeeling der maat overeen, maar verschilt van de twee andere, waarvan ik hier ééne laat volgen met de woorden uit het eerste vers van de *Séwåkå*.

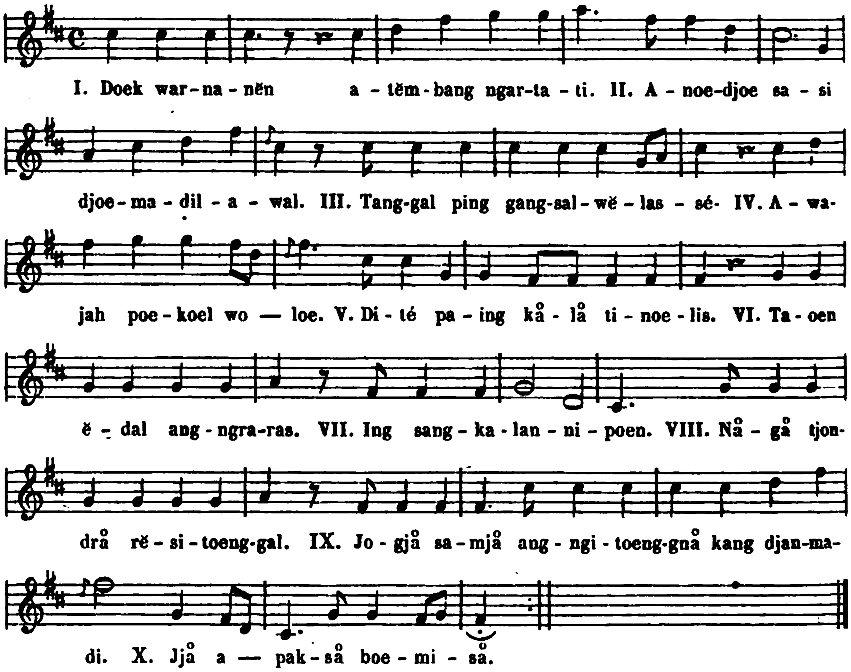

De dichter kiest naar het onderwerp de eene of andere zangwijze, b. v. de *doermå* enz., bij de beschrijving van een' strijd, de *asmårå dånå* en andere, zijn gewijd aan de liefde.

ꦲꦤ꧀ I. een voorzetsel om toestandswoorden te vormen, b. v. [jav.] *een getuige*, [jav.] *met een getuige zijn, een' getuige nemen;* [jav.] *een weg*, [jav.] *langs een' weg*, d. i. *door middel van, uithoofde van, doordien.* Het is echter niet noodzakelijk, dit aanhechtsel altijd te gebruiken. Bij werkwoorden is het een het woord verlengend voorzetsel, [jav.] of [jav.] *vergelden.*

II. een aanhechtsel, dat de gebiedende of de aanvoegende wijs te kennen geeft, b. v. [jav.] (grondw.), [jav.] *lezen*, [jav.] *lees, leest; gij, hij, zij, men, moet lezen; zij moeten lezen; al las ik, hij, zij, men; al lazen wij, zij; al laast gij.* [jav.] [jav.] *dat het gelezen worde; al wierd het gelezen;* [jav.] *een tijger*, [jav.] (voor [jav.]) *al was het een tijger; laat het een tijger zijn;* [jav.] *een knecht*, [jav.] (voor [jav.]) *al was het een knecht;* [jav.] *slapen*, [jav.] (voor [jav.]) *slaap, slaapt, enz.* [jav.] *ophouden*, [jav.] (voor [jav.]) *houd op, houdt op, enz.*

Aanm. Dit aanhechtsel kan in [jav.] veranderen achter woorden, waarvan de laatste lettergreep open is en op [jav.] of [jav.] eindigt, en in [jav.] achter [jav.] en [jav.] mits de laatste letter van het woord zelf niet eene dier letters zij. Heeft de laatste lettergreep van een woord eene aksårå tot sluitletter, dan zou de [jav.] eigenlijk als pasangngan er achter moeten komen, maar is die lettergreep met een [jav.] of [jav.] gesloten, dan als aksårå; doch in beide gevallen wordt zij met den laatsten medeklinker van het woord geassimileerd, [jav.], [jav.] (voor [jav.] [jav.]). Gewoonlijk wordt de laatste letter verdubbeld, [jav.], [jav.]; en deze verdubbeling is noodzakelijk voor de duidelijkheid, want anders zou men uit den zin moeten gissen, wat b. v. het grondwoord is van [jav.] [jav.] of [jav.]? Wanneer de sluitletter van de laatste lettergreep eens woords eene door [jav.] [jav.] of [jav.] voorafgegane [jav.] is, dan kan de [jav.] in het eerste geval in [jav.], en in de laatste gevallen in [jav.] veranderen, terwijl men de [jav.] dan weglaat, mits de letter, waarop de [jav.] volgt, geene [jav.] of [jav.] zij.

[jav.] I. een aanhechtsel om aan toestandswoorden en in transitive werkwoorden een transitive beteekenis te geven, of, heeft het werkwoord reeds eene transitive beteekenis, dan om diens overgang nader te bepalen of te wijzigen, b.v. [jav.] toestandsw. *weggaan*, [jav.] *voor iemand weg gaan, iemand ontwijken;* [jav.] toestandsw. *geven*, [jav.] *aan iemand geven, begiftigen;* [jav.] intr. werkw. *weenen*, [jav.] *beweenen;* [jav.] intr. werkw. *zich wegmaken;* [jav.] *zich voor iemand wegmaken;* [jav.] tr. werkw. *planten*, [jav.] *beplanten;* [jav.] tr. werkw. *brengen*, [jav.] *aan iemand meêgeven.*

II. Bij sommige werkwoorden geeft het ęene voortduring der handeling te kennen, b. v. [jav.] *slaan*, [jav.] *herhaaldelijk slaan;* van daar duidt het als van zelf ook eene meervoudigheid aan van het subject of van het object.

Aanm. Dit aanhechtsel verandert in [Javanese] (gewoonl. verdubbeld [Javanese]) wanneer het woord op eene vokaal eindigt, en is deze vokaal eene [Javanese] of [Javanese], dan gaat de eerste in [Javanese], en de laatste in [Javanese] over, als [Javanese] C, 9, van [Javanese]; [Javanese], LXXXI, 9, het pass. van [Javanese], van [Javanese] In het geval, dat de laatste lettergreep van een woord gesloten is, is hetzelfde, wat van de [Javanese] gezegd is, hier ook van toepassing, uitgezonderd het laatste gedeelte van de aanmerking; [Javanese] [Javanese] of [Javanese] niet [Javanese] even zoo [Javanese] [Javanese] of [Javanese] niet [Javanese]

[Javanese] N. [Javanese] K. een aanhechtsel als bezittelijk voornaamw. van den derden persoon, *zijn*, *haar*, *hun*, en als de tweede naamval, *van*, *daarvan*. De tweede persoon wordt wel eens als de derde voorgesteld, in welk geval dit aanhechtsel dan ook voor den tweeden persoon gebruikt wordt, *zijn* voor *uw*. In poëzij wordt dit aanhechtsel soms weggelaten, vergel. [Javanese]

Aanm. De verbinding van dit aanhechtsel met het woord geschiedt op dezelfde wijze als [Javanese]; de laatste vokaal van het woord blijft met [Javanese] verbonden onveranderd, als: [Javanese] *leermeester*, [Javanese] *zijn leermeester;* maar met [Javanese] wordt zij dikwijls veranderd: [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] Zie aanm. bij [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *schaduw*, *lommer; schaduwrijk, koel.* [Javanese] *in de lommer zijn*, *in de schaduw van* (of onder) *een dak*, *tent*, *enz. zijn.*

[Javanese] I. Een neusklank, die voor een grondwoord met [Javanese] [Javanese] of [Javanese] beginnende gevoegd wordt, om van dit grondwoord een werkwoord, te vormen. Bij het woord [Javanese] N. [Javanese] K. *Java*, wil het spraakgebruik echter de [Javanese] vooraan hebben, als: [Javanese] [Javanese] of [Javanese] [Javanese] *naar Java gaan;* maar deze active vorm schijnt afgeleid te zijn van den Maleischen vorm كجاوا *kadjāwa*, van كَ, *ka*, een voorzetsel, dat eene beweging naar eene plaats te kennen geeft, en جاوا *Djawa* (Java).

II. een aanhechtsel, dat te kennen geeft: a. *eene wijze als die, welke de beteekenis van het grondwoord medebrengt*, b. v. [Javanese] *het lagchen*, [Javanese] *lagchender wijs*, d. i. *scherts*, *schertsen;* [Javanese] *slapen*, [Javanese] *slapender wijs*, d. i. *liggen*, *zonder te slapen;* [Javanese] *lap*, [Javanese] *lapsgewijs*, d. i. *met lappen*, *gelapt;* [Javanese] *klein*, [Javanese] gewoonlijk [Javanese] *op eene kleine wijs*, d. i. *om eene kleinigheid*, b. v. *in het spelen of wedden;* [Javanese] *eene bruid* of *een bruidegom*, [Javanese] *op de wijze van bruid en bruidegom*, d. i. *voor bruid en bruidegom spelen;* [Javanese] *bottel*, [Javanese] *bottels gewijs*, *bij bottels;* [Javanese] *maand*, [Javanese] *maands gewijs*, *bij maanden;* ook *maanden lang;* [Javanese] *paard*, [Javanese] *op de wijze van een paard*, d. i. *paardje spelen*, b. v. *een kind*, *dat zich een paard verbeeldende op de wijze van het dier rondhuppelt*. Soms duidt het datgene aan, wat men in het Nederduitsch wel eens door *-tjes* uitdrukt, als: *koeltjes*, *zwakjes*, *stiltjes*, enz. b. *eene gelijkenis*, b. v. [Javanese] *kind*, [Javanese] *dat naar een kind gelijkt*, d. i. *eene pop;* [Javanese] *sabel*, [Javanese] *eene kleine sabel*, *als speelgoed*. c. *eene vereeniging*, b. v. [Javanese] *zitten*, [Javanese] *zamen zitten;* [Javanese] *wat men spreekt*, *zegt of praat*, [Javanese]

[illegible] *zamen praten, zamen kouten, met iemand praten;* [illegible] *een blad,* [illegible] *gebladerte, eene verzameling van bladeren, het groen.* d. *eene wederkeerigheid van handeling:* [illegible] *het steken,* [illegible] *elkander steken, duëlleren;* [illegible] *er van houden, beminnen,* [illegible] *elkander beminnen.* e. *het gewrocht, het voorwerp eener handeling:* [illegible] *het snijden; eene snee* (een afgesneden stuk, wanneer de hoeveelheid door een telwoord van voren bepaald is); [illegible] *het afgesneden stuk,* als het gevolg van de handeling, *wat men snijdt;* van [illegible] *snijden;* [illegible] *beminnen,* [illegible] *een beminde;* [illegible] *afkomst,* [illegible] *afschrift,* van [illegible] *afschrijven;* [illegible] *voedsel,* [illegible] *wat men eet, spijzen,* van [illegible] *eten.* f. *het onderwerp, doorgaans dan van toestandswoorden afgeleid:* [illegible] *afkomst,* [illegible] *die nedergedaald is,* van [illegible] *nederdalen;* [illegible] *komen,* [illegible] *die komt, of die gekomen is,* d. i. *een gast;* [illegible] *vallen,* [illegible] *wat als van den hemel gevallen is,* d. i. *wat als door een wonder is ontstaan.* g. *eene blijvende hoedanigheid:* [illegible] *beschaamd,* [illegible] *schroomhartig;* [illegible] *genegen zijn, willen,* [illegible] *gewillig, de hoedanigheid van iemand, die alles doet wat men van hem verlangt.*

III. de werkwoorden met het aanhechtsel [illegible] verwisselen dezen uitgang in het passief met [illegible] wanneer het passief gevormd is door het voorzetsel [illegible] of door invoeging van [illegible] tusschen de eerste en tweede letter van het grondwoord; b. v. [illegible] *plant,* [illegible] *beplanten,* [illegible] of (eerst [illegible]) [illegible] *beplant worden;* [illegible] *gift,* [illegible] *aan iemand geven, begiftigen,* [illegible] of (eerst [illegible]) [illegible] *begiftigd worden.* In poëzij ziet men echter dikwijls, dat het passief door invoeging van [illegible] den uitgang [illegible] behoudt, als: [illegible] XX, 9, in plaats van [illegible] Wanneer het grondwoord op *nâ* eindigt, dan wordt welluidendshalve alleen [illegible] achter aangevoegd, b. v. [illegible] *opschik, gewaad,* [illegible] *uitdosschen,* [illegible] of [illegible] *uitgedoscht worden,* in plaats van [illegible] of [illegible] Soms geschiedt dit ook om dezelfde reden bij andere woorden, als [illegible] *de woorden van iemand,* [illegible] *toespreken,* [illegible] of [illegible] zeldzamer [illegible] In poëzij, waar men dien verkorten vorm wel aantreft, mag zulks dikwijls als eene dichterlijke vrijheid beschouwd worden, maar wanneer dit in proza plaats heeft, zonder dat de welluidendheid zulks vordert, dan is het, omdat met dien vorm, voornamelijk met het voorzetsel [illegible] meer een toestand bedoeld wordt, dan wel juist het tegenovergestelde van het actief; zoo is b. v. [illegible] *een verlies lijden door den dood, wanneer b. v. iemand een kind ontvallen is,* maar [illegible] *gedood worden,* (1) het passief van [illegible] *dooden;* [illegible] *zijns ondanks in slaap vallen,* [illegible] *beslapen worden,* van [illegible] *op iets slapen, beslapen.*

IV. een aanhechtsel ter vorming van afgeleide zelfstandige naamwoorden, met het voorzetsel [illegible] of [illegible] b. v. [illegible]

(1) Ik heb echter ook wel eens [illegible] voor [illegible] aangetroffen.

kundigheden, van [illegible] *kunnen*, *kundig;* [illegible] *het gebied van den Soenan*, van [illegible] (zamentrekking van [illegible]) *de titel van sommige Vorsten op Java;* [illegible] *eene siridoos*, van [illegible] *gereed gemaakte siri;* [illegible] *de wijk waar de Chinezen wonen*, van [illegible] *een Chinees.*

Aanm. I. De eerste letter van dit aanhechtsel laat men met de laatste letter van het woord, waarvan de laatste lettergreep open is, zamensmelten: [illegible] [illegible] voor [illegible] Heeft de laatste letter van het woord eene [illegible] of [illegible] dan gaat in de zamensmelting de [illegible] in [illegible], en de [illegible] in [illegible] over, als: [illegible] [illegible] voor [illegible] en [illegible] [illegible] voor [illegible] Even als in het Maleisch, althans naar de uitspraak, geschiedt bij sommige woorden de verbinding van dit aanhechtsel, wanneer de laatste lettergreep van het woord niet gesloten is en met [illegible] eindigt; het aanhechtsel wordt er achter aangevoegd en de eerste letter daarvan in [illegible] veranderd, als ware de laatste lettergreep van het woord met eene door [illegible] voorafgegaan [illegible] gesloten, als: [illegible] *aan het verkoopen zijn*, van [illegible] *verkoopen*. Van daar dat men het wel eens [illegible] schrijft. Even zoo in het Jav. Maleisch PAKÉ, *het gebruik; aan hebben;* PAKÉJAN, *wat men aan heeft, kleederen.* (vergel. aanm. II.) Is de laatste lettergreep van een woord gesloten, dan geschiedt de verbinding op dezelfde wijze als met de [illegible] In de gezegde lijdende vormen laat men de eerste letter van [illegible] wanneer de laatste lettergreep van het woord niet gesloten is, met het in [illegible] veranderde aanhechtsel [illegible] zoodanig zamensmelten, dat de *i* klank in de *a* van [illegible] verloren gaat, als: [illegible] [illegible] gewoonl. [illegible] [1]. Eindigt de laatste lettergreep van het woord met een sluitletter, dan volgt de verbinding denzelfden regel als met de [illegible]

Aanm. II. De verbinding van dit aanhechtsel ter vorming van afgeleide zelfstandige naamwoorden geschiedt op dezelfde wijze als in de vorige aanm. gezegd is; uitzonderingen zijn onder anderen [illegible] *reinheid*, van [illegible] *rein*, in plaats van [illegible]; [illegible] ook [illegible] van [illegible] [illegible] *bed*, van [illegible] *slapen*, [illegible] van [illegible] daarentegen volgens den gewonen regel [illegible] *lombard*, van [illegible] [illegible] *amfioen-huisje*, van [illegible] *amfioen.*

[illegible] I. een aanhechtsel, dat de gebiedende wijs te kennen geeft, bepaaldelijk voor den tweeden persoon met een bepaald object; b. v. [illegible] *lezen*, [illegible] *lees*, of *leest het.* [2].

---

(1) Waarschijnlijk is [illegible] eene verkorting van [illegible] en dit voor [illegible] Zoo ook [illegible] voor [illegible] van [illegible] [illegible] voor [illegible] van [illegible]; [illegible] (Zie aanm. bij [illegible]) voor [illegible] van [illegible] Zoodat het aanhechtsel [illegible] eigenlijk [illegible] is achter eene opene lettergreep.

(2) Wanneer men bedenkt, dat het woord de neusletter, waarmêe het actief begint, weder verwisselt met de voorletter van het grondwoord, dan schijnt het, dat het een passief is in den imperatief voor den tweeden persoon, en zou eigenlijk zoo veel zijn als [illegible] wat men, voor zoo ver ik mij herinner, niet zegt, uitgezonderd in den conjuncti-

II. Van sommige woorden worden door dit aanhechtsel toestandswoorden gevormd, die het subject voorstellen als behebt met of lijdende aan hetgeen de grondwoorden beteekenen, b. v. [illegible] *wurmen*, [illegible] *wurmen hebben, met wurmen geplaagd zijn*, [illegible] *eene oogziekte*, [illegible] *aan eene oogziekte lijden, daarmede behebt zijn.*

III. Met dit aanhechtsel en het voorzetsel [illegible] duidt men eene overmaat aan en geeft datgene te kennen, wat wij door *te* uitdrukken, als: *te ver*, *te veel*, enz. b. v. [illegible] *te hoog*, van [illegible] *hoog*, [illegible] *te lang*, van [illegible] *lang*.

Aanm. De eerste letter van dit aanhechtsel verandert bij I en II in [illegible], wanneer het achter een woord gevoegd wordt, waarvan de laatste lettergreep open is, als: [illegible] [illegible] *roest*, [illegible] *verroesten*, gewoonl. [illegible] De verbinding van de eerste letter van dit aanhechtsel met een woord, waarvan de laatste lettergreep gesloten is, geschiedt op dezelfde wijze als bij de [illegible]

Bij III voegt men, wanneer de laatste lettergreep van een woord niet gesloten is, alleen [illegible] achter aan, als: [illegible] [illegible] *lang van duur*, [illegible] *te lang*. Aan eene gesloten lettergreep wordt het even als de [illegible] gehecht, behoudens enkele uit-

vus. Even eens b. v. [illegible] en [illegible] voor [illegible] en [illegible] Vergl. wat bij [illegible] omtrent den vorm van de geb. wijs met [illegible] gezegd wordt.

Het schijnt trouwens in den aard van het passief te liggen, dat het iets bepaalds te kennen geeft. In een zin toch, waarin een subject en een object is, schijnt het spraakgebruik het passief te vorderen, wanneer het regime direct van het werkwoord bepaald voorkomt. Men zal b. v. in: *ik heb aan Drånå een' brief meêgegeven*, het causative werkwoord [illegible] waarvan *brief* het regime direct is, niet lijdend bezigen, maar men gebruikt den activen vorm van het werkwoord: [illegible] daarentegen zal men in dit geval dikwijls het passief van het gewijzigde transitive werkwoord [illegible] zien gebruiken als: [illegible] waarvan de reden waarschijnlijk daarin gezocht moet worden, omdat *Drånå* dan bepaald voorkomt en het regime direct is van dat werkwoord. Gebruikt men den activen vorm van dit werkw., dan scheidt men gewoonlijk het regime direct *Drånå* van het regime indirect *brief* door het voorzetsel [illegible] omdat anders twee naamvallen onmiddelijk op elkander zouden volgen, en zegt [illegible] in plaats van [illegible] In mijne aanmerkingen op de Javaansche Spraakkunst van A. D. Cornets de Groot, (Tijdschrift voor Neêrl. Ind., 6e. Jaarg., 9e. afl., pag. 227 en 228), vindt men voorbeelden omtrent het onderscheiden gebruik van de causative en de gewijzigde transitive werkwoorden, en waar ik de eerste lijdend gebruikt heb, zal men in de vertaling zien, dat het object altijd door een bepalend lidwoord aangeduid is; iets waarvan ik vroeger de reden niet vermoedde. Even zoo zal [illegible] *belet het hem*, b. v. in dezen zin: [illegible] *wanneer er iemand is, die binnen wil komen, belet het hem*, eigenlijk verklaard moeten worden door, (*die iemand*) *hij worde daarin door u verhinderd*. Is het object vooraf genoegzaam bepaald, dan kan het werkwoord lijdend gebruikt worden als: [illegible] *als ik een brief krijg* (zal *hij* stellig door mij aan u vertoond worden) *zal ik hem aan u vertoonen.*

zonderingen, als: [illegible] gewoonl. [illegible] in plaats van [illegible] of [illegible]

[illegible] I. een aanhechtsel, waarmede de werkwoorden met het aanhechtsel [illegible] dezen uitgang in de gebiedende en aanvoegende wijs verwisselen, b. v. [illegible] *gang*, [illegible] *ten uitvoer brengen*, [illegible] *breng* of *brengt ten uitvoer, dat men ten uitvoer brenge, al bragt men ten uitvoer*, [illegible] *dat ten uitvoer gebragt worde*, enz. [illegible] geb. wijs voor den tweeden persoon. (vergl. de noot bij de aanm. van [illegible]).

Aanm. De verbinding geschiedt op dezelfde wijze als [illegible] II.

II. N. [illegible] K. *zijn*, als: *aanwezig zijn, zich bevinden*. [illegible] = [illegible] *ergens zijn*. [illegible] *en, voorts, nu; wat betreft*.

[illegible] K.N. een woord ter aanduiding van een' persoon of zaak, wanneer men op den naam niet komen kan, of dien onbepaald laat; het is zoo veel als ons *dings* of *N.* NANOE, Skr. een interrogatief woordje, *hoe? wat?* een vocatief woordje, *ho! hola!*

[illegible] een aanhechtsel, waarmede de causative werkwoorden het aanhechtsel [illegible] N. [illegible] K. [illegible] poët. verwisselen, wanneer zij in de gebiedende of aanvoegende wijs voorkomen, b. v. [illegible] *verpanden*, [illegible] *verpand, verpandt, dat men verpande*, enz. (vergel. [illegible] II en [illegible]) [illegible] het passief. [illegible] *mauk, maakt voor iemand*, enz. [illegible] het passief; [illegible] de geb. wijs voor den tweeden persoon, (vergel. de noot bij de aanm. van [illegible])

Aanm. Op dezelfde wijze als de [illegible] wordt de eerste letter van dit aanhechtsel verbonden met de [illegible] waarmede de laatste opene lettergreep van een woord gesloten wordt, als het aanhechtsel [illegible] er aan gehecht moet worden. Even zoo met alle andere medeklinkers, waarmede de laatste lettergreep gesloten is, als: [illegible] voor [illegible] (gewoonl. worden de laatste letters verdubbeld [illegible] of verkort [illegible]) van [illegible] *medegeven*, van [illegible] voor [illegible] (gewoonl. [illegible] of [illegible]) van [illegible] *regt maken*, van [illegible]

[illegible] N.K. *gebrek; nalatigheid; schande, laagheid; schandelijk, laag, onedel*. Skr. HINA, *gebrekkig, onedel*.

[illegible] I. Kw. *voornoemd, voormeld, zoo even gezegd; te voren; voorheen; zoo even*.

II. N. [illegible] K. *geluid, klank; inhoud* van een geschrift. [illegible] N. [illegible] K. *geluid geven, luiden, inhouden*.

[illegible] of [illegible] N.K. *mishandeling, geweldenarij, onderdrukking, verongelijking*.— Skr. ANYÂJA, *onbehoorlijkheid, ongeregeldheid, wanorde*.— [illegible] *mishandelen, geweld tegen iemand plegen, onderdrukken, verongelijken*.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *kind; jong*. [illegible] *kinderen hebben; jongen hebben*. [illegible] *bloedverwant, nabestaande;* ook *vriend*, waarvoor gewoonl. [illegible] *vriend; vriendschap; vriendschappelijk met elkander omgaan*. [illegible] zie [illegible] N. [illegible] K. *lekker; gemakkelijk;*

aangenaam. Wanneer [Javanese] K. *zich aangenaam gevoelen*, het Skr. SOEKHÊTJTJHÂ, *hoop, verlangen naar geluk* is, dan moet [Javanese] het Skr. ITJTJHÂ, *wensch, verlangen*, zijn. [Javanese] [Javanese] *het iemand aangenaam maken, iemand te vreden, gerust stellen*.

[Javanese] N.K. *het achterwaarts gaan, achteruitgang, teruggang*. [Javanese] *achterwaarts, achterwaarts gaan, achteruit gaan, terugwijken; omgekeerd, integendeel*. (vergl. [Javanese]). [Javanese] *ontslaan uit een ambt*. [Javanese] poët. [Javanese] pros. *ontslagen worden*; of wil men [Javanese] naar den vorm verklaren, dan *afgezet raken*;— K.I. *naar huis gaan; wijken, terugkeeren*.

[Javanese] poët. = [Javanese] K.I. *gezegde*, de woorden van iemand. [Javanese] *spreken*. [Javanese] *toespreken*. [Javanese] LXXVI, 8, schijnt eene schrijffout te zijn voor [Javanese] *dagelijks*.

[Javanese] N. gewoonl. [Javanese] *geloof, vertrouwen*. [Javanese] *gelooven, vertrouwen*. [Javanese] *vertrouwd; het vertrouwen van iemand bezitten*. [Javanese] N.K. *er op steunen, er op bouwen*.

[Javanese] N.K. [Javanese] K.I. *dronkenschap; dronk*, de bijzondere hoedanigheid van iemand in zijn' dronken staat, wanneer men b. v. zegt, *hij heeft een goeden of kwaden dronk; de staat, waarin men zich zelven vergeet*, waar geen drank of andere bedwelmende zaken er juist de oorzaak van zijn, als in *brooddronkenheid; overmoed; woede*, enz. en in deze beteekenis is [Javanese] gewoonl. N.K.— [Javanese] N.K. [Javanese] K.I. *beschonken zijn*. [Javanese] N.K. *zich zelven vergeten*; [Javanese] *zoodanig bevangen, dat men zich zelven vergeet*. [Javanese] N.K. [Javanese] K.I. *bedwelmend, dronkenschap verwekkend*. [Javanese] N.K. *zich zelven vergeten makend*.

[Javanese] [Javanese] N.K. [Javanese] K.I. *ontbieden, roepen*. [Javanese] N. [Javanese] K.I. *het roepen; ontbieding*.

[Javanese] [Javanese] N. *geduld hebben; wachten; tot, tot dat*.

[Javanese] Kw. = [Javanese] *op, verteerd*; [Javanese] *verteerd, op raken*. Skr. ANTI, *laatst, tot het einde betrekking hebbende*.

[Javanese] Kw. = [Javanese] *gluren*. [Javanese] *begluren, bespieden*.

[Javanese] K.N. *het voortstroomen, het daarheên stroomen; een onafgebroken voortgang*. [Javanese] *voortstroomen, daarheên stroomen; onafgebroken voortgaan*.

[Javanese] zie [Javanese] en [Javanese]

[Javanese] N. *op, verteerd*. Vergl. [Javanese]

[Javanese] N.K. z. v. a. [Javanese] *het verzuimd worden*, [Javanese] *onverrigt, onverzorgd laten; verzuimen*.

[Javanese] K.I. *voorstel, aanbieding, mededeeling; het zeggen, wat iemand zegt*. [Javanese] *spreken, zeggen*. Dit woord komt herhaaldelijk in onzen tekst voor, maar kan de boven opgegevene beteekenis niet hebben. Naar den zin schijnt het zoo veel te moeten beteekenen als [Javanese] *toenemen, vermeerderen*; het staat in verband met [Javanese] *het boven uitsteken*, en [Javanese] *hoog, verheven*.

[Javanese] N.K. *het ingaan van iets*. [Javanese] *intrede, inwijding; begin*. [Javanese] *ingaan, intreden, indringen; beginnen*. [Javanese] *inbrengen, indoen; er onder begrepen doen zijn*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Javanese] N.K. *bij kleine gedeelten; in het klein*. [Javanese] *bij kleine gedeelten af-*

vallen, een weinig storten. [Jav.] *bij kleine gedeelten hier en daar storten, verstrooijen.*

[Jav.] gewoonl. [Jav.] K.K. [Jav.] *ontschillen van vruchten,* [Jav.] *ontschild raken; ontdekt;* poët. ook *ontschild worden.*

[Jav.] N.K. *hetgeen men zegt of vertelt.* [Jav.] *spreken, naspreken, praten, vertellen; opzeggen.* [Jav.] *gezegd, gesproken, gepraat, verteld.* [Jav.] *het zeggen, het praten, het vertellen.* [Jav.] *gesprek, dat over iemand gevoerd wordt, praatje, opspraak.*

[Jav.] Kw. [Jav.] = [Jav.] *wachten.* [Jav.] N.K. *dienen.* [Jav.] *het voorwerp, dat men dient; Heer, van de Godheid; een titel der meerderjarige zonen en oudste kleinzonen van den vorst.*

[Jav.] poët. een aanhechtsel als bezittelijk voornaamw. van den tweeden en derden persoon: *uw; zijn, haar, hun.*

[Jav.] N.K. *nijd, jaloerschheid.* [Jav.] of [Jav.] *jaloersch, nijdig.* [Jav.] *onderling jaloersch zijn.*

[Jav.] N. *niet.*

[Jav.] N. *toeleg, oogmerk, doel, het streven.* [Jav.] *beoogen, streven.*

[Jav.] N.K. *toespreken* in de spreekwijs [Jav.] als: [Jav.] *ik heb hem nooit gevraagd, wie hij was, noch hem toegesproken,* d. i. *ik heb nog geen woord met hem gewisseld.* [Jav.] *toespreken, waarschuwen.*

[Jav.] LIX, 2, beter [Jav.] N.K. *eene vlakte; een veld.*

[Jav.] N. [Jav.] K. *naam.* [Jav.] *met name, heeten.* [Jav.] *noemen, heeten; er voor houden.*

[Jav.] of [Jav.] Kw. = [Jav.] *het trekken, het slepen.* [Jav.] N.K. *slepen* (meestal in den zin van leenen of pressen van personen om dienst te verrigten). [Jav.] meerv.

[Jav.] poët. = [Jav.] N.K. *geleider; gevolg; aanvoerder.* [Jav.] *begeleiden; opbrengen; aanvoeren.*

[Jav.] Kw. = [Jav.] *vermindering; minder worden.* [Jav.] ook [Jav.] = [Jav.] *verminderen;* = [Jav.] *achteruitgaan;* = [Jav.] *verdwijnen.* [Jav.] of [Jav.] *verminderd maken, verminderen.*

[Jav.] Kw. = [Jav.] *uitermate zeer; overmatig, buitensporig;* = [Jav.] *inhalig, hebzuchtig, onvergenoeglijk.* [Jav.] *onverzadigde begeerte; hebzucht; zucht naar overmaat, naar buitensporigheid.* Skr. ṚDHA, *groeijen, wassen.*

[Jav.] N.K. *geld: schatten, rijkdom, bezittingen.* Skr. ARTHA.

[Jav.] N. *meening, beteekenis, begrip.* Skr. ARTHA.

[Jav.] de Kawi-benaming van de zangwijze *dandang goelā.*

[Jav.] N.K. *gepast, betamelijk, behoorlijk, geregeld; gepastheid, betamelijkheid; regt.*

[Jav.] poet. (Skr. HARSAH, *vreugde, genoegen, vermaak.*) [Jav.] N. [Jav.] K. [Jav.] K.I. *willen, begeeren, verlangen.* [Jav.] *wil, begeerte, verlangen; bedoeling, zin.* [Jav.] gewoonl. [Jav.] K.I. [Jav.] K. [Jav.] N. (zamentrekking van [Jav.] en [Jav.]) *vóór, vooraan, voorop; in tegenwoordigheid van.* [Jav.] N. [Jav.] K. *de voorste, de eer-*

ste. [illegible] poët. *te veel naar voren; voorbarig; ingenomen met, geneigd tot iets.* [illegible] N. [illegible] K. [illegible] K.I. *begeerte, wensch, verlangen.*

[illegible] = [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *het leven; leven.* [illegible] *de levende, de mensch; de maatschappij.*

[illegible] N.K. *geurig, welriekend; liefelijk* van taal.

[illegible] misschien z. v. a. [illegible] *somber, duister; somberheid.*

[illegible] N. *wijd uit elkander; schaars, zelden.*

[illegible] N.K. I. *flank, zijde, kant.* [illegible] (zamentrekking van [illegible]) *wat ter zijde, min of meer ter zijde.*

II. *geleide.* [illegible] *begeleiden, vergezellen,* [illegible] *freq.*

[illegible] N.K. *bevreesd zijn, ontzag hebben.* [illegible] *het voorwerp zijn van ontzag, gevreesd, ontzien; ontzag.*

[illegible] N. [illegible] K. [illegible] poët. een aanhechtsel ter vorming der causative werkwoorden, b. v. [illegible] *vallen,* [illegible] *neerzijgen, zich op den grond werpen,* [illegible] *laten vallen;* [illegible] *pand;* [illegible] *in pand nemen,* [illegible] *in pand doen zijn, te pand maken,* d. i. *verpanden, in pand geven.* Dit aanhechtsel geeft ook te kennen, dat het bedrijf door het toestandswoord of werkwoord uitgedrukt, ten behoeve van een' ander geschiedt, als [illegible] *werk,* [illegible] *met iets bezig zijn, maken,* [illegible] *voor een' ander maken.*

Aanm. Dit aanhechtsel wordt achter een woord aangehecht, waarvan de laatste lettergreep open is, door tusschenvoeging eener genoemde lettergreep sluitende [illegible] zoodat de eerste letter van [illegible] er als passangan op volgt. Is de laatste lettergreep van een woord gesloten, dan geschiedt de verbinding van de eerste letter van dit aanhechtsel met de sluitletter dier lettergreep op dezelfde wijze als [illegible] Men vindt echter woorden, waarvan de laatste lettergreep met [illegible] gesloten is, die deze letter voor de [illegible] wegwerpen, als: [illegible] in plaats van [illegible]

[illegible] = [illegible]

[illegible] N. [illegible] gewoonl. [illegible] K. een aanwijzend voornaamw. *deze hier, dit hier; deze, dit.* In poëzij ook als bepalend lidwoord om de geheele soort uit te drukken: zie [illegible] [illegible] en [illegible] worden in poëzij dikwijls aan het einde van een' dichtregel, die op i of oe eindigen moet om den wil van dien uitgang gebruikt, zonder dat de beteekenis er iets toe doet. De eerste lettergreep van het woordje wordt alsdan met de laatste van het voorafgaande zoodanig zamengetrokken, dat de vokaal i van [illegible] of [illegible] in è verandert. In de *Wiwåhå* krielt het van deze woordjes aan het einde der dichtregelen, als: pag. 76, [illegible] voor [illegible] *zijne vordering van zijn Batara* (God). [illegible] voor [illegible] *naar zijne bloedverwanten verlangen.* pag. 68, [illegible] voor [illegible] *van den Soerålåjå* (het verblijf der goden). In onzen tekst LXVI, 5 komt [illegible] onverbonden voor, hetgeen af te keuren is.

[illegible] N. [illegible] gewoonl. [illegible] K. een aanwijzend voornaamw. *die daar, dat daar; die, dat.* Het komt ook als koppelwoord voor, en kan naar dat de zin is door *dan, zoo dan, nu dan*, vertaald worden; soms als bepalend lidwoord om de geheele soort uit te drukken, b. v. [illegible]...., *de mensch* (in het algemeen) *moet*..... zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *het toekomend leven, de eeuwigheid.* آخرة, Arb.

[illegible] N.N. *dik, niet waterig; standvastig; rap, vlug.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *fraai; voortreffelijk, uitmuntend.* Skr. ÂDI, *uitmuntend, de of het eerste.*

[illegible] Kw. *kennis;* — of [illegible] *kennen, weten; zien.* [illegible] *kennis van iets nemen.*

[illegible] N.K. *het regt; regtvaardig; geregtigheid; regtvaardigheid.* عادل, Arb.

[illegible] N. Skr. MATI, *verstand, gedachte.* [illegible] K. (Skr. MANAS, MANAH, hart, gemoed, verstand.) *hart, gemoed, verstand; inborst.* [illegible] K. *van gemoed, van inborst zijn; denken, overleggen.* [illegible] N. *voorzigtig zijn.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] [illegible] K.J. *iemand zenden, afvaardigen.* [illegible] [illegible] *om iemand zenden; ontbieden.* [illegible] *zendeling, bode; een zendeling afvaardigen; boodschap, last; zending.*

[illegible] K. *of; en.*

[illegible] N.K. *beter, best; voortreffelijk, volmaakt, deugdzaam.* (Skr. OETTAMA). [illegible] *deugd.*

[illegible] [illegible] N. [illegible] K. *het tellen; rekening; zich over iets bekommeren, er om geven.* [illegible] [illegible] [illegible] *tellen, optellen; rekenen, berekenen; in aanmerking nemen.* [illegible] [illegible] [illegible] freq.

[illegible] Zie [illegible]

[illegible] Zie [illegible]

[illegible] [illegible] Kw. I. = [illegible] N.K. *het smeersel, waarmêe het voorhoofd,* b. v. *eener bruid beschilderd wordt; blanket; zoodanig versiersel van het voorhoofd.* [illegible] *het voorhoofd beschilderen, versieren; in orde maken; verbeteren, verfraaijen.*

II.—, [illegible] Kw. = [illegible] *afdoend, afdoen, in eens, achtereenvolgends afmaken.* Misschien beter [illegible] [illegible] = [illegible] *gedaan,* en [illegible] CII, 9, = [illegible]

[illegible] N. *een hond.* Skr. SJWÂN en SOENA.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] gewoonl. [illegible] K. *nog, nog steeds.*

[illegible] N.K. *een schotel met rijst en toespijs, waaruit velen te gelijk eten.* Skr. ASI, wortel van *eten.*

[illegible] N.K. *zout van smaak, ziltig.*

[illegible] N. [illegible] K. *schaamte, bloohartigheid; zich schamen; beschaamd, bloohartig.* [illegible] [illegible] *schandelijk; belachlijk; tot schande strekken.*

[illegible] N. [illegible] K. *de morgen, de ochtend; des morgens; vroeg in den morgen; vroeg,* in vergelijking bij [illegible] *middag.* De eerste letter van [illegible] verandert in [illegible] wanneer [illegible] *een, geheel,* er voor te staan

komt, misschien om het dan in de uitspraak te onderscheiden van [Jav.] (van [Jav.] *na* en [Jav.]) *morgen, de dag na heden;* de verandering heeft soms ook plaats achter andere telwoorden, als [Jav.] LXXXI, 7, wat eigenlijk onnoodig is. [Jav.] N. [Jav.] K. *de toekomst; in de toekomst, naderhand.*

[Jav.] N.K. *winst, voordeel.* حاصل, Arb. [Jav.] *bij iemand zijn voordeel zoeken.*

[Jav.] N.K. *glimlach.* [Jav.] *glimlagchen.* [Jav.] *tegen iemand glimlagchen; om iemand spotachtig glimlagchen.*

[Jav.] Kw. *begeerte, wensch; gevoelen, gedachte.* Skr. ISTI, *wensch, begeerte.* [Jav.] *begeeren, wenschen; denken, meenen.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N. *moeijelijk;* [Jav.] *moeijelijkheid, hagchelijkheid, gevaar,* [Jav.] *in een moeijelijken toestand zijn.*

[Jav.] N. *veranderd, afgeweken; verbijsterd van verstand; verandering, afwijking; verstandsverbijstering.* [Jav.] *veranderen; verbeteren.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *duurzaam, langdurig.*

[Jav.] = [Jav.]

[Jav.] N. [Jav.] K. *kwaad, slecht, gemeen; leelijk; slechtheid; leelijkheid.* Skr. WYÂLA, *snood, slecht, wreed.* [Jav.] …., *het slechtste van….*

[Jav.] [Jav.] N. *meêdoen, meêgaan, deel nemen.*

[Jav.] N. [Jav.] K. *gelijk, als; gelijk als, alsof.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] I. [Jav.] van [Jav.] N.K. *God.* الله, Arb.

II. — [Jav.] N.K. *doen, bezig zijn, er zijn werk van maken; er op uit zijn; aan iets overgegeven zijn; naar iets streven,* als: [Jav.] *zich met het doen van boete bezig houden;* [Jav.] *van bidden, godsdienstige vereering, zijn werk maken;* [Jav.] *aan snoodheid overgegeven zijn;* *maken, bereiden; beoefening, bewerking; manier, wijze.* [Jav.] *streven, beoogen.* [Jav.] *bewerken van den grond.* Skr. HALA, *beploegen;* HALANG, *ploeg.* [Jav.] *de bewegingen van het lichaam, gebaren, houding, handeling, manier.* [Jav.] (van [Jav.] met het voorzetsel [Jav.] Skr. PARI, *om, rondom,* enz.) *de geheele handeling van iemand; handelen, zich bewegen in iedere omstandigheid.* [Jav.] *gedrag, wijze.*

[Jav.] N. [Jav.] K. [Jav.] K.I. *tehuiskomst, terugkomst.* [Jav.] [Jav.] *naar huis gaan, te huis komen; terugkeeren.* [Jav.] N.K. *in den vorigen staat terugkeeren; heelen, herstellen.* Verg. [Jav.]

[Jav.] [Jav.] poët. [Jav.] N. [Jav.] K. *verkrijgen, bekomen; slagen, gelukken.* [Jav.] poët. *zijn werk verkrijgen,* d. i. *in zijn streven slagen.* [Jav.] N. [Jav.] K. *hetgeen men verkrijgt,* d. i. *nut, voordeel.* [Jav.] met een der bezittelijke voornaamwoorden verbonden vóór een predicaatswoord te staan komende, duiden de *daad, toestand* of *wijze* aan van het subject in betrekking tot het predicaat: [Jav.] *de daad, toestand* of *wijze van zijn slapen,* d. i. *zijn slapen;* [Jav.] *de daad, toestand* of *wijze van Uw schrijven,* d. i. *Uw schrijven;* [Jav.] *de daad, toestand* of *wijze van*

mijn bestolen worden. Misschien is [Jav.] hier eene verbastering van [Jav.] (zie [Jav.]) althans, wanneer men het gebruik van [Jav.] vergelijkt met [Jav.] *zijn doen, zijne daad*, en daarbij opmerkt, dat even als [Jav.] het Maleisch اوله olèh de beteekenis van *door, van wege*, heeft, dan is er even zoo veel grond om te veronderstellen, dat [Jav.] en اوله van [Jav.] hun oorsprong zouden hebben gehad, als dat [Jav.] en [Jav.] met [Jav.] [Jav.] en [Jav.] van [Jav.] zijn afgeleid.

[Jav.] N.K. *geluid, stem.*

[Jav.] Kw. = [Jav.] *bedroefd; droefheid.* Deze verklaring past noch op het woord in onzen tekst LXXXV, 9, noch op het zelfde woord, dat in de *Ardjoenâ Sâsrâ* voorkomt. Na eene voorafgaande vermaning van den Patih *Prahastâ* aan zijn' vorst *Dâsâmoekâ*, waarin hij dezen er het noodlottige gevolg van voor oogen stelt, zoo hij aan zijn voornemen om *Ardjoenâ Sâsrâ* te bestrijden gevolg geeft, begint het 22ᵉ vers van den 26ᵉ zang met: [Jav.] enz. Volgens de verklaring van den schrijver van de *Sewâkâ* zou [Jav.] zoo veel beteekenen als [Jav.] *tegenstand bieden, wederstaan.* Deze verklaring strijdt niet met den zin, waarin het woord in de *Ardjoenâ Sâsrâ* en in onzen tekst voorkomt; maar nog bèter past, dunkt mij, de beteekenis van LÂLIN Skr. *overreding, overhaling, verleiding* met *schoone woorden*, er op, zoodat de aangehaalde plaats uit de *Ardjoenâ Sâsrâ* voor deze vertaling is: *ja, dat is het daarstellen* (aanwenden, gebruik maken) *van overreding* (overredende taal). *Toen Dâsâmoekâ de vermaning van Patih Prahastâ gehoord had, ontvlamde hij in toorn en sprak luid*, enz.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] poët. *aan het zoeken.* [Jav.] *iets zoeken.* [Jav.] freq.

[Jav.] N.K. *wat als wettig, zuiver, door de godsdienst geoorloofd is.* حلال, Arb. [Jav.] *zuiver, wettig, geoorloofd maken.* [Jav.] XLIV, 10. *Vergiffenis, verschooning.* Misschien van حلال, in de door den Javaan opgenomene beteekenis van *vergunning, verlof, toestemming* en بحلال *op eene wettige wijze*, zoodat [Jav.] zooveel is als [Jav.]

[Jav.] N,K. *lof, prijs.* [Jav.] *prijzen, roemen.*

[Jav.] N.K. I. *zachtzinnig, bedaard; toegevend.* حليم, Arb. [Jav.] *met zachtheid, toegevendheid behandelen; toegeven.*

II. *geleerd; een geleerde, priester.* عالم, Arb.

[Jav.] K. *visch; vleesch.* هلام, Pers. *geleï van kalfsvleesch;* misschien wat men op Java *pètis* noemt, dat ook van karbouwvleesch gemaakt wordt.

[Jav.] N. [Jav.] K. gewoonl. [Jav.] *wetenschap, kennis; geleerdheid; geleerd.* علم, Arb.

[Jav.] N.K. *eene dwarsche ligging; breedte.* [Jav.] *dwars, overdwars liggen,* van daar *tegen iets zijn.* [Jav.] *sluitboom.* [Jav.] *dwarsboom; hinderpaal; beletsel.*

[Jav.] [Jav.] N.K. *al wat zoodanig voor iets staat, dat het bedekt; scherm;* [Jav.] *bedekken.* [Jav.] *bedekt, verborgen.*

[Jav.] N. *verloren, verdwijnen.* [Jav.] *een verlies lijden, iets kwijt zijn.*

[Jav.] Kw. *rondgaan, zwerven; zoeken.* [Jav.] N.K. *iemand, die van zwerven houdt; een landlooper, een schooijer.*

[Jav.] N.K. [Jav.] *uitsteken, zich uitstrekken,* van den arm, om b. v. iets over of af te geven, of iets aan te nemen. [Jav.] XXXIX, 5, *gunst schenken, uitreiken.*

[Jav.] N. [Jav.] M. [Jav.] K. *denken, herdenken; indachtig zijn; zich herinneren; tot zich zelven komen.* [Jav.] freq. *gedurig er aan denken.*

[Jav.] N. [Jav.] M. [Jav.] K. *wat?* vóór een predicaat geeft het eene vraag te kennen, b. v. [Jav.] *wilt gij 't?* [Jav.] *waarom?* Daar [Jav.] wel eens voor [Jav.] gebruikt wordt, zoo schijnt [Jav.] eene verbastering te zijn van [Jav.] *tot wat einde? waartoe?* zie [Jav.] Kw. en vergel. [Jav.]

[Jav.] = [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] gewoonl. [Jav.] N. *vergeving, verschooning, genade.* [Jav.] *vergeven, verschoonen.*

[Jav.] N.K. *kiesch, zindelijk; netjes, keurig.*

[Jav.]? Misschien z. v. a. [Jav.] Kw. = [Jav.] *gebrekkig; moeijelijk.*

[Jav.] Kw. *vond, list, middel.* Skr. OEPÂJA. [Jav.] N. *aan het zoeken zijn.* [Jav.] *zoeken, opzoeken.* [Jav.] of [Jav.] Kw. *een listige vond;* misschien wel *een bevredigingsmiddel; eene list* of *een middel gebruiken om iemand te bevredigen,* of *voor zich in te nemen, te paaijen.* Zie [Jav.] XLVIII, 6. wolligt = [Jav.] Kw. = [Jav.] *versiersel,* en [Jav.] *versieren,* Skr. OEPA, een voorzetsel, dat eene overmaat te kennen geeft, *over, boven,* enz. RANGGA, *kleur, verf,* enz.) [Jav.] schijnt echter te moeten beteekenen *er goed voor zorgen.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N. *gelijkenis, vergelijking; voorbeeld.* Skr. OEPAMÂ. [Jav.] *de gelijkenis daarvan, bij voorbeeld; bij aldien.*

[Jav.]? XC, 10. Het woord, dat iets gemeens schijnt te hebben met [Jav.] *omroeren, door elkander roeren,* moet naar den zin zoo veel als [Jav.] *met de hand wrijven, uitwrijven* beteekenen.

[Jav.] N. *kennis, begrip; kennen, weten, begrijpen; zien.*

[Jav.] poët. *gereed zijn, gereed staan.* [Jav.] N.K. *op een weg iemand wachten, die er voor bij moet; op iets wachten, zich tot iets gereed houden.* De grondvorm zal wel [Jav.] zijn, van waar [Jav.] *gelegen komen, tot iets bereid zijn, zich tot iets bereid betoonen.*

[Jav.] N. [Jav.] K. *niet,* in een verbiedenden zin.

[Jav.] N. *het voorwaarts gaan, vooruitgang.* [Jav.] *voorwaarts; voorwaarts gaan, vooruitgaan, vorderen.*

[Jav.] I. N. *waarde.* [Jav.] *waarderen, schatten; op prijs stellen, achten, eeren.*

II. N. [Jav.] *leeren, onderwezen worden,* voornamelijk in den *Islam; lezen van godsdienstige boeken.* Zou het ook met [Jav.] *spellen,* هجاء, Arb. *spelling,* iets gemeens hebben?

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *taal, rede, hetgeen gezegd wordt,*

(Skr. DHARDJ of DHARDJ, wortel van *zeggen, spreken*).

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *een trippelende gang; getrippel.* [Javanese] *trippelen.* [Javanese] *het trippelen; wie trippelt.* In deze laatste beteekenis wordt [Javanese] LIV, 9, bedoeld, en de schrijver stelt daarmeê op eene snaaksche wijze iemand voor, die geen zittend werk heeft, maar die, om mij zoo uit te drukken, als een adjudant heên en weêr moet loopen.

[Javanese] N.K. *hetgeen, waaruit men eet,* het mag een bord zijn, een bak, een blad of een kokosnotendop, enz.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. *goed, wel, in orde.* [Javanese] *goed doen, wel doen, in orde brengen.* [Javanese] freq.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] I. Kw. = [Javanese] *willen, verlangen.* [Javanese] = [Javanese] *vóór, vooraan, in den beginne; in tegenwoordigheid van.*

II. = [Javanese] in [Javanese] zie [Javanese] en [Javanese]

[Javanese] Kw. = [Javanese] [Javanese] CIV, 9, voor [Javanese] *geen, dat is het niet, hij is het niet.*

[Javanese] of [Javanese] N.K. *schudden, zich bewegen; schudding.* [Javanese] freq. [Javanese] of [Javanese] *schudden.* [Javanese] freq.

[Javanese] een neusklank, die voor een grondwoord met [Javanese] beginnende gevoegd wordt, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen.

[Javanese] N.K. *alles wat aan de veldgewassen nadeel toebrengt*, als: *muizen, sprinkhanen en andere insecten:* ook *de kwade invloed van het weder.* Wanneer het kwijnen der gewassen van het weder komt en de onkundige Javaan er de oorzaak niet van kent, dan schrijft hij zulks toe aan de plaagzucht der booze geesten, en het bijgeloof weet zich altoos een' boozen geest in de eene of andere gedaante voór te stellen, dien men met offerhande en gebeden zoekt te bevredigen. Skr. AMA en ÂMA, *onrijp, ziekte;* enz.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. روماه ROEMAH, Ml. (Skr. ROMAH, *een hol;* OEMAH, *eene stad*). [Javanese] K. (Skr. GRĔHA, *huis, woning*) *huis, woning.* [Javanese] [Javanese] *wonen.* [Javanese] = [Javanese]

[Javanese] N.K. *amen.* أمين, Arb.

[Javanese] N.K. het geloof. ايمان, Arb.

[Javanese] N.K. *jammer, het jammer vinden.* [Javanese] *ontzien, sparen; op prijs stellen, in waarde houden.*

[Javanese] N. *leeftijd, ouderdom* عُمر, Arb. [Javanese] *de geheele leeftijd, zoo lang het leven duurt.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Javanese] N.K. *verborgen houden, geheim houden.* [Javanese] *zich verbergen, verschuilen.* [Javanese] *versteken, verbergen.*

[Javanese] beter [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Javanese] N.K. *treden, betreden, over iets gaan.*

[Javanese] N.K. *een zit- of rustbank van bamboe.*

[Javanese] Kw. *het luchtruim, de dampkring.* Skr. AMBARA. [Javanese] [Javanese] *vliegen, in de lucht zweven; omzwerven.* [Javanese] beter [Javanese] freq.

[Javanese] N.K. *aard, inborst, geaardheid; neiging; van inborst, van aard; tot iets gezind, geneigd.*

[Javanese] امبل, AMBIL, Ml. [Javanese] *nemen.* [Javanese] = [Javanese] het pass. van

[illegible] *iemand iets ontnemen*, en het meerv. van [illegible]

[illegible] Kw. *rand*, *zoom*; *weêrga*, *partuur*.

[illegible] *een tegenwigt stellen*; *evenaren*.

[illegible] N.K. [illegible] N. *slechts*, *alleen*, *alleenlijk*.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. *insgelijks*, *desgelijks*; ook *tevens*, *toch*; *nu eens*, *dan weder*.

[illegible] XLVI, 4, misschien z. v. a. [illegible] N.K. *hetgeen*, *waar men zich op baseert*, *waar men zich aan houdt*; *beginsel*; *vertrouwen*, *geloof*; of welligt is het eene schrijffout voor [illegible] N.K. *wet*; *wetsbepalingen*; *straf*; *vonnis*. حكم, Arb.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *zoon*, *kind*. ابن, Arb. [illegible] LXXVIII, 9, *kinderen van het geloof*, hier misschien de geestelijken.

[illegible] N.K. *het vliegen*; *vlugt*. [illegible] *vliegen*, *opvliegen*, *wegvliegen*.

[illegible] N.K. *vereenigd*, *onder eene menigte zijn*.

[illegible] gewoonl. [illegible] N.K. *ligt*, *niet zwaar*; *gemakkelijk*.

[illegible] een neusklank, die voor een grondwoord met [illegible] en wel eens ook met [illegible] beginnende gevoegd wordt, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen.

[illegible] I. K.N. *in*, *op*, *te*, *door*, *aan*, *voor*, *bij*, *van*, *tot*, *met*; *aangaande*; in poëzij soms ook als bezittelijk voornaamwoord gebezigd = [illegible] Dit woordje wordt in poëzij om den wil van den dichtregel wel eens weggelaten, als: [illegible] VI, 5, voor [illegible] of [illegible] VII, 9, voor [illegible] of [illegible] In de beteekenis van *door* laat men het ook in proza dikwijls weg; — daarentegen vindt men het, waar het weggelaten had behooren te worden, b. v. [illegible] LXXI, 5.

II. Voor een werkwoord te staan komende, dat van een met [illegible] beginnend grondwoord afgeleid is, geeft het den lijdenden vorm te kennen, denzelfden, die bij werkwoorden van andere dan met [illegible] beginnende grondwoorden afgeleid, door invoeging van [illegible] geschiedt. Daarom treft men ook wel eens aan, dat het passief der onderwerpelijke werkwoorden door invoeging van [illegible] gevormd wordt als: [illegible] *neêrgeslingerd worden* van [illegible] *worstelen*. [illegible] *Râmâ* pag. 476, reg. 5 van b. *vele apen werden neêrgeslingerd*, *vele omgerold*. De neusklank *n* schijnt later in *ng* verbasterd of welluidendheidshalve veranderd. Soms laat men [illegible] met de eerste letter van het woord zoodanig zamensmelten, dat die eerste letter den neusklank ng van [illegible] overneemt, en de adspiratie van [illegible] valt alsdan weg, als: [illegible] V, 10, voor [illegible]

[illegible] [illegible] N.K. *opkweeken*, *voeden*, *er op na houden*, van beesten.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. *liever*, *verkieželijker*.

[illegible] N.K. *de toestand van iets boven of over iets anders* [illegible] *boven of over iets houden*; *boven of over iets zijn*; *overtreffen*, *te boven gaan*. [illegible] *iemand zoeken te overtreffen*.

[illegible] N.K. *het open zijn*, *het open gaan van iets*, *waar een deksel op is*. [illegible] *het deksel opligten*, *openen*.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. roet.

[illegible] [illegible] N.K. *de toevlugt nemen, eene schuilplaats zoeken; zich tot iemand wenden,* b. v. *om regt.* [illegible] XLV, 8, *zich om orde tot iemand wenden.* [illegible] schijnt hier te moeten beteekenen *eene minnelijke schikking.*

[illegible] *ik, mij, mijn; wij, ons, onze.* In de vorstenlanden wordt dit voornaamwoord alleen door den vorst gebruikt, wanneer hij in zijne waardigheid tot zijne onderdanen spreekt of schrijft, en behoort dit woord derhalve tot de *krâmâ inggil,* maar aan den oosthoek van Java bezigt een ieder het in het laag Javaansch en men spreekt het [illegible] uit.

[illegible] Kw. *mij, mijn; ons, onze.*

[illegible] N.K. *ongemakkelijk, bezwaarlijk, moeijelijk.* [illegible] *moeite; moeite hebben.*

[illegible] N.K. *het uitgestoken zijn,* [illegible] *uitsteken,* b. v. een paal boven water; *zich vertoonen, te zien zijn.* [illegible] *iets uitsteken, iets gedeeltelijk laten zien, laten blijken.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *gebruik, dragt.* [illegible] [illegible] *gebruiken, bezigen; aantrekken, dragen; tevens.* [illegible] [illegible] *in gebruik zijn, te gebruiken zijn.*

[illegible] N.K. *gelijkenis; voorbeeld.* [illegible] [illegible] of [illegible] *bij voorbeeld; bij vergelijking; bijaldien.*

[illegible] N. [illegible] K. *plaats.* [illegible] XIII, 5 = [illegible] *waar zijne plaats ook zij, waar ook.* Met een der bezittelijke voornaamwoorden verbonden, vóór een predicaatswoord te staan komende, beteekenen zij, *daad; toestand, wijze van doen, van zijn.* (Vergel. [illegible]) [illegible] LXXXVII, 9. Hier volgt het predicaat niet onmiddelijk op [illegible] Ik beschouw het als eene afwijking van de gewone constructie, door de tusschenvoeging van den vocativus; de constructie is: [illegible] en zoo heb ik het ook vertaald; ofschoon men [illegible] misschien ook zoo afgescheiden van [illegible] kan beschouwen als den toestand van de armen, welken toestand het laatste lid van den zin na voorafgaande voorwaarde bepaalt, namelijk: *Ja, uw toestand, uw zijn, armen!* — (*zoo* gij) *niet genoeg uwen meester als zoodanig erkent* — *zal zijn onbeschaamd en gulzig.*

[illegible] N.K. *ledigheid, lediggang, werkeloosheid.* [illegible] *niets doen, zonder bezigheden zijn.*

[illegible] N.K. *ligt, gemakkelijk.*

[illegible] N.K. *aanhoudend, steeds, bestendig.*

[illegible] Zie [illegible]

[illegible]

[illegible] I. zie [illegible]

II. de neusletter, die met de [illegible] en [illegible] waarmeê een grondwoord begint, verwisseld wordt, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen.

Aanm. Sommige grondwoorden met [illegible] of [illegible] beginnende, verwisselen als werkwoorden genoemde letters met de [illegible]

III. een neusklank, door invoeging waarvan tusschen de eerste en tweede letter van een grondwoord het passief wordt gevormd, b. v. [illegible] grondw. van [illegible] *verkoopen,* [illegible] *verkocht worden.* Uit de

uitspraak van [illegible] is als van zelve de *i* klank ontstaan, waardoor men altoos [illegible] schrijft en uitspreekt. ([1]).

IV. eene verkorting van [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] C. 9. misschien [illegible] Kw. *zonder*, (Skr. NIR en NIS). *verloren, weg; verdwijnen.*

[illegible] poët. = [illegible]

[illegible] poët. [illegible] of [illegible] N.K. *ofschoon, hoewel, al is het.*

[illegible] beter [illegible] zie [illegible]

[illegible] *titel van een boek*, handelende, naar den titel, denkelijk over het rijksbestuur. Vergel. [illegible]

[illegible] Kw. *het gezigt, gelaat, voorkomen.*

[illegible] [illegible] Kw. = [illegible]

[illegible] [illegible] Kw. *gedurig, aanhoudend.* Skr. NITYASSAS, van NITYA, *bestendigheid.*

[illegible] N.K. *naauwkeurig, stiptelijk, juist; duidelijk, klaar; waar, opregt.* Het woord komt in onzen tekst CIX, 9; CX, 2 en 6, in de beteekenis van *gehecht, verkleefd, onafscheidelijk* voor Skr. NISTITA, *er meê bezig, er aan verbonden, er aan gewijd; vast, bepaald; zeker, verzekerd.*

[illegible] N.K. *schandelijk, laag, gemeen; schande, oneer.* — Skr. NISTYA, *iemand van een verworpene of barbaarsche kaste.* [illegible] LXXVII, 9, een scheldwoord, misschien zoo veel als ons *vent;* in onzen tekst komt het als eene hartelijke uitdrukking voor. Men hoort de Javaan wel eens in een vrolijken luim met een scheldwoord of een lage term iemand aanduiden, die hem regt bevalt, wat ons aan dergelijke uitdrukkingen bij ons herinnert, als: *hij is een ferme vent, een brave kerel.* Het scheldwoord [illegible] wordt ook in dien zin door *Andjasmårå* aan haren minnaar *Damar Woelan* toegevoegd. *Damar Woelan* 4e zang, 16e vers.

[illegible]? Misschien z. v. a. [illegible] *vrekkig, karig; iemand, die zijne gierigheid in alle kleinigheden laat blijken.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. = [illegible] *ledig;* = [illegible] *niet aanwezig.*

[illegible] N.K. *voornemen, oogmerk, bedoeling, plan.* نية, Arb. *van zins zijn, een voornemen hebben.*

[illegible] N.K. *eene fabelachtige slang.* Skr. NÂGA, *een slang.* In de *tjondrå séngkålå* het getal 8.

[illegible] N. [illegible] K. *hoofdplaats, rijkszetel, eene stad, een land.* Skr. NAGARA, m. NAGARI, vr. *stad.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] poët. *dan, zoo dan, nu dan; alzoo; ook; zoo ook; insgelijks, desgelijks.*

[illegible] zamentrekking van [illegible]

[illegible]

[illegible] Kw. *de maan; maand.* Skr. TJANDRA, *de maan*, en TJÂNDRA, *een maand, een maanmaand.* In de *tjondrå séngkålå* het getal 1.

[illegible] N.K. *gebrek, smet, schande; gebrekkig.* [illegible] *aanmerking op iemand maken, iemand laken, berispen.* [illegible] *voorwerp van berisping.*

[illegible] N.K. *teeken, kenteeken, kenmerk; een ge-*

([1]) De invoeging van *n* in plaats van *in* tusschen de eerste en tweede letter van het grondwoord ter vorming van het passief is eene opmerking van den Heer PIJNAPPEL, waarmeê ik mij vereenig.

brek. [illegible] *een merk op iets zetten; kenmerken, aanteekenen* in een kwaden zin.

[illegible] N.K. *ruchtbaar, bekend, algemeen.* (جورا TJOERA, Ml. *praten, snappen*), poët. *gemeen, slecht, laag; bedriegelijk, valsch; een gemeen, slecht, bedriegelijk mensch.* In de laatste beteekenis vindt men het woord in de *Baron Sakèndèr* 12ᵉ zang, 22ᵉ vers. [illegible] *ten vierde, dat de vorst geloof sloeg aan de woorden van eene bedriegelijke* (vrouw) *zonder ze vooraf overwogen te hebben.* جورڠ TJOERANG. Ml. en Jav. *valsch, bedriegelijk,* vergl. جوريڠ TJORING bij [illegible] Skr. TJORA, *een dief, een roover,* van den wortel TJOER, *stelen, rooven.* منچوري MENTJOERI. Ml. *stelen.*

[illegible] N. *verhaal, vertelling, geschiedenis.* Skr. TJARITA. [illegible] *iets aan iemand vertellen; in een verhaal voordragen.*

[illegible] Kw. *een kris, dolk.* Skr. TJHOERIKÂ, *een mes.*

[illegible] N.K. *een streep, een veeg van roet of iets anders; smet.* جوريڠ TJORING. Ml. *eene vlek, smet.* [illegible] *zoodanig een veeg of smet hebben.*

[illegible] K. *digtbij, nabij.*

[illegible] N.K. *vlug, levendig; vaardig.*

[illegible] K. *genoeg, toereikend, voldoende.* Ons tekstwoord XXXV, 1, kan deze beteekenis niet hebben, maar schijnt hetzelfde te zijn als [illegible] Kw. = [illegible] *voorts, en,* enz. zie [illegible] De [illegible] is aan de [illegible] en [illegible] verwant: zoo vindt men bij [illegible] nog gevoegd de beteekenis van [illegible] *bereiken, aan het einde komen,* dat de beteekenis van [illegible] nabij komt. Voorts [illegible] *vermengd,* [illegible] *vereenigd;* [illegible] *bek van een vogel,* [illegible] *mond;* [illegible] *naauw, kort,* [illegible] grondw. van [illegible] چكق TJEKAK. Mal. *wurgen;* چله TJELAH. Ml. [illegible] *scheur, spleet, barst.* [illegible] of [illegible] *ontmoeten,* enz. Even zoo [illegible] [illegible] *in den grond krabben;* [illegible] [illegible] *bedaagd;* [illegible] Kw. = [illegible] *vrouw, Ardjoenâ Sâsrâ* 22ᵉ zang, 20ᵉ vers: [illegible] *zij bragten hunne vrouwen mede, en al de vorsten waren van hunne vrouwen vergezeld.* Skr. KOETOEMBINI, *de vrouw van het hoofd eens huisgezins en moeder eener familie.*

[illegible] XXXIII, 6, misschien [illegible] dat mijns inziens beteekenen moet, *in gebreke blijven, te kort komen; ontrouw;* wanneer men b. v. zich aan iets onttrekt, iets verzuimt, gelijk dit blijkt uit de *Brâtâ joedâ*, 26ᵉ. zang, 9ᵉ. vers (woorden van *Gardâ pati* tot *Ardjoenâ*) [illegible] *laten wij aan den kant van den berg strijden, daar ten zuiden is* (de plaats) *afgelegen. Indien gij* (aan mijne uitdaging) *geen gevolg geeft, dan zijt gij zeker trouwloos en geen uitstekende krijgsman.* [illegible] = [illegible] *weigeren, afslaan; in den steek laten.*

[illegible] XIV, 7. Welligt *een bediende* van den wortel TJOED, Skr. *zenden, bevelen,* enz., gelijk [illegible] TJÊTI, Skr. *eene vrouwelijke bediende* van den wortel TJIT, *gebieden,* als aan een bediende.

[illegible] N.K. *te leur gesteld; teleurstelling.*

[illegible] N.K. *een aarden schotel.*

[illegible] [illegible] CII, 9; schijnt zoo veel te

beteekenen als [Javanese] *veel praats hebben; kibbelen.*

[Javanese] N.K. *een lange broek.*

[Javanese] N. [Javanese] K. *klein, gering.*

[Javanese] XLVII, 3; dit woord schijnt door invoeging van *l* gevormd te zijn van [Javanese] *digt bij.* De invoeging van *r* of *l* in een grondvorm, waardoor andere grondvormen daaruit ontstaan, is in het Javaansch niet ongewoon, b. v. [Javanese] grondv. van [Javanese] *onder iets door kruipen; inkruipen, insluipen;* [Javanese] grondv. van [Javanese] *het indringen, doordringen; ondergaan van de zon;* [Javanese] grondv. van [Javanese] *in het water duiken.* [Javanese] schijnt dan te beteekenen *geheel zijn.*

[Javanese] of [Javanese] N.K. *alles zeggen wat hem voor den mond komt, onbezonnen spreken.*

[Javanese] N.K. *gulzig; een slokop.*

[Javanese] Kw. *hond.* Skr. TJAMARA, *een soort van roswild, of liever de Bos grunniens.*

[Javanese] N.K. *schimp, smaad, spot, verachting.* [Javanese] LXIX, 9, schijnt te moeten zijn [Javanese] N.K. *krachteloos, zonder uitwerking, nutteloos.*

[Javanese] N.K. *mak, tam;* [Javanese] *mak van aard.*

[Javanese] N.K. *onthouding;* [Javanese] *zich van iets onthouden.*

[Javanese] N.K. *vast, zekerlijk.* [Javanese] *vast stellen, voor zeker houden.*

[Javanese] N.K. *een stijve nek hebben; stijfhoofdig; hardnekkig.*

[Javanese]

[Javanese] [Javanese] gewoonl. [Javanese] N. [Javanese] K. *twee;* vóór een naamwoord [Javanese] [Javanese] K. *alle beide.* [Javanese] N.K. *het met zijne vriendin, met de vrouw of dochter van zijn vriend houden.* [Javanese] N. *helft;* [Javanese] *halveren; om de helft iets doen,* voornamelijk van het bebouwen van velden.

[Javanese] N.K. *werk, daad, verrigting; gedrag, handeling; wijze, manier; regeling, schikking, verordening.* [Javanese] *alle handelingen; aangezien, dewijl, vermits.*

[Javanese] of [Javanese] (de verwantschap van de [Javanese] en de [Javanese] ziet men in [Javanese] Kw. [Arabic] DAON, Ml. *een blad,* [Javanese] N. [Arabic] HIDONG, Ml. *de neus;* [Javanese] N. [Javanese] K. *er van houden*) [Javanese] poët. [Javanese] M. [Javanese] poët. [Javanese] N. *eerst, in de eerste plaats; eerder, te voren, vooraf, voorheen.* [Javanese] *het allereerst; in den vroegsten tijd; in den ouden tijd.* [Javanese] *iemand voorgaan; iets het eerst beginnen; voorkomen.* [Javanese] *het eerste doen zijn, doen geschieden; op den voorgrond stellen.*

[Javanese] [Javanese] poet. = [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. *voorspoed, welvaart, geluk; voorspoedig, welvarend, gelukkig; gelukzalig; edel, goed, deugdzaam, voortreffelijk.*

[Javanese] N.K. *genade, gunst, goedertierenheid.* [Arabic], Arb.

[Javanese] N.K. *genoegen, tevredenheid, vreugde; vergenoegd, tevreden, voldaan.* [Javanese] *bevredigd, voldaan zijn.*

[Javanese] Kw. *moeder.*

[Javanese] eigenn. eener plaats.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. *aan het zoeken.* [Javanese] *zoeken.* [Javanese]

XIV, 7, moet welligt zijn, *verworpen* van Kw. = *neervallen, afvallen.*

Kw. *geschikt; fraai, sierlijk.* *fraai maken, opsieren.* Misschien met van RASA, Skr.

Kw. *rusten.*

Kw. *verroest, vernield.*

Kw. *deze, dit; hij, zij, het.*

N.K. *gereed, in orde, uitgerust; zamenstel; toestel; paar; span.*

= ? *digt aan elkander.* De verwisseling van de a met de ĕ ziet men onder anderen ook in de woorden K. poët. (zie Râmâ-pag. 95 reg. 7 van onder) *digt bij;* en N. *digt bij.* = *verkleefd, gehecht; verkleefdheid.* Van daar dan welligt de afgeleide beteekenis van *begeerte, verlangen, doel,* enz.

N.K. *bewaking, bescherming.* Skr. RAXA. *bewaken, oppassen, er voor zorgen; beschermen;* *bewaking, bescherming; zorg, oppassing.*

gewoonl. N. *zwaar, moeijelijk.*

N. *eenigzins, eenigermate, een weinig.* Skr. ARDDHA, *half; een deel.*

N.K. *een aandoenlijk gevoel, weekhartigheid;* en poëzij ook *vrees.* *aangedaan; aandoenlijk, vermurwend.*

N. K. *gevoel, smaak, zin, meening, inhoud.* Skr. RASA, *aangename geur of smaak, smaak, gevoel, aandoening.* *smaken, gevoelen; gewaar worden, beseffen.* *gevoelen, meening.* *van iemand spreken.* Skr. RÂSA, *geluid, gesprek.*

Kw. *een heilige, een Pandita.* Skr. RĕSI. In de *tjondrâ Sĕngkâlâ* het getal 7.

N. *bedorven, beschadigd, geschonden; vernield, verwoest; bederf, verderf, verwoesting.*

N. *makker, maat, ambtgenoot; helper, bediende.* *geneigd zijn iets mee te doen, zich met iets te bemoeijen.*

=

Kw. = *oneenig; twisten;* misschien *met velen door gebaren en geschreeuw vertooning maken.* رياء, Arb. *ostentatie, het vertooning maken van hetgeen men niet is,* of ريو, Pers. *bedrog.*

N.K. *het gezin, huisgezin, dat iemand te onderhouden heeft; vrouw en kinderen.* رعية, Arb. *kudde,* van daar *onderdanen, volk.*

N.K. *witte mier.*

N.K. *levendig, luidruchtig; vrolijk; luidruchtigheid, vrolijkheid.* Skr. RAMJÂ, *pleizierig, vermakelijk, schoon.* *zich vermaken in een vrolijk gezelschap.*

K. *behagen, dat men in iets vindt; behagen in iets scheppen; van iets houden; beminnen.* poët. = *hetgeen, waar men van houdt, waar men behagen in vindt; genoegen.* het passief van *in iets of iemand behagen scheppen.* Volgens den vorm van dit passief moet het actief beschouwd worden als te zijn afgeleid van

zie

N.K. *dun van middel, rank, fijn gevormd.* Voor *fijntjes, spitsvindig, listig* vindt men het in de *Ardjoenâ Sâsrâ* 4e zang, 39e vers:

[illegible] *de schoone maagd glimlachte inwendig op het hooren van hetgeen de jongeling haar zeide. Hij droeg het haar als een verhaal voor en wist er eene ongedwongene wending aan te geven. Hij roerde de zaak, waar hij op doelde, slechts zijdelings aan en kwam van lieverlede op een bedekte en spitsvindige wijze door een lofspraak er in te vlechten nader bij* (zijn doel). Ons tekstwoord ([illegible] CV, 4, en [illegible] CV, 8) schijnt dan ook te beteekenen *fijntjes, op eene listige, bedekte wijze, zijne geleerdheid laten blijken*, b. v. onder den schijn van nederigheid.

[illegible] N.K. *wat door iets druipt; doorzijpen, doordruppelen.* [illegible] *honigzeem.*

[illegible] Kw. *ligchaam; het materieel leven.*

[illegible] = [illegible]

[illegible] N.K. *vrouw, echtgenoot.*

[illegible] K. *omvallen, neervallen, instorten; de val; het neêrliggen na den val.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *om strijd naar iets streven.* [illegible] *ontweldigen, met geweld zich van iets meester maken.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *die hoedanigheid, waardoor iets zich tot een klein pakje laat wikkelen, vouwen of zamendrukken*, als: *zijde, katoen* enz. van daar *klein, kort, beknopt.* [illegible] *tot een klein pakje wikkelen, vouwen*, enz. *verkorten* van een verhaal, of een' zin.

[illegible]

[illegible] I. een voorzetsel, waarmeê het passief wordt uitgedrukt; het werkwoord, waarvan het passief is afgeleid, verwerpt alsdan den neusklank, en keert alzoo tot het grondwoord terug, b. v. [illegible] XXXV, 6 van [illegible] grondw. [illegible] Professor T. ROORDA heeft mijns inziens met juistheid aan dezen lijdenden vorm de benaming van *objectief passief* gegeven in tegenstelling van den lijdenden vorm met het voorzetsel [illegible] of [illegible] door Z. H. Gel. *subjectief passief* genoemd. Met het *objectief passief* stelt men de zaak als *object* lijdende voor, zonder aan een *subject* te denken. Men vindt in de Wajangvoorstelling *Prâjiwâ* (Tijdschrift voor N. I. 8e. Jaarg., 4e. afl.), pag. 31, reg. 1 van boven, een geschikt voorbeeld van het gebruik van het objectief passief, als: [illegible] *Doersâsânâ, Sangkoenni, Togog en Sârâhitâ worden afgenomen* (uitgetrokken van de pisangstam, waarin de beelden vóór het scherm gestoken worden). Hier kan men niet zeggen [illegible] omdat er niet van den Wajangspeler, door wien de handeling geschiedt, gesproken is, en deze ook in het stuk in geene de minste aanmerking komt. Voor [illegible] kan men [illegible] gebruiken, zoo als in hetzelfde geval op pag. 9, reg. 3 van boven [illegible] *gestoken worden* (op de pisangstam vóór het scherm) staat. Maar met dit voorzetsel [illegible] wordt ook zeker passief gevormd, dat meer een toestand te kennen geeft en daarom misschien ook meer als een toestandswoord te beschouwen is. In dit geval laat men de [illegible] wanneer zij de eerste letter is van het grondwoord, met het voorzetsel [illegible] ineensmelten, b. v. [illegible] *gestuit, niet verder komen;* maar [illegible] *aangehouden worden;*

het *objectief passief* van [illegible] *aanhouden*, van het grondw. [illegible] waarvan [illegible] de grondvorm is; [illegible] *verschoven raken*, fig. *vlugten*, van een' voornaam persoon, maar [illegible] *verschoven worden*, van [illegible] *verschuiven*, van het grondw. [illegible] [illegible] *bij ongeluk door de keel raken, ingeslikt*, fig. *tot iets, dat tegen het teeder gemoed is, in staat zijn, het over zijn hart kunnen krijgen*, maar [illegible] *ingeslikt worden*, van [illegible] *inslikken, slikken*, van het grondw. [illegible] Wanneer het grondwoord met eene andere letter begint dan de [illegible] dan wordt in dit geval de [illegible] in het gemeene leven uitgesproken [illegible] b. v. [illegible] *ontmoeten, tegenkomen*, maar [illegible] *afgehaald worden*, van [illegible] *afhalen*, van het grondw. [illegible] waarvan de grondvorm [illegible] is. En deze vorm moet men wel onderscheiden van het *objectief passief* en van den lijdenden vorm door invoeging van [illegible] In poezij vindt men dikwijls afwijkingen van dezen regel.

II. Dit voorzetsel dient ook om afgeleide zelfstandige naamwoorden te vormen. Zie [illegible] IV.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *een priester.* [illegible], Arb. *volk*, of [illegible] *stokoud*, (*oud man*). [illegible] *als priester iemand in de godsdienst onderwijzen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. [illegible] *laten, laten doen.* [illegible] N. [illegible] K. [illegible] *uitzenden, afvaardigen;* [illegible] en [illegible] schijnen in onzen tekst dikwijls in de beteekenis van *iemand gelasten om iets te doen, iemand eene taak opdragen*, opgevat te moeten worden, vooral in CVI en CVII. [illegible] *zendeling, bode; een zendeling afvaardigen.* [illegible] *last, bevel.* [illegible] CVII, 2. Ik weet niet of dit woord hier wel op zijne plaats is. Naar den zin, waarin wij het woord in de *Râmâ*, pag. 178, reg. 8 van onder aangetroffen hebben, komt het ons voor, dat het *zich met iemand verstaan, het met iemand eens zijn, vertrouwelijk*, beteekent, als: [illegible] (woorden van *Dâsâmoekâ* tot *Sintâ*) *ga dadelijk slapen, mijn goud! vlei u in de holte van mijne maag in, opdat gij niet ver van mij zijt, dat gij het toch eens met mij wordt, jongere zuster!* Het kan misschien ook eene zamentrekking zijn van [illegible] *iemand vragen wie hij is, en hem iets laten doen*, wat als eene spreekwijze met [illegible] (zie [illegible]) te vergelijken is, en welligt eene *gemeenzaamheid* te kennen geeft.

[illegible] N. *geraakt, getroffen; kunnen, mogen; krijgen; in aanraking komen.*

[illegible] poët. = [illegible]

[illegible] poët. = [illegible] *in iets slagen, het doel bereiken.*

[illegible] K. *ouderwetsch, tot den ouden tijd behoorende;* [illegible] of [illegible] *eertijds, oudtijds, voorheen, weleer.*

[illegible] beter [illegible] zie beneden.

[illegible] N.K. = [illegible]

[illegible] N.K. *strak, stijfgespannen; regt; met klem, naarstig, werkzaam, stipt, voortvarend; klem, naarstigheid, werkzaamheid, stiptheid, voortvarendheid.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] I zie [illegible]

II. N.K. *dik*, b. v. van huid.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] en [Javanese] Kw. *flaauwte; dood; in onmagt vallen, sterven.* Skr. ANTAKA, een naam van *Jama*, den vorst des doods.

[Javanese] N.K. *slap, los, niet stijf gespannen; flaauw, niet met klem, moedeloos.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Javanese] Kw. *wegloopen, wegdruipen.* In deze beteekenis vindt men het woord in de *Râmâ* pag. 370, regel 5 van boven, [Javanese] (woorden van *Soegriwâ*) *Hei! de valsche reus Pragâsâ is in de lucht gevlucht.* Skr. KOETILA, *trouweloos, bedrieglijk.* Zie omtrent de verwantschap van de [Javanese] en de [Javanese] bij [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *een kat.* [Javanese] *als een kat zijn.*

[Javanese] N. [Javanese] K. *achter blijven; overblijven, de laatste zijn.* [Javanese] *ten laatste, bij slot van rekening.*

[Javanese] ook [Javanese] N. *oorzaak, reden; omdat, dewijl, want, om die reden, om dan wil van....* Skr. KARANA en KÂRANA, *reden, oorzaak,* enz.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] of [Javanese] [Javanese] of [Javanese] Kw. *werk, daad, verrigting, bezigheid; nut, strekking; doen, maken, werken.* Skr. KRĔTI, *daad, verrigting,* enz. [Javanese] of [Javanese] ook [Javanese] z. v. a. [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. [Javanese] K. *een dolk, waarmede de Javanen gewapend zijn.*

[Javanese] N.K. een klanknabootsend woord, *geritsel.* [Javanese] *ritselen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *digt op elkander; dikwijls, herhaaldelijk.*

[Javanese] Kw. *werk, daad, verrigting, bezigheid, het einde waartoe iets dient, nut, strekking; doen, maken, werken.* Skr. KÂRJJA, *werk, bezigheid.* [Javanese] [Javanese] z. v. a. [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. [Javanese] K. *minzaamheid, vriendelijke bejegening; regel, orde; heuschheid, welvoegelijkheid.* Skr. KRAMA, *orde, regel, geregelde gang.* [Javanese] of [Javanese] *beschaafd, welgemanierd, beleefd, vriendelijk; beschaafdheid, welgemanierdheid, beleefdheid, minzaamheid,* (van [Javanese] het Skr. voorzetsel PARI, *om, rondom,* enz. en [Javanese]) [Javanese] *minzaam, heusch behandelen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. [Javanese] K. *ontbreken; minder.* [Javanese] [Javanese] *verminderen, verminderd maken.*

[Javanese] N.K. *grootvader.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] poët. en M. z. v. a. [Javanese]

[Javanese] Ml. *paard.* Skr. GHÔTAH.

[Javanese] N. [Javanese] K. *moeten, behoeven, volstrekt willen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] z. v. a. [Javanese] *in staat zijn, vermogen;* dit staat in verband met [Javanese] *met den uitgestrekten arm er bij kunnen; tot, aan.*

[Javanese] N.K. *broeder of zuster; bloedverwant.*

[Javanese] N.K. [Javanese] *aan iets gehecht zijn;*

gierig. [Jav.] of [Jav.] *gierig*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *verstand; overleg; doorzigt.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] Kw. *verbleken; treurig, bedroefd.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] Kw. *behoorlijk gekleed en uitgerust*. Skr. KÔSA, *rijkdom, schatten*. [Jav.] *behoorlijk uitgeruste troepen*, misschien wel *keurbende*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.] .

[Jav.] Kw.? Misschien hetzelfde als KOEWÈRA Skr. *traag, lui*.

[Jav.] K.I. *onderdaan, dienaar;* ook een voornaamw. van den eersten persoon, *ik, mij; wij, ons; mijn, ons*. [Jav.] *onderdaan zijn, dienen*. [Jav.] *iemand dienen*. [Jav.] *tot zijn' dienaar maken, in zijne dienst nemen*. [Jav.] [Jav.] *dienst, het dienen*.

[Jav.] Kw. *maar, slechts, alleen*. Skr. KÊWALA.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] Kw. *omarming; de omvang van de armen bij het omvademen;* in de laatste beteekenis komt het woord in den tekst voor en ook in de *Râmâ* pag. 197 reg. 1 van boven, [Jav.] *er was een sandelboom, waarvan de stam den omvang van een vadem had, lang en regt was; hij werd uit den grond gerukt en tot moker gebruikt*. Skr. KÔLA, omhelzing.

[Jav.] N.K. *tijd, tijdstip; tijdens, toen*. Skr. KÂLA.

[Jav.] K. eene verkorting van [Jav.] of misschien is [Jav.] eene verlenging van [Jav.] een voornaamw. van den eersten persoon, *ik, mij; wij, ons; mijn, ons*. Skr. KOELA, *familie, ras, stam* of *kaste;* KÔLA, *een verworpene kaste; een man van gemengde kaste;* KAULA, *van eene goede familie, welgeboren*.

[Jav.] = [Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.]? XC, 7. Misschien zoo veel als [Jav.] *huid, vel*.

[Jav.] N.K. *bij een kind liggende, het in slaap brengen en zorgen, dat het in zijn slaap niet gestoord wordt*. Misschien met [Jav.] *zacht, langzaam, bedaard*, van van den grondvorm [Jav.]

[Jav.] gewoonl. [Jav.] Kw. *aan iets gehecht, gewoon zijn; met iets ingenomen zijn*. Ons tekstwoord LIX, 5, moet echter volgens den zin het tegenovergestelde beteekenen, namelijk *er niet aan gehecht zijn, er onverschillig over zijn*. Waarschijnlijk van het Skr. LÎNA, *omhelsd, aangehecht, aangekleefd;* maar ook *verstrooid, weggevaagd, afgewischt; verlaten;* van daar welligt ook [Jav.] N.K. *onachtzaam, onverschillig*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] = [Jav.] N.K. *een vliegende hagedis*.

[Jav.] N.K. *eene muts, die de Javaansche ambtenaren in dienst dragen*.

[Jav.] N.K. *lui, traag*.

[Jav.] N.K. *huid, vel*.

[Jav.] LXXXV, 4, Kw. = [Jav.] *vermeesterd*. Het komt genoegzaam overeen met [Jav.] *meêgesleept, overwonnen*. Volgens de uitlegging van den schrijver zelven, zou het woord zoo veel moeten betee-

kenen als *iemand genegen zijn*, *aan iemand door genegenheid verbonden zijn*. Misschien is het even als … te vergelijken met LÂLIN. Skr. *overreding*, *overhaling*, *verleiding*.

… beter … = …

… N. *verzameld; verzameling*. … *bij elkander zijn, zich verzamelen*.

… N.K. *het hart*. قلب Arb.

… I. N.K. *eene groote vleermuis*.

II. zie …

… N.K. een voorzetsel, dat zoo veel als ons *over* beteekent, als in *overdaad*, *overlast*, enz.

… LVI, 9, beter … N.K. *eene muts*, z. v. a. …

… zie …

… N.K. *te leur gesteld zijn*, *zich bedrogen zien*. … *te leur stellen*. Sommige Javanen willen … afgeleid hebben van … Arb. كافر, *een ongeloovige*, *heiden*, en verklaren het woord door *te leur gesteld zijn als een ongeloovige in zijne hoop op de eeuwigheid;* anderen weder schijnen het te beschouwen als van … *hoeveel*, te zijn afgeleid met het voorzetsel … van daar, dat men het wel eens in … verkramaniseert. Voor beiden kunnen wij echter geen genoegzamen grond vinden. Wanneer men gewoon was … te schrijven in plaats van … *wonder; verwonderd*, *verbaasd*, حيران Arb., dan kwam het ons waarschijnlijker voor, dat het hetzelfde woord was, zamengesteld met …

… N. oor.

… LXXV, 5 voor …

… zie …

… N.K. *eene soort van groote*, *groene hagedis*, *die zich op grazige plaatsen ophoudt*.

… I. N. *gelijk*, *als; gelijk als*, *even als; het is alsof*, *het schijnt*.

II. N.K. *goederen*, *middelen tot onderhoud*, *rijkdom; gift aan eene vrouw; sterk*, *vermogend*. كاي Ml. *rijk;* Skr. KANGJJA, *gelukkig;* KÂJAH, *vereeniging*, *verzameling; hoofdsom*, *kapitaal*. … XXIII, 7, dat den zin van regel 3 verklaren moet, schijnt, naar het Sanskriet, *vereeniging* te beteekenen.

… N. *hout; boom*.

… Poët. (Skr. KÂJAH, *vereeniging*, *verzameling*) … N. … K. (Skr. KATA, *veel*, *onmatig*), *veel; veelal*, *doorgaans*. … N. … K. *hoeveelheid*, *aantal*, *menigte*. … … *alle*, *zoo veel als er zijn;* … … *te veel*.

… Kw. *ik*, *mij; wij*, *ons*.

… N.K. *belemmerd*, *verhinderd; ten halve geschied; in den slaap gestoord*.

… zie …

… zie …

… N. *des nachts de wacht houden*.

… zie …

… K. *een staatsiekleed*, *een hofkleed*.

… N.K. *vervelend; er beu van zijn*.

… N. … K. *al*, *alle*, *alles; geheel*. Skr. SÔDAJA, *opgehoopt*, *vermeerderd*.

… zie …

… N. *schielijk*, *gaauw*, *gezwind*.

… N.K. naam van een beambte bij de Javanen, *bode*, *adjudant*, *ordonnans*.

… zie …

… N.K. … K. een betrekkel. en aanw. voornaamwoord, *welke*, *hetwelk; die*, *dat; degene*, *die*, *hetgeen* (… LXII, 3, schijnt bij vergissing achter … geplaatst te zijn, en behoort er voor te staan); een bezit.

voornaamwoord van den derden persoon, *zijn*, *haar*, *hun;* soms komt het als een bepalend lidwoord voor; *zoodanig dat* in een gebiedenden of aansporenden zin, b. v. [illegible] LXIII, 1; *zóó dat het bekwaam is zij het paaijen in het geheim van de dienaren,* d. i. wees bekwaam in het paaijen in het geheim van de dienaren.

[illegible] Kw. *bedroefd*, *bezorgd*, gewoonlijk van verliefdheid. [illegible] LXX, 5: deze plaats is mij niet duidelijk; ik kan er niets anders uit opmaken dan, *de gang* (handelingen, pligt) *van een aanzienlijk persoon is moeijelijk.* Skr. KHID, wortel van *smart* of *ellende lijden*, KHINNA, *benaauwd, in moeijelijkheden verkeerende; vermoeid, uitgeput.*

[illegible]

[illegible] N. [illegible] Poët. [illegible] K. een voorzetsel ter vorming van het passief door Professor T. ROORDA het *subjectief passief* genoemd, wanneer de derde persoon het subject is, *door hem, door haar, door hen;* [illegible] of ook wel eens [illegible] geschreven N. wanneer de tweede persoon het subject is, *door U;* en [illegible] of [illegible] N. voor den eersten persoon, *door mij.* Even als bij den lijdenden vorm met het voorzetsel [illegible] verwerpt het werkwoord ook in dit passief den neusklank en keert alzoo tot het grondwoord terug, b. v. [illegible] LXVIII, 6, van [illegible] grondw. [illegible] Dit voorzetsel wordt ook vóór toestandswoorden en de active vormen der werkwoorden gebruikt, en geeft een wensch of gebod te kennen voor den tweeden en derden persoon. b. v. [illegible] LXV, 3, *zoodanig zij de wijze,* of *zoo moet de wijze zijn;* [illegible] LXV, 8, *dat men zich bekwame, men moet zich bekwamen,* of *dat gij U bekwamet, gij moet U bekwamen;* [illegible] VII, 4, *men zij* of *wees in waarde houdende den gang; men* of *gij moet den gang in waarde houdende zijn;* d. i. *men houde het vol in hetgeen men eenmaal begonnen is zich ten pligt te maken;* maar [illegible] zou het passief zijn van [illegible]

[illegible] Kw. *werk, daad, wijze van doen, wijze van zijn, toestand; het einde, waartoe iets dient, strekking, nut.* [illegible] [illegible] Poët. *zijne, hare, hunne daad, wijze van doen, wijze van zijn;* [illegible] [illegible] Poët. *zijne, hare, hunne* of *uwe daad, wijze van doen, wijze van zijn,* [illegible] VII, 2, *Uwe daad van dienen, uw dienen.* Hoogstwaarschijnlijk is het, dat bovenstaande [illegible] [illegible] [illegible] en ook [illegible] van dit [illegible] zijn afgeleid.

[illegible] Kw. [illegible] N.K. *door, met, bij.* [illegible] XVII, 9, *achter blijven bij ijver,* (het moet voor ijver onderdoen).

[illegible] Kw. [illegible] of [illegible] N.K. *voorts, en; daar, terwijl; omdat, doordien; want;* in een zin, waarin eene verwondering opgesloten ligt, of in eene tegenstelling, zoo veel als, *zie! en zie!* b. v. [illegible] LVIII, 3, *N heeft niets anders gedaan dan ledig zitten, en zie! de geschenken* (des meesters) *stroomen hem toe.* In de laatste beteekenis zegt men in plaats van [illegible] dikwijls ook [illegible] maar, dat dit echter aanleiding zou gegeven hebben tot het gebruik van [illegible] [illegible] K. [illegible] N. met een predicaatswoord er achter, om de daad als zelfstandig voor te stellen, in plaats van [illegible]

[Jav.] is niet te veronderstellen, althans wanneer men bedenkt dat het Kw. [Jav.] *plaats*, ook gebruikt wordt in de beteekenis van *bezig zijn, doende zijn, in een toestand zijn*, als [Jav.] *met strijden bezig zijn*, [Jav.] *aan het eten zijn*.

[Jav.] N. [Jav.] K. *verte, afstand*. [Jav.] *ver*.

[Jav.] Kw. *zeer, buitengemeen, uitermate*. Skr. DAHAT, brandend.

[Jav.] C. 1; misschien دائم Arb. *voortdurend*.

[Jav.] zie [Jav.] en [Jav.]

[Jav.] K. *gift, aalmoes*. Skr. DÂNA. [Jav.] *aalmoes geven, het een of ander geven*. [Jav.] een zamengesteld woord, *eene met minzaamheid of met eene vriendelijke toespraak gepaard gaande gift*. [Jav.] LXIII, 5, vertaald door *voeg hem een vriendelijk woord toe;* dit heb ik gedaan omdat door de aanhechting van het aanhechtsel der gebiedende wijs aan het eerste woord, [Jav.] niet meer als een zamengesteld woord te beschouwen is, maar [Jav.] komt er als het object van het predicaat [Jav.] voor. Het schijnt echter, dat de schrijver zich door den dichtregel, die uit negen lettergrepen bestaan en op *i* eindigen moet, gedwongen zag om [Jav.] te schrijven voor [Jav.]; even als [Jav.] is [Jav.] een zamengesteld woord, en de schrijver heeft het als werkwoord in de gebiedende wijs LVI, 3, gebruikt, waar het echter een zamengesteld woord gebleven is, als: [Jav.] In plaats van [Jav.] had de schrijver b. v. kunnen schrijven [Jav.] *reik hem onder eene vriendelijke toespraak eene gift, als hij gekomen is;* dichtregel en zin waren dezelfde gebleven, en [Jav.] had den zamengestelden vorm behouden.

[Jav.] N. *dag*. Skr. DINA. [Jav.] *elken dag, dagelijks*. [Jav.] Poët. *dagelijks, alle dagen*.

[Jav.] Kw. = [Jav.] *doel, rigting;* = [Jav.] *regte rigting naar iets toe*. [Jav.] *op een doel aanhouden, rooijen; streven*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *padi snijden, waarvoor men een gedeelte van de padi als loon krijgt*.

[Jav.] N.K. *eer, aanzien, magt, roem*. [Jav.] Arb. *trap, rang, eer, aanzien*.

[Jav.] [Jav.] N.K. = [Jav.] *hebben, bezitten*.

[Jav.] Kw. = [Jav.] *zonde, zondig*. Skr. DOERBBALA, *zwak, tenger; uitgeteerd; zwak, onbekwaam*. [Jav.] *zondig maken*. Misschien is ons tekstwoord ook hetzelfde als [Jav.] *schatten; bovenmatig rijk;* zoo ik mij niet bedrieg, wordt het woord altijd in een kwaden zin gebezigd, en het geeft waarschijnlijk dien staat van rijkdom te kennen, die iemand tot een' dienaar van den *mammon* maakt, en zoo zou het eene anagramme kunnen zijn van DOERLLABHA, Skr. *moeijelijk te verkrijgen; uitmuntend;* en DOERÂLABHA, *ongeschikt om aangeraakt of genomen te worden, moeijelijk te behandelen*.

[Jav.] N. [Jav.] K. *nog niet*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] Kw. *toen, tijdens, ten tijde*. Skr. DHOČKAH, *tijd*.

[Jav.] Poët. [Jav.] N. *zetten, plaatsen, stellen*.

[Jav.] K.I. *misnoegdheid, toorn; misnoegd, ver-*

-*toornd*. Skr. DOEHKHA, *hartzeer*, *verdriet*, *zorg*, *moeijelijkheid*. [Javanese] *iemand berispen, beknorren*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. *worden*, *ontstaan*, *geschieden*, *gebeuren*; *slagen*, *gedijen*; *klaar*, *gereed*; *zoodat*; *dus*, *daarom*. [Javanese] gewoonlijk [Javanese] *laat het zijn*, *ofschoon*, *al is het*; vergl. [Javanese]

[Javanese] N. [Javanese] K. *verkeerd*, *onbetamelijk*, *slecht*; *verkeerdheid*, *slechtheid*, *kwaad*. *Geen*; *hij*, *zij*, *of het is het niet*; *zij zijn het niet*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese]? LVIII, 8. [Javanese] دولة, Arb. Ml. *voorspoed*, *welvaart*, *geluk*, *zegen*, *fortuin*, *rijkdom*; *uitmuntend*. [Javanese] misschien z. v. a. [Javanese] *uitmuntendheid*, *voortreffelijkheid*.

[Javanese] Kw. *gift*, *geschenk*, *belooning*. N.K. *proef*, *toetsing*. [Javanese] Kw. *geven*. N.K. *toetsen*, *als het goud aan den toetssteen*.

[Javanese] N.K. *onverwachts*, *plotseling*; *onwillekeurig*; *iets onvoorziens*, *onvoorbereid*, *doen*. [Javanese] of [Javanese] *onverwachts*, *plotseling*; *onwillekeurig*.

[Javanese] Kw. = [Javanese]

[Javanese] Kw. *Zondag*. Skr. DDITÎJÂ, *de tweede dag van de veertien dagen*.

[Javanese] Kw. = [Javanese]

[Javanese] N.K. *zonde*, *misdrijf*, *misdaad*, *schuld*. Skr. DÔSA. [Javanese] *zondigen*, *eene misdaad*, *eene schuld begaan*.

[Javanese] Kw. *onderdaan*, *bediende*, *knecht*. Skr. DÂSAH, *een bediende*, *een slaaf*; DÂSÎ, vrouwelijk.

[Javanese] N. *hebben*, *bezitten*. [Javanese] *zich houden alsof het zijne was*, *de belangen van anderen zoodanig behartigen als waren ze de zijne*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. de benaming van het vijfde jaar der *windoe*.

[Javanese] K. *nacht*.

[Javanese] Kw. *het aanzien*; *ziende zijn*; [Javanese] *iets zien*.

[Javanese] N.K. *streep*, *aalstreep van de paarden*.

[Javanese] N.K. *de dwarshoutjes onder de zitting van een bank*, *die de twee zijden aan elkander verbonden houden*. Skr. TÂLIKA, *een band*, *snoer*; *een zegel*.

[Javanese] N.K. *in*, *binnen*.

[Javanese] Kw. *klaar*, *duidelijk*. [Javanese] *gebleken*, *gezien*.

[Javanese] N.K. [Javanese] *een kind het eten in den mond steken*; *voeden*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. = [Javanese] *hoe veel meer! hoe veel grooter! onmogelijk*. Misschien wel van DHANJA. Skr. *gelukkig*; *goed*, *deugdzaam*; zoodat [Javanese] ook niets anders dan *gelukkig* beteekent, maar hier in een twijfelachtigen zin gebruikt wordt; *gelukkig!* in den zin van *het zou wel een geluk wezen*; van daar de verklaring van *onmogelijk*. Ook [Javanese] door *hoe veel meer!* verklaard zal wel van [Javanese] *schoon*, *voortreffelijk* afgeleid zijn, en [Javanese] van IDDAH Skr. *schoon*, *helder*, *glinsterend*; *verwonderlijk*. — N.K. *magt*, *kracht*; *nut*. [Javanese] *zoo goed mogelijk*, *zoo veel als het kan*, *zoo veel het in zijn vermogen is*.

[Javanese] N.K. *de wereld*; *wereldsche goederen*, *schatten*; *wereldsch*. دنيا, Arb.

[Javanese] N.K. *oorzaak*, *reden*; *om reden*, *omdat*.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. [Javanese] *stand*, *het staan*; *stichting*, *oprigting*. [Javanese] *staan*, *opstaan*. [Javanese] *een stel kleederen met toebehooren*.

[illegible] *van een stel kleederen voorzien.*

[illegible] N. *gedachte, meening, gissing.* [illegible] of [illegible] *nadenken, oordeelen, met overleg te werk gaan; het nadenken, overleg.*

[illegible] N K. *het voeteneinde van een bed, doodkist of graf.*

[illegible] N.K. *koophandel; koophandel drijven.*

[illegible] Kw. = [illegible]

[illegible]

[illegible] N.K. een woordje, dat, al naar dat de zin is, vertaald kan worden door *toch, dan, al;* ook als tusschenwerpsel, *toe!*

[illegible] N.K. *huiverig; wijfelen, aarzelen.* Skr. NÂHA, *binding, opsluiting.* Vergel. [illegible]

[illegible] N.K. *uithouden; er bestand tegen zijn.* [illegible] *volharden; beteugelen, inhouden.* Skr. NÂHA, *binding, opsluiting.* [illegible] schijnt alzoo in verband te staan met [illegible] Kw. *een gevangene.*

[illegible] N.K. *jaar.* [illegible] *jaren lang.*

[illegible] Kw. *niet.* Skr. NAN, een ontkennend woordje, *geen, niet.* [illegible] = [illegible] *niet zijn.* [illegible] = [illegible] *niet verkrijgen, niet slagen.* [illegible] *onafgebroken.*

[illegible] N.K. *eerlijk, braaf, opregt.* Ongetwijfeld eene afgeleide beteekenis van *boersch, landelijk, eenvoudig,* omdat [illegible] zoowel een *opregt mensch,* als *landman* beteekent. Skr. TANNI, *een plant.* [illegible] of [illegible] *landbouw; wat tot den landbouw behoort.* [illegible] *landbouwer zijn, met den landbouw den kost verdienen.*

[illegible] N.K. *schade, nadeel; tekortkoming; schade hebben, te kort komen; niet bereiken, missen.* Skr. TOENNA, *gebroken, gehavend, beschadigd,* enz.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *plant.* [illegible] *geplant staan; vast staan.* [illegible] *planten; aanstellen, iemand in functie ergens stellen.* [illegible] *beplanten; ergens op plaatsen, aanstellen.* [illegible] LXXXVII, 8, moet zijn [illegible] het passief van [illegible] frequentatief van [illegible] maar ons tekstwoord is het meervoud van [illegible] vergel. [illegible]

[illegible] N.K. *gang, loop, handelwijs.*

[illegible] N.K. *houding, gedrag, manier; zich in beweging zetten, aan den gang gaan.*

[illegible] gewoonl. [illegible] Kw. *onderdaan; leger.* Skr. TANTRA. [illegible] *geringe onderdanen; krijgsknechten.*

[illegible] N.K. *teeken, merk, blijk, bewijs.* [illegible] *blijk, bewijs.*

[illegible] N.K. *aan het uiterste gekomen, tegen den bodem stuiten, geheel en al.* [illegible] *doorgronden, doortasten.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. [illegible] *geleide, begeleide.* [illegible] *begeleiden, geleiden; vergezellen.*

[illegible] Kw. *drie.* Skr. TRI.

[illegible] I. N.K. *en, daarbij; toch, evenwel, trouwens.*

II. N.K. [illegible] *alles wat men aan een meerdere aanbiedt, voordraagt of zegt.* [illegible] Poët. = [illegible] N.K. *aan iemand aanbieden, voordragen, mededeelen, voorstellen; iemand uitnoodigen.* [illegible] *spreken, zeggen tot een meerdere.* [illegible] *aangeboden, gerigt; ter kennis gebragt, aangegeven.* [illegible] *iets aanbieden, voordragen, mededeelen, voorstellen.* [illegible] N. *het zeggen; wat men zegt; zeggen.* [illegible] *het een of ander zeggen, mededeelen; waarschuwen; verklappen.*

[illegible] *mededeelen, bekend maken.* [illegible] *iemand zeggen, mededeelen.* [illegible] N.K. *onderrigting, vermaning, les, raad; onderrigten, vermanen.*

[illegible] Kw. *helder, klaar.* Skr. TÂRA. [illegible] N. *gebleken, zigtbaar, merkbaar.*

[illegible] N. [illegible] *een voorstel doen; opdragen.*

[illegible] N.K. [illegible] *nadoen, nabootsen, navolgen.* [illegible] *het een of ander nadoen, iets van anderen overnemen.*

[illegible] N. *slapen; het slapen.*

[illegible] N.K. *gedrag, handelwijs, houding.* [illegible], Arb. *weg, handelwijs.*

[illegible] N.K. *liefde, genegenheid; beminnen.* Skr. TRÊSNA, *dorst; verlangen.* [illegible] *beminnelijk, lieflokkend.*

[illegible] N.K. *pas, juistheid in alles wat men doet,* van daar *regel, wijze, orde, manier; het geregeld schikken, leggen, plaatsen, gebruiken, toepassen, doen,* enz. [illegible] of [illegible] *passen, van pas maken, iets zoo schikken, dat het juist en wel voegt,* van daar *behoorlijk plaatsen, stellen, opleggen, regelen, schikken,* enz. [illegible] *iets ergens op passen, toepassen naar den aard van de zaak; naar verdienste iets* (gewoonlijk eene straf) *op iemand toepassen.* [illegible] op *iemand iets* (gewoonlijk eene straf) *naar verdienste toepassen.* [illegible] *wat pas geeft, wat overeenkomstig den aard der zaak er op toegepast wordt; straf, belooning,* enz., *maat, regel,* in de toepassing.

[illegible]? Het beantwoordt naar den zin aan de beteekenis van [illegible] Kw. = [illegible] *onmerkbaar verloren gaan,* b. v. onder het vermorsen of versnipperen.

[illegible] N.K. *tevredenheid, berusting; dank; te vreden zijn; danken.* [illegible] *in dank, met welgevallen aannemen, tevreden zijn; genoegen in iets nemen:* misschien met [illegible] waarvan de grondvorm [illegible] *rust, vrede,* van *trĕmp* of *trĕmph.* Skr. wortel van *voldaan, tevreden zijn.*

[illegible] N. [illegible] K. *komen, aankomen; komst, aankomst.* [illegible] N. *tot iemand komen; nakomen, voldoen, vervullen.* [illegible] *vervuld.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *vragen.* [illegible] *naar iets vragen, vernemen; naar het een of ander vragen.* [illegible] *iemand naar iets vragen, aan iemand eene vraag doen.* [illegible] *naar iets, naar iemand vragen.*

[illegible] N.K. *eene soort van groote hagedis, een gekko.*

[illegible] N.K. *rat, muis.*

[illegible] N.K. *knak; knakken; in tweeën gebroken; tweevoudig.*

[illegible] Dit grondwoord komt in proza alleen voor met [illegible] N. [illegible] K. en in poëzij met [illegible] en [illegible] *achter;* [illegible] *achteraan volgen.* [illegible] N.K. *volgen, involgen, opvolgen.* [illegible] *meegesleept.* [illegible] N. *voegzaam, billijk, betamelijk, behoorlijk, gepast, waardig.* [illegible] N.K. *voegzaam maken, een geschikt aanzien geven, versieren; in der minne schikken, bijleggen.*

[illegible] N.K. *orde, regel; regeling, schikking; manier, mode; zeden, gedrag.* [illegible] *regelen, schikken, in orde brengen.* [illegible] ook [illegible] *regeling, schikking; verordening.* [illegible] *welgemanierdheid, wellevendheid; regelen der wellevendheid.*

[illegible] K. *aan iets gewoon zijn.*

[illegible] N.K. *naauwkeurig, juist; waar, opregt; achtgeving, opmerking; aanduiding; last, bevel.* Skr. nîti, *leiding, bestuur; staatkunde; zedekundige wetenschap, voor den vorst zoowel als voor den onderdaan.* [illegible] *gadeslaan, opletten, opmerken.*

[illegible] N.K. *werk, gewrocht; schepsel, kreatuur.* Het schijnt, dat het woord eigenlijk *lot, bestemming* beteekent, en misschien ook de *Almagtige als de beschikker van het menschelijke lot;* ten minste omtrent deze beteekenis, en niet die van *schepsel*, moet het woord hebben in de *Râmâ*, pag. 344, reg. 2 van onder. Nadat er gezegd is, dat *Râmâ* de zon, de maan, de lucht, de aarde enz. om goedkeuring vraagt tot den strijd tegen *Râwânâ*, volgt: [illegible] *met aanhoudende inspanning had hij van het eerste begin of zich vereenigd met* (onderworpen aan) *den wil van het lot, daar het goede en het kwade door den verheven' Batârâ bepaald is.* Pag. 449, reg. 8 van boven. [illegible] *hij* (*Koembâkarnâ*) *klaagde en verweet zijn hart: "Het is misschien aldus mijn lot, enz."* Deze beteekenis komt het Ml. [illegible] *last, bevel,* nabij. Sk. nîta, *geleid, bestuurd;* nityâ, *eene* Sakti, *eene gedaante van* Doerga *of de gepersonifieerde kracht van* Siwa. [illegible] welligt eerst *bepalen, bestemmen, verordenen,* dan *voortbrengen, formeren, scheppen.*

[illegible] N. [illegible] *wijten, verwijten.* [illegible] *het een of ander aan iemand verwijten, verwijtingen doen.*

[illegible] Kw. = [illegible]

[illegible] Kw. *herhaaldelijk, onophoudelijk.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *blijk, bewijs; spoor.* [illegible] *een blijk, bewijs, het spoor van iets zoeken; opsporen, onderzoeken.* [illegible] *ontdekt, gevonden worden,* wanneer men op het spoor is van iets, dat men zoekt.

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *in bewaring geven, toevertrouwen.* [illegible] *hetgeen men aan iemand in bewaring geeft; een toevertrouwd goed.*

[illegible] N.K. een klanknabootsend woord, waarmeê het geluid van het water, dat bij droppels ergens opvalt, te kennen wordt gegeven. [illegible] *drop, droppel; het droppelen.*

[illegible] = [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *oud, bejaard.* [illegible] *oude lieden, ouders.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *het leven; wat groeit, uitschiet, voor den dag komt; wat leeft, bestaat.* [illegible] *bestaan, leven.*

[illegible] N.K. *of, en, benevens.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. *voor niet, vergeefs; er niets anders aan hebben dan.....* vergel. [illegible] II.

[illegible] N.K. *ongelukkig; tegen loopen, niet geslaagd; onheil, ongeluk, tegenspoed.*

[illegible] I. N.K. = [illegible]

II. N.K. *voordeel, winst, loon.* [illegible] of [illegible] hierboven is misschien ook af te leiden van *voordeel, winst, loon,* of liever *wat men verkrijgt,* zoodat [illegible] XXII, 6; [illegible] LIV, 2; [illegible] LXXXII, 10, dezen zin hebben, 1: *het verkregene, het voordeel dat men er bij heeft is, dat het werk*

voor niet is geweest; 2: *het verkregene is, dat zij* (de bijl) *bedorven is, en gij er weinig mee gewonnen hebt;* 3: *het verkregene is, dat gij er geld bij verloren hebt.*

[Javanese] Kw. *het luchtruim; aanschouwing, aanzien.* [Javanese] *aanschouwen, aanzien.* [Javanese] *gezien worden; te zien zijn, zigtbaar.*

[Javanese] N.K. *niet aanwezig, niet verschijnen; verzuimen.*

[Javanese] [Javanese] N. [Javanese] [Javanese] K. *drie;* voor een naamwoord [Javanese] [Javanese]

[Javanese] I. Ml. تولي, TOELI, *doof.*

II. Of [Javanese] Kw. *spoedig; waar, wezenlijk; gelijk, even als; gelijkenis.* (Skr. TOELYA, *gelijk, gelijkende, overeenkomstig*). [Javanese] Kw. [Javanese] N. [Javanese] K. *voorts, wijders; daarna, vervolgens.* [Javanese] [Javanese] *dadelijk, onmiddelijk, terstond, vervolgens, daarna.*

[Javanese] N.K. [Javanese] *klaar, duidelijk.*

[Javanese] = [Javanese]

[Javanese] [Javanese] N.K. [Javanese] [Javanese] *het hoofd omwenden, omzien; zich aan iets storen, zich over iets bekreunen.*

[Javanese] K. *achter laten, verlaten; verzaken.* [Javanese] *iets achter laten, verlaten.*

[Javanese] N. [Javanese] K. *bezoek; bezoeken.* [Javanese] het pass. van [Javanese] gewoonl. [Javanese] *herhaaldelijk bezoeken, dezen en genen bezoeken; herhaaldelijk inzien, onderzoeken.*

[Javanese] N.K. *wering; middel ter afwering.* [Javanese] *afweren, terugwijzen, afwijzen.* [Javanese] *door afweringsmiddelen zoeken te verijdelen,* d. i. *door allerlei middelen, waaraan het bijgeloof eene wonderbare magt toekent, het kwaad zoeken te weren.*

[Javanese] N. *schrift.* Poët. *brief; teekening.* [Javanese] *schrijven, teekenen.* [Javanese] freq. van [Javanese] [Javanese] *op iets schrijven, teekenen, schetsen; iets opschrijven, aanteekenen.* Wanneer men [Javanese] met [Javanese] N.K. *penseel* vergelijkt, dan schijnen beide wel iets gemeens te hebben met TOËLI Skr. *een schilderkwast.*

[Javanese] N.K. *voorspoedig; voortduren; vast, zeker, onveranderlijk.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. *een meer.* Skr. TALAKA, *een groote vijver.*

[Javanese] N.K. *het midden, middelpunt; diepte, bodem.*

[Javanese] N.K. *hulp, bijstand; hulp verleenen.* [Javanese] *iemand helpen.*

[Javanese] N.K. *zelfkastijding, boete, het leiden van een afgezonderd leven in onthouding en zelfkastijding.* Skr. TÂPA, *hitte; kwelling, kastijding.* [Javanese] [Javanese] of [Javanese] ([Javanese] XCIII, 8) *boete doen; in afzondering en onthouding leven.*

[Javanese] N.K. *maat; model, voorbeeld, gelijkenis.*

[Javanese] N.K. *spoor, voetspoor; overblijfsel; gewrocht, werk; gevolg.* b. v. [Javanese] *het spoor der hand,* d. i. *het werk van iemand, iemands handschrift.* [Javanese] *het spoor van den hamer, het werk van den hamer,* d. i. *wapenen.*

[Javanese] [Javanese] ook [Javanese] N.K. *gepeins; peinzen, zich aan godsdienstige of bovenzinnelijke overdenkingen overgeven.* تفكر, Arb.

[Javanese] N.K. = [Javanese] poët. *inzage, onderzoek, kennis.* Skr. OEPA, een voorzetsel bij werkwoorden en andere woorden, dat onder andere eene overmaat te kennen geeft, als: *over, boven* en ÎXA, wortel van *zien.* [Javanese] *inzien, onderzoeken; kennis van iets nemen.*

I. zie

II. zie

N.K. *iets, waarmeê men naar een doel werpt; doel, rigting; juist, toevallig, ter regter tijd.* *naar een doel werpen, op een doel aanhouden; rooijen; juist treffen; juist op een tijd of oogenblik gebeuren.* XL, 5, = *juist getroffen; toevallig.*

Kw. het hart. Skr. NYÂSA, *overgave, aanbieding; geestelijke overgave; toevertrouwing van het een of ander aan het verstand.*

N.K. *gevolg, uitkomst, afloop; er op uitloopen, er toe komen.* *gevolgelijk, dienvolgens.*

N.K. *opregt, trouw, eerlijk.* *met opregtheid, met getrouwheid, in ernst.* *het in ernst meenen, in ernst iets doen, ter dege iets aanpakken.*

N.K. *aan iets gewoon zijn.*

beter zie beneden.

N. *het ontvangen; de ontvangst; opvatting, begrip.* *ontvangen; opvatten, begrijpen.* *iets ontvangen, aannemen; opvatten, verstaan.*

N.K. *vergruisd, vernietigd, vergaan.*

N.K. *verstooten, verlaten; magteloos.* تفرث, Arb. *verstrooid; bezwijkende.*

N.K. *vergaan, omkomen.*

N.K. *de wortels, die zich om den boom over den grond verspreiden.* *als zulke wortels zijn.*

N.K. *toekomst.* *in de toekomst.*

Poët. N.K. *niet weten; veinzen niet te weten.* Poët. N.K. *zich houden als of men iemand niet kent; geene notitie van iemand nemen.* Het is niet te veronderstellen dat het het woord zamengesteld is van *niet* en *onwetend,* want daaruit kan toch de beteekenis van *niet weten,* of *veinzen niet te weten* moeijelijk afgeleid worden; het kan door voorplaatsing van onmiddelijk van gevormd zijn, even als *langs* van ook *langs,* van (zie beneden); van den grondvorm *met armen en beenen ergens aan hangen, klemmen,* en *ergens op geplakt zijn, zich er aan vasthechten;* *doorzijpelen,* Skr. AMBAS, *water,* SÂMBAS, *zijnde met water vereenigd.*

zie

waarschijnlijk van Kw. *wisselen* als *redewisselen.* N.K. *overgaan, van den een op den ander overgaan.* K.I. *wat van den een op den ander overgaat,* d. i. *bevel, last.* K.I. *aan iemand overbrengen, iemand gelasten;* zie verder

N. *zangwijze.* *met de zangwijze, tot zangwijze hebben.*

zie

N.K. *terugbetaling eener schuld van iemand vorderen.* freq:

N.K. *beteekenis.*

zie

N. *val; vallen, nedervallen.*

zie

N.K. *vlijtig, naarstig, ijverig; ijver, vlijt.* تبارى, Pers. *ijver.*

Kw. =

N.K. *het midden.* *in het midden; half.*

[Javanese] [Javanese] N.K. *merk, teeken, kenteeken; aandacht, opmerking, notitie.* [Javanese] [Javanese] *een merk opzetten, kenmerken; opmerken, iemand gunstig of ongunstig noteren.*

[Javanese] N.K. *handeling, handelwijs; gedrag, manier; kuren, grillen.*

[Javanese] N.K. [Javanese] *zich bulgen, bukken, zich onderwerpen; zich in iets verdiepen, de aandacht geheel op eene zaak vestigen.* [Javanese] [Javanese] *afgetrokken, wanneer de aandacht bepaald op iets gevestigd is, met iets geheel geoccupeerd zijn.*

[Javanese] K. *het zien; het gezigt; het aanzien; de staat, waarin men zich vertoont.*

[Javanese] N.K. *het zigtbaar zijn van de maan; het wassen en afnemen der maan.*

[Javanese] K. *ten halve gedaan; onvolkomen; ontoereikend.*

[Javanese] N. [Javanese] K. *eenheid, vereeniging; aanéén;* in de *tjondrå sëngkålå* het getal 1; *tot dezelfde soort behoorende.* [Javanese] [Javanese] *zich vereenigen; tot ééne zaak maken, in één begrip vereenigen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese]

[Javanese] N.K. een voorzetsel, dat beteekent: *een, geheel, al; zoo veel als; zoo lang tot; met al; na; naar, overeenkomstig.* Skr. SA voor SAHA *met, te zamen.*

[Javanese] I. N. een voorzetsel voor eigennamen of benamingen van personen. Skr. SJRI, een voorzetsel voor eigennamen van personen uit eerbied gebruikt.

II. Poët. = [Javanese] het is het Ml. سي, dat behalve als voorzetsel voor eigennamen, even als لا, als tusschenwerpsel gebruikt wordt.

[Javanese] Kw. *afgebroken.*

[Javanese] N.K. *gunst, genegenheid, liefde.* Skr. SJRA, *godsdienstigheid, kalmte des gemoeds, onverschilligheid voor alles behalve voor het voorwerp van aanbidding.* [Javanese] *genegen zijn, lief hebben.* [Javanese] gewoonl. [Javanese] N.K. *gunsteling, lieveling, vriend;* K. *naam.* [Javanese] [Javanese] K. *heeten.* [Javanese] XL, 10 het pass. van [Javanese] *beminnen, liefhebben,* (strikt genomen van [Javanese] of [Javanese]) [Javanese] XLII, 1, en [Javanese] LXVII, 5, het pass. van [Javanese] afgeleid van [Javanese] *gunsteling.*

[Javanese] K. *met, benevens, en.* Skr. SAHA.

[Javanese] N.K. *het op het hoofd dragen;* misschien wel, *het verheffen; eerbied.* [Javanese] [Javanese] N.K. *op het hoofd dragen,* misschien wel *verheffen, boven het hoofd houden,* als een bewijs van eerbied; *eerbiedigen, aanbidden.* Skr. NOEH, *prijs, lof.*

[Javanese] N.K. z. v. a. [Javanese] Poët. [Javanese] N.K. *betaling eener schuld.* [Javanese] [Javanese] *eene schuld voldoen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *geheim; bedrog, verraad, list;* deze zijn de gewone beteekenissen, waarin ik het woord in manuscripten aangetroffen heb; maar zij schijnen afgeleid te zijn van de beteekenis van het Skr. SANDHI, *vrede, het stichten van vrede, bevrediging,* en hiermede komt naar den zin de beteekenis van het woord in onzen tekst eenigzins overeen, ofschoon het denkbeeld van *list* er toch in opgesloten ligt. [Javanese] Poët. [Javanese] N.K. *eene list tegen iemand gebruiken, verraad tegen iemand plegen; bevredigen, paaijen, iemand voor zich inwinnen.*

[illegible] [illegible] N.K. *familie van den vorst of van een aanzienlijk persoon.* Skr. SANTÂNA, *familie, geslacht.* [illegible] *zich zoo aanstellen als ware men van eene hooge geboorte, als behoorde men tot een aanzienlijk geslacht.*

[illegible]? misschien van het Skr. SANNA, *verloren; gegaan, vertrokken* en êsâ *begeerte, verlangen,* alzoo SANNAISÂJA, *lusteloos, lui.*

[illegible] N.K. *norsch, bitsch.* [illegible] *iemand harde woorden toevoegen.*

[illegible] XXXVII, 4. Dit woord schijnt hetzelfde te zijn als [illegible] maar de beteekenis van *norsch, bitsch,* past, dunkt mij, hier niet wel op. Naar den zin te oordeelen zoude ik zeggen, dat het *bot, dom* moest beteekenen, eene tegenstelling van het daarop volgende [illegible] *knap, bekwaam.* [illegible] heeft ook even als het Ml. سندوك SANDOEK de beteekenis van *in gedachte verzonken, zwaarmoedig,* zoo als dit uit de *Râmâ* pag. 107, reg. 11 van onder blijkt: [illegible] (woorden van *Laksmânâ* tot zijn bedroefden broeder *Râmâ*) *gij geeft u slechts aan zwaarmoedigheid over en tracht niet om spoedig op den berg Rêksâ moekâ te komen.*

[illegible] N K. *kleeding, kleederen.*

[illegible] N.K. *struikelblok, belemmering.* [illegible] *bij ongeluk met den voet ergens tegen stooten.* [illegible] of [illegible] *tegenloopen, met moeijelijkheden te kampen hebben.*

[illegible] N.K. *schrik, ontsteltenis, verwarring van het gemoed.* [illegible] *gejaagd, in verwarring zijn.* [illegible] *in den war, hol over den bol.*

[illegible] Poët. *laag; onder.* [illegible] N. (welligt eerst [illegible] of met de aspiratie van de ng, [illegible]) *beneden, onder.* [illegible] N.K. *de of het onderste, minste zijn; verliezen.* [illegible] N. [illegible] of [illegible] Poët. *laag, gemeen; nederig.*

[illegible] Poët. voornaamwoord van den tweeden en derden persoon: *gij, u; hij, hem; zij, haar; zij, hun, hen.*

[illegible] N·K. *werktuig, middel, hulpmiddel.* [illegible] *tot hulpmiddel gebruiken, door middel.* Skr. SJARANA, *behoed- of beschermmiddel.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] K. *geschrift, brief, boek.* سورة, Arb. *een hoofdstuk van den koran.* [illegible] Poët. [illegible] K. *schrijven.* [illegible] freq. vergel. [illegible]

[illegible] N.K. *met, door, benevens, daarbij.* Skr. SAHÂRTHA, *een voorwerp hebbende; zinverwant, dezelfde meening hebbende.*

[illegible] N.K. *al, geheel, alles.* Skr. SARWA, *al, geheel, volkomen, alles, algemeen.* [illegible] XXIV, 8; CIV, 2. = [illegible]? naar den zin schijnt het te moeten beteekenen *zich met iemand familiaar maken, zich onbescheiden in een gezelschap mengen.*

[illegible] Kw. *tevens, te gelijk, benevens, met, ook.*

[illegible] Kw. = [illegible]?

[illegible] Kw. *hond.* Skr. SJRÊGÂLA en SRÊGÂLA, *een jakhals.*

[illegible] N.K. *misnoegdheid, verstoordheid; misnoegd, verstoord; driftig, kwaad, norsch.* Skr. SÂRAH, *kracht, dapperheid, heldhaftigheid;* سارع en سرع Ml. [illegible] of [illegible] Kw. grondw. van [illegible] *aanvallen, er door heên slaan, aantasten.* [illegible] *verstoord zijn, knorren; het verstoord zijn, het knorren.*

[illegible] Kw. = [illegible] *vermijding.* [illegible]

vermijding, onthouding; iets vermijden, zich van iets onthouden.

[Javanese] Kw. = [Javanese] *tegen elkander stooten.* [Javanese] N.K. *al verder en verder dwalen; nergens een inkomen hebben, overal verstooten zijn.*

[Javanese] de Kawi-benaming van de zangwijze *dandanggoelå*. Skr. SJARKARÂ, *suiker;* of SJRĔNGGÂRA, *de liefde*, en SOEKHA, *geluk, genoegen.*

[Javanese] ? Misschien SANGGRÂMA, Skr. *vechten, oorlogen.*

[Javanese] N. *dikwijls, menigmaal; indien maar, zoo maar.*

[Javanese] K. *genoegen, vermaak, vreugde; verheugd, blijde.* Skr. SOEKHA; *te vreden zijn; genoegen met iets nemen.* [Javanese] *zich vermaken.*

[Javanese] N. *gras.*

[Javanese] N.K. *magt, kracht, bovennatuurlijk vermogen; magtig, onoverwinnelijk.* Skr. SJAKTI.

[Javanese] N.K. *ziel, geest.* Skr. SOEXMA, *de algemeene wereldziel, geest.* [Javanese] *God, als de wereldziel.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. *wat men in de hand houdt*, waaronder voornamelijk wordt verstaan *een wapen, een werktuig*, als: [Javanese] *Baron Sakèndèr* 12e zang, 44e vers, *de Spanjaarden waren toen verzameld met hun krijgsgeweer.* [Javanese] *in de hand hebben.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *vermindering; verminderd.*

[Javanese] Kw. = [Javanese]

[Javanese] Kw. = [Javanese] *zeer goed, zeer deugdzaam.* = [Javanese] *vader.* Van [Javanese] Kw. = [Javanese] *voortreffelijk.* Skr. SOE, en DHARMA, Skr. *deugd, pligt, betrachting van de pligten, die iemand opgelegd zijn.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] of [Javanese] N.K. *plan, doel, voornemen.* Skr. SADJNA, *gedachte, zin, verstand.* [Javanese] *voornemens zijn, zich iets voorstellen.* [Javanese] *als het doel beschouwen, iets tot zijn doel maken.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *koopman, handelaar.* [Persian], Pers.

[Javanese] Kw. *eene hoen, een haan.*

[Javanese] K. *grond; land; grondgebied.* Skr. XITI, *de aarde.*

[Javanese] Kw. *kind.* Skr. SOETA, *een zoon; een prins;* SOETÂ, *eene dochter.*

[Javanese] Kw. = [Javanese] *zigtbaar, in het oog vallen; openlijk.* [Javanese] *gezien worden.* Zou het eerste gedeelte van het woord ook iets gemeens hebben met het Skr. SÂXÂT? vergel. [Javanese]

[Javanese] N. [Javanese] K. *maand.* (Skr. SJASJI, *de maan*). [Javanese] *maanden lang.*

[Javanese] N. *spoed, haast.* [Javanese] *haastig, zich overhaasten.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *even als, gelijk als, zoo goed als,* Skr. SÂXÂT, *in het gezigt, voor het gezigt; blijkbaar; gelijk, als.*

[Javanese] ? XVI, 2; XLI, 10; XLII, 8. Ik zoude geneigd zijn, dit woord te beschouwen als van [Javanese] *dienen, het dienen* (zie aldaar) te zijn afgeleid; het aanhechtsel [Javanese] dat naar zijn aard eene *wijze* te kennen geeft, zou dan aan het woord de beteekenis geven van *kwanswijs, naar den schijn dienen,* gelijk [Javanese] *geween,* [Javanese] of [Javanese] *kwanswijs weenen.*

Maar het Skr. SWAHITA, *goed voor zich zelven*, van SWA, *eigen* en HITA, *goed, geschikt, voegzaam*, heeft het mij aan den anderen kant als mogelijk doen beschouwen, dat [illegible] *zelfzoekend, op eigen voordeel uit zijn*, beteekent.

[illegible] N.K. *fout, verkeerdheid, schuld; verkeerd, schuldig, ongelijk hebben.* [illegible] *zich vergrijpen, zich aan iets schuldig maken.* XLV, 2, schijnt echter als het passief van het onbekende [illegible] beschouwd te moeten worden, dat *verongelijken* zou beteekenen.

[illegible] N.K. [illegible] *onder door kruipen, inkruipen, insluipen.* De grondvorm is [illegible] waaruit door invoeging van *r*, [illegible] en door invoeging van *l*, [illegible] zijn gevormd; het eerste is de grondvorm van [illegible] *het indringen, doordringen; ondergang der zon*, en het tweede van [illegible] *in het water duiken.*

[illegible] Kw. *voor zijn' meerdere pligtshalve verschijnen; dienen.* Skr. sêwî, *dienend, vereerend, huldigend.* [illegible] *de persoon, voor wien men verschijnt, dien men dient; de heer.* Vergel. [illegible] [illegible] en [illegible]

[illegible] N. *een wijl, een poos; een wijl, een poos duren.*

[illegible] N. [illegible] K. *rijstveld.* [illegible] *rijst bouwen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *geluid, stem, klank.* Skr. SWARA. [illegible] XCIII, 10, vertaald door *verhooring zijner boete*, omdat het woord [illegible] in dien zin voorkomt in de *Râmâ*, pag. 111, reg. 6 van onder: [illegible] [illegible] enz., *toen de vorst Soegriwâ een teeken* (openbaring) *ontving, terwijl hij zich aan de droefheid overgaf* (boete deed) *en bad, waren de woorden van de stem: "He, Soegriwâ! houd op met bedroefd te zijn."*

[illegible] Kw. *titel van onzen tekst; dienst; dienaar.* [illegible] *dienen; voor een vorst, voor een meerdere verschijnen.* Skr. SÊWAKA, *dienstbaar; een dienaar*, van sêwâ, *dienst, dienstbaarheid; vereering, hulde.* Vergel [illegible] [illegible] en [illegible]

[illegible] Kw. *dienen; gehoorzaam, onderdanig zijn.* Skr. sêwita, *gediend, gehoorzaamd, aangebeden.* Vergel. [illegible] [illegible] en [illegible] [illegible] III, 5, zal wel [illegible] zijn, *in dienst zijn, dienende zijn.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] I. N.K. *uitwerking, kracht; zegen;* ثواب, Arb. *verdienste, belooning.*

II. = [illegible] *reden, oorzaak; omdat, dewijl.* سبب, Arb.

[illegible] N.K. *ledig, verlaten, eenzaam; afwezig, niet te huis zijn, niet op de plaats aanwezig.*

[illegible] N.K. *zitten met de beenen kruiselings onder het lijf.* [illegible] *zitplaats.*

[illegible] N.K. *mis, verkeerd.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *verwisseling; van iets verwisselen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] of [illegible] N.K. *te spoedig, te vroeg; tusschen beide gekomen*, wanneer iets gebeurt, voor dat iets anders plaats heeft.

[illegible] N.K. *gebed; het gebed verrigten.* صلوة, Arb.

[illegible] N.K. *misverstaan, misvatten.*

[Javanese] N. *heil, geluk, zegen, welvaart; gelukkig, gezegend, voorspoedig.* سلام, Arb. *heil, vrede.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] van [Javanese] grondw. van [Javanese] *op zijde gaan*, gevormd door invoeging van *l*. [Javanese] Poët. [Javanese] N.K. *van den weg afgaan, afwijken.* [Javanese] *van den weg doen afgaan, van den weg afzetten; ter zijde stellen, niet naleven.*

[Javanese] N.K. *onbekendheid; verborgenheid; onopgemerkt, heimelijk.*

[Javanese] N. *eenzaam, ledig, onbewoond; niet voorhanden, afwezig.* [Javanese] *wat eenzaam is, eene eenzame plaats.*

[Javanese] Kw. Dit woord heb ik op verscheidene plaatsen in handschriften aangetroffen. Het komt òf in den lijdenden vorm [Javanese] òf als grondwoord [Javanese] voor, en wordt in den eersten vorm door [Javanese] *alsof*, en als grondwoord door [Javanese] *niet*, vooraf gegaan. De Javanen verklaren het woord [Javanese] door [Javanese] *verslinden*, [Javanese] *uitermate*, doch geene dezer verklaringen kan er de beteekenis van zijn, gelijk dit blijken zal, wanneer men ze op het woord toepast in de volgende aanhalingen: *Râmâ*, pag. 312, reg. 11 van boven; (woorden van *Sintâ*); [Javanese] *Och, mijn god Râmâ widjâjâ! gij zijt niet, of zonder..... (sipi), het is ijsselijk, hoe gij mij niet bemint.* Pag. 227, reg. 6 van boven: [Javanese] (Anoman) *vertelde van het begin tot het einde het wedervaren van zijne zending, alles wat hij gedaan had deelde hij hem* (Râmâ) *mede, alles in zijn geheel, zonder dat er iets ontbrak, of te veel was; zijne vreugde was niet*, of *zonder*..... (*sipi*) *Damar Woelan*, 5e. zang, 25e. vers: [Javanese] *de patih ontstak in toorn, greep voorts een korte lans; zijne gramschap was zoo, als ware zij*..... (*sinipi*). *Baron Sakèndèr*, 1e. zang, 26e. vers. [Javanese] *de vrouw en hare oppaster was niet*, of *zonder*..... (*sipi*) *in hare innige spijt.* De zin op al de aangehaalde plaatsen laat geen twijfel over, dat [Javanese] en [Javanese] *iets overmatigs* te kennen geven, van daar schijnen de Javanen op de gedachte te zijn gekomen om het woord [Javanese] door [Javanese] en [Javanese] door [Javanese] te verklaren, zonder te bedenken, dat [Javanese] alsdan van zelf zou moeten beteekenen *niet buitengemeen, niet erg*, of *niet verslinden*, en [Javanese] *alsof het erg gemaakt wierd, alsof het verslonden wierd*: beide verklaringen leiden derhalve tot niets. Zoo er echter in het Javaansch een woord is, dat in den zin der boven aangehaalde plaatsen [Javanese] zou kunnen vervangen, dan zal het, dunkt mij, wel het woord [Javanese] zijn; [Javanese] *het uiterste, waartoe iets komen kan;* [Javanese] *tot het uiterste drijven.* [Javanese] zou dan zoo veel zijn als [Javanese] *eindeloos, grenzeloos*, en [Javanese] zoo veel als [Javanese] *als wierd het tot het uiterste gedreven*, d. i. *men geeft* (aan zijne droefheid, òf gramschap) *den vrijen teugel.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. [Javanese] N. [Javanese] K. *opdat, ten einde.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *een offermaaltijd; offeren.* صدقة, Arb. *liefdegift, aalmoes.*

[Javanese] N.K. *een voortreffelijk, deugdzaam mensch; schrander, kundig, geleerd; een geleerde.* Skr. SOEDJANA, *deugdzaam, braaf, goed,* enz.

[Javanese] N.K. *al meer en meer, hoe langer zoo meer.* Skr. SAHJA, *gelijk, evenredig aan.*

[Javanese] N.K. *onderwerping, onderdanigheid; zich onderwerpen, onderdanig zijn.* Misschien een andere uitspraak van [Javanese] *zich voor God nederbuigen, aanbidden,* سجود, Arb. of [Javanese] *onderdanig; onderworpen aan den wil van God of van den vorst;* زهد, Arb. *ingetogenheid, godsdienstigheid, overgegevenheid aan Gods beschikking.*

[Javanese] N.K. *straf, kastijding, tuchtiging, foltering.* سياست, Arb. *bestuur, regering; straf, foltering.* [Javanese] of [Javanese] *straffen, tuchtigen, folteren.*

[Javanese] K. *dag; middag.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese] [Javanese] VI, 6, zal wel [Javanese] zijn, Kw. *vrouw.* Skr. SWÂMIN, *eigenaar, meester* of *meesteres,* SWÂMI, *man, minnaar.*

[Javanese] N.K. [Javanese] [Javanese] Poët. *het voorkomen, de uitdrukking van het gelaat; schijn; eenigzins; min of meer; den schijn hebben,* Skr. SÂMJA, *gelijkheid, overeenkomst; fraai, lief; wel staan,* Skr. SAÚMJA, *fraai, behaaglijk; zacht, vriendelijk, vreedzaam.* [Javanese] *wel gekleede onderdanen, behoorlijk uitgeruste troepen,* z. v. a. [Javanese] [Javanese] *door gebaren, een wenk, verbloemde* of *dubbelzinnige uitdrukking, zijne bedoeling aan iemand te kennen geven; op iemand of iets zinspelen.*

[Javanese] N.K. *somber, eenzaam.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] eigennaam.

[Javanese] N.K. *mier.*

[Javanese] gewoonl. [Javanese] [Javanese] Kw. = [Javanese] *voorts, alsmede; eveneens.*

[Javanese] zie [Javanese] en [Javanese]

[Javanese] N. K. *bewaren; geheim houden.* [Javanese] *iets bewaren; geheim houden.* [Javanese] *wegbergen.*

[Javanese] Kw. = [Javanese] *struikelblok, moeijelijkheid; moeijelijk, gevaarlijk.*

[Javanese] Kw. = [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. [Javanese] *twee dingen te gelijk verrigten.*

[Javanese] N.K. *manziek.*

[Javanese] of [Javanese] N.K. *de hartstogtelijke taal van iemand, die strijden wil; zulk eene taal voeren.* Men kan het, naar dat de zin is, door *zweeren, snoeven, dreigen* enz. vertalen.

[Javanese] N.K. *gepast, behoorlijk, geschikt; met iets overeenkomende, aan iets beantwoordende.* Skr. SAMBANDA, *geschikt, gepast, bekwaam.*

[Javanese] N.K. *geklag, geroep om hulp, het noemen van iemands naam als een uitroep.* [Javanese] *klagen, om hulp roepen; iemands naam uitroepen.* [Javanese] *iemand om hulp vragen.* [Javanese] *de persoon, bij wien men gewoon is om hulp te komen vragen,* of *de persoon, wiens naam door zijn vermaardheid, door een ieder genoemd wordt?*

[Javanese] [Javanese] Poët. [Javanese] N.K. *vat-*

ten, nemen; bij de hand nemen, hebben, van werk.

[illegible] *eene ziekte van het veldgewas?*

[illegible] N.K. *rijk, vermogend.* [illegible] *rijk schijnen, zich het aanzien geven van rijk te zijn.* [illegible] *rijkdom, vermogen, overvloed.*

[illegible] N.K. *op eene plaats zijn, eene plaats bezoeken*, zoo als b. v. de kooplieden de beurs bezoeken; *rondloopen.* Skr. SABHÂ, *vergadering, bijeenkomst.*

[illegible] N. [illegible] K. *voor een meerdere verschijnen, zijne opwachting maken; pligtmatig verschijnen*, van een dienaar op de daartoe bestemde plaats ten huize van zijn' heer, om op zijne bevelen te wachten. (Skr. sêwâ). Vergel. [illegible] en [illegible] *verschijning; vergaderzaal; de plaats, waar een dienaar zich in dienst bevinden moet, om de bevelen van zijn' heer af te wachten.*

[illegible] Poët. = [illegible]

[illegible] N.K. *elk, ieder; telkens; gewoonlijk; gewoonte.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *buikband.*

[illegible] N.K. *gezegde, woord; taal, de woorden van iemand.* Skr. SJABDA, *geluid, klank, woord.*

[illegible] N.K. *gescheurd; het gescheurd zijn.*

[illegible] N.K. *geroep, mare, gerucht.* [illegible] *noemen, vermelden.*

[illegible] N.K. *het geloof; voor het geloof*, of *ter eere Gods.* سبيل, Arb. *een weg.* [illegible] *heilige strijd, oorlog voor de godsdienst.*

[illegible] N.K. een voorzetsel voor benamingen van Goden of doorluchtige en heilige personen; ook vóór een woord bij een persoonsverbeelding, als: [illegible] CIX, 5, *de onvoorzigtige.*

[illegible] Kw. [illegible] *geven.* [illegible] het pass. [illegible] *aan iemand gegeven worden.* [illegible] *begiftigd worden.*

[illegible] N. = [illegible] In poëzij komt [illegible] ook zoo als [illegible] en [illegible] voor. [illegible] XXXIII, 3 en XXXVI, 2, schijnt zoo veel te zijn als [illegible] *wie ook, wat ook*, de aanvoegende wijs van [illegible]

[illegible] N.K. *leeftogt, teerkost, reisgeld; iets meênemen voor de reis.*

[illegible] N.K. *afkomst, bron, oorsprong.* [illegible] N. [illegible] K. *komende van; van, wegens, door, uit.* [illegible] LXXXIII, 10, *dan*, in het gebruik hier gelijk het Ml. دري, DARI, *van, dan.*

[illegible] N.K. *ongenegen, onwillig, zwaartillend; onwilligheid, tegenzin.* [illegible] *onwillig van aard, de hoedanigheid van iemand, die tegen moeite opziet.* In onzen tekst schijnt het dikwijls niets anders te kunnen beteekenen dan *lui;* misschien is het Soerakartaasch [illegible] *lui* in de Provincie van den schrijver niet bekend.

[illegible] N.K. *een jaartal door woorden uitgedrukt, die de kracht van cijfers hebben.* Skr. SANGKALA, *optelling.*

[illegible] N.K. *het zijn in eene gebogene houding; onderwerping, onderdanigheid.* [illegible] *gebogen, onderworpen, onderdanig.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] [illegible] = [illegible]

[illegible] gewoonl. [illegible] *torschen, schragen, op de handen dragen; wat men te torschen heeft.* [illegible] Poët. *iets torschen, op de handen dragen, schragen; praesteren; opbrengen, leveren.*

[illegible] N.K. *vermijding; wegzetting.* [illegible]

Poët. [Javanese] N.K. *vermijden; ontwijken; nalaten, tegengaan.*

[Javanese] Kw. = [Javanese] [Javanese] *gegeneerd, moeijelijk.* [Javanese] N.K. *er niets van af willen weten, veinzen iets niet te weten, zich dom houden.* Dit is de afgeleide beteekenis; eigenlijk moet het beteekenen *het gezigt afwenden,* want [Javanese] *is ginds en herwaarts zien, ongerust* gelijk dit uit de *Râmâ* pag. 572, reg. 8 van onder blijkt: [Javanese] *wanneer hij* (een vogel, een soort van kwartel) *eene plaats gevonden heeft, dan zit hij er gerust op, men mag hem wegklappen, hij zal zich niet verroeren, of hij moest gevaar loopen van getrapt te worden.*

[Javanese]

[Javanese] I. N. *nog bij.* [Javanese] *vermeerderd, toenemen; vermeerdering.* [Javanese] *vermeerderen, bijvoegen.*

II. N.K. *vuiligheid, vuilnis,* zoo als *bladeren, drek, asch* enz. [Javanese] *vuilnishoop; de plaats, waar men gewoon is het vuilnis te werpen.*

[Javanese] N. [Javanese] *geven, schenken; toestaan, inwilligen.* [Javanese] *iets, het een of ander, geven, schenken.* [Javanese] *iemand iets geven.*

[Javanese] Kw. *niet plaats hebben, niet geschieden, niet doorgaan.* [Javanese] *gewis, onmisbaar.* [Javanese] *geene plaats doen hebben.*

[Javanese] K. *bosch.* Skr. WANA.

[Javanese] N. [Javanese] K. *durven; dapper, moedig.* براني, BRANI, Ml. misschien van *ber* en *wani.* Skr. WAHNI, *vuur.* [Javanese] Poët. [Javanese] N. *dapperheid, moed.*

[Javanese] [Javanese] Poët. [Javanese] N.K. *andere; anders.* Skr. ANYA. [Javanese] gewoonl. [Javanese] *sommigen, anderen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] Kw. Dit woord heb ik nu eens in de beteekenis van *bij, nog bij, onophoudelijk,* en dan weder in die van *aard, natuur,* aangetroffen, als: *Râmâ,* pag. 586, reg. 6 van onder; [Javanese] *het was als de uitwatering eener rivier in zee, onophoudelijk kwamen de genoegens,* d. i., *de genoegens stroomden onophoudelijk toe, als het water eener rivier naar hare monding in zee. Damar Woelan,* 2e. zang, 17e. vers, [Javanese] *Zij, die bij een juweel te vergelijken was, beefde, het is de aard van eene ware maagd, haar hart klopte geweldig.* [Javanese] *toegevoegd worden; door zijn aard, natuur bepaald.*

[Javanese] Kw. *vrouw.* Skr. WANITÂ.

[Javanese] I. Kw. *natuur, aard.* Skr. ANTANG.

II. N.K. *opregt, onbewimpeld, ongekunsteld.* Skr. WAHANTA, *een kind.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *magt, vrijheid; geoorloofd, mogen; geregtigd.* [Javanese] *met de magt bekleed zijn om iets te doen, daartoe vrijheid en regt hebben.*

[Javanese] N. [Javanese] *lezen.* Skr. WÂTJA, *de spraak, het spreken.*

[Javanese] N.K. *redenering, gesprek.* Skr. WITJÂRA.

[Javanese] [Javanese] N.K. *de toestand van iets, dat uitgerekt is.* [Javanese] *uitrekken.* [Javanese] is

correlatief met [illegible] en [illegible] van [illegible] en [illegible] *uitspreiden, ontrollen;* van [illegible] *de vleugels uitbreiden.*

[illegible] Poet. [illegible] N. [illegible] *achter.* [illegible] *wat naar achteren; ten achteren raken; verleden.* [illegible] *volgen, navolgen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. [illegible] K. *kennis; kennen, weten; te weten komen, vernemen; zien, bemerken.* [illegible] N.K. *kennis, wetenschap.* [illegible] N. [illegible] K. *van iets kennis dragen, kennis nemen.* [illegible] N. *iets bekend maken, kennis van iets geven.*

[illegible] N.K. *leering, onderwijs, les, onderrigt; waarschuwing, mededeeling, berigt.* [illegible] *het een en ander zeggen, onderrigten; aan dezen of genen iets zeggen, vertellen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. of liever Poët. [illegible] K. ([illegible] N.) *gedaante, fatsoen, vorm; kleur, soort.* Skr. WARNA. [illegible] *eene gedaante aan iets geven; schilderen; opstellen; verhalen.* [illegible] I, 1, eigenlijk de imperatief van [illegible] doch in poëzij komt de imperative vorm met [illegible] dikwijls als passief voor, b. v. [illegible] *Râmâ*, pag. 112, reg. 1 van boven, voor [illegible] *hij is waardig gekust te worden aan zijne voeten;* [illegible] *Râmâ*, pag. 114, reg. 7 van onder, voor [illegible] *als de boomen gegrepen werden, gingen zij maar uit den grond,* (men kon zich niet aan de boomen vasthouden of zij gingen uit den grond). [illegible] *Wiwâhâ*, pag. 79, reg. 7 van onder, voor [illegible] *het zou lang worden, indien het verhaald werd in* (dit) *geschrift.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. *onderwijs, onderrigt, leer.* [illegible] *onderwijzen, onderrigten, leeren; vermanen.*

[illegible] eigennaam.

[illegible] Kw. *het hart, het gemoed.* Skr. HRĔDAJA.

[illegible] N. *effen, gelijk; algemeen, overal.* [illegible] *gelijkelijk, over alles heen verspreiden.*

[illegible] of [illegible] N. *nieuws, tijding, berigt.* Skr. WARTA. [illegible] *nieuws mededeelen.* [illegible] *bekend, vernomen; gezegd, verteld.*

[illegible] Kw. *geluk, voorspoed; rang, waardigheid; aanzien, luister, magt.* Skr. WÎRJA, *vermogen, magt, waardigheid, luister, heldhaftigheid.* [illegible] *een gelukkige, luisterrijke staat.*

[illegible] N. [illegible] K. *zat, verzadigd, genoeg hebben.* [illegible] *zoo lang tot dat men er zat van is, zoo lang men leeft.*

[illegible] N.K. *schande, oneer; beschaamd.* [illegible] *schroomachtig, schroomhartig.*

[illegible] N. [illegible] K. *niet doorgaan, niet geschieden; verijdeld.* [illegible] *geene plaats doen hebben, verijdelen.*

[illegible] N.K. *blind op iets los gaan; eigenzinnig.*

[illegible] Kw. berg. بوكيت, BOEKIT, Ml. *heuvel.*

[illegible] N.K. *einde, het laatste.* بكس, BEKAS, Ml. *overblijfsel, spoor.* [illegible] of [illegible] N. *wat men iemand aanbeveelt of in last geeft bij het heengaan van een van beiden, bestelling, last, boodschap,* enz. [illegible] *het einde, de dood; de of het laatste; ten laatste, eindelijk.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. *almagtig.* [illegible] *de almagtige God.* Skr. WIDHI, *bepaling, bestemming, noodlot;* ook naam van *Brahmâ* en van *Wisnoe.*

[illegible] N.K. *offer; misschien eigenlijk wat men verstoot, verwerpt.* [illegible] *afstooten.* [illegible] *de dwarshoutjes onder de zitting eener bank stooten, wippen,* eene spreekwijs voor den *bijslaap uitoefenen.*

[illegible] N.K. *eene bijl.*

[illegible] [illegible] N.K. *begin, oorzaak, reden; dewijl, omdat.* [illegible] *beginnen.* [illegible] *begin, oorzaak, oorsprong.* [illegible] z. v. a. [illegible] of [illegible] *tot begin hebben, aanleiding hebben, een' aanvang nemen met.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. *uitkomst, het voor den dag komen.* [illegible] *uitkomen, opkomen, voor den dag komen.*

[illegible] N. *omtrent; meening, gissing, maat, overleg.* Skr. ANTAR, *binnen, tusschen, onder;* ATOERA, *met overleg, niet in haast,* van A. een ontkennend voorzetsel, en TOERA voor TWARÂ, *haast.*

[illegible] [illegible] N.K. *aard, inborst, geaardheid; hoedanigheid.* [illegible] [illegible] *de hoedanigheid, den aard hebben van iets.* Vergel. [illegible]

[illegible] N. (WAHIS, Skr. *uit, buitenwaarts, uitwendig*). [illegible] K. *afgedaan, gedaan; reeds, bereids; geleden, verleden; volkomen, volmaakt.* [illegible] *gezamentlijk met iets uitscheiden.* [illegible] N.K. *geheel, gansch, ganschelijk, in eens, te gelijk, ten eene male.* Vergel. [illegible]

[illegible] I. N. = [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] N.K. *einde, uitkomst, eindelijk, ten laatste.*

II. [illegible] Poët. *het zeggen, wat iemand zegt.* [illegible] *zeggen, spreken, verhalen.*

[illegible] [illegible] [illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *gefluister, influistering, geheime mededeeling; ingeving, openbaring; waarschuwing, raad.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. *kleed; een hofkleed, staatsiekleed.* Skr. WASTRA, *kleed, kleeding.*

[illegible] N.K. *kundig, bekwaam, bedreven.*

[illegible] Kw. *lokaas; strik, list.* Skr. WISAJA, *een voorwerp; een voorwerp der zinnen, een voorwerp van najaging.* [illegible] *listigheid; kunsten.*

[illegible] Kw. *huis, woning.* Skr. WÊSJMA. [illegible] *wonen.*

[illegible] [illegible] = [illegible] [illegible] Kw. *gepast, geschikt, betamelijk.* Skr. BHAWJA, *wel, gepast, geschikt, regt.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *langharig van beesten.* Skr. WARWWARA, *wollig, gekroesd van haar.* Ons tekstwoord kan deze beteekenis niet hebben, maar is met [illegible] te vergelijken; [illegible] Kw. = [illegible] *scherm;* figuurlijk *dekmantel.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible] II.

[illegible] N.K. benaming van de eerste verkondigers van den *Islam* op *Java.* ولي, Arb. *vriend.*

[illegible] N.K. *acht.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *eene weduwe zonder kinderen.*

[illegible] Kw. *eenvoudig, ongekunsteld, onwetend, opregt.* Skr. BÂLAKA, *een kind, een dwaas.*

[illegible] N.K. *eene straf van God.* [illegible], Arb. *vloek.*

[illegible] N.K. *vergelding; wraak.* [illegible] *vergelden; wreken.*

[illegible] N.K. *medelijden, deernis; gunst.* Skr. WILÂSA, *gunst.* [illegible] *medelijden hebben.* [illegible] Poët. = [illegible] N.K. *deerniswaardig.*

[illegible] Kw. *getal.* [illegible] *tellen.* [illegible] of [illegible] freq.

[illegible] LXXXIV, 2. Met dit woord kan wel niets anders bedoeld zijn dan [illegible] *sprinkhaan, een der plagen van de veldgewassen.* Ik weet niet of deze soort van sprinkhanen rood van kleur is; zoo dit het geval is, dan is in ons tekstwoord de *tjĕtjak* boven de [illegible] vergeten en het moest dan zijn [illegible] *roode sprinkhanen.* بلالڠ BELALANG, Ml. *sprinkhaan;* Skr. WARALA, *een wesp.*

[illegible] [illegible] [illegible] N.K. *los; los gaan; ontvouwd, open; loslating, opening.* [illegible] *ontbinden, los maken; onthullen, openbaren, bloot leggen.*

[illegible] N.K. *de buik van een beest; de buik van den mensch* in een verachtelijken zin; ook wel eens *de maag.*

[illegible] N.K. *een mes in eene houten scheê, dat bij de Javaansche hofkleeding behoort.*

[illegible] N.K. *zaad, zaadkorrel.* Skr. WIDJA, *zaad.* [illegible] N. *een enkele, één.* [illegible] *een missen,* d. i. *een van beiden.* [illegible] *ieder afzonderlijk nemen; uit elkander houden.* [illegible] N.K. *stuk, elke zaak op zich zelve genomen.* [illegible] N. één. [illegible] *ieder afzonderlijk, één voor één.*

[illegible] Kw. *uitkomen, te voorschijn komen; wat uit iets gekomen, voortgesproten is; uitkomst, het voor den dag komen, afkomst.* [illegible] *voor den dag komen; gebleken.*

[illegible] N.K. *tijd; uur; leeftijd.* Skr. WAJAH, *leeftijd.* [illegible] *in den tijd.*

[illegible] K. [illegible] N. *breed, uitgestrekt, ruim; ruimte, breedte, uitgestrektheid.*

[illegible] K.I. *uitkomst, verschijning; oorsprong, begin, geboorte.* [illegible] *uitgaan, uitkomen, verschijnen; geboren worden.* [illegible] *zich aan iemand vertoonen; om iemand uitkomen.*

[illegible] Kw. Dit woord wordt door [illegible] *blij*, en [illegible] *bedroefd*, verklaard, en werkelijk heb ik het woord in de beide beteekenissen aangetroffen. In onzen tekst komt het woord verscheidene malen voor in de beteekenis van *kwijnen, treuren, niet gedijen,* en eveneens in de *Rāmā*, waar *Dāsārātā* zich aan droefheid overgaf op het vernemen, dat men zijn zoon *Rāmā* niet gevonden had: [illegible] pag. 31, reg. 4 van onder, *vol, bedrukt, radeloos was zijn hart; in droefheid verkwijnde het leven zijner ziel.* In de *Wiwāhā*, pag. 10, reg. 9 van boven, verklaart de schrijver zelf [illegible] door [illegible] *zich vermaken.* In de laatste beteekenis is [illegible] met [illegible] *steigeren, dartel* van een paard, te vergelijken, en dit vindt men terug in [illegible] *op zijde springen* van een paard. [illegible] is eene anagramme van [illegible] Skr. WIKARA, *verandering van vorm of natuur, verandering of afwijking van den natuurlijken staat; ziekte, kwaal.*

[illegible] Kw. *bekwaam, kundig, geleerd.* Skr. WIDJNA. [illegible] *bekwaamheid, kunde, wetenschap.*

[illegible] I. N. *mensch, iemand, men.*

II. grondvorm van [illegible] Poët. *oppassen, bedienen, leiden, bestieren; voeden, koesteren.* [illegible] N.K. *als een Mentor het opzigt over iemand hebben, hem leiden, zijne zaken bestieren.* [illegible] *oppassen, zorg voor iemand dragen,* meestal van kinderen. [illegible] XIV, 1, *dienst.*

[illegible] K.I. *ontwaken; opstaan; op zijn.*

[Javanese] N.K. *vorm, gedaante, gestalte, fatsoen.* [Javanese] *eene gedaante geven, daarstellen, stichten, beginnen; herstellen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *openbaring, ingeving, geheime mededeeling.* Skr. SANGWID, *verstand; kennis; overeenkomst, verbond; toezegging, goedkeuring; een wachtwoord, een oorlogskreet; teeken, sein; naam, benaming; voorschrift.* [Javanese] *aan iemand iets in vertrouwen, in het geheim mededeelen, te kennen geven.*

[Javanese] K. *terug, terugkeer; terugkeeren.* [Javanese] LXXI, 6, z. v. a. [Javanese] N.K. *wat men terug geeft; antwoord.*

[Javanese]

[Javanese] [Javanese] N.K. *veranderen* van naam of van verklaring; *van plaats veranderen, verhuizen.* [Javanese] N. *ander; anders.* [Javanese] *een ander.* [Javanese] *de andere.* [Javanese] zie [Javanese] [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *traan, tranen.* [Javanese] XXXVI, 10, *tranen hebben.* Ik heb het woord [Javanese] in geene andere beteekenis aangetroffen, en moet mij, in weerwil van het gedwongene, vergenoegen met de vertaling in de bekende beteekenis. Misschien is het eene spreekwijs van de Javanen, om te zeggen: *tranen in de oogen hebben van eene godheid,* van iemand, die doorzigt heeft.

[Javanese] N.K. *hoog, verheven, aanzienlijk.* De [Javanese] verandert in [Javanese] en de [Javanese] in [Javanese] in [Javanese] N. *hoog, lang.* [Javanese] XVII, 3 schijnt *duurzaam,* namelijk van wat tot in het nageslacht blijft bestaan, te beteekenen, en staat in betrekking met [Javanese] XVII, 2; want [Javanese] beteekent ook *het vervolg,* b. v. [Javanese] van *het vervolg van het boek zijn vijf vellen verloren.*

[Javanese] Kw. *liever, beter.*

[Javanese] I. poet. = [Javanese]

II. *voortreflijk, uitmuntend.*

[Javanese] N. *met, benevens, en.*

[Javanese] N.K. *voorbij; vooruit; over; voorbarig.*

[Javanese] K. *ruiling, verwisseling, hetgeen voor iets in de plaats gesteld wordt.* [Javanese] *wisselen, verruilen, verwisselen.* [Javanese] *wisselend, onafgebroken voortgaan.*

[Javanese] N.K. *de stok van een lans; lans.*

[Javanese] N.K. [Javanese] *zich indringen;* volgens anderen *ongestadig.* [Javanese] XII, 2, is mij onbekend, maar naar den zin past de eerste beteekenis van [Javanese] er goed op, waarvan ons tekstwoord schijnt afgeleid te zijn, met verandering van den *o* klank in de eerste lettergreep van het woord in [Javanese], terwijl de *ă* klank in de laatste lettergreep tegen den regel in het afgeleide woord in *o* overgaat. Misschien wordt het woord in de provincie van den schrijver [Javanese] geschreven. Hoe het ook zij, de beteekenis van het woord kan, dunkt mij, niet ver af zijn van die van [Javanese] *zich indringen,* [Javanese] *voortgaan,* [Javanese] *te ver gegaan,* [Javanese] *doorgaan.*

[Javanese] [Javanese] Poët. *gelijk, als, alsof; gelijkenis; beteekenis, zin.* [Javanese] [Javanese] *alle, alles, geheel.* [Javanese] N.K. is mij bekend voor *in den wind slaan,* als: ([Javanese] *Damar Woelan,* 3e. zang, 30e. vers: *ik zou eene zonde begaan, indien ik de woorden van mijn grootvader in den wind sloeg.* In mijne aanteekening vind ik ook de volgende aanhaling: [Javanese]

[illegible] die in zijne jeugd *goede vermaningen in den wind geslagen heeft, wordt gewoonlijk wijs door schade en straf te lijden.* Ik meen, dat dit uit de vertaling van den heer WINTER van SCHMID's *Leerzame Verhalen* is aangeteekend. Het is moeijelijk te verklaren, hoe [illegible] de beteekenis kan hebben van *in den wind slaan;* eveneens is dit het geval met [illegible] *zich niet aan storen,* van [illegible] *gelijkenis,* b. v. [illegible] *niets om een voornaam persoon geven.* De gewone verklaring, die de Javaan hiervan geeft, is, *als eene gelijkenis beschouwen;* misschien *er zoo veel om geven als om een verdichtsel, schijn.* [illegible] XXXVII, 10, kan de boven opgegevene beteekenis hebben; maar de zin kant zich ook niet tegen de beteekenis van *gelijk stellen, gelijk beschouwen.*

[illegible] N. *ziek, ongesteld, pijnlijk; ziekte, pijn, smart.* [illegible] *ziekte, pijn, ongemak of kommer lijden.* [illegible] *smart, pijn, ziekte veroorzaken, zeer doen.*

[illegible] N.K. *eene snelle beweging* als die van een afgeschoten pijl, of van den bliksemstraal. [illegible] *inleiden, aandienen, aanmelden.*

[illegible] N.K. *half,* als [illegible] *een halve tros pisang.* [illegible] LXXIX, 9, *drie halve stukken,* waarmede *wit katoen voor een doodkleed* schijnt bedoeld te worden.

[illegible] N. [illegible] K. *gang, loop, togt, reis; wijze, manier; gedrag, bedrijf, handeling; de manier, die men bij het doen eener boete aanneemt,* b. v. *zich gek houden, bedelen, slapen zonder hoofdkussen,* enz. [illegible] *gaan.* [illegible] *op weg, op reis zijn om zaken.* [illegible] *doen, verrigten, uitvoeren, volbrengen; ondergaan.*

[illegible] N.K. *kleverig; gehecht.*

[illegible] N.K. *wijze van doen, gedrag, manier.* [illegible] *aan den gang gaan; beginnen; handelen.*

[illegible] Kw. *voorspoed, geluk.* Misschien eene verbastering van LAKSANA, *voorspoedig, gelukkig. Gang, loop, bedrijf.* [illegible] *ten uitvoer brengen.*

[illegible] N. *levering; wat men te leveren heeft; hetgeen, waarmee men gewoon is iemand te bedienen.* [illegible] *aan iemand leveren; iemand bedienen.*

[illegible] N.K. *mes.*

[illegible] N.K. *tusschenruimte; tusschentijd; om zekeren tijd, of zeker getal.*

[illegible] verkorting van [illegible]

[illegible] N.K. *vereenigd, verkleefd, gehecht; beminnen; gehechtheid, liefde; een beminde.*

[illegible] N.K. *eene opene plaats vóór een huis; erf.*

[illegible] Kw. *nacht.* Skr. RÂTRI.

[illegible] N. [illegible] K. *loom, onopgewekt; zwak, vermoeid; loomheid; zwakheid.* [illegible] *loom van aard, lui.* [illegible] LXXXV, 1. = [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] لسان, Arb. *tong; spraak.*

[illegible] gewoonl. [illegible]

[illegible] LXXXIV, 9, moet zijn [illegible]

[illegible] N.K. *honger; hongerig.*

[illegible] N. [illegible] K. *te boven gaan; over, meer; uitermate, zeer; hoog, verheven.* [illegible]

N.K. *voortreffelijk, uitmuntend; hoog, verheven.*

[illegible] N. *met, benevens, en.*

[illegible] N. [illegible] K. *voorbij, voorbij gaan; te boven gaan; zeer, uitermate.* [illegible] *bovenmatig, te zeer, uitermate, buitengemeen.* [illegible] *voorbij gaan, overgaan, overtrekken; overslaan.*

[illegible] N.K. = [illegible] *afwijking.* [illegible] = [illegible] *van het spoor afwijken; zwenken, een draai nemen om iets te ontwijken.*

[illegible] N.K. *gebeurtenis; gebruik, gewoonte; ondervinding, ervaring.* [illegible] *gebeurd; door eene gebeurtenis, daadzaak, bewezen, door de ondervinding bevestigd.*

[illegible] N. *vergeten.*

[illegible] Kw. *liever; zeer, uitermate.*

[illegible] beter [illegible] zie boven.

[illegible] N.K. *welbehagen, welgevallen.* (رضا, Arb.). *Vergunning, toestemming; in iets gemoedelijk, zonder eenige spijt, berusten, zijne volle toestemming tot iets geven; iets aan iemand gunnen, veel voor hem over hebben, met onderwerping om zijnent wille lijden.*

[illegible] ? Naar den zin komt het mij voor, dat het zoo veel moet beteekenen als [illegible]

[illegible] N.K. *toets, proef.* [illegible] *goud of zilver toetsen.* [illegible] LXVI, 7, schijnt even als [illegible] *eene gift, een geschenk,* te beteekenen.

[illegible] N.K. *onverschillig, onachtzaam, onoplettend.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *honger, gebrek, kommer; hongerig, gebrekkig.* قحط, Arb. *een bekrompen leven, gebrek aan levensmiddelen;* قحط, *bekrompen van omstandigheden, door gebrek,* of ALPA, Skr. *weinig, klein; min, laag;* althans het Ml. لڤر, LÂPAR, *honger,* is te vergelijken met ALPÂHÂRA, Skr. *matig, onthoudend,* van ALPA en ÂHÂRA, *voedsel.*

[illegible] N. *mis, fout, verkeerd, schuldig; missen, het mis hebben, ongelijk hebben, schuld hebben; mislukken.*

[illegible] N.K. *vergaan, verrotten.* [illegible] LXXXIV, 2, schijnt eene ziekte van het veldgewas te zijn.

[illegible] N.K. [illegible] *bestoken, plagen, kwellen.* [illegible] *het voorwerp van plagen; wat of wie men gewoon is te plagen, kwellen.*

[illegible] N.K. *te ver gegaan, zich vergaloperen; zoo ver ergens ingekomen, dat het te laat is om terug te wijken.* [illegible] XXII, 3, heeft naar mijne meening eene onkiesche beteekenis, en wel die van [illegible] *ruim van een gat.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. = [illegible] *lang;* = [illegible] *vervolgens, voortgaan.* [illegible] LV, 9, *vervolgd worden.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N. *betamelijk, gepast; natuurlijk; het kan niet anders.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] poët. [illegible] K. *langdurig, lang geleden; oud, vorig, voormalig; duur, lengte van tijd.* Skr. LAMBA, *ruim, uitgestrekt; groot, breed, lang,* waarmee ook te vergelijken zijn [illegible] *dik,* [illegible] *groot.* [illegible] *zoo lang als, gedurende dat; steeds, altoos.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] [illegible] N.K. *onwillig, ongenegen.*

[illegible] gewoonl. [illegible] N.K. *indien, wanneer; dat.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. = [illegible]

[illegible] N.K. *mos.*

[illegible]? Naar den zin *een weinig.* [illegible], Arb. *een beetje.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *lip, lippen.*

[illegible] N.K. *de zijde van het ligchaam of van iets.*

[illegible] Kw. *oorlog, krijg.* Skr. RANGGA, *een slagveld.*

[illegible] [illegible] N. [illegible] M. *nog, terwijl,* wanneer men nog met iets bezig is of was; van daar *nu, toen; juist, pas; maar, nog maar, niets meer dan, niets anders dan.* [illegible] XCI, 5, *toen hij nog klein was.* [illegible] LXXXVII, 3, *nog maar zoo weinig.*

[illegible] N.K. *het fijne haar, waar het suikerriet aan het boveneinde vol van is.* [illegible] *zoo veel als een haartje van het suikerriet, een ziertje.*

[illegible] N.K. [illegible] en [illegible] *patrouilleren, des nachts de ronde doen.* [illegible] *zwemmen.*

[illegible] Kw. *woord; spraak, gezegde.* [illegible] of [illegible] *zeggen, spreken.*

[illegible] N.K. *vermindering; het afnemen, aftrekking.* [illegible] *verminderen, afhouden, aftrekken.* [illegible] *verminderd; vermindering.* [illegible] *afgetrokken worden.*

[illegible] N. *heengaan, weggaan, zich verwijderen; afwezig, van huis.*

[illegible] N.K. *breed, ruim,* gewoonlijk van het *voorhoofd.* Dit is de eenige beteekenis, die mij van het woord bekend is; ik heb het echter vertaald (LXXXVII, 8,) door *gelegen komen*, omdat de beteekenis van *ruim* daaraan verwant is, gelijk dit uit [illegible] blijkt, dat *bereidwillig-, gelegen komen, gerust* enz. beteekent, en ook *ruim, ruimte,* als: [illegible] Râmâ pag. 348, reg. 5 van boven, *allen klommen op den top* (van den berg *Soewelâ tjâlâ*) *om te zien of er ruimte was op de wegen.*

[illegible] zie [illegible] en [illegible]

[illegible] N.K. *trotsch; hatelijk.*

[illegible] N.K. *eene neet.* Skr. LIXÂ.

[illegible] CII, 10, schijnt hetzelfde te zijn als [illegible] N.K. *voorgeven, voorwendsel, uitvlugten; voorwenden, zich verontschuldigen met uitvlugten.*

[illegible] N.K. *hellen, overhellen.* [illegible] *zich heên en weêr verschuiven, nu eens hier, dan weêr daar heên; verlegen zijn, niet weten hoe zich te houden.*

[illegible] N.K. *afgegleden, uitgetrokken, afgelegd, afgenomen.* [illegible] *uitrekken, afnemen; afgelegde kleederen van iemand vragen.* [illegible] *wat afgelegd, afgedragen is; oude kleederen.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] M. *het zitten; rang, waardigheid; zitten, zich nederzetten.*

[illegible] Poët. *onwillig, ongenegen.* Ons tekstwoord XXXI, 10 schijnt zoo veel te moeten beteekenen als [illegible] *goed, voordeelig gaan,* en wel in dien zin, dat het tegenover [illegible] *gescheiden,* staat, omdat het naar den zin van den tekst eene duurzame echtverbindtenis, of eene echtscheiding geldt. Skr. LAGNA, *gehecht, verbonden;* ALAGNA, *niet gehecht, niet verbonden.*

[Jav.]

[Jav.] I. verkorting van [Jav.]

II. een voorzetsel ter vorming van afgeleide zelfstandige naamwoorden: zie [Jav.] IV. Met dit voorzetsel wordt van een werkwoord een zelfstandig naamwoord afgeleid, dat de daad te kennen geeft, b. v. [Jav.] *planting*, van [Jav.] *planten*.

[Jav.] of [Jav.] Kw. *zangwijze*.

[Jav.] Kw. *anders, verschillend*.

[Jav.] [Jav.] Kw. *gevolg, einde; gevolgelijk, ten laatste*. Skr. PARANG, *daarna*.

[Jav.] = [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. naam van den eersten dag der passer-week.

[Jav.] [Jav.] Poët. *en, voorts, want*.

[Jav.] Kw. = [Jav.] *hebben, bezitten*; = [Jav.] *duidelijk*. Skr. PAWANA, *zuiver, schoon*.

[Jav.] N.K. *een witten poot hebben*, van een paard. [Jav.] *met den voet stootende op- of voorwaarts schieten; van wal steken*. Het is welligt even als [Jav.] Kw. *zich bewegen* met TJALA, Skr. *schudding, beweging* te vergelijken.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *goed, behoorlijk, wel, fraai*. —

[Jav.] Kw. [Jav.] *vragen, verzoeken*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] M. [Arab.], PINTAR, *knap, bekwaam, kundig*. [Arab.], Pers. *hoogmoedig, verwaand*. [Jav.] *knapheid, bekwaamheid; kundigheden*.

[Jav.] N.K. *warm, heet; verstoord; hitte, drift*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] K.I. *eisch, vordering*. [Jav.] *eischen, vorderen; nemen, afnemen*.

[Jav.] N.K. *een geleerde kluizenaar; een leeraar, een geleerde*. Skr. PANDITA.

[Jav.] N.K. *het dragen op de armen*.

[Jav.] N.K. *een zak, waarin de medicamentzakjes te zamen bewaard worden*. [Jav.] LVI, 10, moet iets anders beteekenen, denkelijk [Jav.] N.K. *een korte broek, die even tot aan de knieën reikt en tot de oorlogskleeding behoort;* niets belet om het [Jav.] of [Jav.] te schrijven, van [Jav.] *een militaire rang of titel bij de Javanen*.

[Jav.] N.K. *een langwerpige schotel*.

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *afkomst, afstamming; oorsprong*. [Jav.] *voortspruiten; tot iets strekken, dienen*. In de *Ardjoenâ Sasrâ*, 11e. zang, 4e. vers, vindt men het woord in de beteekenis van *ten gevolge van*, als: [Jav.] *de vlam van het vuur ging uit ten gevolge van de waterpijl*.

[Jav.] N.K. *gebroken; aan stukken raken*. [Jav.] *breken, verbrijzelen*, met opzet. [Jav.] *gebroken maken, breken bij ongeluk*.

[Jav.] schijnt een eigennaam van eene plaats te zijn.

[Jav.] als [Jav.] een eigennaam eener plaats.

[Jav.] N.K. *los, af, gescheiden*. [Jav.] *afnemen, afrukken*. [Jav.] LXXX, 9, *het afnemen van het gespan, het afspannen van de buffels van den ploeg*, waarmeê zekere tijd van den dag aangeduid wordt, tusschen 10 en 11 uur 's morgens, wanneer de land-

man gewoon is van den veldarbeid naar huis te gaan.

N.K. *een oude Javaansche munt; geld.*

N.K. *spade, schop.*

I. Skr. PRA, een klein rededeel en voorzetsel, dat eene voortgaande beweging te kennen geeft, *voort, voorwaarts.* N.K. *naar toe gaan; naderen, komen;* LXII, 6, heeft den zin van *opkomen.* N. Poët. ( ) K. *naar, tot, aan, op, in, voor, jegens, door.* In poëzij wordt dit woordje soms weggelaten, vergel. — N. K. *rigting of koers naar iets toe, gang naar eene plaats; reis, weg,* als de plaats waar men zich bevindt buiten zijne woonplaats. Skr. PARA, *ver, verwijderd, afgelegen.* *rondloopen; wandelen, omwandelingen doen, reizen uit vermaak.*

II. N.K. een collectief voorzetsel voor benamingen en titel van rangen en standen van personen. Skr. PARA, *ander, onderscheiden.*

N. K. *rijst in de aren of in den bolster.*

zie

N. *hoeveel?*

Kw. *paleis van een vorst.* Skr. POERA, *eene stad.*

=

Poët. N.K. *poging, bedoeling;* misschien eene zamentrekking van het voorzetsel en Van daar waarschijnlijk het M. *hoe? (de bedoeling?)* Het laatste zou ook eene zamentrekking kunnen zijn van *wat is de wijze?* *pogen, trachten, streven, beoogen.*

I. zie

II. Kw. *wat? hoe? hoedanig? waar?* Misschien eene zamentrekking van *wat,* en *naam; heeten.*

zie en

N.K. *ligging, plaats.*

N. gewoonl. K. *desniettegenstaande, desniettemin, met dat al.* Misschien zamengesteld uit Kw. *hoe? waar? wat?* en Kw. *werk, daad; het einde waartoe iets dient; nut.* zou dan eigenlijk zeggen, *waar het ook toe dient, hoe het ook zij, in allen geval.*

zie

zie

CVIII. Kw. het moet naar het gekozene beeld beteekenen *zorgzaam, zorgvuldig.* Vergel.

N.K. *bevel, last, order; het bestuur, het regt.* Skr. PRAHITA, *gezonden, afgevaardigd; aangesteld, gelast; geplaatst.* *bevel geven; het bestuur voeren.* freq. *aan iemand bevelen, gebieden; gezag over iemand voeren.*

Poët. N.K. *bewijs, teeken, kenmerk.* Skr. TJIHNA, *merk, teeken, zinnebeeld.*

Kw. *beeld, gelijkenis; beteekenis; beschrijving.* Skr. PRATIKÂJA, *afbeeldsel, beeld, schilderstuk.*

N. *geloof, vertrouwen; gelooven, vertrouwen.* Skr. PRATJAJA.

N. *digtbij.* *eene vrouwelijke bediende.*

N. K. *zaak, ding; geding, regtsgeding; geval; reden.* Skr. PRAKÂRA, *onderscheid; gelijkheid; soort, wijze, manier.*

zie

[Javanese script] N.K. *onderzoek; kennis.* Skr. PARÎXÂ, *onderzoek,* en PRÊXÂ, *verstand, kennis; beschouwing, waarneming.* [Javanese script] *onderzoeken; kennen, weten.*

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] = [Javanese script]

[Javanese script] = [Javanese script]

[Javanese script] = [Javanese script]

[Javanese script] Kw. *geweld, dwang, strengheid, wreedheid, boosheid; geweldig, dwingend, streng, wreed, boos.* Skr. PAROESA, *barsch, beleedigend, hard, ruw, wreed, onvriendelijk.*

[Javanese script] Kw. *begin, oorsprong, oorzaak.* Skr. POÊRWA, *de of het eerste, voorste, vorige.*

[Javanese script] [Javanese script] Kw. *dood; de dood.* Skr. PRALÎNA, *vernietigd.* [Javanese script] LXV, 9, *eene doodende taal;* misschien laat zich het woord hier beter vergelijken met LÎNA, *gesmolten, opgelost; door zachtheid vermurwd, door liefde overwonnen.* Vergel. [Javanese script]

[Javanese script] LXXVII, 7, beter [Javanese script] [Javanese script] en [Javanese script] vindt men in de Râmâ in de beteekenis van *aanvallen, slaan,* als pag. 475, reg. 2 van boven, [Javanese script] *de reuzen vielen aan, dorstig naar den strijd;* pag. 476, reg. 9 van boven, [Javanese script] *de reuzen schoten met kracht hunne kartâlâ's en nanggâlâ's* (benamingen van wapens) *af, die* (op den vijand) *vielen.* Het woord is met [Javanese script] *in tweeën gekloofde en daarna plat geslagene bamboe tot beschot gebruikt,* van [Javanese script] *geklop, slag,* door invoeging van *r* en *l* afgeleid, zijnde [Javanese script] de grondvorm.

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] Kw. *hofzetel, hoofdplaats,* van [Javanese script] *vorst.* [Javanese script] XXIV, 9, kan deze beteekenis niet hebben en schijnt hier te moeten beteekenen *kunde, bekwaamheid.* Skr. PRÂDJNÂ, *kennis, oordeel;* PRÂDJNA, *geduldig in het onderzoeken; wijs, knap.*

[Javanese script] of [Javanese script] N. *bedroefd, treurig; hartzeer, droefheid, leed.* Misschien van [Javanese script] of [Javanese script] *pijnlijk, bijtend; pijn, smart;* en [Javanese script] *hart.*

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] N. *ambtenaar; een aanzienlijk persoon.* Het kan eene zamenstelling zijn van [Javanese script] en [Javanese script] jongere broeders van den vorst, waarvan de collective beteekenis is verloren gegaan, zoodat men thans van een enkelen persoon ook gewoon is [Javanese script] te zeggen.

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] = [Javanese script]

[Javanese script] Kw. *zelf, in eigen persoon; eigen; alleen; van zelf.*

[Javanese script] of [Javanese script] N. *oorlog, krijg, strijd, slag; strijden, oorlogen.* Skr. PARA, *vijandig;* PARAH, *een vijand.* [Javanese script] *oorlogsveld, slagveld.*

[Javanese script] [Javanese script] K.I. *gift, geschenk.* [Javanese script] *geven, schenken.* [Javanese script] *iemand iets geven.* [Javanese script] XXVII, 1, en [Javanese script] LVIII, 5, poët., in prosa [Javanese script] en [Javanese script] het pass. van [Javanese script] [Javanese script] LXI, 10, het pass. van [Javanese script] freq. van [Javanese script] De lijdende vorm door invoeging van [Javanese script] met verdubbeling van de eerste letter van het grondwoord, komt meestal in poëzij voor, zonder eenig onderscheid van beteekenis, als [Javanese script] voor [Javanese script] *bevloerd,* [Javanese script] voor [Javanese script] *aangespannen.* — [Javanese script] LXXXVIII, 1, z. v. a. [Javanese script]

[Javanese script] N.K. [Javanese script] *kappen, hakken, houwen.* [Javanese script] meerv. [Javanese script] *doen hakken,*

tot hakken bezigen. Met [illegible] staan [illegible] *houwer, sabel,* en [illegible] *hakmes* in verband.

[illegible] N.K. *bord, tafelbord; schotel.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *bedelmonnik, fakir.* فقير, Arb.

[illegible] N.K. *overdenking; overleg, gedachte; oordeel, meening.* فكر, Arb. [illegible] *overdenken, bedenken, nadenken.* [illegible] *van alle zijden overwegen, er goed over nadenken.*

[illegible] [illegible] N.K. *dwang, geweld.* [illegible] [illegible] Poët. = [illegible] N.K. *met geweld, volstrekt willen.* Skr. APÊXÂ, *noodzakelijkheid, nood.*

[illegible] N. *het dragen over den schouder met een juk.* [illegible] geeft een werk in het algemeen te kennen, waarin het dragen het meest te pas komt, *een lastdragerswerk, sjouwerij.*

[illegible] N.K. كوكل, POEKOEL, Ml. *klokslag, uur.*

[illegible] Dit woord en ook [illegible] heb ik in de beteekenis van *straffen, kastijden,* aangetroffen in eene oude *nawâlâ* (van 1708 Jav.) van den Soesoehoenan aan den tot rijksbestierder benoemden Toemenggoeng *Mangkoe joedâ,* als: [illegible] *indien er onderdanen van mij zijn, wie zij ook wezen mogen, die eene slechte daad begaan hebben, of wier gedrag en wandel verkeerd zijn, die zult gij, zij mogen aanzienlijken of geringen zijn, eene straf opleggen, zulks naar hunne schuld; die beboet behooren te worden, zult gij beboeten, die gestraft behooren te worden zult gij straffen, zonder dat daarbij aan mij kennis daarvan behoeft gegeven te worden.* Skr. PÎDANA, *pijniging, verdrukking;* PÎDÂ, *pijn, leed, benaauwdheid.* [illegible] XLIV, 6, kan echter naar den zin niets anders beteekenen dan [illegible] *gift, geschenk,* of APÎDANA, Skr. *zachtheid, vriendelijkheid.* Ik heb het woord in de beteekenis van APÎDANA vertaald, omdat dezelfde zin in het volgende vers, 4e regel, voorkomt, waar men in plaats van [illegible] [illegible] *liefelijke taal* vindt.

[illegible] N. [illegible] K. *vier,* met [illegible] of [illegible] *maal,* er voor, [illegible] *vier malen.* [illegible] *vier.* [illegible] vóór een naamwoord, als: [illegible] *vier nachten.*

[illegible] Kw. [illegible] *nemen.* [illegible] het pass.

[illegible] N. [illegible] Kw. (Skr. HATYÂ, *het dooden, het vermoorden*), [illegible] K. *de dood.* [illegible] *sterven.* [illegible] *het ligchaam dood maken, het zinnelijk leven dooden; in zorgen, moeite, inspanning, ontberingen enz., het aangename van het leven derven.* [illegible] *dooden.* In onzen tekst wordt het overdragtelijk gebezigd, *maken, dat men zijn leven er voor veil heeft, dat men voor iemand sterven wil.* [illegible] XCIV, 10, = [illegible]

[illegible] N.K. [illegible] *verdeelen* van werk, *ieder het zijne daarvan geven; rangschikken; ieder zijn post aanwijzen.* [illegible] freq.

[illegible] N.K. *de eerste ambtenaar van den vorst, de rijksbestierder.* Skr. PATI of PATIH, *heer.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

Poët. =

of K.I. *eene gift*, *een geschenk*. *iemand iets geven.*

Kw. = = Ons tekstwoord kan geene dezer beteekenissen hebben, en naar den zin, waarin het voorkomt (IV, 1; XIII, 1, 9; LXX, 1; CV, 6), kan men best de beteekenis van daaraan geven, d. i. *een oud herkomen*, *oud gebruik*, *een oude stelregel; zich naar een ouden stelregel gedragen*. Skr. PATYA, *geschikt*, *voegzaam*, *overeenkomstig*, of PADYÂ, *lof*, *prijs*.

zie

N.K. *gebroken*. XLIX, 3. = *geraakt zijn*, *zich gekrenkt gevoelen*.

N. *schuldvordering*. *eene schuld van iemand te vorderen hebben*. komt in poëzij wel eens voor in den zin van *schuld*, en in dien van *geld uit leenen*, *beleggen*. *aan iemand geld leenen*. het pass.; van daar *verpligting hebben*, *aan iemand verpligt zijn*.

zie

zie

N. *markt*, *marktplaats*; *tijdperk van vijf dagen*, *passerweek*; (op elke marktplaats wordt op een van die vijf dagen markt gehouden). بازار, Pers. *markt*, *marktdag*.

N.K. *vast*, *zeker*, *gewis*; *onvermijdelijk*, *noodwendig*; *onherroepelijk*. *lot*, *noodlot*.

zie

zie

Kw. *vrucht*, *nut*, *voordeel*. Skr. PHALA. LIV, 2, is z. v. a. *een weinig*. Skr. PHÊLI, *brokken*, *kliekjes*, *overblijfsel*.

N.K. *keus*, *verkiezing*; *schaars*, *zeldzaam*. *kiezen*, *uitkiezen*. meerv. XLV, 9, *gekozen en bemind worden*, d. i. *er iets van naar zijne keus en genoegen gevonden worden*.

zie

N. *een tiental*, *tien*. met het volgende woord in de aanvoegende wijs, *hoeveel ook*, LXXV, 8, *hoe veel geschenken zij ook mogen geven*. Skr. POEROE, *veel*, *uitermate*.

zie

N. *bij voorkeur*, *liever*. *de voorkeur geven*.

kinderpokken. Ons tekstwoord XII, 4, zal wel of moeten zijn, *dik*, *gezwollen*, gewoonl. van den buik. *dikbuikig*, *zwelger*.

Kw. *ontrouw*, *valsch*, *leugenachtig*; *schuldig*, *misdadig*; *valschheid*, *bedrog*, *schuld*, *misdaad*. Skr. PARATJHIDRA, *fout of gebrek van een ander*.

N.K. *het tusschen de vingers nemen van de rijst*, *zoo als de Javaan doet onder het eten*. *de rijst tusschen de vingers nemen*. freq.

zie

zie

N.K. *afglijden*, *uitglijden*; *afschampen*, *uitschampen*.

Kw. *dood*, *gestorven*; *de dood*. Skr. PARÂSTA, *verslagen*. Kw. = *afgedaan*, *op*.

Kw. = *voorbeeld*, *voorschrift*. Misschien met van LIPI Skr. *schrift*, *handschrift*, *een geschrift*, *boek*.

[Javanese] of [Javanese] Kw. = [Javanese] *vergiffenis.* = [Javanese] *koelte bezorgen, verkwikken;* voorts *vergevensgezind, edelmoedig, weldadig; vergevensgezindheid, edelmoedigheid, weldadigheid.* Skr. PARAMÂRTHA, *waarheid, behoorlijkheid; voortreffelijkste schat;* PARÂMRĔTA, *regenend;* zamengesteld uit [Javanese] en [Javanese] [Javanese] Kw. = [Javanese] *koel,* = [Javanese] *helder,* = [Javanese] *leven,* = [Javanese] *iemand het leven schenken,* = [Javanese] *geneesmiddel,* = [Javanese] *vergiffenis.* [Javanese] *verkwikkend; verkwikken, laven; gelukkig, zalig maken.* Skr. AMRĔTA, *het voedsel van de goden, ambrosia of nectar; een zoete kost; water; voedsel; rijkdom, goederen; een geneesmiddel; laatste verlossing,* enz.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *achteloos, onverschillig; achteloosheid, onverschilligheid.*

[Javanese] *eene ziekte der veldgewassen?*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *af, afgeknot, afgesneden.* [Javanese] *snoeijen; tegengaan, iemand den pas afsnijden.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. (Skr. PARA, *ander, onderscheiden*), [Javanese] K. [Javanese] [Javanese] Poët. (Skr. SAMA, *alles, geheel; gelijk;* SÂMJA, *gelijkheid, overeenkomst*) *gelijk, gelijkelijk; zamen, gezamentlijk; allen; gelijkenis, vergelijking.* [Javanese] [Javanese] *evenaren; gelijk maken.* [Javanese] *gelijk stellen, beschouwen.*

[Javanese] XLIV, 6, zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *bijtend van smaak, heet op de tong.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Javanese] [Javanese] Poët. [Javanese] [Javanese] *hooren, vernemen, weten.* Welligt van [Javanese] *kennis; weten,* en dit een anagramme van PRÊXA, Skr. Zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *volstrekt, het moet; zeker, gewis.*

[Javanese] N.K. *afgebroken, gescheiden, afgescheiden; scheiding.*

[Javanese] eigennaam eener plaats.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. *maal, keer.*

[Javanese] N. [Javanese] K. [Javanese] K.I. *voedsel, levensmiddelen, onderhoud, kost.* [Javanese] [Javanese] (Skr. NYÂDA, *het eten, het voeden.*) [Javanese] (van AD, Skr. de wortel van *eten,* en ÂHÂRA, *voedsel?*) *eten.* [Javanese] [Javanese] of [Javanese] *spijzen, kost, wat men gewoon is te eten.* [Javanese] LXXXVI, 5, zamentrekking van [Javanese] [Javanese] N.K. *van hetzelfde onderhoud,* d. i. *door denzelfden persoon onderhouden.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *een krom mes.*

[Javanese] K. *het vinden; ontmoeting.* [Javanese] *vinden; ontmoeten; ondervinden.* [Javanese] *ontmoeten, aantreffen; gevonden worden.*

[Javanese] N.K. *kant, rand, zoom, oever, zijde.*

[Javanese] gewoonl. [Javanese] N.K. *een legerhoofd.* Skr. POENGGAWA, *een stier.*

[Javanese] N.K. *verbod.* [Javanese] *verbieden, beletten.*

[Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] gewoonl. [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *boete.* Skr. DANDA, *straf, boete.* [Javanese] *beboeten.*

[Javanese] [Javanese] [Javanese] Poët. [Javanese] [Javanese] K. *een weinig.* [Javanese] [Javanese] *Râmâ*, pag. 329, reg. 4 van boven: *het heeft weinig gehaperd of ik was omgekomen.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *ijverig, vlijtig, gedienstig; gedienstigheid.* [Javanese] XV, 3, [Javanese] dat mij in de beteekenis van *klein* bekend is, schijnt hier hetzelfde te zijn als [Javanese] maar met veranderde vokalen. Een woord te verdubbelen met verandering van vokalen is in het Javaansch en in het Javaansch-Maleisch zeer gewoon, hetzij om aan de beteekenis van het grondwoord meer nadruk te geven, of om het denkbeeld, door het grondwoord aangeduid, zoo met een ander daaraan ontleend te vereenigen, dat beide woorden een zamengesteld begrip bevatten, als: [Javanese] *goed, goed* (goed en wel), van [Javanese] *goed;* [Javanese] *terug, terug* (heên en terug), van [Javanese] *terug;* [Javanese] *juist, juist* (naar dat het toeval wil) van [Javanese] *juist,* enz. Misschien zijn daarmede onze uitdrukkingen *tegen heug en meug; zoo als het treilt en zeilt*, enz. te vergelijken. Ons tekstwoord is echter niet volkomen gelijk met de hierboven opgegevene woorden, want dan zou het volgens den regel in [Javanese] verdubbeld moeten worden; evenwel schijnt [Javanese] hier toch ook *iets kleins* te kennen te geven, vereenigd met het denkbeeld van [Javanese] zoodat beide te zamen waarschijnlijk zouden beteekenen *ijverig zijn in kleinigheden zoowel als in zaken van meer gewigt.* En het is ook geheel overeenkomstig de taal, dat de *i* klank *iets kleins*, en de *a* of *o iets groots* te kennen geven, waarvan men in het Javaansch menige voorbeelden heeft, als: [Javanese] *een stukje er van afgebroken;* [Javanese] *een brok er van afgebroken;* [Javanese] en [Javanese] beide klanknabootsende woorden, waarmeê het geluid wordt te kennen gegeven van *het spuiten van water,* het eerste met *een kleinen*, en het laatste met *een grooten straal;* [Javanese] of [Javanese] en [Javanese] die beide eene pijn te kennen geven, het eerste wanneer zij b. v. *door de punt van een naald veroorzaakt is*, en het andere *de pijn, die men b. v. van een bloedvin gevoelt*, en men zegt [Javanese] [Javanese] *wanneer een bloedvin brandt en de pijn zich als bij elken polsslag laat gevoelen;* [Javanese] *klein,* [Javanese] *groot*, welke woorden in het raadsel, door *Watoe goenong* aan *Wisnoe* opgegeven, voorkomen, en in het begin van de *Babad* te lezen zijn, nam.: [Javanese] *er is eene kleine boom* (een plant) *met groote vruchten, en er is een groote boom met kleine vruchten.* De eerste is de *meloen* en de laatste de *waringin.*

[Javanese] N.K. *arts, heelmeester; geneesvrouw, vroedvrouw.*

[Javanese] zie [Javanese] en [Javanese]

[Javanese] N.K. *grond, bodem; grondslag, onderlaag; aard, wezen; in den aard, van natuur; inderdaad, wezenlijk; trouwens.*

[Javanese] N. *zelf, in eigen persoon, eigen; alleen, van zelf.*

[Javanese] Poët. = [Javanese]

[Javanese] N. = [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *iets, waarmeê men graaft.* [Javanese]

[Jav.] *graven, delven, uitgraven.* [Jav.] freq.

[Jav.] N.K. *geheim, verborgen; een spook.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.]

[Jav.] verkorting van [Jav.]

[Jav.] N.K. *zot, onzinnig.* جنون, Arb. *bezetenheid, onzinnigheid.*

[Jav.] Kw. *een mensch.* Skr. DJANMA, *geboorte.*

[Jav.] N.K. *het staan, het in leven zijn; het regeren; iemands bestuur.*

[Jav.] K. [Jav.] N. *bevreesd, bang.* [Jav.] z. v. a. [Jav.] N.K. *laf-hartig, bloohartig.*

[Jav.] N.K. *plundering.* [Jav.] *plunderen.*

[Jav.] Kw. *oorlog, krijg.* [Jav.] *in den oorlog zijn, strijden, zich ten strijde begeven.* Skr. JÔDDHRI, *een krijgsman, een vechter,* van den wortel JOEDH, *vechten.*

[Jav.] N.K. *verklaring, uitlegging, beteekenis.* [Jav.] *uitleggen, verklaren.*

[Jav.] XCIX, 10, misschien wel [Jav.] of zou het ook kunnen zijn جادة? Arb. *groote weg, heirweg.*

[Jav.] of [Jav.] N.K. *het binnenhuis, kamer,* van [Jav.] *diep; binnen,* en [Jav.]

[Jav.] [Jav.] N.K. *aalmoes,* in het bijzonder het geven van een deel van den oogst aan den priester; *aalmoezen geven.* زكاة, Arb.

[Jav.] N.K. *waar, wezenlijk; echt; waarheid, echtheid.* Skr. DJÂTYA, *best, uitmuntend.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N. ([Jav.] K. *verzoek*), [Jav.] *vragen, verzoeken,* om iets te hebben. [Jav.] freq. [Jav.] *iemand iets vragen.* [Jav.] freq.

[Jav.] Kw. *een mensch.* Skr. DJÂLMA, *een gering mensch.*

[Jav.] = [Jav.]

[Jav.] N.K. *op eene rij zijn.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *proefneming.* [Jav.] *hetgeen men beproeft, proef.*

[Jav.] Kw. *overwinning; overwinnend; overwinnaar.* Skr. DJAJA, *overwinning;* DJAJIA, *overwinnend.* [Jav.] *een overwinnaar in den oorlog; in den oorlog overwinnen.* [Jav.] LXXVII, 9, schijnt *in den oorlog strijden* te moeten beteekenen, of [Jav.] is hier z. v. a. [Jav.] Kw. *wond; eene wond bekomen; den slag verliezen.* Skr. PARÂDJAJA, *nederlaag.*

[Jav.] N.K. gewoon, algemeen; gewoonte. جمع, Arb. *meervoud, meervoudig.*

[Jav.] Arb. جمادى الاول, naam der vijfde maand van het Mohammedaansche jaar.

[Jav.] N.K. [Jav.] *vast, onveranderlijk; pal staan.* [Jav.] *zoo lang hij staat,* d. i. *zoo lang hij leeft.* [Jav.] XXIX, 4, *zoo lang het leven staat, duurt.*

[Jav.] N.K. een klank, die *een schok* te kennen geeft, waaruit zijn gevormd [Jav.] *draven,* [Jav.] *naar beneden springen,* enz. [Jav.] *geschokt; het geschokt zijn, schok.*

[Jav.] N. [Jav.] K. [Jav.] K. of K.I. *de wacht houden; gereed zijn, gereed staan, wachten.* [Jav.] N. [Jav.] K. *tot iets bestemd zijn, tot zeker einde beschikbaar zijn.*

[Jav.] [Jav.] N.K. *de wereld, de aarde.* Skr. DJAGAT, DJAGAD.

[Jav.] N. [Jav.] K. *buiten.*

[Jav.] N.K. *voltallig, volledig.*

ꦪ

ꦪ of ꦆꦪ N. *ja; goed; dan, zoo dan, nu dan; alzoo; insgelijks, desgelijks, ook; zoo ook.*

ꦪꦺꦤ꧀ = ꦲꦪꦺꦤ꧀

ꦲꦪꦺꦤ꧀ N.K. *dat; zoo, indien.*

ꦪꦼꦏ꧀ꦠꦶ N. *waar, zeker, gewis; opregt; waarheid, wezenlijkheid.*

ꦪꦠ꧀ꦤ Kw. *behoedzaam, bedachtzaam, omzigtig, voorzigtig; op zijn hoede zijn; hoede, beleid, voorzigtigheid, omzigtigheid.* Skr. JATNA, *inspanning van krachten, streven, poging.* ꦥꦿꦪꦠ꧀ꦤ = ꦪꦠ꧀ꦤ Skr. PRAJATNA, *aanhoudende inspanning, omzigtigheid, hoede.*

ꦪꦸꦒ꧀ꦪ Kw. = ꦪꦺꦴꦒ

ꦪꦪꦃ I. Kw. *vader,* اَيه ÀJAH, Ml.

II. = ꦩꦪ I.

ꦲꦪꦺꦴꦒꦶ ꦲꦪꦺꦴꦒ Kw. *maken, doen.* Skr. JÔGÂ, *gevolg, uitslag; het voornaamste oogmerk of voorwerp van eene handeling.* ꦲꦪꦺꦴꦒ ꦲꦪꦺꦴꦒꦶ ꦲꦪꦺꦴꦒꦾ *goed, gepast, geschikt, voegzaam, behoorlijk, juist; opdat, dat.* Skr. JÔGA, *geschiktheid, gepastheid;* JÔGYA, *gepast, geschikt, voegzaam, bekwaam.* ꦥꦿꦪꦺꦴꦒ N. *goed, wel, behoorlijk, gepast, beter, best; sierlijk, mooi, net.*

ꦲꦾꦁ ꦲꦾꦁ Kw. *God;* titel van eene godheid. Skr. BAHANG, *God, de opperste ziel.* ꦲꦾꦁꦲꦾꦁ Kw. = ꦢꦺꦮ een god, godheid, goddelijk wezen.

ꦚ

ꦚ I. de neusletter, die de ꦕ en ꦱ waarmeê een grondwoord begint, vervangt, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen.

II. het Ml. ڽ, een aanhechtsel, dat in het Javaansch-Maleisch zoo veel is als ꦲꦶꦁꦏꦁ N. ꦲꦶꦏꦸ K. ꦥꦚ꧀ꦗꦼꦤꦼꦁꦔꦤ꧀ = ꦏꦚ꧀ꦗꦼꦁꦔꦤ꧀

ꦚꦤ N.K. *vermoeden, meenen, denken; het vermoeden,* waarvoor echter gewoonlijk ꦥꦚꦤ

ꦚꦠ N. *werkelijk, waarlijk, wezenlijk.* Skr. NIJATA, *stellig, bepaald.*

ꦩ

ꦩ de neusletter, die de ꦧ en ꦥ vervangt, waarmeê een grondwoord begint, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen. Zij wordt ook tusschen de eerste en tweede letter van een grondwoord gevoegd om daarvan een toestandswoord te vormen, als: ꦒꦼꦭꦥ꧀ verlengd in ꦒꦼꦩꦼꦭꦥ꧀. van daar ꦩꦼꦒꦼꦭꦥ꧀ van ꦒꦼꦭꦥ꧀ De uitzonderingen op den regel laat mijn bestek mij niet toe hier op te geven. Bij de grondwoorden, die de ꦲꦩ tot voorletter hebben, laat men in prosa in dezen vorm van toestandswoorden de ꦲꦩ weg, als: ꦩꦼꦤꦺꦴ in plaats van ꦲꦩꦼꦤꦺꦴ van ꦲꦺꦤꦺꦴ ꦲꦩꦼꦩꦤ ꦩꦼꦤ ꦲꦩꦼꦩꦼꦤ N. ꦱꦩꦼꦩꦼꦤꦶꦏ *als dit hier* in hoeveelheid, afstand, grootte enz. en ꦱꦩꦤ en ꦱꦩꦼꦩꦼꦤꦺꦴ *als dat daar.* Skr. SAMÂNA, *gelijk, overeenkomende met.*

ꦩꦁꦏꦺ zie ꦲꦩꦶꦏꦶ

ꦩꦼꦁꦒꦭ꧀ misschien z. v. a. ꦗꦼꦁꦒꦼꦭꦁꦩꦼꦁ N.K. *regt overeind; in zoodanige houding zijn, dat men daardoor in 't oog valt.*

ꦩꦤ꧀ꦠꦿꦶ Kw. *de minister van den vorst; rijksbestierder.* Skr. MANTRÎ, *een raadsman, een raadsman of minister van den vorst.* N.K. *een der ondergeschiktste rangen bij de Javaansche ambtenaren.*

ꦩꦤꦶꦱ꧀ N.K. *zoet, liefelijk, lief, vriendelijk.*

ꦩꦤꦸꦱ N.K. *mensch, het menschdom.* Skr. MÂNOESA en MANOESYA.

ꦩꦤꦸꦁꦱ = ꦩꦤꦸꦱ

[Javanese] N. *misschien; indien, ingeval; dat.* Skr. MANWÂNA, *denkende.*

[Javanese] [Javanese] N.K. *een booze geest, die in de gedaante van een kind het veldgewas schade aanbrengt.*

[Javanese] N. of Poët. [Javanese] N. [Javanese] K. *nog, nogmaals, wederom, weder, alweder.* In een zin, waarvan het eene lid eene veronderstellende gevolgtrekking is van het andere, dat iets ontkent of bevestigt, gebruikt men [Javanese] dáár, waar de gevolgtrekking is om de ontkenning of bevestiging te versterken in het als gevolgtrekking verondersteld geval, en waar alsdan het predicaatswoord door [Javanese] voorafgegaan in de aanvoegende wijs zonder [Javanese] gebezigd wordt, ingeval eene ontkenning versterkt moet worden; maar moet eene bevestiging versterkt worden, dan gebruikt men [Javanese] b. v. [Javanese] *lezen kan hij niet, nog meer schrijven als hij het kon,* d. i. *lezen kan hij niet, hij zal nog meer* NIET (nog minder) *kunnen schrijven;* [Javanese] *schrijven kan hij, nog meer lezen als hij het niet kon,* d. i. *schrijven kan hij, hij zal nog meer* WEL (nog eer) *kunnen lezen;* even zoo [Javanese] LXXXVII, 1—4. *de meester zal bij zich zelven denken, nog meer indien het veel was, zou hij het mij niet gegeven hebben, zoo weinig als het nu is heeft hij het mij gegeven,* d. i. *zoo weinig als het nu is heeft hij het mij gegeven, hij zou het mij nog meer* WEL (nog eer) *gegeven hebben, als hij er veel van had.*

[Javanese] LXXXIII, 2. gewoonl. [Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N. *ophouden, uitscheiden; herstellen, genezen.* [Javanese] *daarmede uitscheiden, wanneer....., eerst daarmede uitscheiden, nadat.....*

[Javanese] N.K. eene benaming, die de onderscheidene vrouwen van een man elkander geven, *mededingster.* [Arabic, unclear], MADOE, Ml. [Javanese] schijnt te moeten beteekenen *een mededinger hebben.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *inhalig, onverzadelijk, onvergenoegelijk; zelfzoekend; inhaligheid, onverzadelijkheid; eigenbaat.* Skr. MOÈRKA, *dwaas, dom.*

[Javanese] N.K. *met de beenen wijd uit elkander staan,* zoodanig als de houding, waarin b. v. een gemaskerde in de rol van een reus zich vertoont om het barsche van het karakter zijner rol ook in houding te doen uitkomen.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] [Arabic] Arb. *trede, graad, waardigheid, bediening.* [Javanese] XIV, 4. schijnt te moeten beteekenen *met den aard of hoedanigheid van iets behebt zijn.*

[Javanese] I. N. [Javanese] Poët. *oorzaak, reden,* = [Javanese] XLII, 8. = [Javanese]

II. Kw. *medelijden hebben; iemand genegen, gunstig zijn; medelijden; genegenheid, gunst.* Misschien met [Javanese] en [Javanese] *liefhebben, er van houden* van RAMA, Skr. *dierbaar, bemind;* eerst [Javanese] van daar het toestandswoord [Javanese] en door verwisseling van de twee eerste letters [Javanese] of [Javanese] in de uitspraak verkort in [Javanese] of [Javanese] even als [Javanese] *op handen en voeten kruipen,* [Javanese] *kruipen,* enz. op dezelfde wijze schijnen ver-

klaard te moeten worden, eerst [illegible] van [illegible] (RANGKA, Skr. *langzaam, traag*) en [illegible] van [illegible]

[illegible] K. *weg, straat; middel, oorzaak.* Skr. MÂRGA, *weg, pad.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] N.K. *gelukkig, zalig; een heerlijk leven hebben.* (Skr. MOEKTI, *bevrijding, verlossing; eindelijke, volkomene verlossing der ziel van het ligchaam, het toppunt van zaligheid*). [illegible] *een gelukkige staat, een staat vol van geneugte, eer en aanzien; zaligheid in een geestelijken zin.*

[illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] XCIX, 8. مفلح ? Arb. *voorspoedig.*

[illegible] N. *honig.* Skr. MADHOE, *zoet; honig.*

[illegible] CIV, 10, beter [illegible] zie [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] Kw. *het midden; middelmatig.* N.K. *middelmatig van de taal*, de taalsoort tusschen het hoog en laag Javaansch. Skr. MADHYA, *middel, tusschenkomend; regt, gepast, redelijk, billijk.* [illegible] LXXVII, 1, moet *betamelijk* beteekenen, en in de *Râmâ*, pag. 38, komt het even eens voor in den zin van wat als *betamelijk* tusschen *slecht* en *edel* is, als: [illegible] (lessen van *Râmâ* aan zijn halven broeder *Brâtâ*) *gij moet zoowel de handelingen kennen van brave lieden, die in den ouden tijd het rijksbewind voerden, als die der onwaardigen, en vergeet niet wat betamelijk en wat edel is; vat de beteekenis wel van ieder afzonderlijk, en wees niet onoplettend. Een onwaardig gedrag zij u een afschuw, daardoor zult gij u er niet meê besmetten. Moet het betamelijke u slechts bevallen, voor het edele moet gij met zulk een verlangen bezield worden, als streefdet gij naar de liefde eener schoone maagd van edele afkomst.*

[illegible] N. *oog.* [illegible] *oogen hebben, met oogen zijn.*

[illegible] N.K. *vriend.* Skr. MITRA.

[illegible] I. N. *goud, van goud;* مس, Pers. *koper*. Een titel van een fatsoenlijken Javaan.

II. Kw. [illegible] *sterven.* Skr. AMASA, *ziekte;* AMATA, *ziekte; dood.*

[illegible] of [illegible] N.K. *arm, behoeftig.* مسكين, Arb. [illegible] *armoede, armoedige staat.*

[illegible] N.K. = [illegible] Kw. *het edelste, schoonste van iets, puik; eene versteening*, die men b. v. in vruchten vindt, als de versteende pit eener China'sappel, en in andere voorwerpen. Dergelijke versteeningen zijn zeer zeldzaam; daarom kent het bijgeloof haar soms eene wonderbare geneeskracht toe. Skr. MASTISKA, *het brein.*

[illegible] LXXXVIII, 9. مسبوق ? Arb. *voor den tijd genoten, voorgekomen.*

[illegible] = [illegible]

[illegible] N. *met, met iets zijn;* [illegible] *zonder.*

[illegible] K. *verder, voorts, en, ook.* Denkelijk van [illegible] *er bij, meer*, grondvorm van [illegible]

[illegible] K. [illegible] N. *oorsprong, begin, oorzaak, reden; van af.* Skr. MOÊLA, *wortel, oorsprong, begin.* [illegible] of [illegible] *de*

reden (*reden waarom;* ook *daarom*). [Javanese script] II, 5, *van kleins af.*

[Javanese script] I. [Javanese script] N.K. *offeren, een offermaaltijd aanrigten.*

II. [Javanese script] Kw. = [Javanese script] *eerbewijzing, betuiging van achting; eeren, achten, ontzag er voor hebben.*

[Javanese script] N.K. *zelfs; bovendien, daarenboven; integendeel, tot.*

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] Kw. = [Javanese script]

[Javanese script] N.K. *herstellen; in zijn vorigen staat terugkeeren.* Skr. MOÊLA, *wortel, oorsprong, begin.* Vergel. [Javanese script] en [Javanese script]

[Javanese script] = [Javanese script]

[Javanese script] N.K. *overeenstemming; in overeenstemming met, overeenstemmend.* موافق, Arb.

[Javanese script] LXXX, 4, denkelijk eene schrijffout voor, of hetzelfde als, [Javanese script] zie aldaar.

[Javanese script] Poët. *en, voorts.*

[Javanese script] het zal wel zoo veel zijn als [Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] Dit woord en [Javanese script] heb ik dikwijls in manuscripten aangetroffen, en men legt ze nu eens uit door [Javanese script] *blind,* dan weêr door [Javanese script] *bezwalkt* van het gezigt, [Javanese script] door [Javanese script] *oud, blind.* De Javaan schijnt te gevoelen, dat het woord iets gemeens heeft met [Javanese script] *betasten,* van [Javanese script] Beide woorden schijnen dan ook van één grondvorm te zijn afgeleid, en daar [Javanese script] ook gezegd wordt van een blinde, wanneer hij, iets zoekende, de voorwerpen betast, zoo is men tot de verklaring van *blind* gekomen. Ik geloof, dat deze verklaring niet zoo geheel mis is, maar ik meen dat het eene blindheid aanduidt in een overdragtelijken zin, namelijk *blindheid,* die geene wetten, orde noch regel kent, *willekeur.* Deze beteekenis heeft een veelledigen zin en kan derhalve vertaald worden door *onwetendheid, euvelmoed, onbescheidenheid, onbeschaamdheid,* enz., naar dat de zin het vordert. Men vindt het in de *Râmâ*, pag. 100, reg. 9 van boven: [Javanese script] *Zou ik* (Râmâ) *wel terug vinden het voorwerp van mijne groote minnepijn* (Sintâ), *en zou ik met de mij aangedane verongelijking den onbeschaamden, verraderlijken dief van de wereld zien verdwijnen?* Even zoo [Javanese script] *Râmâ*, pag. 429, reg. 8 van onder, (woorden van *Koembâkarnâ* tot zijn broeder *Rawânâ*) [Javanese script] *dit rijk Ngalĕngkâ is de plaats van onwetende en onbeschaamde menschen.* [Javanese script] *in het blinde, in het wild, in het honderd.*

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] zie [Javanese script]

[Javanese script] beter [Javanese script] N.K. *terwijl, en.*

[Javanese script] N. *op die wijze, zoodanig, zoo; zoodan.*

[Javanese script] gewoonlijk [Javanese script]

[Javanese script] I. of [Javanese script] N.K. in eene ontkennende veronderstelling met het volgende woord in de aanvoegende wijs *het zal wel niet...*, als: [Javanese script] LXIII, 8, *het zal wel niet gelukken.*

II. *tijd; getijde, jaargetijde, saizoen, moeson.* Skr. MÂNGSA, *tijd,* en MÂSA, *eene maand of het twaalfde gedeelte van een jaar.* [Javanese script]

[Javanese] *wanneer, zoodra als.* [Javanese] *wanneer er iets was.*

III. *verslinden, vreten, opvreten.* [Javanese] *het een of ander verslinden.* Skr. ÂMAMÂNGSA, *raauw vleesch,* ÂMA, *raauw, onbereid, onrijp,* MÂNGSA, *vleesch.*

[Javanese] N. *aangaande, betreffende, wat aangaat, wegens, omtrent, ten opzigte van.*

[Javanese]

[Javanese] Poët. [Javanese] N. *spoedig.* [Javanese] *haastig; zich haasten.* [Javanese] N.K. *verhaasten, bespoedigen, vervroegen; iets voor zijn tijd trachten plaats te doen hebben.*

[Javanese] N.K. *verborgen, geheim.* غائب, Arb. [Javanese] *verbergen, geheim houden.*

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] N.K. *kundig, bekwaam; bekwaamheid, vermogen; nut.* Skr. GOENA, *eigenschap, hoedanigheid, uitmuntende hoedanigheid, voortreffelijkheid, verdienste.* [Javanese] XVI, 10; XVII, 1, schijnt *magtig, vermogend, magt, vermogen* te beteekenen, *het vermogen* namelijk, dat de stand of hoedanigheid van den persoon meêbrengt, dat men b. v. den rijke om zijn geld eer bewijst, voor den ambtenaar om zijn rang ontzag heeft, voor den leeraar om zijn eerwaardigen stand zekeren eerbied gevoelt, enz. Evenzoo schijnt het woord in de beteekenis van *kunde* ook het daaruit voortvloeijende vermogen aan te duiden.

[Javanese] zie [Javanese]

[Javanese] gewoonl. [Javanese] N. *afwisseling; vervanger; beurtelings.* [Javanese] *bij afwisseling, bij beurten.*

[Javanese] N.K. *gammelan-muziek; zang.* [Javanese] LXXXVIII, 10, *op de wijze van musiceren zijn*, schijnt te zien op de drukte, waarmeê de gulzigaard onder het eten zich van zijne handen bedient, gelijk iemand, die op de gammelan speelt; maar, daar niet al de muzikanten het even druk hebben, zoo wordt hier misschien voornamelijk bedoeld de *bonangspeler*, die met zijne twee handen in de *majeur* tien, en in de *mineur* niet minder dan veertien ketels te bespelen heeft.

[Javanese] grondvorm van [Javanese] *opschudding, verwarring, oproer.* [Javanese] XXXV, 10, kan hier niets anders te beteekenen hebben dan *ruchtbaar, bekend,* en komt genoegzaam overeen met het Ml. كيك, *luidruchtig; geraas maken.* De grondvorm [Javanese] staat dus in verband met [Javanese] een klanknabootsend woord, waarmeê men een algemeen gelach te kennen geeft, van daar [Javanese] *met velen van lagchen schateren,* en met [Javanese] *een strijd der elementen, een oproer of buitengewone beweging der natuur,* welk woord te vergelijken is met GHARGHARA Skr. onder anderen, *geluid; gelach, vrolijkheid; vuur van stroo of kaf.* In [Javanese] N.K. *zwaar, grof* van de stem; [Javanese] *vuur maken* door het wrijven tegen elkander van twee stukken hout, vindt men de Sanskrietsche beteekenis weder terug, en bij *Gericke* vindt men [Javanese] en [Javanese] Kw. *verblijd, verheugd.*

[Javanese] N.K. *meester, onderwijzer, leeraar.* Skr. GOEROE, *eerwaardig; een godsdienstleeraar.* [Javanese] gewoonl. [Javanese] of [Javanese] *iemand als zijn leermeester erkennen; van iemand leeren;* of [Javanese] *met een leermeester zijn, een leermeester hebben.*

[Javanese] N.K. [Javanese] *vatten, begrijpen, beseffen, een voorgevoel van iets hebben, vermoeden.* Skr. GRAHITÂ, *vattend, grijpend.*

[Jav.] N.K. *kerf, insnede, streep.* [Jav.] *ingesneden, ingegrift staan.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N.K. *een diep gat.*

[Jav.] N. *bloed.*

[Jav.] N.K. *rilling, beving.* [Jav.] *rillen, beven.*

[Jav.] N.K. *heer, meester.* [Jav.] gewoonl. [Jav.] *iemand als zijn heer erkennen;* of [Jav.] *met een heer zijn, een heer hebben; dienen.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N. [Jav.] K. (Skr. WAHITA *gedragen, gebragt*). [Jav.] [Jav.] *brengen, voeren, meebrengen.* Het Ml. [Ar.], BAWA en het Kawi [Jav.] komen het naast bij den wortel WAH, *dragen, brengen, voeren,* van waar [Jav.] WAHITRA en WÂHITTHA. Skr. *een schip.*

[Jav.] N. [Jav.] K. *werk, daad, verrigting, bezigheid; het einde, waartoe iets dient; nut.* [Jav.] [Jav.] *maken, doen, verrigten; aanstellen.* [Jav.] [Jav.] *iemands werk, bedrijf, toedoen.* [Jav.] *wat men doet, waarmeê men bezig is, werk.*

[Jav.] N.K. *grot, hol, spelonk.* Skr. GOEHÂ.

[Jav.] N.K. *striem, streep; een regte lijn, lange reeks; goede volgorde of verband in een verhaal; zamenhangend.*

[Jav.] N.K. *orde, regel; slagorde; list, ten toon spreiding, vertooning.*

[Jav.] [Jav.] N. *spoedig.*

[Jav.] N. [Jav.] K. *geneigd, gewillig, genegen zijn, willen, verkiezen.* [Jav.] *gewillig van aard, alles doende wat men verlangt.*

[Jav.] N. [Jav.] *in pand nemen.* [Jav.] XLVII, 9, is óf eene dichterlijke vrijheid voor [Jav.] *verpanden,* óf moet als toestandswoord even als het Maleisch de beteekenis hebben van *verpanden.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] Kw. = [Jav.]

[Jav.] N.K. [Jav.] *iets in tijdelijk bezit, in leen hebben.* [Jav.] *iemand iets in tijdelijk bezit of leen geven, iemand met iets beleenen.*

[Jav.] zie [Jav.]

[Jav.] N. [Jav.] K. *het lagchen.* [Jav.] [Jav.] *lagchen.* [Jav.] [Jav.] *scherts, boert; schertsen, boerten.*

[Jav.] N.K. [Jav.] *naar iets in de hoogte grijpen; naar iets streven.*

[Jav.] N.K. *spaarzaam, zuinig; spaarzaamheid.*

[Jav.] N. *ligt, gemakkelijk; ligtheid, gemakkelijkheid.*

[Jav.] N. *vertrouwen, gelooven; gehoorzamen.* [Jav.] *ligtgeloovig; gehoorzaam van aard.*

[Jav.] N.K. *stokoud.* Ons tekstwoord IV, 7, schijnt zoo veel te beteekenen als [Jav.] N.K. *gespierd, sterk; standvastig; moedig, vaardig, rap.*

[Jav.] N.K. *eijeren, die door eene kip verlaten zijn; bedorven, vergaan.* Skr. GARA, *ziekte, kwaal.* [Jav.] K.I. *ziek; ziekte.*

[Jav.] N. *eene roede of dunne stok.* [Jav.] *slaan.*

[Jav.] N.K. *afkeer, haat; een afkeer hebben.*

[Jav.] grondvorm van, en in poëzij gelijk aan [Jav.] K. [Jav.] N. *groot, aanzienlijk.*

[Jav.] Poët. *verheven, aanzienlijk, groot; talrijk; zeer; steeds; grootheid, aantal.* [Jav.] *alle.* [Jav.] N.K. *groot, verheven, aanzienlijk; hoog,* van stilstaand water. [Jav.] *totaal; lof, roem.*

opsommen; roemen; zich beroemen, zich op iets laten voorstaan, er op steunen.

K. vijf. vijftien.

N. maar, slechts, alleen, louter.

N. regt, juist, waar, billijk, behoorlijk, wezenlijk; regt hebben, gelijk hebben; het regte, het ware, het eigenlijke. naar regt, naar billijkheid, naar waarheid; eigenlijk.

N.K. toorn, gramschap; toornig zijn, zich vergrammen.

zie

N. of K. kind in het algemeen, niet in betrekking tot ouders.

N. goed, wel, deugdzaam, braaf; schoon, fraai.

N. vervolging; het jagen. nazetten, vervolgen, er jagt op maken. het voorwerp van vervolging, dat waar jagt op gemaakt wordt, het wild.

Dit schijnt met iets gemeens te hebben. gejaagd, haastig.

beter N.K. een klanknabootsend woord voor het geluid van iets, dat eensklaps instort. eigenl. eensklaps instortende iets treffen, doch meestal oneigenlijk gebezigd voor zich in het bezit van eene plaats stellen, overrompelen, invallen. of bemagtigd, overrompeld, in de magt van iets geraken.

N.K. zegen, voorspoed; het goede, dat uit iets voortvloeit. , Arb.

=

N.K. een schaar krijgsvolk. gelegerd, gekampeerd zijn van troepen. troepen. legerplaats; LXXVII, 6, voor het leger zelf.

N. uit de bolster gestampte rijst, gepelde rijst.

N.K. luid praten.

N.K. een ding, iets, eene zaak; alle. welk ding ook, onverschillig wat; alles. VI, 2, alle werken, d. i. in alles, wat men doet; alle zaken.

N. wanneer, zoodra; te gelijk.

N.K. = nijdig, afgunstig. V, 9, ik heb het vertaald: zich aan inhaligheid overgeven, omdat ik meen twee woorden uit dezen regel te moeten lezen: en niet winst, voordeel (Skr. LÂBHA), en dat in de beteekenis van inhalig beter met den zin overeenkomt.

N.K. het aanbranden; drift, oploopendheid. driftig zijn. aangebrand; in drift geraken. schijnt het passief te zijn van dat figuurlijk zou beteekenen iemand zijne drift doen gevoelen, hem in drift leed doen.

N.K. een tusschenwerpsel; in een verzoekenden of aansporenden zin, och, toe, toch; in een veronderstellenden zin, misschien, het mogt eens zijn, dat...., al ware het, dat....

zie

N. toekomend; zullen, willen; de stof of hetgeen, waaruit iets gemaakt zal worden, wat tot iets bestemd is. LII, 8: verijdel niet wat in zijne wording is, wat zich tot volmaaktheid moet ontwikkelen, heeft wel is waar een gezonden zin, maar is, gelijk ik vrees, wat gezocht en kan

welligt niet de bedoeling van den schrijver geweest zijn, vooral wanneer men daarmêe vergelijkt wat vooraf gaat, *zorg dat zij u liefhebben en vader heeten*, en het vervolg, *heb geen inhaligen aard jegens de geringen;* en vergelijkt men verder daarmêe [illegible] LVII, 1: *verijdel geen geschenk*, d. i. *onthoud geen geschenk*, dan komt het mij zeer waarschijnlijk voor, dat de schrijver met [illegible] [illegible] *geld* bedoelt, welk woord men in de *Damar Woelan*, 1°. zang, 10°. vers, vindt: [illegible] [illegible] [illegible] *allen boden geschenken aan in geld en in goederen*. Ik meen daarom genoemden regel te moeten vertalen door *onthoud hun geen geld*, d. i. *spaar geen geld ten hunnen behoeve*. [illegible] *in de beginselen*, *in zijne eerste wording zijn; zich oefenen in een werk, dat iemand vreemd is; in eene nieuwe zaak, op een nieuwen loopbaan zijn*.

[illegible] N.K. *geest, verstand, rede; beleid, overleg, wijsheid; inborst, geaardheid; gedachte, verlangen*. Skr. BOEDDHI, *verstand*.

[illegible] N.K. *onderscheid, verschil; anders; verschillen*. Skr. BHÊDA.

[illegible] N.K. *ligchaam, lijf*. بدن, Arb. *eigen persoon, het eigen ik*.

[illegible] N. [illegible] *zwaar*, (WAHAT, Skr. *dragende*) [illegible] K. (برت, Ml. BHÂRAWAT, Skr. *beladen, belast; een last dragende*).

[illegible] N. *baksteen, metselsteen*. [illegible] *met metselen bezig zijn*.

[illegible] N. *bediende, knecht; gezel, makker*. [illegible] *met elkander leven als makkers*.

[illegible] N.K. *spraak, taal in 't algemeen; uitdrukking, woord; de hooge taal, de Krâmâtaal*. Skr. BHÂSÂ. [illegible] *noemen; iemand in de hooge taal aanspreken*.

[illegible] N. *kunnen, in staat zijn, bekwaam, kundig*. [illegible] *zich bekwaam verbeelden, zich kundig aanstellen*. Skr. WISÂ, *verstand*.

[illegible] N.K. *gefluister*. [illegible] *iemand iets toefluisteren*. [illegible] freq.

[illegible] N.K. *wijze van zijn; omstandigheid, gesteldheid, staat, toestand, natuur; beweging, houding, handeling; magt*. Skr. BHÂWA. [illegible] *in den toestand van, door de omstandigheid van, door de magt van, vermits, aangezien*.

[illegible] N.K. *het aandeel van de padi, dat men voor het snijden krijgt*. [illegible] *iemand zijn aandeel voor het snijden van de padi geven*.

[illegible] Kw. *de wereld*. Skr. BHOEWANA, *eene wereld; hemel*.

[illegible] N. *volk, onderdaan; troepen, manschappen, leger*. Skr. BALA, *sterkte, legermagt, leger*.

[illegible] LVIII, 6, gewoonl. [illegible] N.K. *anders, verschillend*.

[illegible] N.K. *stout, ondeugend; stoutheid, ondeugendheid*. [illegible] *stoutheid, ondeugendheid*.

[illegible] N.K. *omgekeerd; integendeel; nu, terug*, op de zaak terug komende na eene uitweiding. [illegible] *het omgekeerde, het tegenovergestelde, bij tegenstelling*, en ook zoo veel als [illegible] van [illegible] *terugkeer, terugkeeren;* قالب, Ml. ولى, Arb. *het gezigt omdraaijende*. Vergel. [illegible]

[illegible] zie [illegible]

[illegible] verkorting van [illegible] N.K. eigennaam van den duivel, *Satan*. ابليس, Arb.

[illegible] N.K. *vader;* ook een vereerende titel. [illegible] *iemand als zijn vader eeren, behandelen; iemand vader noemen*.

ꦨꦸꦥꦠꦶ N.K. een titel van een regent op Java; *heer*. Skr. BHOêPATI, *vorst*, zamengesteld uit BHOê, *aarde*, en PATI, *heer*.

ꦧꦺꦴꦝꦺꦴꦝꦺꦴꦤ꧀ N.K. *onwetend, dom, onnoozel; domheid, onnoozelheid.*

ꦧꦸꦱꦸꦁ N.K. *dik gezwollen; melaatschheid.* ꦧꦸꦱꦸꦁꦲꦤ꧀ꦧꦸꦧꦸꦁ XCV, 4, *van niets anders dan van smullen willen weten, een smuller.*

ꦧꦺꦴꦗꦤ꧀ Kw. *spijs, voedsel; gastmaal, onthaal.* Skr. BHÔDJYA, *eetbaar; spijs.* ꦧꦺꦴꦗꦤꦏꦿꦩ *onthaal en beleefdheid, beleefd onthaal.*

ꦧꦺꦴꦪꦤ꧀ N.K. *mogelijk, welligt, misschien, zou het ook zijn?*

ꦧꦤꦸꦮ N. *water.* Skr. WÂNÊJA *tot het water behoorende*, van WANA, *water*.

ꦨꦸꦩꦶ N.K. *de aarde.* Skr. BHOêMI.

ꦨꦺꦴꦒ Kw. *spijs, voedsel. kost.* Skr. BHÔGA, *genot; rijkdom; voedend, verzorgend.* BOGAH, Javaasch Ml. = ꦧꦺꦴꦒꦤ꧀ *met spijzen overladen, waarmee een gulzig kind wel eens gestraft wordt.*

ꦨꦒꦾ ꦨꦒꦾ N.K. *gelukkig; voorspoedig; geluk; lot.* Skr. BHÂGJA, *geluk, voorspoed, lot.*

ꦧꦼꦧꦂ N.K. *zigtbaar worden, zich in zijne ware gedaante vertoonen, zich ontmaskeren; voor den dag komen; ter wereld komen.* ꦩꦧꦼꦧꦂ *vertoonen, laten zien, uitspreiden; een kind ter wereld brengen; afwerken.*

ꦧꦧꦫ zie ꦩꦧꦫ

ꦨꦠꦫ N.K. *eene godheid.* Skr. BHATTÂRA, *vereerenswaardig*, en BHATTÂRAKA, id.; ook *een heilige, eene godheid, een vorst.*

ꦧꦼꦱꦸꦏ꧀ N.K. *helder van gelaat; frisch van kleur; een opgeruimd voorkomen hebben.*

ꦧꦶꦱ ꦧꦶꦱ Kw. *kunnen, vermogen; bekwaam.* ꦏꦧꦶꦱꦤ꧀ *kunde, kundigheden.*

ꦧꦸꦭꦸꦃ beter ꦧꦸꦭꦸ Ml. بولوه, BAMBOE.

ꦔ꧀

ꦔꦼꦒꦺꦴ ꦔꦼꦒꦺꦴ een klanknabootsend woord, dat de aanraking van twee harde ligchamen te kennen geeft. ꦥꦔꦼꦒꦺꦴK. *afhaling; de persoon, die iemand afhaalt; ontmoeting.* ꦔꦼꦒꦺꦴ *iemand afhalen.* ꦔꦼꦒꦺꦴꦏꦏꦺ *iemand te gemoet gaan, te gemoet trekken; tegen iemand optrekken.*

ꦩ

ꦩ de neusletter, die de ꦧ en ꦥ waarmeê een grondwoord begint, vervangt, om van dat grondwoord een werkwoord te vormen. De grondwoorden, die met ꦮ of ꦥ aanvangen, nemen als werkwoorden deze neusletter aan, zoodanig dat de eerste letter van het grondwoord daarmede eene lettergreep uitmaakt, ꦮ wordt ꦩ꧀ꦮ en ꦥ ꦩ꧀ꦥ In poëzij vindt men ze dikwijls in twee lettergrepen verlengd, als: ꦩꦩꦮꦺꦴ CIII, 3, voor ꦩ꧀ꦮꦺꦴ —Wanneer men ꦲ vóór een naamwoord, dat met ꦩ begint, weglaat, dan wordt deze weglating aangeduid door de ꦩ die alsdan in de plaats van de eerste letter van het naamwoord treedt, b. v. ꦲ ꦲ ꦩꦩ voor ꦲꦲ ꦩ ꦩ LXXIX, 2. Eveneens neemt een naamwoord met ꦮ of ꦥ beginnende in dit geval de ꦩ van voren aan, zooals boven gezegd is. Vergel. ꦲ II.

ꦩꦔꦺꦴꦤ꧀ ꦩꦔꦺꦴꦤ꧀ N. *weiden, hoeden; acht geven, opletten.*

ꦩꦔꦸ zie ꦲꦩꦔꦸ

ꦩꦁ ꦩꦁ N. ꦩꦁN.K. *maar, doch, echter.*

ꦩꦔꦸꦤ꧀K.I. *spijt, berouw; droefheid; spijt, berouw hebben; treuren.*

Bezoek ter hoofdplaatse van het Djambische rijk op Sumatra in 1834, door den toenmaligen resident van Palembang J. W. BOERS.

Ter bevordering van Nederland's gezag en uitbreiding van zijnen handel in het zuidelijk gedeelte van het zoo belangrijke eiland Sumatra werd, tegen 't einde des jaars 1834, door het Nederlandsch-Indisch bestuur besloten, een traktaat van vrede en vriendschap te doen voorslaan aan den sultan van Djambi, wiens rijk aan onze bezittingen ter oostkust grenst, en ze scheidt van het land der dweepzuchtige Padries, wier herhaalde oproerige aanvallen zoo vaak onze Padangsche bezittingen ter westkust hebben verontrust. Ik was toenmaals resident van Palembang, en werd met de even vereerende als gevaarlijke zending ter dier zake tot den sultan van Djambi belast; gevaarlijk, omdat de bevolking van dat rijk als onbeschaafd, arglistig en den Europeanen geenszins genegen bekend stond, en de militaire magt, die mij zou vergezellen, te gering was, om eenen ernstigen vijandelijken aanval tegenstand te kunnen bieden.

Den 29 November 1834 scheepte ik mij in op den residentie-schoener de Zwaluw, gekommandeerd door den civielen gezagvoerder MARTENS, en stevende daarmede, vergezeld van Z. M. kannonneerbooten no. 10 en 15 (onder bevel van de luitenants ter zee DAANSEN en VAN EPEN) de rivier van Djambi op, die haren naam van het door haar bewaterde gebied ontleent en aan wier oever de hoofdplaats van denzelfden naam gelegen is, welke den sultan tot verblijf verstrekt.

Aan boord der drie vaartuigen bevonden zich 57 Europesche en inlandsche soldaten onder bevel van den luitenant EHRENCRON, en mijn gevolg bestond uit den klerk van het residentiekantoor CATTENS en de heeren KEYNER, ontvanger der inkomende en uitgaande regten te Moearah Kompeh (*) en VAN DE WETERING BUIJS, gepensioneerd ambtenaar. Deze laatste had in vroegeren tijd, toen de sultan van Djambi zich te Palembang ophield, gemeenzaam met hem en zijne zonen omgegaan, en zijne tegenwoordigheid is mij dan ook bij deze zending van veel nut geweest.

Voorts werd ik vergezeld door den tommongong van policie KARTA MENGALA,

(*) Militaire post aan de rivier van Djambi.

den ingebei KLING en den Arabier SARIEPH KASSIM, elk in zijn afzonderlijk vaartuig, hetgeen zij, in overeenstemming met mijn gevoelen, hadden verlangd, eensdeels uithoofde der talrijkheid van hun gevolg hetwelk in de kleine vaartuigen, die te mijner beschikking stonden, niet kon worden geborgen, en anderdeels, om meerderen luister aan mijne zending bij te zetten, ten einde daardoor op de Djambische bevolking, die zich door uiterlijk aanzien bijzonder laat innemen, eenen gewenschten indruk te maken. De ondervinding heeft mij dan ook doen zien, dat deze maatregel geenszins overbodig of nutteloos is geweest.

Na eene vaart van acht dagen kwamen wij op den 7 December bij de hoofdplaats Djambi aan, waar ik verwacht had, dat de pangeran RATOE het eskader te gemoet zou zijn gekomen, daar de pangeran SOETA WIJAJA (voormalig gezant des sultans bij den resident van Palembang) mij had te kennen gegeven, dat dit zijn voornemen was. Dit gebeurde evenwel, tot mijne verwondering, niet, en evenzeer bevreemdde het mij, dat, toen wij het anker hadden uitgeworpen, en de hoofdplaats met een salut uit het geschut hadden begroet, dit salut niet werd beantwoord.

Na een half uur wachtens zagen wij eindelijk den ingebei OEMAR, tihoe (zaakbezorger) des sultans, verschijnen, die ons, uit naam van zijnen meester, verzocht op onze tegenwoordige ankerplaats te verwijlen tot den volgenden dag, als wanneer de pangeran RATOE aan boord zoude komen, om het eskader, op een' kleinen afstand van daar, aan eene plaats te brengen, waar de sultan eenige woningen had bestemd, om ons gedurende ons verblijf te Djambi ter woon te verstrekken.

Ik moest mij deze niet zeer deftige verwelkoming laten welgevallen, en de verschooning voor lief nemen, door den tihoe aangevoerd, dat wij zeer onverwachts ter hoofdplaats waren aangekomen; daar men onze komst niet voor den volgenden dag had te gemoet gezien.

Ik gaf den tihoe met weinige woorden te kennen, dat ik gehoopt had het genoegen te zullen hebben, den pangeran RATOE te ontmoeten, en dat ik in de schikking van den sultan berustte.

Deze woorden, op eenen eenigzins droogen toon uitgesproken en vervolgens de vraag van den tommongong van policie, of het salut, door het eskader gedaan, in den dalam van den sultan kon worden gehoord, hadden reeds aanvankelijk die gewenschte uitwerking, dat een oogenblik na het vertrek van den tihoe, negen schoten uit het geschut van den kraton werden gelost, waarna ik ook de witte vlag van den sultan, welke deze had doen ophijschen, kon onderscheiden.

Ik was echter met het minder getal schoten, waarmêe de sultan mijn salut beantwoord had, niet tevreden, en daar ik wilde weten of het onbehoorlijke daarvan uit onkunde van onze gebruiken of uit opzettelijke minachting, met de waardigheid van het Nederlandsch gouvernement strijdende, was gesproten, droeg ik SARIEPH KASSIM het onderzoek daarvan op, en was niet weinig verwonderd, dat een uur daarna een tweede salut gedaan werd.

SARIEPH KASSIM kwam weder bij mij aan boord en berigtte mij, dat het lang uitstellen der beantwoording van het salut daaraan was toe te schrijven, dat de sultan het kruid daarvoor nog niet in gereedheid had gehad. Hij verklaarde mij tevens het zonderlinge van het tweede salut daardoor, dat de sultan had vermeend, door het doen van één schot minder, zijne onderdanigheid te kennen te geven, vermits hij in de gedachte verkeerde, dat een minder getal schoten, dan de ontvangene, eene minderheid van rang te kennen gaf; dat hij evenwel nu, vernomen hebbende dat hij in een verkeerd begrip deswege verkeerde, het getal der ontvangene salutschoten volstrekt met een gelijk getal had willen beantwoorden, hoewel SARIEPH KASSIM hem gezegd had, dat zijne uitlegging mij genoegzame voldoening zou geven. Ik kon dus niet anders dan in deze handelwijze des sultans een nieuw bewijs zien zijner goede gezindheid, en verheugde mij dien ten gevolge in het vooruitzigt van een' goeden uitslag der onderhandelingen.

Den volgenden dag des morgens tegen acht ure, kwam de pangeran RATOE aan boord van den residentieschoener, waarop ik mij bevond. Vele sierlijke praauwen (pentjalangs) bragten hem en zijn talrijk gevolg over.

Ik verwelkomde den prins met eenige hartelijke woorden en liet hem zich nederzetten, waarna hij met eene bedeesde houding en op een verlegen toon mij te kennen gaf, dat het den sultan leed had gedaan, dat de receptie den vorigen dag niet op eene gepaste wijze had kunnen geschieden; maar dat uit hoofde de schepen met eene onverwachte voordeelige gelegenheid tot de hoofdplaats waren opgezeild, zijne hoogheid niet spoedig genoeg alles in gereedheid had kunnen brengen.

Ik betuigde den prins, dat ik dit zeer wel begrepen had en dat het mij wederkeerig leed deed, den sultan eenige bekommering te hebben veroorzaakt, en informeerde mij naar hoogstdeszelfs welstand.

Na eenige verdere pligtplegingen werd het anker geligt en werden de schepen ter plaatse gebragt, die men voor ons bestemd had. De pangeran RATOE leidde mij daar binnen en verzocht mij naar welgevallen van de woningen, voor mij en mijn gevolg in gereedheid gebragt, gebruik te maken. Toen ik evenwel mijne oogen in 't rond liet gaan, bespeurde ik slechts ledige wanden, zonder eenig ander ameublement, dan eene vervallene inlandsche rustbank, een paar lampjes aan het beschot en een paar versletene karpetjes; alles sprekende bewijzen van de geringe weelde, die aan het Djambische hof heerschte, en van des sultans armoede.

Desniettemin betoonde ik mij zeer voldaan over de mij aangewezene verblijfplaats, en na nog eenige beleefdheidsbetuigingen te hebben gewisseld en mijn bezoek aan den sultan te hebben besproken en bepaald tegen het middaguur van dienzelfden dag, nam de pangeran RATOE van mij afscheid.

Daar ik onderrigt was, dat de woning van den sultan omstreeks een kwartier uurs van de plaats, waar wij verblijf hielden, verwijderd was, en dat

die afstand over land, langs den oever der rivier en door de kampong heen, moest worden afgelegd, oordeelde ik het noodzakelijk, eenige maatregelen van voorzigtigheid te nemen, daar de trouwelooze aard der Maleijers van Djambi mij niet onbekend was; ik deed dus het detachement onder de wapenen komen om mij te vergezellen.

Eerst te half vier ure na den middag kwam de pangeran SOETA WJAJA zich bij mij vervoegen, om mij naar de woning van den sultan te begeleiden.

Ik stapte met een talrijk gevolg aan wal en onze optogt geschiedde op eene vooraf geregelde ordelijke en deftige wijze. De weg ging door de hoofdnegeri, waar zich van alle kanten eene menigte volks verzamelde om ons te zien. Allen waren met den kris in den gordel gewapend; — sommigen droegen een' klewang, anderen eene bloote piek in de hand. Op het plein gekomen, waarop de sultan, vóór den muur zijner woning, eene pondoppo had doen bouwen, om mij te ontvangen, vonden wij die rondom met eene digte schaar van gewapende mannen bezet. — Hier deed ik het detachement halt houden, en met mijn gevolg de pondoppo naderende, werd ik aan den ingang ontvangen door den pangeran RATOE.

In 't midden van het gebouw ontmoette mij de sultan, die mij naar mijne plaats geleidde, en zich aan mijne linkerhand neêrzette. Naauwelijks waren wij gezeten, of het volk drong van alle kanten op de pondoppo aan en benaauwde de lucht zeer, terwijl zich de hoeloe balangs (lijfwachten) in hunne alat (volle wapenrusting) met gevelde pieken en ontblootе houwers achter mijn' stoel plaatsten, en verder door mij werd opgemerkt, dat de lendegordels tot hoog aan de borst waren opgewonden (bebengkoeng (*), ten einde de eerste slagen te kunnen afweren. Dit alles overtuigde mij, dat de gemoederen nog zeer waren opgewonden. Onbevreesd knoopte ik echter het gesprek met den sultan aan en verklaarde zijne hoogheid het doel mijner komst en de wenschen, die ik daarbij koesterde. Al mijne woorden ademden vriendschap, vredelievendheid en vertrouwelijkheid, en allengskens liet de sultan dan ook zijn min of meer stijven toon en houding varen en werd eindelijk tot dezelfde gemoedsstemming uitgelokt. Nu betuigde hij mij, niets liever te verlangen dan het wederzijdsch verbond tot stand gebragt te zien. Tot zijn volkomen genoegen werd nu de wijze der onderhandelingen door mij geregeld, en na met hem en den pangeran RATOE nog menig vriendelijk woord te hebben gewisseld, nam ik afscheid en begaf mij weder aan boord.

Den volgenden dag deed ik den sultan de geschenken aanbieden, die voor

---

(*) Dit woord is kennelijk half Javaansch. Bengkoeng is volgens het Jav. woordenboek der heeren GERICKE en ROORDA, een strook linnen of lange witte band, dat een kraamvrouw gedurende eenigen tijd na de bevalling stijf om de heupen gewonden wordt. Met de prefix *bez* of *be* beteekent het dus omgord, omwonden. De titels der grooten van Djambi, die in dit stuk vermeld worden, zijn mede Javaansch zoo als Pangeran, Raden Prijahi, enz. Men ziet hierin de sporen der aloude Javaansche kolonisatie op Sumatra's oostkust van Djambi tot Palembang. P. J. V.

hem zoo wel als die, welke voor den pangeran RATOE, raden TABON en pangeran SOERIO bestemd waren, ten einde deze laatste, met medeweten van zijne hoogheid, aan de bedoelde personen mogten worden uitgereikt. Overigens besteedde ik dezen dag tot het doen van pogingen, om eene zaak tot beslissing te brengen, die den Djambischen raden MOEHAMMAD KASSIM betrof. Deze had zich aan eene ons vijandige handeling te Moeara Kompeh schuldig gemaakt, van waar hij zijne vaartuigen, met zout beladen, gewelddadiger wijze had doen wegvoeren. Daar hij halstarrig weigerde wegens die zaak genoegdoening te geven en zich te onderwerpen, en ik zelfs onderrigt was, dat hij alle middelen aanwendde om de onderhandelingen te verstoren, waartoe hij, door zijnen invloed als eerste handelaar der plaats en bloedverwant des sultans, maar al te ligt de gelegenheid zou hebben kunnen vinden, zond ik den tommongong van policie tot den pangeran RATOE, ten einde de afdoening dier zaak te bespoedigen. Wel verre evenwel, dat zich die gemakkelijk liet verkrijgen, zoo als de sultan had voorgegeven, bleek het nu, dat de magt van den vorst slechts zeer beperkt was, en dat die raden door zijn meerderen rijkdom zoo veel invloed had, dat hij zich openlijk tegen den sultan durfde verzetten en zijn onwil te kennen geven, om zich aan diens bevelen te onderwerpen.

De pangeran RATOE betuigde zijne verlegenheid aan den tommongong van policie, en verklaarde geen middel te kennen, om MOEHAMMAD KASSIM tot gehoorzaamheid te bewegen.

De tommongong bragt den prins onder het oog, dat het mijn stellige begeerte was, die zaak eerst ten einde te zien gebragt, alvorens er met de hoofdzaak, te weten het aangaan van een kontrakt met den sultan, een begin kon worden gemaakt; dat raden MOEHAMMAD KASSIM zich grovelijk tegen het gouvernement vergrepen en aanleiding gegeven had, dat de goede verstandhouding, tusschen het gouvernement en den sultan van Djambi bestaande, zou hebben kunnen worden verbroken, dat hij dan ook de magt van dien vorst had getrotseerd en deswegens behoorde gestraft te worden; en dat, indien de sultan buiten staat was zijne onderdanen tot gehoorzaamheid te dwingen, het gouvernement alsdan ook weinig op de stabiliteit van een kontrakt met zijne hoogheid kon staat maken, daar alsdan ieder weêrspannig onderdaan zich zijn eigen regt zou kunnen verschaffen.

De pangeran RATOE, scheen echter te dien aanzien besluiteloos te blijven; hij gaf geen bepaald antwoord, maar verzocht tijd tot beraad. Ik zond in den avond SARIEPH KASSIM tot hem, om dien prins op het hart te drukken, welk groot belang er voor den sultan niet alleen, maar ook voor hem zelven in gelegen was, om thans, nu zij de ondersteuning van ons gouvernement onder hun bereik hadden, hun gezag te doen gelden, en daardoor aan de bevolking te toonen, dat, wanneer de wil daar was, om een' ongehoorzaam onderdaan te straffen, het aan de magt daartoe niet ontbrak.

Pangeran SOETA WIJAJA en schech MOEHAMMAD BEN OEMAR, welke laatste mede een deel van het gezantschap naar Palembang had uitgemaakt, veree-

nigden zich met SARIEPH KASSIM en maakten den pangeran RATOE de opmerking, dat zij in hunne hoedanigheid, als behoord hebbende tot gemeld gezantschap en volmagt hebbende gehad tot regeling der Djambische zaken, zich alsnu gecompromitteerd zouden zien, indien de sultan en de pangeran RATOE niet aan hunne lastgeving gestand deden, waarvan zij zich door den euvelmoed van raden MOEHAMMAD KASSIM niet moesten laten afschrikken.

SARIEPH KASSIM berigtte mij dat zijne woorden grooten indruk op den pangeran RATOE hadden gemaakt en dat deze de zaak rijpelijk met den sultan zou overwegen.

Middelerwijl ontving ik, door toedoen van SARIEPH KASSIM, van onderscheidene kanten narigt, dat raden MOEHAMMAD KASSIM niets onbeproefd liet, om den sultan tegen mij op te ruijen, onder anderen, dat ik met vijandig oogmerk te Djambi was gekomen, dat ik eene partij zocht te maken onder de ter hoofdplaats gevestigde Arabieren, maar dat de sultan voor al die inblazingen doof was. Zelfs vernam ik, dat een der radja radja's de onbeschaamdheid had gehad, in den dalam des sultans alarm te komen maken, onder het voorgeven dat ik mijne magt reeds had ontscheept, om den sultan aan te vallen, dat deze echter standvastig bij zijn voornemen was gebleven, om al die opruijingen te wederstaan.

Den volgenden dag verzocht de pangeran RATOE, dat SARIEPH KASSIM tot hem zou komen, en verklaarde nu aan dezen, dat hij, na rijp beraad en overleg met den sultan, de gegrondheid van al hetgeen SARIEPH KASSIM hem had voor oogen gesteld, had ingezien, en dat zij diensvolgens hadden besloten, raden MOEHAMMAD KASSIM met geweld te noodzaken, om aan den sultan de twee vaartuigen terug te geven, die nog met hunne lading zout voor zijne woning lagen.

Hiermede dus vooreerst genoegen nemende, zond ik den tommongong van policie met het koncept-kontrakt naar den pangeran RATOE, die zich daarna met hem naar den sultan begaf, alwaar zich ook raden TABON bevond. — De tommongong gaf den sultan te kennen, op welken voet het gouvernement een definitief kontrakt met hem wenschte aan te gaan, en overhandigde het koncept daarvan ter overweging aan zijne hoogheid, die, het aangenomen hebbende, tijd van beraad verlangde. Aldus liep deze eerste onderhandeling vriendschappelijk af.

Intusschen waren de bedoelde vaartuigen reeds, op des sultans bevel, door gewapend volk weggehaald, waartegen raden MOEHAMMAD KASSIM aanvankelijk zich met geweld scheen te willen verzetten, waartoe hij zelfs een hoop gewapend volk bijeen had gebragt. Hij heeft de zaak evenwel niet tot dat uiterste durven laten komen.

Ook ontving ik een bezoek van het jongste zoontje des sultans en begiftigde dat kind bij zijn vertrek met eenige geschenken.

Den 12 December poogden eenige kwaadwillige radja's (prijahi's, rijksgrooten) met raden SOERIO aan 't hoofd, de rust te verstoren. — Zij dreven ons volk met geweld van den passar en raden SOERIO verbood aan alle kleine

vaartuigen, om provisie bij ons aan boord te brengen, terwijl hij twee praauwtjes plunderde, die, in weerwil van zijn verbod, daarmede voortgingen.

Ik ontving ook, door uitgezondene geheime kondschappers berigt, dat een aantal prijahi's een komplot maakten om het sluiten van het kontrakt te verhinderen en het voornemen koesterden, ons gewelddadig aan te randen; alsmede dat pangeran POESPA POEDA, pangeran POESPA KASOEMA, pangeran KRAMA JOEDA en pangeran SOETA KASOEMA de belhamels van dat komplot waren, en de eerstgenoemde dier pangerans zelfs den sultan in eene raadsvergadering had durven voorhouden, dat het gouvernement niets anders bedoelde dan het land en de bevolking onder zijne heerschappij te brengen, weshalve hij den sultan ried een einde aan de onderhandelingen te maken.

Mijne zendelingen berigtten mij verder, dat de sultan door al dien aandrang in het naauw scheen gebragt te zijn, en zich tot den pangeran POESPA POEDA had gewend met de vraag, hoe hij dit dan moest aanleggen, waarop deze stoutweg had geantwoord: »Laadt uwe stukken en beveel den aanval."

De pangeran SOETA WIJAJA, die de vergadering der Djambische rijksgrooten had bijgewoond, welke hoofdzakelijk was belegd geworden, om mijn concept-kontrakt in overweging te nemen, gaf mij de bevestiging van hare oproerige stemming, maar voegde er bij, dat de sultan eindelijk niet meer naar die verbolgen kreten had willen luisteren, en dat de pangeran RATOE zich van den beginne af aan tegen het geschreeuw had verzet.

Toen ik tegen den avond het koncept-kontrakt niet, volgens belofte, terug ontving, zond ik den sultan een' brief, waarin ik hem verzocht de deliberatiën te bespoedigen, vermits de regenmoeson zich reeds had ingezet, en de terugreis daardoor hoe langer hoe moeijelijker werd.

De sultan deed mij antwoorden, dat zijne hoogheid mij den volgenden dag het kontrakt zou terugzenden, en werkelijk werd het mij eindelijk den 13den ter hand gesteld; maar met verscheidene aanmerkingen, welker diskussie een nieuw kontrakt noodzakelijk maakte, tot het zegelen en beëedigen waarvan nu finaal de dag van den 15den werd bepaald.

Intusschen werd mij voor zeker medegedeeld, dat de kwaadwilligheid geenszins rustte; maar dat raden MOEHAMMAD KASSIM, het hoofd der onruststokers, een' laatsten stap bij den sultan had gedaan, om hem van het sluiten des kontrakts terug te houden; — dat hij zich voor de voeten van den vorst had neêrgebogen en hem gesmeekt om de vergunning, mij en de mijnen, als wij ons in de pondoppo zouden bevinden; met een amok op het lijf te vallen en af te maken, waartoe de vorst zich evenwel niet had laten overhalen.

Alle maatregelen van voorzigtigheid nemende, wilde ik mij tevens van de opregte gezindheid des sultans verzekeren, en oordeelde het daarom noodzakelijk, dat het kontrakt eerst door hem en den pangeran RATOE wierd bezegeld, alvorens ik mij naar des sultans verblijf begaf. Daardoor moesten alle verdere aanmerkingen en stoornis vervallen.

Ik droeg die kommissie aan den tommongong SARIEPH KASSIM op, en deze bragt mij, na lang vertoeven, de beide originele kontrakten bezegeld terug.

Tegen 3 ure begaf ik mij op weg naar den sultan en werd door zijne hoogheid met veel deftigheid ontvangen.

Met genoegen merkte ik op, dat niettegenstaande er eenige duizenden menschen vergaderd waren, zij op een' eerbiedigen afstand werden gehouden, en dat het geheel een veel vredelievender aanzien had, dan bij mijn eerste bezoek het geval was; alsmede, dat mijne wenschen ten aanzien der regeling van het ceremonieel over 't algemeen naauwkeurig waren opgevolgd.

Aan eene tafel bij den ingang der pondoppo deden de sultan en de pangeran RATOE den eed op het kontrakt, hetwelk met zeer veel plegtigheid en op eene indruk makende wijze geschiedde.

Daarna werd ik, onder het losbranden van 't geschut uit den dalam, hetwelk door de schepen beantwoord werd, door zijne hoogheid naar binnen geleid. Hier deed hij mij naast zich nederzitten aan eene tafel, waarop men zich veel moeite gegeven had een' goeden disch aan te rigten, en er greep een vertrouwelijk gesprek tusschen ons plaats, terwijl in het beneden gedeelte der pondoppo muzijk en inlandsche dans zich vereenigden, om vrolijkheid te wekken. Zoo bleef ik een geruimen tijd in 't gezelschap des sultans, die deze gelegenheid te baat nam, om mij zijn volkomen gebrek aan geldelijke middelen, — die hem toch tot handhaving van zijn gezag onmisbaar waren, — te kennen te geven, en om een voorschot (waarvan hij mij reeds vroeger gesproken had) te verzoeken, — een verzoek, dat ik mij gedrongen vond in te willigen.

Bij mijn vertrek deden de militairen, op verzoek van zijne hoogheid, eenige handgrepen met het geweer en defileerden vervolgens, waarna ik mijn afscheid nam en wederom naar boord vertrok.

Den volgenden dag ontving ik een tegenbezoek van den sultan, den Pangeran RATOE, den raden TABON en een talrijk gevolg, bij welke gelegenheid die hooge personen de sterkste verzekeringen gaven, dat de getroffene overeenkomst van hunne zijde stiptelijk zou worden nagekomen.

Zoodra zij hun afscheid hadden genomen, werd alles tot onze terugreis in gereedheid gebragt, en den volgenden dag verliet ik de Djambische reede onder het lossen van 't geschut aan boord en uit des sultans woning. De pangeran RATOE had mij zijnen wensch te kennen gegeven, om mij tot Moeara Kompeh te vergezellen. Daar hij echter bij ons vertrek nog niet gereed was, besloot ik zijne komst aldaar af te wachten.

Den 19 December kwam ik te Moeara Kompeh aan en hield mij met de inspectie van die plaats tot den 23 onledig, als wanneer eindelijk de pangeran RATOE aankwam, die den volgenden dag weder onder vele pligtplegingen afscheid van mij nam, waarna ik Moeara Kompeh verliet, en na eene vaart van twee dagen den 26 te Palembang terugkwam.

VARIA.

In de 10de aflevering van dit tijdschrift, jaargang 1850, vind ik onder het opschrift: *de hervorming van den toestand der Christengemeenten in de Molukkos*, de mededeeling van een plan van den hoogstverdienstelijken hoofdonderwijzer ROSKOTT, die te Ambon eene normaalschool voor de inlandsche onderwijzers gesticht heeft, dat dienen moest ter geleidelijke bereiking van het heilzame doel dat hij zich in deze voorstelde. De inzender van dat stuk zegt, dat de heer ROSKOTT het *eerste* zijne denkbeelden over het hier bovenstaande belangrijke onderwerp ontwikkeld heeft in eene nota, ter beantwoording van eenige vragen, hem door den heer WEDDIK gedaan, toen deze in 1847 de Molukkos als kommissaris van het gouvernement bezocht.

Reeds lang voor dat tijdstip had deze gewigtige aangelegenheid, die op de beschaving, en daardoor op de toenemende vlijt en arbeidzaamheid, en daaruit voortspruitende welvaart, van zulk een onmiddelijken invloed moest wezen, het onderwerp uitgemaakt van de ernstige overwegingen van het bestuur dier schoone gewesten, die helaas! maar al te lang van allen weldadigen vooruitgang, en leven en voorspoed aanbrengende werkzaamheid, waren uitgesloten!

Zonder in iets de wezenlijke groote verdiensten van den heer ROSKOTT te willen verkleinen, acht ik mij echter verpligt, zoo in het belang der geschiedkundige waarheid, als ter eere van het gouvernement van N. I., en bij de overtuiging, dat gedurende mijn bestuur over de Moluksche eilanden, de verbetering van den zedelijken en stoffelijken toestand der volken van den oosterschen Archipel niet achteloos voorbij zijn gezien, het bewijs te leveren dat lang *voor* 1847 daartoe reeds eene poging is aangewend, en eenige voorstellen gedaan zijn, die bij wijlen den gouverneur-generaal MERKUS dien bijval gevonden hebben, waarop alles wat *goed* en *nuttig* was, en de bevolking van Indië tot heil en welvaart leiden kon, steeds bij dien edelen en grootmoedigen landvoogd rekenen kon. Maar gebonden door de beperkende bepalingen van een door het toenmalige ministerie, met eene tot dusverre voor mij onverklaarbare hardheid volgehouden stelsel, kon die verlichte staatsman, wel zijnen individuëlen *bijval* maar niet zijnen *officiëlen* en magtigen steun aan de bewuste plannen verleenen. Er mogt aan de uitbreiding der industrie, en

ter bevordering van de welvaart der bevolking op de buitenbezittingen geen *cent* besteed worden; want die schoone bezittingen met hare zoo talrijke bevolking moesten meesters en den weldadigen invloed van een zorgend bestuur missen.... totdat het stelsel van defensie van Java, dat alle beschikbare fondsen behoefde, zijn volkomen beslag zou hebben bekomen!?

Ligt valt het te beseffen hoe het, onder den invloed van zulk een *stiefvaderlijk* besluit, met de wezenlijke belangen der zoogenaamde buiten-bezittingen, en der Moluksche eilanden, die daarvan een aanzienlijk gedeelte uitmaken, gelegen was. Wat kan er van uitbreiding der industrie en het volksgeluk worden in een land, waar het gouvernement planter en koopman is, zoodra en zoolang het de middelen weigert of onthoudt, die voor die hoofdbronnen van den voorspoed van alle volken evenzoo onmisbaar zijn, als de ademhaling voor het leven van den mensch!?

Maar dit neemt niet weg dat er toen pogingen in het werk zijn gesteld, om onder de gegeven omstandigheden, en voor zoo veel die zulks gedoogden, in die zoo stiefmoederlijk behandelde streken, nieuwe bronnen van volksbestaan en volksgeluk te openen, vroeger dan in 1847.

Ik zou op dien aangehaalden datum niet drukken, ware het niet dat aan het slot van de belangrijke mededeeling, waarvan hier hoofdzakelijk de rede is, mijn naam als in het voorbijgaan genoemd werd, de groote zaak, waaraan ik mijne zorgen had toegewijd eenigzins buiten haar verband wordt voorgesteld, en ligtelijk de waan zou kunnen geboren worden, dat ik mij *alleen* bepaald had tot de invoering van de zijdewormen en moerbeziën-teelt.

Ik wil daarom de geschiedenis, de geheele geschiedenis geven van mijne pogingen, om *den toestand der Christenen op Ambon*, juist in *hunne gemeenten* en *schooldistrikten* beschouwd, langzamerhand en van lieverlede te verbeteren. Het aanzien van den heer ROSKOTT, zijnen verlichten en bezadigden ijver, zijn echt Christelijken zin, geven mij daartoe eene schoone gelegenheid, en ik houd mij overtuigd, dat zijne rapporten aan het *Zendeling genootschap te Rotterdam*, waarvan hij mij vaak breedvoerige extracten mededeelde, even zoo zeer als de belangrijke correspondentie die ik met hem gevoerd en onder mij heb, ten alle tijde zullen kunnen getuigen, dat de geleidelijke opleiding der Christenen, in den Molukschen archipel, en de aanmoediging tot nuttigen arbeid, steeds het onderwerp van mijn streven hebben uitgemaakt. Ik heb getracht het lot dier volken, die zoo naauw aan het Nederlandsch gezag, door de banden van het Christendom, verbonden zijn, te verzachten. ik heb getracht aan het volk en vooral aan het opkomend geslacht van Ambon door nuttigen arbeid zich den weg tot meerdere welvaart, en dien ten gevolge, tot meer geluk en toenemende *veredeling* te banen, zonder in iets het stelsel te benadeelen, dat ik gehouden was *als ambtenaar* van den staat, te handhaven, en zoo ik daarin niet naar wensch geslaagd ben, dan is dit niet aan den wil, niet aan den toeleg, niet aan den aard der middelen die gekozen zijn, maar aan omstandigheden te wijten, die van het plaatselijk bestuur niet afhankelijk waren, die bij de strekking, die zich hier Goddank begint te

openbaren, om dat groote veld, dat de buiten-bezittingen van Java aan de Nederlandsche nijverheid en kapitalen nog aanbieden, om met vrucht tot eigen voordeel en algemeen welzijn te kunnen arbeiden, wel verdienen gekend te worden, en die ik dan ook niet aarzelen zal, kan het der goede zaak, kan het der koloniën en mijn vaderland tot nut zijn, met die naauwgezetheid, maar tevens ook met die volledigheid, bekend te maken, die leiden kunnen tot de kennis der bestaande bezwaren en der middelen die gebezigd moeten worden, om met vrucht in deze vervolgens te kunnen arbeiden.

Ik zal beginnen met u binnen weinige dagen voor een volgend no. eene omstandige nota te zenden, door mij in November 1842 ingediend, die vlei ik mij het bewijs zal leveren dat de trapsgewijze verbetering van den toestand der bevolking van de Moluksche eilanden, toen reeds het onderwerp heeft uitgemaakt van mijne ernstige bemoeijingen en ijverig streven; en is het noodig, en ter bevordering van het wezenlijke goede *dienstig*, dan zal ik in den vervolge alle die bescheiden leveren, die vereischt worden, om de zaken in het licht der waarheid te stellen, en de werking van het *dubbele monopolie*, waaronder de Moluksche bezittingen nog gedrukt gaan, in al deszelfs verderfelijke bijzonderheden, meer en meer te doen kennen.

Aangenaam zou het mij wezen, dat dit mijn voorloopig schrijven in het no. van uw tijdschrift voor November, bij wijze van *inleiding* werd opgenomen, omdat ik gaarne op het voorkomende in uw laatste no., dat ik zeer laat, *te laat*, om alles nog in gereedheid voor eene volgende aflevering te kunnen brengen ontvangen heb, *voor diligent* wenschte gehouden te worden.

Mijn naam is te vaak genoemd geworden, en niet zelden, om mij denkbeelden en gevoelens toe te schrijven, die nimmer de mijnen waren, en die sommigen als de mijnen *gisten* en als zoodanig *verspreidden* of *laakten* ja *zelfs verguisden*, dan dat ik het eindelijk niet dringend noodzakelijk zou geacht hebben, om over die aangelegenheden, waarbij mijn naam, *al is het dan ook maar ter loops* — ter sprake wordt gebragt, datgeen te *zeggen*, dat *mijn gevoelen* is — en datgeen mede te deelen, dat ik of *geschreven* of *gedaan* heb, ten einde aan alle onbevooroordeelden den maatstaf in handen te geven van mijne innige belangstelling in het waarachtige welzijn van mijn vaderland en van mijn bestendig streven naar het welbegrepen geluk en den wezenlijken voorspoed van onze zoo schoone en rijke O. I. bezittingen.

Schoon gij lang genoeg in Indië geweest zijt, mijnheer de redakteur, om daarvan voor u zelven overtuigd te wezen, zoo vlei ik mij, dat gij mijn voornemen om vele redenen zult billijken — veelligt toejuichen, en dat gij mij ter uitvoering van hetzelve uwe medewerking en uw tijdschrift wel zult verleenen.

Kampen, 15 November 1850. G. DE SERIÈRE.

In een zeker blad, het »Goudsch Kronijkske", dat, des noods door een coup d'état, ons tot den toestand van voor 1848 zou willen terugvoeren, en ook in Indische aangelegenheden het stelsel van autokratie is toegedaan, zijn een paar artikelen gewijd (no. 40 en 41) aan »den slavenstand in Nederlandsch Oost-Indië." Ofschoon zich met mij vereenigende in den wensch, om aan de slavernij in Indië een einde te zien, trekt de anonijme schrijver, gelijk te verwachten was, toch tegen mij te velde. Hoe zou het mogelijk zijn, dat een tegenstander van het stelsel van den heer BAUD in de oogen van dien staatsman en zijne vrienden iets goeds zou kunnen doen! Mijne »verhandeling over de emancipatie der slaven" is het ongelukkige mikpunt, waarop de pijlen worden afgeschoten.

Ik zal het geschrijf niet wederleggen. Slechts een enkel voorbeeld zal ik mededeelen van den curieusen redeneer'rant van mijnen antagonist.

«Volgens den heer VAN HOËVELL" zoo schrijft hij, »zou de slavenstand in »Indië voornamelijk door *phijsische* of *psijchische ellende* van jaar tot jaar af»nemen. Hoe is het echter bijna mogelijk, dat hij, dit schrijvende, er niet »aan gedacht heeft, en over het hoofd heeft kunnen zien, dat wel *kinderen* »*uit slavinnen geboren* lijfeigenen zijn, maar daarentegen kinderen, door sla»ven bij *vrije* vrouwen verwekt, even als de moeders, *vrij* zijn. Dat ge»volgelijk, bijaldien van 100 slaven, b. v. 300 kinderen bij vrije inlandsche »vrouwen worden verwekt, dit getal de sterkte van den slavenstand niet ver»meerdert, maar dat daarentegen, zoodra deze honderd mannelijke lijfeigenen, »vaders van driehonderd sterke gezonde kinderen, overleden zijn, het getal »slaven met even zóó veel verminderd is (!) Dewijl dus hier, bij den slaven»stand in verschil met elke andere klasse der maatschappij (?), de voortplan»ting van het geslacht slechts aan eene zijde in rekening mag komen, moet, »volgens den gewonen loop der natuur, het getal kinderen alléén uit vrou»welijke lijfeigenen geboren, door dat der gestorvenen, 't welk over *mannen,* »*vrouwen en kinderen te zamen* loopt, verre overtroffen worden, en bij ge»volg, het totaal getal slaven, bij verboden invoer van buiten, wel gaande »weg afnemen. — Het bevreemdt ons, wij mogen dit niet ontveinzen, dat »den geachten schrijver der verhandeling, deze *eenvoudige waarheid* is ont»glipt. Immers, dewijl hij tien jaren lang op Batavia heeft doorgebragt, is »het hem, even goed als een ieder, die daar geen vreemdeling is, bekend, »dat de lijfeigenen aldaar, geenszins *bij elkander opgesloten gehouden worden,* »zoodanig, dat eene aanraking van mannelijke slaven met vrije vrouwen, on»mogelijk zoude zijn.

Hoe is het mogelijk, dat vooringenomenheid tegen eenen schrijver iemand zoo kan doen raaskallen! Maar huwen dan slavinnen niet eveneens met vrije mannen, als slaven met vrije vrouwen? Komt het dus niet op hetzelfde uit, alsof inderdaad de slaven en slavinnen alléén onder elkander huwden! Blijft het kind niet slaaf, al is ook de vader een vrije? Wat doet het er dan toe,

of de vader een vrije of een slaaf is? Wat zou het er dan toe doen, indien *alle slaven* vrije vrouwen namen, zoo maar de slavinnen eveneens met vrije mannen huwden? En is er wel ééne slavin, die ongehuwd blijft? Is zulk eene ongehuwde althans geen zeldzaamheid? De schrijver gaat in de verwarring en verbijstering, waarin hij verkeert, op de volgende wijze voort. »Hoe »vele eigenaars van slaven hebben niet, behalve deze, inlanders van beide »geslachten in hunne dienst, waardoor de aanraking, over en weder, en de »gelegenheid om kinderen bij vrije vrouwen te verwekken, menigvuldig is en »ook vele slaven met vrije vrouwen huwen; terwijl, zoo als naauwelijks zal »behoeven te worden opgemerkt, niet juist *elke* vrouwelijke lijfeigene moeder »wordt, en ook bij den slavenstand vele kinderen sterven, vóór ze huwbaar »zijn."

Indien de schrijver kon bewijzen, dat de vrouwelijke lijfeigenen *geene* moeders worden, of althans in mindere verhouding dan de vrije vrouwen — dan zou hij een argument hebben, dat iets beteekent. Maar dat heeft hij niet beweerd, noch bewezen. Door de instelling, dat het kind den staat zijner moeder volgt, komen bij deze berekeningen alleen de moeders, niet de vaders in aanmerking. Het geheele onderscheid, waarop de schrijver wijst, bestaat niet — dan in zijne verbeelding.

Het volgende extrakt uit eene, aan 't gouvernement den 31 Januarij 1849 ingezonden, nota komt ons, ter rigtige beoordeeling van menig feit, niet onbelangrijk voor. »Men geeft toe, dat, in de welvaart der bevolking (van Tagal) niet die vooruitgang is, welke de nabijheid der fabrijken (suikerfabrijken) moest doen veronderstellen. Doch de bevolking wijt zulks niet bepaaldelijk aan den fabrijkant, maar aan de hoog opgevoerde landrenten, tot betaling waarvan menig landbouwer verpligt is, alles wat hij van waarde bezit, ja zelfs zijne karabouwen te verkoopen. Ook de alle industrie doodende bazargeregtigheden, de amfioenkitten, de zoogenoemde geschenken aan de hoofden, enz. dragen daartoe bij. Ziedaar de ware kanker, die aan de welvaart der bevolking knaagt! Al betaalden de fabrijkanten het dubbel van hetgeen zij thans doen voor plantloon, transporten, koeli-diensten enz., de bevolking zou er niet meer welvaart door ondervinden, als dadelijk de belastingen in dezelfde mate verhoogd werden."

INHOUD.

Bladz.

De Sèwàkà, in het Nederduitsch vertaald, met een Woordenboek, door J. A. WILKENS . . . . 383.

Bezoek ter hoofdplaatse van het Djambische rijk op Sumatra in 1834, door den toenmaligen resident van Palembang, J. W. BOERS . . . 463.

Varia. — 1) Nog een woord over de hervorming van den toestand der Christengemeenten in de Molukkos. — 2) Is de vermindering der slaven in N. I. daaraan toe te schrijven, dat de kinderen, door slaven bij vrije vrouwen verwekt, geene slaven zijn? — 3) De ware kanker, die aan de welvaart der Indische bevolking knaagt . . . 471.

BERIGT.

De H.H. INTEEKENAREN op het **Tijdschrift voor Nederlandsch Indië** worden verzocht ***ten spoedigste*** aan den heer W. L. RAMACK te Batavia over te maken de som van **ƒ 25—00** recepis, zijnde de Inteekeningsprijs van den loopenden jaargang 1850. Dit verzoek wordt gedaan, opdat de H.H. Inteekenaren geene vertraging in de toezending mogen ondervinden.

☞ **De Uitgevers zijn buiten staat geweest deze Twaalfde Aflevering nog in December aan de Inteekenaren te verzenden, daar eenige vertraging ontstaan is in het afdrukken van het Javaansch Woordenboek.**

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.